

Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Κοινωνιολογίας

Δημήτριος Αρκάδας

Οι Επαγγελματίες της Θεολογικής Σκέψης:
Το Διδακτικό και Ερευνητικό Προσωπικό
της Θεολογικής Σχολής Αθηνών
από τον Μεσοπόλεμο μέχρι Σήμερα

Επιβλέπων: Καθηγητής Αντώνιος Παπαρίζος

A.M. 305035

Αθήνα 2011

Οι Επαγγελματίες της Θεολογικής Σκέψης:
Το Διδακτικό και Ερευνητικό Προσωπικό
της Θεολογικής Σχολής Αθηνών
από τον Μεσοπόλεμο μέχρι Σήμερα

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα [Νόμος 5343/1932, άρθρο 202 § 2 και Νόμος 1268/1982, άρθρο 50 § 8]

Εξεταστική Επιτροπή

- Καθηγητής Αντώνης Παπαρίζος, Επιβλέπων (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
- Καθηγητής Ανδρέας Λύτρας, Μέλος Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
- Αναπληρωτής Καθηγητής Γεράσιμος Μακρής, Μέλος Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
- Καθηγητής Χαράλαμπος Μελετιάδης, Μέλος Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
- Καθηγητής Δημήτρης Λαμπρέλλης, Μέλος Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
- Επίκουρη Καθηγήτρια Βασιλική Κατζάρα, Μέλος Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
- Επίκουρη Καθηγήτρια Παναγιώτα Γεωργοπούλου, Μέλος Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

στην Ιωάννα

Κατόπιν τούτου ήρχοντο των Θεολόγων σμήνη
 με βαθυτάτας κι υψηλές περί του Πλάστου γνώσεις,
 Αρχιμανδρίται μερικοί, εν οίς κι ο Ζήκος Ρώσσης,
 ο Δαμαλάς, που ερευνά το της ψυχής μας μέλλον
 και κοπιάζει να ευρή το φύλον των Αγγέλων,
 και δι' αυτό αλλοφρονεί, εξίσταται και χάσκει,
 ενώ, καθώς και η Γραφή, βρε Περικλή, διδάσκει
 και όπως δήλον γίνεται κι εξ άλλων διαφόρων,
 ο Άγγελος, που εις την γην κατέβη των Γομόρων,
 δια να σώση με φυγήν του πάλαι Λωτ το ταίρι
 από τα στυγερώτερα της αμαρτίας μέρη,
 στο φύλον το αρσενικόν ολόκληρος ανήκει,
 κι ολίγον δειν θα πάθαινε κακό μασκαραλήκι,
 διότι, φίλε Περικλή, κι οι τότε Γομορίται,
 καθώς και τώρα μερικοί γνωστοί μου συμπολίται,
 εξ ηλικίας νεαράς, εξ απαλών ονύχων,
 μεγάλην προς το φύλον μας αδυναμίαν είχαν.
 Και ο Μοσχάκης ην εκεί κι ο ρήτωρ Διομήδης,
 κι ο πρώτος κοντοπίθαρος κι Εβραϊστής Παυλίδης,
 που όλην την Εβραϊκήν ωσάν νερό την ξέρει
 κι αυγολογά τις κόττες του πρωί και μεσημέρι,
 κι όταν δεν βγάζει τίποτα με τα Εβραϊκά του
 πουλεί προς είκοσι λεπτά στις γειτονιές τ' αυγά του,
 και τρώγει ως ο Πρόδρομος νυχθημερόν ακρίδας
 κι έσθ' ότε μέλι άγριον καθώς και ραψανίδας.

Απόσπασμα από το ποίημα του Γεωργίου Σουρή,
Τα Πενηντάχρονα του Πανεπιστημίου

Περιεχόμενα

<i>Πρόλογος</i>	11
<i>Περίληψη</i>	13
<i>Εισαγωγή</i>	
α. Οι Πανεπιστημιακοί Θεολόγοι της Θεολογικής Σχολής Αθηνών: Η Διαδρομή των Προσεγγίσεων.....	14
β. Όρια της Προβληματικής.....	17
γ. Υλικό της Μελέτης.....	18
δ. Δομή της Μελέτης.....	20

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ, ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Κεφάλαιο 1. Διερευνώντας Βασικές Πτυχές της Θεωρίας του Πεδίου

α. Πεδίο.....	23
β. Habitus.....	25
γ. Δρώντες.....	27
δ. Κεφάλαιο.....	30
ε. Στρατηγικές.....	36
στ. Συμβολική Βία.....	38

Κεφάλαιο 2. Επιστημονικό Πεδίο και Επιστημονικό Κεφάλαιο

α. Επιστημονικό Πεδίο.....	41
β. Επιστημονικό Κεφάλαιο.....	43

Κεφάλαιο 3. Διαστάσεις της Παιδείας μέσα από Σχέσεις Εξουσίας και Παραγωγής Γνώσης

α. Οι Σχέσεις Εξουσίας ως Σχέσεις Παραγωγής Γνώσης.....	46
β. Το Σχολείο ως Πεδίο Αναπαραγωγής της Κοινωνικής Ανισότητας.....	50
γ. Οι Πανεπιστημιακοί Καθηγητές ως Παραγωγοί του Πανεπιστημιακού Πεδίου.....	52

Κεφάλαιο 4. Οι Πανεπιστημιακοί Θεολόγοι ως Παραγωγοί του Θεολογικού Πανεπιστημιακού Πεδίου

α. Θεολογικό Πανεπιστημιακό Πεδίο και Θεολογικό Πολιτισμικό Κεφάλαιο.....	59
β. Στρατηγικές και Συμβολική Βία.....	60
γ. Ιδεολογικές και Πολιτικές Θέσεις.....	61

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΘΕΟΛΟΓΩΝ, Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΘΕΣΗ

Κεφάλαιο 5. Η Εμφάνιση των Θεολόγων στην Ελλάδα και η Σχέση τους με τον Κλήρο

- α. Η Θέση των Θεολόγων μεταξύ του Εκκλησιαστικού και του Κοσμικού Χώρου.....63
- β. Η Εξάρτηση των Θεολόγων από το Εκκλησιαστικό Οικονομικό Κεφάλαιο: Το Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο.....70
- γ. Η Πολιτισμική Σύγκρουση Λαϊκών Θεολόγων και Κλήρου: Αναμέτρηση Πεδίων και Οικονομικών Μέσων.....73

Κεφάλαιο 6. Πολιτική και Δράση των Θεολόγων

- α. Το Χρονικό της Κρίσης του 1962.....84
- β. Οι Θεολόγοι κατά την Διάρκεια και μετά την Δικτατορία του 1967....98

Κεφάλαιο 7. Το Πολιτιστικό Κεφάλαιο και οι Νέου Τύπου Θεολόγοι: Αλλαγές

- α. Οι Αριστεροί Θεολόγοι.....103
- β. Οι Άθεοι Θεολόγοι.....109

Κεφάλαιο 8. Η Οικονομικο-Κοινωνική Θέση των Θεολόγων

- α. Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929 και η Ανεργία των Θεολόγων.....112
- β. Η Μεταπολεμική Επανεμφάνιση της Ανεργίας.....118
- γ. Προτάσεις Διεξόδου.....121
- δ. Η Υπέρβαση της Ανεργίας των Θεολόγων.....129
- ε. Η Επαγγελματική Αποκατάσταση των Θεολόγων.....131
- στ. Οι Κληρικοί ως Καθηγητές Θεολόγοι στην Μέση Εκπαίδευση.....133
- ζ. Η Επαγγελματική Αποτελμάτωση των Θεολόγων.....136

ΜΕΡΟΣ Γ΄
ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ ΘΕΟΛΟΓΩΝ ΤΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

Κεφάλαιο 9. Οι Θεολογικές Σχολές Αθηνών και Θεσσαλονίκης ως Μικρόκοσμος των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

- α. Η Θεολογική Σχολή Αθηνών από την Ίδρυσή της έως τον Μεσοπόλεμο.....142
- β. Η Ίδρυση της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης.....148

Κεφάλαιο 10. Η Παραγωγή Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών Πτυχίων ως Τίτλων Καθιέρωσης των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

- α. Οι Μεταπτυχιακές Σπουδές.....153
- β. Οι Διδακτορικές Διατριβές.....157

Κεφάλαιο 11. Η Κοινωνική Διάσταση του Συμβολικού Κεφαλαίου των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

- α. Δείκτες Κεφαλαίου Ταξικής Εξουσίας.....166
- β. Δείκτες Κεφαλαίου Επιστημονικής Εξουσίας.....173
- γ. Δείκτες Κεφαλαίου Ακαδημαϊκής Εξουσίας.....178

Κεφάλαιο 12. Στρατηγικές Αναπαραγωγής του Συμβολικού Κεφαλαίου των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

- α. Ανακυκλώνοντας: Η Δημιουργία του Τμήματος Ποιμαντικής.....182
- β. Αντικαθιστώντας: Νεποτιστικές Πρακτικές.....196
- γ. Αποκλείοντας: Η Παρουσία των Γυναικών.....200
- δ. Απαγορεύοντας: Προστατευτικά Μέτρα έναντι των Αριστερών Φοιτητών.....204
- ε. Αποβάλλοντας: Η Περίπτωση Ηλία Αθανασόπουλου.....210

Κεφάλαιο 13. Πανεπιστημιακοί Θεολόγοι και Συμβολική Βία

- α. Ο Νόμος 1268/82 και οι Αντιδράσεις των Πανεπιστημιακών Θεολόγων.....214
- β. Η Ενδυνάμωση των Κυρίαρχων.....218
- γ. Η Είσοδος των Νεοεισερχομένων.....221

ΜΕΡΟΣ Δ΄
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ ΘΕΟΛΟΓΩΝ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

Κεφάλαιο 14. Ιδεολογικές Θέσεις των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

α. Αντικομμουνισμός.....	229
β. Επιβεβαίωση του Συντηρητικού Προσανατολισμού.....	234
γ. Χριστιανικός Σοσιαλισμός.....	238
δ. Η Κυριαρχία της Παραδοσιοκρατικής Τάσης.....	243
ε. Πρακτικές Ανανέωσης.....	252
στ. Πολιτική Θεολογία: Νέες Τάσεις.....	257

Κεφάλαιο 15. Πολιτικές Θέσεις των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

α. Μεσοπολεμική Περίοδος.....	267
β. Μεταπολεμική Περίοδος.....	275
γ. Μεταπολιτευτική Περίοδος.....	280

<i>Συμπεράσματα</i>	300

<i>Παράρτημα</i>	310

<i>Βιβλιογραφία</i>	311

Πρόλογος

Ήταν στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1987, όταν περνούσα για πρώτη φορά την είσοδο της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, ως πρωτοετής φοιτητής της. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, δεν γνώριζα σχεδόν τίποτε γι' αυτήν, εκτός από δύο πράγματα: το πρώτο ήταν το όνομά της, πάνω στο μηχανογραφικό δελτίο που συμπληρώσαμε όλοι οι υποψήφιοι για τις πανελλήνιες εξετάσεις εκείνης της χρονιάς, το δεύτερο, όπως υπέθετα, ήταν η στενή της σχέση, ως ίδρυμα θεολογικής παιδείας, με τον εκκλησιαστικό οργανισμό. Βρέθηκα στο χώρο της όχι από επιλογή, αλλά από ανάγκη, καθώς ήταν ο υπολογιστής του Υπουργείου Παιδείας που με κατέταξε εκεί.

Στον προπτυχιακό και μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών μου, στις παλιές φοιτητικές παρέες με τις αμέτρητες συζητήσεις, αλλά και αργότερα, στον επαγγελματικό μου στίβο, οι άνθρωποι που δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά στην κοινότητα των θεολόγων, χωρίς να το γνωρίζουν και δίχως να το επιδιώκουν, αλλά κυρίως σε ανύποπτο χρόνο, μου παρείχαν ένα μεγάλο πλούτο εμπειρικών γνώσεων, σχετικά με τις αντιλήψεις, τα συναισθήματα, τις συμπεριφορές, τις πρακτικές, τις ιδεολογίες και τις λογικές τους. Τούτη η κοινότητα, μέσα από τις σκέψεις και στις πράξεις της, που είναι εν μέρει και δικές μου, μου έδωσε την ευκαιρία να βιώσω και να οικειοποιηθώ, πτυχές της διδακτορικής διατριβής την οποία επρόκειτο να εκπονήσω. Ας μου επιτραπεί, λοιπόν, από αυτό εδώ το μικρό προλογικό σημείωμα, να ευχαριστήσω κατ' αρχήν τους φοιτητές και τις φοιτήτριες, τους πτυχιούχους, καθώς και το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό της Θεολογικής Σχολής Αθηνών. Κατά κάποιον τρόπο, δεν στάθηκαν μόνο οι εμπνευστές, αλλά και οι ιδιότυποι «συγγραφείς» αυτής της διατριβής.

Την σπουδαιότητα τούτων των εμπειριών μπόρεσα να την κατανοήσω και να την αξιολογήσω, μόνον όταν βρέθηκα στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Σε αυτόν το καινούριο περιβάλλον, αποστασιοποιημένος πια, άρχισα να γνωρίζω και να εξοικειώνομαι με εκείνα τα επιστημονικά εργαλεία, με τα οποία μου δόθηκε η δυνατότητα να αναλύσω και να συνθέσω επιστημονικά ό,τι αρκετά χρόνια πριν βίωνα ανεπίγνωστα. Αυτήν την ανάγκη κάλυψε αποφασιστικά ο επιβλέπων καθηγητής μου, κ. Αντώνιος Παπαρίζος. Υπήρξε ο πρώτος και ίσως ο μόνος, ο οποίος κατάλαβε την αξία και την δυναμική αυτού του ιδιότυπου «αρχείου»,

που κληρονόμησα από την Θεολογική Σχολή. Με βοήθησε πολύ ώστε να καταφέρω να «ξεκλειδώσω» και να αρθρώσω με επιστημονικό τρόπο το κριτικό απόσταγμα όλων αυτών των εμπειριών. Αν έλειπε η συστηματική, επίπονη και επίμονη καθοδήγησή του, αυτή η διατριβή θα παρέμενε απλώς ως άλλο ένα αποθησαυρισμένο κεφάλαιο της μνήμης μου. Γι' αυτό αισθάνομαι την υποχρέωση να τον ευχαριστήσω για ακόμη μια φορά.

Ευχαριστώ, τέλος, το προσωπικό όλων των βιβλιοθηκών, στις οποίες απευθύνθηκα για την αναζήτηση του βιβλιογραφικού υλικού. Μνημονεύω, λοιπόν, κατ' αρχήν τους εργαζόμενους στην Βιβλιοθήκη της Θεολογικής Σχολής Αθηνών και ιδιαιτέρως τον διευθυντή της, κ. Χρήστο Χαλεπλή, για την πάντα πρόθυμη βοήθεια που μου παρείχε, ήδη από τον καιρό των θεολογικών μου σπουδών. Επιπλέον, ευχαριστώ για την βοήθειά τους το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Παντείου Πανεπιστημίου, της Γενναδίου Βιβλιοθήκης, της Μπενακείου Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, της Βιβλιοθήκης της Ιεράς Συνόδου και ιδιαιτέρως τον διευθυντή της κ. Εμμανουήλ Μελινό όπως και τον συνεργάτη του, κ. Γεώργιο Τσούτσο, καθώς επίσης το προσωπικό των σπουδαστηρίων Παιδαγωγικής, Γλωσσολογίας, Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, Ιστορίας και Αρχαιολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, όπως και το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Με αυτές τις σκέψεις, σας καλοσορίζω.

Αθήνα, Νοέμβριος 2011

Δ. Α.

Περίληψη

Το βασικό ερώτημα το οποίο καλείται να απαντήσει η παρούσα διδακτορική διατριβή, υπό τον τίτλο *Οι Επαγγελματίες της Θεολογικής Σκέψης: Το Διδακτικό και Ερευνητικό Προσωπικό της Θεολογικής Σχολής Αθηνών από τον Μεσοπόλεμο μέχρι Σήμερα*, είναι να εξηγήσει, τον τρόπο με τον οποίο οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι της Θεολογικής Σχολής Αθηνών καθίστανται επαγγελματίες της θεολογικής σκέψης. Διατρέχοντας την ιστορία τους, έτσι όπως καταγράφεται στην διάρκεια του τελευταίου αιώνα και εφαρμόζοντας την θεωρία του πεδίου του Pierre Bourdieu, η εργασία επιχειρεί να απαντήσει σε ερωτήματα, τα οποία αναφέρονται στην πολιτισμική και συνεπώς στην θεολογική, ιδεολογική, πολιτική και οικονομική θέση των ακαδημαϊκών θεολόγων, έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τις σχέσεις εξουσίας, παραγωγής αγαθών και ιδεολογίας της ελληνικής κοινωνίας. Αποπειρώμεθα, με άλλα λόγια, να ανασυγκροτήσουμε πτυχές του επαγγελματικού τους πεδίου, οι οποίες αφορούν την κοινωνική θέση τους σε αναφορά με τον πανεπιστημιακό και εκκλησιαστικό χώρο, τις μορφές εξουσίας οι οποίες ρυθμίζουν την συμβολική και ιεραρχική σύμπληξη του πεδίου τους, την εξειδικευμένη γνώση την οποία παράγουν, καθώς και την ιδεολογική και πολιτική διάσταση του επαγγελματικού ήθους τους.

Ο όρος *Επαγγελματίες της Θεολογικής Σκέψης*, όπως εξάλλου και μόνος ο όρος *Επαγγελματίες*, υποδεικνύει μια ομάδα ανθρώπων, υψηλά ειδικευμένων, με ξεχωριστό ήθος, διαθέτοντες δεξιότητες και ικανότητες, οι οποίοι κατέχουν έντονα δυναμική θέση στην σύνθεση και αναπαραγωγή μιάς κοινωνίας.

Γνωστικό Πεδίο: Κοινωνιολογία της Θρησκείας

Λέξεις Κλειδιά: πανεπιστημιακοί θεολόγοι, πολιτιστικό κεφάλαιο, συμβολικό κεφάλαιο, habitus, εξουσία, ιδεολογία, παραγωγή γνώσης

Εισαγωγή

α. Οι Πανεπιστημιακοί Θεολόγοι της Θεολογικής Σχολής Αθηνών: Η Διαδρομή των Προσεγγίσεων

Οι επιστήμες της θρησκείας, εντός των ορίων του ελλαδικού χώρου, δεν μελετώνται από κάποιο τμήμα θρησκευτικών σπουδών.¹ Αντίθετα, η Θεολογική Σχολή Αθηνών, η αρχαιότερη από τις δύο Θεολογικές Σχολές της Ελλάδας, μαζί με την Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης, αποτελούν τους αποκλειστικούς θεσμούς παραγωγής, παροχής και διαχείρισης της θεολογικής σκέψης, σε πανεπιστημιακό επίπεδο. Αυτό και μόνο το γεγονός, μπορεί να υποψιάσει κάποιον για την σπουδαιότητά της, όχι μόνο εντός του χώρου της θεολογικής εκπαίδευσης, αλλά και του ευρύτερου εκκλησιαστικού και κοινωνικού πεδίου. Θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε έτι περαιτέρω την σημασία της Θεολογικής Σχολής Αθηνών για τον εκκλησιαστικό χώρο, αν σταθούμε σε ένα ιδιαίτερο γεγονός: έχει χαρακτηριστεί ως «*αγιοτόκος*»,² δηλαδή ως Σχολή που γεννά αγίους, λόγω της παρουσίας ενός αγίου της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, του αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, ανάμεσα στους πτυχιούχους της. Άρα είναι μάλλον αυτονόητο το κύρος και η αξία της ανάμεσα στους πιστούς.

Για αυτήν την Σχολή και το καθηγητικό προσωπικό της, έχουν δει το φώς της δημοσιότητας αρκετές μελέτες, οι οποίες προσανατολίζονται κυρίως στην ιστορική καταγραφή των δεδομένων που αφορούν την πρώτη και τους δεύτερους. Ως πρώτη, χρονολογικά, μπορούμε να παραθέσουμε την μελέτη του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, Δημητρίου Μπαλάνου, με τίτλο *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορική Επισκόπησις 1837-1930)*, εν Αθήναις 1931. Είναι η αρχική, μεγάλης έκτασης εργασία, στην οποία επιχειρείται μια πρώτη καταγραφή της ιστορίας της Θεολογικής Σχολής Αθηνών. Παρέχονται εκτενείς πληροφορίες για τους μέχρι τότε καθηγητές της, την επιστημονική δράση τους, καθώς και για ζητήματα που αφορούν την φοίτηση στην Σχολή. Στην ίδια, κατά βάσιν, κατεύθυνση κινείται και η

¹ Βλ. V. N. MAKRIDES and V. ROUDOMETOF, «Introduction: Tradition, Transition and Change in Greek Orthodoxy at the Dawn of the Twenty-First Century», *Orthodox Christianity in 21st Century Greece: The Role of Religion in Culture, Ethnicity and Politics*, ed. by Victor Roudometof and Vasilios N. Makrides, Surrey, England/Burlington, USA: Ashgate 2010: 3 «It is also no wonder that there is still no separate, autonomus department of religious studies in a Greek university. Only in the last three decades has there been a greater interest in religious phenomena in Greece from a non-theological perspective».

² Βλ. Α. Ε. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Αγιοτόκος η Θεολογική Σχολή», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 310 (1-16 Μαΐου 1990): 14.

σχετική μελέτη του Σπυρίδωνος Κοντογιάννη, επίσης καθηγητή της Σχολής, με τίτλο *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών επί τη 150ετηρίδι (1837-1987)*, Αθήναι 1987. Το εν λόγω πόνημα, σε επιμένει στην παρουσίαση της εσωτερικής δομής της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, χωρίς κριτική διάθεση.

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι μια ιδιότυπη απόπειρα κριτικής προσέγγισης των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, είναι αυτή του θεολόγου Κλεάνθους Ν. Στρατιώτου, τιτλοφορούμενη ως *Η Ακρισία και η Αμάθεια των Καθηγητών της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου*, εν Αθήναις: Αφοί Ι. Κούβελου 1924. Προσδιορίζουμε την κριτική που ασκεί ο Στρατιώτης στους πανεπιστημιακούς θεολόγους ως ιδιότυπη, επειδή, όπως συνάγεται και από τον τίτλο της, δεν πρόκειται για επιστημονική μελέτη, αλλά μάλλον για λιβέλλο. Ο συγγραφέας, επιλέγει έναν προσωπικό και άκρως φορτισμένο συναισθηματικά τόνο γραφής, εκφράζοντας διάχυτη την πικρία του, λόγω της μη εκλογής του ως καθηγητή στην Θεολογική Σχολή Αθηνών. Γι' αυτό και επιτίθεται με οξύτητα στους πανεπιστημιακούς θεολόγους, μετερχόμενος προσβλητικά και ειρωνικά σχόλια.

Μια πρώτη απόπειρα εμπεριστατωμένης κριτικής στην Θεολογική Σχολή Αθηνών και τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, είναι πιθανόν η εργασία του αποφοίτου της, καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου, Χρήστου Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος 1992. Στο συγκεκριμένο πόνημά του, ο Γιανναράς, μεταξύ άλλων, συνθέτει ειδικό κεφάλαιο για την ιστορία και τα προβλήματα της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, εκτεινόμενο από την ίδρυσή της έως τις αρχές του εικοστού αιώνα. Ωστόσο, εμμένει, σχεδόν αποκλειστικά, στο ζήτημα της επίδρασης της δυτικής θεολογίας και στην αντίστοιχα παραγόμενη, δυτικότροπη θεολογική σκέψη, από τους έλληνες πανεπιστημιακούς θεολόγους. Ακόμη, από τον ίδιο συγγραφέα, μπορεί να ανιχνεύσει κανείς άκρως ενδιαφέρον υλικό για τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, για την περίοδο αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στην εργασία του με τίτλο *Καταφύγιο Ιδεών*, Αθήνα: Δόμος 1990⁴. Περιέχει αυτοβιογραφικό υλικό του Χρήστου Γιανναρά, όταν σπούδαζε στην Θεολογική Σχολή, διασώζοντας πολλές λεπτομέρειες που αφορούν την νοοτροπία, τις πράξεις και τις ιδεολογικές θέσεις των πανεπιστημιακών θεολόγων της μετεμφυλιακής περιόδου.

Τελευταία μελέτη σε αυτήν την ειδολογική κατάταξη, εμφανίζεται η διπλωματική εργασία του Νικολάου Ψεμμά, με τίτλο *Η Θεολογική Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα (1837-1974): Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή Αθηνών-*

Θεολογική Σχολή Αθηνών (Οργάνωση-Διοίκηση), Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο-Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών 2005. Το εν λόγω πόνημα, το οποίο εκτείνεται επιπλέον και στον χώρο της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης, εξετάζει την Θεολογική Σχολή Αθηνών και τους καθηγητές της, μέσα από το πρίσμα της ιστορίας της εκπαίδευσης, εμμένοντας στην οργανωτική-διοικητική διάσταση, όπως καθορίζει και ο υπότιτλος. Δεν παραλείπει, εντούτοις, να εξάγει και συμπεράσματα για την ιδεολογική κατεύθυνση και τον πολιτικό προσανατολισμό των πανεπιστημιακών θεολόγων.

Από τις μέχρι τώρα εκτεθείσες μελέτες, παρατηρούμε ότι τα ενδιαφέροντά τους παρουσιάζουν μικρό ενδιαφέρον για την κοινωνιολογική αποτίμηση της Θεολογικής Σχολής Αθηνών και τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, καθώς κινούνται περισσότερο στον χώρο της ιστορίας. Ωστόσο, ως εργασίες με σαφώς κοινωνιολογικό προσανατολισμό, μπορούμε να αναφέρουμε τις παρακάτω: Κατ' αρχήν, την μελέτη του πανεπιστημιακού θεολόγου στην Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης, Βασιλείου Γιούλτση, με τίτλο *Έλληνες Πτυχιούχοι Ορθόδοξων Θεολογικών Σχολών 1941-1975*. Κοινωνιολογική Έρευνα, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1977. Πρόκειται για εργασία, η οποία αντλεί στοιχεία από εκτετεμένα ερωτηματολόγια τα οποία μοιράστηκαν στους πτυχιούχους θεολόγους, η οποία επιχειρεί να ανατάμει την κοινωνική ταυτότητα των μεταπολεμικών θεολόγων μέχρι την μεταπολίτευση. Εμφανίζεται ως η πρώτη μελέτη σοβαρών κοινωνιολογικών προδιαγραφών σχετικά με τους θεολόγους, η οποία εκπονείται μάλιστα από επίσης θεολόγο. Αν και αφορά στους πτυχιούχους των Θεολογικών Σχολών και όχι τους καθηγητές τους, εντούτοις αποτελεί σημείο αναφοράς της ομόλογης βιβλιογραφίας. Στην ίδια ερευνητική γραμμή, χρειάζεται να μνημονεύσουμε επίσης το άρθρο της καθηγήτριας της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, Δήμητρας Κούκουρα, «Οι Γυναίκες σε Ηγετικές Θέσεις της Θεολογικής Εκπαίδευσης», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (Τμήμα Θεολογίας), ν. σ. 10 (2000): 73-82. Η ερευνήτρια επικεντρώνεται αποκλειστικά στο ζήτημα της γυναικείας παρουσίας σε θέσεις καθηγητών μέσα στις Θεολογικές Σχολές.

Από την σύντομη αυτή περιδιάβαση, διαπιστώνουμε ότι η σχετική βιβλιογραφία παρουσιάζει σοβαρά κενά στην προοπτική της κοινωνιολογικής προσέγγισης των πανεπιστημιακών θεολόγων. Ειδικότερα το ζήτημα της επαγγελματικής ταυτότητας και της κοινωνικής δράσης των πανεπιστημιακών θεολόγων της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, όπως αυτή καταγράφεται στην σύγχρονη

πολιτική και κοινωνική ιστορία του εικοστού αιώνα, είναι ευδιάκριτο ότι δεν έχει απασχολήσει σχεδόν καθόλου την επιστημονική έρευνα, τουλάχιστον στο επίπεδο μιας επιστημονικής μονογραφίας. Πρόκειται για ένα κενό, το οποίο φιλοδοξεί να καλύψει η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

β. Όρια της Προβληματικής

Κεντρική στόχευση της μελέτης μας, όπως αναφέρεται και στον τίτλο της διατριβής, αποτελεί το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, ή αλλιώς, τα μέλη ΔΕΠ της, όπως έχει καθιερωθεί να ονομάζονται με το αρκτικόλεξό τους. Αν και προσανατολιζόμαστε αποκλειστικά στην Θεολογική Σχολή Αθηνών χρειάζεται να υπογραμμίσουμε, ότι, όπου κρίνεται αναγκαίο για λόγους πληρέστερης ανάλυσης και σαφέστερης κατανόησης των ιστορικών και κοινωνικών δεδομένων μας, επεκτεινόμαστε και στο ομόλογο προσωπικό της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, της «αδελφής» Σχολής, όπως αποκαλείται από τους συναδέλφους της Αθήνας.

Αναφερόμενοι στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό, περιλαμβάνουμε όχι μόνον το καθηγητικό προσωπικό της σχολής, όπως κατατάσσεται στις γνωστές βαθμίδες του (αυτές του λέκτορα, επίκουρου, αναπληρωτή και τακτικού καθηγητή), αλλά επίσης και του βοηθητικού ερευνητικού προσωπικού, το οποίο παλαιότερα ονομαζόταν υπό τον τίτλο «επιμελητές» ή «βοηθοί».

Επειδή, όμως, κάθε χώρος ανάπτυξης ανθρώπινης δραστηριότητας δεν είναι ποτέ μονοσήμαντος, ούτε μπορεί να περικλειστεί με στεγανά, αλλά μαζί του ενεργοποιείται και συμπλέκεται ένα πλήθος άλλων ανθρώπινων ομάδων, από ποικίλα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, σε τούτη την πορεία είναι ανάγκη να εξετάσουμε τους πανεπιστημιακούς θεολόγους σε σχέση με πολλούς βασικούς «συμπαίκτες» τους, του ευρύτερου εκκλησιαστικού χώρου. Κατ' αρχήν, αναφέρουμε την κοινότητα των θεολόγων, από την οποία προέρχονται και οι ίδιοι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι. Οι φοιτητές και πτυχιούχοι της Θεολογικής Σχολής, στη μεγάλη τους πλειονότητα λαϊκοί, συνιστούν ένα ιδιαίτερο μέγεθος, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του οποίου, κρίνεται απαραίτητο να γνωρίζουμε, προκειμένου να ανασυγκροτήσουμε με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αξιοπιστία την πολιτισμική και επαγγελματική ταυτότητα των πανεπιστημιακών. Συνακολούθως, εφ' όσον αναφερόμαστε σε κοινότητες θεολόγων, οι οποίες ανήκουν στον ευρύτερο

εκκλησιαστικό χώρο, καθίσταται εκ των ων ουκ άνευ η σχέση όλων των παραπάνω με δομές της διοικούσας εκκλησίας, όπως είναι η Ιερά Σύνοδος, το ευρύτερο σώμα των μητροπολιτών, θεσμοί του εκκλησιαστικού οργανισμού, όπως η Αποστολική Διακονία κ.ά.

Η σύνθεση όλων των παραπάνω παραγόντων κάτω από το φώς μιας όσο το δυνατόν ενιαίας συνεξέτασης, μας οδήγησε να συγκροτήσουμε τη μελέτη μας σε μια τριεπίπεδη κατεύθυνση των πηγών μας. Εξετάζουμε, δηλαδή, α) γεγονότα στην ιστορική και κοινωνική τους εξέλιξη, β) ενέργειες και σχέσεις ατομικές και συλλογικές, αλλά και γ) κείμενα, όπως επιμερίζονται σε επιστημονικά, εκκλησιαστικά, δημοσιογραφικά, αυτοβιογραφικά κ.ά. Ο κριτικός συνδυασμός όλων αυτών θεωρούμε ότι παρέχει ένα σταθερό πλαίσιο και μια δυναμική βάση για την πολυδύναμη στήριξη των επιχειρημάτων που αναπτύσσουμε.

Όσον αφορά στα χρονικά όρια της έρευνας, θέσαμε ως σημείο εκκίνησής μας την περίοδο του Μεσοπολέμου, προεκτεινόμενο μέχρι και τις μέρες μας. Τούτη η επιλογή δεν έγινε αυθαίρετα, εφ' όσον από τον Μεσοπόλεμο έως και σήμερα, η κοινότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων παρουσιάζει εκείνα τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, με τα οποία διαμορφώνει την επαγγελματική τους ταυτότητα, μια ταυτότητα την οποία σκοπεύουμε να αναδείξουμε στην πορεία της εργασίας.

γ. Υλικό της Μελέτης

Οι πηγές τις οποίες χρησιμοποιήσαμε, προκειμένου να διεξέλθουμε το ζήτημα της επαγγελματικής ταυτότητας του διδακτικού και επιστημονικού προσωπικού της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, συνιστούν ένα διαφοροποιημένο και πολυεπίπεδο μείγμα στοιχείων, τα οποία ακριβώς επειδή πολυμερίζονται σε ποικίλους χώρους της ανθρώπινης δραστηριότητας, θεωρούμε ότι μας δίνουν και μια όσο το δυνατόν ολοκληρωμένη δυνατότητα ανάλυσης και ανασύνθεσης των δεδομένων μας.

Αρχική πηγή μας αποτέλεσαν τα δημοσιευμένα βιογραφικά των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, ιδίως αυτά που δημοσιεύθηκαν στο επίσημο περιοδικό της Σχολής, με τίτλο *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*. Τα βιογραφικά αυτά υπήρξαν πλουσιότατο αρχείο λεπτομερειών, όχι μόνο για την επιστημονική δράση των μελών ΔΕΠ της σχολής, αλλά επειδή μας παρείχαν πλήθος πληροφοριών για όλους σχεδόν τους τομείς της

δραστηριότητάς τους, όπως είναι η οικογενειακή τους καταγωγή, η κοινωνική τους προέλευση, οι σπουδές τους, οι δημοσιεύσεις τους, τα βραβεία με τα οποία τιμήθηκαν. Σύστοιχο με τα βιογραφικά τους στοιχείο, αποτέλεσε το σώμα των Υπομνημάτων των ίδιων των καθηγητών προς την Θεολογική Σχολή, τα οποία συνέταξαν προκειμένου να ενταχθούν στο διδακτικό και επιστημονικό προσωπικό της ή να εξελιχθούν ιεραρχικά σε ανώτερη καθηγητική βαθμίδα. Και από εκεί αντλήσαμε σημαντικά στοιχεία, κυρίως για την επαγγελματική και επιστημονική δράση τους.

Η γνώση που προήλθε από τα επίσημα βιογραφικά και υπομνήματα, συμπληρώθηκε επιβοηθητικά από ένα μικρό ερωτηματολόγιο το οποίο εστάλη κατά τον Μάιο του 2006 σε όλους τους καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, εν ενεργεία και συνταξιούχους. Τα δεδομένα τα οποία συνελέξαμε, ήταν λίγα σε απόλυτο αριθμό, καθώς από τα 77 ερωτηματολόγια που εστάλησαν, απάντηση λάβαμε μόνο σε 9 από αυτά, εκ των οποίων τα 2 ήταν τα ήδη δημοσιευμένα βιογραφικά σημειώματα. Εντούτοις και αυτά μας βοήθησαν να συγκροτήσουμε μία ικανή δεξαμενή στοιχείων, ιδίως σε ό,τι αφορά την κοινωνική και επαγγελματική θέση του οικογενειακού τους περιβάλλοντος.

Επιπλέον, πλούσιο υλικό μας προσέφεραν οι νόμοι, οι εγκύκλιοι και οι υπουργικές διαταγές των Φύλλων της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, οι οποίες αφορούν στην Θεολογική Σχολή Αθηνών και τα μέλη ΔΕΠ της. Τούτες οι πηγές μας βοήθησαν πολύ να εντοπίσουμε τα σημεία στα οποία αποτυπώνεται η παρουσία των καθηγητών της Σχολής, μέσα από επίσημα έγγραφα της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. Όλα αυτά συμπληρώνονται από μια πληθώρα κειμένων, προερχομένων από θεσμικές πηγές (κρατικές, πανεπιστημιακές, εκκλησιαστικές, διοικητικές), ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται ανακοινωθέντα, γνωμοδοτήσεις, έγγραφα, εγκύκλιοι, υπομνήματα, ψηφίσματα, αλλά και πιο προσωπικές, όπως επιστολές, μαρτυρίες, αυτοβιογραφικά δεδομένα.

Σημαντικές πηγές υλικού υπήρξαν επίσης, τα έργα των ίδιων των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, είτε εκπονήθηκαν πριν αποκτήσουν οι τελευταίοι την πανεπιστημιακή τους ιδιότητα, είτε εντός αυτής. Τα έργα αυτά παρουσιάζουν μια έντονη ποικιλομορφία, καθώς εμφανίζονται ως αυτοτελείς μελέτες, ως μονογραφίες, ως αρθρογραφία σε επιστημονικά και εκκλησιαστικά περιοδικά, ακόμα και ως άρθρα δημοσιευμένα σε εφημερίδες. Επιπλέον, η αποδελτίωση της ειδησεογραφίας που αφορά στην Θεολογική Σχολή Αθηνών και τους πανεπιστημιακούς θεολόγους της, έτσι όπως παρουσιάζεται είτε στον εκκλησιαστικό είτε στον μη εκκλησιαστικό τύπο,

μας έδωσε την δυνατότητα της ιστορικής επικαιροποίησης των δεδομένων της έρευνάς μας και την συνακόλουθη συγκρότηση της δομής της μελέτης σε ιστορική βάση.

Τέλος, μια πολύ μικρή συμβολή στην συγκέντρωση του υπό επεξεργασία υλικού είχε και το Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, από το οποίο αντλήσαμε στοιχεία για συνεδριάσεις του σώματος των πανεπιστημιακών θεολόγων και τις συλλογικές αποφάσεις τους.

δ. Δομή της Μελέτης

Η δομή της μελέτης, διαθρώνεται σε τέσσερα μέρη, τα οποία διακλαδίζονται σε δεκαπέντε επιμέρους κεφάλαια. Στο Α΄ Μέρος, το οποίο συνθέτει την θεωρητική και μεθοδολογική πρόταση στην οποία βασίζεται η εργασία, περιλαμβάνει τέσσερα επιμέρους κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύονται οι βασικές αντιλήψεις, οι οποίες συγκροτούν την θεωρία του πεδίου, όπως είναι το *habitus*, οι δρώντες, το κεφάλαιο, οι στρατηγικές και η συμβολική βία. Το επόμενο κεφάλαιο, εξειδικεύεται στις αντιλήψεις περί εκπαιδευτικού πεδίου και εκπαιδευτικού κεφαλαίου, ενώ το τρίτο κεφάλαιο τονίζει τις διαστάσεις της παιδείας, μέσα από τις σχέσεις εξουσίας και παραγωγής γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, αναλύει τις σχέσεις εξουσίας ως σχέσεις παραγωγής γνώσης, αναδεικνύει τον θεσμό του σχολείου ως πεδίου αναπαραγωγής κοινωνικής ανισότητας, ενώ καταλήγει στους πανεπιστημιακούς καθηγητές ως δρώντες του πανεπιστημιακού πεδίου. Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο θέτει τις βασικές υποθέσεις εργασίας, σύμφωνα με τις οποίες οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι καθίστανται παραγωγοί του θεολογικού πανεπιστημιακού πεδίου.

Το Β΄ Μέρος, ασχολείται με το πολιτιστικό κεφάλαιο των θεολόγων, διατρέχοντας την κοινωνική ιστορία τους. Πιο συγκεκριμένα, στο πέμπτο κατά σειρά κεφάλαιο, εξετάζεται η εμφάνιση των θεολόγων στην Ελλάδα, αλλά και σημαντικά ζητήματα που αφορούν στην σχέση τους με τον κλήρο, όπως η οικονομική εξάρτηση των θεολόγων από τον εκκλησιαστικό οργανισμό, καθώς και η πολιτιστική σύγκρουση θεολόγων και κλήρου. Το έκτο κεφάλαιο μελετά την πολιτισμική ηθική των θεολόγων, όπως καταγράφηκε στην φοιτητική κρίση του 1962, καθώς και στις δράσεις αντίστασης, τις οποίες ανέπτυξαν κατά την διάρκεια και μετά την δικτατορία του 1967. Στο έβδομο κεφάλαιο, παρατηρούμε την μεταβολή του πολιτιστικού κεφαλαίου των θεολόγων, όπως προσδιορίστηκε με την είσοδο στο θεολογικό πεδίο

των αριστερών και άθεων θεολόγων. Αυτό το τμήμα της εργασίας κλείνει με ζητήματα πρόσβασης και αποκλεισμού των θεολόγων από την δευτεροβάθμια εκπαίδευση, όπου αναλύεται το διαχρονικό ζήτημα της ανεργίας των θεολόγων, το θέμα των θεολόγων κληρικών, αλλά και προσπάθειες επαγγελματικής αποκατάστασής τους, στον στρατό, στον κλήρο και αλλού.

Αρχομένου του Γ΄ Μέρους, εισερχόμαστε στην ιστορική-κοινωνική ανάδυση των πανεπιστημιακών θεολόγων. Αφού προσδιορίσουμε, στο ένατο κεφάλαιο, την πορεία της Θεολογικής Σχολής Αθηνών από την ίδρυσή της, το 1837 έως το μεσοπόλεμο, καθώς και τις απαρχές της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, μελετούμε στο επόμενο, δέκατο κεφάλαιο, τα μεταπτυχιακά και διδακτορικά πτυχία, ως τίτλους καθιέρωσης των πανεπιστημιακών θεολόγων. Στο επόμενο, ενδέκατο κεφάλαιο, προσδιορίζουμε την κοινωνική διάσταση του συμβολικού κεφαλαίου των πανεπιστημιακών θεολόγων, έτσι όπως κατανέμονται από τους δείκτες ταξικής, επιστημονικής και ακαδημαϊκής εξουσίας. Στο δωδέκατο κεφάλαιο αναδεικνύουμε τις στρατηγικές αναπαραγωγής του συμβολικού κεφαλαίου τους, όπως φαίνονται στην δημιουργία του τμήματος ποιμαντικής, στις νεποτιστικές πρακτικές τους, στην παρουσία των γυναικών, καθώς και στην προσπάθεια επιβολής προστατευτικών μέτρων έναντι των αριστερών φοιτητών. Επισημαίνεται, επίσης, η περίπτωση του Ηλία Αθανασόπουλου, η οποία δημιούργησε νομολογία σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης στις Θεολογικές Σχολές προσώπων μη ορθοδόξων. Το τμήμα αυτό κλείνει με την συμβολική βία των πανεπιστημιακών, εναντίον των νεοσεισερχομένων καθηγητών, ύστερα από την εφαρμογή του νόμου πλαισίου 1268/82 για τα πανεπιστήμια.

Το Δ΄ και τελευταίο Μέρος της διατριβής, επικεντρώνεται στις ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις των πανεπιστημιακών θεολόγων. Στο δέκατο τέταρτο κεφάλαιο, παρακολουθούμε τις ιδεολογικές θέσεις τους, έτσι όπως εκτείνονται από τον αντικομμουνισμό, στις τάσεις του χριστιανικού σοσιαλισμού, την παραδοσιακρατική και φιλελεύθερη τάση και κορυφώνονται στην εμφάνιση της ελληνικής πολιτικής θεολογίας. Τέλος, στο καταληκτικό δέκατο πέμπτο κεφάλαιο, παρακολουθούμε τις πολιτικές θέσεις τις οποίες έλαβαν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, στις τρεις μεγάλες περιόδους του τελευταίου αιώνα, την μεσοπολεμική, την μεταπολεμική και την μεταπολιτευτική, με τις οποίες επιβεβαίωναν σχεδόν πάντα την εκκλησιαστική τους στράτευση και την προσήλωσή τους στην κυρίαρχη κρατικοθηρησκευτική ιδεολογία.

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ, ΜΕΘΟΔΟΣ
ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Κεφάλαιο 1. Διερευνώντας Βασικές Πτυχές της Θεωρίας του Πεδίου

α. Πεδίο

Αν είναι ορθή η διερώτηση ότι ένα από τα βασικά ζητούμενα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, είναι η υπέρβαση της αντίθεσης μεταξύ της δυναμικότητας και της στατικότητας, του μετασχηματισμού και της συντήρησης, της ιστορίας και της δομής,³ αλλά και η διαπίστωση ότι «το πραγματικό είναι σχεσιακό»,⁴ τότε η κατασκευή της αντίληψης περί του πεδίου, φιλοδοξεί να ξεπεράσει τούτες τις αντιθέσεις, επικεντρώνοντας στην ανασύνθεση και των δύο.⁵ Εάν μπορούμε να παραστήσουμε αυτό το σχήμα, θα λέγαμε ότι πεδίο είναι μια κοινωνική αρένα, ένα δομημένο σύστημα κοινωνικών θέσεων, το οποίο ορίζει κάθε στιγμή την κατάσταση αυτών, οι οποίοι συμμετέχουν,⁶ μέσα από σχέσεις εξουσίας, παραγωγής αγαθών και νοήματος-ιδεολογίας.⁷ Το πεδίο μας προσανατολίζει να ρωτήσουμε «τι παίζεται» εκεί: δηλαδή να προσδιορίσουμε ποιοι είναι οι δρώντες του πεδίου, τις ιδιότητές τους, τις κοινωνικές θέσεις τους, τα αγαθά τα οποία παράγουν, διαπραγματεύονται και

³ Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Pierre Bourdieu: Ο Στοχαστής της 'Πρωτόγονης Σκέψης' των Στοχαστών της 'Πρωτόγονης Σκέψης'», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 27

⁴ Βλ. Χ. ΝΟΥΤΣΟΥ, «Η Έννοια του Πεδίου στο Έργο του P. Bourdieu», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 49 «Παραφράζοντας, λοιπόν, ο Bourdieu τη γνωστή χεγκελιανή ρήση, δέχεται ότι το 'πραγματικό είναι σχεσιακό' κι αυτές οι σχέσεις υπάρχουν πέρα και ανεξάρτητα από ατομικές συνειδήσεις, βουλήσεις και επιθυμίες, υπάρχουν μ' άλλα λόγια αντικειμενικά».

⁵ Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Προλογικό Σημείωμα», στο βιβλίο του Pierre Bourdieu, *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006: 16

⁶ Βλ. R. JENKINS, *Pierre Bourdieu*, Routledge: London and New York 1999⁶: 84-85

⁷ Για τους όρους «νόημα» και «ιδεολογία», βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, «Κοινωνία και Νόημα», *Λεβιάθαν*, τεύχος 4 (1989): 134 «Αν, δηλαδή, νόημα είναι 'η ζητούμενη εμπειρικο-πρακτική γνώση και βεβαιότητα για το ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο', ή διαφορετικά, για το ποιος είναι ο 'προορισμός' του ανθρώπου [...]», και Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, «Ιδεολογία-Κουλτούρα», *Κοινωνιολογία Γ' Λυκείου*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Εκδοσέως Διδακτικών Βιβλίων 1983: 113-113 «Ιδεολογία είναι ένα σύστημα ιδεών και αναπαραστάσεων, είναι η ολική αναπαράσταση (θέαση) της πραγματικότητας. Είναι ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζουμε (αντιλαμβανόμαστε) την πραγματικότητα, φυσική και κοινωνική, μέσα από τη διαρκή καθημερινή χρησιμοποίησή της για την παραγωγή αγαθών που μας είναι απαραίτητα. Αποτελείται από την κυρίαρχη και από όλες τις επιμέρους ιδεολογίες, αντίθετες στην κυρίαρχη ή όχι, που αναπτύσσονται στα πλαίσια μιας κοινωνίας».

αναδιανέμουν, τον τρόπο κατανομής, τα χρησιμοποιούμενα εργαλεία τους και τι πρέπει να κάνει κάποιος ώστε να πετύχει το μέγιστο όφελος γι' αυτόν.⁸

Ποιες είναι οι ιδιότητες ενός πεδίου; Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι δύο βασικές πρωταρχές του πεδίου είναι η κλειστότητα και το μονοπώλιο. Με τους παραπάνω όρους εννοούμε ότι οι δρώντες εντός του πεδίου γνωρίζουν ότι δύσκολα όσοι βρίσκονται εκτός των ορίων του μπορούν να τους κατανοήσουν, να τους ελέγξουν, να τους διαψεύσουν ή ακόμα και να τους αναιρέσουν, γεγονός το οποίο τους προσδίδει το μονοπώλιο να έχουν μόνον αυτοί το προνόμιο της κατασκευής του μικρόκοσμού τους, κάτι που αναγνωρίζεται σιωπηρά και από τους εκτός πεδίου.⁹ Άρα, το πεδίο απολαμβάνει μια ιδιαίτερης μορφής αυτονομία σε σχέση με άλλα πεδία του κοινωνικού χώρου, ενώ σε πιέσεις που του ασκούνται εξωτερικά, έχει τη δυνατότητα να αντιτάξει τη δική του λογική και το δικό του νόμο.¹⁰ Τούτη η αυτονομία του πεδίου, ωστόσο, δεν αποτελεί δεδομένο, αλλά χρειάζεται να επιβεβαιώνεται και να ανανεώνεται ιστορικά διαρκώς.¹¹ Συνεπαγωγή όλων των παραπάνω ιδιοτήτων, είναι ότι το πεδίο γεννιέται ως κοινωνική συμμαχία δρώντων, λόγω κοινών συμφερόντων.¹²

⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 86 «Η θεωρία του πεδίου προσανατολίζει να διέπει την εμπειρική έρευνα. Μας υποχρεώνει να θέσουμε το ερώτημα 'τι παίζεται' σε αυτό το πεδίο (με βάση μόνο την εμπειρία, με κίνδυνο επομένως να ολισθήσουμε τις περισσότερες φορές σε μια θετικιστική εκδοχή του ερμηνευτικού κύκλου), που είναι τα διακυβεύματα, τα επιδιωκόμενα και κατανεμόμενα ή ανακατανεμόμενα αγαθά και ιδιότητες και πώς κατανέμονται, ποια είναι τα εργαλεία ή τα όπλα που πρέπει να κατέχει κάποιος για να παίξει με κάποιες πιθανότητες επιτυχίας, και ποια είναι την κάθε στιγμή του παιχνιδιού, η δομή της κατανομής των αγαθών, κερδών και πόρων, δηλαδή το ειδικό κεφάλαιο (η έννοια του πεδίου είναι, όπως διαπιστώνουμε, ένα σύστημα ερωτημάτων τα οποία κάθε φορά εξειδικεύονται)».

⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 158

¹⁰ P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 112 «Στην πραγματικότητα, το πεδίο υποκειται σε (εξωτερικές) πιέσεις, περιλαμβάνει εντάσεις, νοούμενες ως δυνάμεις που διασπούν, διαχωρίζουν τα συστατικά στοιχεία ενός σώματος. Υποστηρίζοντας ότι το πεδίο είναι σχετικά αυτόνομο σε σχέση με τον περιβάλλοντα κοινωνικό κόσμο, εννοώ ότι το σύστημα των δυνάμεων που συνιστούν τη δομή του πεδίου (ένταση) είναι σχετικά ανεξάρτητο από τις δυνάμεις που ασκούνται στο πεδίο (πίεση). Κατά κάποιον τρόπο, αυτό διαθέτει την απαραίτητη 'ελευθερία' για να αναπτύξει τη δική του αναγκαιότητα, τη δική του λογική, το δικό του νόμο (nomos)».

¹¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 113 «Η αυτονομία δεν αποτελεί ένα δεδομένο, αλλά μια ιστορική κατάκτηση που συνεχώς ανανεώνεται».

¹² Βλ. P. BOURDIEU, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, transl. by Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press 1990: 127 «But this space is constructed in such a way that the agents, groups or institutions that find themselves situated in it have more properties in common the closer they are to each other in this space; and fewer common properties, the further they are away from each other».

β. Habitus

Τί δίνει αυτή την ιδιαίτερη «σωματικότητα» στο πεδίο, ως σύνθεσης της στατικότητας και της δυναμικότητας, της διατήρησης και του μετασχηματισμού, του υποκειμενικού και του αντικειμενικού; Αν η ιστορική δράση διακρίνεται αφ' ενός στην ιστορία την συσσωρευμένη σε μνημεία, κτήρια, μηχανές, αντικείμενα, βιβλία, αντιλήψεις, έθιμα και αφ' ετέρου στην ιστορία την εγχαραγμένη στα σώματα των ανθρώπων μιας κοινωνίας,¹³ τότε αυτή η μορφή ιστορίας μπορεί να συνθέσει ένα διϋποκειμενικό, δηλαδή κοινωνικό, σύστημα εσωτερικευμένων δομών, τουτέστιν σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης,¹⁴ κοινών σε όλα τα μέλη μιας ομάδας ή μιας κοινωνικής τάξης.¹⁵ Το habitus είναι ένα σύστημα παραγωγής πρακτικών και δράσεων, αλλά και παραγωγής αντιλήψεων.¹⁶ Έχει προσδιοριστεί ως κοιτίδα προδιαθέσεων και ετοιμοτήτων, οι οποίες ενεργοποιούνται σε όλη την έκταση της ιστορίας: μεταφέρουν το παρελθόν, αναπαράγονται στο παρόν και προδιαγράφουν το μέλλον, συμπυκνώνοντας με αυτόν τον τρόπο την έκφραση της συλλογικής μνήμης ως ζωντανής πρακτικής.¹⁷ Ως ιστορία η οποία μετατράπηκε σε φύση και ξεχάστηκε, παράγοντας εκ νέου ιστορία, πρακτικές και συσσωρευμένο κεφάλαιο, περιβάλλει με

¹³ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνοι 1994: 29 «[...] όλη η ιστορική δράση εμφανίζει δύο καταστάσεις της ιστορίας (ή του κοινωνικού): την ιστορία στην αντικειμενοποιημένη της κατάσταση, δηλαδή την ιστορία που συσσωρεύτηκε με το πέρασμα του χρόνου μέσα στα πράγματα, μηχανές, κτίρια, μνημεία, βιβλία, θεωρίες, έθιμα, δίκαιο, κπλ., και την ιστορία σε ενσωματωμένη κατάσταση, που έγινε έξις».

¹⁴ Για τα σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης, βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση: Τα Γενικά, Μετατρεπτικά και Ερωτικά Ενδιάμεσα και η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2001: 119-130, όπου αναλύονται στο ειδικό υποκεφάλαιο με τίτλο «Σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης: το περιεχόμενό τους και η διαλεκτική τους κίνηση στην ιστορία».

¹⁵ Βλ. Ν. ΜΟΥΖΕΛΗ, «*Habitus*: Η Συμβολή του Bourdieu στην Κοινωνιολογία της Δράσης», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνοι 1995: 54

¹⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 131-132

¹⁷ Βλ. Β. ΦΙΛΙΑ, *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*, τ. 1, Αθήνα: Παπαζήσης 2000: 164-165

μια αίσθηση σταθερότητας την αλλαγή,¹⁸ καταλαμβάνοντας, ενδεχομένως, την θέση του μετατρεπτικού ενδιαμέσου.¹⁹

Το *habitus* ή έξη, συγκροτείται ως μια δομημένη δομή, δηλαδή ως μια σταθερή κατασκευή σκέψης και πράξης, η οποία έχει την προδιάθεση να λειτουργεί ως δομούσα δομή, δηλαδή ως γενεσιουργός αρχή πρακτικών και αντιλήψεων, οι οποίες με την σειρά τους, όντας εσωτερικευμένες, δεν χρειάζεται να υπακούουν ρητά σε κανόνες, ωστόσο ελέγχουν και ρυθμίζουν.²⁰ Είναι ένας εσωτερικός νόμος, μέσα από τον οποίον ασκείται αδιάλειπτα ο νόμος των εξωτερικών αναγκαιοτήτων.²¹ Ιδιάζον χαρακτηριστικό της είναι η διάρκεια, η ικανότητά της να επιβιώνει των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της ίδιας τους της παραγωγής.²² Σε οποιαδήποτε μορφή του, είτε σχηματίζεται, δηλαδή, μέσω της άμεσης εμπειρίας, είτε μέσω της οικογένειας (ως οικογενειακό *habitus*), είτε μέσω του σχολείου (ως σχολικό *habitus*), είτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, δεν αναπαράγεται ντετερμινιστικά και αυτόματα, αλλά μάλλον παραγωγικά.²³ Αυτό σημαίνει ότι το *habitus* προσδιορίζεται

¹⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006: 94 «Ενσωματωμένη ιστορία, μεταλλαγμένη σε φύση και ως εκ τούτου λησμονημένη ως ιστορία, η έξη είναι η ενεργή παρουσία του παρελθόντος του οποίου αποτελεί προϊόν: επομένως, είναι αυτό που αποδίδει στις πρακτικές τη *σχετική τους ανεξαρτησία* σε σχέση με τους εξωτερικούς καθορισμούς του άμεσου παρόντος. Η αυτονομία αυτή είναι η αυτονομία του πραγματωμένου και ενεργού παρελθόντος, το οποίο, λειτουργώντας ως συσσωρευμένο κεφάλαιο, παράγει ιστορία με βάση την ιστορία και εξασφαλίζει έτσι τη σταθερότητα στην αλλαγή, πράγμα που καθιστά το ατομικό δρων υποκείμενο έναν κόσμο μέσα στον κόσμο. Αυθορμησία δίχως συνείδηση ή βούληση, η έξη αντιτίθεται εξίσου στη μηχανιστική αναγκαιότητα όσο και στην αναστοχαστική ελευθερία, στα πράγματα δίχως των μηχανιστικών θεωριών όσο και στα υποκείμενα 'δίχως αδράνεια' των ορθολογιστικών θεωριών».

¹⁹ Περισσότερα για τα γενικά μετατρεπτικά ενδιαμέσα, βλ. το ειδικό κεφάλαιο από το βιβλίο του Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση: Τα Γενικά, Μετατρεπτικά και Ερωτικά Ενδιάμεσα και η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2001: 36-75, με τίτλο «Τα Γενικά, Μετατρεπτικά και Ερωτικά Ενδιάμεσα: ο Θεός, η Εξουσία, το Εργαλείο».

²⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006: 88 «Οι εξωτερικοί καθορισμοί που συνδέονται με μια συγκεκριμένη τάξη συνθηκών ύπαρξης παράγουν έξεις (*habitus*), συστήματα διαρκών και μεταθέσιμων *προδιαθέσεων*, δομημένες δομές προδιατεθειμένες να λειτουργούν ως δομούσες δομές, ως γενεσιουργές και οργανωτικές δηλαδή αρχές των πρακτικών και των αναπαραστάσεων, οι οποίες μπορούν να προσαρμόζονται αντικειμενικά στον σκοπό τους δίχως να χρειάζεται να στοχεύουν συνειδητά σ' αυτούς και να ελέγχουν ρητά τις αναγκαίες για την επίτευξή τους ενέργειες».

²¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006: 91 «Το σύστημα των προδιαθέσεων –παρελθόν που επιβιώνει στο παρόν και διαιωνίζεται στο μέλλον με την επανενεργοποίησή του στις δομημένες σύμφωνα με τις αρχές του πρακτικές, εσωτερικός νόμος μέσω του οποίου ασκείται συνεχώς ο νόμος των εξωτερικών αναγκαιοτήτων, μη αναγώγιμος στους άμεσους περιορισμούς της συγκυρίας- αποτελεί την αρχή [...] των ρυθμισμένων μετασχηματισμών που δεν μπορούν να εξηγήσουν ούτε η εξωγενής και στιγμιαία αιτιοκρατία ενός μηχανιστικού κοινωνιολογισμού, ούτε ο καθαρά εσωτερικός, αλλά εξίσου στιγμιαίος, καθορισμός του αυθόρμητου υποκειμενισμού».

²² Βλ. P. BOURDIEU, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006: 104

²³ Βλ. Θ. ΜΥΛΩΝΑ, «Εισαγωγικές Επισημάνσεις πάνω στη Θεωρία του Pierre Bourdieu», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 78 «Με ένα λόγο το *habitus* δεν είναι

από μια ανοικτότητα, δηλαδή αοριστία και ακαθοριστία,²⁴ διατρέχεται από την λογική του «περίπου».²⁵ Το *habitus* αποτυπώνεται εναργώς στο πολιτιστικό κεφάλαιο του δρώντος στο πεδίο: δηλαδή σύστημα εσωτερικών κανόνων ρύθμισης συμπεριφοράς, συνήθειες, καλοί τρόποι, γούστο, τρόποι συζήτησης και χρήσης του λόγου, τρόποι σκέψης και αντίληψης.²⁶

γ. Δρώντες

Κανένα πεδίο δεν μπορεί να υπάρξει και να λειτουργήσει, εάν προηγουμένως δεν αποδεχθούν να συμμετέχουν οι δρώντες, αυτοί οι οποίοι προσδοκούν να επενδύσουν στο πεδίο μαζί με άλλους, να ρισκοκινδυνέψουν χρόνο, χρήματα, ή οποιαδήποτε άλλα αγαθά, προκειμένου να ωφεληθούν.²⁷ Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια αδιάπτωτη, επαμφοτερίζουσα σχέση ανάμεσα στους δρώντες και το πεδίο: την στιγμή που το κατασκευάζουν, δομούνται και αυτοί από αυτό, εφ' όσον τους αποδίδεται η αξία και η τιμή να συμμετέχουν σε αυτό.²⁸

Ωστόσο, δεν απολαμβάνουν όλοι οι συμμετέχοντες στο πεδίο ισότιμα τα αγαθά που παράγονται εντός του, διότι οι σχέσεις τους προσδιορίζονται από τις

μηχανιστικά αναπαραγωγικό, όπως η *habitude* (συνήθεια), αλλά είναι και παραγωγικό. Το *habitus* που σχηματίζει κανείς κατά την πρώτη παιδική του ηλικία, είτε μέσω της άμεσης εμπειρίας του είτε μέσω της οικογενειακής, συνήθως αυθόρμητης, αγωγής που θα τον ακολουθεί σε όλη του τη ζωή [...] Όπως όμως κι αν έχει το πράγμα και έστω πέρα από κάθε μηχανιστικό προσδιορισμό, 'το πρωταρχικό *habitus*, που σχηματίζεται κατά την πρώτη ηλικία μέσα στην οικογένεια και είναι χαρακτηριστικό ενός ατόμου, μιάς ομάδας ή μιας κοινωνικής τάξης, αποτελεί πάντα τη βάση (τη βασική αρχή) της σύστασης κάθε κατοπινού *habitus*', δηλαδή λειτουργεί ως πηγή και κατοπινών γενικών προδιαγραφών (*schemes*) αντίληψης, σκέψης, εκτίμησης και πράξης».

²⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, transl. by Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press 1990: 77

²⁵ Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Pierre Bourdieu: Ο Στοχαστής της 'Πρωτόγονης Σκέψης' των Στοχαστών της 'Πρωτόγονης Σκέψης'», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 36

²⁶ Βλ. Κ. ΛΑΜΙΑ, *Κοινωνιολογική Θεωρία και Εκπαίδευση: Διακριτές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2002: 157-158 «Τελικά, το 'habitus' είναι ένα σύστημα προδιαθέσεων, το οποίο οργανώνεται μέσα από μια διαδοχική σειρά κοινωνικοποιήσεων [...] Η συσσώρευση του συγκεκριμένου πολιτιστικού κεφαλαίου (διαδοχικές κοινωνικοποιήσεις) πραγματοποιείται αβίαστα στο πλαίσιο, κυρίως, της οικογένειας. Δεν αποκτιέται με τη διδασκαλία, ούτε μεταβιβάζεται. Βασικές εκφάνσεις της μορφής αυτής του πολιτιστικού κεφαλαίου είναι: ένα σύστημα εσωτερικευμένων κανόνων, το οποίο ρυθμίζει τις συμπεριφορές του παιδιού. Συνήθειες, όπως οι καλοί τρόποι στο τραπέζι, το 'καλό γούστο'. Οι τρόποι επικοινωνίας, όπως η τέχνη της συζήτησης και η άνεση στη χρήση του λόγου. Τα 'πρότυπα' των τρόπων σκέψης».

²⁷ Βλ. P. BOURDIEU, *Μάθημα πάνω στο Μάθημα*, μετ. Νίκος Αγκαβανάκης, επιμ. Θάνος Ψυχογιός, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 2001: 71-72 «Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να λειτουργήσει ένα πεδίο, αν δεν υπάρχουν άτομα κοινωνικά προδιατεθειμένα να συμπεριφερθούν ως υπεύθυνοι φορείς, να διακινδυνεύσουν τα χρήματά τους, το χρόνο τους, κάποτε την τιμή ή τη ζωή τους, για να επιδιώξουν τα διακυβεύματα και να αποκτήσουν τις ωφέλειες, που αυτό προσφέρει [...]»

²⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006: 265-266

σχέσεις εξουσίας μεταξύ τους, προκειμένου να ελεγχθεί, μέσω διαδικασιών νομιμοποιημένης βίας, η παραγωγή και η αναδιανομή του κεφαλαίου αγαθών του πεδίου.²⁹ Την βασική αντίστιξη ανάμεσά τους, θα μπορούσαμε να την προσδιορίσουμε μέσα από το σχήμα: κυρίαρχοι και νεοεισερχόμενοι. Κυρίαρχος του πεδίου είναι όποιος διαθέτει μια τέτοιας κεφαλαιουχικής αξίας θέση, ώστε το πεδίο να λειτουργεί προς όφελός του.³⁰ Έχει τη δυνατότητα να επιβάλει το συμφέρον του στον τρόπο διεξαγωγής του παιχνιδιού, δηλαδή στην ουσία να ορίσει τους κανόνες, άρα και την δυνατότητα συμμετοχής σε αυτό, ενώ όλοι οι υπόλοιποι -και ιδίως οι νεοεισερχόμενοι, όσοι επιθυμούν να δραστηριοποιηθούν για να καταλάβουν κι αυτοί μια θέση στο πεδίο- καλούνται να συντονιστούν με τους κανόνες τους και να τοποθετηθούν ανάλογα.³¹ Οι κυρίαρχοι όχι μόνο έχουν την εξουσία να επιβάλουν την θέλησή τους ως αντικειμενική, σωστή, γενικά αποδεκτή, αλλά επιπλέον να κάνουν τους νεοεισερχόμενους να παραιτηθούν από την εξουσία, να δεχθούν τη μετατροπή τους σε αυτό που είναι,³² βοηθώντας στην συντήρηση και αναπαραγωγή της συγκεκριμένης μορφής του πεδίου. Μέσα από αυτές τις σχέσεις εξουσίας και παραγωγής αγαθών, κυρίαρχοι και νεοεισερχόμενοι εκπαιδεύονται αμφότεροι σε τρόπους σκέψης και πράξης, οι οποίοι δομούν και ανασυγκροτούν κάθε φορά το πεδίο.

Τα όρια του πεδίου, τα οποία εκτείνονται τόσο μακριά όσο και η ισχύς της επιρροής του, μεταβάλλονται από τους κυρίαρχους σε σύνορο, το οποίο προστατεύεται από αυστηρά κωδικοποιημένα δικαιώματα εισόδου, όπως είναι π.χ. η κατοχή σχολικών τίτλων ή από μέτρα αποκλεισμού, τα οποία αποσκοπούν στη διατήρηση του *numerus clausus*, δηλαδή μιας προκαθορισμένης ποσόστωσης.³³

²⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *Sociology in Question*, transl. by Richard Nice, London/Thousand Oaks/New Dehli: Sage Publications 1993: 73

³⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 85 «Κυρίαρχος είναι αυτός που κατέχει στη δομή μια θέση τέτοια ώστε η δομή να λειτουργεί προς όφελός του».

³¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 88

³² Βλ. P. BOURDIEU, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2007: 132-133, υποσ. 19 «Ο κυρίαρχος διαθέτει κυρίως την εξουσία να επιβάλλει τη δική του θεώρηση για τον εαυτό του ως αντικειμενική και συλλογική [...], να αποσπά από τους άλλους, όπως στον έρωτα ή στην πίστη, την παραίτησή τους από τη γενική εξουσία αντικειμενοποίησης που διαθέτουν, και μετατρέπεται έτσι σε απόλυτο υποκείμενο, χωρίς εξωτερικό, πλήρως δικαιολογημένο να υπάρχει έτσι όπως υπάρχει».

³³ Βλ. P. BOURDIEU, *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006: 344 «Μια από τις πιο χαρακτηριστικές ιδιότητες ενός πεδίου είναι ο βαθμός στον οποίο τα δυναμικά του όρια, τα οποία εκτείνονται τόσο μακριά όσο εκτείνεται και η ισχύς της επιρροής του, μετατρέπονται σε σύνορο με ισχύ νόμου, που προστατεύεται από ένα ρητά κωδικοποιημένο δικαίωμα εισόδου, όπως είναι η κατοχή σχολικών τίτλων, η επιτυχία σε διαγωνισμούς

Δικαίωμα εισόδου στο πεδίο, έχει, λοιπόν, όποιος γνωρίζει ότι η φαινομενική απουσία κριτηρίων εισόδου και η ψευδαίσθηση μιας επιλογής, βασισμένης στην αξία του προσώπου, στηρίζεται σε αυτά τα μέτρα διακρίσεων.³⁴ Επιπλέον, όποιος διαθέτει και συμερίζεται την πρακτική συμμόρφωσης στις αδιαπραγμάτευτες, πρωταρχικές παραδοχές του πεδίου, προϋποθέτει μια αργή και μακρόσυρτη διαδικασία μνητικής αποδοχής του πεδίου.³⁵ Είναι η αίσθηση της ορεκτικότητας, ότι το παιχνίδι αξίζει να παιχθεί, ότι έχει νόημα.³⁶ Η πράξη του παιχνιδιού ενυλώνεται σε ένα όφελος, το οποίο ξεπερνά μισθό, βραβεία, αναγνώριση, αξιώματα, αλλά αναδεικνύεται ως απόδραση από την αδιαφορία, επιβεβαιώνοντας ότι ο δρών εντός του πεδίου είναι τόσο αφοσιωμένος σε σκοπούς, άρα σε μια κοινωνική αποστολή.³⁷

Αν, όμως, το πεδίο και οι κυρίαρχοι δρώντες σε αυτό τείνουν να διατηρήσουν και να παγιώσουν τις θέσεις τους και τα αγαθά που απολαμβάνουν, αυτό σημαίνει ότι αυτό που το χαρακτηρίζει είναι η στατικότητα; Το πεδίο, ως κοινωνικά συγκροτημένος χώρος, ως πεδίο διαπάλης φορέων εφοδιασμένων με διαφορετικούς πόρους, δεν θα μπορούσε να είναι παρά ένας χώρος αναμέτρησης και αντιπαράθεσης δυνάμεων, προκειμένου να διατηρήσουν ή να μετασχηματίσουν τον ισχύοντα συσχετισμό τους.³⁸ Οι φορείς της αλλαγής είναι οι νεοεισερχόμενοι δρώντες, οι οποίοι επιθυμούν να επανακαθορίσουν τα εσωτερικά όρια του πεδίου και να αναδιανείμουν τα αγαθά του προς όφελός τους.³⁹ Είναι αυτοί οι οποίοι, καθώς δεν

κτλ. ή από μέτρα αποκλεισμού και διακρίσεων, όπως είναι οι νόμοι που στοχεύουν στην εξασφάλιση ενός *numerus clausus*».

³⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης 2002²: 209

³⁵ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006: 110-111

³⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 119 «[...] είναι όμως και η ορεκτικότητα, η *libido scientifica*, η *illusio*, η πίστη όχι μόνο στο διακύβευμα, αλλά και στο ίδιο το παιχνίδι, δηλαδή στο γεγονός ότι το παιχνίδι αξίζει τον κόπο να παιχτεί».

³⁷ Βλ. P. BOURDIEU, *Μάθημα πάνω στο Μάθημα*, μετ. Νίκος Αγκαβανάκης, επιμ. Θάνος Ψυχογιός, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 2001: 73-74

³⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 86-87 «[...] στο πεδίο ως πεδίο διαπάλης, ως κοινωνικά συγκροτημένο πεδίο, όπου τα δρώντα υποκείμενα προικισμένα με διαφορετικούς πόρους, αντιπαρά τίθενται για να διατηρήσουν ή να μετασχηματίσουν τον ισχύοντα συσχετισμό δυνάμεων. Τα δρώντα υποκείμενα επιδίδονται σε ενέργειες που εξαρτώνται, σε ό,τι αφορά τους στόχους, τα μέσα και τη δραστηριότητά τους, από τη θέση τους στο πεδίο δυνάμεων, δηλαδή τη θέση τους στη δομή της κατανομής του κεφαλαίου».

³⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 88-89 «Τίθεται επομένως το ερώτημα πώς συντελούνται πραγματικοί μετασχηματισμοί στο εσωτερικό του πεδίου τη στιγμή που οι δυνάμεις του πεδίου τείνουν να ενισχύουν τις κυρίαρχες θέσεις – λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη ότι, όπως και στην περιοχή της οικονομίας, οι αλλαγές στο εσωτερικό του πεδίου καθορίζονται συχνά από τον επανακαθορισμό των ορίων μεταξύ των πεδίων, ο οποίος συνδέεται (ως αίτιο ή αποτέλεσμα) με την αιφνίδια είσοδο των

διαθέτουν αρκετό κεφάλαιο, θα προσπαθήσουν να δημιουργήσουν ένα πρωτογενές πλεόνασμα αξίας και κύρους, επιβάλλοντας νέους, καινοτόμους τρόπους σκέψης και πράξης.⁴⁰ Η ίδια η σύσταση του πεδίου, η οποία δομείται με αυστηρές ιεραρχίες, διακριτές σχέσεις εξουσίας, παραγωγής αγαθών και ιδεολογίας-νοήματος, προκαλεί την αναδιάταξή του μέσα από ανταγωνιστικές στρατηγικές, από τη μια μεριά των κυρίαρχων και συνήθως παλαιότερων δρώντων να παλεύουν για την διασφάλιση του κεφαλαίου και της θέσης τους, και από την άλλη των νεοεισερχόμενων, να παλεύουν για την δική τους μεγιστοποίηση κεφαλαίου, προσπόριση αγαθών και νομής εξουσίας.⁴¹ Τούτη η αναμέτρηση «παλαιών» και «νέων», λαμβάνει την μορφή της κρίσης εντός του πεδίου, εφ' όσον διαταράσσει την αρμονία και την ενότητά του, καθώς συγκρούονται οι ήδη γνωστές κοινωνικές τροχιές των πρώτων με τις προσδοκίες και επιθυμίες των δευτέρων.⁴²

δ. Κεφάλαιο

Οι κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες παράγονται και αναπαράγονται από τους δρώντες σε αυτό, ονομάζονται ως κεφάλαιο.⁴³ Ο κάτοχός του κεφαλαίου, είναι σε θέση να

νέων επιστημόνων που διαθέτουν νέους πόρους. Αυτό εξηγεί γιατί τα όρια του πεδίου αποτελούν σχεδόν πάντα αντικείμενο διαμάχης στο εσωτερικό του πεδίου».

⁴⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006: 364 «Είναι αλήθεια ότι η πρωτοβουλία της αλλαγής αποδίδεται σχεδόν εξ ορισμού στους νεοεισαχθέντες, δηλαδή στους νεότερους, που είναι επίσης και αυτοί που στερούνται περισσότερο το ειδικό κεφάλαιο και οι οποίοι, μέσα σ' ένα σύμπαν όπου το να υπάρχεις σημαίνει να διαφέρεις, δηλαδή να κατέχεις μια διακριτή και διακριτική θέση, υπάρχουν μόνο στο βαθμό που, χωρίς αναγκαστικά να το θέλουν, θα καταφέρουν να διακηρύξουν την ταυτότητά τους, δηλαδή τη διαφορά τους, να την κάνουν γνωστή και αναγνωρισμένη ('να φτιάξουν ένα όνομα'), επιβάλλοντας νέους τρόπους σκέψης και έκφρασης σε ρήξη με τους ισχύοντες τρόπους σκέψης, άρα προορισμένους να προκαλέσουν σύγχυση με την 'αδιαφάνεια' και την 'ανιδιοτέλειά' τους».

⁴¹ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 31-32 «Η αρχή του αιώνιου κινήματος που ταρακουνά το πεδίο δεν εδρεύει μέσα σε κάποιον πρώτο ακίνητο υποκίνητο. [...] αλλά μέσα στην ίδια την πάλη, η οποία παραγόμενη από τις συστατικές δομές του πεδίου, του αναπαράγει τις δομές, τις ιεραρχίες. Βρίσκεται στις δράσεις και στις αντιδράσεις των φορέων, οι οποίοι, εκτός αν αποκλειστούν από το παιχνίδι και βρεθούν στο κενό, δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να παλέψουν για να διαφυλάξουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους μέσα στο πεδίο, δηλαδή για να συντηρήσουν ή να αυξήσουν το ειδικό κεφάλαιο που δεν προξενείται παρά μέσα στο πεδίο, συμβάλλοντας έτσι στην καταδυνάστευση όλων των άλλων, η οποία συχνά βιώνεται ως αβάσταχτη και γεννά τον ανταγωνισμό».

⁴² Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 299, υποσημ. 19

⁴³ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης 2002: 161 «[...] το κεφάλαιο συνιστά κοινωνική σχέση, δηλαδή κοινωνική ενεργό δύναμη που υπάρχει και τελεσφορεί μόνο μέσα στο πεδίο όπου παράγεται και αναπαράγεται [...]»

ελέγχει τους συσσωρευμένους συλλογικούς πόρους του πεδίου.⁴⁴ Αν και έχει σαφώς οικονομική διάσταση, το κεφάλαιο συμπυκνώνεται σε ποικίλες μορφές, από τις οποίες οι πιο θεμελιακές είναι το οικονομικό, το συμβολικό και το πολιτιστικό κεφάλαιο.⁴⁵ Βασικό γνώρισμά τους αποτελεί η αλληλομετατρεψιμότητα: το συμβολικό κεφάλαιο μετατρέπεται σε οικονομικό και αντίστροφα,⁴⁶ ενώ και οι δύο αποτελούν διαστάσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου. Και τα τρία είδη κεφαλαίου συνιστούν εξουσίες, οι οποίες υπογραμμίζουν τις πιθανότητες κέρδους στο πλαίσιο ενός πεδίου.⁴⁷

Λέγοντας οικονομικό κεφάλαιο, δεν αναφερόμαστε αποκλειστικά στην κατοχή των οικονομικών μέσων όλων των κατηγοριών (γη, πλούτος, ιδιοκτησία), αλλά και τις παραμέτρους οι οποίες συνδέονται με αυτό, όπως είναι η διάσταση της εξουσίας, της κοινωνικής θέσης, του γοήτρου και κύρους.⁴⁸

Με τον όρο συμβολικό κεφάλαιο, προσδιορίζουμε την εξουσία, την ισχύ καθιέρωσης, τη δυνατότητα να μιλά κάποιος εξ ονόματος άλλων, η οποία πιστώνεται ύστερα από μια μακρά περίοδο θεσμοποίησης σε κάποιον δρώντα, ο οποίος λαμβάνει από την ομάδα την εξουσία να σχηματίσει την ομάδα.⁴⁹ Εννοούμε όχι μόνο το

⁴⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 48 «[...] κάποιος που κατέχει κεφάλαιο [...], ελέγχει δηλαδή σε μεγάλο βαθμό τους συσσωρευμένους συλλογικούς πόρους».

⁴⁵ Βλ. H. K. ANHEIER, J. GERHARDS, F. P. ROMO, «Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography», *American Journal of Sociology* 100 (1995): 862

⁴⁶ Βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, «Θρησκεία και Πολιτική Παιδεία», *Πολιτική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 3 (1982): 66, υποσημ. 1 «Συμβολικά αγαθά είναι όσα ικανοποιούν τις φαντασιακές και συναισθηματικές μας ανάγκες σε αντίθεση με τα υλικά αγαθά που ικανοποιούν τις υλικές μας ανάγκες [...] Συμβολικά αγαθά είναι π.χ. το 'νόημα της ζωής', η 'σωτηρία της ψυχής'. Δεν θα επιθυμούσα στο κείμενο αυτό να θέσω την προβληματική της αλληλομετατρεψιμότητας των συμβολικών και υλικών αγαθών και κεφαλαίου. Αλλά και μόνο για την καλύτερη κατανόηση των προτάσεων, οφείλω να παρατηρήσω, ότι το συμβολικό κεφάλαιο –'όνομα', 'ειδικευμένες γνώσεις', 'υπόληψη', κλπ- είναι οικονομικό, διότι για την απόκτησή του απαιτούνται παραγωγικά μέσα και υλικό κεφάλαιο και διότι μετατρέπεται κάτω από ορισμένες διαδικασίες σε υλικό, όπως και αντίστροφα. Η 'πίστη' στην αγορά μετατρέπεται σε χρήμα: δανειοδότηση, καλύτερη αποδοχή προϊόντων, άλλες χρηματικές διευκολύνσεις. Όσο μεγαλύτερη πίστη (συμβολικό κεφάλαιο) διαθέτει ένας επιχειρηματίας τόσο μεγαλύτερη χρηματική πίστωση μπορούν να δεχθούν οι λογαριασμοί του (υλικό κεφάλαιο)».

⁴⁷ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 335 «Τα είδη του κεφαλαίου, δίκην χαρτοπαικτικών 'ατού', είναι εξουσίες που προσδιορίζουν τις πιθανότητες κέρδους σε ένα καθορισμένο πεδίο (στην πραγματικότητα, σε κάθε πεδίο ή υποπεδίο αντιστοιχεί ένα ιδιαίτερο είδος κεφαλαίου το οποίο, ως εξουσία και ως διακύβευμα, είναι σε χρήση στο πεδίο αυτό)».

⁴⁸ Βλ. Β. ΦΙΛΙΑ, *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*, τ. 1, Αθήνα: Παπαζήσης 2000: 169-170

⁴⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, transl. by Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press 1990: 138 «Symbolic capital is a credit, it is the power granted to those who have obtained sufficient recognition to be in a position to impose recognition: in this way, the power of constitution, a power of making a new group, by mobilization, or of a making it exist by procuration, by speaking on its behalf, as an authorized spokesperson, can be obtained only at the end

συσσωρευμένο γόητρο και κύρος, το οποίο έχει ενσωματωθεί στην κοινωνική ομάδα, αλλά και την θεσμική δυνατότητα αυτοί οι ίδιοι να απονέμουν αναγνώριση και κύρος σε κάποιο δρώντα.⁵⁰ Πρόκειται με άλλα λόγια για μια διαδικασία θεσμοποίησης και νομιμοποίησης εντός του πεδίου, με την οποία απονέμεται η αίσθηση της «καθιέρωσης», η αίσθηση ότι οι φορείς δεν δρουν αυθαίρετα, αλλά λαμβάνουν την εξουσία καθιέρωσης από έναν χώρο που τους υπερβαίνει.⁵¹

Συμβολικό κεφάλαιο είναι η αναγνώριση την οποία χορηγεί το πεδίο, η δύναμη επιβολής, η οποία υπάρχει όχι μόνο στη διαταγή, την εντολή ή το σύνθημα, αλλά επιπλέον στον τελετουργικό λόγο, ακόμα και στην απειλή.⁵² Αναλόγως του πεδίου, μπορεί να λάβει τη μορφή της πανεπιστημιακής εγκυρότητας, του διανοητικού γόητρο, της πολιτικής εξουσίας, ή και της φυσικής δύναμης.⁵³ Συμβολικό κεφάλαιο είναι ένα σύνολο ιδιοτήτων, ένα σύνολο αγαθών όπως η πράξη της γνώσης και της αναγνώρισης, πράξεις οι οποίες μοιράζονται ανάμεσα σε δρώντες προικισμένους με τους ίδιους τρόπους σκέψης και πράξης, σε όσους κατέχουν επαρκείς διαστάσεις του ενσωματωμένου πολιτιστικού κεφαλαίου.⁵⁴

Η φύση του συμβολικού κεφαλαίου προσιδιάζει σε αυτό που αποκαλούμε «χάρισμα»: συνιστά μια τρόπον τινά μαγική τελετουργική ιδιότητα, η οποία, καθώς βρίσκεται σε συστοιχία με τις κοινωνικά συγκροτημένες αντιλήψεις, προξενεί ένα είδος αόρατης δράσης.⁵⁵ Ακριβώς εξ αιτίας τούτης της κρυφής, ενσωματωμένης ιδιότητάς του, το συμβολικό κεφάλαιο αναγνωρίζεται μόνο από τους μνημένους,

of a long process of institutionalization, at the end of which a representative is chosen, who receives from the group the power to form the group».

⁵⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, transl. by Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press 1990: 138.

⁵¹ Βλ. P. BOURDIEU, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, transl. by Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press 1990: 112.

⁵² Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 100 «Και το βάρος των διαφορετικών δρώντων εξαρτάται από το συμβολικό τους κεφάλαιο, δηλαδή από τη –θεσμοθετημένη ή όχι– αναγνώριση που τους χορηγεί μια ομάδα: η συμβολική επιβολή, αυτή η θα λέγαμε, μαγική διαστηριότητα την οποία αξιώνουν να έχουν όχι μόνο η διαταγή ή το σύνθημα, αλλά επίσης ο τελετουργικός λόγος και η απλή εντολή, ή ακόμα και η απειλή και η βρισιά, μπορεί να λειτουργήσει μόνο καθόσον συγκεντρώνονται κοινωνικές συνθήκες που είναι εντελώς έξω από την καθαρά γλωσσική λογική του λόγου (discours)».

⁵³ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνοι 1994: 72 «[...] το πεδίο είναι μια ορισμένη δομή της κατανομής ενός ορισμένου είδους κεφαλαίου. Το κεφάλαιο αυτό μπορεί να είναι η πανεπιστημιακή εγκυρότητα, το διανοητικό γόητρο, η πολιτική ισχύς, η φυσική δύναμη, ανάλογα με το θεωρούμενο πεδίο».

⁵⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 129

⁵⁵ Βλ. P. BOURDIEU *Πρακτικοί Λόγοι: Για τη Θεωρία της Δράσης*, μετ. Ράνια Τουτουτζή, Αθήνα: Πλέθρον 2000: 173-174.

μόνο από αυτούς οι αντιληπτικές ικανότητες των οποίων έχουν επίσης ενσωματώσει και αναγνωρίσει το συγκεκριμένο κεφάλαιο.⁵⁶

Οι φορείς του συμβολικού κεφαλαίου, αναλόγως του βαθμού σπανιότητάς του, διαμορφώνουν τις μορφές ιεραρχίας των δρώντων, οι οποίοι συγκροτούν την ταυτότητα του πεδίου, συνενώνοντας τους μνημένους σε αυτό και αποκλείοντας τους μη κατόχους.⁵⁷ Το επαγγελματικό όνομά τους συνιστά μία μορφή τίτλου ή αμοιβής και αποτελεί διακριτικό σήμα, λαμβάνον αξία από την θέση του καθενός στο ιεραρχικό σύστημα του πεδίου.⁵⁸ Το να «φτιάχνεις όνομα», να διαφοροποιείσαι στα όρια ενός κλειστού κοινωνικού μικρόκοσμου, διαμορφώνει τις ιδιότητες σου ως παραγωγού έργου.⁵⁹

Το πολιτιστικό κεφάλαιο συνιστά στην ουσία του ενσωματωμένους τρόπους αντίληψης και πράξης.⁶⁰ Πραγματοποιείται ως εξουσία πάνω στα συσσωρευμένα αγαθά της εργασίας και ιδίως των παραγωγικών εργαλείων των παλαιότερων, άρα έχει τη δυνατότητα να εξασφαλίσει την παραγωγή μιας συγκεκριμένης κατηγορίας αγαθών, σε ένα σύνολο εισοδημάτων και κερδών.⁶¹ Άρα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι θεωρείται εγγενής και η ταξική του διάσταση, εφ' όσον η

⁵⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 346 «Το συμβολικό κεφάλαιο –άλλο όνομα για τη διάκριση- δεν είναι τίποτε άλλο από το κεφάλαιο, σε οποιοδήποτε είδος κι αν ανήκει, όταν γίνεται αντιληπτό από έναν δρώντα εφοδιασμένο με αντιληπτικές κατηγορίες που απορρέουν από το γεγονός ότι έχει ενσωματώσει τη δομή της κατανομής του κεφαλαίου αυτού, δηλαδή όταν ο δρών γνωρίζει και αναγνωρίζει το κεφάλαιο ως αυτονόητο».

⁵⁷ Βλ. Β. ΦΙΛΙΑ, *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*, τ. 1, Αθήνα: Παπαζήσης 2000: 175

⁵⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 349-350 «Η διαχείριση των ονομάτων είναι ένα από τα εργαλεία της διαχείρισης της υλικής σπάνεως, και τα ονόματα ομάδων, κυρίως επαγγελματικών ομάδων, καταγράφουν την κατάσταση των αγώνων και των διαπραγματεύσεων αναφορικά με τους επίσημους ορισμούς και τα συναφή πλεονεκτήματα, υλικά και συμβολικά. Το όνομα επαγγέλματος με το οποίο είναι εφοδιασμένοι οι δρώντες, ο τίτλος που τους δίνεται, είναι (για τους ίδιους λόγους με τον μισθό) μία από τις θετικές ή αρνητικές αμοιβές, καθόσον αποτελεί *διακριτικό σήμα* (έμβλημα ή στίγμα) που λαμβάνει την *αξία* του από τη θέση του σε ένα ιεραρχικά οργανωμένο σύστημα τίτλων και το οποίο επομένως συντελεί στον καθορισμό των σχετικών θέσεων ανάμεσα στους δρώντες και τις ομάδες. Κατά συνέπεια, οι δρώντες προσφεύγουν σε πρακτικές ή συμβολικές στρατηγικές προκειμένου να μεγιστοποιήσουν το συμβολικό κέρδος ονομασίας».

⁵⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006: 250 «Οι λέξεις, ονόματα σχολών ή ομάδων, κύρια ονόματα, έχουν τόση σημασία μόνο και μόνο επειδή φτιάχνουν τα πράγματα: ως διακριτικά σημεία, δημιουργούν την ύπαρξη ενός σύμπαντος όπου το να υπάρχουν σημαίνει να διαφοροποιείσαι, 'να φτιάχνεις ένα όνομα', ένα κύριο ή ένα κοινό όνομα (το όνομα της ομάδας)».

⁶⁰ Βλ. Θ. ΜΥΛΩΝΑ, *Κοινωνική Αναπαραγωγή στο Σχολείο: Θεωρία και Εμπειρία*, Αθήνα: Αρμός χ.χ.: 211

⁶¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 334-335 «Το κεφάλαιο [...] αντιπροσωπεύει μια εξουσία πάνω σε ένα πεδίο (σε μια δεδομένη στιγμή) και, πιο συγκεκριμένα, πάνω στο συσσωρευμένο προϊόν της παρελθούσας εργασίας (και ιδίως πάνω στο σύνολο των παραγωγικών εργαλείων) και ταυτόχρονα πάνω στους μηχανισμούς που επιδιώκουν να εξασφαλίσουν την παραγωγή μιας ιδιαίτερης κατηγορίας αγαθών-επομένως μια εξουσία πάνω σε ένα σύνολο εισοδημάτων και κερδών».

πλεονεκτική θέση όσων το κατέχουν, επέχει θέση κοινωνικής τάξης.⁶² Παρέχει στους μεταγενέστερους κάποιου είδους προβάδισμα, μια μορφή προκαταβολής, η οποία ενεργεί στον νεοεισερχόμενο εντός του πεδίου ως το υπόδειγμα των υλοποιημένων τρόπων αντιλήψης, σκέψης και πράξης, γεγονός το οποίο του επιτρέπει να αρχίσει τη δική του παραγωγή αγαθών από ένα νομιμοποιημένο πλαίσιο δράσης.⁶³ Ιδιοποιούμενος, λοιπόν, ο δρών, ιδίως ο νέος, το πολιτισμικό κεφάλαιο, αποκτά ένα κέδρος διάκρισης εντός του πεδίου, καθώς και ένα κέδρος νομιμότητας, αφού αισθάνεται δικαιολογημένος να υπάρχει έτσι όπως υπάρχει, αισθάνεται ότι είναι «καθώς πρέπει».⁶⁴

Ο τρόπος πρόσκτησης του πολιτιστικού κεφαλαίου διακρίνεται σε δύο βασικούς: ο ένας είναι η ελεύθερη, άνετη, η δια της ωσμώσεως και χωρίς προσπάθεια πρόσληψή του, μεγαλώνοντας μέσα σε αυτό, ενώ ο δεύτερος είναι η κοπιώδης, ατομική προσπάθεια, κατά την οποία ο δρών επιχειρεί να το κατακτήσει, αποβάλλοντας ταυτόχρονα προηγούμενες μορφές κεφαλαίου.⁶⁵ Ωστόσο, η διαδικασία απόκτησής του παραμένει εξ ολοκλήρου κρυμμένη, αθέατη, καλυμμένη και ασυνείδητη, ενώ προσδιορίζεται από την έξη της ατομικότητας του φέροντος και πεθαίνει μαζί του.⁶⁶

⁶² Βλ. Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, *Δομές και Ροές: Το Φαινόμενο της Κοινωνικής και Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg 2001: 65

⁶³ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης 2002²: 114-115 «[...] το ενσωματωμένο πολιτισμικό κεφάλαιο των προηγούμενων γενεών λειτουργεί ως ενός είδους *προβάδισμα* και *προκαταβολή* (με την έννοια του αρχικού πλεονεκτήματος και της πίστωσης ή προεξόφλησης), που εξασφαλίζει με την πρώτη στον νεοεισερχόμενο το παράδειγμα της *πραγματοποιημένης σε οικεία πρότυπα κουλτούρας*, επιτρέποντάς του να ξεκινήσει ευθύς εξαρχής, δηλαδή με τον πλέον ασύνειδο και αδιόρατο τρόπο, την απόκτηση των θεμελιακών στοιχείων της νόμιμης κουλτούρας [...]».

⁶⁴ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης 2002²: 274 «Τα πολιτισμικά έργα, επειδή η ιδιοποίησή τους προϋποθέτει διαθέσεις και ικανότητες που δεν είναι καθολικά διανεμημένες (κι ας φαίνονται έμφυτες), αποτελούν αντικείμενο αποκλειστικής ιδιοποίησης, υλικής ή συμβολικής, και λειτουργώντας ως (αντικειμενοποιημένο ή ενσωματωμένο) πολιτισμικό κεφάλαιο, εξασφαλίζουν στο δρώντα ένα *κέρδος διάκρισης* αναλογικό προς τη σπανιότητα των εργαλείων των αναγκαίων για την ιδιοποίησή τους, καθώς και ένα *κέρδος νομιμότητας*, κατεξοχήν κέδρος, που συνίσταται στο γεγονός ότι αισθάνεται *δικαιολογημένος που υπάρχει* (όπως υπάρχει), ότι είναι *καθώς πρέπει* να είναι».

⁶⁵ Βλ. Θ. ΜΥΛΩΝΑ, *Κοινωνική Αναπαραγωγή στο Σχολείο: Θεωρία και Εμπειρία*, Αθήνα: Αρμός χ.χ.: 212 «Άλλο είναι αυτό το πολιτισμικό κεφάλαιο εκείνου που το προσέλαβε ελεύθερα, άνετα, χωρίς ιδιαίτερη ατομική προσπάθεια, ως συστατικό στοιχείο του είναι του, μαζί με το γάλα της μάνας του, με ένα τρόπο 'οσμωτικό' (culture libre) και άλλο εκείνου που το κατέκτησε ή προσπαθεί να το καυτακτήσει με κοπιώδη ατομική προσπάθεια, αποβάλλοντας ή απωθώντας ό,τι προσέλαβε ως κεφάλαιο από το δικό του οικογενειακό περιβάλλον (aculturation)».

⁶⁶ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 78-79 «Το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι ένα *έχειν* που έγινε είναι, μια ιδιοκτησία που έγινε σώμα, που έγινε αναπόσπαστο μέρος αυτού του 'ατόμου', μια έξις. Αυτός που το κατέχει 'πλήρωσε με τον ίδιο του τον εαυτό', και με ό,τι πιο προσωπικό έχει, το χρόνο του. Αυτό το 'προσωπικό' κεφάλαιο δεν μπορεί να μεταδοθεί στιγμιαία [...] με το χάρισμα ή την κληρονομική μετάδοση, με την αγορά ή την

Το πολιτισμικό κεφάλαιο έχει τη δυνατότητα να υπάρξει μέσα από τρεις καταστάσεις: την ενσωματωμένη, υπό τη μορφή διαρκών διαθέσεων, την αντικειμενοποιημένη, υπό τη μορφή πολιτισμικών αγαθών όπως βιβλία, πίνακες, εργαλεία, μηχανές και την θεσμοποιημένη, υπό τη μορφή π.χ. του σχολικού τίτλου, ο οποίος εγγυάται δημιουργικές ιδιότητες.⁶⁷

Τέλος, ως σύστοιχη μορφή των παραπάνω κεφαλαίων, θα μπορούσε να κατατάξει κανείς και το κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή τις κοσμικές-κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως «μέσα», το δίκτυο των σχέσεων αλληλογνωριμίας και αλληλοαναγνώρισης, με το οποίο εξασφαλίζει κανείς την εμπιστοσύνη και τον σεβασμό της «καλής κοινωνίας».⁶⁸ Το κοινωνικό κεφάλαιο συνιστά στον φέροντα σχέσεις αξιοπρέπειας και υπόληψης, οι οποίες μπορούν να υλοποιηθούν ως στηρίγματα ενδυνάμωσης του κύρους του.⁶⁹ Συνίσταται από το πλέγμα των σχέσεων, το οποίο αναπτύσσουν οι δρώντες, τόσο μεταξύ τους εντός του δικού τους πεδίου, όσο και μεταξύ άλλων κοινωνικών δρώντων, δηλαδή την σύνθεση των δυνάμεων τις οποίες εκπέμπουν και δέχονται.⁷⁰ Το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί μέρος της βασικής τριπλής μορφής κεφαλαίου, που εκφράζεται με την μορφή ενός πλέγματος μόνιμων κοινωνικών σχέσεων, πρόσφορων για τον προσπορισμό αγαθών.⁷¹ Η αξιοπρέπεια και η υπόληψη που εξασφαλίζονται μέσα από την καλλιέργεια ενός δικτύου κοινωνικών σχέσεων, παρέχουν σε όσους τα αποταμιεύουν,

ανταλλαγή. Μπορεί να αποκτηθεί, κατά το κύριο μέρος του, με τρόπο εξ ολοκλήρου καλυμμένο και ασυνείδητο και παραμένει σημαδεμένο από τις πρωταρχικές συνθήκες απόκτησης. Δεν μπορεί να συσσωρευθεί έξω από τις ικανότητες ιδιοποίησης ενός μοναδικού φορέα. Φθίνει και πεθαίνει με τον φέροντά του (με τις βιολογικές του ικανότητες, με τη μνήμη του κτλ)».

⁶⁷ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 77 «Το πολιτισμικό κεφάλαιο μπορεί να υπάρξει σε τρεις καταστάσεις: στην ενσωματωμένη κατάσταση, δηλαδή με τη μορφή διαρκών διαθέσεων του οργανισμού. Στην αντικειμενοποιημένη κατάσταση, υπό τη μορφή πολιτισμικών αγαθών, πινάκων, βιβλίων, λεξικών, εργαλείων, μηχανών, που είναι το χνάρι ή η πραγματοποίηση θεωριών ή κριτικών αυτών των θεωριών, προβληματικών κτλ. Και τέλος στη θεσμοποιημένη κατάσταση, μορφή αντικειμενοποίησης την οποία πρέπει να αφήσουμε κατά μέρος διότι, όπως βλέπουμε με τον σχολικό τίτλο, παραθέτει στο πολιτισμικό κεφάλαιο, που υποτίθεται πως εγγυάται, ιδιότητες, εντελώς πρωτότυπες».

⁶⁸ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 91-92 «[...] το κοινωνικό κεφάλαιο (capital social), σύμφωνα με το εννοιολογικό πλαίσιο του P. Bourdieu, είναι το κεφάλαιο των 'κοσμικών σχέσεων', οι οποίες μπορούν να χρησιμεύουν ως 'μέσα'. Είναι το κεφάλαιο της αξιοπρέπειας και της σεβασμιότητας, συχνά απαραίτητο για να προσελκύσει και να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη της 'καλής κοινωνίας'. Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι το σύνολο των ενεργειών ή των εν δυνάμει πόρων που συνδέονται με την κατοχή ενός δικτύου μόνιμων σχέσεων περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένων, αλληλογνωριμίας και αλληλοαναγνώρισης».

⁶⁹ Βλ. Χ. ΠΑΤΕΡΕΚΑ, *Βασικές Έννοιες των Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron σε Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1986: 51

⁷⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης 2002²: 161.

⁷¹ Βλ. Κ. ΛΑΜΙΑ, *Κοινωνιολογική Θεωρία και Εκπαίδευση: Διακριτές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2002: 156-157.

τους δυνητικούς «πελάτες» τους,⁷² όσους δηλαδή μπορούν να το μετατρέψουν είτε σε μορφές οικονομικού είτε σε μορφές πολιτιστικού κεφαλαίου. Είναι φανερό ότι η σχεσιακή μορφή εκδήλωσης του συγκεκριμένου κεφαλαίου υπογραμμίζει την άυλη υπόστασή του.⁷³

ε. Στρατηγικές

Οι κάτοχοι ενός πολιτιστικού κεφαλαίου, όπως είναι φυσικό, δεν είναι διατεθειμένοι να το εξαντλήσουν ή να το ρευστοποιήσουν στην αγορά των πολιτιστικών αγαθών, αλλά αντίθετα να το αυξήσουν και να το πιστώσουν έτι περαιτέρω. Αυτό σημαίνει ότι αγωνίζονται στο πλαίσιο του πεδίου τους, ώστε να διατηρήσουν αφενός τον όγκο του κεφαλαίου τους και αφετέρου να το υπερασπιστούν απέναντι σε κάθε ενδεχόμενη αλλαγή, η οποία προέρχεται είτε από εξωτερικές πιέσεις είτε από την είσοδο νέων δρώντων στο πεδίο, οι οποίοι ενδεχομένως θα αλλάξουν την ισορροπία δυνάμεων.⁷⁴

Προκειμένου να καταφέρουν την επιδίωξή τους αυτή, οι κάτοχοι μετέρχονται τα όπλα που τους παρέχει το πεδίο, τις στρατηγικές τους, δηλαδή την εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που βρίσκονται στην διάθεσή τους.⁷⁵ Οι στρατηγικές θεωρούνται προϊόντα του *habitus*, άρα μεταφέρουν τις ταξικές και κοινωνικές εγγραφές του και έτσι προσανατολίζουν την πρακτική εφαρμογή των στρατηγικών.⁷⁶ Λόγω του συλλογικού χαρακτήρα τους και της κεντρικής θέσης που καταλαμβάνει το *habitus* εντός τους, δεν θα ήταν αδόκιμο αν υποστηρίζαμε ότι οι στρατηγικές συνιστούν την συλλογική άμυνα του επαγγελματικού σώματος, ώστε να διατηρηθεί στο χρόνο το κοινωνικό ένστικτο συντήρησης της ομάδας.⁷⁷

⁷² Βλ. Χ. ΠΑΤΕΡΕΚΑ, *Βασικές Έννοιες των Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron σε Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1986: 51.

⁷³ Βλ. Α. PORTES, «Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology», *Annual Review of Sociology* 24 (1998): 7.

⁷⁴ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 87-88 «Το περιθώριο ελιγμών που παρέχεται στις στρατηγικές εξαρτάται από τη δομή του πεδίου, που χαρακτηρίζεται, για παράδειγμα, από ένα λίγο ή πολύ υψηλό ποσοστό συγκέντρωσης του κεφαλαίου (που μπορεί να κυμαίνεται από το οιονεί μονοπώλιο [...] μέχρι την ίση σχεδόν κατανομή του μεταξύ όλων των ανταγωνιστών). Αλλά πάντα θα οργανώνεται γύρω από τη δεσπόζουσα αντίθεση ανάμεσα στους κυρίαρχους, που οι οικονομολόγοι αποκαλούν ενίοτε *first movers* (πρωτοστατούντες), υπογραμμίζοντας το περιθώριο πρωτοβουλιών που απολαμβάνουν, και τους κυριαρχούμενους, τους *challengers* (διεκδικητές)».

⁷⁵ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 89. «[...] στον καθορισμό των στρατηγικών των δρώντων υποκειμένων, δηλαδή των δυνατοτήτων και των μη δυνατοτήτων που βρίσκονται στη διάθεσή τους».

⁷⁶ Βλ. R. JOHNSON, «Introduction», στο Ρ. BOURDIEU, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, Cambridge: Polity Press 1993: 17-18.

⁷⁷ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 150 «What may appear as a sort of collective defence organized by the professorial body is nothing more

Οι δυνατότητες, αλλά και οι μη δυνατότητες των δρώντων ενός πεδίου, καθορίζουν τις στρατηγικές τους.⁷⁸ Ως παράγωγα του *habitus*, οι στρατηγικές προσανατολίζονται σαφώς προς την πρακτική, όχι τόσο με την μορφή του συνειδητού υπολογισμού, όσο με την μορφή προδιαθέσεων.⁷⁹ Εμφανίζονται ως συλλογικός τρόπος άμυνας, οργανωμένος από τους δρώντες του πεδίου, προκειμένου να παραχθεί και να αναπαραχθεί η κοινωνική αντίληψη της διατήρησης της ομάδας, ο πυρήνας του *habitus*.⁸⁰

Οι στρατηγικές εξαρτώνται από τη δομή του πεδίου και πιο συγκεκριμένα, υπόκεινται στον όγκο του συσσωρευμένου πολιτιστικού κεφαλαίου των δρώντων, χωρίς να παραγνωρίζεται η δεσπόζουσα θέση των κυρίαρχων, έναντι των νεοεισερχόμενων.⁸¹ Οι πρώτοι, έχουν την δυνατότητα να ακολουθήσουν στρατηγικές απολυτοποίησης και αυτοκαθίερωσης: μπορούν να παρουσιαστούν ως αναγκαίοι, να δημιουργήσουν την ανάγκη του δικού τους αγαθού, αφού πρώτα δημιουργήσουν μια δυσκολία, την οποία μόνο αυτοί μπορούν να επιλύσουν, αλλά και να προσφύγουν στην μέθοδο της απρόσωπης αφοσίωσης, δηλαδή στην ανιδιοτελή προσήλωση σε ιερά καθήκοντα και καθολικές αξίες, μονοπωλώντας αντιλήψεις όπως ο Θεός, η Αλήθεια, ο Λαός, η Ελευθερία κλπ., χαράσσοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα όρια ανάμεσα σε αυτούς και όλους τους άλλους.⁸² Μονοπωλώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το πολιτισμικό κεφάλαιο που αναπτύσσεται στο πεδίο τους έχουν την δυνατότητα να αντιμετωπίσουν οποιαδήποτε αλλαγή, εσωτερική ή εξωτερική, υπό τον φόβο της «αίρεσης», δηλαδή της αλλαγής της ισορροπίας κεφαλαίου άρα και της αλλαγής των σημασιών που θέτει το πεδίο. Γι' αυτό και ορθώνουν στρατηγικές «ορθοδοξίας», δηλαδή συντήρησης της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων στο πεδίο.⁸³ Οι

than the aggregated result of thousands of independent but orchestrated strategies of reproduction, thousands of acts which contribute effectively to the preservation instinct that is the *habitus* of the members group».

⁷⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 89

⁷⁹ Βλ. R. JOHNSON, «Introduction», στο βιβλίο του P. BOURDIEU, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, Cambridge: Polity Press 1993: 17-18

⁸⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 150

⁸¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 87-88

⁸² Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 306-307

⁸³ Βλ. P. BOURDIEU, *Sociology in Question*, transl. by Richard Nice, London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications 1993: 73 «Those who, in a determinative state of the power relations, more or less completely monopolize the specific capital, the basis of the specific power or authority characteristics of a field, are inclined to conversation strategies –those which, in the fields of production of cultural goods, tend to defend *orthodoxy*- whereas those least endowed with capital (who

συγκεκριμένες στρατηγικές λαμβάνουν και τον χαρακτήρα των στρατηγικών διαδοχής, εφόσον απευθύνονται σε όσους δρώντες φορείς προορίζονται να τους διαδεχθούν στις θέσεις τους στο πεδίο, κληρονομώντας δια της όσμωσης και της ενσωμάτωσης το συγκεκριμένο κεφάλαιο, απέναντι σε όσους νεοεισερχόμενους απειλήσουν να διεκδικήσουν αυτοί τα κέρδη.⁸⁴

Οι δεύτεροι, έχουν την δυνατότητα είτε να στραφούν σε στρατηγικές διαδοχής, τέτοιες ώστε να εξασφαλίσουν τα προβλεπόμενα οφέλη μέσα στα επιτρεπτά, καθορισμένα από πριν, όρια, είτε να ακολουθήσουν στρατηγικές ανατροπής, στις οποίες χρειάζεται να δαπανήσουν απείρως μεγαλύτερο πολιτιστικό κεφάλαιο και να ρισκοκινδυνεύσουν, προσβλέποντας στον πλήρη επαναπροσδιορισμό των κανόνων νομιμοποίησης και κυριαρχίας.⁸⁵

στ. Συμβολική Βία

Όπου δεν μπορεί να εκδηλωθεί άμεσα η φυσική βία, εφ' όσον η άσκησή της θα προκαλούσε ισοδύναμες αντιδράσεις, αναπτύσσεται μια ιδιάζουσα μορφή ήπιας και λανθάνουσας βίας, η οποία ακριβώς επειδή επιβάλλεται και ασκείται μη φανερά, εγγαράσσοντας στους δρώντες σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης,⁸⁶ ονομάζεται συμβολική βία.⁸⁷ Η συμβολική βία, η οποία αναπτύσσεται εντός των ορίων ενός πεδίου, συγκεφαλαιώνει τις αξίες της εμπιστοσύνης, της διαπροσωπικής αφοσίωσης, του δώρου, της αναγνώρισης και άλλων παρόμοιων αξιών.⁸⁸ Σημαίνει την κάθε είδους εξουσία, η οποία, διαμέσου θεσμών όπως το σχολείο, η εκκλησία, επιβάλλει μορφές αντιλήψεων, ερμηνειών, πεποιθήσεων και αξιολογήσεων, οι οποίες, ακριβώς επειδή επιβάλλονται έμμεσα, ως επίσημες και καθιερωμένες, επισημαίνουν την

are often also the newcomers, and therefore generally the youngest) are inclined towards subversion strategies, thw strategies of *heresy*».

⁸⁴ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Μικρόκοσμοι: Τρεις Μελέτες Πεδίου*, μετ. Μάνος Γ. Δημητρακόπουλος-Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1992: 104-105.

⁸⁵ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Μικρόκοσμοι: Τρεις Μελέτες Πεδίου*, μετ. Μάνος Γ. Δημητρακόπουλος-Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1992: 104-105

⁸⁶ Βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση: Τα Γενικά, Μετατρεπτικά και Ερωτικά Ενδιάμεσα και η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2001: 119-130.

⁸⁷ Βλ. Χ. ΠΑΤΕΡΕΚΑ, *Βασικές Έννοιες των Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron σε Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1986: 64

⁸⁸ Βλ. Α. - Α. ΚΥΡΙΤΣΗ, «Ίχνη μιας Θεωρίας της Εγκλωβισμένης Δράσης», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 97 «Έτσι λοιπόν σε κοινωνίες –και κατ' επέκταση σε κοινωνικά πλαίσια ή πεδία, για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο στον οποίο προσδίδει ιδιαίτερο εννοιολογικό περιεχόμενο- όπου επικρατούν οι διαπροσωπικές σχέσεις, δε βρίσκουμε κυρίως ανοιχτή βία, αλλά συμβολική βία. [...] Πρόκειται για τη βία της εμπιστοσύνης, της διαπροσωπικής αφοσίωσης, της φιλοξενίας, του δώρου, του χρέους, της αναγνώρισης κλπ».

συμβολική, τουτέστιν μη φυσική, εκδήλωση της βίας.⁸⁹ Η συμβολική εξουσία προϋποθέτει την παραγνώριση, την συνενοχή, αυτού που την υφίσταται με αυτόν που την ασκεί.⁹⁰

Η συμβολική βία ως εξουσία, ενώ ασκείται στα σώματα, ωστόσο πραγματοποιείται χωρίς φυσικό καταναγκασμό και αποσκοπεί στο να ενεργοποιήσει της προδιαθέσεις που έχουν ήδη εγχαραχθεί στο ανθρώπινο σώμα, γι' αυτό και κατανοείται ως μια μορφή κοινωνικής μαγείας.⁹¹ Εγγαράσσεται με την συναίνεση του υφιστάμενου την βία, εφ' όσον ο μόνος τρόπος για να προσλάβει την σχέση του με τον ασκούντα τη βία, είναι η ενσωματωμένη εμπειρία της συμβολικής βίας, μιας βίας η οποία ανασυντίθεται τελικώς φυσικοποιημένη στο σώμα του.⁹²

Ειδικότερα, κάθε παιδαγωγική και εκπαιδευτική πράξη είναι στην ουσία της μια πράξη που ενεργεί με επιβολή, αυθαίρετα και εξουσιαστικά.⁹³ Προκειμένου να αναπαραχθούν κυρίαρχα σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο, δηλαδή μια συγκεκριμένη επιλογή σημασιών η οποία με αυθαίρετο τρόπο κυριαρχεί επειδή την εκφράζουν όσοι κατέχουν δύναμη και εξουσία,⁹⁴ ασκείται από τους δρώντες του πεδίου οι οποίοι κατέχουν μεγάλη συσσώρευση πολιτιστικού κεφαλαίου προς τους νεοεισερχόμενους, οι οποίοι κατά κανόνα δεν διαθέτουν

⁸⁹ Βλ. Α. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήσης 1985: 167

⁹⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 305 «Η συμβολική εξουσία είναι μια εξουσία που προϋποθέτει την αναγνώριση, δηλαδή την παραγνώριση της βίας που ασκείται διαμέσου αυτής. Άρα, η συμβολική βία του λειτουργού δεν μπορεί να ασκηθεί παρά μόνο με εκείνο το είδος συνενοχής που του χορηγούν, μέσω της παραγνώρισης την οποία ενθαρρύνει η αποποίηση, εκείνοι πάνω στους οποίους η βία αυτή ασκείται».

⁹¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2007: 86 «Η συμβολική ισχύς είναι μια μορφή εξουσίας που ασκείται πάνω στα σώματα, άμεσα, και ως δια μαγείας, έξω από κάθε σωματικό καταναγκασμό. Και αυτή η μαγεία δε λειτουργεί παρά μόνο στηριζόμενη στις διαθέσεις που είναι αποθηκευμένες, σαν ελατήρια, στον πυρήνα των σωμάτων».

⁹² Βλ. P. BOURDIEU, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2007: 81-82 «Η συμβολική βία εγκαθίσταται με τη μεσολάβηση της συναίνεσης που ο κυριαρχούμενος είναι αναγκασμένος να προσφέρει στον κυρίαρχο (άρα και στην κυριαρχία) όταν, για να τον σκεφτεί και για να σκεφτεί τον εαυτό του ή ακόμη καλύτερα, για να σκεφτεί τη σχέση του μαζί του, διαθέτει μόνο γνωστικά εργαλεία που μοιράζεται μαζί του και τα οποία, ακριβώς επειδή συνιστούν την ενσωματωμένη μορφή της σχέσης κυριαρχίας, παρουσιάζουν αυτή τη σχέση ως φυσική. Ή με άλλα λόγια, όταν τα σχήματα που ενεργοποιεί για να αντιληφθεί και να αξιολογήσει τον εαυτό του ή για να κατανοήσει και να αξιολογήσει τους κυρίαρχους (ψηλό/χαμηλό, αρσενικό/θηλυκό, λευκό/μαύρο κλπ). Είναι το προϊόν της ενσωμάτωσης ταξινομήσεων που έτσι φυσικοποιούνται, και των οποίων προϊόν αποτελεί το κοινωνικό του 'είναι'».

⁹³ Βλ. Θ. ΜΥΛΩΝΑ, «Εισαγωγικές Επισημάνσεις πάνω στη Θεωρία του Pierre Bourdieu», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα-Δελφίνι 1995: 81 «Κάθε παιδαγωγική πράξη είναι πράγματι (στην ουσία της) μια συμβολική βία, αφού είναι πράξη επιβολής ενός πολιτιστικού αυθαίρετου, από μια εξουσία αυθαίρετη».

⁹⁴ Βλ. Θ. ΜΥΛΩΝΑ, *Κοινωνική Αναπαραγωγή στο Σχολείο: Θεωρία και Εμπειρία*, Αθήνα: Αρμός χ.χ.: 225-226.

επαρκές πολιτιστικό κεφάλαιο. Πρόκειται για έναν κρυμμένο εξαναγκασμό πιστότητας, ώστε οι τελευταίοι να κοινωνικοποιηθούν σε τέτοιο βαθμό και με τέτοιες ποιότητες προκειμένου να εφοδιαστούν με όσα αντιληπτικά και νοητικά σχήματα θα τους επιτρέψουν να κατανοούν και να διαχειρίζονται την κατάσταση του πεδίου.⁹⁵ Με άλλα λόγια, να καταφέρουν να αντιστοιχήσουν τις εσωτερικές νοητικές δομές τους με τις εξωτερικές αντικειμενικές δομές.⁹⁶ Έτσι, πραγματοποιείται υποδόρια, μυστικά, με λανθάνοντα τρόπο και χωρίς εκδηλώσεις ωμής βίας η μονοπωλιακή αναπαραγωγή του πολιτιστικού αυθαίρετου των κυρίαρχων του πεδίου.⁹⁷

Χαρακτηριστικά αυτής της συμβολικής βίας, είναι η αναγνώριση από όλους τους φορείς του πεδίου, όσους την ασκούν και όσους την υφίστανται, ότι υπάρχει ως νόμιμη, ενεργείται συμβολικά, δηλαδή ποτέ άμεσα, αλλά μέσω ευφημισμών, ενώ επιτυγχάνεται η απόκρυψη των συνθηκών και των εργαλείων διαμέσου των οποίων ασκείται.⁹⁸ Η συμβολική βία τους καθιστά όλους τρόπον τινά συνυπεύθυνους, καθώς μπορεί να εκδιπλωθεί μόνον όταν όσοι την υφίστανται συμφωνήσουν να την παραθεωρήσουν, να την παραγνώρισουν,⁹⁹ δηλαδή να παραγνώρισουν τις αιτίες συμφερόντων και εξουσίας στις οποίες υπάγονται. Προσιδιάζει σε πλαίσιο όπου οι διαπροσωπικές σχέσεις μετέρχονται τα συμβολικά αγαθά όπως αυτά της εμπιστοσύνης, της αφοσίωσης, του δώρου, του χρέους.¹⁰⁰

⁹⁵ Βλ. P. BOURDIEU, *Πρακτικοί Λόγοι: Για τη Θεωρία της Δράσης*, μετ. Ράνια Τουτουντζή, Αθήνα: Πλέθρον 2000: 174.

⁹⁶ Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Πρόλογος», στο βιβλίο του ΣΕΤΤΕ (P. Bourdieu, C. Charle, B. Lacroix κ.α.), *Επείγουσες Διαγνώσεις και Θεραπείες για ένα Πανεπιστήμιο σε Κατάσταση Κινδύνου*, μετ. Καίτη Διαμαντάκου, Αθήνα: Πατάκης 1999: 14-15.

⁹⁷ Βλ. Χ. ΠΑΤΕΡΕΚΑ, *Βασικές Έννοιες των Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron σε Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1986: 64-65.

⁹⁸ Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Παρουσίαση», στο βιβλίο του Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Μικρόκοσμοι: Τρεις Μελέτες Πεδίου*, μετ. Μάνος Γ. Δημητρακόπουλος-Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1992: 36-37.

⁹⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 305.

¹⁰⁰ Βλ. Α.-Α. ΚΥΡΙΤΣΗ, «Ίχνη μιας Θεωρίας της Εγκλωβισμένης Δράσης», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 97.

Κεφάλαιο 2. Επιστημονικό Πεδίο και Επιστημονικό Κεφάλαιο

α. Επιστημονικό Πεδίο

Αν είναι ορθό το συμπέρασμα του Max Weber, ότι η επιστήμη είναι ένα επάγγελμα, το οποίο ασκείται με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκύπτει η γνώση των σχέσεων ανάμεσα στα γεγονότα,¹⁰¹ τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτές οι σχέσεις, οι οποίες υλοποιούνται κατ' εξοχήν από τους επιστήμονες ως βασικούς δρώντες, προσδιορίζουν το επιστημονικό πεδίο. Πιο συγκεκριμένα, λέγοντας επιστημονικό πεδίο αναφερόμαστε σε εκείνο τον κοινωνικό χώρο, ο οποίος μονοπωλεί την εξουσία του επιστημονικού κύρους ως ικανότητας του επιστήμονα να ομιλεί και να ενεργεί νόμιμα.¹⁰² Στην πραγματικότητα το πεδίο δεν είναι παρά η ενσάρκωσή του στον επιστήμονα, του οποίου οι γνωστικές δομές συστοιχίζονται με αυτές του πεδίου.¹⁰³

Το κοινωνικό σύμπαν της επιστήμης, καθώς και άλλοι μικρόκοσμοι, όπως αυτός της τέχνης ή της λογοτεχνίας, προσδιορίζεται με την επαρκώς δική του αυτονομία, η οποία υπακούει στους δικούς της νόμους.¹⁰⁴ Τέτοιοι νόμοι είναι πρώτον η κλειστότητά του, τουτέστιν η τάση του ερευνητή να μην έχει άλλους αποδέκτες, εκτός από άλλους ερευνητές, οι οποίοι μπορούν όχι μόνο να τον κατανοήσουν, αλλά και να τον ελέγξουν, να τον διαψεύσουν, ακόμα και να τον αναιρέσουν.¹⁰⁵ Οι σχέσεις

¹⁰¹ Βλ. M. WEBER, *Η Επιστήμη ως Επάγγελμα*, μετ. Μιχ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα: Παπαζήσης χ.χ.: 124 «Η επιστήμη σήμερα είναι ένα ειδικευμένο 'επάγγελμα' που ασκείται για την υπηρεσία της αυτοεπίγνωσης και της γνώσης των σχέσεων ανάμεσα στα γεγονότα και όχι ως θείο χάρισμα μάντεων και προφητών, που προσφέρουν σωτήρια αγαθά και αποκαλύψεις, ούτε συμμετέχει στο στοχασμό των σοφών και των φιλοσόφων για το νόημα του κόσμου».

¹⁰² Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Μικρόκοσμοι: Τρεις Μελέτες Πεδίου*, μετ. Μάνος Γ. Δημητρακόπουλος-Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνοι 1992: 86 «Το επιστημονικό πεδίο, ως σύστημα των αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ των κεκτημένων θέσεων (στους προηγούμενους αγώνες), είναι ο τόπος (δηλαδή ο χώρος του παιχνιδιού) ενός συναγωνισμού που έχει ως ιδιαίτερο αντίκρυσμα το μονοπώλιο του επιστημονικού κύρους αδιάσπαστα καθορισμένου ως τεχνικής ικανότητας και ως κοινωνικής εξουσίας ή αν προτιμάτε, το μονοπώλιο της επιστημονικής αρμοδιότητας, εννοούμενης ως ικανότητας να ομιλούμε και να ενεργούμε νόμιμα (δηλαδή κατά τρόπο εξουσιοδοτημένο και εξουσιαστικό) για την επιστήμη, που είναι κοινωνικά αναγνωρισμένη σε έναν καθορισμένο φορέα».

¹⁰³ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 99 «Ο επιστήμονας είναι ένα επιστημονικό πεδίο που έχει ενσάρκωθεί, του οποίου οι γνωστικές δομές είναι ομόλογες προς τη δομή του πεδίου και ως εκ τούτου συνεχώς προσαρμοσμένες στις προσδοκίες που είναι εγγεγραμμένες στο πεδίο».

¹⁰⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005: 24-25 «[...] το σύμπαν μέσα στο οποίο εντάσσονται οι κοινωνικοί δρώντες και οι θεσμοί που παράγουν, αναπαράγουν ή διαδίδουν την τέχνη, τη λογοτεχνία ή την επιστήμη. Αυτό το σύμπαν είναι ένας κοινωνικός κόσμος όπως όλοι οι άλλοι, που υπακούει όμως σε περισσότερο ή λιγότερο ειδικούς κοινωνικούς νόμους. Η έννοια του πεδίου είναι ακριβώς εδώ για να υποδείξει αυτόν το σχετικά αυτόνομο χώρο, αυτόν το μικρόκοσμο που διαθέτει τους δικούς του νόμους».

¹⁰⁵ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 158

που αναπτύσσονται μεταξύ των κοινωνικών δρώντων, σχέσεις που δομούν το επιστημονικό πεδίο, υπαγορεύουν τις επιστημονικές παρεμβάσεις, τους τρόπους έκδοσης, τα επιστημονικά θέματα και αντικείμενα.¹⁰⁶

Συνεπαγωγή του πρώτου νόμου, μπορεί να θεωρηθεί η μονοπωλιακή διάσταση του νόμιμου της επιστήμης που ασκούν οι επιστήμονες.¹⁰⁷ Επιπλέον, η τεράστια ποσότητα της συσσωρευμένης ιστορικής γνώσης, συντελεί στην αποθησαύριση σταθμισμένων ενεργειών και «ρουτινοποιημένων» δεξιοτήτων των δρώντων.¹⁰⁸ Ενώ το πεδίο από τη μια πλευρά αξιώνει την κατοχή της αίσθησης υπεροχής, τον «εγωϊστικό» ανταγωνισμό, από την άλλη προωθεί την ανιδιοτέλεια, δηλαδή την ανιδιοτελή αφοσίωση στην προώθηση της γνώσης.¹⁰⁹

Η αντίληψη περί του επιστημονικού πεδίου, μας βοηθά να κατανοήσουμε ότι δεν υπάρχει «καθαρή επιστήμη», απελευθερωμένη από κάθε κοινωνική αναγκαιότητα, ούτε όμως και «υποταγμένη επιστήμη», υπό την πίεση κοινωνικο-πολιτικών αιτημάτων.¹¹⁰ Στην πραγματικότητα, η «πολιτικοποίηση» του επιστημονικού πεδίου, δηλαδή η εισαγωγή πολιτικών μοντέλων εντός του, σημαίνει την επικράτηση

¹⁰⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005: 28 «[...] αυτό που υπαγορεύει τις απόψεις, αυτό που υπαγορεύει τις επιστημονικές παρεμβάσεις, τους τρόπους έκδοσης, τα θέματα τα οποία επιλέγουμε, τα αντικείμενα για τα οποία ενδιαφερόμαστε κλπ., είναι η δομή των αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών δρώντων οι οποίοι είναι [...] πηγές δικαίου. Αυτό που μπορούν και αυτό που δεν μπορούν να κάνουν οι κοινωνικοί δρώντες προσδιορίζεται από τη δομή των μεταξύ τους αντικειμενικών σχέσεων»

¹⁰⁷ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 158

¹⁰⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 87 «Η ιδιαιτερότητα του επιστημονικού πεδίου οφείλεται κατά ένα μέρος στο γεγονός ότι η ποσότητα της συσσωρευμένης ιστορίας είναι σημαντική, χάρη, κυρίως, στη 'διατήρηση' των κεκτημένων υπό μια ιδιαίτερα οικονομική μορφή, -υπό τη μορφή, για παράδειγμα, αρχών και τύπων ή υπό τη μορφή μιας αργής αποθησαύρισης σταθμισμένων ενεργειών και 'ρουτινοποιημένων' δεξιοτήτων».

¹⁰⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 125 «Το επιστημονικό πεδίο (και στο συμβολικό κεφάλαιο) διέπεται από ένα είδος δομικής αμφισβησίας [...]: ο θεσμός που αξιώνει την υπεροχή (δηλαδή την ιδιοποίηση του συμβολικού κεφαλαίου) αξιώνει επίσης και την ανιδιοτέλεια και την 'ανιδιοτελή αφοσίωση στην προώθηση της γνώσης'. Το πεδίο επιβάλλει ταυτόχρονα τόσο τον 'εγωϊστικό' ανταγωνισμό -και τα μέχρις αλλοφροσύνης ενίοτε συμφέροντα που γεννά, μέσα, για παράδειγμα, από το φόβο μήπως προηγηθεί κάποιος άλλος στις ανακαλύψεις- όσο και την ανιδιοτέλεια».

¹¹⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005: 26 «Με άλλα λόγια πρέπει να βγούμε από το δίλημμα της 'καθαρής επιστήμης', που είναι τελείως απελευθερωμένη από κάθε κοινωνική αναγκαιότητα, και της 'υποταγμένης επιστήμης', που υποτάσσεται σε όλα τα κοινωνικο-πολιτικά αιτήματα».

εξωτερικών σχέσεων εξουσίας, οι οποίες παρεμποδίζουν την πλήρη ανάπτυξη των ορθολογικών ανταλλαγών.¹¹¹

β. Επιστημονικό Κεφάλαιο

Το επιστημονικό πεδίο, ως κοινωνική κατασκευή παραγόμενη από τις σχέσεις των δρώντων σε αυτό, προσδιορίζεται σαφώς από το επιστημονικό κεφάλαιο, το οποίο παράγεται και κατανέμεται επίσης εντός του πεδίου. Επιστημονικό κεφάλαιο είναι μια ιδιαίτερη μορφή συμβολικού κεφαλαίου, υλοποιημένου σε γνώσεις και κύρος, το οποίο εκφράζεται μέσα από την αναγνώριση των άλλων δρώντων-ανταγωνιστών εντός του επιστημονικού πεδίου.¹¹² Παράγει επίσης το είδος αυτό της εξουσίας, το οποίο μπορεί να ορίσει όχι μόνον τους κανόνες του πεδίου, αλλά επίσης τις κανονικότητες, τους νόμους βάσει των οποίων κατανέμονται τα συμβολικά κέρδη, την σημαντικότητα ή μη κάποιου επιστημονικού θέματος, το αν αξίζει ή όχι να γράψει κανείς γι' αυτό, το αν είναι σπουδαίο ή ξεπερασμένο.¹¹³

Σε τι συνίσταται το επιστημονικό κύρος; Δεν είναι μόνον η δυνατότητα μετατροπής του σε μορφές οικονομικού κεφαλαίου, όπως οι χρηματικές αμοιβές, αλλά επίσης η εκτίμηση των συναδέλφων, η φήμη, τα βραβεία, η τιμητική συμμετοχή σε επιστημονικές εταιρείες, πιστώσεις οι οποίες είναι αυστηρά προσωπικές και μη

¹¹¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005: 78-79 «Στην πραγματικότητα, τίποτα δεν είναι πιο ολέθριο από την 'πολιτικοποίηση', με την κοινή έννοια του όρου, του επιστημονικού πεδίου και των αγώνων που διαξάγονται σ' αυτό, δηλαδή την εισαγωγή πολιτικών μοντέλων μέσα στο επιστημονικό πεδίο [...]. Η 'πολιτικοποίηση' είναι σχεδόν πάντα έργο αυτών οι οποίοι, είτε πρόκειται για εφήμερους (και προσωρινούς) κυριάρχους ή για κυριαρχούμενους, είναι οι πιο αδύναμοι σύμφωνα με τους ειδικούς κανόνες, και ως εκ τούτου έχουν συμφέρον στην ετερονομία [...] προκαλώντας την παρέμβαση εξωτερικών εξουσιών στις εσωτερικές διαμάχες, εμποδίζουν την πλήρη ανάπτυξη των ορθολογικών ανταλλαγών».

¹¹² Βλ. P. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005: 30-31 «Κάθε πεδίο είναι ο τόπος σύστασης μιας ειδικής μορφής κεφαλαίου. [...] το επιστημονικό κεφάλαιο είναι ένα ιδιαίτερο είδος συμβολικού κεφαλαίου (το οποίο γνωρίζουμε ότι θεμελιώνεται πάντα σε πράξεις, γνώσεις και αναγνώριση), που συνίσταται στην αναγνώριση (ή την πίστη) η οποία παρέχεται από το σύνολο των ομοτέχνων-ανταγωνιστών στους κόλπους του επιστημονικού πεδίου».

¹¹³ Βλ. P. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005: 32 «Αυτό το όλως ιδιαίτερο κεφάλαιο επαφίεται κατά ένα μέρος στην αναγνώριση μιας αρμοδιότητας η οποία, εκτός από τα αποτελέσματα γνώσης τα οποία παράγει και εν μέρει μέσω αυτών των αποτελεσμάτων, προσδίδει αυθεντία και συμβάλλει να οριστούν όχι μόνο οι κανόνες του παιχνιδιού, αλλά και οι κανονικότητες του παιχνιδιού, οι νόμοι βάσει των οποίων πρόκειται, για παράδειγμα, να κατανεμηθούν τα κέρδη μέσα σ' αυτό το παιχνίδι, οι νόμοι που καθιστούν σημαντικό ή όχι το να γράψει κανείς για το τάδε θέμα, το να είναι αυτό εξέχον ή ξεχασμένο [...]».

μεταβιβάσιμες.¹¹⁴ Ιδιαίτερης αξίας κύρος έχει επίσης η πρωτοτυπία του παραγόμενου επιστημονικού έργου και η ορατότητά του, δηλαδή η διαφοροποιητική αξία του κεφαλαίου του, αξία η οποία του επιτρέπει να διακριθεί το όνομα του επιστήμονα από την μάζα των ανώνυμων ερευνητών.¹¹⁵

Επιπλέον, μια ιδιαίτερη μορφή επιστημονικού κεφαλαίου, συνίσταται στην γραφειοκρατική συσσώρευση εξουσίας πάνω στο πεδίο, όπως είναι η εξουσία των πρυτάνεων, των κοσμητόρων ή των επιστημονικών διευθυντών.¹¹⁶ Συνδέεται με την κατοχή εξεχουσών θέσεων μέσα στους επιστημονικούς θεσμούς, θέσεων εξουσίας πάνω στα μέσα παραγωγής επιστημονικών αγαθών, όπως πιστώσεις, θέσεις κλπ, αλλά και αναπαραγωγής αγαθών, όπως η εξουσία διορισμού και διαμόρφωσης σταδιοδρομιών.¹¹⁷

Ο όγκος ή η βαρύτητα του επιστημονικού κεφαλαίου κάθε δρώντος, εξαρτάται ευθέως από την βαρύτητα του κεφαλαίου όλων των υπόλοιπων δρώντων, ενώ, αντίστροφα, κάθε ένας υποχρεούται να δρα υπό την πίεση, επιρροή ή αλληλεπίδραση του κεφαλαίου των άλλων, το οποίο του επιβάλλεται με τέτοια ισχύ, ευθέως ανάλογη της δικής του κεφαλαιακής αδυναμίας.¹¹⁸ Οι παραγωγοί

¹¹⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 124 «Η τομή του ‘επιστημονικού κύρους’ δεν είναι το χρήμα, αλλά οι ανταμοιβές που εξασφαλίζουν η εκτίμηση των συναδέλφων, η φήμη, τα βραβεία, οι θέσεις, η συμμετοχή σε επιστημονικές εταιρίες. Αυτή η ‘τιμητική πίστωση’ *honorific credit* είναι προσωπική, δεν μπορεί να μεταβιβαστεί (είναι ιδιωτική περιουσία που δε μεταβιβάζεται με συμβόλαιο ή διαθήκη: δεν μπορώ να κάνω κάποιον κληροδόχο του συμβολικού μου κεφαλαίου)».

¹¹⁵ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 130 «το συμβολικό βάρος ενός επιστήμονα τείνει να ποικίλλει όπως η διακριτική αξία των συνεισφορών του και η *πρωτοτυπία* που αναγνωρίζουν στη διακεκριμένη συμβολή του οι συνάδελφοι-ανταγωνιστές του. Η έννοια της *visibility* [ορατότητας], που χρησιμοποιείται στην αμερικανική πανεπιστημιακή παράδοση, παραπέμπει ακριβώς στη διαφοροποιητική αξία του κεφαλαίου το οποίο, συγκεντρωμένο σε ένα γνωστό και αναγνωρισμένο όνομα, διακρίνει το φορέα του από το αδιαφοροποίητο φόντο στο οποίο συγχωνεύεται η μάζα των ανώνυμων ερευνητών».

¹¹⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007:133

¹¹⁷ Βλ. P. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005: 41-42 «[...] δύο είδη επιστημονικού κεφαλαίου: αφενός, μιας εξουσίας την οποία μπορούμε να ονομάσουμε εφήμερη (ή πολιτική), εξουσίας θεσμικής και θεσμοποιημένης, συνδεδεμένης με την κατοχή εξεχουσών θέσεων μέσα στους επιστημονικούς θεσμούς, στις διευθύνσεις εργαστηρίων και τμημάτων, με τη συμμετοχή σε επιτροπές, υποεπιτροπές αξιολόγησης κλπ και με την εξουσία πάνω στα μέσα παραγωγής (συμβόλαια, πιστώσεις, θέσεις κλπ) και αναπαραγωγής (εξουσία διορισμού και διαμόρφωση σταδιοδρομιών τα οποία αυτή εξασφαλίζει».

¹¹⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005: 28-29 «Με άλλα λόγια, οι κοινωνικοί δρώντες (άτομα ή θεσμοί), οι οποίοι χαρακτηρίζονται από τον όγκο του κεφαλαίου τους, προσδιορίζουν τη δομή του πεδίου ανάλογα με τη βαρύτητά τους, η οποία εξαρτάται από τη βαρύτητα όλων των άλλων κοινωνικών δρώντων, δηλαδή

επιστημονικού κεφαλαίου, προσβλέπουν στην εξασφάλιση εξουσίας επί του πεδίου, στην βάση ότι οι ίδιοι δεν μπορούν να περιμένουν την αναγνώρισή τους, το κύρος τους, το γόητρό τους, την υπόληψή τους, την αρμοδιότητά τους, δηλαδή την έκφραση της συμβολικής τους εξουσίας, παρά από τους ανταγωνιστές τους, οι οποίοι είναι διατεθειμένοι να τους την παράσχουν, αλλά μόνον ύστερα από ενδελεχή συζήτηση και εξέταση.¹¹⁹ Αυτό συμβαίνει δια δύο λόγους: πρώτον, διότι μόνον οι ανταγωνιστές τους που συμμετέχουν στο ίδιο πεδίο, διαθέτουν τα μέσα της συμβολικής ιδιοποίησης του επιστημονικού έργου τους ώστε να αποτιμήσουν την αξία του, και δεύτερον, διότι αν ο κρινόμενος θελήσει να προσφύγει σε μια εξωτερική αρχή αναγνώρισης εκτός πεδίου, τότε επισύρει επάνω του μόνον τη δυσφήμιση.¹²⁰

όλου του χώρου. Αντίστροφα, όμως, κάθε κοινωνικός δρών δρα υπό την πίεση της δομής του χώρου, που επιβάλλεται σ' αυτόν τόσο πιο βίαια όσο πιο αδύναμο είναι το ειδικό του βάρος.»

¹¹⁹ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Μικρόκοσμοι: Τρεις Μελέτες Πεδίου*, μετ. Μάνος Γ. Δημητρακόπουλος-Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1992: 91 «Ο αγώνας για το επιστημονικό κύρος, ιδιαίτερο είδος κοινωνικού κεφαλαίου που εξασφαλίζει μια εξουσία επί των καταστατικών μηχανισμών του πεδίου και που μπορεί να μετατραπεί εκ νέου σε άλλα είδη κεφαλαίου, οφείλει το ουσιώδες των χαρακτηριστικών του στο γεγονός ότι οι παραγωγοί έχουν την τάση (τόσο περισσότερο όσο πιο αυτόνομο είναι το πεδίο) να μην έχουν άλλους πιθανούς πελάτες από τους ανταγωνιστές τους. Αυτό σημαίνει ότι μέσα σε ένα ισχυρά αυτόνομο επιστημονικό πεδίο, ένας ιδιαίτερος παραγωγός δεν μπορεί να περιμένει την αναγνώριση της αξίας των προϊόντων του ('υπόληψη', 'γόητρο', 'κύρος', 'αρμοδιότητα' κτλ) παρά από τους άλλους παραγωγούς, οι οποίοι, όντας επίσης ανταγωνιστές του, είναι οι λογότεροι διατεθειμένοι να του την παράσχουν χωρίς συζήτηση ή εξέταση».

¹²⁰ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Μικρόκοσμοι: Τρεις Μελέτες Πεδίου*, μετ. Μάνος Γ. Δημητρακόπουλος-Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1992: 92

Κεφάλαιο 3. Διαστάσεις της Παιδείας μέσα από Σχέσεις Εξουσίας και Παραγωγής Γνώσης

α. Οι Σχέσεις Εξουσίας ως Σχέσεις Παραγωγής Γνώσης

Προσδιορίζοντας την εξουσία ο Max Weber ως «δύναμη διαταγής»,¹²¹ ως την πιθανότητα να πειθαρχήσουν κάποια πρόσωπα σε μια διαταγή με ορισμένο περιεχόμενο,¹²² έθεσε τα θεμέλια για να δομήσουμε μια μορφή τυπολογίας της εξουσίας. Η τυπολογία αυτή συνίσταται στην διαπίστωση ότι η εξουσία είναι σχέσεις και ότι πειθαρχώντας σ' αυτή ενεργοποιείται μια αλυσίδα παραγωγής αγαθών.

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι η εξουσία δεν είναι ούτε θεσμός, ούτε δομή, ούτε εξαντλείται στο γεγονός της συγκέντρωσης δύναμης σε κάποιο σημείο, αλλά μάλλον η εξουσία είναι παντού και έρχεται από παντού.¹²³ Δεν επιβάλλεται μόνο ως υποχρέωση ή ως απαγόρευση σε αυτούς οι οποίοι την υφίστανται. Η εξουσία τους περιβάλλει όλους, τους διατρέπει όλους, τους χρησιμοποιεί ως ενδιάμεσους.¹²⁴ Ως τέτοια, η εξουσία ενεργοποιεί σχέσεις ανάμεσα σε άτομα ή κοινωνικές ομάδες, κατονομάζει σχέσεις ανάμεσα σε «συμπαίκτες», οι οποίοι συγκροτούν ένα σύνολο δράσεων που συναντούν η μία την άλλη.¹²⁵ Η εξουσία είναι μια δράση πάνω σε δράσεις άλλων, δεν υπάρχει παρά εν ενεργεία, ασκουμένη από δρώντες: την ασκούν

¹²¹ B. B. ΦΙΛΙΑ, *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική Κοινωνιολογία και Μεθοδολογία*, Αθήνα: 'Νέα Σύνορα' 1976: 96 «Όμως η αυθεντία και η εξουσία βαδίζουν δεμένες χέρι-χέρι. Δύναμη διαταγής χωρίς αυθεντία δεν εξασφαλίζει υποταγή στην διάρκεια».

¹²² Βλ. M. WEBER, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, μετ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα: Κένταυρος 1983: 317 «Εξουσία (Herrschaft) είναι η πιθανότητα ορισμένα πρόσωπα να πειθαρχήσουν σε μια επιταγή με ορισμένο περιεχόμενο».

¹²³ Βλ. M. ΦΟΥΚΩ, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η Δίψα της Γνώσης*, τόμος 1, μετ. Γκλόρυ Ροζάκης, επιμ. Γιάννης Κρητικός, Αθήνα: Ράππας 1978: 116-117 «Πανταχού παρουσία της εξουσίας: όχι επειδή έχει τάχα το προνόμιο να συγκεντρώνει τα πάντα κάτω από την ακατανίκητη ενότητά της, αλλά επειδή εμφανίζεται κάθε στιγμή σε κάθε σημείο ή μάλλον σε κάθε σχέση ενός σημείου μ' ένα άλλο. Η εξουσία είναι παντού. Όχι επειδή συμπεριλαμβάνει τα πάντα, αλλά επειδή έρχεται από παντού».

¹²⁴ Βλ. M. ΦΟΥΚΩ, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μετ. Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα: Κέδρος 2008: 40 «[...] η εξουσία αυτή δεν επιβάλλεται απλά και μόνο σαν υποχρέωση ή σαν απαγόρευση σ' αυτούς που δεν την 'κατέχουν'. Τους περιβάλλει, τους χρησιμοποιεί σαν διάμεσο. Στηρίζεται πάνω τους, ακριβώς όπως κι αυτοί, στον αγώνα τους εναντίον της, στηρίζονται με τη σειρά τους στη λαβή που ασκεί πάνω τους».

¹²⁵ Βλ. M. ΦΟΥΚΩ, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, μετ. Λίτσα Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον 1991: 88 «Αντίθετα, αυτό που χαρακτηρίζει την 'εξουσία' την οποία πρόκειται να αναλύσουμε εδώ είναι ότι ενεργοποιεί σχέσεις ανάμεσα σε άτομα (ή ανάμεσα σε ομάδες). Γιατί δεν πρέπει να ξεγελιόμαστε: όταν μιλάμε για εξουσία των νόμων, των θεσμών ή των ιδεολογιών, όταν μιλάμε για δομές ή μηχανισμούς της εξουσίας, το κάνουμε μόνο στο βαθμό που υποθέτουμε ότι 'κάποιοι' ασκούν εξουσία σε άλλους. Ο όρος 'εξουσία' κατονομάζει σχέσεις ανάμεσα σε 'συμπαίκτες' (και μ' αυτό δεν σκέφτομαι ένα σύστημα παιχνιδιού, αλλά απλούστατα, εκφραζόμενος με τη μεγαλύτερη γενικότητα, ένα σύνολο δράσεων που επάγουν η μια την άλλη και απαντούν η μια στην άλλη)».

«κάποιοι» πάνω σε κάποιους «άλλους». ¹²⁶ Τα άτομα συγχρόνως υφίστανται και ασκούν την εξουσία, άρα δεν είναι απλώς ο αδρανής ή συναινών στόχος της, αλλά μάλλον ο πόλος άρθρωσης της εξουσίας, καθώς συγκροτούν τους φορείς της, όχι απλώς τα σημεία εφαρμογής της. ¹²⁷

Η εξουσία και ιδίως η πολιτική εξουσία, όταν άρχισε να αναπτύσσει βασικούς κρατικούς θεσμούς της κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα στην Δυτική Ευρώπη, όπως το σχολείο, τα νοσοκομεία, τα ψυχιατρεία, η αστυνομία, οι φυλακές, έχει κατασκευάσει μια ιδιαίτερη σχέση με τα ανθρώπινα σώματα, στη βάση τις αρχές της ορατότητας, της πειθαρχίας και της ομογενοποίησης: τα σώματα απαραίτητως χρειάζεται να επιτηρούνται από ένα σταθερό όργανο παρατήρησης, να φαίνονται, ώστε να αρχειοθετούνται ευκολότερα, τα άτομα ομαδοποιούνται και περιορίζονται στο χώρο, η απόδοσή τους ελέγχεται καθώς κανονικοποιείται η ζωή τους, ενώ καθορίζονται προδιαγραφές και ό,τι δεν ανταποκρίνεται σ' αυτές αποκλείεται, υπάρχει παρέμβαση διορθωτικής αποκατάστασης εκ μέρους των αρμόδιων θεσμών. ¹²⁸

Εντούτοις, η εξουσία δεν είναι μονοσήμαντη, αλλά πολυδύναμη. Αυτό σημαίνει ότι η εξουσία ως σχέσεις, είναι σχέσεις αμοιβαίας ιδιοποίησης και δημιουργίας. ¹²⁹ Δηλαδή, μέσα από τις σχέσεις εξουσίας οι δρώντες αλληλοπεριχωρούνται, κάνουν δικό τους, μέρος αυτού που είναι οι ίδιοι, το σώμα, τα αισθήματα, την σκέψη, τα έργα και το περιβάλλον των άλλων. ¹³⁰ Οι σχέσεις εξουσίας, ως ενσωματωμένες σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις, ως υπόβαθρο όλων των σχέσεων ζύμωσης του κοινωνικού σώματος, δεν είναι μόνον σχέσεις αντιπαλότητας, αλλά και

¹²⁶ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, μετ. Λίζα Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον 1991: 91-92 «Η άσκηση της εξουσίας δεν είναι απλά μια σχέση ανάμεσα σε 'συμπαίκτες', ατομικούς ή συλλογικούς. Είναι ένας τρόπος δράσης κάποιων πάνω σε κάποιους άλλους. [...] δεν υπάρχει εξουσία παρά ασκούμενη από 'κάποιους' σε 'άλλους'».

¹²⁷ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, μετ. Λίζα Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον 1991: 107

¹²⁸ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Ο Μεγάλος Εγκλεισμός*, μετ. Σπύρος Παντελάκης, Αθήνα: Μαύρη Λίστα 1999: 88-89

¹²⁹ Βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση: Τα Γενικά, Μετατρεπτικά και Ερωτικά Ενδιάμεσα και η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2001: 226 «Η εξουσία είναι σχέσεις ιδιοποίησης αλλά και δημιουργίας, από τον άνθρωπο, αυτού που ο ίδιος γίνεται και είναι κάθε φορά ιστορικά, των άλλων ανθρώπων και της περιβάλλουσας Φύσης. Είναι η ρέουσα ή η αποκρυσταλλωμένη πολυδύναμη σχέση αμοιβαίας ιδιοποίησης και δημιουργίας [...]».

¹³⁰ Βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, «Φόνος και Θυσία-Θεός και Εξουσία (Ο Φόνος και η Θυσία ως Θεμέλια και ως Τελικά Ορια των Σχέσεων Ιδιοποίησης 'Θεός' και 'Εξουσία')», *Επιστημονικό Συμπόσιο με θέμα: Σύγχρονοι Μηχανισμοί Βίας και Καταπίεσης, 15-18 Μαρτίου 2005*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας 2006: 326, υποσημ. 8 «'Ιδιοποιούμαι' σημαίνει κάνω κάτι δικό μου ή μέρος αυτού που είμαι, το κατακτώ ή το καταλαμβάνω, σωματικά, συναισθηματικά και νοητικά, το ενσωματώνω ή και το αφομοιώνω. [...] Με το ρήμα 'ιδιοποιούμαι', λοιπόν, αποτυπώνουμε όλες τις πιθανές μορφές με τις οποίες αποκτούμε κάτι, αρχίζοντας από το σώμα, τα αισθήματα και τη σκέψη μας, τα έργα μας και το περιβάλλον».

αναμέτρησης, οι οποίες μπορούν να λάβουν και θετικό πρόσημο, ως σχέσεις αμοιβαίας αναγνώρισης και συνεργασίας.¹³¹

Αρα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι σχέσεις εξουσίας είναι κατ' αρχήν σχέσεις παραγωγής.¹³² Αν και είναι ορθό ότι η εξουσία συχνά «αποκλείει», «καταστέλλει», «απωθεί», «λογοκρίνει», «συγκαλύπτει», «αποκρύπτει», ωστόσο, πριν απ' όλα, παράγει μεταξύ άλλων και γνώση.¹³³ Οι σχέσεις εξουσίας δεν παράγουν γνώση, μόνο επειδή η συγκεκριμένη γνώση υπηρετεί τη εξουσία ή επειδή της είναι χρήσιμη, αλλά επειδή και τα δύο μεγέθη αλληλοεξαρτώνται: δεν υπάρχει σχέση εξουσίας, χωρίς να συστήνεται ταυτόχρονα ένα συσχετισμένο πεδίο γνώσης, ούτε γνώση, η οποία να μην προϋποθέτει και να μην αποτελεί την ίδια στιγμή σχέσεις εξουσίας.¹³⁴ Οι σχέσεις εξουσίας μπορούν να παράγουν σημαντικά εργαλεία για τον σχηματισμό και την συσσώρευση της γνώσης, όπως είναι οι μέθοδοι παρατήρησης, οι τεχνικές καταγραφής, οι τρόποι διερεύνησης, τα συστήματα ελέγχου, ώστε παράγει, οργανώνει και διανέμει όχι μόνο γνώση, αλλά μάλλον συστήματα γνώσης.¹³⁵ Και

¹³¹ Βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση: Τα Γενικά, Μετατρεπτικά και Ερωτικά Ενδιάμεσα και η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2001: 225, υποσημ. 2 «Προσωπικά θεωρούμε ότι οι σχέσεις εξουσίας ως σχέσεις πρωταρχικά ιδιοποίησης είναι σχέσεις δύναμης, αλλά και αμοιβαίας αναγνώρισης και συνεργασίας». Για την δημιουργική πλευρά της εξουσίας βλ. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Δικτατορίες και Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα στον 20ό Αιώνα: Πολιτικές, Οικονομικές και Ιδεολογικο-Νοηματικές Σχέσεις υπό Καθεστώτα Εκτάκτου Ανάγκης*, Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Κοινωνιολογίας 2008: 97-97 «Πολλές φορές μπορούν να επιτευχθούν θετικά αποτελέσματα μέσω της σχέσης εξουσίας. Την εξουσία τη διαθέτουμε όλοι εμείς οι ίδιοι συχνά την 'απονέμουμε', τη δίνουμε, την παραχωρούμε σε κάποιον κυρίαρχο, σε κάποιον αφέντη, ο οποίος μας εξουσιάζει και μας υποδουλώνει. Η εξουσία του δηλαδή είναι και δική μας εξουσία και αρχικά ήταν σαφώς και δική μας εξουσία».

¹³² Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, μετ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον 1987: 79 «Μ' ένα γενικό τρόπο θα' λεγα ότι η απαγόρευση, η απόρριψη, η άρνηση δεν είναι ουσιαστικές μορφές της εξουσίας, αλλά τα όριά της, οι τραχιές της ή ακραίες μορφές της. Οι σχέσεις εξουσίας είναι, πάνω απ' όλα, παραγωγικές».

¹³³ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μετ. Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα: Κέδρος 2008: 256 «Καιρός πια να πάψουμε να περιγράφουμε πάντα τα αποτελέσματα της εξουσίας με αρνητικούς όρους: η εξουσία 'αποκλείει', 'καταστέλλει', 'απωθεί', 'λογοκρίνει', 'βασίζεται σε αφαιρέσεις', 'συγκαλύπτει', 'αποκρύπτει'. Στην πραγματικότητα, η εξουσία παράγει: παράγει κάτι το πραγματικό. Παράγει τομείς αντικειμένων και τελετουργίες αλήθειας. Το άτομο και η γνώση που μπορεί να αποκομίσει κανείς γι' αυτό οφείλονται και τα δύο σ' αυτή την παραγωγή».

¹³⁴ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μετ. Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα: Κέδρος 2008: 40-41 «Πρέπει μάλλον να δεχτούμε πως η εξουσία παράγει γνώση (και όχι μονάχα ευνοώντας την επειδή την εξυπηρετεί, ή εφαρμόζοντάς την επειδή της είναι χρήσιμη). Πώς εξουσία και γνώση άμεσα αλληλοεξαρτώνται. Πως δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς συσχετισμένη σύσταση ενός πεδίου γνώσης, ούτε και γνώση που να μην προϋποθέτει και να μην αποτελεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας».

¹³⁵ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, μετ. Λίζα Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον 1991: 111 «Είναι η παραγωγή αποτελεσματικών εργαλείων για το σχηματισμό και τη συσσώρευση της γνώσης – μέθοδοι παρατήρησης, τεχνικές καταγραφής, τρόποι διερεύνησης και έρευνας, Συστήματα ελέγχου. Όλα αυτά σημαίνουν ότι η εξουσία, όταν ασκείται μέσω αυτών των λεπτών μηχανισμών, δεν μπορεί παρά να παράγει, να οργανώνει και να θέτει σε κυκλοφορία μια γνώση, ή μάλλον Συστήματα γνώσης [...]».

αντίστροφα, το πεδίο της παραγωγής γνώσης, μπορούμε να πούμε, ότι είναι ένας κόσμος εξουσίας, διαμορφωμένος από όρια, διαιρέσεις, ταξινομήσεις, απαγορεύσεις, ιεραρχίες, κανόνες και ελέγχους.¹³⁶ Η κοινωνική πιστοποίηση της σύνδεσης εξουσίας και γνώσης γίνεται διαμέσου της πρακτικής της πειθαρχίας.

Λέγοντας πειθαρχία, εννοούμε έναν πιθανό τρόπο υλοποίησης των σχέσεων εξουσίας.¹³⁷ Αν παλαιότερα η εξουσία εκφραζόταν άμεσα μέσα από σχέσεις παρακράτησης και φυσικής βίας,¹³⁸ τώρα η έκφραση των σχέσεων εξουσίας αντικαθίστανται με την τεχνολογία της πειθαρχίας, δηλαδή μια πρακτική ορθολογικότητα που στοχεύει έναν ενσυνείδητο σκοπό.¹³⁹ Η πειθαρχία συνίσταται στην δράση ενός συστήματος τεχνικών, το οποίο αποσκοπεί στην παραγωγή κανονικών συμπεριφορών και αυτοελεγχόμενων δρώντων.¹⁴⁰

Η πειθαρχία στοχεύει στη δημιουργία εκπαιδευτικών συστημάτων, τα οποία θα είναι σε θέση να παράγουν συγκεκριμένα είδη δεξιοτήτων, περιλαμβάνοντας τον προσδιορισμό και την τυποποίηση σταδίων προόδου, αλλά και τον προγραμματισμό της εκμάθησης.¹⁴¹ Όπως και το *habitus*, έτσι και η πειθαρχία εγχαράσσει ίχνη και συνήθειες στα σώματα αυτών οι οποίοι την υφίστανται, διαμέσου μιας παιδαγωγικής δράσης μεγάλης διάρκειας,¹⁴² εσωτερικεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το παρεχόμενο πολιτισμικό κεφάλαιο.

¹³⁶ Βλ. Ι. ΣΟΛΟΜΩΝ, «Εκπαιδευτική Δράση και Κοινωνική Ρύθμιση των Υποκειμένων: Γνώση, Πειθαρχία και το Πεδίο του Σχολείου», *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ., Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου 1993: 122 «Ο ίδιος ο κόσμος της παραγωγής της επιστημονικής γνώσης είναι ένας κόσμος εξουσίας, που διέπεται από ιστορικά διαμορφωμένα σύνορα, από διαιρέσεις, κανόνες, απαγορεύσεις, ιεραρχίες και ελέγχους».

¹³⁷ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, μετ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον 1987: 130 «Η εξουσία δεν είναι πειθαρχία. Η πειθαρχία είναι ένας πιθανός τρόπος ενέργειας της εξουσίας».

¹³⁸ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μετ. Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα: Κέδρος 2008: 287

¹³⁹ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, μετ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον 1987: 68

¹⁴⁰ Βλ. Ι. ΣΟΛΟΜΩΝ, «Εκπαιδευτική Δράση και Κοινωνική Ρύθμιση των Υποκειμένων: Γνώση, Πειθαρχία και το Πεδίο του Σχολείου», *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ., Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου 1993: 118

¹⁴¹ Βλ. Γ. ΠΕΠΟΝΗ, «Γνώση, Διαίρεση Εργασίας και Οργανωτική Παιδεία στο Εργοστάσιο», *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ., Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου 1993: 26 «Πέρα από τον έλεγχο του χώρου και του χρόνου, η πειθαρχία συνίσταται στη δημιουργία εκπαιδευτικών συστημάτων που παράγουν ορισμένα είδη δεξιοτήτων. Τα συστήματα αυτά περιλαμβάνουν τον προσδιορισμό και την τυποποίηση σταδίων προόδου καθώς και τον προγραμματισμό της εκμάθησης».

¹⁴² Βλ. Ι. ΣΟΛΟΜΩΝ, «Εκπαιδευτική Δράση και Κοινωνική Ρύθμιση των Υποκειμένων: Γνώση, Πειθαρχία και το Πεδίο του Σχολείου», *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ., Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου 1993: 119

β. Το Σχολείο ως Πεδίο Αναπαραγωγής της Κοινωνικής Ανισότητας

Αν είναι ορθή η διαπίστωση ότι ο εκπαιδευτικός θεσμός επιβάλλει ως νόμιμους τρόπους αντίληψης, σκέψης και πράξης, επιλέγοντάς τους ανάμεσα σε άλλους υπάρχοντες ή δυνατούς, ενώ αποκλείει άλλους τρόπους, επειδή η κοινωνική βάση η οποία γέννησε τον θεσμό εξουσιάζεται από την ομόλογη κυρίαρχη τάξη,¹⁴³ τότε η παιδεία είναι αναμενόμενο να προσεγγίζεται με όρους σχέσεων εξουσίας και παραγωγής αγαθών. Εξετάζοντας από κοντά έναν πεδίο παραγωγής γνώσης, όπως είναι το σχολείο σε όλες του τις βαθμίδες –από το δημοτικό έως το πανεπιστήμιο- θα παρατηρήσουμε ένα σύστημα επαρκώς ρυθμισμένο και δομημένο: ο χώρος του, ο οποίος έχει διευθετηθεί, οι κανονισμοί, με τους οποίους συντονίζεται η εσωτερική λειτουργία του, τα άτομα, τα οποία δραστηριοποιούνται στην ορισμένη θέση του το κάθε ένα, οι οργανωμένες δραστηριότητες, οι οποίες απαιτούνται για την απόκτηση γνώσης ή δεξιοτήτων, όλα αυτά συνιστούν τύπους κωδικοποιημένης επικοινωνίας και μεθοδευμένης εξουσίας.¹⁴⁴ Σε αναλογία με τον θεσμό της εκκλησίας στις χριστιανικές κοινωνίες, ο οποίος από τη μια πλευρά υπερασπίζεται το δόγμα ενάντια στις αμφισβητήσεις που εγείρονται και οριοθετεί το ιερό ενάντια σε ό,τι δεν είναι ιερό, έτσι και το σχολείο αναπαράγει συνεχώς την διάκριση μεταξύ αυτού που αναγνωρίζει ως καθιερωμένου (γνώση, δεξιότητες, συμπεριφορές, αντιλήψεις, πράξεις) και αυτού που θεωρεί ως μη καθιερωμένου και νόμιμου.¹⁴⁵

Χάριν της σχετικής αυτονομίας του και των μέσων που διαθέτει, παράγει και αναπαράγει την εγχάραξη των νόμιμων, δηλαδή αναγνωρισμένων ως τέτοιων, τρόπων αντίληψης, σκέψης και πράξης, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση των σχέσεων δύναμης και εξουσίας ανάμεσα στους κυρίαρχους και τους κυριαρχούμενους δρώντες.¹⁴⁶ Μέσα από το σχολικό πεδίο, διευθετείται η κοινωνική διαφορά, ως ένας (προ)καθορισμένος ταξικός διαχωρισμός, αφού η ταξική διάσταση της καταγωγής και του πολιτιστικού κεφαλαίου των κυρίαρχων τους αναβιβάζει στην κατηγορία των «εκλεκτών» και «χαρισματικών», ενώ όσοι δεν διαθέτουν το ομόλογο πολιτιστικό

¹⁴³ Βλ. Α. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήσης 1985: 167-168

¹⁴⁴ Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, μετ. Λίλα Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον 1991: 89-90

¹⁴⁵ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006: 236 «Το Σχολείο κατέχει μια θέση ομόλογη με αυτή της Εκκλησίας [...] μέσω της οριοθέτησης μεταξύ αυτού που αξίζει να μεταδοθεί και να γίνει γνωστό και αυτού που δεν το αξίζει, το Σχολείο αναπαράγει διαρκώς τη διάκριση μεταξύ του νόμιμου και του μη νόμιμου τρόπου προσέγγισης των νόμιμων έργων».

¹⁴⁶ Βλ. Θ. ΜΥΛΩΝΑ, «Εισαγωγικές Επισημάνσεις πάνω στη Θεωρία του Pierre Bourdieu», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 83

κεφάλαιο, διακρίνονται στην βάση της νομιμοποιημένης θέσης τους ότι υπάρχουν για να αναγνωρίσουν ότι δεν είναι κυρίαρχοι.¹⁴⁷

Το σχολείο απαιτεί από όλους τους μαθητές να χρησιμοποιούν μια εξειδικευμένη γλώσσα, την οποία, όμως, δεν έχει προηγουμένως διδάξει, επιβάλλει σε όλους τους μαθητές τα ίδια πολιτισμικά πρότυπα τα οποία όμως δεν διαθέτουν, εκλαμβάνει ως φυσικό ταλέντο, ως χάρισμα το πολιτιστικό κεκτημένο, ενώ έχει τις ίδιες αξιώσεις από ανθρώπους εντελώς διαφορετικής πολιτιστικής καταγωγής.¹⁴⁸ Το επίσημο *habitus* των κυρίαρχων δρώντων, το οποίο έχει αποτυπωθεί στις αντιλήψεις, τις σκέψεις και τις πρακτικές όσων το μεταδίδουν, δεν ευνοεί το *habitus* των μη προνομιούχων, άρα το πολιτιστικό και συμβολικό κεφάλαιο το οποίο αναπαράγεται ως νόμιμο, στην πραγματικότητα εμφανίζεται ως όριο αποκλεισμού των δευτέρων, κάτω από τον μανδύα της προσωπικής ικανότητας και του χαρίσματος.¹⁴⁹ Ο σχολικός θεσμός αναδεικνύει και επιβραβεύει όσους από τους μαθητές έχουν ήδη, δια της ωσμώσεως με το οικογενειακό περιβάλλον τους, ενσωματώσει το κεφάλαιο της παιδείας, το οποίο καλείται να τους μεταδώσει, ενώ οι πολιτιστικά διαφοροποιημένοι, έχοντας φυσικοποιήσει την κοινωνική αυτή ανισότητα, σιωπηρά αποδέχονται όχι μόνο την ελλειμματικότητα τους σε «φυσική» ευφυΐα, ταλέντο και προσόντα, αλλά και την μελλοντική κοινωνική τους θέση στον καταμερισμό εξουσίας, κοινωνικής θέσης και αγαθών.¹⁵⁰ Ο αποκλεισμός των παιδιών των μη κυρίαρχων τάξεων, υλοποιείται προοδευτικά, ανεπαίσθητα, διαμέσου μορφών αποβολής, όπως η εκτόπιση σε δεύτερης επιλογής κατευθύνσεις, ο στιγματισμός που επιβάλλει την εκ

¹⁴⁷ Βλ. P. BOURDIEU, *Πρακτικοί Λόγοι: Για μια Θεωρία της Δράσης*, μετ. Ράνια Τουτουντζή, Αθήνα: Πλέθρον 2000: 37-38 «Η πράξη της εκπαιδευτικής κατηγοριοποίησης συνιστά πάντα, και κυρίως στην περίπτωσή μας, μια πράξη *διευθέτησης* με την διπλή έννοια που μπορεί να έχει αυτή η λέξη [...]. Εγκαθιδρύει μια κοινωνική διαφορά ως προς τη σειρά, έναν *καθοριστικό ταξικό συσχετισμό*: οι εκλεκτοί έχουν εξασφαλίσει δια παντός τα προνόμιά τους μέσω του πολιτιστικού κεφαλαίου που απέκτησαν (ο τάδε είναι παλαιός μαθητής του ...). Είναι μέλη μιας *τάξης*, υπό την μεσαιωνική έννοια του όρου, και μιας τάξης ευγενών, σύνολο που περιορίζεται καθαρά (κάποιος ανήκει σ' αυτό ή δεν ανήκει) σε άτομα που διακρίνονται από το πλήθος των κοινών θνητών βάσει μιας διαφοράς ουσίας, η οποία και νομιμοποιεί το δικαίωμά τους να είναι κυρίαρχα».

¹⁴⁸ Βλ. Κ. ΛΑΜΙΑ, *Κοινωνιολογική Θεωρία και Εκπαίδευση: Διακριτές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2002: 163

¹⁴⁹ Βλ. Θ. ΜΥΛΩΝΑ, *Κοινωνική Αναπαραγωγή στο Σχολείο: Θεωρία και Εμπειρία*, Αθήνα: Αρμός χ.χ.: 221

¹⁵⁰ Βλ. Α. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, «Ο Εκδημοκρατισμός της Εκπαίδευσης και η Αξιοκρατία Ενισχύουν την Αναπαραγωγή της Κοινωνικής Εξουσίας», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 131

των προτέρων αναγνώριση ενός σχολικού και κοινωνικού πεπρωμένου, αλλά και η χορήγηση υποβαθμισμένων πτυχίων.¹⁵¹

Στον θεσμό των σχολικών εξετάσεων, μπορούμε να παρατηρήσουμε την εφαρμογή των σχέσεων εξουσίας ως σχέσεων αμοιβαίας ιδιοποίησης γνώσεων: πραγματοποιεί την μεταβίβαση των γνώσεων του δασκάλου στον μαθητή, αλλά ταυτόχρονα προδίδει για τον δάσκαλο μια γνώση σχετική με τον μαθητή.¹⁵² Οι πειθαρχικές παιδαγωγικές στο σχολικό χώρο, αναδεικνύουν τόσο την ιεραρχική επιτήρηση, όσο και την κανονικοποιητική κύρωση.¹⁵³

Όσον αφορά, δε, περιπτώσεις, κατά τις οποίες μαθητές οι οποίοι άρχισαν την πορεία τους από χαμηλές κοινωνικές θέσεις και εξελίχθηκαν παρά τις δυσκολίες, χάρη στην εργασία και τα χαρίσματά τους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για μεμονωμένες επιλογές της κυρίαρχης τάξης, οι οποίες απλώς επιβεβαιώνουν τον προηγούμενο κανόνα, εφ' όσον είναι λίγες αριθμητικά, ελεγχόμενες κοινωνικά και επιβεβαιωτικές της κοινωνικής ιεραρχίας και εξουσίας.¹⁵⁴

γ. Οι Πανεπιστημιακοί Καθηγητές ως Παραγωγοί του Πανεπιστημιακού Πεδίου

Οι πανεπιστημιακοί καθηγητές αποτελούν, ενδεχομένως, μία από τις σημαντικότερες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες συγκροτούν το πεδίο του πανεπιστημίου, μαζί με τους

¹⁵¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης 2002²: 200-201 «[...] ο αποκλεισμός της μεγάλης μάζας των παιδιών των λαϊκών και των μεσαίων τάξεων δε διενεργείται πλέον κατά την είσοδο στην πρώτη τάξη του πρώτου κύκλου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά προοδευτικά, ανεπαίσθητα, σε όλη τη διάρκεια των πρώτων ετών της, διαμέσου αποποιημένων μορφών αποβολής, όπως είναι η *καθυστέρηση* (ή η *επιβράδυνση*) ως αποβολή υπό αναβολή, η *εκτόπιση* σε δευτεροκλασάτες κατευθύνσεις, η οποία συνεπάγεται σημάδεμα και *στιγματισμό*, ικανό να επιβάλει την εκ των προτέρων αναγνώριση ενός σχολικού και κοινωνικού πεπρωμένου και, τέλος, η *χορήγηση υποβαθμισμένων τίτλων*».

¹⁵² Βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μετ. Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα: Κέδρος 2008: 247 «Ωστόσο, η εξέταση επιτρέπει στον δάσκαλο όχι μόνο να μεταδίδει τις γνώσεις του, αλλά και να αποκτά λεπτομερείς γνώσεις σχετικά με τους μαθητές του. Ενώ η δοκιμασία που τερμάτιζε άλλοτε μια μαθητεία σύμφωνα με τη συντεχνιακή παράδοση επικύρωνε μια κεκτημένη ικανότητα –το ‘αριστούργημα’ πιστοποιούσε μια ήδη γενόμενη μετάδοση γνώσης-, η εξέταση είναι στο σχολείο μια πραγματική και σταθερή ανταλλαγή γνώσεων: εγγυάται τη μεταβίβαση των γνώσεων του δασκάλου στον μαθητή, αλλά και αποσπά από τον μαθητή μια γνώση αποκλειστικά προορισμένη για τον δάσκαλο. Το σχολείο γίνεται χώρος εκπόνησης της παιδαγωγικής».

¹⁵³ Βλ. J. VARELA, «Χωροχρονικές Κατηγορίες και Σχολική Κοινωνικοποίηση: Από τον Ατομισμό στο Ναρκισσισμό», *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ., Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου 1993: 91

¹⁵⁴ Βλ. G. SNYDERS, *Σχολείο, Τάξη και Πάλη των Τάξεων: Ένα Κριτικό Ξαναδιάβασμα των Μπωντελό-Εσταμπελέ-Μπουρντιέ-Πασερόν και Ιλλίχ*, μετ. Νίκος Μακρής, Αθήνα: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος 1981: 23-24

φοιτητές, τους διοικητικούς υπαλλήλους, αλλά και το πολιτικό και διοικητικό προσωπικό του Υπουργείου Παιδείας μιας κοινωνίας.

Όπως συμβαίνει σε κάθε πεδίο, έτσι και στο πανεπιστημιακό, βασικός όρος ύπαρξής του είναι η διατήρηση σταθερών και ομογενοποιημένων κοινωνικών και ακαδημαϊκών χαρακτηριστικών, γεγονός το οποίο επιχειρείται να εξασφαλισθεί με το ακαδημαϊκό *habitus*, δηλαδή τις ενσωματωμένες προδιαθέσεις του σώματος των καθηγητών πανεπιστημίου, οι οποίες έχουν φυσικοποιηθεί και ενεργούνται ως αναμενόμενοι τρόποι κοινωνικής σκέψης και πράξης.¹⁵⁵

Το όνομα των πανεπιστημιακών καθηγητών, ή αλλιώς, η φήμη και το κύρος τους, ως συνιστώσες του συμβολικού τους κεφαλαίου, είναι δηλωτικές της αποδοχής ότι ο φέρων διαθέτει αναγνώριση, άρα συνιστούν μορφές εξουσίας.¹⁵⁶ Ο όγκος αυτού του κεφαλαίου, συναρτάται ευθέως ανάλογα με τον βαθμό αφοσίωσης του δρώντος στις αξίες της ομάδας και την προσήλωσή του στην θεσμική ιεραρχία του πεδίου.¹⁵⁷

Το σώμα των καθηγητών πανεπιστημίου δεν φέρει ομοιόμορφο φορτίο κεφαλαίου, άρα και εξουσία. Οι υποψήφιοι ή χαμηλόβαθμοι καθηγητές, μαθαίνουν ότι τους επιτρέπεται να έχουν την αίσθηση της νόμιμης φιλοδοξίας, δηλαδή να συντονιστούν με την προοπτική της εσωτερικοποίησης των δομών, οι οποίες επιτρέπουν την πιθανή σταδιοδρομία τους.¹⁵⁸ Το ήθος τους, δηλαδή οι προδιαθέσεις τους, είναι απαραίτητο να προσδιορίζονται από την θέση τους εντός του πεδίου και να επιδεικνύουν «υπομονή» και «σεμνότητα». ¹⁵⁹ Οι σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσουν οι υποψήφιοι ή χαμηλόβαθμοι με τους υψηλόβαθμους καθηγητές, εδράζονται στην πρακτική της δημιουργίας προσδοκιών εκ μέρους των δευτέρων προς τους πρώτους, ή αλλιώς στην πρακτική του «να κάνεις κάποιον να περιμένει»,¹⁶⁰ εφ' όσον η οποιαδήποτε παρουσία και εξέλιξή τους στο πεδίο εξαρτάται

¹⁵⁵ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 143

¹⁵⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 27

¹⁵⁷ Βλ. R. JENKINS, *Pierre Bourdieu*, Routledge: London and New York 1999⁶: 157

¹⁵⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 155

¹⁵⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 116 «On the side of the institution, the *lector* finds himself obliged to erect as orthodoxy, as explicit profession of faith, the doxa of the doctors, their silent beliefs which have no need for justification: challenged to produce in broad daylight the unconscious thoughts of an institution, he articulates in blach and white the truth of his post of humble and pious celebration of a faith which transcends him. Steeped in the obviousness of his position, he has nothing to propose as method apart from his *ethos*, that is the very dispositions elicited by his position: he is and intends to be 'patient and modest'».

¹⁶⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 89 «[...] the establishment of *durable* relations of authority and dependency is based on *waiting*, that is, the selfish expectation of a future goal, which lastingly modifies –that is, for the whole period that the expectation lasts- the behaviour of the person who counts on the thing expected; and it is based also on the art of *making someone wait*, in the dual sense of stimulating, encoutaging or maintaining hope,

αποκλειστικά από αυτούς. Αυτό σημαίνει ότι οι υποψήφιοι ή χαμηλόβαθμοι χρειάζεται να επιδείξουν με τις δράσεις τους ότι έχουν αφομοιώσει και ενσωματώσει τις παραπάνω αντιλήψεις, καθώς τις έχουν αποδεχθεί και τις εφαρμόζουν πρακτικά, ενώ οι υψηλόβαθμοι, έχοντας διαθέσιμο έναν αριθμό «μαθητών», πραγματώνουν δεξιότητες, όπως ότι δύνανται να χειριστούν τον χρόνο των άλλων, τον ρυθμό της σταδιοδρομίας τους, το βιογραφικό τους, να επιταχύνουν ή να διαφοροποιήσουν μεγέθη, όπως η επιτυχία.¹⁶¹

Παρόμοια στρατηγική χρησιμοποιούν οι πανεπιστημιακοί καθηγητές προκειμένου να ελέγξουν τον λόγο, ο οποίος εκπορεύεται από το πεδίο. Προωθούν στις ομόλογες θέσεις, ανθρώπους εκπαιδευμένους να παράγουν αυτό το οποίο το πεδίο όχι μόνο επιτρέπει, αλλά και επιβάλλει.¹⁶² Ένας τρόπος για να επιτευχθεί αυτό, είναι η διαδικασία της ακαδημαϊκής μύησης, τουτέστιν η αναγκαστική προσήλωση στις αρχές της ακαδημαϊκής τάξης, η οποία επιτυγχάνεται με την μακρά αναμονή για την απονομή του διδακτορικού τίτλου.¹⁶³

Εξ άλλου, όλοι οι δρώντες γνωρίζουν ότι μια ιδιαίτερης σημασίας στρατηγική που εφαρμόζουν οι πανεπιστημιακοί καθηγητές είναι η νεποτιστική πρακτική, δηλαδή η ανανέωση του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού από καθηγητικούς γόνους, καθώς έτσι πετυχαίνεται αμεσώτερα και ευκολώτερα η πιστότητα στο καθηγητικό οικογενειακό *habitus*, γεγονός το οποίο εγγυάται ότι οι όσοι το διαθέτουν θα είναι πλήρως ενσωματωμένοι στις απαιτήσεις και τις σχέσεις εξουσίας του πεδίου.¹⁶⁴

Ανάλογες σχέσεις φαίνεται να αναπτύσσονται και μεταξύ καθηγητών και φοιτητών. Από τη μια μεριά ο φοιτητής, δείχνει να συμβάλει ελάχιστα ή καθόλου

through promises or skill in not disappointing, denying or discouraging expectations, at the same time as through an ability to inhibit and restrain impatience, to get people to put up with and accept the delay, the continuing frustration of hopes, of anticipated satisfactions intrinsically suggested behind the promises or encouraging words of the guarantor, but consists indefinitely postponed, deferred, suspended».

¹⁶¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 88

¹⁶² Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 74 «[...] ένας από τους τρόπους για μια ομάδα να ελέγχει το λόγο έγκειται στο να βάζει στις θέσεις, για τις οποίες μιλάμε, ανθρώπους που δεν θα λένε παρά αυτό που το πεδίο επιτρέπει και επιβάλλει. Για να καταλάβουμε αυτό που μπορεί να λεχθεί μέσα σ' ένα σύστημα εκπαίδευσης, πρέπει να γνωρίζουμε τους μηχανισμούς κατάταξης του καθηγητικού σώματος, και θα ήταν εντελώς αφελές να πιστέψουμε πως είναι στο επίπεδο του λόγου των καθηγητών που μπορούμε να συλλάβουμε αυτό που μπορεί να ειπωθεί εκεί και γιατί».

¹⁶³ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 105 «[...] by the long wait for the doctorate, that is, in both cases, by an enforced prolongation of the dispositions which have been acknowledged through the primitive procedures of co-operation, and which hardly encourage heretical breaks with the artfully intertwined knowledge and power of academic orthodoxy».

¹⁶⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 56.

στον προσανατολισμό της παραγόμενης και μεταδιδόμενης γνώσης, εφ' όσον, από την άλλη μεριά, ο καθηγητής δεν συμβουλευεται τον φοιτητή, αλλά και όταν το κάνει, θα συναντήσει μάλλον την παθητικότητα και την έκπληξη του φοιτητή, καθώς ο τελευταίος προσδοκά από τον καθηγητή να του υποδείξει ποια σχολική ανάγκη επείγεται να ικανοποιηθεί.¹⁶⁵ Αυτή είναι η αιτία, η οποία κάνει τον καθηγητή να εμφανίζεται να έχει την πρωτοβουλία σε όλα τα ενδοσχολικά ζητήματα.

Ενώπιον των πιθανών αλλαγών του πεδίου, όπως η διατάραξη του ισοζυγίου εξουσίας, την οποία φέρει π.χ. η μαζική αύξηση των φοιτητών, με την ταυτόχρονη αλλαγή του πολιτιστικού κεφαλαίου του πεδίου, οι πανεπιστημιακοί καθηγητές είναι διατεθειμένοι να πάρουν δραστικά μέτρα, προκειμένου να υπερασπιστούν την παλαιά τάξη, όπως είναι η επιβολή του *numerus clausus*, δηλαδή της ποσόστωσης. Επιπλέον, προκειμένου να εμπεδώσουν την αίσθηση απειλής του πεδίου από εξωτερικούς αντιπάλους, έχουν την δυνατότητα να «στρατιωτικοποιήσουν» το πεδίο, επικαλούμενοι μια ιδιότυπη «εμπόλεμη κατάσταση», ώστε να παράγουν και να αναπαράγουν και στους υπόλοιπους δρώντες «τον φόβο να είναι κατά» κάποιος, δηλαδή τον φόβο διαφωνίας και διαφοροποίησης ενώπιον της απειλής, άρα της πειθαρχικής συμμόρφωσης.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Βλ. P. BOURDIEU και J.-C. PASSERON, *Οι Κληρονόμοι: Οι Φοιτητές και η Κουλτούρα*, μτφρ. Νίκος Παπαγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1996²: 102 «Προϊόντα του συστήματος, ο φοιτητής και ο καθηγητής εκφράζουν τη λογική του. Ο φοιτητής δεν συμβάλλει σε τίποτε στον προσανατολισμό της 'παραγωγής' ή της μετάδοσης της γνώσης. Ο καθηγητής δεν συμβουλευεται (ή συμβουλευεται ελάχιστα) το φοιτητή για τις ανάγκες του, και, όταν δοκιμάζει να το κάνει, συναντά γενικά την παθητικότητα ή την έκπληξη του φοιτητή, που, καθώς διακατέχεται από μίαν αδιαφοροποίητη ροπή προς την απορρόφηση της γνώσης, περιμένει από τον καθηγητή να υποδείξει το τι επείγει και να διαλέξει αυτός ο ίδιος να ικανοποιήσει τις ανάγκες που έχει δημιουργήσει αποφασίζοντας να τις ικανοποιήσει. Ο καθηγητής έχει, λοιπόν, την πρωτοβουλία σε όλα. Σ' αυτόν ανήκει ο καθορισμός των προγραμμάτων, των αντικειμένων των μαθημάτων, των εργασιών, της βιβλιογραφίας που θα διαβαστεί, καθώς και της ποσότητας της φαντασίας που μπορεί ακίνδυνα να ενσταλάζεται στη σχολική μηχανή».

¹⁶⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 294 «Η διαδικασία που αποκαλείται 'στρατιωτικοποίηση' σημαίνει να επικαλείται κανείς την 'εμπόλεμη' κατάσταση, με την οποία βρίσκεται αντιμέτωπη η οργάνωση και η οποία μπορεί να παραχθεί από μια εργασία πάνω στην *παράσταση* της κατάστασης, προκειμένου να παραγάγει και να αναπαράγει διαρκώς στους άλλους το *φόβο να είναι κατά*, έσχατο θεμέλιο όλων των στρατευμένων ή στρατιωτικών πειθαρχιών. [...] Οποιαδήποτε αντίθεση από τα μέσα, είναι καταδικασμένη να παρουσιάζεται πάντα ως συμπαιγνία με τον εχθρό, ενισχύοντας την ομοφωνία του πολιορκημένου 'εμείς', που προδιαθέτει στην στρατιωτική υπακοή: η ιστορική δυναμική του πεδίου πάλης ανάμεσα σε ορθόδοξους και αιρετικούς, υπέρμαχους του υπέρ και υπέρμαχους του κατά, παραχωρεί τη θέση της στη μηχανική του μηχανισμού η οποία, μέσω της ημιορθολογικής εκμετάλλευσης των ψυχοσωματικών επισπώσεων που έχει η ευφορία της ομοφωνίας στις αποδοχές και στις αποστροφές ή, αντίστροφα, το άγχος του αποκλεισμού και του αφορισμού, ακυρώνει κάθε πρακτική δυνατότητα να είναι κανείς κατά μετατρέποντας το κομματικό πνεύμα σε αληθινό *συναδελφικό πνεύμα* [esprit de corps]».

Τέλος, η γνώση την οποία παράγουν οι καθηγητές πανεπιστημίου, ουσιώνεται στον σχολικό τίτλο, το πτυχίο. Το πτυχίο, το οποίο παρέχουν σε όσους διεξήλθαν με επιτυχία τις εξετάσεις, είναι ένα πιστοποιητικό, το οποίο δίνει στον φέροντα την δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης, προσομοιάζει δηλαδή με έναν τίτλο ευγενείας.¹⁶⁷ Αντιπροσωπεύουν τίτλους κοινωνικού κεφαλαίου, οι οποίοι του προσπορίζουν αναγνώριση, κύρος.¹⁶⁸

Τα πτυχία τα οποία παράγουν οι καθηγητές πανεπιστημίου, συστοιχούν στην τρίτη διάσταση του πολιτισμικού κεφαλαίου του πανεπιστημιακού πεδίου -εκτός από την οικονομική και την αντικειμενοποιημένη- η οποία είναι η θεσμοποιημένη και η οποία αναγνωρίζεται μεν ως μιας μορφής αντικειμενοποίησης, που όμως ενυλώνεται στους νεωτερικούς «αριστοκρατικούς τίτλους ευγενείας», τους σχολικούς τίτλους.¹⁶⁹ Ο σχολικός τίτλος, το πτυχίο σε όλες τις βαθμίδες του, διαθέτει σε όποιον το φέρει μια νομική και πολιτιστική αξία,¹⁷⁰ αποδεικνύει κοινωνικά την ένταξή του στο σώμα όσων διαθέτουν το ομόλογο πολιτιστικό κεφάλαιο. Έχει ισχύ σε όλες τις αγορές και απονέμει στον κάτοχό του το προνόμιο αναγνώρισης μιας επίσημης ταυτότητας, μιας εγκυρότητας η οποία γίνεται αποδεκτή από όλους τους δρώντες στο πεδίο.¹⁷¹ Αν δεχθούμε ότι η κοινωνική επιτυχία συναρτάται στενά με ενεργήματα ονοματοθεσίας ή χρίσματος, τότε η τεχνική λειτουργία της μάθησης μιας τεχνικής αρμοδιότητας συγκροτεί μια κοινωνική λειτουργία, αυτή της καθιέρωσης των κατόχων της ως αρμόδιων να ασκούν εκείνη την δεξιότητα, να διοικούν και να διευθύνουν.¹⁷²

¹⁶⁷ Βλ. P. BOURDIEU, *Πρακτικοί Λόγοι: Για μια Θεωρία της Δράσης*, μετ. Ράνια Τουτουντζή, Αθήνα: Πλέθρον 2000: 38

¹⁶⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, transl. by Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press 1990: 135 «In this way, titles of nobility, like educational qualifications, represent real titles of symbolic property which give one the right to the profits of recognition».

¹⁶⁹ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 77.

¹⁷⁰ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 82 «Με τον σχολικό τίτλο –αυτό το προνόμιο πολιτισμικής αρμοδιότητας που παρέδιδε στον φέροντα μια συμβατική αξία, σταθερή και νομικά εγγυημένη από την πλευρά της καλλιέργειας-».

¹⁷¹ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 348-349 «[...] ο τίτλος ο οποίος, όπως ο σχολικός τίτλος, έχει ισχύ σε όλες τις αγορές και ο οποίος, καθόσον αποτελεί επίσημο ορισμό της επίσημης ταυτότητας αποσπά τους κατόχους του από τη συμβολική πάλη όλων εναντίον όλων, δίνοντας την έγκυρη αναγνωρισμένη από όλους, καθολική προοπτική ως προς τους κοινωνικούς δρώντες».

¹⁷² Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Εισαγωγή», στο βιβλίο των P. BOURDIEU και J.-C. PASSERON, *Οι Κληρονόμοι: Οι Φοιτητές και η Κουλτούρα*, μετφ. Νίκος Παπαγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσας 1996²: 35 «[...] οι τίτλοι, που επικυρώνουν το αποτέλεσμα, παρουσιάζονται ως εγγυήσεις τεχνικής αρμοδιότητας, πιστοποιητικά κοινωνικής αρμοδιότητας, τίτλοι αριστοκρατίας. Για τον Bourdieu, σε όλες τις προηγμένες κοινωνίες, η κοινωνική επιτυχία εξαρτάται στενά από ένα αρχικό ενέργημα ονοματοθεσίας, χρίσματος (συνήθως το όνομα που δίνεται από ένα σχολικό θεσμό, για παράδειγμα το Πανεπιστήμιο του Harvard), [...] Η προφανής

Για τους πανεπιστημιακούς καθηγητές, τα πτυχία και ιδίως οι μεταπτυχιακοί και διδακτορικοί τίτλοι, καθίστανται οι όροι αναφοράς της «καθιέρωσής» τους στο πεδίο, συνιστούν το κωδικοποιημένο δικαίωμα εισόδου τους στο σώμα, τους παραδίδουν έτοιμους από πλευράς ωριμότητας για να διεκδικήσουν μια θέση συμπαίκτη στο παιχνίδι. Είναι η επίσημη αναγνώριση εκ μέρους αυτών που το απονέμουν, ότι ο κάτοχος είναι σε κάποιο βαθμό «ένας από αυτούς».¹⁷³ Γι' αυτό και η προσδοκία των επιβλεπομένων από τους επιβλέποντες, είναι τις περισσότερες φορές αναγνώριση κύρους, επίβλεψη καριέρας και πατρωνείας και λιγότερο το διαδικαστικό και μεθοδολογικό μέρος, το οποίο σχετίζεται με την επίβλεψη της έρευνας, συμβουλές περί μεθοδολογίας ή επιστημονικής τεχνικής, ακόμα και έμπνευση.¹⁷⁴ Με πολιτισμικούς όρους, θα λέγαμε ότι το πτυχίο εγγυάται ένα προνόμιο πολιτισμικής αρμοδιότητας, θεσπίζει το πολιτισμικό κεφάλαιο του κατόχου του.¹⁷⁵ Κυρίαρχο γνώρισμα του συμβολικού κεφαλαίου, το οποίο παρέχει το πτυχίο σε αυτόν που το διαθέτει, είναι η εγκυρότητα, ότι ο πτυχιούχος διαθέτει την επίσημη πολιτισμική ταυτότητα στην οποία παραπέμπει ο τίτλος και μπορεί να δώσει με τη σειρά του έγκυρες προοπτικές προς τους υπόλοιπους δρώντες αναφορικά με αυτήν.¹⁷⁶

Τα πτυχία πιστοποιούν, ταυτόχρονα, και εγγυώνται ότι ο φέρων διαθέτει τις ανάλογες τεχνικές ικανότητες και δεξιότητες, ικανές για να τον θέσουν σε τροχιά κοινωνικής και επαγγελματικής ανέλιξης.¹⁷⁷ Οι τίτλοι έχουν, υπ' αυτήν την προοπτική, ένα οντολογικού τύπου φορτίο, με το οποίο καθιερώνεται ο φέρων ως

τεχνική λειτουργία της εκμάθησης μιας τεχνικής αρμοδιότητας και της επιλογής των πιο αρμοδίων, τεχνικά κρύβει μια κοινωνική λειτουργία: τη λειτουργία της καθιέρωσης των κατόχων της κοινωνικής αρμοδιότητας, του δικαιώματος να διοικούν και να διευθύνουν».

¹⁷³ Για τους σχολικούς τίτλους ως αντιπροσωπευτικά δείγματα συμβολικού κεφαλαίου, τα οποία έχουν ως κέρδος την αναγνώριση, βλ. P. BOURDIEU, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, transl. by Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press 1990: 135.

¹⁷⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 93 «We need only look at the details of the list of topics registered with the most attractive 'heads' to see that is (objectively) expected by the thesis director, with few exceptions, is not a true supervision of research, with advice on methodology or technique, or even philosophical inspiration, but a sort of recognition of status and the freedom that goes with it, more unconsciously, supervision of a career, patronage [...]»

¹⁷⁵ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 82

¹⁷⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 348-349

¹⁷⁷ Βλ. P. BOURDIEU, *Πρακτικοί Λόγοι: Για τη Θεωρία της Δράσης*, μετ. Ράνια Τουτουντζή, Αθήνα: Πλέθρον 2000: 38-39 «Ενώ οι τίτλοι που αποκτούν οι επιτυγχόντες παρουσιάζονται ως εγγυήσεις για τις τεχνικές ικανότητές τους και ως πιστοποιητικά για την κοινωνική τους ανέλιξη, κάτι ανάλογο δηλαδή με τους τίτλους ευγένειας [...] Η απόκτηση του διπλώματος, που συχνά συνοδεύεται από επίσημες τελετές, είναι απολύτως ανάλογη προς την απόκτηση του τίτλου του ιππότη. Η φανερή, η πολύ φανερή τεχνική διαδικασία της μόρφωσης και της επιλογής των πλέον ικανών από τεχνική άποψη κρύβει μια αμιγώς κοινωνική διαδικασία, μέσω της οποίας το δικαίωμα της κυριαρχίας περιορίζεται σε όσους προέρχονται από τις οικογένειες εκείνες που ήδη κατέχουν υψηλές θέσεις [...]»

μετέχων στην αληθινή κοινωνική ουσία του σώματος, το οποίο τα απονέμει.¹⁷⁸ Αν θεωρήσουμε τους πανεπιστημιακούς τίτλους ως αποδεικτικά κρίσης των καθηγητών, δηλαδή ως αδιαμφισβήτητα σημεία εκλογής και επιβεβαίωσης ότι ο φέρων αυτά πιστώνεται ότι έχει διαποτιστεί με την ιεραρχία η οποία τους απονέμει, τότε αναβιβάζονται στην αξιολογική ιεράρχηση του πανεπιστημιακού πεδίου ως μια επένδυση σε αξίες προσωπικής σωτηρίας.¹⁷⁹ Επενεργούν, με άλλα λόγια, εφόσον είναι κρατικά πιστοποιητικά, ως εκδήλωση της «κρατικής μαγείας»: εξασφαλίζουν με την απόκτησή τους την *de facto* αλλαγή της φύσης του κατόχου τους.¹⁸⁰ Είναι, δε, τόσο μεγάλο το συμβολικό κεφάλαιο με το οποίο πιστώνεται ο κάτοχός τους, ώστε οποιαδήποτε απόπειρα αμφισβήτησης ή απόκρυψης της κατοχής τους, ιδιαίτερα του διδακτορικού τίτλου, σημαίνει ευθεία προσβολή, «κακή πίστη», εκδικητικότητα καθώς και έλλειμμα επιστημονικού ήθους εκ μέρους του αποπειρώντος.¹⁸¹

¹⁷⁸ Βλ. P. BOURDIEU & J. C. PASSERON, *Reproduction in Education, Society and Culture*, transl. by Richard Nice, London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications 2000²: x.

¹⁷⁹ Βλ. P. BOURDIEU και J.-C. PASSERON, *Οι Κληρονόμοι: Οι Φοιτητές και η Κουλτούρα*, μτφρ. Νίκος Παπαγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσας 1996²: 105 «Όταν, όμως, ξέρουμε ότι ο φοιτητής, που κατατράχεται από την ανησυχία να είναι κάτι ή κάποιος, ρέπει προς τη διαρκή διερεύνηση του εαυτού του, και ότι οι καθηγητές, που είναι διαποτισμένοι από το οντολογικό [εσσευσιαλιστικό] πνεύμα το οποίο διακατέχει ένα θεσμό επιφορτισμένο με τη δημιουργία αδιαμφισβήτητων ιεραρχιών, αισθάνονται ότι έχουν τόσο πιο μεγάλο δικαίωμα να κρίνουν τους φοιτητές ως προς το τι είναι, όσο πιο πολύ εκλαμβάνουν την παραγωγή τους, την προφορική παρουσίαση ή τη γραπτή εργασία, ως άσκηση, ως πλασματική 'πράξη', που ο μόνος στόχος της είναι να φανερώσει ικανότητες ενδυνάμει και οριστικές, δηλαδή ικανότητες ουσίας, τότε καταλαβαίνουμε πως ο φοιτητής είναι καταδικασμένος να αναζητεί, μέσα στην αξία που η κρίση του Σχολείου διακρίνει στα 'έργα' του, το μόνο αδιαμφισβήτητο σημάδι της εκλογής. Καθηγητές και φοιτητές μπορεί να αντιλαμβάνονται τη μη πραγματική διάσταση των σχολικών δοκιμασιών και κυρώσεων, ή και να τις περιπαίζουν τότε-πότε, πάντως όμως δεν παύουν να επενδύουν σ' αυτές τις δραματικές αξίες της προσωπικής σωτηρίας».

¹⁸⁰ Βλ. P. BOURDIEU, *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, transl. by Lauretta C. Clough, Cambridge: Polity Press 1998: 376.

¹⁸¹ Χαρακτηριστικό στα ελληνικά πανεπιστημιακά χρονικά είναι εν προκειμένω το επεισόδιο της αντιδικίας μεταξύ του νεαρού τότε (1936) διδάκτορα Θεολογίας και μετέπειτα Καθηγητή της Θεολογικής Αθηνών Γεράσιμο Κονιδάρη, με τον μητροπολίτη Παραμυθίας Αθηναγόρα, βλ. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ, Μητρ. του από Παραμυθίας, *Ο Σεμνός Δρ. της Θεολογίας Γερασ. Κονιδάρης και οι Επαΐοντες*, Αθήνα 1936: 2-3.

Κεφάλαιο 4. Οι Πανεπιστημιακοί Θεολόγοι ως Παραγωγοί του Θεολογικού Πανεπιστημιακού Πεδίου

α. Θεολογικό Πανεπιστημιακό Πεδίο και Θεολογικό Πολιτισμικό Κεφάλαιο

Το αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι οι καθηγητές που υπηρέτησαν στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, από την περίοδο του Μεσοπολέμου έως και τα πρώτα έτη του εικοστού πρώτου αιώνα. Εφ' όσον πρόκειται για μια ιδιαίτερη επαγγελματική ομάδα, η οποία δραστηριοποιείται στο ευρύτερο πλαίσιο της πανεπιστημιακής παιδείας στην Ελλάδα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ανήκουν σε εκείνο τον κοινωνικό χώρο, ο οποίος προσδιορίζεται ως πανεπιστημιακό πεδίο. Το θεολογικό πανεπιστημιακό πεδίο, όπως εξάλλου και κάθε άλλο κοινωνικό πεδίο, θεωρούμε ότι είναι ένας από τους πολλούς μικρόκοσμους, το ιδιαίτερο και ξεχωριστό περιβάλλον μιας κοινότητας, το οποίο συνιστά και συνθέτει συνεχώς, σε σχέση με άλλα κοινωνικά πεδία, την πραγματικότητα μιας ολόκληρης κοινωνίας.

Όπως συμβαίνει με κάθε πεδίο, έτσι και το θεολογικό πανεπιστημιακό πεδίο το οποίο συγκροτούν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, παρουσιάζεται ως σχετικώς ανεξάρτητο από τα υπόλοιπα, γι' αυτό και αναπτύσσει ξεχωριστούς νόμους. Στην προκειμένη περίπτωση, υποθέτουμε ότι οι νόμοι οι οποίοι αναπτύσσονται και δομούν το πεδίο τους, στηρίζονται στο πολιτισμικό τους κεφάλαιο. Με τον όρο πολιτισμικό κεφάλαιο, επισημαίνουμε όλες τις μορφές θεολογικής γνώσης που παράγουν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, την επιστημονική εξουσία την οποία τους παρέχει η συγκεκριμένη γνώση, την ακαδημαϊκή ισχύ τους, το κύρος που προσπορίζονται εξ αιτίας όλων αυτών, καθώς και τις μορφές εξουσίας τις οποίες αναπτύσσουν και διαχειρίζονται εντός του πεδίου τους, αλλά και εκτός αυτού. Όλα τα παραπάνω είναι αυτά που τροφοδοτούν το πολιτισμικό τους κεφάλαιο, το οποίο επανεπενδύεται ξανά και ξανά στις συγκεκριμένες συνιστώσες, δημιουργώντας την ζώσα πραγματικότητα του πεδίου τους.

Προκειμένου να παράγουν, να καλλιεργήσουν και να αναπαράγουν το πολιτισμικό τους κεφάλαιο, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, ενεργοποιούν το ιδιαίτερο *habitus* που διαθέτουν, δηλαδή τις πολιτισμικές έξεις και προδιαθέσεις τις οποίες έχουν ήδη κληρονομήσει από τους προγενέστερους πανεπιστημιακούς. Το *habitus*, τούτέστιν ο σκληρός πυρήνας του πολιτιστικού κεφαλαίου τους, προσδιορίζεται από

τους ιστορικούς τρόπους αντίληψης, σκέψης και πράξης, οι οποίοι μέσα από διαδικασίες μάθησης και συνεχούς εκπαίδευσης, έχουν στην πραγματικότητα φυσικοποιηθεί υπό την μορφή των ιδιαίτερων προδιαγραφών του πεδίου τους. Το *habitus*, σε όλες τις μορφές του, είτε ως οικογενειακό είτε ως επαγγελματικό, συνιστά και προσανατολίζει το σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων σε ανάλογους τρόπους αντίληψης, σκέψης και πράξης, οι οποίοι έχουν διαποτιστεί ταξικά, κοινωνικά και συμβολικά.

Θεωρούμε ότι το πολιτισμικό κεφάλαιο των πανεπιστημιακών θεολόγων, συντίθεται σε ποικιλίες και πολυδιαστάσεις των μορφών του, οι οποίες αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοπεριχωρούνται σε μία ενότητα. Η θεσμοποιημένη μορφή του πολιτιστικού κεφαλαίου τους, η οποία εντοπίζεται στα πτυχία θεολογίας, τα μεταπτυχιακά διπλώματα και τις διδακτορικές διατριβές, τα οποία συνιστούν τους τίτλους αναγνώρισής τους, μέσω της ιδιότητας της μετατρεψιμότητας, προσδιορίζουν επίσης ενεργώς την συμβολική διάσταση του κεφαλαίου τους, δηλαδή τους απονέμουν το ιδιαίτερο κύρος και γόητρό τους, πρωτίστως στον εκκλησιαστικό χώρο, καθώς και την ξεχωριστή αίσθηση ορθοδοξίας και εγκυρότητας που απολαμβάνουν, διασφαλίζοντας έτσι τόσο τον στενό οικογενειοκρατικό χαρακτήρα του πεδίου τους, όσο και την ανδροκρατική πρακτική τους. Όλα τα παραπάνω, ολοκληρώνονται με την αντικειμενική διάσταση του πολιτιστικού κεφαλαίου τους, όπως είναι οι υλικές απολαβές τους, αλλά και η πρόσβασή τους σε θέσεις ευθύνης και διοίκησης στον εκκλησιαστικό και κρατικό μηχανισμό.

β. Στρατηγικές και Συμβολική Βία

Το πολιτιστικό κεφάλαιο των πανεπιστημιακών θεολόγων, καθώς αποτελεί την ιδιαίτερη κληρονομιά η οποία τους προσδιορίζει στην κοινωνική αρένα, είναι επενδεδυμένο με αξία και νόημα. Γι' αυτό και προφυλάσσεται με ιδιαίτερες στρατηγικές, τις οποίες αναπτύσσουν οι δρώντες εντός του πεδίου τους. Μεταξύ των ήδη κυρίαρχων στο πεδίο και των νεοεισερχομένων, όσων δηλαδή επιθυμούν να εισέλθουν ή έχουν μόλις ενταχθεί, αναπτύσσεται ένας συνεχής αγώνας, μια αναμέτρηση σχέσεων εξουσίας και κύρους, η οποία προσδιορίζεται από την συμβολική βία την οποία ασκούν οι πρώτοι στους δεύτερους. Χαρακτηριστικό της συμβολικής βίας είναι ότι έχει ήδη νομιμοποιηθεί από όλους, ενώ ασκείται με υποδόρειο, μη φανερό τρόπο, προκειμένου οι νεοεισερχόμενοι να εγχαράξουν

σωματικά, στον εαυτό τους, τις μορφές αντίληψης, σκέψης και πράξεις που αναπτύσσονται στο πεδίο.

Αυτή η συμβολική βία βοηθά, ώστε να αναπτυχθούν επίσης συγκεκριμένες στρατηγικές διαδοχής και συντήρησης του πολιτιστικού κεφαλαίου των πανεπιστημιακών θεολόγων. Αυτές συνίστανται στην χωρική επέκταση του πεδίου, όπως έγινε μέσα από την δημιουργία του Ποιμαντικού τμήματος, από τις τάσεις νεποτισμού οι οποίες εγγυώνται την διαδοχή ήδη μνημένων νεοεισερχομένων, από τον περιορισμό της γυναικείας παρουσίας στην Σχολή ως δείγματος εκκλησιαστικής πιστότητας, αλλά και από την επιβολή του *numerus clausus*, δηλαδή περιοριστικών μέτρων στους φοιτητές της Σχολής, προκειμένου να προστατευθεί η αλλοίωση του πολιτισμικού κεφαλαίου τους από τον αυξανόμενο όγκο νέων εισερχομένων.

γ. Ιδεολογικές και Πολιτικές Θέσεις

Οι μορφές του πολιτιστικού κεφαλαίου, όπως τις προσδιορίσαμε παραπάνω, παρέχουν την ευκαιρία στους πανεπιστημιακούς θεολόγους να δρουν πολιτικά και να διαμορφώνουν την ιδεολογία τους σε αναφορά με το σύστοιχο ταξικό τους ήθος, διαποτίζοντας πρωτίστως τους κληρονόμους τους, δηλαδή τους φοιτητές και πτυχιούχους της Θεολογικής Σχολής. Οι τελευταίοι, οι οποίοι εισάγονται αργότερα ως θεολόγοι καθηγητές στην Μέση Εκπαίδευση, έχοντας ήδη διαπαιδαγωγηθεί και εμποτιστεί στις αντιλήψεις και πρακτικές του ξεχωριστού πολιτιστικού κεφαλαίου τους, μπορούν να το παροχετεύσουν στους μαθητές τους και τις ιδεολογικές και πολιτικές συντεταγμένες τους. Αυτές είναι η ιδεολογική και πολιτική στήριξη του διοικητικού εκκλησιαστικού οργανισμού, ως τμήμα του οποίου αναγνωρίζουν και οι ίδιοι το πεδίο τους. Βασική τους πολιτική επιδίωξη είναι η στήριξη αυτών των πολιτικών δράσεων, οι οποίες ευνοούν την συνέχιση και διατήρηση της ενότητας του ελληνικού κράτους με τον εκκλησιαστικό οργανισμό, εφ' όσον κατ' αυτόν τον τρόπο διατηρούν και οι ίδιοι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι την πρόσβασή τους σε τμήματα του κρατικού και εκκλησιαστικού μηχανισμού.

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΘΕΟΛΟΓΩΝ, Η
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ-
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΘΕΣΗ

Κεφάλαιο 5. Η Εμφάνιση των Θεολόγων στην Ελλάδα και η Σχέση τους με τον Κλήρο

α. Η Θέση των Θεολόγων μεταξύ του Εκκλησιαστικού και του Κοσμικού Χώρου

Η ύπαρξη των πανεπιστημιακών θεολόγων ως κοινωνικής και επαγγελματικής ομάδας, θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος, ότι σχετίζεται άμεσα και οργανικά με την θέση τους ως ακαδημαϊκών λειτουργών της πανεπιστημιακής παιδείας. Ωστόσο, το επιχείρημα αυτό μας αποκρύπτει το γεγονός ότι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι δεν άρχισαν κατ' αυτόν τον τρόπο την επαγγελματική πορεία τους. Επειδή την θέση τους στο πανεπιστήμιο κλήθηκαν να την καταλάβουν από τους προγενέστερους καθηγητές, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι η ιδιότητά τους ως πανεπιστημιακών αποτελεί μεταγενέστερο στάδιο. Διότι προϋπήρξαν ως λαϊκοί θεολόγοι, τουλάχιστον η συντριπτική πλειονότητα από αυτούς. Προκειμένου, λοιπόν, να μελετήσουμε τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, οφείλουμε, προηγουμένως να εξετάσουμε την κοινωνική ομάδα των θεολόγων. Καθώς οι θεολόγοι ήταν η πρωταρχική κοινωνική ομάδα στην οποία εντάσσονταν οι μετέπειτα πανεπιστημιακοί θεολόγοι, εντός της εκπαιδεύονταν να ιδιοποιούνται τόσο την ιδεολογία της, όσο και τις μορφές συμβολικού κεφαλαίου τα οποία διέθετε. Πολύ περισσότερο που, με την σειρά τους, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι επανεκπαίδευαν την επομένη γενιά θεολόγων, καθώς οι τελευταίοι αποτελούσαν το φοιτητικό σώμα της Θεολογικής Σχολής, στην οποία όλοι μαζί ανήκαν.¹⁸²

Οι θεολόγοι συγκροτούν μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, η οποία, αν και προσανατολίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην παροχή θρησκευτικής παιδείας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, εντούτοις αποτελείται στην συντριπτική τους πλειονότητα από πρόσωπα που δεν ανήκουν στον κλήρο, αν και προσανατολίζουν ομολογιακά την διδασκαλία τους και στηρίζουν το επίσημο εκκλησιαστικό δόγμα.¹⁸³

¹⁸² Βλ. Ε. Γ. ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΟΥ, πρωτ., «Η Θεολογική Επιστήμη και η Θεολογική μας Σχολή», *Ο Ποιμήν* 4 (1936): 127.

¹⁸³ Βλ. Γ. Ι. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1985³: 266-267 «Ιδιαίτερα σημαντικό, και από άποψη αριθμητικής αναλογίας μοναδικό σε ολόκληρο το χριστιανικό κόσμο, είναι το φαινόμενο των λαϊκών Θεολόγων στην Ελλάδα. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι και η διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης πραγματοποιείται κυρίως από λαϊκούς θεολόγους, αντιλαμβάνεται κανείς τη σπουδαιότητα της παρουσίας τους στη διαμόρφωση της θρησκευτικής ζωής της νεοελληνικής κοινωνίας».

Η ορθόδοξη εκκλησία στην Ελλάδα αναγνώρισε την υπόσταση του λαϊκού στοιχείου στο εκκλησιαστικό σώμα, σε αναπόσπαστη όμως διασύνδεσή του με το ιερατείο.¹⁸⁴ Ωστόσο, ο θεσμός του θεολόγου, του μη ανήκοντος στον κλήρο, αποτελεί μάλλον μια ελληνική κοινωνική κατασκευή, καθώς ούτε η ρωμαιοκαθολική ούτε η προτεσταντική πτέρυγα του χριστιανισμού δικαιολογούσε κάτι τέτοιο, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα.¹⁸⁵

Αν και θεωρητικά οι εργασιακές δυνατότητες των ελλήνων θεολόγων διανοίγονταν σε δύο κυρίαρχες επιλογές, είτε την στενή εκκλησιαστική διακονία μέσω της ιερωσύνης, είτε την διδασκαλία στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης,¹⁸⁶ η συντριπτική πλειονότητά τους διατηρούσε ανέκαθεν μία επιφυλακτικότητα ως προς την ένταξή τους στον κλήρο. Κι αυτό γιατί οι λαϊκοί θεολόγοι διέθεταν εκ των πραγμάτων κάποια ελευθερία κινήσεων σε σύγκριση με τον κλήρο, η θέση του οποίου προσδιοριζόταν συχνά από την κυριαρχία ανορθολογικών και δεισιδαιμονικών στοιχείων, τυπολατρίας και έλλειψης χαρισματικότητας.¹⁸⁷ Με βάση την κοινωνική τους ταυτότητα, οι λαϊκοί θεολόγοι διέθεταν την πιο προωθημένη έκφραση θρησκευτικού αστισμού στην Ελλάδα των αρχών του εικοστού αιώνα, καθώς ήταν ουσιαστικά υβριδικοί φορείς ενός συμβολικού κεφαλαίου το οποίο είχε επενδύσει σ' αυτούς η διοικούσα εκκλησία, προκειμένου να το ανακτήσει στο ευρύτερο κοινωνικό, προς το οποίο διέθετε μάλλον χαμηλής έντασης διεισδυτικότητα.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Βλ. Α. Α. ΤΖΑΝΙΜΗ, «Το Έργον της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας εν Ελλάδι», *Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, επιμ. Γ. Μαντζαρίδης, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1975: 33-34.

¹⁸⁵ Βλ. Α. Α. ΤΖΑΝΙΜΗ, «Το Έργον της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας εν Ελλάδι», *Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, επιμ. Γεώργιος Μαντζαρίδης, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1975: 33 «Ο θεσμός των λαϊκών θεολόγων απαντά μόνον εις την Ορθόδοξον Εκκλησίαν. Οι καθολικοί και οι διαμαρτυρόμενοι αγνοούν, ή τουλάχιστον ηγνούν, τον θεσμόν αυτόν μέχρι προ τινος (Δευτέρα Σύνοδος Βατικανού). Δι' αυτούς εκείνος ο οποίος σπουδάζει θεολογίαν οφείλει, μετά το πέρας των σπουδών του, να ενταχθή εις τον ιερατικόν κλάδον, προκειμένου να αποκτήση την δυνατότητα ασκήσεως ενός λειτουργήματος».

¹⁸⁶ Βλ. H. WADDAMS, *Meeting the Orthodox Churches*, London: SCM Press 1964: 29.

¹⁸⁷ Βλ. Κ. Α. ΜΥΓΔΑΛΗ, *Η Οικουμενικότητα της Ορθοδοξίας: Προβλήματα και Προοπτικές στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, (Διατριβή), Θεσσαλονίκη 2004: 210-211 «Την ίδια εποχή –αρχές του ελεύθερου νεοελληνικού βίου– εμφανίζεται το επάγγελμα του λαϊκού καθηγητή των θρησκευτικών, ο οποίος πολύ γρήγορα απέκτησε σημαντικό κύρος στην κοινωνία των αναπτυσσόμενων πόλεων εις βάρος του κλήρου, αλλά και ελευθερία κινήσεων από τη θεσμική Εκκλησία. Μέσα στο σώμα του εφημεριακού κλήρου αλλά και των λαϊκών θεολόγων υπήρχαν αρκετοί που ασκούσαν το επάγγελμα απλά ως μέσο βιοπορισμού, ενώ η πνευματική κατάστασή της 'ποιμαίνουσας' Εκκλησίας, αλλ' ά και του 'πληρώματος', ήταν πολύ κακή: δεισιδαιμονία, τυπολατρεία και κυριαρχία των κανόνων και όχι των χαρισματικών στοιχείων».

¹⁸⁸ Για την πρακτική της «υβριδοποίησης των ρόλων», βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 154-156 «Η υβριδοποίηση, το γεγονός δηλαδή 'της προσαρμογής μεθόδων και τεχνικών ενός παλαιού ρόλου σε υλικά ενός νέου ρόλου, με σαφή πρόθεση τη δημιουργία ενός νέου ρόλου', παράγεται όταν ένα πεδίο Α [...] παρέχει

Οι λαϊκοί θεολόγοι που αποφοιτούσαν από τις τάξεις της Θεολογικής Σχολής Αθηνών αντιμετώπιζαν εξ αρχής ένα πλήθος προβλημάτων. Είναι ενδεικτικό ότι κατά τα έτη 1837-1886 η πλειονότητα των φοιτητών της Θεολογικής Σχολής Αθηνών δηλώνει ότι δεν έχει περιουσία, ενώ από αυτούς που δηλώνουν ότι διαθέτουν, το μεγαλύτερο μέρος τους (79,7%) ανήκουν στις κατώτερες περιουσιακές κατηγορίες (έως 10.000 δρχ.) ή είναι ακτήμονες.¹⁸⁹ Τούτη η κοινωνική προέλευσή τους εξηγεί τον προσανατολισμό τους προς την Θεολογική, ως μία προσπάθεια να εξελιχθούν επαγγελματικά και κοινωνικά.

Εντούτοις το επαγγελματικό μέλλον τους ήταν μάλλον αβέβαιο. Η απροθυμία της διοικούσας εκκλησίας να τους χρησιμοποιήσει προξενεί διαμαρτυρίες και εντάσεις, ακόμα και από τον κατώτερο κλήρο, ο οποίος δεν αντιμετωπίζει ακόμη τους λαϊκούς θεολόγους ως ανταγωνιστές, αλλά μάλλον ως μορφωμένα στελέχη του εκκλησιαστικού πληρώματος.¹⁹⁰ Οι θεολόγοι κατά την είσοδο του εικοστού αιώνα απέφευγαν την ιερωσύνη εξ αιτίας των χαμηλών αμοιβών των ιερέων, αλλά και της κοινωνικής απαξίωσης του κλήρου, ενώ η δυνατότητα διορισμού τους σε θέση ελληνοδιδασκάλου, δηλ. δασκάλου δημοτικού σχολείου αποτελούσε ένα πάρεργο - συνήθως μόνιμο- μέχρις ότου κάποιοι να διορισθούν καθηγητές Θρησκευτικών σε γυμνάσιο, ενδεχόμενο καθόλου πιθανό.¹⁹¹ Είναι ενδεικτικό, ότι τα πρώτα πτυχία της Θεολογικής Σχολής εμφανίζονται να απονέμονται μόλις το ακαδημαϊκό έτος 1870-1871.¹⁹² Σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, το πτυχίο της Θεολογικής Σχολής απονέμεται στο 1/4 των εγγεγραμμένων φοιτητών, επειδή το μεγαλύτερο μέρος τους αποτελείτο από μοναχούς, οι οποίοι δεν ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα να το αποκτήσουν, αλλά και λόγω της πολύ χαμηλής επαγγελματικής αποκατάστασής τους, καθώς ήταν

συγκριτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με ένα πεδίο Β [...], όντας σε κατώτερη θέση», προσθέτοντας ότι «[...] το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται όταν οι αντιπρόσωποι ενός κυρίαρχου κλάδου [...] στρέφονται σε έναν κυριαρχούμενο κλάδο [...], πράγμα που συνεπάγεται γι' αυτούς μια απώλεια κεφαλαίου, υποχρεώνοντάς τους κατά κάποιον τρόπο, προκειμένου να ανακτήσουν τις επενδύσεις τους και να αποκαταστήσουν το απειλούμενο κεφάλαιό τους, να ανυψώσουν τον κλάδο στον οποίο εισέβαλαν εισάγοντας τα κεκετημένα κέρδη από τα οποία προήλθαν. Αλλά η οικοδόμηση ενός κλάδου μπορεί να είναι και απόρροια ενός συλλογικού εγχειρήματος από δρώντα υποκείμενα που προσπαθούν να εξασφαλίσουν τα οικονομικά και κοινωνικά μ'λεσα προκειμένου να πραγματοποιήσουν ένα μεγάλο επιστημονικό πρόγραμμα [...]».

¹⁸⁹ Βλ. Κ. ΛΑΠΠΑ, *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο Αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς 2004: 388.

¹⁹⁰ Βλ. Τ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, αρχιμ., «Ριζάρειος και Θεολογική Σχολή Αθηνών», *Ανάπλασις* 16 αρ. φύλλου 281 (1903): 1.

¹⁹¹ Βλ. [Ανώνυμου], «Οι Φοιτηταί της Θεολογικής Σχολής μας και οι Μαθηταί της Ριζαρείου», *Ανάπλασις* 16, αρ. φύλλου 309 (1903): 2.

¹⁹² Βλ. Α. Κ. ΣΚΑΡΠΑΛΕΖΟΥ, επιμ., *Από την Ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορικά Κείμενα και Ιστορικά Στοιχεία)*, Αθήναι 1964: χ.σ.

περισσότερο ένας τιμητικός τίτλος, δίχως επαγγελματικά δικαιώματα.¹⁹³ Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο το γεγονός ότι από το 1878 έως το 1911, η Θεολογική Σχολή Αθηνών καταλαμβάνει την δεύτερη θέση πριν το τέλος, με τελευταία την Φυσικομαθηματική Σχολή, σε κατανομή φοιτητών, οι οποίοι ανέρχονται στο 2,1% του συνόλου του φοιτητικού πληθυσμού.¹⁹⁴

Την απόσταση των θεολόγων από την παραγωγή συντόνιζε και η γενικότερη θέση της χώρας στον καταμερισμό εργασίας της Ανατολικής Μεσογείου. Εξαρτημένη η οικονομία της Ελλάδας από τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Αλεξάνδρειας και με την γεωγραφική της τοποθεσία να συνδέει την ανατολή με την δύση, είναι λογικό η παρεχόμενη εκπαίδευση να στρέφεται στην παραγωγή νομικών, οικονομολόγων, ευρύτερα τεχνοκρατών ικανών να επανδρώσουν διοικητικές και όχι εκπαιδευτικές ειδικότητες.¹⁹⁵

Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει δοθεί στην ικανοποιητική παιδαγωγική τους κατάρτιση των θεολόγων, καθώς είναι εφοδιασμένοι υποχρεωτικά με το ειδικό Παιδαγωγικό ενδεικτικό της Φιλοσοφικής Σχολής, γεγονός που πιστοποιεί την γνώση τους στα σύγχρονα παιδαγωγικά ρεύματα και τις μαθησιακές-εκπαιδευτικές ανάγκες του καιρού.¹⁹⁶ Το πνεύμα το οποίο εμφορούν στους μαθητές συμπυκνώνεται στην ιδεολογία του κοινωνικού εργάτη, εφ' όσον η εκκλησία και το έργο της κατανοούνται σύμφωνα με τις τρέχουσες πολιτικοκοινωνικές συνθήκες, ως μέσα δηλαδή βελτίωσης, δια της ηθικοποιήσεως, της κοινωνίας και των εκδηλώσεών της.¹⁹⁷ Αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο, το μάθημα των Θρησκευτικών το οποίο δίδασκαν, μέσα από την μεθοδολογία του διδακτισμού και το ευσεβιστικό-ηθικιστικό του περιεχόμενο, στόχευε πρωτίστως στην δημιουργία «*χρηστών πολιτών*», δηλαδή πολιτών οι οποίοι

¹⁹³ Βλ. Κ. ΛΑΠΠΑ, *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο Αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς 2004: 418.

¹⁹⁴ Βλ. Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφρ. Ι. Πετροπούλου-Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα: Θεμέλιο 1979²: 439.

¹⁹⁵ Βλ. Ε. ΛΑΠΑΘΙΩΤΗ, Σ. ΤΟΥΛΙΑΤΟΥ, Μ. ΣΗΦΑΚΗ, «Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», *Α' Συνέδριο Παιδείας της Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.*, με θέμα: *Προβλήματα της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 24, 25, 26 Νοεμβρίου και 1, 2, 3, Δεκεμβρίου 1979, Αθήνα: Τεκμήριο 1980²: 41-42.

¹⁹⁶ Βλ. [Ανώνυμου], «Η Αξίωσις του Λαού», *Εκκλησία ΣΤ'* (1928): 178.

¹⁹⁷ Βλ. Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Η Κοινωνική και Διοικητική Οργάνωσις και Δράσις της Εκκλησίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς Δ'* (1920): 153 «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου ταύτην κυρίως προς το παρόν έχει την αποστολήν, να προπαρασκευάση και παραδώση εις την κοινωνίαν εργάτας κατά το δυνατόν τελείως συγκροτημένους όχι δια να διαπρέψωσιν εις μεγάλους συγγραφικούς αγώνας και πνευματικά έργα, (και τούτο βεβαίως εάν κατορθώση, επειδή το πνεύμα δεν δεσμεύεται, θα είναι ευπρόσδεκτα), αλλά κυρίως εργάτας κοινωνικούς δια την επιτυχίαν της εν τη σημερινή κοινωνία ιεράς αποστολής της Εκκλησίας».

θα ενστερνίζονταν την θρησκευτική ηθική ως πολιτική ηθική,¹⁹⁸ καθώς προτεραιότητα και ύψιστη νομιμότητα γι' αυτούς θα ήταν όχι ο νόμος του κράτους, αλλά ο εξ αποκαλύψεως νόμος της χριστιανικής παράδοσης. Στην ελληνική κοινωνία, η ορθοδοξία, ως κυρίαρχη μορφή θρησκείας την οποία δίδασκαν οι θεολόγοι, όχι μόνον εμπλεκόταν άμεσα με την πολιτική ιστορία και την ιδεολογία,¹⁹⁹ αλλά μάλλον συγκροτούσε η ίδια την κυρίαρχη ελληνική πολιτικοθρησκευτική ιδεολογία.²⁰⁰ Οι θεολόγοι στήριζαν την ιδεολογία του ελληνοχριστιανισμού, μέσα από τον αποκαλυπτικό, ανορθολογικό λόγο της θρησκείας και μπορούσαν να απευθύνονται σε αστικά περιβάλλοντα στα οποία μάλλον δύσκολα θα είχε πρόσβαση ο παραδοσιακός ιερέας της υπαίθρου.²⁰¹ Κι αυτό γιατί τα αστικά κέντρα, ως χώροι κυοφορίας και καλλιέργειας των νεωτερικών, ορθολογιστικών και ατομικιστικών αντιλήψεων, πολύ δύσκολα θα μπορούσαν να οικειοποιηθούν την πολιτική ιδεολογία ενός γεννήματος της παραδοσιακότητας, όπως ήταν η ελλαδική εκκλησία, αν αυτή η ιδεολογία δεν είχε διωλιστεί μέσα από έναν κοσμικό φορέα, όπως αυτός που συγκροτούσαν οι θεολόγοι.²⁰² Στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας των αρχών του εικοστού αιώνα, οι λαϊκοί θεολόγοι αναδεικνύονται ως άμεσα απότοκα και σύμβολα της ατελούς αστικοποίησης, η οποία ζυμώθηκε στον εκκλησιαστικό χώρο. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, λοιπόν, ότι οι θεολόγοι, προορίζονταν για να επιτελέσουν το έργο του πολιτισμικού ενδιάμεσου, δηλαδή του συνδετικού κοινωνικού κρίκου ανάμεσα στην παραδοσιακή εκκλησιαστική κοινότητα και την ελληνική κοινωνία, φρονίζοντας

¹⁹⁸ Βλ. Π. Κ. ΚΑΡΑΜΟΥΖΗ, *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα: Κλήρος, Θεολόγοι και Θρησκευτικές Οργανώσεις στο Μεσοπόλεμο*, (Διατριβή), Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Κοινωνιολογίας 2004: 296-297.

¹⁹⁹ Βλ. Ν. ΚΟΚΟΣΑΛΑΚΗ, «Ορθοδοξία και Κοινωνική Μεταβολή στη Νεοελληνική Κοινωνία», *Σύναξη* 62 (1997): 101 «Στη νεοελληνική κοινωνία η Ορθοδοξία ως επίσημη θρησκεία, δεμένη στενά και για πολλούς άρρηκτα με τον ελληνικό πολιτισμό και την ελληνική ταυτότητα, ενεπλάκη άμεσα στην πολιτική ιστορία και στην ιδεολογία του έθνους».

²⁰⁰ Βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, «Η Ταυτότητα των Ελλήνων. Τρόποι Αυτοπροσδιορισμού και η Επίδραση της Ελληνικής Ορθοδοξίας», «*Εμείς*» και οι «*Άλλοι*». Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα, (επιμέλεια Χ. Κωνσταντόπουλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου), Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος 1999: 142 «Είναι σίγουρο δε, ότι αυτό που θα ονομάζαμε παραδοσιακή ελληνική κυρίαρχη ιδεολογία δεν είναι άλλο από την ελληνική Ορθοδοξία, η οποία μάλιστα, θα πρέπει να το επισημάνουμε, δεν γνώρισε ούτε μεταρρύθμιση, ούτε εσωτερική ή και εξωτερική ριζική αμφισβήτηση και ανανέωση».

²⁰¹ Βλ. ενδεικτικά για την διαπλοκή Θρησκείας και Εκπαίδευσης στην Ελλάδα Π. ΜΑΝΗ, *Η Ιδεολογική Αναπαραγωγή της Ορθοδοξίας μέσω του Εκπαιδευτικού Συστήματος: Οικογένεια, Έρωτας και Φιλία στα Σχολικά Εγχειρίδια των Θρησκευτικών της Α', Β' και Γ' Ενιαίου Λυκείου*, (Διπλωματική Εργασία Ειδικευσης), Αθήνα 2002: 53.

²⁰² Βλ. Α. Χ. ΓΟΥΣΙΔΟΥ, *Στατιστική των Ιερών Μητροπόλεων της εν Ελλάδι Ορθοδόξου Εκκλησίας (Περιφέρεια Πρωτευούσης, Λοιπή Στερεά Ελλάς και Εύβοια, Πελοπόννησος)*, Θεσσαλονίκη: Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1973: 16.

παράλληλα την καλλιέργεια του κύρους της Ιεραρχίας μέσα από τις επαγγελματικές και κοινωνικές σχέσεις τους.²⁰³

Τούτη η διάσταση που υπάρχει μεταξύ των θεολόγων, οι οποίοι είναι μεν καταρτισμένοι θεολογικά, αλλά δεν έχουν οργανική θεσμική θέση στον εκκλησιαστικό οργανισμό, και των ιερωμένων, οι οποίοι με την σειρά τους αποτελούν δομικό τμήμα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, αλλά υστερούν σε θεολογική μόρφωση, γίνεται η αιτία να δημιουργηθεί εκ μέρους των θεολόγων καθηγητών το έτος 1929 ο «*Σύνδεσμος Ελλήνων Θεολόγων*». Όπως αναφέρουν οι ίδιοι οι θεολόγοι στην πρώτη επίσημη εμφάνιση του σωματίου τους, παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονται υπάρχει ακόμη το πρόβλημα της έλλειψης μορφωμένων κληρικών, γι' αυτό κι αυτοί αποφάσισαν να συνασπισθούν προς αρωγή της εκκλησίας, πάντα, βέβαια, σε απόλυτη συνεννόηση με την εκκλησιαστική διοίκηση.²⁰⁴ Στην πραγματικότητα, ο εν λόγω Σύνδεσμος ήταν η πρώτη μορφή συνδικαλιστικής οργάνωσης των ελλήνων θεολόγων, ο οποίος το 1954 ονομάστηκε «*Ορθόδοξος Θεολογική Εταιρία*», το 1950 μετονομάστηκε σε «*Ένωσις Ελλήνων Θεολόγων*», ενώ το 1961 πήρε την σημερινή του ονομασία «*Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων*» (Π.Ε.Θ.).²⁰⁵

Επρόκειτο για μία πρωτοβουλία των καθηγητών των θρησκευτικών μαθημάτων, στην οποία βάσισαν πολλές ελπίδες για την ευρύτερη κοινωνική αναγνώρισή τους, καθώς και για μια περισσότερο θεσμική κατοχύρωσή τους στην ενδοεκκλησιαστική πραγματικότητα, την οποία αντιλαμβάνονταν ως τον φυσικό τους χώρο. Σύστοιχη με τούτες τις επιδιώξεις τους ήταν και η πρωτοβουλία τους να αναθέσουν την προεδρία του Συνδέσμου τους στον καθηγητή της Θεολογικής Σχολής

²⁰³ Αυτό επισημαίνει ξεκάθαρα ο Θ. Ν. ΚΑΣΤΑΝΑΣ, *Προβλήματα του Θεολόγου*, Θεσσαλονίκη 1948: 30 και 32 «Ο λαϊκός θεολόγος είναι σε θέση να γνωρίζει από την άμεση επαφή όλες τις ιδιαίτερες ανησυχίες και απαιτήσεις της χριστιανικής κοινωνίας και να γίνη ο λογικός τους υποστηρικτής στην εκκλησιαστική αρχή, που με την επισημότητα και τις πολλές υπεύθυνες ασχολίες της αγνοεί συχνά τις ανάγκες του έξωτον θρησκευτικών πληρώματος της Εκκλησίας», «Ακόμα κι όταν συγκαταβαίνει σε κάτι κοσμικό, σαν λαϊκός θεολόγος, φθάνει να μην παρασύρεται, κι όταν αφήνει μπροστά του να λέγονται διάφορα πράγματα, κατά τρόπο μη εντελώς χριστιανικό, διασώζει το κύρος της Εκκλησίας, κρατεί με τη δική του επεική επέμβαση στον απαιτούμενο σεβασμό το ιερατείο της Εκκλησίας, ακριβώς όπως η καλή μητέρα διορώνει με επιείκεια μικρά σφάλματα των παιδιών, φυλάγοντας το σεβασμό προς τον πατέρα, με το να μην ανακοινώνει το κάθετι».

²⁰⁴ Βλ. «Εγκύκλιος του Συνδέσμου Ελλήνων Θεολόγων (12 Ιουνίου 1929): Η Άμυνα της Κοινωνίας», *Ανάπλασις* ΜΒ' (1929): 212-213.

²⁰⁵ Βλ. ΤΙΜΑΓΕΝΟΥΣ Ι. Γ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν των Ενώσεων των Θεολόγων Καθηγητών», *Οι Τρεις Ιεράρχαι* 83 (1992): 46-47.

Αθηνών Αμίλκα Αλιβιζάτο, πρόσωπο εγνωσμένου κοινωνικού και εκκλησιαστικού κύρους, ο οποίος και απεδέχθη την τιμητική ανάθεση.²⁰⁶

Σύμφωνα με την πρώτη εγκύκλιό τους, την οποία κοινοποίησαν στις 12 Ιουνίου 1929, οι λόγοι που τους υπαγόρευσαν τούτη την ενέργεια, «δεν είνε απλώς την επιδίωξιν των επαγγελματικών συμφερόντων υπαγορεύοντες, αλλά κυρίως και πρωτίστως οι αναφερόμενοι εις το γεγονός, ότι μέχρι τούδε ολόκληρος κλάδος από τε θέσεως και μορφώσεως προωρισμένος εις επικουρίαν του αγώνος της Εκκλησίας εν τη πολυθσχιδεί αυτής υπέρ του κοινωνικού καλού προσπαθεία έμεινε σχεδόν αχρησιμοποίητος».²⁰⁷

Ο Σύνδεσμος επεδίωξε από την πρώτη στιγμή την εκκλησιαστική νομιμοποίησή του, καταθέτοντας στην Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, υπό τον Αμίλκα Αλιβιζάτο, την σφοδρή επιθυμία του να εργασθεί παρά τω πλευρώ των κληρικών, δηλώνοντας ότι ο φόβος της ιερωσύνης ο οποίος τους καθιστά αδύναμους να αναλάβουν τούτο το ύψιστο υπόργημα βρίσκει την υπέρβασή του σε αυτό το νέο σχήμα συνεργασίας τους με την διοικούσα εκκλησία.²⁰⁸

Το εγχείρημα της δια της πλαγίας οδού καθιέρωσης των θεολόγων στον χώρο της εκκλησιαστικής διοίκησης δεν έμελλε να καρποφορήσει. Και τούτο διότι προσέκρουσε στην επιφύλαξη του κλήρου, ο οποίος γνωρίζοντας ότι ούτως ή άλλως διαθέτει τον πρώτο και τελευταίο λόγο στα εκκλησιαστικά πράγματα, δεν είχε κανένα απολύτως λόγο να πριμοδοτήσει τέτοιες κινήσεις λαϊκών, τους οποίους εκ των πραγμάτων και εκ της θέσεώς τους αδυνατούσε να ελέγξει. Πολύ περισσότερο, η διοικούσα εκκλησία δεν είχε κανέναν λόγο να μεταβάλει το ισοζύγιο πολιτιστικού κεφαλαίου προς όφελος των θεολόγων, από την στιγμή που οι τελευταίοι, ούτε αμφισβητούσαν την απόλυτη εξουσία του κληρικού στοιχείου, ούτε επιθυμούσαν να επιδιώξουν την δυναμική καθιέρωσή τους στο εκκλησιαστικό πεδίο αυτονομούμενοι από την εκκλησιαστική ιεραρχία. Η δημιουργία του *Συνδέσμου των Ελλήνων Θεολόγων*, μπορεί να προσέδωσε στους θεολόγους δυνατότητες συνδικαλιστικής δράσης και η προεδρία του από τον καθηγητή Αμίλκα Αλιβιζάτο να προσέδωσε κύρος στο εγχείρημα, ωστόσο το πεδίο των ελλήνων θεολόγων απέτυχε αυτό που

²⁰⁶ Βλ. Ε. Γ. Μ., «Οι Λαϊκοί Θεολόγοι», *Εκκλησία Ζ'* (1929): 262.

²⁰⁷ «Οι Θεολόγοι Καθηγηταί προς Δράσιν: Μια Σπουδαία Έκκλησις προς τους Συναδέλφους των», *Καινή Κτίσις* 6, τεύχος 186 και 187 (1929): 5.

²⁰⁸ Βλ. [Ανωνύμου], «Ο 'Σύνδεσμος Θεολόγων Καθηγητών' στην Ιεράν Σύνοδον της Ιεραρχίας», *Χρονικά, Εκκλησία Ζ'* (1929): 205-206.

κατ' αρχήν επεδίωκε: να συσσωρεύσει ισχυρό πολιτισμικό κεφάλαιο εκκλησιαστικής δύναμης.

β. Η Εξάρτηση των Θεολόγων από το Εκκλησιαστικό Οικονομικό Κεφάλαιο: Το Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο

Μετά την διάλυση, στα 1834, περίπου 412 μονών διεσπαρμένων σε όλη την επικράτεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, την οποία πραγματοποίησε η διακυβέρνηση της αντιβασιλείας του Όθωνα, απέμειναν γύρω στα 150 μοναστήρια, η περιουσία των οποίων συγκροτούσε την εναπομείνασα εκκλησιαστική περιουσία. Ωστόσο, η βίαιη εκείνη απορρύθμιση είχε ως συνέπεια τον ταυτόχρονο αποσυντονισμό κάθε εκκλησιαστικής βασικής δομής που θα μπορούσε να στηρίξει το έργο της αξιοποίησής της. Τούτη η κατάσταση ίσχυσε μέχρι την ψήφιση του Νόμου ΓΥΙΔ της 16/19 Νοεμβρίου 1909, με τον οποίο συστάθηκε το «*Γενικόν Εκκλησιαστικόν Ταμείον*», ένα νομικό πρόσωπο το οποίο καθόριζε τους κανόνες διοίκησης και διαχείρισης της εκκλησιαστικής περιουσίας.²⁰⁹

Πρωταγωνιστής της ίδρυσής του υπήρξε ο πολιτευτής Λοκρίδας Αθανάσιος Ευταξίας, με σκοπό την οικονομική χειραφέτηση του εκκλησιαστικού οργανισμού.²¹⁰ Το «*Γενικόν Εκκλησιαστικόν Ταμείον*» ανέλαβε το βάρος της μισθοδοσίας τόσο του ανώτατου κλήρου, όσο και των άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενων στον εκκλησιαστικό οργανισμό, όπως η μισθοδοσία των ιεροκληρικών, του προσωπικού της Ιεράς Συνόδου και των Μητροπόλεων, Ελλάδος και Οικουμενικού Πατριαρχείου, καθώς και των θεολόγων καθηγητών των θρησκευτικών μαθημάτων οι οποίοι στελέχωναν την δευτεροβάθμια εκπαίδευση.²¹¹ Οι πόροι του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου προέρχονταν από «*τα περισσεύοντα έσοδα από την διαχείριση της περιουσίας των μονών, την ετήσια εισφορά του ιερού ναού Ευαγγελιστρίας Τήνου, το 1/2 της κληρονομούμενης περιουσίας των αρχιερέων και των ιερομονάχων που ασκούσαν χρέη εφημερίων, ιεροκληρικών ή καθηγητών, το 1/2 της περιουσίας των μοναχών, δωρεές, κληρονομίες, κληροδοσίες, κρατήσεις στις συντάξεις*

²⁰⁹ Βλ. Β. ΦΕΙΔΑ, «Εκκλησία της Ελλάδος. Ιστορία», *Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας*. 2000 Χρόνια Ιστορία - Μνημεία - Τέχνη, τ. Β', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 2000: 408.

²¹⁰ Βλ. Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Η εν τω Ελληνικώ Κράτει Εκκλησιαστική Πολιτική*, εν Αθήναις 1932: 18.

²¹¹ Βλ. [Ανώνυμου], «Το Οικονομικόν Ζήτημα της Εκκλησίας», *Εκκλησία* ΙΓ' (1935): 137. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Ι. Γ. ΤΙΜΑΓΕΝΗΣ, «Συμβολή εις την Ιστορίαν των Ενώσεων των Θεολόγων Καθηγητών», *Οι Τρεις Ιεράρχαι* 83 (1992): 43 «Οι ολίγοι, λοιπόν, θεολογοί, οι προ του 1920 υπηρετούντες, δεν ήσαν δημόσιοι υπάλληλοι, ως και οι λοιποί καθηγηταί, αλλ' εμισθοδοτούντο υπό του Εκκλησιαστικού Ταμείου, το οποίον πολλάκις ήτο κενόν χρημάτων, δι' ο και οι Θεολόγοι δεν ελάμβαναν τακτικώς τον μισθόν αυτών αναμένοντες επί δύο και τρεις μήνας την μικράν αμοιβήν των».

που κατέβαλε το Ταμείο, πρόστιμα και χρηματικές ποινές σε βάρος κληρικών και μοναχών».²¹²

Φαίνεται ότι το Ταμείο κατόρθωσε να ανταποκριθεί στην αποστολή του, αν κρίνουμε από την ενθουσιώδη αναφορά που στέλνει η Ιερά Σύνοδος της περιόδου 1919-1920 προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών, στην οποία επισημαίνεται ότι την περασμένη εννεαετία, το Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο κατόρθωσε να συντηρήσει μισθολογικά τους αρχιερείς και τοποτηρητές της ελλαδικής επικράτειας, όλους τους ιεροκήρυκες, τους καθηγητές των ιερών μαθημάτων, πάνω από σαράντα εκκλησιαστικούς και θεολογικούς υποτρόφους, κατάφερε εν γένει να συντηρήσει όλη την εκκλησιαστική διοίκηση, δαπανώντας κατά μέσον όρο το ποσό του 1.000.000 δραχμών ετησίως.²¹³

Η μισθοδοσία των θεολόγων καθηγητών, κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, δεν βάρυνε τον κρατικό προϋπολογισμό, αλλά κατευθείαν τον εκκλησιαστικό οργανισμό, αν και οι πρώτοι θεωρούνταν ως δημόσιοι υπάλληλοι.²¹⁴ Με την ίδρυση του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου, για τους 44 διορισμένους καθηγητές των Ιερών Μαθημάτων μέχρι το 1915 δαπανώνται ετησίως 134.000 δραχμές.²¹⁵ Σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία του έτους 1920, το ποσόν που δαπανούσε το «Γενικόν Εκκλησιαστικόν Ταμείον» μόνο για τους θεολόγους, ανερχόταν περίπου σε 300.000 δραχμές.²¹⁶ Λαμβανομένου, δε, υπ' όψιν του γεγονότος ότι από το 1913, με την απελευθέρωση των Νέων Χωρών (Μακεδονίας και Ηπείρου), εντάχθηκαν στην επικράτεια και νέες σχολικές μονάδες με αντίστοιχη στελέχωση σε καθηγητικό δυναμικό, υπολογίζεται ότι περί το 1923, ο αριθμός των μισθοδοτούμενων θεολόγων καθηγητών είχε ήδη εικοσαπλασιασθεί, φθάνοντας τα 80 άτομα.²¹⁷

²¹² Ε. Π. ΛΕΚΚΟΥ, *Πανόραμα 20 Αιώνων Χριστιανισμού*. Πρόσωπα και Γεγονότα 2000 Χρόνων, Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος 2000: 204.

²¹³ Βλ. ΔΩΡΟΘΕΟΥ, Μητρ. Λαρίσης, *Η Εξέλιξις του Αναπαλλοτριώτου της Εκκλησιαστικής Περιουσίας μέχρι Σήμερον*, Αθήναι: «Αστήρ» 1951: 32.

²¹⁴ Βλ. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αρχ. Αθηνών, «Υπόμνημα της Ι. Συνόδου περί Απαλλοτριώσεως της Μοναστηριακής Περιουσίας», *Ανάπλασις* ΛΖ' (1924): 277.

²¹⁵ Βλ. «Εγκύκλιοι του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου», *Ιερός Σύνδεσμος* ΙΑ(ΙΘ'), αριθ. 248 (1915): 1-2.

²¹⁶ Βλ. «Εκ του Υπομνήματος του Σεβ. Μητροπολίτου προς την Ιεράν Σύνοδον», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* ΙΑ' (1920): 148. Επίσης ΜΕΛΕΤΙΟΥ (Μεταξάκη), Μητρ. Αθηνών, *Υπόμνημα προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος περί της Εκκλησιαστικής Καταστάσεως και των Δεόντων Γενέσθαι*, εν Αθήναις 1920: 84-85.

²¹⁷ Βλ. «Εγγραφον της Ι. Συνόδου προς το Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως», *Εκκλησία* Α' (1923): 141.

Από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής τους στον εκπαιδευτικό οργανισμό, οι θεολόγοι καθηγητές, μολοντί η εργασιακή τους υπόσταση ήταν αυτή του κρατικού λειτουργού, εν τούτοις, και κατ' εξαίρεση, το Υπουργείο Παιδείας τους θεωρούσε ως εξάρτημα του ευρύτερου εκκλησιαστικού δυναμικού, αρνούμενο να τους μισθοδοτήσει από το Δημόσιο Ταμείο, όπως όλους τους άλλους καθηγητές, γεγονός, βέβαια, που προϊόντος του χρόνου άρχισε να προκαλεί την δυσαρέσκεια της διοικούσας εκκλησίας.²¹⁸ Τούτη η ασύμμετρη κατάσταση συνεχίστηκε, ωστόσο, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Από το 1923 η Ιερά Σύνοδος αρχίζει να προειδοποιεί την κυβέρνηση ότι λόγω των οικονομικών αδυναμιών που άρχισε να εμφανίζει το «Γενικόν Εκκλησιαστικόν Ταμείον», οι θεολόγοι καθηγητές θα έπρεπε να ενταχθούν κι αυτοί στις δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού, θέση την οποία ο Υπουργός των Εκκλησιαστικών αποδέχεται κατ' αρχήν.²¹⁹

Τελικά οι θεολόγοι, από το εκπαιδευτικό έτος 1924-1925 και κατόπιν πίεσεως και των πανεπιστημιακών θεολόγων, περνούν στην δικαιοδοσία του Δημόσιου Ταμείου.²²⁰ Όταν έρχεται η μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και η μετεξέλιξη στα 1930 του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου στον Οργανισμό Διαχειρίσεως Εκκλησιαστικής Περιουσίας (ΟΔΕΠ), ο κανονισμός του ΟΔΕΠ δεν προβλέπει πλέον την μισθολογική κάλυψή τους.²²¹

Η απροθυμία του εκκλησιαστικού οργανισμού να μισθοδοτεί τους θεολόγους, εκτός από το γεγονός της εξοικονόμησης ενός σημαντικού ποσού το οποίο θα μπορούσε να διατεθεί σε άλλους σκοπούς, θα μπορούσε να εξηγηθεί ως επιβεβαιωτική του χαμηλού βαθμού εμπιστοσύνης, την οποία τους απέδιδε ο κλήρος. Φαίνεται, δε, ότι θεωρούσε τόσο πολύ δεδομένη την εκκλησιαστική στράτευση των θεολόγων, ώστε να μην θέλει να διατηρήσει τον βασικό τρόπο ελέγχου τους, αυτόν της οικονομικής εξάρτησης. Όπως αποδείχθηκε, η εκκλησιαστική διοίκηση γνώριζε ότι η εγχάραξη του εκκλησιαστικού κεφαλαίου ήταν τόσο βαθιά στους θεολόγους, ώστε να πετύχει το μέγιστο δυνατό κέρδος με την μικρότερη δυνατή επένδυση: είχε

²¹⁸ Βλ. [Ανωνύμου], «Οι Καθηγηταί των Θρησκευτικών», Γεγονότα και Σκέψεις, *Ανάπλασις* ΑΖ' (1924): 319.

²¹⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Εκκλησιαστική Περιουσία», *Εκκλησία* Α' (1923): 94.

²²⁰ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Η Θεολογική Σχολή κατά το 1924-1925», *Εκκλησία* Γ' (1925): 364.

²²¹ Βλ. [Ανωνύμου], «Το Οικονομικόν Ζήτημα της Εκκλησίας», *Εκκλησία* ΙΓ' (1935): 139. Οι ανάγκες που θεραπεύει ο ΟΔΕΠ είναι 1) η μισθοδοσία των Ιεραρχών και οι δαπάνες της κεντρικής διοίκησης της Εκκλησίας, 2) η μισθοδοσία των ιεροκληρικών, 3) η μισθοδοσία του προσωπικού των Μητροπολιτικών Γραφείων, 4) η έκδοση εκκλησιαστικών συγγραμμάτων, 5) η ενίσχυση του Ταμείου του Κλήρου, 6) η θεραπεία εκκλησιαστικών, εκπαιδευτικών, φιλανθρωπικών και κοινωφελών σκοπών της Εκκλησίας.

ανθρώπους αφοσιωμένους στην Ιεραρχία, πρόθυμους να μεταφέρουν τα εκκλησιαστικά σχήματα σκέψης, πράξης και ιδεολογίας στους μαθητές τους και το κοινωνικό περιβάλλον τους, ανθρώπους με όσο το δυνατόν εγγυημένη πιστότητα, χωρίς, ωστόσο, να αναλαμβάνει την ευθύνη της μισθολογικής τους ικανοποίησης.

γ. Η Πολιτισμική Σύγκρουση Λαϊκών Θεολόγων και Κλήρου: Αναμέτρηση Πεδίων και Οικονομικών Μέσων

Η θεσμική και οικονομική αποστασιοποίηση της εκκλησιαστικής διοίκησης από τους θεολόγους, δεν θα μπορούσε να μην εκδηλωθεί, τελικά, ως πολιτισμική κρίση, να παρουσιαστεί ως μια ιδιότυπη πολιτιστική αντιπαλότητα μεταξύ των θεολόγων και του κλήρου. Οι αιτίες ήταν μάλλον προφανείς: από την μια μεριά, ο κλήρος είχε εξασφαλίσει ήδη την κοινωνική και πολιτική νομιμοποίησή του, ενώ υπολειπόταν σε γνώση και μόρφωση. Από την άλλη, οι θεολόγοι εμφανίστηκαν εξ αρχής ως ένα καινοφανές στοιχείο, ημι-εκκλησιαστικού και ημι-κοσμικού χαρακτήρα. Δεν ήταν ούτε κληρικοί, εφ' όσον δεν μετείχαν της ειδικής ιερωσύνης,²²² αλλά ούτε και κοσμικοί, καθώς πρέσβευαν και καλλιεργούσαν την «*ιερά επιστήμη*», με αυτονόητη την ομολογιακή ένταξη και εκκλησιαστική στράτευσή τους. Άρα συγκρινόμενο το πολιτισμικό κεφάλαιο των θεολόγων και κληρικών, έδειχνε την ξεκάθαρη αδυναμία και αποστέρηση των πρώτων σε σχέση με τους δεύτερους. Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, ήταν επόμενο να αναπτυχθεί μία συγκρουσιακή δυναμική ανάμεσα στους θεολόγους και τον κλήρο, εφόσον είχαν δημιουργηθεί δύο διαφορετικές πολιτισμικές μορφές σκέψης και πράξης με διαφορετική την πρακτική έκφρασή τους. Τούτη η δυναμική έλαβε εξ αρχής κυρίαρχο ρόλο στις σχέσεις των δύο χώρων και επανέρχεται έκτοτε σε κάθε ευκαιρία συνάντησής τους.

Βασικότατο στοιχείο της κριτικής και της εξ αποστάσεως δραστηριοποίησης των θεολόγων σε σχέση με τον κλήρο, ήταν η δεσποτική συμπεριφορά των επισκόπων, η οποία, κατ' αυτούς, τους απαξίωνε μειωτικά, εφ' όσον θεωρούνταν ως μερίδα δεύτερης κατηγορίας, επειδή δεν κατείχαν κανένα ιερατικό αξίωμα.²²³ Με

²²² Σύμφωνα με την ορθόδοξη εκκλησιολογία, όλοι οι πιστοί, λαϊκοί και κληρικοί, εφ' όσον έχουν βαπτιστεί και αποτελούν τα μέλη του ενός σώματος του Χριστού, τουτέστιν της Εκκλησίας, μετέχουν ταυτόχρονα του αρχιερατικού αξιώματος του Χριστού, δηλαδή ανήκουν στο «*βασιλείον ιεράτευμα*», έχουν την γενική ιερωσύνη. Ωστόσο, η ειδική ιερωσύνη, ως ιδιαίτερο αγιοπνευματικό χάρισμα και μυστήριο, το οποίο συγκροτεί το κληρικό στοιχείο της Εκκλησίας, διακρίνεται σαφώς από την ιερωσύνη των λαϊκών.

²²³ Βλ. Σ. Γ. Α., «Η Δύναμις των Θεολόγων», *Εκκλησία Α'* (1923): 183.

άλλα λόγια, η αποχή τους από τις τάξεις του κλήρου καθίστατο μια αναγκαία πράξη αυτοπροστασίας.²²⁴ Επιπλέον, το πολύ χαμηλό οικονομικό επίπεδο των ιερέων εκείνης της εποχής, σε σχέση με τους δημοσίους υπαλλήλους και δη τους καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, ήταν άλλος ένας σοβαρός λόγος, ο οποίος κρατούσε τους θεολόγους μακριά από την επίσημη ένταξή τους στον κλήρο.²²⁵

Σε τούτη την κατάσταση αντιδρούσαν στρώματα του κλήρου, τα οποία πρέσβευαν ότι καθώς εξέλιπαν όλο και περισσότερο οι σκληρές συνθήκες ζωής των κληρικών, η στάση των λαϊκών θεολόγων να αποφεύγουν την χειροτονία τους, (αυτό για το οποίο εκλήθησαν σύμφωνα με τα σχήματα σκέψης της εκκλησιαστικής διοίκησης), μπορούσε να χαρακτηριστεί μόνο ως υπεκφυγή και αποφυγή ανάληψης της ευθύνης τους απέναντι στην εκκλησία.²²⁶ Τα παράπονα και οι αιτιάσεις αυτού του είδους, θεωρούμε ότι περιγράφονται εναργώς στο παρακάτω σχόλιο:

«Ημεῖς ἔχομεν ελαχίστους πεπαιδευμένους ιερεῖς οἱ δε λαϊκοὶ Θεολόγοι, ἐκτός σπανιωτάτων ἐξαιρέσεων, ἀδιάφοροι καὶ ξένοι πρὸς πάσαν Ἐκκλησιαστικὴν κίνησιν. Ἐνασμενίζονται δε νὰ γράφωσι καὶ νὰ λαλῶσιν ὅτι κλῆρον δὲν ἔχομεν, ὅτι ὁ κλῆρος παρ' ἡμῖν δὲν ἐργάζεται. Ἀλλὰ ἐὰν δὲν ἔχομεν κλῆρον συμβαίνει, διότι αὐτοὶ ὑπῆρξαντες τρόφιμοι τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς σχολῆς, ἵνα καταταχθῶσιν εἰς αὐτόν, ἀπεσκίρτησαν ἀπ' αὐτοῦ. Φοιτήσαντες δε εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου ἐθεώρησαν τὴν Θεολογίαν ὡς μόρφωσιν κοινὰ γνωρίσματα ἔχουσιν με τὴν Φιλολογίαν ἢ τὰς Φυσικὰς Ἐπιστήμας καὶ ἐνόμισαν, ὅτι αἱ υποχρεώσεις αὐτῶν

²²⁴ Αντίθετα, ο Β. Δ. ΔΕΡΜΕΝΤΖΟΓΛΟΥ, «Ο Εφημεριακός Κλήρος στο Μεσοπόλεμο», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 91 τεύχος 820 (2008): 65, χαρακτηρίζει την στάση των λαϊκών θεολόγων ως αντικληρικαλική, «Οι τριβές επίσης ανάμεσα στον κατώτερο και ανώτερο κλήρο αλλά και το αντικληρικό πνεύμα που υπάρχει ανάμεσα στους λαϊκούς θεολόγους επιτείνουν το δυσάρεστο κλίμα».

²²⁵ Βλ. Κ. ΠΑΡΑΣΧΟΥ, «Η Σημερινή Κατάσταση του Ελληνικού Κλήρου», *Χριστιανικόν Ημερολόγιον* Ε' (1929): 253 «Τέτοια μισθοδοσία, και τόσον αυθαίρετως κανονιζομένη, δεν εἶνε καθόλου παράξενο ὅτι ἀποκαρδιώνει τοὺς ἱερεῖς καὶ ἀναγκάζει τοὺς θεολόγους ἀντὶ ν' ἀκολουθήσουν τὸ ἐκκλησιαστικὸν στάδιον ν' ἀκολουθοῦν τὸ καθηγητικόν. Κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία οὔτε ἓνας Θεολόγος δὲν ἐγίνε ἱερεὺς! Καὶ οἱ 400 πού ἀπεφοίτησαν ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον, ἐγίναν καὶ μένουں καθηγηταί. Τόσο ἀποφεύγουν τὸ ἱερατικόν ἐπάγγελμα, ὥστε προτιμοῦν νὰ διορισθοῦν καθηγηταί σὲ μικρὰς πόλεις, παρά νὰ εἶνε ἱερεῖς καὶ στὰ μεγαλεῖτερα κέντρα καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν πρωτεύουσα! Ἡ κατάστασις τῶν συναδέλφων τῶν ἱερέων τοὺς ἀπελπίζει. Βλέπουν ὅτι ὅσοι θεολόγοι ἐγίναν ἱερεῖς μετενόησαν. Καὶ πολὺ σωστά. Ἀν παραβάλωμε τὸν μισθὸ ἐνός ἱερέως με τὸν μισθὸ ἐνός θεολόγου καθηγητοῦ, ἡ διαφορὰ θὰ σὰς κἀνῃ ἀμέσως ἐντύπωσι: ὁ θεολόγος ὡς καθηγητὴς ἔχει με τὴν πρώτην εἰσοδὸν τοῦ στο σχολεῖο βαθμὸ καὶ μισθὸ εἰσηγητοῦ (3080 δρ. μηνιαίως) διαβάθμισιν ἀνωτέραν τοῦ ἱερέως (ὁ ἀνώτερος εφημεριακὸς βαθμὸς εἶνε τοῦ γραμματέως α' τάξεως) καὶ ἐξελικτικὴν πρόοδον, ὅλα τὰ οικονομικὰ τέλος πλεονεκτήματα τῶν δημοσίων υπαλλήλων (συντάξεις, ταμείον μετοχικόν καὶ προνοίαν), ἐνὼ ὁ ἱερεὺς, ὁ ἴδιος θεολόγος, δὲν ἔχει παρά ἓνα ἄθλιον καὶ κωμικόν μισθόν τὸ πολὺ 1500 δρ. μηνιαίως. Πὼς λοιπὸν νὰ μὴν προτιμοῦν οἱ θεολόγοι τὸ καθηγητικόν στάδιον καὶ πὼς νὰ μὴν κινδυνεύῃ νὰ μείνῃ ὁ κλῆρος χωρὶς θεολόγους, ἀν ἐξακολουθήσῃ ἐπὶ καιρὸν αὕτη ἡ κατάστασις;»

²²⁶ Βλ. [Αωνύμου], «Ο Κλήρος καὶ οἱ Θεολόγοι», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ* ΙΑ' (1920): 233.

περιορίζονται εις τας τέσσαρας τοίχους του Σχολείου, εν ω διδάσκουσι ενώ η αποστολή αυτών ως Θεολόγων είναι πολύ ευρύτερα της των Φιλολόγων και Μαθηματικών, είναι το ευαγγελίζεσθαι. Ας μη νομίζωσι δε ότι απαλλάσσονται της ευθύνης δια την έλλειψιν του κηρύγματος παρ' ημίν. Ομιλούσι περί βελτιώσεως του κλήρου; Ας έχωσι την αυτοθυσίαν να καταταχθώσιν εις αυτόν βελτιούντες αυτόν εν τω κύκλω αυτών. Ομιλούσι περί κηρύγματος; Εν συνενοήσει μετά του οικείου Μητροπολίτου, ας αναλάβωσι το έργον του Ευαγγελιστού, οπουδήποτε και αν είναι».²²⁷

Μάλιστα, εκκλησιαστικοί κύκλοι έφεραν ως παράδειγμα σε τούτη την αντιπαράθεση τους θεολόγους των άλλων ορθόδοξων εκκλησιών, όπως της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, οι οποίοι εξέφραζαν και ανέπτυσαν την εκκλησιολογική τους ταυτότητα περισσότερο πρακτικά παρά θεωρητικά.²²⁸

Γνωρίζοντας εκ των πραγμάτων την αδύναμη θέση τους και προσπαθώντας να γεφυρώσουν τις δισταμένες απόψεις, οι θεολόγοι, στο πλαίσιο του συνεδρίου των θεολόγων καθηγητών που συνέρχεται στα 1927, προτείνουν, μεταξύ άλλων, κάποιες κινήσεις καλής θέλησης εκ μέρους τους, όπως: οι θεολόγοι καθηγητές να ενισχύσουν την εκκλησία με κηρύγματα και διαλέξεις, οι μαθητές τους να εκκλησιάζονται ιδιαίτερος, να εργασθούν οι θεολόγοι για την διαμόρφωση της χριστιανικής κοινής γνώμης σε μια προσπάθεια πρόληψης κάθε διασάλευσης των χριστιανικών αρχών, και τέλος να έλθουν σε επαφή με όλες τις εκκλησιαστικές αρχές και να λαμβάνουν ενεργό μέρος σε όλα τα μεγάλα εκκλησιαστικά ζητήματα.²²⁹ Ωστόσο, οι παραπάνω προτάσεις δεν φαίνεται να ξεφεύγουν από τον χαρακτήρα του ευχολογίου: δεν τολμούν και ίσως δεν μπορούν να δώσουν οποιαδήποτε εξήγηση των αιτίων της διάστασης θεολόγων και κληρικών.

Την εποχή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929, όπου και αναδεικνύεται πληρέστερα το πρόβλημα της ανεργίας των θεολόγων και του αποσυντονισμού τους από τον κλήρο, επανέρχεται με ιδιαίτερη οξύτητα το ζήτημα της σύγκρουσης θεολόγων και κλήρου, με αφορμή την επιθυμία της διοικούσας εκκλησίας για την ιερωσύνη των λαϊκών θεολόγων. Ήταν η επαναλαμβανόμενη άποψη της διοικούσας εκκλησίας προκειμένου να αντιμετωπιστεί η αδιοριστία,

²²⁷ [Αωνύμου], «Περί την Δράσιν των εν Αθήναις Κατηχητικών Σχολείων», *Εκκλησία Α'* (1923): 232.

²²⁸ Βλ. [Αωνύμου], «Φοιτηταί της Θεολογίας», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΣΤ'* (1928): 164-165.

²²⁹ Βλ. «Το Υπόμνημα του Συνεδρίου των Θεολόγων Καθηγητών της Νέας Ελλάδος», *Εκκλησία Ε'* (1927): 299.

καθώς περισσότεροι από 100 θεολόγοι, αριθμός πολύ μεγάλος για τα μέτρα της εποχής, παρέμεναν ανεπάγγελτοι και χωρίς καμία θέση στον εκκλησιαστικό οργανισμό.²³⁰

Η αντιπαλότητα των δύο χώρων φθάνει σε τέτοιο σημείο, ώστε διατυπώνεται η άποψη ότι το κράτος θα πρέπει να ακυρώνει(!) το πτυχίο ενός θεολόγου, αν με δική του υπαιτιότητα δεν έχει ιερωθεί μέχρι την ηλικία των 35 ετών.²³¹ Πιθανόν, κάποιοι εκκλησιαστικοί κύκλοι, μέσα στην υπερβολή του συγκεκριμένου επιχειρήματος, επιθυμούσαν να περάσουν ένα εκβιαστικό δίλημμα στους θεολόγους που αντιμετώπιζαν πλέον πολύ απειλητικό το φάσμα της ανεργίας: ή την ένταξη στον κλήρο, γεγονός που συνεπάγεται, φυσικά, τον ολοκληρωτικό τους έλεγχο από το επίσημο εκκλησιαστικό χώρο, ή την ανεργία και την περιθωριοποίηση.²³²

Ενώπιον αυτής της άκρως προκλητικής ιδέας αναλαμβάνει να απαντήσει, εκ μέρους των θεολόγων, ένας επιφανής εκπρόσωπος των πανεπιστημιακών θεολόγων, ο καθηγητής Αμίλκας Αλιβιζάτος. Με φανερή αποστροφή επισημαίνει:

*«Δεν δύναμαι δ' αληθώς να παρακολουθήσω την αντίληψιν της εκβιαστικής υποχρεώσεως των Θεολόγων εις ιερωσύνην δια της εν ανάγκη αφαιρέσεως βία και του θεολογικού διπλώματος! Απεύχομαι με όλην την δύναμιν της καρδιάς μου την απόκτησιν κληρικών θεολόγων εισερχομένων αναγκαστικώς εις τας τάξεις του κλήρου και ουχί εκ συναισθήσεως και κλίσεως ιεράς. Οι τοιούτοι θα ήσαν λυμεώνες εκκλησιαστικοί».*²³³

²³⁰ Βλ. Β. Μ. ΒΕΛΛΑ, «Αποκαρδιωτικά Ενδείξεις», *Ανάπλασις* ΜΕ' (1932): 305.

²³¹ Βλ. [Αωνύμου], «'Να Ιερωθούν Όλοι οι Θεολόγοι'», *Γεγονότα και Σκέψεις*, *Πάνταινος* 21 (1929): 492. Τούτη η αξίωση, θυμίζει μια παρόμοια πρόταση, την οποία κατέθεσε ο οικονόμος Κ. ΧΙΟΝΗΣ, *Υπόμνημα Ανορθωτικών περί Σημείων Τινών της Εκκλησιαστικής Πράξεως*, Πειραιεύς 1918: 12, όπου εισηγείται να μην εκλέγονται καθηγητές στην Θεολογική Σχολή, αν προηγουμένως δεν έχουν αποδείξει την χριστιανική αγωγή τους και μάλιστα προβαίνοντας σε δημόσια πασχαλινή μετάληψη (!). Αναφέρει επί λέξει: «Δια την εκλογήν εις θέσεις αν μη πάντων των Χριστιανών διδασκάλων και καθηγητών τουλάχιστον των θεολογούντων εν τω Πανεπιστημίω και ταις λοιπαίς Εκκλησιαστικαίς Σχολαίς ν' απαιτήται εκτός της επιστημονικής αξίας και η ηθική μεν διαγωγή εν Χριστώ πρακτική δε συμμετοχή εν τη λατρεία κατά τας Κυριακάς και μεγάλας εορτάς και μάλιστα προκειμένου περί της Θείας Μεταλήψεως του εν Χριστώ Πάσχα ενώπιον αυτών των μαθητευομένων ιεροσπουδαστών. Ανάγλυφος δυστυχώς τυγχάνει η περί τα τοιαύτα ακηδεία ίνα μη είπω ανατριχίλλα πολλών καλλιλογούντων θεολόγων».

²³² Για το χαμηλό συμβολικό κεφάλαιο των λαϊκών θεολόγων εκ μέρους του κλήρου, είναι ενδεικτικό το σκωπτικό σχόλιο του Ε. Γ. ΜΥΤΙΑΗΝΑΙΟΥ, πρεσβ., *Ενώπιον της Τραγωδίας της Νεότητος*, εν Αθήναις 1932: 9-10 «Τίνα και ποία ιδανικά θέλετε να έχη ο αμαθής και νεαρός γυμνασιόπαις δια τον οποίον ο εκπρόσωπος της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησεως, ο θεολόγος καθηγητής είναι το μισητότερον και το γελοιότερον πρόσωπον, διότι 'έτσι τον κατήντησαν' οι επιστήμονες συνάδελφοί του και ουχί σπανίως και αι μωροσοφίαι τας οποίας παρατάσσει προχείρως εις απάντησιν των αποριών των μαθητών του, ενίστε σε και αυτή η εντελώς άκοσμος και αποκρουστική του συμπεριφορά;»

²³³ Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Να Ιερωθούν Όλοι οι Θεολόγοι;», *Πάνταινος* 21 (1929): 589.

Ωστόσο, οι ίδιοι μάλλον εκκλησιαστικοί κύκλοι επιμένουν στις απόψεις τους, τονίζοντας ότι μόνο η αθρόα και μαζική προσέλευση των θεολόγων θα μπορούσε να προκαλέσει ευεργετικά αποτελέσματα στο διακονικό έργο της ποιμαίνουσας εκκλησίας. Στην αντίθετη περίπτωση, των μεμονωμένων και επιλεκτικών χειροτονιών από τις τάξεις των θεολόγων, αμφισβητείται η ίδια η ικανότητα της εκκλησίας να λειτουργήσει ως άξονας ενοποιητικός και αποτελεσματικός.²³⁴ Κάποιοι μητροπολίτες, δε, όπως ο Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφανσάλων Ιεζεκιήλ, προχωρούν επιρρίπτοντάς τους ανοιχτά την κατηγορία ότι απλώς μεμψιμοιρούν, χωρίς πραγματική διάθεση προσφοράς στην εκκλησία και την κοινωνία.²³⁵

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που εξάγεται ως συμπέρασμα είναι η διαπίστωση ότι η διοικούσα εκκλησία, μιλώντας από θέση ισχύος, μάλλον μπορεί να αναλύσκεται σε ρητορικές αναλύσεις και διαλόγους με τους λαϊκούς θεολόγους, χωρίς να είναι διατεθειμένη να πράξει κάτι συγκεκριμένο προς βοήθεια και στήριξη των δεύτερων. Παρά την αξίωση να έχει η εκκλησία και λαϊκούς εργάτες πρόθυμους να εργασθούν για το έργο της,²³⁶ τελικά η αίσθηση της αδιαφορίας που βιώνουν από την πλευρά της διοικούσας εκκλησίας τους οδηγεί σε αναζήτηση άλλων επαγγελματικών διεξόδων, όπως είναι η μεταπήδησή τους σε άλλες Σχολές, την Φιλοσοφική και την Νομική.²³⁷ Η εκκλησιαστική διοίκηση φαίνεται να γνωρίζει ότι η διάσταση θεολόγων και κλήρου μπορεί να υπερβαθεί μόνον όταν οι πρώτοι ενταχθούν οργανικά στο επαγγελματικό σώμα των δεύτερων. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, θα συνεπαγόταν την πλήρη εξουσία της διοίκησης στους θεολόγους, με αποτέλεσμα αφ' ενός την αποσόβηση των εντάσεων που προκαλούσε το ανισομερές πολιτιστικό κεφάλαιο, αφ' ετέρου την εξάλειψη οποιασδήποτε διαφοροποίησης και αυτονομίας των θεολόγων.

Το πρόβλημα καθίσταται πραγματικά πολύ σοβαρό για να περάσει απαρατήρητο από το σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων. Από καθηγητές της Θεολογικής Σχολής, όπως ο Δημήτριος Μπαλάνος, διατυπώνεται έκκληση προς την διοικούσα εκκλησία για ουσιαστική βοήθεια των λαϊκών θεολόγων, επ' ωφελεία τόσο του εκκλησιαστικού σώματος, όσο και της ίδιας της Θεολογικής Σχολής, ώστε να έχει

²³⁴ Βλ. [Ανώνυμου], «Χρειάζεται Αυταπάρνησις», *Πάνταινος* 21 (1929): 591-592.

²³⁵ Βλ. ΙΕΖΕΚΙΗΛ, Μητρ. Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφανσάλων, «Οι Λαϊκοί Θεολόγοι», *Ανάπλασις* ΜΔ' (1931): 57.

²³⁶ Βλ. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Πως Ακριβώς Έχει το Ζήτημα των Θεολόγων Καθηγητών», *Ανάπλασις* 46 (1933): 209-210.

²³⁷ Βλ. Α. Ι. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Οι Πτυχιούχοι της Θεολογίας (Επιστολή)», *Ανάπλασις* ΜΣΤ' (1933): 152.

η τελευταία λόγο ύπαρξης.²³⁸ Επίσης, ο καθηγητής Αμίλκας Αλιβιζάτος υπογραμμίζει ότι ο μετεωρισμός των λαϊκών θεολόγων ανάμεσα στον εκκλησιαστικό και τον κοσμικό χώρο συνεπάγεται σαφές πρόβλημα αχρηστίας και ακύρωσης τους.²³⁹ Με την σειρά του ο καθηγητής Παναγιώτης Μπρατσιώτης τονίζει ότι η απουσία συνεργασίας και αγαθής συνεννόησης μεταξύ του κλήρου και των λαϊκών θεολόγων, οδηγεί πολλές φορές στην ανάπτυξη ενός κλίματος έντονου αντικληρικαλισμού στον χώρο των λαϊκών θεολόγων, με αποτέλεσμα, ακόμα και όταν ζητείται η συνεργασία τους από επισκόπους με αγαθές προθέσεις, να μην βρίσκουν ανταπόκριση.²⁴⁰ Αλλά η πιο ουσιαστική πρόταση φαίνεται πώς κατατίθεται από τον καθηγητή Ιωάννη Καρμίρη: οι αδιόριστοι θεολόγοι θα μπορούσαν να εργάζονται ως κατηχητές στις μητροπόλεις - τουλάχιστον ένας ή ακόμα και δύο σε μέγιστη ανάγκη- με δεδομένη την ανεπάρκεια του κλήρου για ένα τόσο σοβαρό και απαραίτητο έργο. Συν τω χρόνω, με την επαφή και την εξοικείωση, ο Καρμύρης πίστευε ότι οι θεολόγοι κατηχητές του σήμερα θα γίνονταν οι ένθερμοι ιερείς του αύριο.²⁴¹ Επρόκειτο για μια άμεσα πραγματοποιήσιμη πρόταση, η οποία διευθετούσε ένα χρόνιο ποιμαντικό πρόβλημα της εκκλησιαστικής διοίκησης και ταυτόχρονα εξασφάλιζε επί ίσοις όροις την ύπαρξη του λαϊκού στοιχείου στο εκκλησιαστικό σώμα.

Η παραπάνω πρόταση τελικά γίνεται επίσημη πολιτική θέση. Στις 12 Δεκεμβρίου 1932, όταν υπουργός Παιδείας ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου, εγκρίνεται διάταγμα με το οποίο δίνεται η δυνατότητα εργασίας λαϊκών θεολόγων ως γραμματέων στις μητροπόλεις.²⁴² Πλέον υπάρχει το νομικό πλαίσιο το οποίο μπορούσε να καλύψει την ύπαρξη των λαϊκών θεολόγων εντός της διοικούσας Εκκλησίας.²⁴³ Ωστόσο, το συγκεκριμένο σχέδιο απορρίφθηκε εκ μέρους της

²³⁸ Βλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, «Λογοδοσία του κατά το Εκκλησιαστικόν Έτος 1929-1930 Διατελέσαντος Κοσμήτορος της Θεολογικής Σχολής κ. Δ. Σ. Μπαλάνου Περί των επί της Κοσμητείας Αυτού Πεπραγμένων», *Ανάπλασις* ΜΓ' (1930): 308.

²³⁹ Βλ. Α. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «'Η Παρ' Ημίν Τάξις των Θεολόγων'», *Σύναξη* 66 (1998): 51.

²⁴⁰ Βλ. Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Συνεργασία των Θεολόγων Καθηγητών μετά της Ποιμαινούσης Εκκλησίας (Εισήγησις γενομένη ενώπιον του Α' Θεολογικού συνεδρίου τη 3^η Ιανουαρίου 1931)», *Ανάπλασις* ΜΔ' (1931): 38.

²⁴¹ Βλ. Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Κατηχητικόν Σχολείον και Κατηχηταί», *Ανάπλασις* ΜΕ' (1932): 323.

²⁴² Βλ. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Πως Ακριβώς Έχει το Ζήτημα των Θεολόγων Καθηγητών», *Ανάπλασις* 46 (1933): 210.

²⁴³ Εντούτοις, στο Διάταγμα που καθόριζε τα προσόντα διορισμού στην συγκεκριμένη θέση, θεσπιζόταν ότι για στην θέση του Γραμματέα θα μπορούσαν να διοριστούν γενικώς πτυχιούχοι Πανεπιστημίου (όχι μόνο θεολόγοι, αλλά και φιλόλογοι, νομικοί, ακόμα και ιατροί, φαρμακοποιοί, μέχρι και απόφοιτοι της Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής), γεγονός που προκάλεσε την διαμαρτυρία της Θεολογικής Σχολής Αθηνών προς την Ιερά Σύνοδο και το Υπουργείο Παιδείας, βλ. «Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής προς την Σ. Ι. Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος και το επί της Παιδείας και Θρησκευμάτων Υπουργείον», *Ανάπλασις* ΜΕ' (1932): 207.

εκκλησιαστικής διοίκησης, η οποία προέβαλλε ως δικαιολογία την αδυναμία οικονομικής κάλυψης των θεολόγων από τις εκάστοτε μητροπόλεις.²⁴⁴ Αλλά η λύση για το ζήτημα αυτό είχε ήδη προταθεί σε ανύποπτο χρόνο, ότι ο μισθός αυτών των θεολόγων θα προέρχεται από την χρηματική συμβολή των εκκλησιαστικών ενοριών σε συνεννόηση με τον οικείο μητροπολίτη.²⁴⁵

Η διέξοδος στην μισθοδοσία των θεολόγων μπορούσε να αντιμετωπισθεί εκ των ενόντων, χωρίς επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού, ούτε του ΟΔΕΠ. Άρα, δεν ήταν αυτός ο πραγματικός λόγος που οδήγησε την διοικούσα εκκλησία να τορπιλίσει αυτήν την προοπτική. Εκφράστηκαν, βέβαια, και μια σειρά άλλων αιτίων, για τα οποία απετράπη η εφαρμογή του συγκεκριμένου διατάγματος.²⁴⁶ Χαρακτηρίστηκε ως αντικανονικός ο διορισμός ενός γραμματέα σε μία μητρόπολη, επειδή θα διοριζόταν από το Υπουργείο Παιδείας, όχι την Ιερά Σύνοδο. Ωστόσο, τόσο οι ιεροκήρυκες όσο και οι αρχιερείς με αυτήν την διαδικασία τοποθετούνταν στις μητροπόλεις. Υπήρχαν, επιπλέον και αιτιάσεις, όπως ότι οι περισσότεροι θεολόγοι δεν έχουν προσόντα γραμματειακής υποστήριξης, όπως γνώση γραφομηχανής, λογιστικών, ξένων γλωσσών, αλληλογραφίας.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ανάμεσα στους πραγματικούς λόγους για την απόρριψη των θεολόγων κρυβόταν ο φόβος της διοικούσας εκκλησίας ότι άνθρωποι γαλουχημένοι με τον, έστω και σε νηπιακή μορφή, κριτικό λόγο μιας πανεπιστημιακής σχολής, άνθρωποι με δυνατότητα αυτόνομης έκφρασης και άποψης για τα εκκλησιαστικά πράγματα, πρόσωπα που προέτασσαν την γνώση, δεν θα μπορούσαν να ελεγχθούν αποτελεσματικά στο πλαίσιο ενός εκκλησιαστικού οργανισμού, ο οποίος πορευόταν με τον αποκαλυπτικό λόγο της πίστης, πλαισιωμένος με προνόμια που του εξασφάλιζαν απόλυτη αυθεντία και εξουσία.²⁴⁷

Φυσικά, δεν ήταν όλοι οι θεολόγοι των ίδιων αντιλήψεων. Υπήρχαν ανάμεσά τους και φορείς εθελόδουλων τάσεων, οι οποίοι δεν διστάζουν να κατηγορήσουν τον εαυτό τους για την περιθωριοποίησή τους από την διοικούσα εκκλησία. Χαρακτηριστική ενός τέτοιου σχήματος σκέψης είναι και η επιστολή του θεολόγου Χαράλαμπου Μποτωνάκη-Πνευματικάκι:

²⁴⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Οι Πτυχιούχοι της Θεολογικής Σχολής», *Καινά και Παλαιά, Ανάπλασις* ΜΣΤ' (1933): 135.

²⁴⁵ Βλ. Π. ΓΡΗΓΟΡΗ, «Σκέψεις Τινές δια τους Αδιορίστους Θεολόγους», *Ανάπλασις* ΜΕ' (1932): 136.

²⁴⁶ Βλ. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Η Εκκλησία και οι Θεολόγοι», *Ανάπλασις* 46 (1933): 245.

²⁴⁷ Βλ. Ε. Γ. ΜΥΤΙΑΗΝΑΙΟΥ, «Απαισιοδοξία Αδικαιολόγητος», *Ανάπλασις* ΜΖ' (1934): 274.

«Εάν συνέβη ή εξακολουθεί εν τη πραγματικότητα να συμβαίνει τοιούτον, ώστε να διστάζει η Εκκλησία να μας περιλάβει εις τους κόλπους της και να μας κάμει εργάτας της πταίομεν εξ ολοκλήρου ημεείς. Ημεείς οι οποίοι δεν απεδείξαμεν το εναντίον. Ημεείς οι οποίοι δεν κατεδείξαμεν την χρησιμότητά μας και την αξίαν μας. Και τοιαύτην είναι δυνατόν να δείξωμεν όχι μόνον προσλαμβανόμενοι εις δημοσίαν τινά υπηρεσίαν, ούτε πάλιν εγκαταλιμπάνοντες την ιδεολογίαν μας και ετέραν προσεταιριζόμενοι παραπονούμενοι, αλλ' εμμένοντες στερροί και άκαμπτοι εν αυτή υποφέροντες έστω και δοκιμαζόμενοι προς στιγμήν εργαζόμενοι όμως αόκνως και αγογγύστως στερούμενοι και διωκόμενοι εν ανάγκη, συμφώνως προς τα υψηλά ιδανικά, τα οποία η υψηλή επιστήμη και ο Θεός Αρχηγός μας εμπνέει εις τας ψυχάς μας».²⁴⁸

Η αντίληψη που κυριαρχεί στην επιστολή, φανερώνει ότι ο συντάκτης της θεωρεί την εκκλησία ως έναν αρχέτυπο χώρο, μη επιδεχόμενο κριτικής, ούτε ιστορικών ερμηνειών. Άρα, η ανισορροπία στο σύνολο των σχέσεων θεολόγων και εκκλησίας βαρύνει αξιωματικά τους πρώτους, καθώς οι δεύτεροι, ως μετέχοντες επαγγελματικά του εκκλησιαστικού οργανισμού, διαθέτουν εξ ορισμού την ανιστορική, υπερβατολογική θέση τους. Προξενεί μεγάλη εντύπωση η εν τοις πράγμασι αναίρεση από τον συντάκτη της ταυτότητάς του ως θεολόγου, χωρίς να είναι ταυτόχρονα ούτε κληρικός. Θα μπορούσαμε, ίσως, να ισχυριστούμε, ότι στις αντιλήψεις τις οποίες εκφράζει, αντανακλάται η πραγματικότητα μιας εκκλησιαστικής τάσης, η οποία θεωρεί την κριτική σκέψη μάλλον ως ελευθεροφροσύνη και τους θεολόγους ως επικίνδυνα και νεωτεριστικά στοιχεία.²⁴⁹ Το μόνο που δεν φαίνεται να υποψιαζόταν το συγκεκριμένο ρεύμα σκέψης, είναι να αναστοχαστεί τις δικές του ευθύνες, δηλαδή μήπως η ελεύθερη αποφυγή της ιερωσύνης από τους θεολόγους αποδεικνύει την βαθειά κρίση ταυτότητας του ίδιου του κλήρου.²⁵⁰

Στις δεκαετίες πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1930-1940) το πρόβλημα της επαγγελματικής απασχόλησης των λαϊκών θεολόγων έρχεται και επανέρχεται στην επικαιρότητα. Από την πλευρά της πολιτείας, στα 1937 το Υπουργείο Παιδείας με έγγραφό του προς την Ιερά Σύνοδο, διασαφηνίζει ότι

²⁴⁸ Χ. ΜΠΟΤΩΝΑΚΗ-ΠΙΝΕΥΜΑΤΙΚΑΚΙ (Θεολόγου), «Μία Άποψις (Επιστολή)», *Ανάπλασις* ΜΣΤ' (1933): 167.

²⁴⁹ Βλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, «Θεολογική Σχολή, Θεολογικόν Οικοτροφείον, Θεολογική Ακαδημία», *Ανάπλασις* ΜΣΤ' (1933): 299-300.

²⁵⁰ Βλ. Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Η Κρίσις της Ιερωσύνης», *Ανάπλασις* ΜΖ' (1934): 74.

σύμφωνα με τον νόμο 770, το προσωπικό των αστικών σχολείων αποτελείται από δύο φιλολόγους, από τους οποίους ο ένας μπορεί να είναι θεολόγος, και αφού στα καταργούμενα ημιγυμνάσια υπηρετούν πολλοί θεολόγοι, ασφαλώς θα τοποθετηθούν στα αστικά σχολεία.²⁵¹

Την ίδια χρονιά, με την Συνοδική Εγκύκλιο υπ' αριθ. 139/1007/951/13-4-1937, συστήνεται στους μητροπολίτες της Εκκλησίας της Ελλάδος να προσλαμβάνουν ως κατηχητές λαϊκούς θεολόγους.²⁵² Επιπλέον, η εν Ελλάδι εκκλησία ζητά από τον Οργανισμό Διαχείρισης Εκκλησιαστικής Περιουσίας (ΟΔΕΠ), κονδύλι προκειμένου να προσλάβει ιεροκήρυκες από τις τάξεις των θεολόγων.²⁵³ Το πόσο υλοποιήσιμες ήταν οι παραπάνω αποφάσεις αποδεικνύεται από το παρακάτω γεγονός: ύστερα από 12 χρόνια, μετά την λαίλαπα του πολέμου, ο νεοϊδρυθείς οργανισμός της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Αποστολική Διακονία», προβλέπει ξανά τον διορισμό θεολόγων σε θέσεις κατηχητή και βοηθού ιεροκήρυκα.²⁵⁴

Σε αυτό το σημείο κλείνει ένας μεγάλος κύκλος της κοινωνικής ιστορίας των ελλήνων θεολόγων. Ενώ μέχρι τώρα ο μοναδικός τροφοδότης της ελληνικής ακαδημαϊκής κοινότητας με πτυχιούχους θεολογίας ήταν η Θεολογική Σχολή Αθηνών, στο προσκήνιο έχει εμφανισθεί ήδη η «αδελφή» Σχολή της Θεσσαλονίκης, με δικούς της αποφοίτους, εξακοντίζοντας την κοινότητα των θεολόγων σε πολύ μεγαλύτερους αριθμούς. Στην δίνη ενός κόσμου που άλλαζε με ραγδαία ταχύτητα, το μόνο που έμεινε ως σταθερός και अपαραλλάκτος άξονας αναφοράς, ήταν ο συνεχιζόμενος αποκλεισμός των θεολόγων από τον εκκλησιαστικό οργανισμό, αλλά και η συνεχιζόμενη κοινωνική απαξίωσή τους.²⁵⁵ Οι μόνοι οι οποίοι στάθηκαν δίπλα τους, όχι μόνο στο επίπεδο των καλών προθέσεων αλλά και των δυναμικών παρεμβάσεων, φαίνεται πώς ήταν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, οι δάσκαλοί τους. Τα λόγια του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Ιωάννη Καρμίρη συμπυκνώνουν όλη την συσσωρευμένη απογοήτευσή τους: «η Εκκλησία, ήτις, αντί να [...] συναγάγη τους

²⁵¹ Βλ. «Εγγραφον του Υπουργείου Παιδείας προς την Ι. Σ. περί Διορισμού Θεολόγων Καθηγητών», *Εκκλησία ΙΕ'* (1937): 242β.

²⁵² Βλ. *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι Εκδιδόμεναι υπό της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος επί τη 100ή Περίοδω των Εργασιών Αυτής*, τ. Β' (1934-1956), Αθήναι: Αποστολική Διακονία 1956: 694.

²⁵³ Βλ. *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι Εκδιδόμεναι υπό της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος επί τη 100ή Περίοδω των Εργασιών Αυτής*, τ. Β' (1934-1956), Αθήναι: Αποστολική Διακονία 1956: 138.

²⁵⁴ Βλ. [Ανωνόμου], «Περί Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος (Αν. Νόμος 976, Εφ. Κυβ. 21 Φεβρουαρίου 1946, αρ. 58)», *Εκκλησία ΚΔ'* (1947): 101-102.

²⁵⁵ Βλ. Θ. Ν. ΚΑΣΤΑΝΑ, *Προβλήματα του Θεολόγου*, Θεσσαλονίκη 1948: 3 « 'Κρίμα στο παιδί!...κρίμα στο παιδί!...' φώναζε σ' έναν σήμερα καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου ο άριστος κατά τα άλλα γυμνασιάρχης του, όταν τον είδε πρωτοετή φοιτητή της Θεολογίας».

νέους Θεολόγους φοιτητάς υπό τας πτέρυγας αυτής εν καιρώ, ίνα ασκήση επ' αυτούς την δέουσαν εκκλησιαστικήν επίδρασιν και δημιουργήση εκκλησιαστικήν συνείδησιν και γνησίαν θρησκευτικότητα εν αυτοίς, ως πράττουσιν αι ετερόδοξοι Εκκλησίαι εν τοις εκκλησιαστικοίς σεμιναρίοις, εγκατέλειπε τους πτωχούς τούτους νέους εις την τύχην των, άνευ στοργής και διαφέροντος, αποστατεύτους και ανεπιτηρήτους εν τη πλήρει κινδύνων ελληνική πρωτευούση μετά δε την λήψιν του πτυχίου των αφήνει αυτούς να μένωσιν αδιόριστοι και αχρησιμοποίητοι ή να τρέπωνται εις αλλότρια βιοποριστικά επαγγέλματα».²⁵⁶

Τέσσερις δεκαετίες αργότερα, στην δεκαετία του 1970, ο κλήρος εξακολουθεί να παραμένει μη δημοφιλής προσανατολισμός για τους θεολόγους. Αν και υπήρχε η άποψη ότι το έργο των πανεπιστημιακών θεολόγων συναρτάται κατά μείζονα λόγο με την προαγωγή της επιστήμης και την εγκύκλιο μόρφωση και κατά δεύτερο λόγο την θεολογική κατάρτιση του κλήρου,²⁵⁷ ωστόσο θεωρείται επίσης αποτυχία τους η μη ανάδειξη εκκλησιαστικών στελεχών με βαρύ θεολογικό οπλοστάσιο.²⁵⁸ Από τους ογδόντα (80) περίπου σπουδαστές των εκκλησιαστικών σχολών που αποφοιτούσαν κατ' έτος, μόνο οι εικοσιπέντε (25) κατέληγαν στον κλήρο, ενώ οι πτυχιούχοι κληρικοί, σε πανελλαδικό σύνολο 7.350 ανέρχονταν μόνο σε εκατόν πενήντα (150).²⁵⁹ Ο ρυθμός προσέλευσης θεολόγων στον κλήρο το έτος 1973 φαίνεται ότι παρέμεινε στο ίδια ακριβώς πλαίσιο της τελευταίας δωδεκαετίας,²⁶⁰ παρά το εκρηκτικό πρόβλημα της ανεργίας που ταλαιπώρησε τα μέγιστα τους θεολόγους. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ερώτηση προς διορισμένους καθηγητές θεολόγους που είχαν ταυτόχρονα και την θέση του εφημερίου, ποια θέση έθεταν σε προτεραιότητα, μόνο δέκα (10) δήλωσαν ότι θα προτιμούσαν τον κλήρο, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των πενήντα πέντε (55) δήλωσαν ότι θα κρατούσαν την θέση του εκπαιδευτικού.²⁶¹

²⁵⁶ Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Προσπάθειαι προς Μόρφωσιν του Ορθοδόξου Ελληνικού Κλήρου*. Τα Πεπραγμένα της Εκκλησιαστικής Εκπαιδεύσεως 1945-1949, Αθήναι 1949: 20.

²⁵⁷ Βλ. Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Σταθμοί Εκκλησιαστικής Πολιτικής εν Ελλάδι από τον Καποδίστρια μέχρι Σήμερον* (Μία Βραχεία Επισκόπησις - Ιστορία και Δεοντολογία), εν Αθήναις 1971: 100.

²⁵⁸ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και ο Σύγχρονος Κόσμος*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1970: 16.

²⁵⁹ Βλ. «Απολογισμός του Έργου της Ιεράς Συνόδου (Εκθεσις του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κυρίου Ι ε ρ ω ν ύ μ ο υ προς την Ιεράν Σύνοδον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 15-30 Νοεμβρίου 1972)», *Εκκλησία Ν'* (1973): 287.

²⁶⁰ Βλ. [Αωνύμου], «Οι Θεολόγοι Κληρικοί της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Επίσκεψις* 4, τεύχος 70 (1973): 7.

²⁶¹ Βλ. Κ. Μ. ΦΟΥΣΚΑ, πρωτ., *Εφημέριοι - Εκπαιδευτικοί Μ.Ε.* Η Θέσις και το Έργον Αυτών εις την Εκκλησίαν και την Εκπαίδευσιν, Αθήναι 1978: 18.

Φαίνεται πώς εξακολουθούν να υπάρχουν οι ίδιες, σχεδόν απαράλλακτες αιτίες για τούτη την απομάκρυνση: είναι η επιθυμία ελευθερίας κινήσεων και κοσμικής ζωής, η αντιαισθητική και απαρχαιωμένη όψη και περιβολή των κληρικών, ο δεσποτισμός που δεν σέβεται την προσωπική αξιοπρέπεια, οι κακές αμοιβές οι οποίες αναγκάζουν αρκετούς ιερείς να βάζουν οικονομικό αντίτιμο στα Μυστήρια και όλες τις ιεροπραξίες, και το πάντα μειωμένο κοινωνικό κύρος.²⁶²

Παρά την πιεστική ανάγκη για εργασία που διήρκεσε περίπου είκοσι χρόνια, από τα μέσα του 1950 έως τα μέσα του 1970, οι λαϊκοί θεολόγοι αρνήθηκαν σταθερά να συγκατανεύσουν στην αντίληψη της μαζικής ιερωσύνης. Η συγκεκριμένη εικοσαετία απέδειξε ότι η προσέλευση στον κλήρο εξακολουθούσε να παραμένει για τους θεολόγους ένα γεγονός προσωπικής κλήσης και όχι η γρήγορη λύση ενός κοινωνικού προβλήματος.²⁶³ Ακόμα κι αν οι ίδιοι οι κληρικοί υπερθεμάτιζαν σε τούτη την λογική, εντούτοις, φαίνεται ότι οι θεολόγοι διέσωσαν, είτε ηθελημένα είτε αθέλητα, και την αξιοπρέπεια και αίσθηση ευθύνης του κλήρου, συντηρώντας πάντα το πολιτιστικό χάσμα που τους χωρίζει με τον τελευταίο.

²⁶² Ι. Γ. ΤΙΜΑΓΕΝΟΥΣ, «Ο Θεολόγος Εκπαιδευτικός εις την Υπηρεσίαν της Εκκλησίας», *Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου με Θέμα: «Εκκλησιαστικοί Πατέρες και Παιδεία»*, Αθήνα: 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 1969, επιμέλεια Σ. Πολυδώρου - Ι. Γ. Τιμαγένους, εν Αθήναις 1970: 138-139.

²⁶³ Είναι ενδεικτικός ο δραματοποιημένος διάλογος που καταγράφει ο αρχιμανδρίτης και μετέπειτα μητροπολίτης Αυγουστίνος Καντιώτης, ανάμεσα σε έναν λαϊκό θεολόγο ο οποίος επιθυμεί να συνεργαστεί με τον Μητροπολίτη της περιφέρειας του, βλ. Α. Ν. ΚΑΝΤΙΩΤΗ, ιεροκήρυκος, «Το Κίνημα των Φοιτητών της Θεολογίας», *Χριστιανική Σπίθα* ΙΗ', τεύχος 246-247 (1962): 3 «Αλλά μόλις νεαρός Θεολόγος, δια τον οποίον ατομικόν βαλάντιον αρχιερέως ουδέποτε ήνοιξε δια τας σπουδάς του, μόλις εμφανισθή ενώπιον Μητροπολίτου και ζητήση να προσφέρη τας πνευματικές υπηρεσίας του, ακούει παρ' αυτού ξηρώς: 'Αί! Θεολόγος είσαι; Τι να σε κάμω; Να γίνης παπάς, να σου δώσω μίαν μεγάλην ενορίαν (διατί όχι και γυναίκα της αρεσκείας του;) και θα περάσης θαυμάσια'. Δεν είναι ταύτα υπερβολικά. Ο μακαρίτης Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Θεόκλητος, προσφωνών τροφίμους της Θεολογίας εφώναζε: 'Να γίνετε παπάδες. Να σας διορίσω σε μεγάλες ενορίες. Να γεμίσουν οι τσέπες σας λεφτά. Το πετραχήλι είνε βρύση. Έτσι θα κερδίζετε και την κάτω και την άνω βασιλείαν...'».

Κεφάλαιο 6. Πολιτική και Δράση των Θεολόγων

α. Το Χρονικό της Κρίσης του 1962

Συντηρητικός στον ιδεολογικό προσανατολισμό του, με κυρίαρχη προσκόλληση προς την δεξιά παράταξη της εποχής,²⁶⁴ χωρίς ωστόσο ένταξη στις ομόλογες κομματικές συσσωματώσεις, όπως η Ε.Κ.Ο.Φ.²⁶⁵ Το ταξικό του υπόβαθρο τον τοποθετεί κατά συντριπτική πλειονότητα στα ευρύτερα στρώματα της εργατικής και αγροτικής τάξης,²⁶⁶ καθώς προέρχεται από χαμηλής εισοδηματικής δυναμικότητας οικογένεια, κυρίως αγροτικών περιοχών.²⁶⁷ Δεν είναι τυχαία, εξ άλλου, η διαπίστωση του μετέπειτα μητροπολίτη Αυγουστίνου Καντιώτη, ότι «*Η Θεολογία εν Ελλάδι λαμβάνει τους τροφίμους της εκ των πτωχωτέρων οικογενειών*».²⁶⁸ Υπό αυτά τα δεδομένα, η πιθανότητα διορισμού του ως καθηγητή στην Μέση Εκπαίδευση συνιστά γι' αυτόν την πιο προωθημένη επαγγελματικά διέξοδο. Αυτό είναι ένα πρόχειρο σκιαγράφημα της κοινωνική και ταξικής προσωπογραφίας του έλληνα φοιτητή θεολογίας κατά την περίοδο του εξετάζουμε. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι η συσσώρευση περίπου χιλίων αδιορίστων θεολόγων αρχομένης της δεκαετίας του 1960,²⁶⁹ οι οποίοι είχαν συνασπισθεί υπό την σκέπη του Συλλόγου Αδιορίστων Πτυχιούχων Θεολόγων, παρείχε το κατάλληλο υλικό για την πυροδότηση ενός δυναμικού αγώνα των θεολόγων, σχετικά με το δικαίωμά τους στην εργασία. Σποραδικές φωνές οι οποίες προβάλλουν το αίτημα της μείωσης των εισακτέων στις Θεολογικές Σχολές, αλλά και την προοπτική της απορρόφησης θεολόγων ως ειδικευμένων στελεχών του κατηχητικού έργου της εκκλησίας στα Ενοριακά Κέντρα Νεότητας, προκειμένου να αναχαιτισθεί όσο το δυνατόν το μέγα πρόβλημα της ανεργίας, απλά δεν βρίσκουν ευήκοον ους.²⁷⁰

Το εκρηκτικής διαστάσεως ζήτημα της ανεργίας των θεολόγων, επικαιροποιούμενο από τον Σύλλογο Αδιορίστων Πτυχιούχων Θεολόγων ύστερα από

²⁶⁴ Βλ. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., *Θεολογικός Αγώνας*. 1962 - Ιστορία, Αθήνα: Παρουσία 1989: 46.

²⁶⁵ Βλ. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., *Θεολογικός Αγώνας*. 1962 - Ιστορία, Αθήνα: Παρουσία 1989: 24.

²⁶⁶ Βλ. Ι. ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, *Προς μίαν Ελληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας 2*. Έλληνες Φοιτηταί: Προέλευσις και Προοπτικά, Αθήναι: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών 1974: 101.

²⁶⁷ Β. Τ. ΓΙΟΥΛΤΣΗ, *Έλληνες Πτυχιούχοι Ορθόδοξων Θεολογικών Σχολών 1941-1975*. Κοινωνιολογική Έρευνα, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1977: 172.

²⁶⁸ Βλ. Α. Ν. ΚΑΝΤΙΩΤΗ, ιεροκήρυκος, «Το Κίνημα των Φοιτητών της Θεολογίας», *Χριστιανική Σπίθα* ΙΗ', τεύχος 246-247 (1962): 2

²⁶⁹ Βλ. Μ. RINVOLUCRI, *Anatomy of a Church*. Greek Orthodox Today, London: Burns and Oates 1966: 121.

²⁷⁰ Βλ. [Ανωνύμου], «Μέγας Κίνδυνος», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΑΖ'* (1960): 260.

ενέργειές τους προς την Ιερά Σύνοδο και το Υπουργείο Παιδείας, αρχίζει να αποκτά ευρεία δημοσιότητα και μάλιστα από τις στήλες των εφημερίδων. Δεν ήταν, όμως, όλες οι αντιδράσεις προς την ίδια κατεύθυνση, αλλά κυμαίνονταν, αναλόγως του πολιτικού τους προσανατολισμού, από ειρωνικές αιχμές για το αγκυλωμένο εκπαιδευτικό σύστημα έως τον αδιόρατο φόβο για το ενδεχόμενο κοινωνικό ξέσπασμα και την βίαιη εκτόνωση του προβλήματος.

Η εφημερίδα «Έθνος» της 9^{ης} Ιανουαρίου 1961 σχολιάζει με δηκτικότητα και με έναν σαφώς σαρκαστικό τρόπο:

*«Δεν θα πίστευε κανείς, ότι υπάρχουν εις την Ελλάδα χίλιοι θεολόγοι, και μάλιστα αδιόριστοι, εάν η Ένωσίς των δεν υπέβαλλεν εις τον Αρχιεπίσκοπον και τον Υπουργόν της Παιδείας υπόμνημα ζητούσα την εκδήλωσιν εμπράκτου ενδιαφέροντος εκ μέρους των. Ενώπιον τόσον μεγάλου επαγγελματικού πληθωρισμού, επιβάλλεται βεβαίως να ληφθούν μέτρα και, επειδή αι κεναί θέσεις θεολόγων εις τα Γυμνάσια δεν αρκούν βεβαίως δια την απορρόφησιν τσούτου πλήθους αδιορίστων, ας διορισθούν μερικοί ως καθηγηταί των Μαθηματικών ή της Φυσικής -και μάλιστα της Πυρηνικής- σύμφωνα με το νέον σύστημα λειτουργίας των Γυμνασίων».*²⁷¹

Η εφημερίδα «Βραδυνή» της 19^{ης} Ιανουαρίου 1961 υπογραμμίζει με μια φιλική διάθεση κατανόησης:

«Είναι λοιπόν τόσοι πολλοί -χίλιοι αναφέρεται εις σχετικήν ανακοίνωσιν- οι αδιόριστοι θεολόγοι, ώστε να έχουν ιδρύσει την 'Πανελλήνιον Ένωσιν Αδιορίστων Θεολόγων'. Εν τούτοις όμως αι υπάρχουσαι ανάγκαι είναι μεγάλαι, εις σημείον μάλιστα, ώστε, εάν κάποτε αποφασισθή να ικανοποιηθούν, ασφαλέστατα όχι μόνον θα απορροφηθούν όλοι, αλλά και θα σημειωθούν ελλείψεις. Εις μίαν εποχήν, καθ' ήν η Ορθοδοξία βάλλεται πανταχόθεν, η ευρυτάτη χρησιμοποίησις των θεολόγων είναι επιβεβλημένη. Μέλημα επομένως της Εκκλησίας πρωτίστως και της Κυβερνήσεως, κατά δεύτερον λόγον, επιβάλλεται να καταστή η αποκατάστασις των αδιορίστων θεολόγων. Υπάρχουν άλλως τε τόσοι τομείς εις τους οποίους ούτοι δύνανται να αποδώσουν. Επομένως η

²⁷¹ «1.000 Θεολόγοι, Έθνος 9 Ιανουαρίου 1961», Ελληνικός Τύπος και Εκκλησία, *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 92 (1961): 13.

*χρησιμοποιήσις των είναι καθήκον και της Πολιτείας και της Εκκλησίας, εις την δυνατότητα των οποίων ευρίσκεται και η λύσις του προβλήματος».*²⁷²

Τέλος, η εφημερίδα «Καθημερινή» της 12^{ης} Μαρτίου 1961 προειδοποιεί, διακρίνοντας την σοβαρότητα της κατάστασης και τις επικίνδυνες συνέπειές της:

«Χίλιοι περίπου νέοι, οι οποίοι εσπούδασαν Θεολογίαν, ζούν σήμερα με την αγωνιώδη εκείνην ανασφάλειαν που πλήσσει κάθε άνεργον άνθρωπον. Δια να σπουδάση ένας νέος θεολόγος, δεν αποβλέπει εις την υλικήν ευμάρειαν. Άλλα ιδανικά τον ωθούν εις τας θεολογικάς σπουδάς. Πάντως όμως δεν προβλέπει ότι αύριον θα πεινάση και θα διψάση την δικαιοσύνην την κοινωνικήν και θ' αναγκασθή εκ των πραγμάτων να γίνη επαναστάτης. Αλλά μη λησμονούμεν ότι από τας τάξεις των θεολόγων εβγήκαν μεγάλοι αναμορφωταί, αλλά και αρνηταί και επαναστάται. Περιορίζομαι να υπενθυμίσω τρία μόνον ονόματα, τον Μαρτίνον Λούθηρον, τον καέντα επί της πυράς Ιωάννην Χόϋς και τον Ιωσήφ Στάλιν, ο οποίος, ως γνωστόν, εσπούδασε θεολογίαν και προωρίζετο να γίνη παπάς.

*Η αδικία και δι' εκείνον που την διαπράττει και δι' εκείνον που την υφίσταται, είναι πολύ κακός σύμβουλος. Και οι χίλιοι άνεργοι θεολόγοι αδικούνται. Προωρίζοντο να γίνουν καθηγηταί ή κήρυκες του λόγου του Θεού, να υπηρετήσουν τέλος πάντων την ελληνοχριστιανικήν παιδείαν -αυτό ήτο το όνειρό των. Και αντί να γίνουν οικοδόμοι της Εκκλησίας, γίνονται εργάται οικοδομών, ή μεταφορείς. Αν δεν τους χρειάζεται η πολιτεία, ας κλείση τας θεολογικάς σχολάς δια να μη παγιδεύουν ανυπόπτους νέους, οι οποίοι μετά τόσα χρόνια, -και εις το εξωτερικόν κάποτε- αφήνονται στους δρόμους».*²⁷³

Κοινή συνισταμένη όλων των δημοσιευμάτων είναι η έκπληξη για τον απίστευτα μεγάλο αριθμό των αδιορίστων και η διαπίστωση πώς πρέπει να υπάρξει οπωσδήποτε κάποια ανταπόκριση εκ μέρους της εκκλησιαστικής διοίκησης και του κράτους.²⁷⁴ Το ευρύτερο κοινωνικό αισθητήριο έβλεπε μάλλον με κάποια συμπάθεια

²⁷² «Οι Θεολόγοι, Βραδυνή 19 Ιανουαρίου 1961», Ελληνικός Τύπος και Εκκλησία, *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 92 (1961): 14.

²⁷³ «Οι Άνεργοι Θεολόγοι, Καθημερινή 12 Μαρτίου 1961», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 94 (1961): 11.

²⁷⁴ Βλ. Ι. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Το 'Πρόβλημα' των Αδιορίστων Θεολόγων», *Ενορία* 18 (1963): 120-121, 136.

τους θεολόγους και επιθυμούσε να ενταχθούν οι άνεργοι στο εκπαιδευτικό σύστημα, προκειμένου να αποφευχθούν, ίσως, χειρότερα προβλήματα.²⁷⁵

Η πλευρά της διοικούσας εκκλησίας, στο πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Θεοκλήτου, για μία ακόμα φορά γίνεται δέκτης της εκκλησίας για βοήθεια, μια βοήθεια που μεταφράζεται σε προσλήψεις θεολόγων α) για θέσεις Ιεροκληρικών σε πόλεις άνω των πέντε χιλιάδων (5.000) κατοίκων και β) για θέσεις γραμματέων των ιερών μητροπόλεων.²⁷⁶ Δεν λείπουν, ωστόσο, και εκείνοι, οι οποίοι διάκεινται σχεδόν με επιθετικότητα προς τους θεολόγους, κατηγορώντας τους ότι δεν τολμούν να ενταχθούν στον κλήρο ώστε να βοηθήσουν στην ποιοτική αναβάθμισή του, αλλά απαιτούν φορτικά μόνο την επαγγελματική διευθέτησή τους, δεν επιδεικνύουν καμμία διάθεση θυσίας και αυταπάρνησης.²⁷⁷ Φαίνεται, δε, ότι και η θέση της Ιεράς Συνόδου δεν απείχε πολύ από την παραπάνω αντίληψη, κάτι που είχε εκφραστεί ήδη σε επίσημο έγγραφό της προς τον Σύλλογο Αδιορίστων Πτυχιούχων Θεολόγων, ήδη από την 15^η Μαρτίου 1961, όπου, μάλιστα, αναφέρεται ότι ο φυσικός χώρος των ελλήνων θεολόγων είναι ο κλήρος, προκειμένου να διακονήσουν, ιδιαιτέρως, τις ανάγκες των ορθοδόξων κοινοτήτων των ομογενών εργατών στην Δυτική Ευρώπη.²⁷⁸ Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος συνεπικουρείται, επιπλέον, και από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο, μέσω του περιοδικού του *Απόστολος Ανδρέας* υπενθυμίζει στους αδιορίστους θεολόγους ότι στην Ευρώπη, Αμερική και Αυστραλία, οι ορθόδοξοι ιερείς δεν υποχρεούνται εκτός των ιερατικών καθηκόντων τους να φέρουν ράσο, επιχειρώντας να κάμψουν ακόμα και αυτό το επιχείρημα.²⁷⁹

Με την ανατολή του έτους 1962, το οποίο αποδείχθηκε ως χρονιά-ορόσημο για τους θεολόγους στην Ελλάδα, οι ανεργία στον θεολογικό κλάδο εγγίζει τον ιλιγγιώδες -για τα μέτρα της εποχής- αριθμό των 1.225 ατόμων, και θα έβαινε οξύτερο εξ αιτίας μιας άστοχης κυβερνητικής ενέργειας, η οποία από το 1958 επέτρεψε την αθρόα εισαγωγή φοιτητών στις Θεολογικές Σχολές.²⁸⁰ Η θρυαλλίδα που θα προκαλούσε την έκρηξη επρόκειτο να έλθει στα μέσα του μηνός Φεβρουαρίου.

²⁷⁵ Βλ. [Αωνύμου], «Πρόβλημα Εκρηκτικών», Σημειώματα, *Ανάπλασις*, φύλλο 94 (1961): 2.

²⁷⁶ Βλ. «Εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου περί των Αδιορίστων Θεολόγων», *Εκκλησιαστικά Χρονικά*, *Εκκλησία ΛΗ'* (1961): 320-321.

²⁷⁷ Βλ. Σ. ΠΡΟΧΟΡΟΥ, «Το Πρόβλημα της Αξιοποίησης των Λαϊκών Θεολόγων», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 94 (1961): 12.

²⁷⁸ Βλ. «Εγγραφο της Ιεράς Συνόδου προς τον Σύλλογον Αδιορίστων Πτυχιούχων Θεολόγων», *Εκκλησιαστικά Χρονικά*, *Εκκλησία ΛΗ'* (1961): 141.

²⁷⁹ Βλ. [Αωνύμου], «Προς τους Αδιορίστους Θεολόγους», *Ενορία* 16 (1961): 277.

²⁸⁰ Βλ. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., *Θεολογικός Αγώνας*. 1962 - Ιστορία, Αθήνα: Παρουσία 1989: 29.

Στις 14 Φεβρουαρίου 1962, το Ανώτατο Συμβούλιο Εκπαιδευτικού Προσωπικού (ΑΣΕΠ) λαμβάνει απόφαση με την οποία μειωνόταν σε μία ώρα η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στα γυμνάσια.²⁸¹ Τούτη η απόφαση ήλθε ως το επιστέγασμα μιας σειράς περικοπών που αφορούσαν τις ώρες των Θρησκευτικών στην Μέση Εκπαίδευση και τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες. Συγκεκριμένα, στα εσπερινά γυμνάσια Κλασικού τύπου, τα Θρησκευτικά επρόκειτο να διδάσκονται μία ώρα, όπως και στα νέου τύπου Τεχνικής και Οικονομικής κατεύθυνσης, αλλά και στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες.²⁸² Άρα ήταν επόμενο ότι η εν λόγω απόφαση έπεσε σαν βόμβα στην κοινότητα των φοιτητών θεολογίας και την Πανελλήνιο Ένωση Αδιορίστων Θεολόγων, πυροδοτώντας έκτακτες συνελεύσεις και εκλέγοντας Επιτροπές Αγώνα, οι οποίες κηρύσσουν αποχή διαρκείας από τα μαθήματα. Μέσα σε αυτήν την έντονα φορτισμένη ατμόσφαιρα, έρχεται η παραίτηση του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Παναγιώτη Μπρατσιώτη, συμβούλου Γενικής Εκπαιδύσεως του ΑΣΕΠ, εις ένδειξιν διαμαρτυρίας για την πολιτική βούληση να συρρικνωθούν έτι περαιτέρω τα θρησκευτικά μαθήματα στην Μέση Εκπαίδευση. Το κείμενο της παραίτησής του, το οποίο στέλνει στις 23 Φεβρουαρίου 1962 προς τον υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Γρηγόρη Κασσιμάτη, αφήνει σαφέστατες και οξύτατες πολιτικές αιχμές για το πλαίσιο μιας τέτοιας απόφασης, επισημαίνοντας με σκωπτικό ύφος *«εάν επί κυβερνήσεως της ‘ΕΡΕ’ μειωθή εις μονόωρον η θρησκευτική διδασκαλία εις τα γυμνάσια και διατηρηθή μονόωρος και μετά την προσθήκην και γ’ τάξεως εις τας Παιδαγωγικάς Ακαδημίας, δεν γνωρίζω τί θα έπρεπε να αναμένωμεν από μίαν αριστερωτέραν Κυβέρνησιν»*.²⁸³

Στις 2 Μαρτίου 1962, με ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσής τους, οι φοιτητές Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, γνωστοποιούν στην κυβέρνηση και τα πολιτικά κόμματα τα αιτήματα του αγώνα τους, τα οποία ξεπερνούσαν απλά την επανεισαγωγή της μίας ώρας Θρησκευτικών στα γυμνάσια, αλλά εκτείνονταν σε ένα ευρύτατο πλέγμα στήριξης της θρησκευτικής υποδομής του συνόλου της εκπαιδευτικής δραστηριότητας.²⁸⁴

²⁸¹ Βλ. Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997*. Ιστορική Επισκόπηση των Σχέσεών τους, Αθήνα: Εκδόσεις «Το Ποντίκι» 1997: 139.

²⁸² Βλ. [Ανωνύμου], «Το Δίκαιον Αίτημα του Θεολογικού Κόσμου», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΛΘ’* (1962): 237.

²⁸³ «Το Μάθημα των Θρησκευτικών. Επιστολαί και Εισηγήσεις του Καθηγητού κ. Π. Μπρατσιώτου», *Εκκλησία ΛΘ’* (1962): 165.

²⁸⁴ Βλ. Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997*. Ιστορική Επισκόπηση των Σχέσεών τους, Αθήνα: Εκδόσεις «Το Ποντίκι» 1997: 139-140.

- 1) Επαναφορά της δίωρης διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στα πρακτικά και τα νυκτερινά γυμνάσια
- 2) Αύξηση των ωρών διδασκαλίας των Θρησκευτικών, ώστε να θεωρείται ως πρωτεύον
- 3) Δημιουργία οργανικής θέσης θεολόγου στα σχολεία επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης, με δίωρη διδασκαλία των Θρησκευτικών
- 4) Εισαγωγή των Πατερικών κειμένων στα γυμνάσια
- 5) Δημιουργία οργανικής θέσης θεολόγου στις Ακαδημίες με δίωρη εβδομαδιαία διδασκαλία των θεολογικών μαθημάτων
- 6) Διορισμός πτυχιούχων θεολόγων στην Μέση Εκπαίδευση, για την πλήρωση οργανικών θέσεων
- 7) Διορισμός αδιорίστων θεολόγων σε εκκλησιαστικούς οργανισμούς, όπως ΟΔΕΠ και TAKE, αλλά και σε μητροπόλεις
- 8) Επαναφορά του ισχύοντος από το 1926 ασυμβίβαστο της ιδιότητας καθηγητή και εφημερίου, το οποίο καταργήθηκε με τον Νόμο 4149/61
- 9) Απαγόρευση πρόσληψης συνταξιούχων καθηγητών στα ιδιωτικά γυμνάσια
- 10) Οι πτυχιούχοι της Θεολογικής Σχολής, οι οποίοι προέρχονται από τις εκκλησιαστικές σχολές της Μέσης Εκπαίδευσης, να μπορούν να εγγράφονται σε οποιαδήποτε σχολή του πανεπιστημίου
- 11) Δημιουργία στην Θεολογική Σχολή ινστιτούτων Βιβλικών και Πατρολογικών σπουδών
- 12) Δημιουργία οργανικών θέσεων βοηθών για κάθε καθηγητή της Θεολογικής Σχολής
- 13) Πρόσληψη θεολόγων στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας και στις υπηρεσίες του Βασιλικού Ιδρύματος.

Η κυβέρνηση, φυσικά, απορρίπτει τα αιτήματα. Στις 22 Μαρτίου πραγματοποιείται η πρώτη καθιστική διαμαρτυρία των φοιτητών Θεολογίας στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου, ενώ η Επιτροπή Αγώνα της Αθήνας προχωρά σε μία εντυπωσιακή κίνηση: μηνύει τον υπουργό Παιδείας Γρηγόριο Κασιμάτη για εξύβριση της πίστεως.²⁸⁵ Με προκήρυξή τους τον κατηγορούν για αντιθρησκευτική και αντιθεολογική στάση, καθώς ο υπουργός φέρεται να έχει δηλώσει ότι «*σήμερα η Ελλάδα δεν προβάλλεται διεθνώς ως χώρα Χριστιανική, αλλ' ως κλασσική και ο*

²⁸⁵ Βλ. Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997*. Ιστορική Επισκόπηση των Σχέσεών τους, Αθήνα: Εκδόσεις «Το Ποντίκι» 1997: 141.

κλασικισμός είναι η δόξα της. Και αυτή η λέξη ‘Θρησκευτικά’ ‘σοκάρη’ σήμερα. Και αν οι Θεολογικοί Σχολαί κλείσουν, ουδόλως με ενδιαφέρει. Διότι η Ελλάδα δεν χρειάζεται Θεολογίας και Θρησκευτικά. Χρειάζεται μηχανάς».²⁸⁶ Μια εβδομάδα αργότερα, στις 29 Μαρτίου, η Επιτροπή Αγώνα επιδιώκει και πετυχαίνει συνάντηση με τον Αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο, ο οποίος επαναλαμβάνει για μία ακόμα φορά την δυνατότητα της ιερωσύνης των λαϊκών θεολόγων ως λύση στο πρόβλημα της ανεργίας.²⁸⁷ Ζητεί, δε, επίμονα την άμεση παύση των κινητοποιήσεων των φοιτητών, φοβούμενος ότι μια τέτοια αναταραχή και μια πιθανή σύγκρουσή τους με την κυβέρνηση μπορούσε να έχει επίπτωση σε ανοικτά θέματα που αφορούσαν την Εκκλησία της Ελλάδος. Γι’ αυτό και το κλίμα στην συνάντησή τους παραπέμπει σε αόριστες και τετριμμένες επισημάνσεις, δίχως ουσιαστική αξία, ότι «τόσον ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος και οι Σεβασμιώτατοι Ιεράρχαι, όσον και οι Καθηγηταί των Θεολογικών μας Σχολών διεβεβαίωσαν τους φοιτητάς της Θεολογίας, ότι πράττουσιν πάν ό,τι είναι δυνατόν προς περιφρούρησιν του κύρους του μαθήματος των Θρησκευτικών, προς αποφυγήν της μειώσεως των ωρών αυτού, και προς εξεύρεσιν λύσεως του προβλήματος των αδιόριστων θεολόγων. Όθεν η εκ των μαθημάτων αποχή των φοιτητών της Θεολογίας ουδένα άλλον ζημιοί ή αυτούς τους ιδίους, καθ’ όσον απομακρύνει τούτους εκ του έργου της μορφώσεως αυτών».²⁸⁸

Είναι φανερό ότι η Ιεραρχία, δεν επιθυμούσε να εμπλακεί ενεργότερα στη κρίση που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στους φοιτητές Θεολογίας και την κυβέρνηση, εφ’ όσον εκείνη την στιγμή εκκρεμούσαν οι λεπτομέρειες για το ζήτημα του «μεταθετού» και της σύνταξης του νέου Καταστατικού Χάρτη της εκκλησίας.²⁸⁹ Οι ισορροπίες έπρεπε να κρατηθούν και να διαφυλαχθούν οι εφεδρείες δυνάμεων από την πλευρά της διοικούσας εκκλησίας, χωρίς να εκτεθεί σε έναν κύκλο αντιπαράθεσης που δεν την αφορούσε άμεσα. Εξ άλλου, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει, η ρητορική περί ένταξης των θεολόγων στον κλήρο, ήταν το μονίμως επαναλαμβανόμενο μοτίβο, στο οποίο εξαντλείτο η όποια στήριξη της διοικούσας εκκλησίας προς τα καυτά προβλήματα των αδιόριστων θεολόγων, γεγονός που είχε ήδη επικριθεί αρνητικά.²⁹⁰ Όλα τα

²⁸⁶ «Προκήρυξις των Επιτροπών Αγώνος Φοιτητών της Θεολογίας», *Ενορία* 17 (1962): 131.

²⁸⁷ Βλ. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., *Θεολογικός Αγώνας*, 1962 - Ιστορία, Αθήνα: Παρουσία 1989: 54.

²⁸⁸ [Ανωνύμου], «Η Απεργία των Φοιτητών της Θεολογίας», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΛΘ’ (1962): 175.

²⁸⁹ Βλ. Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997*. Ιστορική Επισκόπηση των Σχέσεων τους, Αθήνα: Εκδόσεις «Το Ποντίκι» 1997: 141

²⁹⁰ Βλ. [Ανωνύμου], «Ο Λέβης», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 105 (1962): 1, «Διότι λύσιν δεν αποτελεί η καθ’ οιονδήποτε τρόπον απορρόφησης των Θεολόγων παρά του Υπουργείου αλλά κυρίως η

παραπάνω σε συνδυασμό με το κλίμα του γεροντικού συντηρητισμού το οποίο επικρατούσε στο περιβάλλον του Αρχιεπισκόπου, συνετέλεσαν στην πλήρη απογοήτευση των θεολόγων.²⁹¹

Η ιερωσύνη των θεολόγων ενδιέφερε την διοικούσα εκκλησία και την επικροτούσε, εκτός των άλλων, και για έναν βαθύτερο λόγο που σχετιζόταν με την έκφραση ισχύος εντός του εκκλησιαστικού οργανισμού. Ο παλαιός προϊστάμενος της αδελφότητας λαϊκών θεολόγων Ζωή, π. Σεραφείμ Παπακώστας, είχε περάσει τη γραμμή ότι οι νέοι της οργάνωσης, η οποία εκείνη την εποχή υποκαθιστούσε, χωρίς υπερβολή, την εκκλησιαστική διοίκηση σε όλο το φάσμα του εκκλησιαστικού έργου, θα έπρεπε να παραμένουν στις τάξεις των λαϊκών.²⁹² Από την πλευρά της, η Ιεραρχία της εκκλησίας ήθελε ανέκαθεν τους θεολόγους να προσχωρούν στις τάξεις του κλήρου, εφ' όσον έτσι θα βελτιωνόταν καταρχήν το επίπεδο του κλήρου, αλλά κυρίως οι επίσκοποι θα περιορίζαν όσο ήταν εφικτό την παντοδυναμία της Ζωής, η οποία λειτουργούσε αυτόνομα, χωρίς άμεση αναφορά και διοικητική εξάρτηση από τους οικείους μητροπολίτες.

Προϊόντος του χρόνου οι κινητοποιήσεις των φοιτητών της Θεολογίας κλιμακώνονται. Στις 3 Απριλίου εισβάλλουν δυναμικά στον περίβολο της Αρχιεπισκοπής και παραμένουν οχυρωμένοι, έως ότου παραδίδουν υπόμνημα στον Αρχιεπίσκοπο, κατόπιν στις 5 Απριλίου πραγματοποιούν δεύτερη καθιστική διαμαρτυρία μπροστά στα Προπύλαια, ενώ στις 11 Απριλίου, με την συμμετοχή φοιτητών από την Θεσσαλονίκη, διαδηλώνουν μαζικά στην Αθήνα.²⁹³ Η αιτία, η οποία φαίνεται ότι οδήγησε στην συμμαχία των θεολόγων με τους υπόλοιπους φοιτητές του πανεπιστημίου, ήταν η επίθεση που δέχθηκαν από την αστυνομία, μέσα

αξιοποίησις τούτων εκ μέρους της Εκκλησίας της Ελλάδος την οποίαν λυμαίνεται η αγραμματοσύνη του κλήρου της, και η οποία τόσην ανάγκην έχει των θεολόγων τούτων.

Αλλ' η αξιοποίησις αυτή δεν είναι δυνατόν να γίνη με ένα πρόχειρον λόγον 'εμπρός ιερωθίτε' αφού 'έτσι τάφερε η κατάρα' αλλά με μίαν συστηματικήν μελέτην και γενναίαν αντιμετώπισιν των εμποδίων, που φράσσουν εις τους σημερινούς Θεολόγους τον δρόμον προς την ιερωσύνην. Διότι αλλοίμονον εις την Εκκλησίαν εάν η προσέλευσις των Θεολόγων εις τας τάξεις του ιερού Κλήρου υπαγορευθή ως μία ανάγκη διαφυγής εξ ενός αποπνικτικού οικονομικού αδιεξόδου. [...] Έφθασε πλέον επί ξηρού ακμής το πρόβλημα των Θεολόγων. Ή πρέπει να κλείσουν αι Θεολογικαί Σχολαί εις τον τόπον τούτον όπου η αγωνία του 'ψηλαφήσειαν και εύροιεν τον Κύριον' είναι σύμφωνος με την ψυχήν του Έθνους ή θα πρέπει να τεθή επί νέων ισχυρών θεμελίων το όλον πρόβλημα πριν να είναι πολύ αργά, διότι, ως γνωστόν, ο λέβης, εξακολουθή να κοχλάζη».

²⁹¹ Βλ. Γ. Θ. ΠΙΝΤΖΙΠΑ-Γ. Ν. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Εκκλησία και Ελληνισμός από το 1821 έως Σήμερα: Ιστορική Επισκόπηση*, Αθήνα: Προσκήνιο-Άγγελος Σιδεράτος 2005: 140.

²⁹² Βλ. Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997*. Ιστορική Επισκόπηση των Σχέσεων τους, Αθήνα: Εκδόσεις «Το Ποντίκι» 1997: 141.

²⁹³ Βλ. Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997*. Ιστορική Επισκόπηση των Σχέσεων τους, Αθήνα: Εκδόσεις «Το Ποντίκι» 1997: 141-142.

στα κεντρικά κτήρια του ιδρύματος.²⁹⁴ Επρόκειτο για μια απρόσμενη σε εξελίξεις δράση, λαμβανομένης υπ' όψιν του συντηρητικού πολιτικού προσανατολισμού των θεολόγων. Τα γεγονότα διαδραματίστηκαν ως εξής:

«Περισσότεροι από χίλιοι αστυνομικοί είχαν αποκλείσει το χώρο του συλλαλητηρίου, για να εμποδισθεί κάθε προσπάθεια πορείας προς το Υπουργείο Παιδείας. Κινητοποιήθηκε, εξάλλου, ολόκληρος ο αστυνομικός μηχανισμός της Πρωτεύουσας, με πυροσβεστικές αντλίες και μηχανοκίνητα, που παράστεκαν απειλητικά και προειδοποιητικά τη συγκέντρωση. Παρόντες ήσαν ο αρχηγός της Αστυνομίας Πόλεων Ραμκιτζής, ο Διοικητής της Γενικής Ασφαλείας Καραχάλιος, ο αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών Καραμπέτσος, ο επικεφαλής της υπηρεσίας διώξεως κομμουνισμού αστυνόμος Παπασπυρόπουλος και ο αντιεισαγγελέας Κανίνιας. Κατά τη δήλωση μιάς εφημερίδας, με μεγάλη κυκλοφορία τότε ('Ελευθερία', 12.4.1962), η Κυβέρνηση εξαπέλυσε εναντίον των Θεολόγων 'την χειροτέραν αστυνομικήν επιχείρησιν από των πολυνέκρων γεγονότων της διαδηλώσεως δια το Κυπριακόν, τον Σεπτέμβριον του 1957'.

Το συλλαλητήριο άρχισε στις 10.30 π.μ. με κύριους ομιλητές τους Προέδρους των Επιτροπών Αγώνος Αθηνών και Θεσσαλονίκης, Χρ. Βασιλειάδη και Δημ. Βακάρο. Μίλησαν επίσης και άλλα μέλη της Ε.Α., όπως και εκπρόσωπος των Αδιόριστων Θεολόγων.[...] Τον πατριωτικό αλλά και αγωνιστικό συνάμα, τόνο του συλλαλητηρίου υποδήλωσε και το ψάλσιμο του Θούριου του Ρήγα Φεραίου: 'Ως πότε παλληκάρια...', που σκόρπισε βαθειά συγκίνηση στα πλήθη του Λαού, που από μακριά παρακολουθούσαν τα γινόμενα και δυνάμωσε το αγωνιστικό φρόνημα των Φοιτητών. Τελευταίος ομιλητής, κατά το πρόγραμμα, ήταν ο τυφλός φοιτητής της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Βασ. Τσούπρας, που έδωσε και το σύνθημα της 'εξόδου' από τον κλοιό της Αστυνομίας με τα λόγια: 'Εμπρός, όλοι στο Υπουργείο Παιδείας! Αφού ο Υπουργός δεν ακούει τις αντιπροσωπείες μας, ας ακούσει σήμερα τη φωνή όλων μας. Αν μας εμποδίσουν τα τάγματα και συντάγματα, που είναι γύρω μας, μη φοβηθήτε. Η βία για μια ακόμη φορά θα κάμει τη δουλειά της. Αντέχει το σώμα σας για ξύλο; Ας κτυπηθεί λοιπόν, το σώμα μας, το πνεύμα όμως μένει ελεύθερο'.

²⁹⁴ Βλ. Σ. ΖΗΛΙΑ, Α. ΙΕΡΕΜΙΑ, Χ. ΚΑΡΑΤΖΑ, *Ιστορία του Φοιτητικού μας Κινήματος*, Αθήνα: «Νέο Φοιτητικό Κίνημα» 1975: 65 «Οι φοιτητές της Θεολογίας (ήταν ο συντηρητικότερος σύλλογος) στις εκδηλώσεις για να πετύχουν επαγγελματική απορρόφηση και διορισμό, δέχτηκαν μέσα στα κεντρικά κτίρια βάρβαρη επίθεση από την αστυνομία. Δεινοπάθησαν όχι μόνο οι αδιόριστοι θεολόγοι κι οι φοιτητές, αλλά και όποιος έτυχε να πλησιάσει. Η δημοκρατική πλειοψηφία της ΔΕΣΠΑ (σ.σ. Διοικούσα Επιτροπή Πανεπιστημίου Αθηνών) πέτυχε συμμαχία και με τους θεολόγους, παίρνοντας πανηγυρικά την απόφαση για οργάνωση πανσπουδαστικής συγκέντρωσης στις 6 Απρίλη 1962».

Αυτόματα, χωρίς πολλή σκέψη, όλος ο όγκος των Φοιτητών άρχισε να κινείται με τάξη προς την οδό Πανεπιστημίου. Μερικοί Φοιτητές μπόρεσαν να φθάσουν εκεί, διασπώντας τον αστυνομικό κλοιό. Τότε όμως άρχισαν να λειτουργούν οι αντλίες, με σκοπό να αναχαιτίσουν το ρεύμα. Παράλληλες ομάδες αστυνομικών, βοηθούμενες και από μέλη της Ε.Κ.Ο.Φ., με ρόπαλα και κλόμπς έπεφταν πάνω στους ανυπεράσπιστους Φοιτητές, που περίμεναν μεν αντίδραση, αλλά όχι τόση μανία. Μπορούμε να πούμε ότι κανείς, παρά τα λεγόμενα, δεν περίμενε να φθάσουν τα πράγματα εκεί, που έφθασαν. Γι' αυτό και προπορεύονταν Κληρικοί και Φοιτήτριες, μέχρι να διαλυθεί η πορεία. Οι Φοιτητές προσπαθούσαν να αμυνθούν με τους χαρτοφύλακές τους και τα πλακάτ, που η 'Καθημερινή' την επομένη θα τα χαρακτηρίσει 'ρόπαλα', για να δώσει άλλο χρώμα στην αντίσταση των Φοιτητών. Σκηνές βίας και τρόμου, αλλά και αλληλεγγύης και ανθρωπιάς, ξετυλίγονταν επί μία περίπου ώρα. Οι Φοιτητές προσπαθούσαν να προστατεύσουν τις Φοιτήτριες από τα άγρια κτυπήματα αστυνομικών και Ε.Κ.Ο.Φιτών, που είχαν συγκεκριμένο στόχο: τα στήθη και τη βουβωνική χώρα. Τους Φοιτητές κτυπούσαν επίσης ιδιαίτερα στα γεννητικά όργανα.

Για να εξευμενισθεί η αστυνομία, ένας μεγάλος αριθμός Φοιτητών, που ήσαν ακόμη πίσω, άρχισαν να ψέλνουν τον Εθνικό Ύμνο και μετά το 'Τη υπερμάχω', αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Οι αστυνομικοί επιτέθηκαν και σ' αυτούς, τους διέλυσαν με πρωτοφανή βία και στη συνέχεια, παραβιάζοντας το άσυλο του Πανεπιστημίου, πέρασαν τα Προπύλαια και κυνηγούσαν τους αναζητούντες προστασία Φοιτητές μέχρι την αίθουσα των τελετών του Ιδρύματος. Μέχρι τις 3 περίπου το απόγευμα συνεχιζόταν το άγριο κυνηγητό αστυνομικών-Φοιτητών και Φοιτήτριες έτρεχαν κρατώντας σταυρούς ή τα σχισμένα 'πανώ' τους. Η Θεολόγος φοιτήτρια Ελένη Εξάρχου, με μια μικρή αναπηρία στο ένα πόδι, έτρεχε επί μία περίπου ώρα μαζί με το υπόλοιπο πλήθος των συναδέλφων της, χωρίς να μπορέσουν να την φθάσουν οι αστυνομικοί.[...]

Ο απολογισμός σε τραυματίες ήταν πλούσιος. Περίπου 40 ήταν οι βαρύτερα τραυματισμένοι. Από αυτούς 21 Φοιτητές και Φοιτήτριες (όλοι θεολόγοι) και 19 αστυνομικοί. Άλλοι τόσοι περίπου τραυματίστηκαν ελαφρότερα».²⁹⁵

Τούτη η ενέργεια, θα ήταν δυνατόν να εξηγηθεί πολιτικά ως μια δυναμική εμπλοκή της κοινότητας των θεολόγων στη δράση του ευρύτερου φοιτητικού κινήματος του 1960; Μάλλον όχι, εφ' όσον η ίδια η Πανελλήνια Ένωση Αδιορίστων

²⁹⁵ Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., *Θεολογικός Αγώνας*. 1962 - Ιστορία, Αθήνα: Παρουσία 1989: 65-69.

Θεολόγων προσπάθησε εξ αρχής να διασκεδάσει τις εντυπώσεις, δηλώνοντας ότι τέτοιου είδους κινητοποιήσεις είχαν ως κίνητρό τους αποκλειστικά το ενδιαφέρον των θεολόγων για την ελληνοχριστιανική ταυτότητα της Παιδείας, την οποία θεωρούσαν ότι κινδύνευε με τις πρόσφατες αποφάσεις του ΑΣΕΠ.²⁹⁶ Έπρεπε να αποσείσουν τις υποψίες για άλωση του χώρου τους από αριστερά στοιχεία, που πιστευόταν από πολιτικούς και εκκλησιαστικούς κύκλους ότι κατεύθυναν και διοργάνωναν τέτοιες πράξεις επαναστατικής αμφισβήτησης. Είναι ενδεικτικό ότι η κυβέρνηση διατεινόταν πώς η κοινότητα των θεολόγων είχε υποστεί κομμουνιστική διείσδυση σε τέτοιο βαθμό, ώστε προκάλεσε την προσοχή ακόμα και της πρεσβείας των Η.Π.Α., η οποία θέλησε να πληροφορηθεί περισσότερα για την σοβαρότητα των γεγονότων.²⁹⁷

Για να επικυρώσουν ακόμα πιο πολύ την αφοσίωσή τους στην εκκλησιαστική νομιμότητα και το εκκλησιαστικό πολιτισμικό κεφάλαιο, η Πανελλήνια Ένωση Αδιόριστων Θεολόγων δημοσιοποιεί τον «Δεκάλογο του Θεολόγου Καθηγητού».²⁹⁸ Πέρα από το μάλλον αδόκιμο της πράξης αυτής (να δίνουν συμβουλές οι αδιόριστοι θεολόγοι σε διορισμένους καθηγητές θεολόγους, ώστε να επιτελέσουν καλύτερα το έργο τους), μάλλον υποκρύπτονται σε αυτήν δύο βασικές επιθυμίες τους: πρώτον, να δημιουργήσουν ατμόσφαιρα κύρους των θεολόγων έναντι των μαθητών και των

²⁹⁶ Βλ. Πανελλήνιος Ένωσις Αδιόριστων Θεολόγων, «Τί Ζητούν οι Θεολόγοι», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 106 (1962): 5-6.

²⁹⁷ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Ο Αγώνας των Φοιτητών της Θεολογίας το 1962 και το Φοιτητικό Κίνημα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, με θέμα: «Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία-Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές»*, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, τόμος Α', Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 1989: 292-293 «Ο αγώνας προκάλεσε το ενδιαφέρον της Πρεσβείας των Η.Π.Α., η οποία θέλησε να πληροφορηθεί, αν ήταν πραγματική 'η κομμουνιστική επίδραση' στους...θεολόγους, όπως διατεινόταν η Κυβέρνηση».

²⁹⁸ Βλ. [Ανώνυμου], «Ο Δεκάλογος του Θεολόγου Καθηγητού», *Παρατηρήσεων Στήλη, Εκκλησία Μ'* (1963): 43-44

«1. Να θυμάσαι πάντα, ότι δεν είσαι ένας απλός υπάλληλος, αλλά ένας λειτουργός μες υψίστην αποστολήν.

2. Δίδασκε περισσότερο με το παράδειγμά σου και λιγότερο με τα λόγια σου.

3. Κάνε το μάθημά σου με πνοή και παλμό. Απόφυγε την μηχανική επανάληψιν του βιβλίου.

4. Δώσε στους μαθητάς σου την ευκαιρία ν' αναπτύξουν στην τάξιν τα προβλήματά τους και τις απορίες τους. Θ' αγαπήσουν έτσι το μάθημά σου.

5. Δείξε κατανόησιν και ανθρωπιά στις αδυναμίες των μαθητών σου. Γίνε ο μεγαλύτερος φίλος τους.

6. Φρόντισε να επεκτείνης την ευεργετικήν σου επίδρασιν κι έξω από την τάξιν. Οργάνωσε διαλέξεις, κηρύγματα, κοινωνική αλληλεγγύη.

7. Μελέτα τις ελεύθερες ώρες σου την επιστήμην σου και την θύραθεν σοφία. Να είσαι πάντα έτοιμος να δίνης σωστές και υπεύθυνες απαντήσεις.

8. Να προσεύχεσαι καθημερινά. Θ' αντήσης δύνάμιν απαραίτητη για την συνέχισιν του έργου σου.

9. Να ζης πάντα με την ανησυχία μήπως δεν εκτελείς στην εντέλεια το καθήκον σου. Αυτό θα σε οδηγή στην ανανέωσίν σου.

10. Θυμίσου πώς η βασική χριστιανική αρετή είναι η αγάπη. Ζέστανε μ' αυτήν την καρδιά σου και τις καρδιές των συναδέλφων και μαθητών σου. Θα γίνης έτσι ένας λειτουργός άξιος της αποστολής σου».

συναδέλφων τους, πράγμα που σημαίνει ότι δεν ήταν αυτονόητο ως εκ της θέσεώς τους στην τάξη,²⁹⁹ και δεύτερον και ίσως το κυριότερο, να αναζητήσουν πιστοποιήσεις πολιτισμικής επανακεφαλαιοποίησης εκ μέρους της εκκλησιαστικής θεσμικής εξουσίας. Άλλωστε, δεν έκρυψαν ποτέ την ταύτισή τους με την συντηρητική ιδεολογία του ελληνοχριστιανισμού,³⁰⁰ γεγονός το οποίο συνομολογείται και από τους δασκάλους τους, τους πανεπιστημιακούς θεολόγους.³⁰¹

Παρά τις επιδείξεις νομιμοφροσύνης, η έκπληξη που προξένησαν στους εκκλησιαστικούς κύκλους τα γεγονότα ήταν πρωτοφανής,³⁰² έλαβαν δε τέτοια έκταση ώστε ανάγκασαν την διοικούσα εκκλησία, προεξάρχοντος του Αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου, να αποκηρύξει τον αγώνα των θεολόγων, αφήνοντας εντέχνως υπόνοιες για εμπλοκή και καθοδήγησή τους από έξωθεν δυνάμεις.³⁰³ Τελικά ο θεολογικός αγώνας του 1962 έσβησε λίγους μήνες αργότερα, τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς. Ενδεχομένως, όμως, η παρακαταθήκη που κληροδότησε συνέτεινε στην θεμελίωση ενός πολιτικού κεφαλαίου και την διαμόρφωση της πολιτικής συνείδησης σε κάποιες τάσεις των θεολόγων, γεγονός που εκδηλώθηκε στα πολιτικά γεγονότα της επόμενης δεκαετίας. Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, κατά τη διάρκεια εκείνου του ακτιβιστικού πολιτικού αγώνα που επέδειξαν οι μαθητές τους, έκαναν αισθητή την απουσία τους, καθώς δεν ενεπλάκησαν στις συγκεκριμένες διεκδικήσεις τους. Όσο, όμως, κι αν προσπάθησαν να αποστασιοποιηθούν, προκάλεσε αντιδράσεις ο εφησυχαστική στάση τους *«εις μίαν στάσιν παθητικήν και απαραδέκτως άτολμον, δια να μη είπωμεν σκοπίμως καιροσκοπικήν»*.³⁰⁴ Οι μόνοι παράγοντες του εκκλησιαστικού χώρου, οι οποίοι φαίνεται ότι συμπαραστάθηκαν ανεπιφύλακτα υπέρ των διεκδικήσεων των θεολόγων, ήταν ο π. Αυγουστίνος Καντιώτης, ο μετέπειτα μητροπολίτης Φλωρίνης και το μικρό κόμμα της Χριστιανικής Δημοκρατίας, με ηγέτη του τον Νίκο Ψαρουδάκη.³⁰⁵

²⁹⁹ Βλ. Π. Α. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, *Οι Φοιτητές μας*. Η Κοινωνική και Θρησκευτική τους Κατάσταση (Ερευνα), Θεσσαλονίκη 1978: 124.

³⁰⁰ Βλ. Πανελλήνιος Ένωσις Αδιόριστων Θεολόγων, «Ο Αγών των Αδιόριστων Θεολόγων», *Ενορία* 17 (1962): 173.

³⁰¹ Βλ. *Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών επί των Εξαγγελθέντων Κυβερνητικών Μέτρων προς Αναμόρφωσιν της Παιδείας*, Αθήναι 1964: 4.

³⁰² Βλ. Α. Ι. ΚΕΡΑΜΙΔΑ, «Το Δράμα των Αδιόριστων Θεολόγων», *Ενορία* 17 (1962): 105.

³⁰³ Βλ. Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997*. Ιστορική Επισκόπηση των Σχέσεών τους, Αθήνα: Εκδόσεις «Το Ποντίκι» 1997: 145-146.

³⁰⁴ Α. Ι. ΚΕΡΑΜΙΔΑ, «Ο Εκκλησιαστικός Σεισμός και αι Θεολογικά μας Σχολαί», *Ενορία* 17 (1962): 57.

³⁰⁵ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «Απήχηση των Χριστιανοκοινωνικών Ιδεών και Αγώνων της 'Χριστιανικής Δημοκρατίας' στον Θεολογικό Κόσμο και τη 'Διανόηση'», *Συναντήσεις: Ερευνητικές Ανιχνεύσεις στην Ιστορία και το Παρόν*, Αθήνα: Αρμός 2005: 254 «Όταν μάλιστα, ξέσπασε ο μεγάλος

Αυτή την περίοδο, στο περιθώριο των αντιδράσεων των θεολόγων για επαγγελματική διέξοδο, δημοσιεύεται μία επιστολή σταλμένη από τον αδιόριστο θεολόγο Σωκράτη Νίκα προς το περιοδικό *Ανάπλασις*, η οποία τοποθετεί το ζήτημα των θεολόγων στην πραγματικά ιστορική της βάση. Είναι η πρώτη και ίσως η μόνη φορά, πέρα από την καθιερωμένη ρητορική που συνήθως ακουγόταν ως επίσημη φωνή των θεολόγων προς την διοικούσα εκκλησία και τις μάλλον ανίσχυρες παραστάσεις προς το κράτος για μέριμνα, όπου τα γεγονότα και οι επαγγελματικές επιλογές των θεολόγων ανατέμνονται και εξηγούνται στην κοινωνική τους δυναμική. Την παραθέτουμε αυτούσια:

«Αξιότιμε κύριε Διευθυντά,

Είμαι ένας α δ ι ό ρ ι σ τ ο ς θεολόγος με όλη την αβεβαιότητα και ανασφάλεια και αγωνία που κρύβει ο όρος. 'Αδιόριστος θεολόγος' αρχίζει να μοιάζει λίγο με οίκτο, με λύπησι και με κάτι σαν ανεξήγητη ντροπή! Αντιδρώντας σ' αυτή την ντροπή και ξεκινώντας από ένα αίσθημα ευθύνης σας στέλνω τις παρακάτω σκέψεις μου σαν μια εγχείρησι στο θεολογικό κορμί μας, χωρίς, φυσικά, να φιλοδοξώ τον ρόλο του χειρουργου-ιατρού.

Αναρωτιέμαι συχνά: από τους υπερχίλιους εμάς πόσοι πήγαμε στην Θεολογία από ένα εσωτέρο πάθος! Και το ερώτημα καυτό και η απάντηση οδυνηρή: λίγοι, ελάχιστοι.

Να το ομολογήσουμε: Η Θεολογία έτσι όπως είναι -ή έτσι όπως κατάντησε- είναι μια από τις ευκολώτερες και προχειρότερες επιστήμες. Και η ευκολία και προχειρότητα αυτή τράβηξε πολλούς από εμάς ανεργάστους -υποψήφιους ταυτόχρονα και Νομικής και Φιλοσοφικής και Παντείου.

Όταν το καταλάβαμε, κι αν το καταλάβαμε, ήταν αργά. Δεν έχει κανείς τον ηρωισμό να γυρίσει πίσω. Κι έτσι η Θεολογία μας έχασε την έννοια της σ τ α δ ι ο δ ρ ο μ ί α ς, έγινε μια συμβατικότητα, μια τυχαία λύσι στο αινιγματικό πρόβλημα της ζωής.

Πολλοί ακόμα ξεκίνησαν μ' ένα ενθουσιασμό -ένα παιδιάστικο ενθουσιασμό- και πήραν τον ενθουσιασμό αυτό για 'κλήσι', τον εαυτό τους 'κλητό' και...λίγο 'εκλεκτό'. Στο σημείο αυτό οι κατά τόπους πνευματικοί έκαμαν τρομερά λάθη και αυτό δεν θα τους το συγχωρήσουμε π ο τ έ! Γιατί ένας ενθουσιασμός και, μερικές φορές, ένας αρρωστημένος ενθουσιασμός, δεν μπορεί να είναι φωνή ουρανού. Και από τα λάθη

θεολογικός Αγώνας (Φεβρουάριος-Σεπτέμβριος 1962), ως πρώτη αναμέτρηση των θεολόγων φοιτητών με την προσανατολισμένη πλέον δουκικά προς την Ευρώπη Ελληνική Πολιτεία, τα βασικότερα ηθικά στηρίσματά μας ήταν ο π. Αυγουστίνος Καντιώτης και η Χ.Δ.».

αυτά πολλοί βγήκαν κουτσουρεμένοι, σημαδεμένοι, ανάπηροι στο κορμί και στο πνεύμα -χωρίς οι ίδιοι να φταίνε για κάτι τέτοιο.

Μερικούς από μας βρέθηκαν άνθρωποι να τους βοηθήσουν παντοιοτρόπως αν θα εσπούδαζαν Θεολογία και φτωχοί καθώς ήταν οικονομικά, αδύνατοι ηθικά, ασχημάτιστοι πνευματικά υπελόγισαν περισσότερον στην βοήθεια παρά στην -αναιμική άλλωστε- φωνή της καρδιάς των.

Σε όλους μας δε σχεδόν παρουσιάστηκε η Θεολογία σαν μια βολετή, παχειά μικροαστική υπόθεσι. Όλοι περιμέναμε αυτό που δεν ήλθε, κι ίσως ποτέ να μην έλθη και καλύτερα να μην έλθη: μια καλή κοινωνική θέσι, καλό μισθό, ζεστό σπίτι...

Αυτή λοιπόν η προέλευσί μας, με όλα της τα λάθη, είναι η αιτία νομίζω της δυσαρμονίας μας, της κακοδαιμονίας μας του σκεπτικισμού και της αμφιβολίας στην αποστολή μας (τί αποστολή, άλλωστε, να ζητήσης από θ ε μ ε λ ι α κ ά λαθεμένους ανθρώπους...).

Και τώρα όλοι, οι υπερχίλιοι εμείς, θρηνούμε κωμικοτραγικά για την αδιοριστία μας που όλα μας λένε ότι θα κρατήση πολλά χρόνια. Ωμά, να πούμε τούτο: από κανένα μη περιμένουμε βοήθεια! Οι κυβερνήσεις με δαιμονιακό παραλογισμό προγραμματίζουν 'έργα' και η Διοικούσα Εκκλησία μας υποψιάζεται για ανατρεπτικούς.

Θα επιβιώσουν πνευματικά, για ολική επιβίωση οι καπάτσοι και θρασεείς θα είναι πιο τυχεροί, θα επιβιώσουν λοιπόν πνευματικά, όσοι κατορθώσουν να κάμουν την πνευματική τους ανακατάταξι, τον εσωτερικό τους ανασχηματισμό όπως οι κρίσιμοι καιροί το επιβάλουν.

Και εξηγούμαι: Οι παροικίες του εξωτερικού ζητούν -καταζητούν εις την κυριολεξίαν- νέους θεολόγους για να περισώσουν ό,τι μπορεί να σωθή από την Ελληνο-Ορθόδοξη κληρονομιά. Και η δραματική έκκλησι μένει χωρίς ανταπόκρισι. Η ιδιωτική εκπαίδευσι μαστίζεται από εμπόρους και αργυραμοιβούς και εμείς αντί να την κυβερνήσουμε, αξιοθρήνητα προσκολληθήκαμε σ' αυτήν για τρεις ώρες διδασκαλίας.

Εφημερίδα, κινηματογράφοι, ραδιόφωνο, θέατρο, τραγούδι παντοδύναμα σύγχρονα μέσα επιδράσεως σε ευρύτατα κοινωνικά στρώματα μένουν από μας αγνοημένα. Για την τηλεόρασι, ας πούμε, που σε λίγο θα εισβάλη στην Πατρίδα μας, κανείς δεν είναι προετοιμασμένος να πη ένα λόγο -εκτός φυσικά από αφορισμούς!

Όσοι λοιπόν από μας, επανακτώντας το χαμένο εσωτερικό τους έδαφος, μπορέσουν να ανασυνταχτούν και, ξεπερνώντας το χαράκωμα της φτηνής ζωής τους, κατορθώσουν να κάμουν το πήδημα -ένα σάλτο μορτάλε- όπως ταιριάζει στους νέους καιρούς, αυτοί, κι'

αν τραγικά αποτύχουν κι αν καούν, θα δικαιώσουν την ύπαρξί τους. Οι άλλοι, οι πολλοί άλλοι, θα βολοδέρνουμε άδοξα.

Ευχαριστώ δια την φιλοξενίαν

Μετά τιμής

ΣΩΚΡ. ΝΙΚΑΣ

Σχολή Στελεχών Υπαίθρου (Πάτραι).³⁰⁶

β. Οι Θεολόγοι κατά την Διάρκεια και μετά την Δικτατορία του 1967

Το ακτιβιστικό κύμα το οποίο εξεδήλωσαν οι λαϊκοί θεολόγων την χρονιά του 1962, μοιάζει να μεταφέρει τον απόηχό του στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970. Οι ριζοσπαστικές πολιτικοκοινωνικές αναζητήσεις και προβληματισμοί, επηρεάζουν καταλυτικά τον ευρωπαϊκό και παγκόσμιο φοιτητικό χάρτη, και δη τους χριστιανούς φοιτητές.³⁰⁷ Όσον αφορά τους έλληνες θεολόγους, η θρυαλλίδα που προκάλεσε την εμπλοκή τους στου φοιτητικούς αγώνες της εποχής, είχε την αιτία της στα μέτρα της δικτατορικής κυβέρνησης ενάντια στους φοιτητές. Με το Ν.Δ. 1347/1973, η κυβέρνηση καταργούσε τις αναβολές των φοιτητών και τους εξανάγκαζε σε μαζικές στρατεύσεις, προκειμένου να διασπάσει την συνδικαλιστική οργάνωσή τους σε φοιτητικούς συλλόγους εντός των πανεπιστημίων. Οι κινητοποιήσεις των φοιτητών έλαβαν τον χαρακτήρα συλλογικής αντίδρασης, καταλήγοντας στα γεγονότα της Νομικής Σχολής, τον Φεβρουάριο του 1973. Εκεί, ανάμεσα στους εξεγερμένους φοιτητές, συμμετέχει και ομάδα φοιτητών της Θεολογικής Σχολής, λαϊκών και κληρικών, η οποία και παραδίδει ψήφισμα συμπαράστασης, στο οποίο μεταξύ άλλων διακηρύσσονται:³⁰⁸

- 1) Η καταδίκη κάθε βίας ενάντια στο φοιτητικό κίνημα
- 2) Η συμπαράσταση στα δίκαια αιτήματα των φοιτητών
- 3) Η κατάργηση του Ν.Δ. 1347/1973 και την επιστροφή των στρατευμένων φοιτητών

Η αντίδραση των πανεπιστημιακών θεολόγων διχάζεται στα πρόσωπα των εκπροσώπων της. Από την μια οι καθηγητές Αθανάσιος Χαστούπης, ως κοσμήτορας

³⁰⁶ Σ. ΝΙΚΑ, «Ανασύνταξι και Εξόρμησι (Επιστολή)», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 103 (1962): 15.

³⁰⁷ Βλ. τις παρατηρήσεις του Ν. Ε. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Παγκόσμιος Χριστιανική Φοιτητική Ομοσπονδία (The World Student Christian Federation) και αι Πρόσφατοι Κοινωνικοπολιτικά Τάσεις και Κατευθύνσεις εν αυτή», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΓ'* (1976): 531-580.

³⁰⁸ Βλ. Α. Χ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Χριστιανοί και Πολιτική Δράση κατά την Περίοδο της Δικτατορίας (1967-1974)*, Αθήνα: Ψηφίδα 2004: 94.

τότε της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, και Κωνσταντίνος Μουρατίδης, ως συγκλητικός του Πανεπιστημίου Αθηνών το τρέχον ακαδημαϊκό έτος 1972-73, συγκατανεύουν μαζί με όλη την Σύγκλητο, στην είσοδο αστυνομικών δυνάμεων στο κτήριο της Νομικής με σκοπό την καταστολή της φοιτητικής εξέγερσης.³⁰⁹ Όταν αργότερα, μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, καλείται ο καθηγητής Μουρατίδης να εξηγήσει αυτήν την πράξη του, το μόνο που μπορεί να επικαλεσθεί είναι ότι αναγκάστηκε να ανταποκριθεί τηλεφωνικώς σε τούτη την απόφαση, ενώ τρεις μήνες μετά, στην συνεδρίαση της 5^{ης} Απριλίου 1973, υπέβαλλε την παραίτησή του από το συγκεκριμένο όργανο.³¹⁰ Αναφέρει, δε, ενδεικτικά ότι τούτη η παραίτησή του χαρακτηρίστηκε ως «*θαρραλέα ενέργεια*», καθώς «*ενίσχυσε τους αγωνιζομένους φοιτητές και ανησύχησε τους κρατούντας τότε στο Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως*».³¹¹

Από την άλλη, ο καθηγητής και επίσκοπος Ανδρούσης Αναστάσιος Γιαννουλάτος επιχειρεί, μαζί με τον διάκονο συνδικαλιστή φοιτητή της Θεολογικής Σχολής π. Τιμόθεο Λαγουδάκη και άλλους τρεις κληρικούς, να εφοδιάσει τους αποκλεισμένους φοιτητές της Νομικής με τρόφιμα χωρίς επιτυχία, ενώ προσπάθειές του να συναντήσει τον διευθυντή της Αστυνομίας Δασκαλόπουλο και τον Πρύτανη αποβαίνουν άκαρπες.³¹² Λίγους μήνες αργότερα, στην μεγάλη συγκέντρωση διαμαρτυρίας που οργανώνεται στις 15/5/1973 με σκοπό την ικανοποίηση των ιδίων φοιτητικών αιτημάτων, διαβάζεται μήνυμα συμπαρατάστασης των φοιτητών της Θεολογικής Σχολής διαποτισμένο έντονα με θεολογικό χρώμα.³¹³

³⁰⁹ Οι Ε. ΦΥΡΙΠΠΗΣ-Χ. Ν. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, «Μέρες του 1973 [20 Φεβρουαρίου-20 Μαρτίου] στη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Αναγνώριση: Τιμητικό Αφιέρωμα στον Καθηγητή Θεόδωρο Γ. Εξαρχάκο*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2006: 733, μας παραθέτουν το συγκεκριμένο έγγραφο της Συγκλήτου:

«Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Εν Αθήναις τη 20-3-1973

Προς τον κ. Αστυνομικόν Δ/ντήν Αθηνών:

Κατόπιν της αρνήσεως των κατεχόντων το Μέγαρον Θεωρητικών Επιστημών Φοιτητών, όπως εκκενώσουν τούτο συμμορφούμενοι προς σχετική πρόσκλησιν της Παν/κής Συγκλήτου και εν όψει του γεγονότος, ότι η υπ' αυτών πραγματοποιουμένη συγκέντρωσις τυγχάνει παράνομος, παρακαλούμεν, όπως ενεργήσετε τα δέοντα δια την αποκατάστασιν της τάξεως.

Ο Πρύτανης: Κωνσταντίνος Ι. Τούντας

Οι Συγκλητικοί: Δ. Κουτσογιαννόπουλος-Θηραίος, Κ. Ρόκας, Α. Χαστούπης, Κ. Γεωργόπουλος, Γ. Μερίκας, Φ. Μπουμπουλίδης, Λ. Καραπιτέρης, Χ. Χαραλαμπίδης, Κ. Μουρατίδης, Γ. Βάρβογλης, Γ. Παπαντωνόπουλος. Κοινοποιήσις: κ. Εισαγγελέα Πλημ/κών Αθηνών».

³¹⁰ Βλ. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, «Υπό το Φώς της Αληθείας: Ο Καθηγητής Κ. Δ. Μουρατίδης κατά την 'Επταετίαν'», *Ορθόδοξος Τύπος* 1-15/11/1974: 4.

³¹¹ Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, *Το Ασυμβίβαστο Εκκλησιαστικής και Κοσμικής Εξουσίας (Εγκύκλιος-Επιστολή)*, Αθήναι 1983: 10.

³¹² Βλ. Μ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Φοιτητικό Κίνημα και Δικτατορία*, Αθήνα 1975: 98.

³¹³ Βλ. Α. Χ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Χριστιανοί και Πολιτική Δράση κατά την Περίοδο της Δικτατορίας (1967-1974)*, Αθήνα: Ψηφίδα 2004: 97-98 «Ο Χριστός, όταν ήταν στη γη, είπε στους μαθητές του 'ει εμέ εδίωξαν και υμάς διώξουσιν'. Εμείς αδέλφια μας τώρα έχουμε μεγάλη Εβδομάδα. Ανεβαίνουμε τον

Μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο του 1973, εμφανίζεται ένα κείμενο στα αγγλικά, με ημερομηνία Αθήνα Χριστούγεννα του 1973, δημοσιευμένο στο θεολογικό περιοδικό *Journal of Church and State*, το οποίο τιτλοφορείται ως «*Θεολογική Διακήρυξη Ελευθερίας και Αξιοπρέπειας του Ελληνικού Λαού από Έλληνες Ορθόδοξους Θεολόγους*».³¹⁴ Το κείμενο δεν φέρει υπογραφή, φυσικά, ενώ αναλύει την πολιτική πραγματικότητα της δικτατορίας χρησιμοποιώντας όρους έντονα φορτισμένους πολιτικά και θεολογικά: περιγράφει την δικτατορία ως «*επανάσταση των μηδενιστών της 21^{ης} Απριλίου 1967*» (the revolution of nihilists of April 21, 1967), χαρακτηρίζοντας τους πρωτεργάτες της ως «*ο συνεργάτης των Ναζί Παπαδόπουλος*» (Nazi collaborator Paradopoulos), κάνουν λόγο για «*διεφθαρμένο μυαλό, όπως του κου Καθαρού Ταγματάρχη Ιωαννίδη*» (a demoralized mind such as 'Mr. Clean' Brigadier Ioannides), ενώ ονοματίζουν τον τότε Πρόεδρο της Δημοκρατίας Γκιζίκη και τον Πρωθυπουργό Ανδρουτσόπουλο ότι είναι «*σκυλάκια του Ιωαννίδη (πληρωμένοι άνθρωποι της CIA)*» (Ioannides and his two puppets, Gizikis and Androutsopoulos 'CIA man by pay').³¹⁵ Αφού καταγγέλλουν τις μορφές πολιτικής και βίας και καταπίεσης της δικτατορίας, εκκινούμενοι, όπως δηλώνουν, από την πίστη τους στον Χριστό και την Εκκλησία, καλούν όλους τους Έλληνες πολίτες σε πολιτική ανυπακοή, ώστε να μην αναγνωρίσουν του νόμους, την τάξη, και τις πολιτικές της δικτατορίας, καθώς και όλους τους χριστιανούς «*να αγωνιστούν για να εξολοθρεύσουν αυτό το Βασίλειο του Αντιχρίστου, το σύστημα της υπέρτατης αποανθρωποποίησης και αδικίας*» (We as Christians must struggle to annihilate this Kingdom of Antichrist, the system of extreme dehumanization and injustice).³¹⁶

ανηφορικό δρόμο του Γολγοθά, όπως και ο Αρχηγός μας, αλλά ελπίζουμε στην Ανάσταση. Καλή Ανάσταση λοιπόν.

Ζούμε τις τραγικές στιγμές που διαδραματίζονται καθημερινά στον πανεπιστημιακό μας χώρο αλλά το πνεύμα δεν νικιέται από την υλική βία και αυτό το μαρτυρούν η Ανάσταση του Χριστού που άδικα πάσχιζαν οι στρατιώτες να φυλάξουν τον τάφο και το Ιουδαϊκό κατεστημένο να τρομοκρατήσει τους μαθητές του. Το μαρτυρεί ακόμα και η Ανάσταση της Ελλάδος, ύστερα από 400 χρόνια τουρκικής σκλαβιάς.

Σα φοιτητές της Θεολογίας συμμετέχουμε ολόψυχα στο φοιτητικό αγώνα και κάνουμε έκκληση στη Διοικούσα Εκκλησία και σε κάθε πνευματικό άνθρωπο που αισθάνεται το πνεύμα του λεύτερο ακόμα, να πάρη θέση και να συμπαρασταθή στον δικαίο μας αγώνα και στο αίτημά της στιγμής ν' αφεθούν ελεύθερα τα αδέρφια μας».

³¹⁴ «Theological Declaration on Freedom and Dignity for Greek People from Greek Orthodox Theologians», *Journal of Church and State* 16 (1974): 173-175.

³¹⁵ «Theological Declaration on Freedom and Dignity for Greek People from Greek Orthodox Theologians», *Journal of Church and State* 16 (1974): 173.

³¹⁶ «Theological Declaration on Freedom and Dignity for Greek People from Greek Orthodox Theologians», *Journal of Church and State* 16 (1974): 175.

Όλα τα παραπάνω, μετά την επακόλουθη κατάρρευση της δικτατορίας το 1974, θέτουν τους θεολόγους μπροστά σε νέες πολιτικές προκλήσεις. Το ρεύμα που συνθέτει τον πολιτικό ακτιβισμό και την θεολογική πίστη αναδύεται ως ένα νέο, πρωτοποριακό σχήμα θεολογικής σκέψης και πράξης. Οι θεολόγοι μπορούν πλέον να εμπνευστούν από την λατινοαμερικάνικη εμπειρία της Θεολογίας της Απελευθέρωσης, η ευρωπαϊκή δυναμική της Πολιτικής Θεολογίας, αλλά και από ελληνικές ομάδες παρόμοιας ιδεολογίας, όπως η «Χριστιανική Δημοκρατία», ακόμα και από πρωτοποριακές ενοριακές κινήσεις, προκειμένου να δώσουν νόημα στην κοινωνική και πολιτική παρέμβασή τους.³¹⁷ Ενδεχομένως, το κήρυγμα του πανεπιστημιακού θεολόγου Ευάγγελου Θεοδώρου, το οποίο εκφωνεί στο μνημόσυνο που τελεί ο Θεολογικός Φοιτητικός Σύλλογος στον πανεπιστημιακό ναό της Καπνικαρέας την 28/11/1974, εις μνήμην των θυμάτων του Πολυτεχνείου, να παραπέμπει σε σαυτήν την προοπτική.³¹⁸

Το 1976 οι φοιτητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών πραγματοποιούν μια απερίφραστη καταγγελία της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, καταφερόμενοι με μεγάλη προσωπική οξύτητα εναντίον του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ Τίκα, τον οποίο κατηγορούν ως ουσιαστικό συνεργάτη και εξάρτημα της δικτατορίας, καλώντας ταυτόχρονα την νεολαία να αγωνισθεί προς τον σκοπό της απογύμνωσης του εκκλησιαστικού οργανισμού από το πνεύμα της ολοκληρωτικής ανελευθερίας και της δεσποτικής καταπίεσης.³¹⁹ Όπως είναι φυσικό, μια τέτοια πολιτική πράξη των

³¹⁷ Βλ. Δ. ΜΟΣΧΟΥ, «Η Νεοδιαφωτιστική Κριτική Απέναντι σε Κοινωνικές Αναφορές της Ορθόδοξης Σκέψης», *Σύναξη* 73 (2000): 28-29.

³¹⁸ Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Λόγος προς Φοιτητάς της Θεολογίας για την Έναρξη του Ακαδημαϊκού Έτους και για Μνημόσυνο των Θυμάτων του Πολυτεχνείου», *Εφημέριος ΚΔ'* (1975): 16, «Η ωραία πρωτοβουλία σας να συνδυάσετε με την εναρκτήρια Θ. Λειτουργία της Θεολογικής μας Σχολής το θρησκευτικό μνημόσυνο για τα θύματα του Πολυτεχνείου επιτρέπει και επιβάλλει τη σύνδεσι του περιεχομένου του ολιγόλεπτου αυτού κηρύγματος για την εν Χριστώ καινή κτίσι με το μήνυμα του Πολυτεχνείου.

Τόσον η γεμάτη από θυσίες ηρωϊκή εξέγερσις πολλών νέων τον περασμένο Νοέμβρη, που με τον πρωτοποριακό και προφητικό χαρακτήρα της αφύπνισε -έστω αργότερα- και τις συνειδήσεις πολλών μεγαλύτερων, όσον και η κατά την παρελθούσα εβδομάδα καθολική κινητοποίησης της ελληνικής νεολαίας προς ανύψωσι των περυσινών γεγονότων σε παντοτεινό σύμβολο του αγώνος για την επιδίωξι ενός καινούργιου κόσμου, του κόσμου της αληθινής ελευθερίας και δικαιοσύνης, -τα γεγονότα αυτά αποδεικνύουν, πώς φυσιολογικό γνώρισμα της ανθήσεως της προσωπικότητος των νέων είναι το αίτημα της ανακαίνσεως του κόσμου, η αναζήτησις απολύτου αξιολογικού προσανατολισμού, η ανακάλυψις μιας υπεραξίας που βρίσκεται πάνω από όλες τις άλλες αξίες, για να συναρπασθούν οι νέοι απ' αυτή και για ν' αφιερώσουν σ' αυτήν ολόκληρο τον δυναμισμό της νεανικής της υπάρξεως».

³¹⁹ Γ. ΓΚΙΝΗ, *Ιεράρχες Διάκονοι της Χούντας*, Αθήνα 1978: 37-38 «Ο Φασισμός της χούντας δεν άφησε άθικτη ούτε την Εκκλησία μας. Η χούντα έβαλε το πόδι της βαθειά μέσα σ' αυτήν. Άρχισε με τον Παπαδόπουλο και τον Ιερώνυμό του. Αποκορυφώθηκε όμως κατά την περίοδο Ιωαννίδη-Σεραφείμ και εξακολουθεί ακόμη να κυριαρχεί σε όλη της την έκταση.

θεολόγων, η οποία εκδηλώθηκε με τρόπο πρωτόγνωρο και οριοθετούσε ακόμα και ανατροπές, θορύβησε πολύ τον θεολογικό χώρο, και ιδίως τους πανεπιστημιακούς θεολόγους. Κι αυτό διότι, όπως μπορούσε να παρατηρήσει κάποιος, όλα αυτά προμήνυαν την επερχόμενη μεταβολή του πολιτισμικού κεφαλαίου των θεολόγων, στην προοπτική της αυτονόμησής τους από τον εκκλησιαστικό οργανισμό. Δεν ήταν, λοιπόν, τυχαίες οι αντιρρήσεις οι οποίες ηγέρθησαν και αφορούσαν στο νέο θεολογικό πολιτισμικό κεφάλαιο το οποίο εκδηλωνόταν σε νέα σχήματα θεολογικής σκέψης και πράξης, (σκέψεις και πράξεις που κατευθύνονταν στην ενεργό ανάμειξη των θεολόγων στις πολιτικοκοινωνικές διαδικασίες και οραματιζόταν επαναστατικές φόρμες θεολογικής μαρτυρίας). Οι αντιρρήσεις των πανεπιστημιακών θεολόγων άρχισαν να επικεντρώνονται κυρίως στην ποιότητα όσων θα έφεραν στο μέλλον το όνομα θεολόγος.

Από την αχαρακτήριστη απουσία της στα γεγονότα του Πολυτεχνείου ως και την θρασύτατη επιμονή του Σεραφείμ Τίκα, να παραμένει ακόμη στον Αρχιεπισκοπικό Θρόνο, αποτελούν τη μεγαλύτερη πρόκληση για το λαό μας και ιδιαίτερα για σένα ηρωική νεολαία μας.

Οι μεγαλύτερες μορφές της Εκκλησίας μας, κατά το παρελθόν, ήσαν πρώτες στους ηρωικούς αγώνες του Έθνους μας και πάντα δίπλα στα ηρωικά νειάτα. Οι σήμερα όμως διοικούντες την Εκκλησία έχουν πέσει σε τελεία αφασία. Εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, οι πιο πολλοί είναι σκοτεινοί. Γι' αυτό ενώ στην Πολιτεία άρχισε να πνέει μια αύρα δημοκρατική, στην Εκκλησία εξακολουθεί να καίει λαύρα δικτατορική.

Δικτατορία στη σύνταξη του Καταστατικού Χάρτη.

Δικτατορία στις σχέσεις Μητροπολιτών και λοιπών Κληρικών.

Δικτατορία στα Μοναστήρια, που έχουν μεγάλες περιουσίες.

Δικτατορία Ιωαννίδη-Σεραφείμ παντού μέσα στην Εκκλησία.

Διότι Σεραφείμ ίσον Ιωαννίδης και Ιωαννίδης ίσον Σεραφείμ.

Γι' αυτό ηρωική νεολαία, ύψωσε τη φωνή σου, με όλη τη δύναμή σου για να φύγει ο Σεραφείμ Τίκας, ο καρπός της Ιωαννιδείου δικτατορίας, να πέσει ο φασισμός από την Εκκλησία.

Κάτω οι φασίστες από την Εκκλησία.

Εκκλησία ίσον Ελευθερία».

Κεφάλαιο 7. Το Πολιτιστικό Κεφάλαιο και οι Νέου Τύπου Θεολόγοι: Αλλαγές

α. Οι Αριστεροί Θεολόγοι

Από την δεκαετία του 1970 αρχίζει να εμφανίζεται δυναμικά στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, ένα καινοφανές φαινόμενο: εισάγονται στην Σχολή φοιτητές, οι οποίοι σπουδάζουν θεολογία χωρίς να έχουν καμμία ουσιαστική σχέση με τον χώρο της εκκλησιαστικής πραγματικότητας.³²⁰ Είναι άνθρωποι που δεν υποκινούνται από κανενός είδους εσωτερική κλήση ή κλίση προς την εκκλησία, συχνά δεν πιστεύουν καν στον Θεό ή προβάλλουν ισχυρές αμφιβολίες για την ύπαρξή του,³²¹ αλλά ενδιαφέρονται για τα θεολογικά πράγματα μόνον ακαδημαϊκά, ή αποσκοπώντας στην επαγγελματική τους αποκατάσταση στην Μέση Εκπαίδευση.³²²

Επρόκειτο για μία συνάντηση η οποία ήταν εκ πρώτης όψεως αναπάντεχη, εκ μέρους των πανεπιστημιακών θεολόγων. Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, σε όλη την διάρκεια του βίου τους, παρέμειναν επιλεκτικά αποστασιοποιημένοι από την σύγχρονη διανόηση και τα προβλήματα που απασχολούσαν τον σημερινό άνθρωπο, προκαλώντας με αυτήν την στάση τους μάλλον την αδιαφορία της κοσμικής σκέψης.³²³ Επιπλέον, η μέχρι τώρα εμπειρία της διανόησης από τους θεολόγους ήταν μάλλον απογοητευτική. Η συντριπτική πλειονότητα των ορθόδοξων θεολόγων, θεωρούσαν τους εαυτούς τους πιστά τέκνα της εκκλησίας και είχαν βιωματική και ομολογιακή σχέση εξάρτησης και πνευματικής χειραγώγησης με την εκκλησιαστική πραγματικότητα.³²⁴ Δεν διανοούντο, λοιπόν, να αναπτύξουν κριτική σκέψη, δηλαδή

³²⁰ Βλ. Χ. Α. ΚΑΛΥΒΑ, αρχιμ., *Μαρξιστικός Υλισμός*, Χαλκίς: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Μορφωτικής & Φιλανθρωπικής Αδελφότητας «Η Κυψέλη» 1986: 65 «Ποιος μπορεί να αμφισβητήσει το φαινόμενο ότι υπάρχουν και στις Θεολογικές Σχολές και στις Εκκλησιαστικές ακόμη που προϋποτίθεται πώς θα στελεχώνουν την Εκκλησίαν με άνδρες ευσεβείας και αυτοθυσίας, κομμουνίζοντες, σοσιαλίζοντες, ορθολογίζοντες, εκφραζόμενοι ασεβώς προς τας παραδόσεις της πίστεώς μας, διχασμένοι ως προς αυτήν την πίστιν, αμφισβητίες των ορθοδόξων δογμάτων και των εκκλησιαστικών θεσμών χλευασταί; Κανείς».

³²¹ Βλ. Ε. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, «Θεολόγοι Άπιστοι; (Επιστολή)», *Ενορία ΚΖ'* (1972): 108 «Το να λέγουν όμως οι πτυχιούχοι αυτοί θεολόγοι, ότι δεν θέλουμε να γίνωμεν κληρικοί, διότι 'αμφιβάλουμεν περί την πίστιν', είναι φοβερόν και τερατώδες. Είναι δε φοβερόν και τερατώδες, αλλά και παράλογον και ασεβές και βλάσφημον και ανόητον το προβαλλόμενον, [...]. Θεολόγος και απιστία είναι αθλιότης και δυστυχία, είναι τραγωδία, και κωμωδία, είναι...τραγέλαφος και απελπισία».

³²² Βλ. Ν. Α. ΝΙΣΣΙΟΤΙΣ, «Orthodox Theological Education: Reality and Perspectives», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΓ'* (1976): 510-511.

³²³ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, *Το Ευαγγέλιον και ο Σύγχρονος Κόσμος*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1970: 15.

³²⁴ Βλ. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Το Μάθημα των Θρησκευτικών», *Εκκλησία ΝΘ'* (1982): 148.

διάθεση αμφισβήτησης, προς την εκκλησία, καθώς θεωρούσαν μία τέτοια ενέργεια ως ένδειξη απιστίας και προδοσίας προς τα ιερά και τα όσια της πίστης.³²⁵ Οι θεολόγοι, όχι μόνο οι κληρικοί αλλά και οι λαϊκοί, αισθάνονταν την ανάγκη να δικαιολογούν όλες τις επιλογές και τα πεπραγμένα της διοικούσας εκκλησίας, αναλαμβάνοντας ρόλο απολογητικό, εφ' όσον πίστευαν ότι μόνον έτσι αποδεικνύουν την εκκλησιαστική τους ταυτότητα και την πιστότητά τους στο εκκλησιαστικό κεφάλαιο. Τούτο το σχήμα σκέψης και πράξης, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως μέσον καθυποτάξης και χειραγώγησης των θεολόγων, προκειμένου να αναπαράγονται οι σχέσεις εξουσίας εκ μέρους της Ιεραρχίας εις βάρος του λαϊκού στοιχείου.³²⁶ Η εκκλησιαστική διοίκηση με αυτόν τον τρόπο θα μεταβαλόταν σε πεδίο απόλυτης εξουσίας της Ιεραρχίας, όπου κάθε απόπειρα αμφισβήτησης και διαφοροποίησης ελάμβανε τον χαρακτήρα αποστασίας, παρά την ρητορική της διοίκησης περί ισοτιμίας κληρικών και λαϊκών.³²⁷

Είναι επόμενο, λοιπόν, όταν παρατηρείται η μαζική εισβολή στην Θεολογική Σχολή Αθηνών ανθρώπων μη ελέγξιμων από τις δομές της διοικούσας εκκλησίας, ανθρώπων έντονα πολιτικοποιημένων, με διάθεση αμφισβήτησης και δυνατότητα ρήξεων και ανατροπών,³²⁸ να επικρατήσει πανικός στις τάξεις του εκκλησιαστικού/θεολογικού χώρου. Ενός χώρου, ο οποίος συνηθέστατα ονομάτιζε τους εχθρούς και αντιπάλους του, με τα εξής ονόματα: ήταν «ο ποικιλόμορφος υλισμός, ο μηδενισμός, ο άθεος υπαρξισμός και ο μαρξισμός».³²⁹ Για τον πανεπιστημιακό θεολόγο της Θεολογικής Αθηνών, Κωνσταντίνο Μπόνη, η διάθεση για ενασχόληση με τα θέματα της επικαιρότητας και με τα κοινωνικά προβλήματα, αντιμετωπίζεται μάλλον ως προσπάθεια διαίρεσης και διάσπασης του ορθοδόξου πληρώματος, ως ενδεχόμενη ζημία και βλάβη της πίστης και της εκκλησίας.³³⁰ Ιδιαίτερα, όμως, η μαρξιστική ιδεολογία και η εργώδης ενεργοποίησή της σε όλη την

³²⁵ Βλ. Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, *Το Ευαγγέλιον και ο Σύγχρονος Κόσμος*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1970: 20-21.

³²⁶ Για τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις του θεολόγου προς την διοικούσα Εκκλησία βλ. Βλ. Ι. ΔΟΥΛΑΙΟΥ-ΜΑΝΔΑΛΙΔΗ, *Ο Θεολόγος και το Έργο του*, Θεσσαλονίκη: Παναγ. Σ. Πουρναράς 1988: 42, 44.

³²⁷ Βλ. Α. Γ. ΚΟΜΠΟΥ, Μητρ. Σισανίου και Σιατίστης, «Η Επικράτησις της Ορθοδοξίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 62 (1979): 289.

³²⁸ Βλ. Π. Ν. ΣΙΜΩΤΑ, *Η Προσωπικότης και η Επιστημονική Προσφορά του Βιβλικού Θεολόγου Βσιλείου Στογιάννου (Σχόλια εις Εγκώμια)*, Αθήναι 1987: 55 «[...] ήτο και είναι πασίγνωστον, ότι κατά τα τελευταία έτη, από της μεταπολιτεύσεως και εντεύθεν και ιδίως από της 'αλλαγής' εις την ανωτάτην παιδείαν, οι φοιτηταί ελάχιστα ενδιαφέροντο δια τας πανεπιστημιακάς παραδόσεις, ασχολούμενοι κυρίως με την πολιτικήν».

³²⁹ Α. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, «Οι Σημερινές Δυσκολίες του Θεολόγου στο Έργο του μέσα και έξω από το Σχολείο», *Κοινωνία ΚΑ'* (1978): 176.

³³⁰ Βλ. Κ. Γ. ΜΠΟΝΗ, «Οι Θεολόγοι ως Ενεργά Μέλη της Εκκλησίας», *Εκκλησία ΝΣΤ'* (1979): 73.

κλίμακα εκπαίδευσης φαίνεται πώς καθίσταται βασικός και πρωταρχικός αντίπαλος μιας τάσης των θεολόγων.³³¹ Αυτό που σκανδαλίζει εξόχως τους κύκλους του θεολογικού χώρου είναι η ύπαρξη μαρξιστών και εν γένει αριστερών φοιτητών και φοιτητικών παρατάξεων στους κόλπους της Θεολογικής Σχολής Αθηνών. Ενδεικτικό του κλίματος με το οποίο αντιμετωπίζονται είναι και το παρακάτω σχόλιο, με αφορμή τις φοιτητικές εκλογές του έτους 1978:

*«η ‘Προοδευτική Δημοκρατική Ενότητα’ έλαβε 3 από τις 5 έδρες της Θεολογικής Σχολής. Η δε ‘Προοδευτική Δημοκρατική Ενότητα’ στεγάζει και την παράταξη του Κ.Κ.Ε. εσ. και την παράταξη του Κ.Κ.Ε. εξ. Παρακαλούμε θερμά τον κ. Αγουρίδη να μας απαντήσει: Υπάρχουν φοιτηταί της Θεολογικής Αθηνών κομμουνισταί; Ναι ή όχι; Κι αν υπάρχουν κομμουνισταί ‘Θεολόγοι’, είναι ή δεν είναι άθεοι; Συνεπώς, ποία είναι ‘αστεία’; Τα γραφόμενα περί ‘αθέων Θεολόγων’ ή τα λεγόμενα υπό του κ. Αγουρίδη στην συνέντευξί του; Το ερώτημα μένει ακόμη και καμμιά σοφιστεία και καμμιά συνέντευξι δεν μπορεί να μας πείση, ότι δεν συμβαίνει κάτι φοβερό στις Θεολογικές μας σχολές».*³³²

Η δεκαετία του 1980 κληρονομεί από την μόλις προηγούμενη κάποιες ήδη παγιωμένες σταθερές στους θεολόγους της Θεολογικής Σχολής Αθηνών. Κατ’ αρχήν, το έντονο κύμα πολιτικοποίησης, με αιχμή του δόρατος την μαρξιστική ιδεολογία και τις πολιτικές θεολογίες που εμπνέονται από αυτό, συνεχίζει να προκαλεί την αντίδραση της συντηρητικής θεολογικής τάσης. Ακούγονται φωνές διαμαρτυρίας για την παρουσία εντός της Σχολής των φοιτητικών παρατάξεων όπως η Πανσπουδαστική και η ΠΑΣΠ, προσκείμενων στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα αντίστοιχα, οι οποίες προσπαθούν από την πλευρά τους να αποδείξουν ότι είναι συμβατός ο διάλογος και η συνύπαρξη του Χριστιανισμού και του Κομμουνισμού.³³³ Επίσης, κληρικοί, όπως ο π. Θεόδωρος

³³¹ Βλ. Α. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, «Οι Σημερινές Δυσκολίες του Θεολόγου στο Έργο του Μέσα και Έξω από το Σχολείο», *Κοινωνία ΚΑ’* (1978): 172.

³³² Θ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ (Επιστολή), *Χρονικά, Κοινωνία ΚΔ’* (1978): 72.

³³³ Βλ. Ε. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ, «Παραμένει Σοβαρόν το Πρόβλημα των Θεολογικών Σχολών της Χώρας», *Ορθόδοξος Τύπος* 4.3.1983: 4 «Δεν έχουμε όμως χρεία μαρτύρων δια τα έργα και τας ημέρας αυτών των νέου τύπου θεολόγων, των στρατευμένων όχι εις τον Χριστόν και εις την Εκκλησίαν αλλά εις τον Μαρξισμόν και εις τον αθεϊσμόν, αφού επισήμως μεταξύ των φοιτητικών παρατάξεων των Θεολογικών Σχολών υπάρχει και η ελεγχόμενη από το ΚΚΕ εξ. Νεολαία, η οποία ως συνήθως καλώς οργανωμένη και κατευθυνόμενη από επιτροπάτα του κόμματος παρασύρει εις συνοδοιπορίαν και άλλους φοιτητάς είτε πλήρως πολιτικοποιημένους, ως οι της ΠΑΣΠ, είτε αφελώς

Ζήσης, καθηγητής στην Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης, φοβούνται την «αλλοτρίωση», την «εκτροπή» και την εσωτερική διάβρωση της θεολογίας από τα παραπάνω καινοφανή -για έναν χώρο που παραδοσιακά ελέγχεται από την εκκλησία- ιδεολογικοθεολογικά μορφώματα,³³⁴ ενώ ο π. Γεώργιος Μεταλληνός, καθηγητής στην Σχολή της Αθήνας, επιμένει ότι «δεν υπάρχει, άλλωστε, τραγικότερη ύπαρξη από τον Θεολόγο, σ' οποιαδήποτε βαθμίδα της παιδείας, ο οποίος διδάσκει πράγματα, με τα οποία δεν είναι εσωτερικά-καρδιακά συνδεδεμένος και δεν τα αποδέχεται ή δεν τα πιστεύει», διότι «η επιστήμη της θεολογίας αυτοαναιρείται στο πρόσωπο του 'απίστου' ή 'αθέου' 'θεολόγου'». ³³⁵ Στην ίδια γραμμή πλεύσης κινούνται και οι αντιλήψεις του μητροπολίτη Περιστερίου, Χρυσόστομου Ζαφείρη, ο οποίος, με αφορμή τα αποτελέσματα των φοιτητικών εκλογών στην Θεολογική Σχολή Αθηνών του έτους 1984, προειδοποιεί:

«Συμφώνως προς τα αποτελέσματα των εκλογών τούτων εις την Θεολογικήν Σχολήν των Αθηνών έλαβον: α) Εις το Θεολογικόν ΠΑΣΠ (ΠΑΣΟΚ) 167, ΔΑΠ (Ν.Δ.) 241, Χριστιανική Δημοκρατία 151, Πανσπουδαστική (ΚΚΕ) 143 και ΔΑΔΕ (ΚΚΕ εσ.) 59. β) Εις το Ποιμαντικόν τμήμα, του οποίου οι φοιτηταί κατ' εξοχήν προορίζονται δια την στελέχωσιν του ανωτέρου κλήρου έλαβον: ΠΑΣΠ (ΠΑΣΟΚ) 68, ΔΑΠ (Ν.Δ.) 66, ΚΚΕ 55 και Χριστιανική Δημοκρατία 30. [...] Οι σήμερον ιδεολόγοι μαρξισταί, υλισταί και τυχόν άθεοι φοιτηταί της Θεολογίας, [...] θα διδάξουν είτε υποτονικά, είτε εις μερικές περιπτώσεις και ό,τι ακριβώς είναι αντίθετον προς την ορθόδοξον θεωρίαν και πράξιν της Εκκλησίας, της οποίας την επιρροήν θα περιορίσουν εις το ελάχιστον, προκειμένου να την αλλοιώσουν, εξασθενήσουν και να την καταστήσουν αλώσιμον, οπότε θα

πιστεύοντας Χριστιανούς φοιτητάς, ότι είναι δυνατόν να διαλεχθούν και να συνυπάρξουν Χριστιανισμός και Κομμουνισμός [...]

³³⁴ Βλ. Θ. ΖΗΣΗ, «Η Ελλαδική Θεολογία (Το Ξεκίνημα και η Σημερινή Κατάσταση)», *Ξενία Ιακώβω Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής*, επί τη 25ετηρίδι της Αρχιεπισκοπείας αυτού, (εποπτεία Α. Α. Αγγελόπουλος, επιμέλεια Α. Ε. Καραθανάσης), Θεσσαλονίκη 1985: 473 «Ήδη εις τα διοικητικά συμβούλια των θεολογικών φοιτητικών συλλόγων επί αρκετά χρόνια πλειοψηφούν αι αριστεραί φοιτητικαί παρατάξεις, συνεπικουρούμεναι από τους χριστιανοσοσιαλιστάς της 'Συνάξεως', των 'Σημαδιών', της 'Χριστιανικής Δημοκρατίας'. Φαίνεται πολύ περίεργον εις τους ακούοντας ότι η 'Πανσπουδαστική', φοιτητική παράταξις της ΚΝΕ (=Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας) διαθέτει ισχυράν εκπροσώπησιν μεταξύ των φοιτητών της Θεολογίας».

³³⁵ Γ. Δ.ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «Θεολογική Παιδεία και Εκκλησιαστική Αγωγή», *Η Προσωπικότητα και η Θεολογία του Μεγάλου Φωτίου: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες επί τη Ιερά Μνήμη του κατά τα Έτη 1970-2010*, Αθήναι: Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος 2011: 436.

*επιχειρήσουν την κατάλυση και τον εξανδραποδισμόν αυτής, θέτοντες εις την θέσιν της εικόνας του Χριστού τας φωτογραφίας του Μάρξ, Λένιν και Μάο [...]».*³³⁶

Το διοικητικό συμβούλιο της Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων, δίνει σε τούτα τα νέα πολιτικά δεδομένα εντός του θεολογικού πεδίου την συνήθη ανιστορική εξήγηση: όλα αυτά καταδεικνύουν θεωρίες και σενάρια συνομωσιολογίας και καταστροφολογίας, τα οποία εξυφαίνουν «παγκόσμιες αντιχριστιανικές δυνάμεις, συσπειρωμένες σε πανίσχυρους καταλυτικούς μηχανισμούς», δυνάμεις οι οποίες ειδικά για την Ελλάδα καταβάλλουν συνεχείς, συστηματικές και εντατικές προσπάθειες προκειμένου να ανακόψουν το έθνος «από τη μοναδική και ανεκτίμητη Ελληνορθόδοξη παράδοσή του και κυρίως την Ελληνοχριστιανική Παιδεία του. Επιδιώκουν να το καταστήσουν Έθνος χωρίς ταυτότητα, με ολοφάνερο σκοπό την εξαφάνισή του μέσα στη χοάνη του διεθνισμού και του πολιτιστικού μινιμαλισμού».³³⁷ Είναι ευδιάκριτο, ότι τα επιχειρήματα με τα οποία επιχειρούν να αποτιμήσουν το επίδραση της αριστερής ιδεολογίας πάνω στους νέους θεολόγους, επιβεβαιώνουν την αποτυχία τους να ερμηνεύσουν κριτικά το πνεύμα των καιρών και τις ιστορικές και κοινωνικές εξελίξεις.

Δεύτερο κατά σειρά, αλλά όχι δευτερεύον σε αξιολογική κλίμακα, κληροδότημα της δεκαετίας του 1980, ήταν η κοινωνική απαξίωση του θεολόγου, είτε του καθηγητή της Μέσης Εκπαίδευσης είτε του φοιτητή, οι οποίοι διέθεταν αμφότεροι μία από τις χαμηλότερες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου.³³⁸ Μία μερίδα της φιλικά προσκείμενης στην εκκλησιαστική παράδοση διανόησης, συγκρίνοντας τον θεολόγο καθηγητή με τον μοναχό αναφορικά με την εν γένει προσφορά τους στον πνευματικό βίο, θεωρεί συντριπτικά ισχυρότερο τον δεύτερο, ο οποίος με αυταπάρνηση και κίνδυνο διακινδύνευε για να διδάξει στην νεολαία «τα ιερά γράμματα», σε αντίθεση με τον πρώτο που συμπεριφέρεται με την ασφάλεια του

³³⁶ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ) ΖΑΦΕΙΡΗ, Μητρ. Περιστερίου, *Η Θεολογική Σχολή της Χάλκης (Αναμνήσεις-Βιώματα-Οραματισμοί)*, Αθήναι 1984: 370-372.

³³⁷ «Εγκύκλιος του Διοικητικού Συμβουλίου της Π.Ε.Θ. προς τους Συναδέλφους Όλης της Ελλάδος, επί τη Τριακοστή Επετείω της Π.Ε.Θ.», *Κοινωνία ΚΓ'* (1980): 1-2.

³³⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μετά από εμπειρική έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι καθηγητές θεολόγοι στα τέλη της δεκαετίας του 1970 είχαν τους περισσότερους αγράμματους γονείς, από όλους τους υπόλοιπους συναδέλφους τους, ενώ προέρχονταν σε ποσοστό 93% από αγροτικές ή ημιαστικές περιοχές, βλ. Κ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, *Με Ποια Κριτήρια Επιλέγει ο Έλληνας Εκπαιδευτικός του Επάγγελμά του: Μια Εμπειρική Έρευνα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1982: 95 και 72.

δημόσιου υπαλλήλου, του βολεμένου επαγγελματία.³³⁹ Αν και επικίνδυνα γενικευτικοί, οι παραπάνω αφορισμοί δεν φαίνεται να απέχουν πολύ από την ιστορική αλήθεια. Ωστόσο, η έκδηλη περιφρόνηση προς την πανεπιστημιακή θεολογία και τους θεολόγους εγγίζει τα όρια της άμεσης απαξίωσης, ιδίως όταν εκπορεύεται από επισκοπικά χείλη, όπως αυτά του μητροπολίτη Αυγουστίνου Καντιώτη: «*Μορφωμένος τεράστια, εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν, γλωσσομαθής, καθηγητής Θεολογίας. Τι να τον κάμης; Άχρηστος δια τους ευγενείς αγώνες της Ορθοδοξίας. Αναπαύεται εις την έδραν, ναρκισσύεται, αυτολιβανίζεται και θεάται πυρπολούμενον το οικοδόμημα της πίστεως*».³⁴⁰ Τέτοιες προκαταλήψεις, σε συνδυασμό με την πολιτιστική μεταβολή νέων θεολόγων και την δραστηριοποίησή τους σε αριστερά κόμματα και ιδεολογίες, αλλά και οι εκ διαμέτρου αντίθετες, όπως π.χ. η κατηγορία προς τους θεολόγους καθηγητές για συχνότατο εκδηλούμενο άκρατο σκοταδισμό, συντελούν στην συντήρηση του χαμηλού πολιτισμικού κεφαλαίου των θεολόγων, προκειμένου να ισορροπήσουν ανάμεσα στα εκκλησιαστικά τους ερείσματα και τις επιτακτικές απαιτήσεις του κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντός τους.³⁴¹

Μετά από όλα αυτά, μόνο τυχαίο δεν είναι το γεγονός ότι οι εισακτέοι φοιτητές στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, ύστερα από σχετική έρευνα που διενεργήθηκε το έτος 1989, παρουσιάζονται ως ελλιπέστατα ενημερωμένοι και απληροφόρητοι για την γνωστική/επαγγελματική επιλογή τους, ουσιαστικώς αδιάφοροι προς αυτήν.³⁴² Η κοινωνική απαξίωση των θεολόγων παρουσιάζεται ως

³³⁹ Βλ. Σ. ΡΑΜΦΟΥ, *Παιδεία Ελληνική*, Αθήνα: Κέδρος 1982: 64-65 «Ο σημερινός διπλωματούχος θεολόγος μειονεκτεί ηθικά απροσμέτρητα έναντι του σχεδόν αγραμμάτου καλόγηρου, που κράτησε το 'κρυφό σχολειό', διότι αυτός μεν προσφέρει συμβατική εργασία επ' αμοιβή, μισθοδοτούμενος και συνταξιοδοτούμενος, όπως κάθε δημόσιος υπάλληλος, ενώ εκείνος δίδασκε τα ισχύα κολυβογράμματα με κίνδυνο της ζωής του. Ο κίνδυνος ζωής που αψηφούσε 'δια του Χριστού την πίστιν την αγίαν και της πατρίδος την ελευθερίαν', τον ανέβαζε στο ύψος των λεγομένων του και τον προσήλωνε εις τον σταυρό, εν αντιθέσει προς τον εξασφαλισμένο –προς το παρόν τουλάχιστον– θεολόγο μας, ο οποίος μη ευρισκόμενος, ως επαγγελματίας, στην περιωπή του μαθήματός του ('Δάσκαλε που δίδασκες και νόμο δεν εκράτεις'), γίνεται μόλις ανεκτός από τον μαθητή. Να επαναλάβη κανείς τη γνωστή πρόταση περί καταργήσεως των βαναρογεννήτων θεολογικών πανεπιστημιακών σχολών και εκ νέου αναλήψεως της θεολογικής παιδείας από τα μοναστήρια, που επί αιώνες με τόση επιτυχία την εθεράπευαν, καίτοι ο μοναχισμός δεν διαθέτει το σφρίγος παλαιότερων εποχών, σίγουρα αυτός είναι ο σωστός δρόμος [...]».

³⁴⁰ Α. ΚΑΝΤΙΩΤΟΥ, μητρ. Φλωρίνης, *Ελευθέρα και Ζώσα Εκκλησία*, Αθήναι 1988²: 112-113.

³⁴¹ Βλ. Ι. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, «Ο Θεολόγος Μεταξύ της Εκκλησίας και της Νεότητας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 63 (1980): 130-131.

³⁴² Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Σπουδάζοντας Θεολογία», *Εφημέριος ΜΕ* (1996): 184-185 «Σε έρευνα που πριν μερικά χρόνια (1989) είχε διεξαγάγει ο τότε Πρόεδρος του Τμήματος Ποιμαντικής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Καθηγητής κ. Ηλίας Οικονόμου, μόλις το 38% των εισαχθέντων είχαν πληροφορηθεί την ύπαρξη του Τμήματος Ποιμαντικής από το σχολείο τους. Άλλοι τόσοι περίπου το πληροφορήθηκαν τελευταία στιγμή από το μηχανογραφικό δελτίο και 18% από διάφορες πηγές (τυχαία, φίλοι κ.ο.κ.). Όσον αφορά στις διαφορές του Τμήματος Ποιμαντικής από το

ένα μόνιμο χαρακτηριστικό τους, το οποίο αδυνατούν να διαχειριστούν και να υπερκεράσουν.

β. Οι Άθεοι Θεολόγοι

Η τάση η οποία είχε δημιουργηθεί στις δεκαετίες 1970 και 1980 στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, να εισέρχονται φοιτητές χωρίς ουσιαστική σχέση και εμπειρία από το ευρύτερο εκκλησιαστικό περιβάλλον, κορυφώνεται κατά τις δεκαετίες 1990 και 2000. Η αριθμητική δύναμη των φοιτητών κυριολεκτικά απογειώνεται: το 1992 οι εγγεγραμμένοι (ενεργοί και επί πτυχίω) στο Θεολογικό ανέρχονταν σε 4. 176 και στο Ποιμαντικό σε 1.158,³⁴³ το 1993 στο Θεολογικό σε 2.952 και στο Ποιμαντικό σε 1.381,³⁴⁴ το 1994 στο Θεολογικό σε 2.952 και στο Ποιμαντικό σε 1.381,³⁴⁵ το 1995 στο Θεολογικό σε 2.952 και στο Ποιμαντικό σε 1.381,³⁴⁶ το 1996 στο Θεολογικό φοιτούσαν 3.102 φοιτητές και στο Κοινωνικής Θεολογίας πλέον 1.590,³⁴⁷ το 1997 στο Θεολογικό φοιτούσαν 3.008 φοιτητές ενώ στο Κοινωνικής Θεολογίας 1.707,³⁴⁸ το 1998 το Θεολογικό φιλοξενούσε 2.812 φοιτητές και το Κοινωνικής Θεολογίας 1.924 φοιτητές,³⁴⁹ το 2000 στο Θεολογικό υπήρχαν 2.797 φοιτητές ενώ στο Κοινωνικής Θεολογίας 1.909,³⁵⁰ και το 2001 στο Θεολογικό 2.797 ενώ στο Κοινωνικής Θεολογίας 1.909.³⁵¹ Η αναζήτηση μιας θέσης στο πανεπιστήμιο που θα μπορούσε να εξασφαλίσει επιπλέον και μία θέση εργασίας αργότερα είναι η αιτία της

Τμήμα Θεολογίας 33% απάντησαν ότι δεν τη γνωρίζουν ή ότι τα δύο Τμήματα δεν διαφέρουν (27%) ή ότι διαφέρουν γενικά στα διδασκόμενα μαθήματα ή στον αριθμό τους (29%) ή σε κάποια χαρακτηριστικά (11%). Η άγνοια και η επιφανειακή αντίληψη των διαφορών οδηγεί στο συμπέρασμα μιάς πλημμελούς ενημερώσεως των υποψηφίων».

³⁴³ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1992*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1992: 506.

³⁴⁴ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1993*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1993: 496.

³⁴⁵ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1994*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1994: 258.

³⁴⁶ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1995*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1995: 269.

³⁴⁷ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1996*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1996: 300.

³⁴⁸ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1997*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1997: 294.

³⁴⁹ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1998*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1998: 298.

³⁵⁰ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 2000*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2000: 301.

³⁵¹ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 2001*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2001: 317.

μαζικής στροφής σε καθηγητικές σχολές, μία από τις οποίες και η Θεολογική.³⁵² Στοιχείο επιβεβαιωτικό της προηγούμενης διαπίστωσης είναι ότι σε ειδική έρευνα (επί συνόλου πενήντα πέντε ατόμων) που διενεργήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1990 και αφορούσε τους εισακτέους του ακαδημαϊκού έτους 1994-1995, μόνο το 23,64% (13 μόλις άτομα) είχε ως πρώτη προτίμηση την Θεολογική Σχολή, ενώ το 76,36% προτιμούσε κάποια άλλη Σχολή, όπως την Φιλοσοφική, την Νομική και την Γυμναστική Ακαδημία.³⁵³ Σε μια πιο πρόσφατη έρευνα, μεταξύ των φοιτητών της Θεολογικής Αθηνών, καταγράφεται σαφώς ότι το 68% δεν είχαν την Θεολογική Σχολή ως πρώτη προτίμησή τους, και αιτία ήταν αφενός ο κοσμικός προσανατολισμός τους και η ισχυρή προοπτική επαγγελματικής απασχόλησης με το συγκεκριμένο πτυχίο.³⁵⁴

Φαίνεται πώς η αυξανόμενη αυτή τάση αδιάφορων προς την πίστη και άθεων θεολόγων, κινητοποίησε τον μητροπολίτη Δημητριάδος, Χριστόδουλο Παρασκευαΐδη, ο οποίος υπογραμμίζει πώς «σε λίγο καιρό είναι ενδεχόμενο η διδασκαλία των θρησκευτικών να περάσει στα χέρια ανθρώπων χωρίς πίστη, αθέων και αρνητών, που τυχαίως βρέθηκαν να σπουδάζουν την θεολογία και ασκούν το λειτούργημα του καθηγητού στα σχολεία προς διαπορισμόν», προειδοποιώντας ότι «αν αύριο οι τέτοιοι 'θεολόγοι' αποφασίσουν να πλήξουν την Εκκλησία εκ των ένδον, το πλήγμα θα είναι καίριο», ενώ καταλήγει προτείνοντας την εκκλησιαστική διοίκηση «να αναλάβει αυτή υπό τον αποκλειστικό έλεγχόν της τα προγράμματα διδασκαλίας, το ήθος των διδασκόντων και την εξ επόψεως ορθοδόξου επάρκειάν τους».³⁵⁵ Φαίνεται ότι η συγκεκριμένη τάση είχε λάβει τέτοια έκταση, ώστε απασχόλησε και την εκκλησιαστική επικαιρότητα. Συγκεκριμένα, σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Καθημερινή*, φιλοξενείται ενημέρωση από τις γενικές συνελεύσεις της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, όπου φοιτητές φέρονται να δηλώνουν: «Συγκεκριμένα, στις γενικές συνελεύσεις τους, πολλοί φοιτητές δήλωναν φανερά πως δεν πιστεύουν στο Θεό, αλλά

³⁵² Περισσότερα για την «αγορά της ποιότητας ζωής» (πνευματικό περιβάλλον, ελεύθερος χρόνος, έκταση του κοινωνικού κύκλου, προσωπική ανεξαρτησία) και την «αγορά των ελίτ» (καλή και προσοδοφόρα εργασία, κοινωνική θέση) που μορφοποιούν την επιθυμία για ένταξη στην φοιτητική οικογένεια, βλ. Μ. ΗΛΙΟΥ, «Η Έννοια της Ισότητας Ευκαιριών και η Πολλαπλή Πολιτική της Χρήσης», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 3 (1982): 97-98.

³⁵³ Βλ. Α. Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Σπουδάζοντας Θεολογία: Μια Απόπειρα Προσέγγισης του Προβλήματος», *Εφημέριος ΜΕ* (1996): 240.

³⁵⁴ Βλ. Α. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, «Η Θέση των Θεολογικών Σχολών στην Ελληνική Κοινωνία», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθήνας & Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Θεολογικές Σχολές & Εκκλησιαστική Εκπαίδευση», Αθήνα 23-24 Μαΐου 2005*, Αθήνα 2005: 160.

³⁵⁵ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ (ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗ), Μητρ. Δημητριάδος, «Ακαδημαϊκή Θεολογία και Διοικούσα Εκκλησία», *Ορθόδοξος Τύπος* 15.2.1985: 1.

βλέπουν τη Σχολή και το πτυχίο που παρέχει, ως μέσο επαγγελματικής αποκατάστασης. Για παράδειγμα ο Ε.Κ. φοιτητής και ηγετικό στέλεχος αναρχικής παρατάξεως της Σχολής δηλώνει άθεος όπως επίσης και η Μ.Α. φοιτήτρια του 4^{ου} έτους μας είπε πώς η Σχολή ήταν από τις πρώτες προτιμήσεις της αλλά η ίδια δεν πιστεύει στο Θεό. Σε ερώτηση προς ομάδα φοιτητών του 1^{ου} έτους εάν η Θεολογική Σχολή ήταν η πρώτη προτίμησή τους οι περισσότεροι απάντησαν αρνητικά. Μάλιστα η Α.Τ. είπε πώς δεν είχε σκεφτεί ποτέ πως θα βρισκόταν σ' έναν τέτοιο χώρο». ³⁵⁶

Το φαινόμενο των άθεων θεολόγων του 21^{ου} αιώνα, είναι μία πραγματικότητα. ³⁵⁷ Σε αυτήν την προοπτική, η αποτίμηση του πανεπιστημιακού θεολόγου, π. Γεωργίου Μεταλληνού, ότι «η επιστήμη της θεολογίας αυτοαναιρείται στο πρόσωπο του 'απίστου' ή 'αθέου' 'θεολόγου' διακόνου της», ³⁵⁸ μοιάζει ανίσχυρη να ενσωματώσει τις πραγματικές διαστάσεις του τόπου και του χρόνου.

³⁵⁶ Βλ. Δ. ΜΑΚΡΗ, «'Διδάσκω αυτά που δεν Πιστεύω': Πολλοί Άθεοι Φοιτητές στη Θεολογική Σχολή», *Καθημερινή* 16.3.1991: 6.

³⁵⁷ Βλ. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΙΔΗ, «Άλλης Σχολής Ευαγγέλιο: Τα (Φοιτητικά) Πάθη της Θεολογικής Αθηνών», *Έψιλον* τεύχος 833 1/4/2007: 43 «Το 90% των φοιτητών της Θεολογικής, βάσει στατιστικής, ήθελε να περάσει σε άλλη σχολή και βρέθηκε εκεί από σπόντα. Κάθε χρόνο, λοιπόν, εισάγονται περίπου 250 άτομα. Μόνο οι 50, στην καλύτερη περίπτωση, θα πάρουν στα σοβαρά τη σχολή και τα μαθήματά της. Οι υπόλοιποι εμφανίζονται μόνο στην εξεταστική. Αλλά και από αυτούς τους 50, αρκετοί φοιτούν με επιμέλεια επειδή θέλουν στη συνέχεια να δώσουν κατατακτήριες εξετάσεις για άλλη σχολή».

³⁵⁸ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «Η Θεολογία ως Εκκλησιαστική Λειτουργία», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών & Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Θεολογικές Σχολές & Εκκλησιαστική Εκπαίδευσις»*, Αθήνα 23-24 Μαΐου 2005, (επιμ. Αθηνά Ν. Κονταλή), Αθήνα 2005: 50 «Το συντελούμενο επιστημονικά θεολογικό έργο, όσο υψηλό και επιβλητικό κι αν είναι, δεν μνεί στην εκκλησιαστική εμπειρία, αλλά την προϋποθέτει. [...] Δεν υπάρχει, άλλωστε, τραγικότερη ύπαρξη από τον θεολόγο, σ' οποιαδήποτε βαθμίδα της παιδείας, ο οποίος διδάσκει πράγματα, με τα οποία δεν είναι εσωτερικά-καρδιακά συνδεδεμένος και δεν τα αποδέχεται ή δεν τα πιστεύει. [...] Η επιστήμη της θεολογίας αυτοαναιρείται στο πρόσωπο του 'απίστου' ή 'αθέου' 'θεολόγου' διακόνου της, δημιουργεί δε ισχυρότατα εμπόδια στην εκπλήρωση της σωτηριολογικής αποστολής της Εκκλησίας στον κόσμο».

Κεφάλαιο 8. Η Οικονομικο-Κοινωνική Θέση των Θεολόγων

α. Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929 και η Ανεργία των Θεολόγων

Η πρώτη εμφάνιση των θεολόγων στην εκπαίδευση γίνεται κατά προσέγγιση το έτος 1910, όταν παρατηρείται μια θεσμική συστηματικοποίηση των θρησκευτικών μαθημάτων.³⁵⁹ Έτσι, στις αρχές του εικοστού αιώνα, οι απόφοιτοι της Θεολογικής Σχολής Αθηνών έχουν καταφέρει -η αλήθεια είναι όχι χωρίς προβλήματα- να παγιώσουν την οργανική θέση τους στην καθηγητική δομή της Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα, δηλαδή στο ελληνικό σχολείο και το γυμνάσιο.³⁶⁰ Μέχρι εκείνη τη στιγμή, που προσδιορίζεται γύρω στο 1914, το μάθημα των Θρησκευτικών, με εξαίρεση 5 ή 6 γυμνάσια σε όλη την επικράτεια, δεν διδασκόταν από ειδικευμένους θεολόγους καθηγητές, αλλά από καθηγητές άλλων μαθημάτων, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων της γαλλικής γλώσσας.³⁶¹ Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι είναι και αυτό ένα επιπλέον δείγμα του εξαιρετικά χαμηλού κύρους που απολάμβανε το μάθημα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο αν και είχε τεθεί τυπικά από το 1897 ως πρώτο τη τάξει, κατ' ουσίαν αντιμετωπιζόταν ως δευτερεύον, ενώ πολλές φορές φέρεται να γίνεται απλώς ανεκτό.³⁶² Μέχρι το 1920, οι θεολόγοι φέρονται να έχουν στελεχώσει 102 σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης στην Παλαιά Ελλάδα και 11 στις Νέες Χώρες.³⁶³

Δεν ήταν, ωστόσο, γενικευμένη η διδασκαλία των Θρησκευτικών σε όλη την Μέση Εκπαίδευση. Στις Μέσες Εμπορικές Σχολές και γενικότερα στα λύκεια

³⁵⁹ Βλ. Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Ο Χριστιανισμός εν τη Οικουμένη», *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου, με θέμα: «Χριστιανισμός και Σύγχρονος Ελληνική Παιδεία»*, Αθήναι 1-3 Ιουνίου 1963, επιμ. Χρυσόστομου, Επισκ. Θαυμάκου, Ι. Τιμαγένους, εν Αθήναις: Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων 1963: 52.

³⁶⁰ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Ι. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ, *Το Μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση (1833-1932)*. Συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1985: 128-137.

³⁶¹ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Η εν Ελλάδι Θρησκευτική Κίνησης από 1900-1950», *Ο Ποιμήν ΙΣΤ'* (1951): 41.

³⁶² Βλ. Θ. Γ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Πολιτιστική Κληρονομιά και Νεοελληνική Εκπαιδευτική Τακτική: Προβλήματα Μεταδόσεως της Παραδόσεως εις τα Σχολεία Μέσης Γενικής Εκπαιδεύσεως*, Αθήναι 1981: 89.

³⁶³ Βλ. Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημ. Εκπαιδεύσεως, *Περίληψις της Στατιστικής της Ορθοδόξου Ελληνικής Εκκλησίας και των Λοιπών εν τω Κράτει Θρησκευμάτων*, εν Αθήναις: Τύποις Μιχαήλ Μαντζεβελάκη 1919: 17-19. Επίσης [Ανωνύμου], «Στατιστική της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* 11 (1920): 149. Για μια διεξοδική ανάλυση σχετικά με τον δεκαπενταετή αγώνα των λαϊκών θεολόγων να καθιερωθούν στην ελληνική Μέση Εκπαίδευση, βλ. Δ. Ι. ΚΟΥΪΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Pro Domo», *Ιερός Σύνδεσμος ΚΒ'* (1922): 254-256, 275-277, 292-294, 317-318, 362-364.

πρακτικής κατεύθυνσης, το μάθημα δεν περιλαμβανόταν στο ωρολόγιο πρόγραμμα, χάριν εξοικονομήσεως κονδυλίων, γεγονός που προκαλεί την διαμαρτυρία του καθηγητή της Θεολογικής Αθηνών, Λεωνίδα Φιλιππίδη.³⁶⁴ Επιπλέον, η ραγδαία ανάπτυξη σε όλη την Ευρώπη του αντίκτυπου από την Οκτωβριανή επανάσταση στη Ρωσία και η εμφάνιση ενός αθεϊστικού κινήματος αμφισβήτησης κάθε παραδεδομένης καθεστωτικής έκφρασης και κατεξοχήν της εκκλησίας, πυροδότησε έναν ανήσυχο προβληματισμό, όπως παρατηρεί ο πανεπιστημιακός θεολόγος Παναγιώτης Μπρατσιώτης.³⁶⁵ Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα, το Συνέδριο που συγκαλούν οι θεολόγοι καθηγητές στα 1927, καταλήγει σε συγκεκριμένες προτάσεις, που αφορούν την ανάσχεση της προπαγάνδας του αθεϊστικού κινήματος, έχοντας ως αιχμή του δόρατος την επέκταση και περαιτέρω ανάπτυξη του μαθήματος των Θρησκευτικών.³⁶⁶

- 1) Να αυξηθούν σε όλες τις τάξεις οι ώρες των Θρησκευτικών σε τρεις
- 2) Να εισαχθεί το συγκεκριμένο μάθημα σε όλα τα Σχολεία
- 3) Να τεθεί σε ίση μοίρα με τα Ελληνικά και Μαθηματικά
- 4) Να διδάσκεται από ειδικούς τόσο στα δημόσια, όσο και στα ιδιωτικά σχολεία
- 5) Να προστεθεί το μάθημα της Απολογητικής
- 6) Να θεσπισθεί οργανική θέση καθηγητή των Ιερών και στα εξατάξια Διδασκαλεία.

Στα 1929, η κυβέρνηση Βενιζέλου, υπό το βάρος των νέων δεδομένων που δημιουργήσαν αφ' ενός η Μικρασιατική Καταστροφή, αφ' ετέρου η ατονία του γλωσσικού ζητήματος καθώς και η ύπαρξη δίπλα στον υπουργό Παιδείας Κ. Γόντικα του Αλέξανδρου Δελμούζου, ιδρυτή μαζί με άλλους του Εκπαιδευτικού Ομίλου, προχώρησε σε μια βαθειά εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που άλλαξε τον εκπαιδευτικό χάρτη της Ελλάδας, προωθώντας μια φιλελεύθερη αστική ιδεολογία, η οποία προέκρινε τις παραγωγικές δυνάμεις της οικονομίας και την δημοκρατία αντί του μέχρι τότε ελληνοχριστιανικού ιδεώδους.³⁶⁷ Σε αυτήν την προοπτική καταργήθηκε το Ελληνικό σχολείο, το οποίο κάλυπτε τις ανάγκες μεταξύ δημοτικού και γυμνασίου, και αντικαταστάθηκε από το ημιγυμνάσιο, με την προοπτική εξέλιξής του σε πλήρες γυμνάσιο.

³⁶⁴ Βλ. Α. Ι. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, «Η Κατάργηση της Έδρας των Θρησκευτικών εις τα Διδασκαλεία και Πρακτικά Λύκεια», *Ανάπλασις* 36 (1923): 107-109.

³⁶⁵ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Εκκλησία και Παιδεία εν Ελλάδι», *Εκκλησία* ΛΘ' (1962): 433.

³⁶⁶ Βλ. «Το Υπόμνημα του Συνεδρίου των Θεολόγων Καθηγητών της Νέας Ελλάδος», *Εκκλησία* Ε' (1927): 298.

³⁶⁷ Βλ. Θ. ΜΥΛΩΝΑ, *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης (Συμβολές)*, Αθήνα: Gutenberg 1998: 181-182.

Ωστόσο, τούτη η μεταβολή επέφερε ανακατατάξεις που έπλητταν καίρια το μάθημα των Θρησκευτικών και συνακολούθως τους καθηγητές θεολόγους. Πιο συγκεκριμένα:³⁶⁸ Στα καινούρια ημιγυμνάσια που δημιουργούνται, στα οποία μεταβιβάστηκαν τα θρησκευτικά μαθήματα της α΄ και β΄ τάξης του ελληνικού σχολείου μεταξύ των οποίων η Ιστορία της Καινής Διαθήκης, η Κατήχηση και Λειτουργική, προβλέπεται ο διορισμός για την κάλυψή τους μόνο φιλολόγων και μαθηματικών, ενώ οι θεολόγοι θα μπορούν να διορίζονται μόνο ελλείψει των ως άνω ειδικοτήτων. Επιπλέον, εφ' όσον το μάθημα της Ιστορίας της Παλαιάς Διαθήκης του ημιγυμνασίου, μεταβιβάζεται εφεξής στο δημοτικό, προβλέπεται η διδασκαλία του από δημοδιδάσκαλο και όχι από θεολόγο. Συν τοις άλλοις, περιορίζεται η δυνατότητα των θεολόγων να αναλαμβάνουν την διδασκαλία και φιλολογικών μαθημάτων, ενώ εξοβελίζεται κάθε πιθανότητα διδαχής του μαθήματος των Θρησκευτικών στα πρακτικά λύκεια.³⁶⁹

Ενώπιον αυτών των εξελίξεων, η κοινότητα των θεολόγων αντιδρά όχι προτάσσοντας και διεκδικώντας την αυταξία τους και την ειδική προσφορά τους στο εκπαιδευτικό έργο, αλλά υπό το κράτος ενός «απολογητικού άγχους». Καταβάλλεται, δηλαδή, εναγωνίως προσπάθεια εκ μέρους τους να καταδειχθεί η αξία του θεολόγου ως καθηγητού, τόσο σε σχέση με τον φιλόλογο, το μόνιμο μέτρο σύγκρισής του, όσο και με τον παιδαγωγό.³⁷⁰

Όσον αφορά το σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων, παρεμβαίνουν κι αυτοί στο γενικότερο ζήτημα, με συγκεκριμένες προτάσεις, όπως:

- 1) να ορισθεί σε όλες τις τάξεις των πρακτικών λυκείων και των Εμπορικών Σχολών η διδασκαλία των Θρησκευτικών, και
- 2) να ορισθεί πάλι, όπως στο παρελθόν, οργανική θέση θεολόγου στα διδασκαλία δημοτικής εκπαίδευσης, με παράλληλη διδασκαλία των Θρησκευτικών και στο γυμνάσιο.³⁷¹

Επίσης, μέρος στον αγώνα υπέρ των θεολόγων και των θρησκευτικών μαθημάτων λαμβάνει και ο *Σύνδεσμος Ελλήνων Θεολόγων*. Η παρεμβατική του δραστηριότητα

³⁶⁸ Βλ. [Ανωνύμου], «Μερικαί Απορίες», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Ζ'* (1929): 313-314.

³⁶⁹ Βλ. Χ. ΜΠΟΓΔΗ, αρχidiaκ., «Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση», *Ανάπλασις ΜΒ'* (1929): 299.

³⁷⁰ Βλ. Β. ΕΞΑΡΧΟΥ, «Η Θέσις των Ελλήνων Θεολόγων εν τη Εκπαιδεύσει», *Εναίσιμον επί τη Τριακοστή Πέμπτῃ Επετηρίδι της Επιστημονικής Δράσεως του Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παραδοπούλου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος*, επιμέλεια Γρηγόριος Χ. Παπαμιχαήλ, Αθήναι 1931: 84.

³⁷¹ Βλ. «Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής προς το Υπουργείον Παιδείας περί των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων», *Εκκλησία Ζ'* (1929): 200.

στοχεύει κυρίως το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, το οποίο χαράσσει τις κατευθυντήριες γραμμές του εκπαιδευτικού έργου. Με υπόμνημα που στέλνει προς την Ιερά Σύνοδο παρακαλεί να ενισχύσει τον αγώνα τους η διοικούσα εκκλησία από την δική της πλευρά, ώστε να ανατραπεί η μείωση των ωρών των θρησκευτικών μαθημάτων της Μέσης Εκπαίδευσης.³⁷² Ακόμα, με υπόμνημά του προς το ίδιο το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, τονίζει ότι σύμφωνα με την διεθνή εμπειρία, το μάθημα των Θρησκευτικών διδάσκεται ανά τρίωρο σε κάθε τάξη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, γεγονός που οφείλει να προβληματίσει τους εκφραστές της εν Ελλάδι εκπαιδευτικής πολιτικής, ούτως ώστε η διδασκαλία των Θρησκευτικών «να γένηται δίωρος τόσον εις την έκτην τάξιν του εξαταξίου Γυμνασίου, όσον και εις πάσας τας τάξεις των Λυκείων και Εμπορικών Σχολών. Δίωρος ωσαύτως πρέπει να καθορισθή η διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων και εις πάσας τας πρακτικές και επαγγελματικές σχολάς, αίτινες προσεχώς μέλλουσι να ιδρυθώσι».³⁷³ Επιπλέον, με κοινό υπόμνημά τους οι πτυχιούχοι θεολόγοι, αλλά και φοιτητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Ελευθέριο Βενιζέλο, διαμαρτύρονται για τον περιορισμό τους «εις την εν Γυμνασίοις μόνον διδασκαλίαν των θρησκευτικών», και τον παρακαλούν να συστήσει στον αρμόδιο υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων «ίνα δια καταλλήλου τροποποιήσεως του ως άνω Νόμου 4373 λάβη τούτο πρόνοιαν περί χρησιμοποίησεως και ημών».³⁷⁴

Όμως πέρα από τις επιθυμίες των ίδιων των θεολόγων, η πολιτική βούληση να συμπειστούν τόσο τα γνωστικά αντικείμενα της εκπαίδευσης, όσο και η οικονομική χρηματοδότηση εκ μέρους του κράτους σε μέτρα που επέβαλλε η εποχή, δηλαδή αυτά της ανανέωσης με βάση τις απαιτήσεις μιας κοινωνίας που αναπροσανατολίζεται, είναι ειλημμένα. Οι θεολόγοι, ως μη ανήκοντες στον επίσημο εκκλησιαστικό οργανισμό, θεράποντες μιας γνώσης που στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου αμφισβητείται έντονα και κριτικά για την ανταποδοτική χρησιμότητά της, γίνονται τα αναμενόμενα «θύματα» των θυσιών για τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό.³⁷⁵

³⁷² Βλ. «Υπόμνημα του Συνδέσμου των Θεολόγων προς την Ι. Σύνοδον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Εκκλησία Ζ'* (1929): 383-384.

³⁷³ «Υπόμνημα του Συνδέσμου των Θεολόγων Καθηγητών προς το Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον», *Εκκλησία Ζ'* (1929): 392.

³⁷⁴ «Υπόμνημα των Πτυχιούχων και Φοιτητών της Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών προς την Α. Εξοχότητα τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως», *Καινή Κτίσις* 7, τεύχη 201 και 202 (1929): 1.

³⁷⁵ Με τα λόγια του Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Κατηχητικόν Σχολείον και Κατηχηταί», *Ανάπλασις ΜΕ'* (1932): 309-310, «Τα Ελληνικά σχολεία, εις τα οποία ικανός αριθμός θεολόγων edίδασκε, κατηργήθησαν, δεν απέμειναν δε ή ολίγα ημιγυμνάσια, καταργούμενα βαθμηδόν και αυτά. Επίσης βαίνει μειούμενος βαθμηδόν και ο αριθμός των γυμνασίων και των εν αυτοίς διδασκόντων θεολόγων. Εις δε τα αντί των

Ενώπιον της νέας εκπαιδευτικής πραγματικότητας, η οποία σαφώς δεν ευνοούσε - αν δεν ήταν ανοιχτά εχθρική- τους θεολόγους, το πρόβλημα του διορισμού και του έργου του καθηγητή θεολογίας άρχισε να απασχολεί εν τίνι μέτρω την θεολογική κοινότητα.³⁷⁶ Συμμέτοχοι στον προβληματισμό αυτό φαίνονται και οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, οι οποίοι επιμερίζουν τις ευθύνες τόσο στην αβελτηρία της εκκλησιαστικής διοίκησης, όσο και στις αγκυλώσεις της πολιτικής εξουσίας.³⁷⁷ Στο ίδιο μήκος κύματος, δηλαδή αυτό της ρητορικής προσέγγισης και όχι της ρεαλιστικής αποτίμησης, έρχονται και οι προτάσεις του Α΄ Πανελλήνιου Θεολογικού Συνδέσμου, οι οποίες προτείνουν:³⁷⁸

- 1) Να προστεθεί μία ακόμα ώρα στο μάθημα των Θρησκευτικών της στ΄ τάξης των γυμνασίων και στις δύο ανώτερες τάξεις των διδασκαλείων
- 2) Οι ώρες των Θρησκευτικών στα ανώτερα παρθεναγωγεία να γίνουν δύο
- 3) Σε όλα τα σχολεία τα Θρησκευτικά να διδάσκονται από ειδικούς θεολόγους
- 4) Στα πρακτικά λύκεια να διδάσκονται τα Θρησκευτικά σε όλες τις τάξεις, από δύο ώρες.
- 5) Να διδάσκονται, επίσης, τα Θρησκευτικά σε όλες τις τάξεις των Εμπορικών Σχολών από ειδικούς θεολόγους
- 6) Σε όσες πόλεις λειτουργεί γυμνάσιο ή ημιγυμνάσιο να διδάσκονται τα Θρησκευτικά επίσης στην ε΄ και στ΄ τάξη των δημοτικών σχολείων
- 7) Καθιέρωση οργανικής θέσης θεολόγου στα διδασκαλεία, θέση επιθεωρητή των θρησκευτικών μαθημάτων και θέση Εκπαιδευτικού συμβούλου
- 8) Δυνατότητα να γίνονται και οι θεολόγοι υποδιευθυντές γυμνασίων
- 9) Δυνατότητα των πτυχιούχων θεολόγων να διορίζονται γραμματείς στις μητροπόλεις, όπως επίσης να διορίζονται ως λαϊκοί ιεροκήρυκες και να αναλάβουν τα κατηχητικά σχολεία
- 10) Να διορίζονται οι θεολόγοι στις παντός τύπου γεωργικές σχολές [...]

καταργουμένων γυμνασίων ιδρυόμενα ή λειτουργώντα επαγγελματικά και πρακτικά σχολεία, διδασκαλεία, λύκεια, εμπορικά σχολιάς κ.λπ. δεν υπάρχει οργανική θέση θεολόγου, το δε θρησκευτικόν μάθημα ελαχίστας εβδομαδιαίας ώρας ή ουδόλως διδάσκεται. Η θέση του θρησκευτικού μαθήματος εν τοις σχολείοις της Μέσης Εκπαιδεύσεως είναι λίαν μειονοτική. Ευρίσκεται σχεδόν εις το περιθώριον του προγράμματος και μάλιστα επιδιώκεται υπό τινων η πλήρης απομάκρυνσις αυτού εκ του σχολείου».

³⁷⁶ Βλ. Ι. Δ. Φ., «Οι Θεολόγοι εν τοις Σχολείοις της Μ. Εκπαιδεύσεως», *Ανάπλασις* 43 (1930): 291-293.

³⁷⁷ Βλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορική Επισκόπησις 1837-1930)», *Εναίσιμα επί τη Τριακοστή Πέμπτη Επετηρίδι της Επιστημονικής Δράσεως του Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος*, επιμέλεια Γρηγόριος Χ. Παπαμιχαήλ, Αθήναι 1931: 173-174.

³⁷⁸ Βλ. [Ανωνύμου], «Α΄ Πανελλήνιον Θεολογικόν Συνέδριον», *Εκκλησία Θ΄* (1931): 20.

- 13) Οι παιδαγωγοί θεολόγοι να προάγονται σε θέσεις διευθυντών σχολείων
- 14) Να ληφθεί μέριμνα υπέρ των αποφοίτων της Θεολογικής Σχολής
- 15) Διευθυντές ιερατικών σχολών να γίνονται θεολόγοι
- 16) Από τους διοριζόμενους εκπαιδευτικούς ένα ποσοστό να είναι θεολόγοι.

Η εύκολη και επαναλαμβανόμενη λύση της επέκτασης του μαθήματος των Θρησκευτικών σε όλους τους τύπους της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στις εμπορικές και πρακτικές σχολές,³⁷⁹ συμπυκνώνει την αδυναμία δημιουργικής αντιπρότασης για το πρόβλημα της ανεργίας. Ωστόσο, η πραγματικότητα αποδεικνύεται ολοένα και σκληρότερη. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία που καταθέτουν με υπόμνημά τους οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι προς την κυβέρνηση, μεταξύ των ετών 1929 και 1933, επί συνόλου 450 διορισθέντων καθηγητών στην Μέση Εκπαίδευση, δεν διορίστηκε ούτε ένας θεολόγος, ενώ οι προβλέψεις για όλη την επόμενη δεκαπενταετία διαγράφονταν το ίδιο απαισιόδοξες, αφού, αν και ο αριθμός των αδιόριστων θεολόγων δεν υπερέβαινε τους 170, δεν επρόκειτο να διοριστεί κανείς από αυτούς.³⁸⁰

Μέτρο της κρίσης που έπληττε τον θεολογικό κλάδο είναι ένα χαρακτηριστικό γεγονός: στις εισιτήριες εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο Αθηνών του ακαδημαϊκού έτους 1933-1934, οι υποψήφιοι φοιτητές της Θεολογικής Σχολής ήταν μόλις και μετά βίας πενήντα (50), στους οποίους ο καθηγητής Αμίλκας Αλιβιζάτος προσδίδει - μεταξύ αστείου και σοβαρού- τον τίτλο του ήρωα, εφ' όσον το μέλλον αυτών των νέων είναι τόσο σκοτεινό, όσο κανενός άλλου φοιτητή του πανεπιστημίου.³⁸¹ Η δυσάρεστη θέση των θεολόγων θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως αδιέξοδος, καθώς το κράτος διατείνεται ότι οι δυνατότητες της Μέσης Εκπαίδευσης δεν αντέχουν ώστε να απορροφήσουν τους άνεργους θεολόγους, ενώ η εκκλησιαστική διοίκηση ισχυρίζεται ότι οι ίδιοι οι θεολόγοι είναι ουσιαστικά υπεύθυνοι για την επαγγελματική περιθωριοποίησή τους, διότι αρνούνται να ιερωθούν.³⁸²

Την κοινότητα των θεολόγων την συγκεκριμένη περίοδο χρωματίζει ένα δυσάρεστο γεγονός. Στα 1933, ο αδιόριστος θεολόγος Γεώργιος Οικονομόπουλος, μόνιμος κάτοικος της Μεγαλόπολης, πεθαίνει από μαρασμό λόγω της πενταετούς

³⁷⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Αντιεπιστημονική Αντίδρασις», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΙΣΤ' (1938): 102.

³⁸⁰ Βλ. «Έγγραφο της Θεολογικής Σχολής περί της εν τη Μέση Εκπαιδεύσει Θέσεως των Θεολόγων», *Εκκλησία* ΙΒ' (1934): 379.

³⁸¹ Βλ. Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Περί της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Ανάπλασις* ΜΣΤ' (1933): 31.

³⁸² Βλ. Μ. Ι. ΓΑΛΑΝΟΥ, «Το Ζήτημα των Αδιόριστων Θεολόγων», *Ανάπλασις* ΜΗ' (1935): 363.

ανεργίας που του δημιούργησε δυσβάστακτες οικογενειακές υποχρεώσεις.³⁸³ Γιος πτωχού ιερέα, μαθητής της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής, υπότροφος του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου, δεν μπόρεσε να αξιοποιήσει το πτυχίο της Θεολογικής Σχολής. Στο μεμονωμένο αυτό περιστατικό, τον θάνατο του Γεώργιου Οικονομόπουλου, προσωποποιήθηκε το αβέβαιο παρόν μιας γενιάς θεολόγων, της οποίας το επαγγελματικό αδιέξοδο επιβεβαιώθηκε με μάλλον βίαιο τρόπο.

β. Η Μεταπολεμική Επανεμφάνιση της Ανεργίας

Οι βαθείες ανακατατάξεις που επέφερε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην ελληνική κοινωνία σε όλα τα επίπεδα της ζωής δεν ήταν δυνατόν να μην επηρεάσουν και την κοινότητα των ελλήνων θεολόγων. Είχε αρχίσει ήδη η αποφοίτηση πτυχιούχων και από την Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης, γεγονός που εκ των πραγμάτων ενδυνάμωσε, αριθμητικά και κοινωνικά, τους καθηγητές των θρησκευτικών μαθημάτων.³⁸⁴ Το πρόβλημα της ένταξής τους στην Μέση Εκπαίδευση κατά την ταραγμένη δεκαετία του 1940, όπως είναι φυσικό, περιήλθε σε δεύτερη μοίρα, καθώς το πρώτιστο μέλημα ήταν η με κάθε τρόπο επιβίωση των ανθρώπων, πρώτα στην κατοχή και κατόπιν στον εμφύλιο πόλεμο. Αυτός είναι και ο λόγος που ανάλογοι προβληματισμοί, όπως αυτοί που είχαν κατακλύσει τον θεολογικό τύπο, περιοδικό και μη, τα αμέσως προηγούμενα χρόνια, εξαφανίζονται κυριολεκτικά. Χρειάζεται να διατρέξουμε την δεκαετία του 1950, ώστε το γνώριμο πρόβλημα της επαγγελματικής απασχόλησης των θεολόγων και της θέσης τους στον εκπαιδευτικό και εκκλησιαστικό οργανισμό να τεθεί ξανά, αλλά αυτή την φορά υπό το φως νέων δεδομένων.³⁸⁵

Κατά τα πρώτα χρόνια της έκτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα, η προσέλευση των θεολόγων στην Μέση Εκπαίδευση φαίνεται ότι υλοποιείτο χωρίς σημαντικά προβλήματα. Οι φυσικές απώλειες του πολέμου και η καινούρια εκκίνηση της κοινωνίας έδωσαν έναν μάλλον αισιόδοξο ρυθμό στην δραστηριοποίηση των θεολόγων στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι. Επιπροσθέτως, ο εκκλησιαστικός οργανισμός

³⁸³ Βλ. [Αωνόμου], «Απέθανεν από Μαρασμόν!», Καινά και Παλαιά, *Ανάπλασις* ΜΣΤ' (1933): 294.

³⁸⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία που διασώζει ο Β. Δ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Πολοδομικόν Πρόγραμμα Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1950: 12, ο αριθμός των εγγραφέντων φοιτητών στην Θεολογική Θεσσαλονίκης ανήλθε ως εξής: ακαδημαϊκό έτος 1941-42 φοιτητές 72, 1942-43 φοιτητές 88, 1943-44 φοιτητές 77, 1944-45 φοιτητές 66, 1945-46 φοιτητές 52, 1946-47 φοιτητές 52, 1947-48 φοιτητές 57, 1948-49 φοιτητές 77.

³⁸⁵ Βλ. Ι. Π. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Σύγχρονα Θεολογικά Προβλήματα», αρ. φύλλου 69-70 *Ανάπλασις* (1958): 158-159, 188-189.

της «Αποστολικής Διακονίας», υπό την ηγεσία του καθηγητή της Θεολογικής Αθηνών Βασίλειου Βέλλα, φρόντισε να ιδρύσει θέσεις αμειβόμενων θεολόγων ως κατηχητών, μία επαγγελματική διέξοδος που απευθυνόταν τόσο στους άνεργους θεολόγους, όσο και στους διορισμένους, εφ' όσον τους εξασφάλιζε ένα πρόσθετο οικονομικό βοήθημα.³⁸⁶

Ακόμα, η «Αποστολική Διακονία» προσέφερε την δυνατότητα πρόσληψης θεολόγων ως βοηθών ιεροκηρύκων στις μητροπόλεις. Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του κλήρου, η έλλειψη γενικότερα κληρικών μετά τον πόλεμο, αλλά και οι άμεσες ποιμαντικές ανάγκες του εκκλησιαστικού πληρώματος για κήρυγμα και κατήχηση, ήταν οι βασικές αιτίες που επέτρεψαν στους λαϊκούς θεολόγους μια πρώτη οργανική και θεσμική διασύνδεσή τους με τον εκκλησιαστικό οργανισμό.³⁸⁷ Οι περισσότεροι από τους 60 που είχαν διορισθεί γύρω στο 1951 ήταν λαϊκοί θεολόγοι, ωστόσο η ταχύτητα απορρόφησής τους παρέμενε πολύ χαμηλή, παρόλες τις εκκλήσεις για την άμεση κάλυψή τους.³⁸⁸ Εφ' όσον, όμως, υπήρχε η προοπτική της σχολικής τάξης, φαίνεται ότι αυτή λειτουργούσε ως ισχυρότατος καταλύτης στις επαγγελματικές προτιμήσεις των θεολόγων της εποχής. Στο τέλος της τρέχουσας δεκαετίας, εν έτει 1957, οι βοηθοί ιεροκήρυκες λαϊκοί θεολόγοι αριθμούν τους 100 σε όλη την επικράτεια.³⁸⁹

Τούτη η καλή εποχή νομοτελειακά δεν κρατά πολύ, αφού η συνεχής παραγωγή και μάλιστα σε αυξημένο αριθμό θεολόγων από τις δύο Θεολογικές Σχολές προξενεί την δυναμική επανεμφάνιση του προβλήματος της ανεργίας στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950, και πιο συγκεκριμένα στα 1956.³⁹⁰ Οι αδιόριστοι φθάνουν τους πεντακόσιους, αριθμός πολύ μεγάλος αν αναλογισθεί κανείς την ήδη υποβαθμισμένη παρουσία του καθηγητή θεολόγου στην Μέση Εκπαίδευση, όπου ο φιλολογικός προσανατολισμός συνεπάγεται 14-15 ώρες για τον φιλόλογο και μόνο 2

³⁸⁶ Βλ. Β. Μ. ΒΕΛΛΑ, «Η Θέσις των Ελλήνων Θεολόγων εν τη Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Εκκλησία* 28 (1951): 270.

³⁸⁷ Βλ. Ν. Σ. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Ο Θεσμός των Ιεροκηρύκων εν τη Εκκλησία της Ελλάδος», *Επετηρίς Φοιτητικού Θεολογικού Συνδέσμου* 1 (1957): 95-96.

³⁸⁸ Βλ. Β. Μ. ΒΕΛΛΑ, «Η Θέσις των Ελλήνων Θεολόγων εν τη Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Εκκλησία* 28 (1951): 269.

³⁸⁹ Βλ. Ν. Σ. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Ο Θεσμός των Ιεροκηρύκων εν τη Εκκλησία της Ελλάδος», *Επετηρίς Φοιτητικού Θεολογικού Συνδέσμου* 1 (1957): 100.

³⁹⁰ Βλ. Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Ίδρυσις, Πεπραγμένα και Προοπτικά της Π.Ε.Θ. (1950-1980)», *Κοινωνία ΚΓ'* (1980): 21.

για τον θεολόγο σε κάθε τάξη.³⁹¹ Τρία χρόνια αργότερα, το 1959, οι αδιόριστοι θεολόγοι ανέρχονται σε επτακόσιους,³⁹² με ολοένα αυξανόμενη τάση.

Τα αίτια τούτης της υπερπαραγωγής θεολόγων προσδιορίζονταν κυρίως στην τάση των Θεολογικών Σχολών να επιτρέπουν την είσοδο σ' αυτές σε τετραπλάσιο αριθμό φοιτητών από τον προβλεπόμενο, προς ικανοποίηση όσων καθηγητών επιθυμούσαν μεγάλο ακροατήριο, αλλά και στην επίσημη πολιτική των κυβερνήσεων να δώσουν ώθηση σε τεχνοκρατικές ειδικότητες διανοουμένων για την ανασυγκρότηση της χώρας από τον πόλεμο.³⁹³

Βέβαια, επανέρχεται η προοπτική της ιερωσύνης των θεολόγων, κάτι που ενστερνίζονται μερικοί από αυτούς.³⁹⁴ Επρόκειτο για μεμονωμένες περιπτώσεις θεολόγων, οι οποίοι, πέρα από την ιερατική τους κλίση και κλήση, μπορούσαν να συμβιβαστούν με τις μορφές εξουσίας μέσα στην διοικούσα εκκλησία και την αποφυγή οποιασδήποτε κριτικής και αμφιβάλλουσας φωνής, υπό το πρόσχημα της εκκλησιαστικής ειρήνης και ευταξίας.³⁹⁵ Όμως ο κανόνας εμφανίζει τους λαϊκούς θεολόγους να αποφεύγουν την ιερωσύνη για τους ίδιους λόγους όπως και στο

³⁹¹ Με τα λόγια του Π. ΦΙΛΑΛΗΘΟΥΣ, «Προβλήματα των Νέων Θεολόγων», *Ανάπλασις* 71 (1959): 23, «Είναι γεγονός ότι πλησιάζουν τας πεντακοσίας αι εκκρεμούσαι αιτήσεις προς διορισμόν εις την Μέσην Εκπαίδευσιν, ενώ ο σήμερον προβλεπόμενος αριθμός των θεολόγων καθηγητών είναι δήθεν υπερπληρωμένος, αλλά το θέμα είναι πολύ γενικώτερον, οφειλόμενον εις το ότι τα γυμνάσιά μας είναι φιλολογικού τύπου. Ο φιλόλογος διδάσκει κατά μέσον όρον 14-15 ώρας εβδομαδιαίως εις την τάξιν, ενώ ο θεολόγος 2. Και ενώ διδάσκονται οι αρχαίοι και οι νέοι συγγραφείς, παραλείπονται οι Βυζαντινοί, τους οποίους πρέπει να διδάξουν οι θεολόγοι, και ενώ διδάσκονται πολλάί άλλαι φιλολογικαί λεπτομέρειαι, οι απόφοιτοι του γυμνασίου έχουν αρκετήν θρησκευτικήν άγνοιαν, διότι δεν επαρκούν αι διατιθέμεναι ώραι. Π.χ. εις τάξιν με δίωρον καθ' εβδομάδα διδασκαλίαν πρέπει να διδασχούν τρεις σπουδαίοι θεολογικοί κλάδοι: Θρησκευσιολογία, Δογματική και Λειτουργική. Το ζήτημα λοιπόν της εν προκειμένω τακτοποιήσεως των πτυχιούχων της Θεολογίας είναι πλευρά γενικωτέρου θέματος χρήζοντος ασφαλώς ρυθμίσεως».

³⁹² Βλ. [Ανωνύμου], «Το Πρόβλημα των Αδιορίστων 'Θεολόγων'», *Ορθόδοξος Σκέψις* Β' (1959): 222.

³⁹³ Βλ. Ι. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ, *Το Μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση κατά την Πεντηκονταετία 1932-1982 (Ιστοριοκοπαιδαγωγική Προσέγγιση και Συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1989: 131-132.

³⁹⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Ευχάριστοι Διαπιστώσεις», *Παρατηρήσεων Στήλη, Εκκλησία ΛΕ'* (1958): 64.

³⁹⁵ Όπως σημειώνει ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Κ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ, «Αι Πατρολογικαί Σπουδαί εν Ελλάδι κατά την Τελευταίαν Δεκαετίαν (1945-1955) και αι Τάσεις της Ορθοδόξου Ελληνικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 10 (1954-55): 107-108, «Οι Επιστήμονες Θεολόγοι ουδέποτε μεταβάλλονται εις ελεγκτάς των Ιερατικών και μάλιστα των Επισκόπων. Όχι διότι δεν βλέπουν πολλάκις τας εκτροπάς και τα άξια διορθώσεως. Αλλά διότι πλέον δεν θέλουν να μειώσουν το κύρος της Εκκλησίας των και διότι αναγνωρίζουν πλείον των άλλων, ότι το ανθρώπινον στοιχείον είναι και θα είναι πάντοτε ατελές, ίνα ακριβώς περισσότερον διαφαίνεται η Άνωθεν επέμβασις εις πραγμάτωσιν του σχεδίου του Θεού, δια μέσου ανεξηγήτων υπ' οτου ατελούς ανθρώπου αγωγών και ατραπών, δι' ών το εξ Αποκαλύψεως Μυστήριον του Θεού γίγνεται γνωστόν πάσιν ανθρώποις».

παρελθόν.³⁹⁶ Ως εκ τούτου, το μέλλον των περισσότερων αρχίζει να διαγράφεται ασαφές και αβέβαιο.³⁹⁷

Κατατίθενται, ωστόσο και σοβαρές προτάσεις, όπως αυτή του Μιχαήλ Γρηγόρη, για πρόσληψη από την κάθε μητρόπολη τουλάχιστον τριών λαϊκών θεολόγων, υπεύθυνων για το κήρυγμα, τα κατηχητικά και την θρησκευτική διαφώτιση, ενώ η μισθοδοσία τους δεν θα επιβάρυνε τον κρατικό προϋπολογισμό, υπό την προϋπόθεση να αναλάβει η μητρόπολη το μονοπώλιο του κεριού και να μην δίνει στο κράτος τέλη χαρτοσήμου, τα οποία θα προσμετρώνται ως ένσημα των θεολόγων.³⁹⁸ Απόπειρες που έγιναν εκ μέρους της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, ώστε να αποφοιτήσουν κοινωνικοί λειτουργοί για τους οποίους υπήρχε πολύ μεγάλη ανάγκη, δεν καρποφόρησαν, καθώς ιδρύθηκαν ειδικές σχολές Κοινωνικών Λειτουργών ακυρώνοντας οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια.³⁹⁹

γ. Προτάσεις Διεξόδου

Η δυναμική τροπή των φοιτητικών κινητοποιήσεων του 1962 ανέδειξε με ξεκάθαρο τρόπο το πρόβλημα ανεργίας που ταλάνιζε χιλιάδες πτυχιούχους,⁴⁰⁰ πολλοί από τους οποίους διένυναν το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας τους.⁴⁰¹ Μετά από τα πρωτοφανή σε ένταση γεγονότα της ίδιας χρονιάς, που συνετάραζαν την ελληνική κοινωνία και θορύβησαν τον εκκλησιαστικό και θεολογικό χώρο, θα περίμενε κανείς ότι είχε έρθει η ώρα για έναν σοβαρό προβληματισμό σχετικά με το επαγγελματικό μέλλον, αλλά και την θέση των θεολόγων στην κοινωνική πραγματικότητα, από όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές, τόσο το ελληνικό κράτος όσο και την εκκλησιαστική διοίκηση. Ακόμα και με τον έκτακτο διορισμό τριακοσίων (300) περίπου θεολόγων πέραν των οργανικών θέσεων που τους αναλογούσαν, στον οποίο προχώρησε το 1964

³⁹⁶ Βλ. [Ανωνύμου], «Εκκλησία και Θεολογική Επιστήμη», *Επί των Γεγονότων, Ορθόδοξος Σκέψις Β'* (1959): 13-14.

³⁹⁷ Βλ. [Ανωνύμου], «Οι Λαϊκοί Θεολόγοι δεν είναι 'Εξωεκκλησιαστικοί' (Επιστολή)», *Ανάπλασις*, φύλλο 37 (1959): 36 «Όλοι πάντως αι φωναί και αι διαπιστώσεις ομολογούν την πραγματικότητα πλέον, ότι οι νέοι θεολόγοι πρόκειται να ταλαιπωρηθούν πολύ. Και η ταλαιπωρία των αυτή θα έχη δυστυχώς και ευρύτερον αντίκτυπον. Όντες επί μακρόν χρονικόν διάστημα ατακτοποιήτοι, κινδυνεύουν να χάσουν τον ζήλον και τον ενθουσιασμόν των δι' ιεραποστολικήν εργασίαν, διότι βλέπουν μη πραγματοποιουμένους τους ορματισμούς, με τους οποίους εξεκίνησαν να σπουδάσουν την Θεολογίαν».

³⁹⁸ Βλ. Μ. Π. ΓΡΗΓΟΡΗ, «Προβλήματα Αδιορίστων Θεολόγων», *Ορθόδοξος Σκέψις Α'* (1958): 273.

³⁹⁹ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Θεολογία και Επικαιρότητα*. (Μελέτες και Άρθρα), Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 147.

⁴⁰⁰ Βλ. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Καταφύγιο Ιδεών*, Αθήνα: Δόμος 1990⁴: 340.

⁴⁰¹ Βλ. [Ανωνύμου], «Το Ζήτημα των Αδιορίστων Θεολόγων», *Παρατηρήσεων Στήλη, Εκκλησία ΜΑ'* (1964): 371.

ο υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου Σ. Αλαμανής,⁴⁰² το πρόβλημα παρέμενε, ενώ όσες προτάσεις είχαν παρουσιαστεί και υποστηριχθεί μέχρι τότε, είτε επανακύκλωναν παλαιότερες ήδη γνωστές και ανεδαφικές λύσεις, είτε γίνονταν χωρίς σοβαρή σκέψη και προοπτική.⁴⁰³ Σε κάθε περίπτωση, το αποτέλεσμα ήταν να καταχωρηθούν, για μία ακόμα φορά, στην ατέρμονα συζήτηση περί του μέλλοντος των θεολόγων, η οποία έμοιαζε να είχε ανοίξει για να μην ολοκληρωθεί - δυστυχώς- ποτέ.

γ.1. Οι Θεολόγοι ως Προπαγανδιστές: Οι «Εθνικοί Εμπυχωτές» του Στρατεύματος
Από παράδειγμα του πώς αντιλαμβανόταν το ελληνικό κράτος και η διοικούσα εκκλησία την θέση και το έργο των θεολόγων, ήταν η ιδέα περί αξιοποίησης των στρατευμένων θεολόγων σε θέσεις «διαφωτιστών» ανάμεσα στους οπλίτες. Για τον σκοπό αυτό το 1946 ιδρύεται και λειτουργεί στη Λάρισα, στις εγκαταστάσεις του Β' Σώματος Στρατού και με την ευθύνη της Θρησκευτικής Διεύθυνσης του Γενικού Επιτελείου Στρατού, το Κέντρο Εκπαιδεύσεως Θεολόγων (Κ.Ε.Θ.), χάρις στην πρωτοβουλία του στρατηγού Π. Καλογερόπουλου και υπό την καθοδήγηση του

⁴⁰² Βλ. Ι. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ, *Το Μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση κατά την Πεντηκονταετία 1932-1982 (Ιστορικοπαιδαγωγική Προσέγγιση και Συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1989: 134.

⁴⁰³ Βλ. Πορίσματα του Συνεδρίου, Γ' Πανελλήνιον Θεολ. Συνέδριον «Χριστιανισμός και Σύγχρονος Ελληνική Παιδεία» 1-3 Ιουνίου 1963 (Πρακτικά), επιμ. Χρυσοστόμου επισκ. Θανμάκου-Ι. Γ. Τιμαγένους, εν Αθήναις: Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων χ.χ.: 48-49,

«α) Καθιέρωσις διώρου, καθ' εβδομάδα, διδασκαλίας του θρησκευτικού μαθήματος εις τα παντός τύπου, βαθμίδος και κατευθύνσεως Σχολεία Μ. Εκπαιδεύσεως, ημερήσια και νυκτερινά, ως και εις τας Τεχνικάς και Επαγγελματικές Σχολάς, ημερήσιας και νυκτερινάς επίσης.

β) Η επαναφορά της διατάξεως, καθ' ἣν οι θεολόγοι τοποθετούνται εις θέσεις Εφόρων και Επιμελητών των Χριστιανικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, λόγω ειδικότητος.

γ) Ο διορισμός περισσοτέρων νέων θεολόγων εις τα Σχολεία Μ. Εκπαιδεύσεως και τας Τεχνικάς και Επαγγελματικές Σχολάς του Κράτους.

δ) Η νομοθέτησις οργανικής θέσεως θεολόγου εις όλα τα ιδρυθησόμενα Σχολεία της Μ. Εκπαιδεύσεως της α' βαθμίδος.

ε) Ο κατά προτίμησιν, διορισμός θεολόγων ως γραμματέων των Ι. Μητροπόλεων και ως υπαλλήλων των Εκκλησιαστικών Οργανισμών (Αποστολικής Διακονίας, Ο.Δ.Ε.Π. και Τ.Α.Κ.Ε.) εις θέσεις δια τας οποίας δεν απαιτούνται ειδικά προσόντα.

στ) Ο διορισμός θεολόγων ως επιμελητών ή προϊσταμένων εις φιλανθρωπικά και ευαγή ιδρύματα του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, ως και εις αναμορφωτικά ιδρύματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης.

ζ) Η τοποθέτησις θεολόγων ως μονίμων αξιωματικών Ιεροκηρύκων εν τω στρατεύματι κατά Τάγμα.

η) Η νομοθέτησις οργανικής θέσεως θεολόγου εις τας Παιδαγωγικάς Ακαδημίας προς διδασκαλίαν του θρησκευτικού μαθήματος.

θ) Η ανάκτησις του δικαιώματος των πτυχιούχων της Θεολογίας, των τυχόντων διδακτορικού διπλώματος φιλοσοφίας ή παιδαγωγικών εν αλλοδαποῖς Πανεπιστημίαις, προς διορισμόν των ως καθηγητῶν των παιδαγωγικών εν ταις Παιδαγωγικαῖς Ακαδημίαις.

ι) Η πλήρωσις των θέσεων των δύο Θεολόγων Εκπαιδευτικών Συμβούλων εις τα Α.Σ.Ε.Π. και Α.Σ.Δ.Ε.Π.[...]

ιβ) Η αύξησις του ποσοστού των προαγομένων θεολόγων εις τους βαθμούς βοηθού Γυμνασιάρχου και Γυμνασιάρχου».

στρατιωτικού ιεροκήρυκα και μετέπειτα μητροπολίτη Φλωρίνης, Αυγουστίνου Καντιώτη.⁴⁰⁴ Προϊόντος του χρόνου, στο συγκεκριμένο κέντρο επενδύθηκε ποσόν άνω των δέκα εκατομμυρίων δραχμών, ώστε να μπορεί να στεγάζει και να εκπαιδεύει επί ένα τρίμηνο περίπου 30 οπλίτες θεολόγους, οι οποίοι κατόπιν διασπείρονταν σε μεγάλους σχηματισμούς, Συντάγματα ή Ταξιαρχίες, «κατηχώντας» τους συναδέλφους τους στα εθνικοθρησκευτικά ιδεώδη του καθεστώτος.⁴⁰⁵

Φαίνεται ότι η επιτυχία του θεσμού ήταν τέτοια, ώστε με έγγραφο του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων προς το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης, προτείνεται ο διορισμός θεολόγων ως μόνιμο προσωπικό στο στράτευμα, προκειμένου να εργαστούν ως «εθνικοί εμψυχωτές», στοχεύοντας στην εθνικοθρησκευτική διαπαιδαγώγηση των ενόπλων δυνάμεων. Επειδή η στρατευμένη νεότητα είχε ανάγκη «*συστηματικής προσπαθείας πνευματικής χειραγωγήσεως*», μπορούν να ικανοποιήσουν αυτήν την ανάγκη «*δεδοκιμασμένοι εν τω στρατεύματι θεολόγοι, οίτινες, αφυπηρετούντες με αρίστην επίδοσιν των τάξεων του Στρατού, παραμένουν επί μακρόν αδιόριστοι και άνεργοι λόγω πληρώσεως των κενών θέσεων εν τη Μέση Εκπαιδύσει*», οι οποίοι «*δύνανται να συγκροτήσουν ειδικόν Σώμα, με ανάλογον προς τας σπουδάς των βαθμών, παρά τη υπηρεσία Εθνικής και Ηθικής διαπαιδαγώγσεως και να συντελέσουν [...] εις την εξύψωσιν του εθνικού και θρησκευτικού, αλλά και εν γένει πνευματικού φρονήματος των ενόπλων δυνάμεων του Έθνους*».⁴⁰⁶

Στην πρότασης αυτή, αναδεικνύεται η αξιωματική ταύτιση των θεολόγων ως κοινωνικής ομάδας με τους πυλώνες στήριξης της πολιτικώς ορθής για εκείνη την εποχή ιδεολογίας. Οι θεολόγοι αντιμετωπίζονται από το κράτος ως μονάδες ικανές για την «διαφώτιση» (με άλλους όρους, την προπαγάνδα) του στρατεύματος με τις αρχές του «ελληνοχριστιανισμού», όπως ενσαρκωνόταν στο τρίπτυχο Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια, συμπληρωμένο, βέβαια, με ισχυρές τάσεις αντικομμουνισμού και πολεμικής απολογητικής προς όσες θεωρίες (επιστημονικές, πολιτικές, καλλιτεχνικές) θεωρούσε η κυρίαρχη κρατικοθρησκευτική ιδεολογία ως

⁴⁰⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Το Θεολογικόν Κέντρον Λαρίσεως», Ζητήματα και Κρίσεις, *Οι Τρεις Ιεράρχαι* ΛΖ' (1949): 56.

⁴⁰⁵ Βλ. Α. ΚΑΝΤΙΩΤΗ, αρχιμ., «Εισηγήσεις εις το Συνέδριον Στρατιωτικών Ιερέων-Ιεροκηρύκων», *Η Σύγχρονος Θρησκευτική και Ηθική Κατάστασις*, Αθήναι: Έκδοσις Συνδέσμου Φοιτητών «Η Ασπίς της Ορθοδοξίας» 1964: 66-67.

⁴⁰⁶ [Ανωνύμου], «Ο Στρατός και οι Θεολόγοι», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Μ'* (1963): 64.

αντιβαίνουσες στα ελληνοπρεπή ιδεώδη.⁴⁰⁷ Με άλλα λόγια, προτείνεται η συνήθης χρησιμοποίηση των θεολόγων, όπως αυτή ήταν γνωστή από την θέση τους στην Μέση Εκπαίδευση. Το πολιτισμικό κεφάλαιο των θεολόγων, το οποίο είχε ενσωματώσει τόσο την κυρίαρχη ιδεολογία, όσο και το συμβολικό κεφάλαιο της εκκλησιαστικής στήριξης του κράτους και του στρατού, ως προμαχόνων του ελληνοχριστιανισμού, ήταν μια εγγύηση του συνεχούς και άρα επιτυχούς διαποτισμού της ελληνικής νεολαίας, μαθητικής και στρατευμένης, στην επίσημη θρησκευτικοπολιτική ηθική και ιδεολογία.

γ.2. Οι Θεολόγοι ως Επιμελητές/Εφοροι Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Σύμφωνα με τον Α.Ν. 1947/39 και το Ν.Δ. 1521/42, προβλεπόταν η τοποθέτηση θεολόγων σε θέσεις Επιμελητών και Εφόρων Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, λόγω της μεγάλης συνάφειάς τους με το σχετικό αντικείμενο, αλλά και των σπουδών τους, οι οποίες θεωρούνταν ότι κάλυπταν επαρκώς τις ανάγκες μιας τέτοιας θέσης.⁴⁰⁸ Όμως τούτη η δυνατότητα καταργήθηκε με το Β.Δ. 634/1960.

Με έγγραφό του, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων επαναπροτείνει προς το καθ' ύλην αρμόδιο Υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως την επαναφορά σε ισχύ των παραπάνω διατάξεων, ώστε να δημιουργηθεί το απαραίτητο νομοθετικό πλαίσιο, προκειμένου να ανοίξει ένας δρόμος εργασίας για τους θεολόγους. Σε τούτη την λύση διάκεινται ευμενώς και εκκλησιαστικοί κύκλοι, οι οποίοι είχαν υπερθεματίσει σε ανύποπτο χρόνο.⁴⁰⁹ Η πρόταση γίνεται ευρέως γνωστή και αποκτά υποστηρικτές και από τον δημοσιογραφικό χώρο.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά Β. Δ. ΧΑΡΩΝΗ, *Η Προσωπικότης και το Έργον του Θεολόγου Εκπαιδευτικού*, Πάτραι 1969: 25-26 «Ο Έλλην Θεολόγος, γνωρίζων καλώς την θέσιν της Πατρίδος του εις τον Βαλκανικόν χώρον, την μοναδικότητα της φυσιογνωμίας του Ελληνικού Έθνους εις τον κόσμον και την βαρείαν κληρονομίαν αυτού, βλέπων δ' εξάλλου τους επαπειλούντας αυτό (σ.σ. το ελληνικό έθνος) εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνους και ιδιαίτερος τον εκ της επικρατήσεως του αθέου Κομμουνισμού επαπειλούμενον εκβαρβαρισμόν αυτού, τυγχάνει ιδιαιτέρως ευαίσθητος επί των εθνικών θεμάτων. Συνεχίζων δε την παράδοσιν του 'Κρυφού Σχολείου' και το παράδειγμα των μεγάλων Εθνικών Αγωνιστών Παλαιών Πατρών Γερμανού, του Εθνομάρτυρος Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε' και του Εθναποστόλου αγίου Κοσμά του Αιτωλού, καταβάλλει συντόνους προσπάθειάς δια να καλλιεργήση το πατριωτικόν συναίσθημα εις τας ψυχάς των μαθητών του και να προφυλάξη αυτούς και τον λαόν από αντεθνικάς, κοσμοπολιτικάς και διεθνιστικάς ιδέας, ως και από τας αντιχριστιανικάς αντιλήψεις και επιδράσεις Ανατολής και Δύσεως».

⁴⁰⁸ Βλ. [Ανωνύμου], «Δια τας Θέσεις Επιμελητών και Εφόρων Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Μ'* (1963): 64.

⁴⁰⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Χρησιμοποίησις Θεολόγων», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΛΘ'* (1962): 445-446.

⁴¹⁰ Βλ. [Ανωνύμου], «Ενδεδειγμένους Προασπιστάς», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Μ'* (1963): 224, όπου δημοσίευμα της εφημερίδας «*Το Βήμα*» αναφέρει: «Το Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως θα πρέπει να εξετάση ευμενώς την πρότασιν της Ι. Συνόδου όπως τροποποιηθή ο ισχύων

Στην ίδια γραμμή πλευσης, ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνος Καλοκύρης, προτείνει μια πολύ πιο επεξεργασμένη βάση για το συγκεκριμένο ζήτημα. Υποστηρίζει ότι σε κάθε μητρόπολη μπορούν να διορίζονται 3-5 θεολόγοι (ύστερα από μεταπτυχιακές σπουδές ενός έτους στον ιστορικό κλάδο, λαμβάνοντας την ειδίκευση της Χριστιανικής Αρχαιολογίας) αναλόγως της πληθώρας των χριστιανικών μνημείων εκάστης.⁴¹¹ Υπολόγιζε ότι με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν να απορροφηθούν τουλάχιστον τριακόσιοι θεολόγοι, δίνοντας μία άλλη διάσταση σε αυτά τα μνημεία, πέρα από την αισθητική τάση ερμηνείας τους, σε μία εκκλησιολογική/θεολογική προοπτική. Εντούτοις, και αυτή η πρόταση οδηγήθηκε σε ναυάγιο.

γ.3. Οι Θεολόγοι ως Ιερείς: Φορείς «Σατανικής Θεολογίας»

Η πολλάκις στο παρελθόν επαναλαμβανόμενη πρόταση για ιερωσύνη των θεολόγων έρχεται για μία ακόμα φορά στο προσκήνιο. Αναλαμβάνεται, δε, ιδιαίτερη μέριμνα εκ μέρους της διοικούσας εκκλησίας να ευαισθητοποιήσουν τους άνεργους θεολόγους, προκειμένου να διασκεδάσουν την επιφύλαξή τους για την πραγματικότητα του κλήρου.⁴¹² Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος, τοποθετημένος στην θέση αυτή από την στρατιωτική δικτατορία, μεταχειρίζεται το πρόσωπο του Αποστόλου Παύλου για να πείσει τους θεολόγους να καλύψουν τις χιλίες και πλέον κενές θέσεις ιερέων σε όλη την χώρα.⁴¹³

νόμος, ώστε να δύνανται να διορίζονται εξ επιμεληταί των βυζαντινών αρχαιοτήτων και αδιόριστοι θεολόγοι. Διότι και ο αριθμός των αδιόριστων θα περιορισθή εν τινι μέτρῳ, ἀλλὰ και αἱ βυζαντιναὶ αρχαιοότητες θα εὕρουν τοὺς ἐνδεδειγμένους προασιπιάς των. Ὅχι ἀπλῶς ὡς φύλακας, ἀλλὰ και ὡς θεολόγους, ἡ μόρφωσιν των ὁποίων δεν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰς αρχαιοτητας αὐτάς τὰς τόσον συνδεδεμένας μετὰ τὴν ἐλληνοχριστιανικὴν ἱστορίαν. Οἱ θεολόγοι επιμεληταὶ θα ἐξυπηρετοῦν ἰδίως τοὺς ξένους ἐπισκέπτας, κατατοπίζοντες αὐτοὺς οὐχὶ ἐκ τοῦ προχείρου, ἀλλὰ ἐμπεριστατῶς ἐπὶ τῆς σημασίας των βυζαντινῶν αρχαιοτήτων, τὰς ὁποίας θα ἐπισκέπτονται».

⁴¹¹ Βλ. Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, «Τα Χριστιανικά Μνημεία της Ελλάδος και η Εκκλησία», *Εκκλησία ΜΓ* (1966): 185-186.

⁴¹² Βλ. [Ανωνύμου], «Οἱ Αδιόριστοι Θεολόγοι», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΜΣΤ* (1969): 68.

⁴¹³ Ι. ΚΟΤΣΩΝΗ, «Λόγος εἰς τὸν Πανηγυρικόν Ἑσπερινόν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Βράχου τοῦ Ἀρείου Πάγου», *Εκκλησία ΜΔ* (1967): 341-342 «Πλήρης ἀπορίας και καταπλήξεως, προσβλέπει ὁ Μέγας Ἀπόστολος πρὸς αὐτοὺς και διερωτάται πῶς δύνανται να παρατηροῦν ἀπαθείς χιλίους και πλέον σιγήσαντας ἄμβωνας των ἀνευ ἐφημερίων χωρίων μας. Χίλια και πλέον ἐσβεσμένα θυσιαστήρια τῆς ἀναιμάκτου θυσίας, χιλίους και πλέον βωβούς κώδωνας των χωρίων, τὰ ὁποία ἀπὸ ἐτῶν πολλῶν στεροῦνται τοῦ πνευματικοῦ οδηγού και πατρός των. Ἐκπληκτος και κατατεθλιμμένος διερωτάται διατί νέοι θεολόγοι, οἱ ὁποῖοι παραπονοῦνται, ὅτι ‘οὐδεὶς αὐτοὺς ἐμισθώσατο’ δεν συγκινοῦνται ἀπὸ τὸ θέαμα ενός και πλέον εκατομμυρίου ψυχῶν, αἱ ὁποῖοι κατάξηροι ἀναμένουν τὴν δρόσον τοῦ ζωογόνου κηρύγματος περὶ τοῦ ‘αγνώστου Θεοῦ’. Εἰ πόσον ἀκόμη θα τοὺς ἀφήσουν να περιμένουν; Πότε θα θελήσουν να ἐμφανισθοῦν ἐνώπιόν των ἑνὰς ἑκάστος ἐξ αὐτῶν και ὅπως τότε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους να τοὺς εἴπῃ, ‘ὄν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τούτον ἐγὼ καταγγέλω ὑμῖν’;».

Οι απόπειρες της διοικούσας εκκλησίας να προσελκύσουν τους θεολόγους στον κλήρο έμελλαν να πέσουν κι αυτή την φορά στο κενό, εφ' όσον, στάσεις όπως αυτή η οποία περιγράφεται από τον μητροπολίτη Μηθύμνης Ιάκωβο, κυμαίνονταν στα όρια ενεργοποίησης του συναισθήματος των θεολόγων.⁴¹⁴ Δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε ότι η διοικούσα εκκλησία απέφενε να ακούσει προσεκτικά τους θεολόγους, να προβληματιστεί με τις σκέψεις και τις αγωνίες τους και κυρίως αδυνατούσε να μην τους αντιμετωπίζει ως υποψήφιους υποτακτικούς, δηλαδή μέλλοντες υποταγμένους υφισταμένους. Από την πλευρά τους, οι θεολόγοι, για μία ακόμα φορά είχαν εκφράσει την άρνησή τους να ενταχθούν στον κλήρο, εκφράζοντας ξανά την αντίθεσή τους στην μειονεκτική θέση και το χαμηλό κοινωνικό γόητρο του κλήρου, στην δυσκολία εύρεσης πρεσβυτέρας, στην έλλειψη «*ηθικού περιβάλλοντος*», στον μειωμένο ενθουσιασμό, αλλά και την προτίμησή τους να σταδιοδρομήσουν στην Εκπαίδευση.⁴¹⁵

Η ελληνική διάκριση μεταξύ του κλήρου που προοριζόταν για βαρεία καθήκοντα και στερείτο πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και των λαϊκών θεολόγων, αποφοίτων των Θεολογικών Σχολών, αλλά ξένων προς κάθε εκκλησιαστικό αξίωμα, συνεχίζει να υφίσταται καθοριστικά.⁴¹⁶ Η συγκρουσιακή τροχιά των θεολόγων και του κλήρου μοιάζει αναπόφευκτη. Οι θεολόγοι, κάτοχοι πτυχίου ανώτατης σχολής και με σχετική κοινωνική αυτονομία, δεν μπορούσαν να συμβιβαστούν με την εικόνα του ιερατικού κλάδου, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και δίχως οποιαδήποτε αυτονομία, ούτε κοινωνικό γόητρο.⁴¹⁷ Από την άλλη, οι ιερωμένοι, οργανωμένοι στη βάση της εξουσίας του προϊστάμενου μητροπολίτη, εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν με δυσπιστία την συνάφειά τους με τον χώρο της διανόησης. Το

⁴¹⁴ Βλ. ΙΑΚΩΒΟΥ, Μητρ. Μηθύμνης, «Η Θεολογία μας», *Δελτίον «Η Οδός του Κυρίου»* Γ' (1969): 119 «Θεολόγοι χωρίς βαθειάν πίστιν προς τον Θεόν και αγάπην και έωρτα θεϊόν προς την Παναγίαν Ορθόδοξον Εκκλησίαν Του. Μη περιμένετε από αυτούς ζήλον, αυτοθυσίαν, αυταπάρνησιν, εκτέλεσιν καθήκοντος. Μη βαυκαλίζεσθε ότι θα γίνη ποτέ δυνατόν να φορέσουν το τίμιον και άγιον ένδυμα του Ορθοδόξου Κληρικού. Αντιθέτως ζητούν εγγάμους Επισκόπους. Χωρίς ράσσον, χωρίς κόμην και γενειάδα. [...] Αλλά και αν τις εξ αυτών προσήλθεν εις τας τάξεις του ιερού κλήρου, δεν διακρίνεται δια το εκκλησιαστικόν του φρόνημα και την ιερατικήν συνείδησιν. Περιφρονεί εν πρώτοις την τάξιν και την παράδοσιν της Εκκλησίας μας. Είναι γνωστοί μερικοί αντάρται κληρικοί των Αθηνών -Κύριος οίδε πόθεν αντλούν την αδιαντροπίαν και την θρασύτητα- οι οποίοι κυκλοφορούν εν μέση οδό, με μόνον το αντερί, δίκην εργατών μόλις σχολασάντων εκ της βαρείας χειρονακτικής των εργασίας!».

⁴¹⁵ Α. ΑΛΕΒΙΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Το Β' Συνέδριον των εν Γερμανία Ελλήνων Ορθοδόξων Θεολόγων», *Εκκλησία ΜΑ'* (1964): 366.

⁴¹⁶ Βλ. J. S. ROMANIDES, rev., «Orthodoxy in America» *Θεολογικόν Συμπόσιον*. Χαριστήριον εις τον Καθηγητήν Παναγιώτην Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1967: 507-508.

⁴¹⁷ Βλ. Α. ΓΟΥΣΙΔΟΥ, «Αι Προσελεύσεις εις τον Κλήρον εν τη Εκκλησία της Ελλάδος κατά τα Έτη 1950-1969», *Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, επιμ. Γεώργιος Μαντζαρίδης, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1975: 281-282.

αποτέλεσμα ήταν το έλλειμμα εκκλησιαστικών διανοουμένων, ακόμα και στον χώρο των Θεολογικών Σχολών.⁴¹⁸ Με πολύ επιφύλαξη αντιμετώπιζαν, επίσης, οι εκκλησιαστικοί παράγοντες την πιθανότητα των σπουδών στην Εσπερία, θέτοντας προϋποθέσεις εξόχως αμφισβητήσιμες. Γιατί μπορεί «η ύπαρξη διανοητικού τάλαντου και εξόχου ήθους» να είναι ένα μετρήσιμο μέγεθος, αλλά η ύπαρξη «πνευματικής ωριμότητας και ασφαλούς έρματος ορθοδόξου πίστεως» σίγουρα δεν διαθέτει πιστοποιητικά εγγύησης.⁴¹⁹ Τούτη η διχοστασία μεταξύ των θεολόγων και του κλήρου ξεκινούσε βρισκόταν ήδη ριζωμένη στις τάξεις των πανεπιστημιακών θεολόγων, οι οποίοι την δεκαετία του 1950 ήταν σχεδόν όλοι λαϊκοί,⁴²⁰ γεγονός το οποίο δεν αποτέλεσε παροδικό φαινόμενο, αλλά συνεχίστηκε και στις επόμενες δεκαετίες.⁴²¹

Αυτό, βέβαια, δεν εμποδίζει την Ιερά Σύνοδο με εγκύκλιό της στις 11 Δεκεμβρίου 1953, να ζητήσει από τους κατά τόπους μητροπολίτες να παρακολουθούν την ζωή και το έργο των θεολόγων καθηγητών στην εκπαίδευση.⁴²² Ήταν ένα μέτρο, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της διοικούσας εκκλησίας, το οποίο θα βοηθούσε να διακριβωθεί η «ορθοδοξία» των θεολόγων καθηγητών.⁴²³

⁴¹⁸ Βλ. M. RINVOLUCRI, *Anatomy of a Church. Greek Orthodox Today*, London: Burns and Oates 1966: 120.

⁴¹⁹ Βλ. [Ανωύμου], «Αι Θεολογικαί Υποτροφίαι», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Μ'* (1963): 467.

⁴²⁰ Βλ. De VAUX St CYR, «Η Ορθόδοξος Ελληνική Εκκλησία», *Ακτίνες Κ'* (1957): 292.

⁴²¹ Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Κοσμικό Κράτος και Ορθόδοξη Εκκλησία: Σχέσεις Θρησκείας, Κοινωνίας και Πολιτικής στη Μεταπολίτευση», *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, (επιμ. Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Σ. Σωτηρόπουλος), Αθήνα: Θεμέλιο 1996: 255-256, υποσημ. 20.

⁴²² Βλ. «Εγκύκλιος Περί Παρακολουθήσεως υπό των Μητροπολιτών του Έργου και του Βίου των Θεολόγων Καθηγητών», *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμ. Β' (1934-1956), Αθήναι: Αποστολική Διακονία 1956: 745 «Η Ιερά Σύνοδος, κατά την συνεδρίαν αυτής της 1^{ης} Δεκεμβρίου λήγοντος έτους, ησχολήθη συν άλλοις και με το ζήτημα των εν τοις Γυμνασίοις υπηρετούντων Καθηγητών των Θρησκευτικών (Θεολόγων). Έχουσα δε υπόψη την υπ' αριθ. 744/1-12-1953 Εγκύκλιον αυτής, δι' ης παρεκάλεσε τους Σεβ. Ιεράρχας της Εκκλησίας ημών, ίνα, ως συνεργάτας έχωσι τους διαληφθέντας κ.κ. Καθηγητάς, προς δε λαβούσα υπ' όψει πληροφορίας επισήμους, καθ' ας ελάχιστοι εκ των ως άνω Καθηγητών αναρμόστως προς την ιδιότητα αυτών πολιτεύονται, ήχθη εις απόφασιν να παρακαλέση Υμάς, ίνα παρακολουθήτε τον πλησίον τους ως άνω Καθηγητάς των Θρησκευτικών, τους εργαζομένους εν ταις Επαρχίαις Υμών, ως επίσης και τον βίον αυτών, καθ' όσον ούτοι ουδαμώς εισί ξένοι προς το έργον και την αποστολήν της Εκκλησίας ημών, αλλ' εργάται εις το υψηλόν και θείον αυτής προορισμόν. Διό οσάκις περιέλθη εις γνώσιν Υμών πληροφορία τις ουχί καλή, περί αυτών, απαιρητήτως δέον να αποστέλτε τη τε Ιερά Συνόδω, τω Υπουργείω Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, και τω κ. Γενικώ Επιθεωτηρή των Θεολόγων Καθηγητών, εκθέσεις περί των Καθηγητών αυτών, δια την λήψιν των εν προκειμένω ενδεδειγμένων αποφάσεων».

⁴²³ Βλ. Κ. Α. ΜΥΤΔΑΛΗ, *Η Οικουμενικότητα της Ορθοδοξίας: Προβλήματα και Προοπτικές στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, (Διατριβή), Θεσσαλονίκη 2004: 100-101 «[...] η ηγεσία της Εκκλησίας δεν έπανε να είναι καχύποπτη ακόμη και απέναντι στους ομόδοξους εκπαιδευτικούς. Σε επίσημη εγκύκλιο ζητά από τους κατά τόπους μητροπολίτες να ελέγχουν τους θεολόγους, όχι μόνο για την ποιότητα του διδακτικού τους έργου, αλλά κυρίως για την 'ορθοδοξία' τους, καθώς και περαιτέρω για τις προπαιθήσεις τους και την 'πολιτεία' τους. Επίσης, ζητά να γίνουν καταδότες οι επίσκοποι στο κράτος, αν τυχόν έχουν σχετικές πληροφορίες για κάποιο θεολόγο».

Η εικόνα του μορφωμένου θεολόγου, του εκπαιδευμένου σε πανεπιστήμια του εξωτερικού και γνώστη της τρέχουσας παγκόσμιας θεολογικής διανόησης, προξενούσε σε ορισμένους ιεράρχες, όπως για παράδειγμα τον Αυγουστίνο Καντιώτη, αισθήματα φρίκης και αποτροπιασμού, καθώς ένας τέτοιος άνθρωπος θεωρείτο ως αντίχριστο όργανο και η θεολογία του σατανική.⁴²⁴ Άλλοι κληρικοί, όπως ο αγιορείτης μοναχός Θεόκλητος Διονυσιάτης, υποστήριζαν ακόμα ότι ως πανεπιστημιακοί θεολόγοι, οι οποίοι επικουρούν όχι την χαρισματική, αλλά την ιστορική διάσταση της θεολογίας, θα έπρεπε να γίνονται μόνον οι χαρισματούχοι εκκλησιαστικοί άνδρες.⁴²⁵ Με όλα αυτά τα δεδομένα, αναρωτιέται κανείς πώς θα μπορούσαν οι θεολόγοι, όσοι τουλάχιστον διέθεταν κριτικό πνεύμα και αίσθηση αξιοπρέπειας, να συμπορευθούν με αντιλήψεις ότι οι θεολόγοι χαρακτηρίζονταν από ανικανότητα, ήταν αμέτοχοι στον σύγχρονο πνευματικό βίο της χώρας, θεωρούνταν ξένοι προς τα γράμματα και τις τέχνες, βρίσκονταν στο περιθώριο της κοινωνικής και πολιτικής δράσης;⁴²⁶ Πώς θα μπορούσαν, ακόμα κι αν τους δινόταν η ευκαιρία να εργαστούν στον χώρο των ενοριών,⁴²⁷ να συνυπάρξουν με τέτοιας έκτασης περιφρόνηση και απόρριψη εκ μέρους τμήματος του κλήρου; Πώς θα μπορούσαν οι θεολόγοι να επανδρώσουν έναν θεσμό, το κοινωνικό γόητρο του οποίου είχε καταρρακωθεί;⁴²⁸ Ανάμεσα στους λαϊκούς θεολόγους και τον κλήρο «*χάσμα μέγα εστήρικται*».

⁴²⁴ Βλ. Α. Ν. ΚΑΝΤΙΩΤΟΥ, Μητρ. Φλωρίνης, *Υπόμνημα εις την Ιεράν Σύνοδον της Ιεραρχίας της Ελλάδος (15-29 Ιανουαρίου 1969)*, Αθήναι 1969: 41-42 «Όχι η αύρα του Αγίου Πνεύματος η δροσίζουσα τας ψυχάς, αλλ' αήρ δηλητηριώδης, εκ των Θεολογικών Σχολών Ευρώπης και Αμερικής προερχόμενος, ήρχισεν από τινος να πνέη και εις την Ελλάδα. Φορεύς, ως επί το πλείστον, οι εκεί μετεκπαιδευθέντες θεολόγοι. Ούτοι, ρηχά και επιπόλαια πνεύματα, [...], ως μικρά και ανόητα παιδιά χάσκουν προ των πεφυσισμένων ασκών, προ των μπαλονίων της Δύσεως. Τέκνα αυτοί της Ορθοδοξίας θαυμάζουν διαφόρους ορθολογιστάς και αρνητικούς θεολόγους τύπου Harnack, Tillich και Bultmann. Φρίττει τις αναλογιζόμενος οποίον θα είνε το μέλλον του Ορθοδόξου κόσμου εάν οι νεαροί θεολόγοι, οι δηλητηριασθέντες εκ των μiasμάτων της αρνητικής θεολογίας της Δύσεως, εξακολουθήσουν να καταλαμβάνουν θέσεις και ενσυνειδήτως ή ασυνειδήτως να διαχέουν τον υιόν της αμφιβολίας και απιστίας εις τας ψυχάς των Ελλήνων. Μία θεολογία, η οποία αρνείται την θείαν αποκάλυψιν ή θέτει υπό αμφισβήτησιν τα θέματα της Πίστεως και εντρέπεται ν' αναφέρη το όνομα του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού ή να κάμη το σημείον του τιμίου Σταυρού, μία τοιαύτη θ ε ο λ ο γ ί α ε ί ν ε σ α τ α ν ι κ ή, και είνε η μεγαλυτέρα συμφορά δια τον τόπον μας».

⁴²⁵ Βλ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ (Διονυσιάτου), μον., «Θεολόγοι Χριστού», *Αθωνικά Άνθη: Άρθρα και Μελετήματα επί τη Χιλιετηρίδι του Αγίου Όρους*, Αθήναι: «Αστήρ» 1962: 276.

⁴²⁶ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Τί Είναι Θεολογία;», *Εκκλησία* 40 (1963): 57.

⁴²⁷ Βλ. [Αωνόμου], «Και Πάλιν οι Αδιόριστοι Θεολόγοι», *Απόψεις, Ακτίνες ΚΖ'* (1964): 310.

⁴²⁸ Βλ. Α. Χ. ΖΑΓΚΛΗ, *Σημεία Σήψεως εις την Εκκλησίαν της Ελλάδος*, Αθήναι 1960: 30 «Ούτω οι ανίκανοι προς εκμάθησιν οιασδήποτε τέχνης, πρώην χωροφύλακες, μπαλωματίδες, κτίσται, άνθρωποι ασκούντες βαρέα και ευτελή επαγγέλματα και αδυνατούντες να συνεχίσουν ή αποτυγχάνοντες εις αυτά, απετέλουν συνήθως τον κατάλογον των προς Ιερατείαν εκλογίμων προσώπων».

δ. Η Υπέρβαση της Ανεργίας των Θεολόγων

Στην αρχή της δεκαετίας του 1970, το πρόβλημα της ανεργίας των θεολόγων είχε λάβει εκ νέου ανησυχητικές διαστάσεις, καθώς οι οργανικές θέσεις στην εκπαίδευση δεν επαρκούσαν ώστε να τους διευθετήσουν εργασιακά. Από τους ήδη υπηρετούντες 1.360 θεολόγους καθηγητές στη Μέση Εκπαίδευση το 1971-72, μόνο οι 1.110 υπηρετούσαν σε οργανικές θέσεις, ενώ οι υπόλοιποι 260, σχεδόν το 1/4 της δύναμης, ήταν υπεράριθμοι.⁴²⁹ Επιπλέον, η αδυναμία εξεύρεσης λύσης για την επαγγελματική τους αποκατάσταση στην προηγούμενη δεκαετία, άφησε μια εξίσου δυσάρεστη κληρονομιά. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ενώ στα 1967 οι άνεργοι θεολόγοι αριθμούσαν περίπου τα 800 άτομα,⁴³⁰ το έτος 1973 είχαν σχεδόν διπλασιασθεί, φθάνοντας τους 1.400, απόφοιτοι της σειράς του 1962-63,⁴³¹ ενώ ένα έτος αργότερα, το 1974, οι αδιόριστοι θεολόγοι ανέρχονταν γύρω στους 1.500.⁴³² Η μηδενική στελέχωση της Μέσης Εκπαίδευσης με θεολόγους από την στρατιωτική δικτατορία, αποκαλύπτει την αληθινή στάση τους προς την θεολογική παιδεία. Αποτελεί κατάπληξη, ωστόσο, το γεγονός ότι την ίδια ακριβώς εποχή υπάρχουν εκκλήσεις της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαιδευσεως (Ο.Λ.Μ.Ε.), με τις οποίες επισημαίνεται η πλήρης έλλειψη θεολόγων καθηγητών σε επτά γυμνάσια του νομού Λακωνίας και πέντε του νομού Μαγνησίας, ενώ καταγγέλλονται οι περικοπές ωρών διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών από γυμνάσια του νομού Καρδίτσας.⁴³³ Για μία ακόμα φορά διατυπώνονται επιχειρήματα προς την ίδια γνωστή κατεύθυνση: από την μία τονίζεται η ευθύνη της διοικούσας εκκλησίας να μεριμνήσει ώστε να αποκαταστήσει επαγγελματικά τους λαϊκούς θεολόγους,⁴³⁴ ενώ από την άλλη προτείνεται να μειωθεί το υπερφορτωμένο πρόγραμμα διδασκαλίας των φιλολόγων, που σε πολλές περιπτώσεις υπερέβαινε τις 36 ώρες εβδομαδιαίως, κατά 10 ώρες, προκειμένου να αναλάβουν αδιόριστοι θεολόγοι να καλύψουν το δεδομένο κενό.⁴³⁵

⁴²⁹ Βλ. Π. ΚΟΚΚΟΤΑ, *Ο Ρόλος της Παιδείας στην Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδος*, Αθήνα: Εκδόσεις Σ. Τούντας 1978: 124.

⁴³⁰ Βλ. Ι. Ν. ΞΥΡΟΥΤΥΡΗ, «Η Ύπαιθρος χωρίς Ιερείς», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 50 (1967): 259.

⁴³¹ Βλ. Μ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Ανώτατη Παιδεία - Φοιτητικό Κίνημα*, Αθήνα: Υδροχόος 1973: 99.

⁴³² Βλ. Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Ίδρυσις, Πεπραγμένα και Προοπτικά της Π.Ε.Θ. (1950-1980)», *Κοινωνία ΚΓ'* (1980): 22.

⁴³³ Βλ. [Ανωνύμου], «Γυμνάσια Χωρίς Θεολόγους;», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Ν'* (1973): 57.

⁴³⁴ Βλ. Ι. Γ. ΤΙΜΑΓΕΝΟΥΣ, «Ο Θεολόγος Εκπαιδευτικός εις την Υπηρεσίαν της Εκκλησίας», *Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου με Θέμα: «Εκκλησιαστικοί Πατέρες και Παιδεία»*, Αθήνα: 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 1969, επιμέλεια Σ. Πολυδώρου - Ι. Γ. Τιμαγένους, εν Αθήναις 1970: 145-146.

⁴³⁵ Βλ. [Ανωνύμου], «Οι Αδιόριστοι Θεολόγοι», *Σημειώματα, Ανάπλασις* αρ. φύλλου 191 (1971): 3.

Με την έλευση της μεταπολίτευσης διορίζονται μόλις πενήντα θεολόγοι, αριθμός ελάχιστος για να αποφορτίσει την πίεση των αδιόριστων.⁴³⁶ Το επόμενο έτος, αυξάνεται ο αριθμός των οργανικών θέσεων των θεολόγων στην Μέση Εκπαίδευση από 1.420 σε 1.500, ενώ διορίζονται επιπλέον εκατό αδιόριστοι.⁴³⁷ Αν και οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι ζητούσαν επιμόνως να μειωθεί ο αριθμός των εισακτέων σε 40-50 για κάθε σχολή ως μέσον ανασχέσεως των πτυχιούχων και κατ' επέκτασιν μείωσης των ζητούντων διορισμό,⁴³⁸ το πρόβλημα έβαινε ολοένα και διογκούμενο χωρίς διαφαινόμενη λύση μέσα από τους δεδομένους δρόμους διεξόδου. Το σύνολο των φοιτητών το έτος 1974 ανερχόταν σε 536,⁴³⁹ το έτος 1975 σε 785,⁴⁴⁰ το έτος 1976 σε 850,⁴⁴¹ το έτος 1978 σε 702,⁴⁴² το έτος 1979 σε 954.⁴⁴³ Χρειάζοταν μια ριζοσπαστική τομή.

Η ευκαιρία αυτή βρέθηκε στην λύση που πρότεινε ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής και αντιπρόεδρος της Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων, Βλάσιος Φειδάς, ο οποίος το 1975 αναλαμβάνει γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.⁴⁴⁴ Με τον Νόμο 309/1976 θεσπίστηκαν νέες οργανικές θέσεις θεολόγων, διπλασιάζοντας τις υφιστάμενες, όχι μόνο στην Γενική εκπαίδευση, αλλά και στην Εκκλησιαστική, την Επαγγελματική και την Τεχνική.⁴⁴⁵ Επιπλέον, το Υπουργείο Παιδείας προχώρησε σε μαζικούς διορισμούς 200 νέων θεολόγων στα 1977 από τους πίνακες διοριστέων των ετών 1968, 1969 και 1970.⁴⁴⁶ Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η ουσιαστική απορρόφηση περίπου 3.500 αιτήσεων θεολόγων για διορισμό που βρίσκονταν σε εκκρεμότητα, η αδιοριστία των θεολόγων

⁴³⁶ Βλ. [Ανωνύμου], «Διορισμός Θεολόγων», Σχόλια, *Κοινωνία* ΙΖ' (1974): 280.

⁴³⁷ Βλ. [Ανωνύμου], «Το Συνδικαλιστικόν Πρόβλημα», Χρονικά - Ειδήσεις, *Κοινωνία* ΙΗ' (1975): 424.

⁴³⁸ Βλ. Γ. Ε. Α., «Το Πρόβλημα των Αδιόριστων Θεολόγων», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 58 (1975): 255.

⁴³⁹ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1974*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1974: 218.

⁴⁴⁰ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1975*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1975: 414.

⁴⁴¹ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1976*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1976: 395.

⁴⁴² Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1978*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1978: 399.

⁴⁴³ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1979*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1979: 401.

⁴⁴⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Οφειλομένη Απάντησις», Χρονικά, *Κοινωνία* Κ' (1977): 72.

⁴⁴⁵ Βλ. Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Ίδρυσις, Πεπραγμένα και Προοπτική της Π.Ε.Θ. (1950-1980)», *Κοινωνία* ΚΓ' (1980): 65. Όπως προβλέπεται από το συγκεκριμένο ΦΕΚ 100, τεύχος πρώτον, Νόμος Υπ' Αριθ. 309 «Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως» 30 Απριλίου 1976: 648, οι οργανικές θέσεις στον κλάδο των Θεολόγων Μέσης Εκπαιδεύσεως, ορίζονται σε 77 θέσεις Λυκείαρχη, 89 θέσεις Γυμνασιάρχη, 291 θέσεις Βοηθού Γυμνασιάρχη, και 1027 θέσεις καθηγητών. Σύνολο: 1484 θέσεις.

⁴⁴⁶ Βλ. [Ανωνύμου], Χρονικά, *Κοινωνία* Κ' (1977): 158.

πλέον έγινε παρελθόν.⁴⁴⁷ Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων έφθασε στο σημείο να μην μπορεί να καλύψει τις κενές θέσεις θεολόγων, καθώς η προσφορά εκπαιδευτικών ήταν πολύ μικρότερη από την ζήτηση.⁴⁴⁸

ε. Η Επαγγελματική Αποκατάσταση των Θεολόγων

Όπως παρατηρήσαμε προηγουμένως, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές της δεκαετίας του 1980, και ύστερα από συντονισμένες ενέργειες του Αντιπροέδρου της Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων, γενικού διευθυντή Θρησκευμάτων του Υπουργείου Παιδείας και καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, Βλάσιου Φειδά, το πρόβλημα της αδιориστίας και ανεργίας των θεολόγων ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτο.⁴⁴⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι εν έτει 1982, διορίζονταν όλοι όσοι είχαν τελειώσει και υποβάλλει τα χαρτιά τους προς διορισμό μέχρι και την 21^η Μαΐου.⁴⁵⁰

Επρόκειτο, ωστόσο, για μια ευφορία η οποία δεν έμελλε να διαρκέσει πολύ. Η ολοένα και μεγαλύτερη εισαγωγή φοιτητών στην πανεπιστημιακή παιδεία, μια πρακτική η οποία εκφραζόταν ως επίσημη εκπαιδευτική πολιτική του Υπουργείου, εκτός από την ικανοποίηση του αιτήματος για μόρφωση, δημιούργησε μεγάλα προβλήματα στην επαγγελματική απορροφητικότητα των πτυχιούχων.⁴⁵¹ Στην περίπτωση της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, οι αριθμοί των εισακτέων φοιτητών δίνουν ανάγλυφα το διογκούμενο μέγεθος του προβλήματος. Το 1980 οι φοιτητές της Θεολογικής Σχολής ανέρχονταν σε 883 (Θεολογικό) και 434 (Ποιμαντικό),⁴⁵² το 1981 σε 738 (Θεολογικό) και 349 (Ποιμαντικό),⁴⁵³ το 1982 σε 866 (Θεολογικό) και

⁴⁴⁷ Βλ. Β. ΦΕΙΔΑ, *Η Μεταρρύθμιση εις την Εκκλησιαστικήν Εκπαίδευσιν (1974-1980)*, εν Αθήναις 1988: 9.

⁴⁴⁸ Βλ. Σ. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, «Βλάσιος Ιω. Φειδάς: Βίος-Σταδιοδρομία-Έργον», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* ΜΓ' (2008): 71 «Ως Γενικός Διευθυντής Θρησκευμάτων του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων [...] επέτυχε δε τον διορισμόν όλων των μέχρι τότε αδιόριστων θεολόγων στη Μέση Εκπαίδευση, μεταξύ των ετών 1974-1976, αφού κατά την περίοδο της Δικτατορίας (1967-1974) δεν έγινε διορισμός ούτε ενός θεολόγου!».

⁴⁴⁹ Βλ. «Έκτακτη Γενική Συνέλευση της Π.Ε.Θ. για το Θέμα της Αδιόριστίας», *Κοινωνία* Λ' (1987): 85.

⁴⁵⁰ Βλ. Κ. ΦΟΥΣΚΑ, πρεσβ., «Συζήτηση επί των Εισηγήσεων Ευ. Θεοδώρου και Ηλ. Οικονόμου», *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου με Θέμα 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία'*, Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982, (επιμέλεια Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήναι 1984: 185.

⁴⁵¹ Βλ. Α. Γ. ΚΑΨΑΛΗ, «Η Μετάβαση από τη Δευτεροβάθμια στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: Τάσεις και Προοπτικές», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 3 (1985): 112-113.

⁴⁵² Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1980*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1980: 391.

⁴⁵³ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1981*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1981: 395.

424 (Ποιμαντικό),⁴⁵⁴ το 1983 σε 995 (Θεολογικό) και 457 (Ποιμαντικό),⁴⁵⁵ ενώ από το 1984 οι αριθμοί εκτοξεύονται σε δυσθεώρητα ύψη: 1409 (Θεολογικό) και 574 (Ποιμαντικό),⁴⁵⁶ το 1985 σε 1747 (Θεολογικό) και 632 (Ποιμαντικό),⁴⁵⁷ το 1986 σε 2095 (Θεολογικό) και 767 (Ποιμαντικό),⁴⁵⁸ το 1987 σε 2095 (Θεολογικό) και 825 (Ποιμαντικό),⁴⁵⁹ το 1988 σε 2095 (Θεολογικό) και 889 (Ποιμαντικό).⁴⁶⁰

Όπως παρατηρούμε, λόγω της ασυμμετρίας στην αναλογία εισακτέων και διοριστέων θεολόγων, προκύπτει εξ νέου πρόβλημα διορισμού τους από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, κατά προσέγγιση γύρω στο 1986.⁴⁶¹ Η *Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων*, εξαιρετικά ευαίσθητη σε τούτο το ζήτημα από παλιά, με έγγραφό της προς τον υπουργό Παιδείας με αριθμό 121/6-11-86, γνωστοποιεί ότι σε σύνολο περίπου 6.200 φοιτητών στις Θεολογικές Σχολές Αθηνών και Θεσσαλονίκης, οι αδιόριστοι θεολόγοι των ετών 1984-86 υπερβαίνουν τους χιλίους, δημιουργώντας φοβερή πίεση.⁴⁶² Προτείνει, δε, ως μέτρο εκτόνωσης του προβλήματος τον διορισμό θεολόγων και στα δημοτικά σχολεία. Εντούτοις, το θέμα της αδιοριστίας άρχισε να παίρνει διαστάσεις δομικού προβλήματος πλέον για όλες εν γένει τις καθηγητικές Σχολές, γεγονός που είχε ήδη εγκαίρως επισημανθεί.⁴⁶³ Η ραγδαία επιδείνωση της αδιοριστίας των θεολόγων άρχισε να παίρνει πλέον ανεξέλεγκτες διαστάσεις, αφού μόνο το 1987 οι αδιόριστοι έφθαναν περίπου τους 1.400,⁴⁶⁴ ενώ οι απαισιόδοξες προβλέψεις μιλούσαν για πάνω από τέσσερις χιλιάδες (4.000) αδιόριστους θεολόγους

⁴⁵⁴ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1982*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1982: 405.

⁴⁵⁵ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1983*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1983: 413.

⁴⁵⁶ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1984*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1984: 402.

⁴⁵⁷ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1985*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1985: 415.

⁴⁵⁸ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1986*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1986: 414.

⁴⁵⁹ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1987*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1987: 406.

⁴⁶⁰ Βλ. «Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1988*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1988: 408.

⁴⁶¹ Βλ. «Έγγραφο της Π.Ε.Θ. προς τον Υπουργό Παιδείας για την Αδιοριστία», *Κοινωνία ΚΘ'* (1986): 303 «[...] το πρόβλημα δημιουργήθηκε από αυτό το ίδιο το Υπουργείο με την εισαγωγή συνεχώς και μεγαλύτερου αριθμού φοιτητών εις τας Θεολογικάς Σχολάς που εκ των προτέρων ήταν ανέφικτη η απορρόφησή τους από την Μέση Παιδεία».

⁴⁶² Βλ. «Έγγραφο της Π.Ε.Θ. προς τον Υπουργό Παιδείας για την Αδιοριστία», *Κοινωνία ΚΘ'* (1986): 302.

⁴⁶³ Βλ. Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, «Έκθεση Πεπραγμένων του Δ.Σ. της Π.Ε.Θ. (1985-1986)», *Κοινωνία ΚΘ'* (1986): 364.

⁴⁶⁴ Βλ. Β. ΙΟΥΛΤΣΙΣ, «Les Théologiens Laïcs dans l' Église Orthodoxe Contemporaine. Approche Sociologique, Pastorale et Théologique», *Irénikon* LX (1987): 187.

στις αρχές της δεκαετίας του 1990.⁴⁶⁵ Η μακροβιότερη κρίση στην ιστορία της ανεργίας των θεολόγων φαίνεται πώς είχε μόλις αρχίσει.

Στην δεκαετία του 1980, ως αναλαμπή, διατηρείται μια κάποια δυναμική σχετικά με το επαγγελματικό μέλλον των θεολόγων. Επανέρχεται από δύο καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, τον Γεώργιο Αντουράκη του Θεολογικού και τον Αλέξανδρο Σταυρόπουλο του Ποιμαντικού, μία παλαιότερη πρόταση: η δυνατότητα διορισμού τους στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Με υπόμνημά του προς την Κοσμητεία της Θεολογικής Σχολής στις 3 Μαρτίου 1984, ο καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Επιγραφικής Γεώργιος Αντουράκης επισημαίνει την ανάγκη απορρόφησης και θεολόγων -εκτός των πτυχιούχων Φιλοσοφικών Σχολών- για τις θέσεις Επιμελητών και Εφόρων Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ως των καθ' ύλην αρμόδιων για τούτη την υπηρεσία. Προτείνει, λοιπόν, στην Σχολή να μεριμνήσει για την τροποποίηση των άρθρων 53 παρ. 4, 54 παρ. 2 και 61 παρ. 2 του Π.Δ. 941/15-17 Οκτ. 1977 «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών», ώστε να μπορούν και οι πτυχιούχοι των Θεολογικών Σχολών να συμμετέχουν στους διαγωνισμούς για πρόσληψη σε θέσεις ΑΤ1 Διοικητικού, ΑΤ2 Αρχαιολόγων και ΑΤ8 Αρχαιολογικών Γραμματέων του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών και ιδιαίτερα σε θέσεις που έχουν σχέση με την Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία.⁴⁶⁶

Την ίδια περίπου πρόταση αναφέρει και ο καθηγητής Αλέξανδρος Σταυρόπουλος, το έτος 1988, όταν μαζί με τις θέσεις στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, πιστεύει ότι θα ήταν καλό να υπάρξει μέριμνα για θεολόγους, φοιτητές ή αποφοίτους, προκειμένου να σπουδάζουν ξεναγοί και να προσφέρουν από αυτήν την θέση.⁴⁶⁷ Και οι δύο απόπειρες καταχωρίστηκαν ως δύο ακόμη φιλότιμες μεν, ατυχείς δε προσπάθειες, στον μακρύ κατάλογο των ιδεών που αφορούν το ακανθώδες ζήτημα της επαγγελματικής αποκατάστασης των θεολόγων.

στ. Οι Κληρικοί ως Καθηγητές Θεολόγοι στην Μέση Εκπαίδευση

Μαζί με την ραγδαία αύξηση του αριθμού των φοιτητών και αποφοίτων θεολογίας που υπερχείλισε την δεξαμενή της επετηρίδας τους, το πρόβλημα επέτεινε ακόμα

⁴⁶⁵ «Έκτακτη Γενική Συνέλευση της Π.Ε.Θ. για το Θέμα της Αδιοριστίας», *Κοινωνία* Α' (1987): 85.

⁴⁶⁶ Βλ. Γ. Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗ, *Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Α' Τόμος, Αθήνα 1997: 817-818.

⁴⁶⁷ Βλ. Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Θεραπευτικός Τουρισμός», *Σύγχρονοι Ποιμαντικοί Προβληματισμοί*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 1988: 63.

περισσότερο ο διορισμός κληρικών σε θέσεις καθηγητών στην Μέση Εκπαίδευση. Η συγκεκριμένη δυνατότητα των κληρικών ξεκινά από πολύ παλιά, καθώς θεσμοθετείται ήδη από την χρονιά του 1918, όταν για την άμεση κάλυψη των αναγκών σε θεολόγους καθηγητές στα γυμνάσια των Νέων Χωρών, νομοθετήθηκε η δυνατότητα για λήψη καθηγητικής θέσης από πρωτοσύγκελους, αρχidiaκόνους και ιεροκήρυκες.⁴⁶⁸

Προϊόντος του χρόνου και με την αυξανόμενη προσέλευση θεολόγων το συγκεκριμένο κριτήριο έπαψε να είναι ισχυρό. Αυτή την εξέλιξη πρέπει να έχει την αιτία της, μεταξύ άλλων, και στην θέσπιση του ασυμβίβαστου μεταξύ του κληρικού και του καθηγητή Θρησκευτικών, το οποίο νομοθετήθηκε το 1926, με νομοθετικό διάταγμα.⁴⁶⁹ Επρόκειτο για μία απαγόρευση, η οποία ίσχυσε έως την χρονιά 1961, οπότε και καταργήθηκε με τον Νόμο 4149.⁴⁷⁰

Την τρέχουσα περίοδο που εξετάζουμε, υπήρχε ακόμα διάχυτη η αντίληψη ότι καλώς οι κληρικοί πτυχιούχοι Θεολογίας καταλαμβάνουν τις θέσεις καθηγητών, διότι, μεταξύ άλλων, η διπλή φύση του καθηγητικού και ενοριακού έργου τους αποτελεί σημαντική προσφορά προς τα εκκλησιαστικά/εκπαιδευτικά πράγματα, χωρίς να παραγνωρίζεται βεβαίως και η ιδιαίτερη οικονομική ενίσχυση του ιερέα από τον δεύτερο μισθό, ανεπαρκούντος του μισθού του εφημερίου.⁴⁷¹ Το τελευταίο ιδιαίτερα στοιχείο, αυτό της διπλοθεσίας, φαίνεται ότι ενοχλούσε την Ιερά Σύνοδο, η οποία επιθυμούσε να λάβει αποφάσεις γι' αυτό.⁴⁷² Η εσωεκκλησιαστική κριτική που ασκήθηκε στο φαινόμενο, περιελάμβανε αιτιάσεις περί σκανδάλου διπλομισθίας των ιερέων όταν υπάρχουν άνεργοι θεολόγοι, περί ταξικού και αντισυναδελφικού

⁴⁶⁸ Βλ. Ι. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ, *Το Μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση (1833-1932)*. Συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1985: 135 «Από το έτος 1918, για την κάλυψη των αναγκών στα γυμνάσια των 'νέων Χωρών', δόθηκε η δυνατότητα σε πρωτοσυγγέλους, αρχidiaκόνους και ιεροκήρυκες να διορίζονται καθηγητές των θρησκευτικών χωρίς άλλη προϋπηρεσία».

⁴⁶⁹ Βλ. ΦΕΚ 94, τεύχος πρώτον, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί Περιορισμού των Αριθμών των Γενικών Επιθεωρητών Μ. Εκπαιδεύσεως, Καταργήσεως Θέσεων Διδασκαλείου Μ. Εκπαιδεύσεως, Καταργήσεως του Τεχνικού Διδασκαλείου, Παιδαγωγικής Ακαδημίας κλπ.», 17 Μαρτίου 1926: 717 «Άρθρον 7, Απαγορεύεται εις τους εν δημοσία υπηρεσία λειτουργούς της Μέσης Εκπαιδεύσεως να ασκώσι καθήκοντα εφημερίου».

⁴⁷⁰ Βλ. ΦΕΚ 41, τεύχος πρώτον, Νόμος υπ' αριθμ. 4149 «Περί Καταστατικού Χάρτου της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας και Άλλων τινών Διατάξεων», 16 Μαρτίου 1961: 475 «Άρθρον 139 Καταργούνται [...] β) το δεύτερον εδάφιον του άρθρου 7 του Ν.Δ. της 10/17.3.1926».

⁴⁷¹ Βλ. Ε. ΣΚΟΡΔΑ, πρωτ., «Οι Εκπαιδευτικοί Κληρικοί», *Ενορία* τεύχος 625 (1978): 247-248.

⁴⁷² Βλ. [Αωνύμου], «Ιερείς Καθηγητές», *Ενορία* τεύχος 651 (1980): 142.

πνεύματος αδικίας και ανισότητας, καθώς και περί εγκατάλειψης του ποιμαντικού έργου των ενοριών.⁴⁷³

Τελικά, τα πράγματα διατηρήθηκαν ως είχαν, εφ' όσον την συγκεκριμένη χρονική περίοδο η συνύπαρξη λαϊκών και κληρικών θεολόγων στην επετηρίδα δεν αποτελούσε ουσιαστικό πρόβλημα διορισμού για κανέναν. Προς επίρρωσιν της τελευταίας διαπίστωσης έρχεται και συγκεκριμένο έγγραφο της *Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων*, το οποίο, με αφορμή κάποιες σκέψεις της τότε νεοεκλεγείσας κυβέρνησης του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος περί διπλοθεσίας, υπογραμμίζει ότι η παρουσία των κληρικών θεολόγων στα γυμνάσια και λύκεια καλύπτει ένα μέρος των κενών που υπάρχουν, όταν λείπει ο θεολόγος καθηγητής ή δεν επαρκεί για να καλύψει όλες τις προβλεπόμενες ώρες του σχολικού προγράμματος.⁴⁷⁴

Εκτός, όμως, από επιχειρήματα πραγματιστικού τύπου, όπως το παραπάνω, διατυπώνονται υπέρ της διατήρησης των κληρικών εκπαιδευτικών και επιχειρήματα, τα οποία αλιεύονται από την παραδοσιοκρατική δεξαμενή σκέψης. Απόψεις όπως ότι η απομάκρυνση των ιερέων από την εκπαίδευση θα συμβάλει στην γενικότερη επιδίωξη των πάντοτε σκοτεινών κύκλων περί «*αποχριστιανοποίησης*» της νεολαίας,⁴⁷⁵ είτε ότι ο αποκλεισμός τους από τα σχολεία λόγω διπλοθεσίας κρύβει στην ουσία του τον εξυφαινόμενο διωγμό του μαθήματος των Θρησκευτικών και της εκκλησίας ευρύτερα,⁴⁷⁶ μόνο στο πολιτικό πλαίσιο της ιδεολογικής αντιπαλότητας των πρώτων κυβερνήσεων του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος και της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος μπορούν να ερμηνευθούν και να εξηγηθούν. Τελικώς, το ζήτημα παρέμεινε ως είχε, με την παρουσία των κληρικών θεολόγων στην Μέση Εκπαίδευση να βαίνει συνεχώς αυξανόμενη, αν και στο γενικότερο σύνολο των κληρικών οι μορφωμένοι με πτυχίο Θεολογίας ιερείς ήταν ελάχιστοι.⁴⁷⁷ Καταλάμβαναν, εντούτοις, πολύτιμες θέσεις εργασίας από ανθρώπους, όπως οι λαϊκοί θεολόγοι, οι οποίοι δεν είχαν καμμία δυνατότητα επαγγελματικής επιλογής, όπως οι κληρικοί συνάδελφοί τους. Παρά την ύπαρξη των κληρικών εκπαιδευτικών, οι οποίοι

⁴⁷³ Βλ. Χ. Ν. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, αρχιμ., «Εφημέριοι-Καθηγηταί και Δημόσια Εκπαιδεύσεις», *Ελεύθερα Πνευματικά Θέματα*, Βέροια: Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας και Ναούσης 1980: 246.

⁴⁷⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Θεολόγοι Εφημέριοι-Καθηγηταί», *Χρονικά-Ειδήσεις, Κοινωνία ΚΕ* (1982): 102.

⁴⁷⁵ Βλ. Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, «Εφημέριοι Εκπαιδευτικοί», *Εφημέριος ΛΑ* (1982): 104.

⁴⁷⁶ Βλ. Θ. ΚΑΝΑΒΟΥ, Μητρ. Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως, «Οι Κληρικοί Καθηγηταί», *Ενορία* τεύχος 690 (1983): 28-29.

⁴⁷⁷ Βλ. Κ. WARE, Επισκ. Διοκλείας, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, (μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδης), Αθήνα: Ακρίτας 1996: 227-228.

εκτός των άλλων παρείχαν και άλλη μία γέφυρα προσέγγισης μεταξύ του κλήρου και των θεολόγων, οι πρώτοι εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν τους δεύτερους με επιφύλαξη και δυσπιστία, ως μονίμως ελεγχόμενους για την πιστοποίηση της ορθοδοξίας τους.⁴⁷⁸ Συνέχιζαν να τους κρατούν μακριά από το κήρυγμα, ιδιαίτερα στα όρια της Αρχιεπισκοπής Αθηνών,⁴⁷⁹ κατόπιν της υπ' αριθμ. 213/7-10-1974 εγκυκλίου, εφόσον ο τότε Αρχιεπίσκοπος Σεραφείμ δεν επιθυμούσε να σχολιάζουν από τον άμβωνα εκκλησιαστικά γεγονότα και πράγματα,⁴⁸⁰ ενώ τόνιζαν σχεδόν αποκλειστικά το ίδιο επιχείρημα σχετικά με την παραδοσιακή δογματικο-λειτουργική προσφορά των λαϊκών θεολόγων στην Μέση Εκπαίδευση.⁴⁸¹

ζ. Η Επαγγελματική Αποτελμάτωση των Θεολόγων

Η μαζική παραγωγή πτυχιούχων θεολόγων, η οποία ξεκίνησε την δεκαετία του 1980, κορυφώνεται κατά τις δεκαετίες 1990 και 2000. Αν και οι αριθμοί δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν με ακρίβεια, κάποιες αναλύσεις του προβλήματος του δίνουν κολοσσιαίες διαστάσεις, αναφορικά με τον συνολικό όγκο της συγκεκριμένης επαγγελματικής κοινότητας. Οι αδιόριστοι θεολόγοι το έτος 1993 υπολογίζονται περίπου σε 3.600, με έντονες αυξητικές τάσεις ώστε να φτάσουν τις 4.000,⁴⁸² το 1995 ο αριθμός των εγγεγραμμένων στην επετηρίδα είναι κατά προσέγγιση 5.000,⁴⁸³ δύο χρόνια αργότερα, το 1997, οι αδιόριστοι θεολόγοι αριθμούν 6.000 άτομα,⁴⁸⁴ το 1999 ο αριθμός τους ξεπερνά τους 6.000 (2.778 άνδρες και 3.446 γυναίκες) με πρόβλεψη τάσης διπλασιασμού για τα επόμενα τρία χρόνια.⁴⁸⁵ Η κατάργηση της επετηρίδας διορισμού για τους καθηγητές, η οποία με τέτοια μεγέθη ήταν ούτως ή άλλως απενεργοποιημένη, και η εισαγωγή του θεσμού των εξετάσεων από το Ανώτατο

⁴⁷⁸ Βλ. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Συνεργασία Θεολόγων Καθηγητών και Ποιμένων της Εκκλησίας», *Κοινωνία* ΛΑ' (1988): 170-171.

⁴⁷⁹ Βλ. Α. Χ. ΦΙΛΗ, «Το Ορθόδοξο Κήρυγμα και οι Σύγχρονοι Θεολόγοι», *Κοινωνία* ΚΕ' (1982): 419.

⁴⁸⁰ Βλ. Π. Ι. ΑΝΔΡΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Πτυχές του Εκκλησιαστικού Ζητήματος (Σύγχρονα Εκκλησιαστικά Γεγονότα)*, Αθήνα 1993: 89.

⁴⁸¹ Βλ. Ν. ΒΑΛΛΗΝΔΡΑ, Μητρ. Πατρών, «Η Μεγάλη Προσφορά της Εκκλησίας και των Θεολόγων Αυτής εις την Διακράτησιν των Παραδόσεων», *Εκκλησία* 57 (1980): 8-11, 43-45.

⁴⁸² Βλ. Χ. ΓΚΟΤΣΗ, «Η Αδιοριστία των Θεολόγων», *Κοινωνία* ΛΣΤ' (1993): 323 «Τί θα γίνει μ' αυτό το δισεπίλυτο και καυτό πρόβλημα; 3.600 νέοι θεολόγοι –σε λίγους μήνες θα φθάσουν τις 4.000– ασφυκτιούν στην επετηρίδα και ζητούν διέξοδο».

⁴⁸³ Βλ. «Υπόμνημα Επιτροπής Αδιορίστων Θεολόγων προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Κοινωνία* ΛΗ' (1995): 103 «Ο αριθμός των εγγεγραμμένων Θεολόγων εις την επετηρίδα ανέρχεται εις 5.000 περίπου».

⁴⁸⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Αδιοριστία των Θεολόγων», *Η Στήλη των Αδιορίστων Θεολόγων, Κοινωνία* Μ' (1997): 101 «Σε αυτό το δράμα των έξι χιλιάδων (6.000) αδιορίστων θεολόγων [...]».

⁴⁸⁵ Βλ. Β. Τ. ΓΙΟΥΛΤΣΗ, «Γυναίκες Θεολόγοι στην Εκπαίδευση: Κοινωνιολογική, Ποιμαντική και Θεολογική Προσέγγιση του Ρόλου και της Ευθύνης τους», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (Τμήμα Θεολογίας) ν.σ. 9 (1999): 78

Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ) υπήρξε η τελευταία καθοριστική εξέλιξη που σφράγισε το επαγγελματικό μέλλον των θεολόγων, εκτοξεύοντας στα ύψη τον ανταγωνισμό για την εξεύρεση μιας θέσης ανάμεσα στις περίπου 120 θέσεις θεολόγων που διορίζει κατά μέσον όρο το Υπουργείο Παιδείας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.⁴⁸⁶

Την δεκαετία του 2000 το πτυχίο των Θεολογικών Σχολών παρουσιάζεται εξαιρετικά υποβαθμισμένο στην αγορά εργασίας, καθώς το Παρατηρητήριο Απασχόλησης του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) προτείνει περιορισμό για την είσοδο φοιτητών σε μία σειρά από σχολές, μεταξύ των οποίων και οι Θεολογικές⁴⁸⁷ και η ανεργία των αποφοίτων των ΑΕΙ Ανθρωπιστικών Επιστημών, όπως οι Θεολογικές Σχολές, κατά το έτος 2004, εμφάνιζε -σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος (ΕΣΥΕ)- το 12,03% των αποφοίτων τους να βρίσκονται καταγεγραμμένοι ως άνεργοι.⁴⁸⁸ Κάτω από αυτά τα δεδομένα, οι 7.875 φοιτητές θεολογίας που υπολογίζονται ότι φοιτούν στις Θεολογικές Σχολές το έτος 2003, θεωρούνται ότι κατευθύνονται σε ένα ήδη κορεσμένο επαγγελματικό χώρο, δίχως μελλοντική προοπτική στην εκπαίδευση.⁴⁸⁹ Το ισοζύγιο επαγγελμάτων σχετικά με τους πτυχιούχους θεολόγους, λόγω της χρόνιας υπερπροσφοράς και της περιορισμένης ζήτησης, καθίσταται πλέον εξαιρετικά αρνητικό.⁴⁹⁰

Πέρα από τις ευχές για την ευόδωση του ζητήματος της αδιόριστίας και ανεργίας των θεολόγων,⁴⁹¹ κάποια ενεργό δραστηριότητα αναλαμβάνει η *Πανελλήνιος Ένωση Θεολόγων*, με πρόεδρό της ένα ομότιμο μέλος των πανεπιστημιακών θεολόγων, τον καθηγητή Κωνσταντίνο Μουρατίδη. Θέλοντας να παρέμβει στο ζήτημα, επανέρχεται σε προτάσεις οι οποίες είχαν ακουστεί πριν από πολλές δεκαετίες χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα, όπως η απορρόφηση των αδιόριστων θεολόγων από τις μητροπόλεις, στο κήρυγμα, στην κατήχηση, αλλά και

⁴⁸⁶ Βλ. «Σύσκεψη της Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων για τους Αδιόριστους Θεολόγους», *Κοινωνία ΜΓ΄* (2000): 96.

⁴⁸⁷ Βλ. Χ. ΜΕΓΑ, «Οι Σπουδές της Ανεργίας», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 16/11/2003: 65.

⁴⁸⁸ Βλ. Ε. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, «Ανεργία επί Πτυχίω», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 31/7/2005, ένθετο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: 11.

⁴⁸⁹ Βλ. Σ. ΦΡΕΜΕΝΤΙΤΗ, «Σχολές για ένα Διαβατήριο στην...Ανεργία», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 1/6/2003: 27.

⁴⁹⁰ Βλ. Θ. ΚΑΤΣΑΝΕΒΑ, *Επαγγέλματα του Μέλλοντος και του Παρελθόντος*, Αθήνα: Πατάκης 2003³: 185.

⁴⁹¹ Βλ. Ι. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗ, «Το Μέλλον της Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο: Προβληματισμοί και Προοπτικές», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών-Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα»*, Θεσσαλονίκη 1-2 Ιουνίου 2004, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2005: 126.

ως «υπάλληλοι» της Ενορίας για θέματα-έργα αγάπης». ⁴⁹² Επίσης, με έγγραφό της προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χριστόδουλο, τον καλεί να μεριμνήσει για την δυνατότητα διορισμού των πτυχιούχων θεολογίας όχι μόνο στις διοικητικές υπηρεσίες των μητροπόλεων, αλλά και στην Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, ακόμα και στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. ⁴⁹³ Τέλος, σε μια προσπάθεια στήριξης του σκληρά δοκιμαζόμενου κλάδου, απευθύνεται προς τον υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ζητώντας του να καθιερώσει το μάθημα των Θρησκευτικών ως βαρύνουσας σημασίας για τους υποψήφιους των Θεολογικών Σχολών, προκειμένου να πριμοδοτηθούν όσοι έχουν ιδιαίτερη κλίση προς το επάγγελμα του θεολόγου. ⁴⁹⁴

Οι ίδιοι οι αδιόριστοι θεολόγοι, προκειμένου να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, σε συγκέντρωσή τους στις 7 Οκτωβρίου 1994 στον χώρο της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, ⁴⁹⁵ δημιουργούν την *Επιτροπή Αδιόριστων Θεολόγων Ελλάδος*. ⁴⁹⁶ Τα πιεστικά οικονομικά, επαγγελματικά και προσωπικά προβλήματα της αδιόριστίας των λαϊκών θεολόγων που τους ώθησαν σε τούτη την ενέργεια είναι η «αποεπιστημονικοποίηση των νέων θεολόγων», δηλαδή η αποχή τους από το αντικείμενο των θεολογικών σπουδών, η ετεροαπασχόληση ή υποαπασχόλησή τους, η αδυναμία δημιουργίας οικογένειας λόγω της άσχημης οικονομικής κατάστασης, αλλά και η μείωση του κύρους των Θεολογικών Σχολών, καθώς «μεγάλο μέρος του κοινωνικού συνόλου αντιμετωπίζει τις Θεολογικές Σχολές ως επιστημονικά ιδρύματα πέμπτης και έκτης

⁴⁹² Βλ. Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων, «Η Αξιοποίηση των Ανέργων Θεολόγων», *Κοινωνία* ΜΣΤ' (2004): 114. Επίσης, βλ. Η. Δ. ΜΠΑΚΟΥ, «Το Ποιμαντικό (-Κοινωνικό) Έργο της Εκκλησίας και η Αξιοποίηση των Νέων Πτυχιούχων Θεολογίας: Η Συμβολή του Εθελοντισμού», *Κοινωνία* ΝΒ' (2009): 141 «Στην προκειμένη περίπτωση δεν πρέπει η ποιμαίνουσα Εκκλησία να προσλάβει για τις χίλιες και πλέον κενές ιερέως Ενορίες λαϊκούς θεολόγους για τη θρησκευτική τουλάχιστον αγωγή του ταλαίπωρου λαού, για να μη χάσει τη επαφή του με την Ορθόδοξη Εκκλησία και την πίστη του; Γιατί αφήνουμε ελεύθερο-ακάλυπτο το χώρο αυτό για τις αιρέσεις και την αθεία; Ενώ περισσότεροι από 4000 νέοι θεολόγοι μένουν αδιόριστοι, και καταδικασμένοι σε κοινωνικό μαρασμό και θεολογική αχρησία».

⁴⁹³ Βλ. «Έγγραφο της Π.Ε.Θ. (Παράρτημα Κερκύρας) της 26.9.98 προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος για την Αδιόριστία των Θεολόγων», *Κοινωνία* ΜΑ' (1998): 323-324.

⁴⁹⁴ Βλ. Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων, «Τα Θρησκευτικά ως Βασικό Μάθημα για τις Θεολογικές Σχολές», *Κοινωνία* ΜΓ' (2000): 97.

⁴⁹⁵ Βλ. «Υπόμνημα Επιτροπής Αδιόριστων Θεολόγων προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Κοινωνία* ΛΗ' (1995): 104.

⁴⁹⁶ Σύμφωνα με τον Α. DIMARAS, «University Entrance Examinations in Greece: Cultural and Educational Effects of a Psychosocial Phenomenon», *Greek Higher Education: Prospects for Reform*, eds Dimitris Keridis and Chrysostomos Sfatos, New York: Pella 1998: 12, η ίδρυση της Επιτροπής Αδιόριστων Θεολόγων, απηχεί εύγλωττα τον κρατικιστικό προσανατολισμό των σπουδών και της εργασίας στην Ελλάδα «[...] since in Greece all universities are state institutions and the state is the biggest –and in education almost the only- employer, being accepted as an undergraduate is considered an engagement by the state to train the students and employ them after graduation. Within such a context, it comes as no surprise that a 'Union of Unemployed Theologians' was recently founded in Greece».

κατηγορίας, εφ' όσον από αυτά αποφοιτούν άνεργοι και κατά συνέπεια, η φοίτηση σε αυτές είναι ανώφελη και περιττή και οδηγεί σε κοινωνική περιθωριοποίηση».⁴⁹⁷

Η έκκλησή τους έχει πολλούς αποδέκτες. Απευθύνονται κατ' αρχήν προς την διοικούσα εκκλησία, την οποία εξακολουθούν να θεωρούν ως τον φυσικό χώρο τους, ζητώντας την κάλυψη των διοικητικών θέσεων των μητροπόλεων από αδιόριστους θεολόγους και την προκήρυξη θέσεων κατηχητών, ιεροκηρύκων, βιβλιοθηκαρίων, οι οποίες θα στελεχωθούν αποκλειστικά από αυτούς.⁴⁹⁸ Ζητούν, πιο συγκεκριμένα, να προσληφθούν θεολόγοι στις ενορίες άνω των 10.000 ατόμων, σε προσκληνυματικούς ναούς, σε θρησκευτικά τουριστικά αξιοθέατα όπου θα εκτελούν και καθήκοντα ξεναγού, σε περιοχές «εθνικού» ενδιαφέροντος, όπως η Θράκη, όπου βρίσκεται το μουσουλμανικό στοιχείο, σε αντιαρετικές υπηρεσίες του εκκλησιαστικού οργανισμού, ακόμα και στα δημοτικά σχολεία.⁴⁹⁹ Απευθύνονται στο Υπουργείο Παιδείας, όπου εκτός από την πρόσληψη θεολόγων στα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, όπου υπάρχουν ελληνικές κοινότητες, ζητούν αύξηση των ωρών του μαθήματος των Θρησκευτικών στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση.⁵⁰⁰ Καλούν, τέλος, όσους ιερείς-θεολόγους πρόκειται να διορισθούν, να παραιτηθούν του διορισμού τους, ώστε να προωθηθούν οι αδιόριστοι λαϊκοί θεολόγοι.⁵⁰¹

Από την μέχρι τώρα εξέταση των ιστορικών και κοινωνικών δεδομένων, τα οποία αφορούν στην επαγγελματική πορεία των πτυχιούχων θεολόγων, παρατηρούμε το ίδιο σχεδόν μοτίβο ανάλυσης: μία επαγγελματική κοινότητα, η οποία παρουσιάζεται αδύναμη να διαμορφώσει την δική της, αυτόνομη πολιτισμική ταυτότητα, αφού εξαρτάται μονίμως σε όλες τους τρόπους αντίληψης, σκέψης και

⁴⁹⁷ «Η Αδιорιστία των Θεολόγων», Η Στήλη των Αδιόριστων Θεολόγων, *Κοινωνία Μ'* (1997): 100.

⁴⁹⁸ Βλ. «Υπόμνημα Επιστροφής Αδιόριστων Θεολόγων προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Κοινωνία ΛΗ'* (1995): 104-105.

⁴⁹⁹ Βλ. «Η Αδιорιστία των Θεολόγων», Η Στήλη των Αδιόριστων Θεολόγων, *Κοινωνία Μ'* (1997): 101. Από τον θεολόγο Α. Δ. ΣΤΑΘΑΚΙΟ, «Προβλήματα των Νέων Θεολόγων (Επιστολή)», *Σύναξη* 67 (1998): 128, προτείνεται ακόμα και ως λύση της ανεργίας των θεολόγων, να λειτουργήσει ο θεσμός της Εκκλησίας ως Μη Κυβερνητική Οργάνωση (Μ.Κ.Ο.). Όπως λέει ο ίδιος: «Σήμερα ακόμα και οι ειδικοί ερευνητές στο θέμα της ανεργίας (π.χ. Τζ. Ρίφκιν) τονίζουν τη σπουδαιότητα του μη-κυβερνητικού, μη-κερδοσκοπικού τομέα για την αντιμετώπισή της. Η Εκκλησία στη χώρα μας είναι δυνατόν να αποτελέσει το απόλυτο παράδειγμα για αυτή την πρόταση. Διαθέτει Πανελλήνιο μηχανισμό και Οικουμενική διακλάδωση, αν συμπεριλάβουμε τις ομόδοξες εκκλησίες της διασποράς. Μπορεί να εξασφαλίσει δικούς της πόρους. Μπορεί να απευθυνθεί σε χρηματοδότες-χορηγούς με το κύρος της. Μπορεί να συμμετάσχει σε προγράμματα της Ε.Ε., του Π.Σ.Ε. (Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών), της ΟΥΝΕΣΚΟ κτλ. Μπορεί να θέσει κάτω από την 'ομπρέλα' της πολλούς κοινωφελείς οργανισμούς και ιδρύματα».

⁵⁰⁰ Βλ. «Υπόμνημα Επιστροφής Αδιόριστων Θεολόγων προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Κοινωνία ΛΗ'* (1995): 104.

⁵⁰¹ Βλ. Βλ. «Υπόμνημα Επιστροφής Αδιόριστων Θεολόγων προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Κοινωνία ΛΗ'* (1995): 105.

πράξης της, από τον εκκλησιαστικό οργανισμό. Είναι προσκολλημένη σε έναν οργανισμό, ο οποίος, όπως είδαμε σχεδόν πάντα, δεν τους θεώρησε δομική προέκτασή του, ούτε τους παρείχε πλήρη θεσμική νομιμοποίηση.⁵⁰² Γι' αυτούς τους λόγους, ενδεχομένως, η ανάλυση του Κωνσταντίνου Τσουκαλά για τους θεολόγους και το επαγγελματικό τους μέλλον, να περιγράφει με ρεαλιστικούς όρους την περαιτέρω πορεία τους:

*«Απομένει βέβαια το τεράστιο επί της ουσίας πρόβλημα της ενδεχόμενης επαγγελματικής αποκατάστασης των θεολόγων διορισμένων, 'αδιορίστων' ή σε λίστα αναμονής. Αυτή όμως είναι η μοίρα πολλών επαγγελματιών που παύουν να αντιστοιχούν στις θεσμικές, κοινωνικές και τεχνολογικές εξελίξεις. Οι καθηγητές θεολόγοι θα κινδυνεύσουν ίσως πράγματι να ακολουθήσουν τη μοίρα των σαγματοποιών, των ελληνοραπτών και των αείμνηστων λεμβούχων. Βέβαια στο σημείο αυτό, η ευθύνη της θεσπίζουσας πολιτείας είναι απόλυτη και απαράγραπτη. Αλλά οι λύσεις δεν είναι εύκολες. Είναι δύσκολο να ακολουθήσουμε την παράδοση των 'λεμβουχικών' και αδιαφορώντας για τους συμβολικούς απόηχους να θεσμοθετήσουμε ένα είδος 'θεολογικών τελών' που θα επιβάλλεται στους μη κατηχούμενους υπέρ των ανέργων κατηχητών. Ακόμη και η εκκοσμίκευση έχει τις αντιφάσεις της. Αυτό όμως δεν αναιρεί τις αρχές του ορθού λόγου».*⁵⁰³

⁵⁰² Βλ. Α. Δ. ΣΤΑΘΑΚΙΟΥ, «Προβλήματα των Νέων Θεολόγων (Επιστολή)», *Σύναξη* 67 (1998): 127 «Γνωρίζουμε όλοι ότι κάποιοι ιεράρχες βλέπουν όσους θεολόγους πέρασαν με τις γενικές εξετάσεις από άλλους τύπους λυκείων πλην των Εκκλησιαστικών, ως 'ζιζάνια', που πρέπει να απομακρυνθούν από την 'άμπελο την αληθινή'».

⁵⁰³ Βλ. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ακροβολισμοί Κρούσεως; (Κριτική Αξιολόγηση Αντιεκκλησιαστικών Ισχυρισμών και Προτάσεων)*, Αθήνα 1996: 65.

ΜΕΡΟΣ Γ΄
ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΩΝ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΑΘΗΝΩΝ

Κεφάλαιο 9. Οι Θεολογικές Σχολές Αθηνών και Θεσσαλονίκης ως Μικρόκοσμος των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

α. Η Θεολογική Σχολή Αθηνών από την Ίδρυσή της έως τον Μεσοπόλεμο

Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών,⁵⁰⁴ λόγω της ιδιαίτερης χρονικής συγκυρίας στην οποία ιδρύθηκε, ανήκει στην έκτη και τελευταία περίοδο της ιστορίας της ελληνικής θεολογικής σκέψης, η οποία έχει την αφετηρία της στο έτος 1833, χρονιά ορόσημο για την δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους και εκτείνεται έως τις ημέρες μας.⁵⁰⁵ Η εμφάνισή της το έτος 1837 κάθε άλλο παρά τυχαία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, εφ' όσον συμπίπτει με την γέννηση τριών επιπλέον ορθόδοξων θεολογικών σχολών στην λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου: της Θεολογικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας (1824), της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης στο Οικουμενικό Πατριαρχείο (1844) και της Θεολογικής Σχολής του Τιμίου Σταυρού στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (1855).⁵⁰⁶ Επρόκειτο για μια αναγεννητική έκρηξη των ελληνικών θεολογικών σπουδών, προκειμένου να συγκροτηθεί ένα θεμέλιο δυναμικής ιδιοπρόσωπης παρουσίας και παραγωγής ενός σύγχρονου λόγου στο πλαίσιο της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Τούτων δοθέντων, δεν θα ήταν υπερβολή ο ισχυρισμός ότι η Θεολογική Σχολή Αθηνών, υποστασιάζει με την ίδρυσή της αιτήματα και πόθους σχετικά με το ζήτημα της θεολογικής εκπαίδευσης που ανάγονται πολύ πριν την απελευθέρωση από την οθωμανική κυριαρχία,⁵⁰⁷ τα οποία βρίσκουν στα πρώτα βήματα του ελεύθερου

⁵⁰⁴ Βλ. Δ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΟΥ, «Θεολογική Σχολή Αθηνών», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, Αθήναι: Αθ. Μαρτίνοβ 1965: στ. 267-269. G. A. MOLONEY, *A History of Orthodox Theology Since 1453*, Belmont/Massachusetts: Nodrland Publishing Company 1976: 199-200. Ε. Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, «Τα 150 Έτη της Θεολογικής Σχολής (1837-1987): Ιστορική Επισκόπησης», *Αξίες και Πολιτισμός: Αφιέρωμα στον Καθηγητή Ευάγγελο Θεοδώρου*, Αθήνα: «Τήνος» 1991: 329-338.

⁵⁰⁵ Βλ. Ι. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, «Συνοπτική Παρουσίασις της Ελληνικής Θεολογίας», *Αντίφωνον Πνευματικών Γερασίου Ιω. Κονιδάρη*. Τιμητικός τόμος επί τη 50ετηρίδι Επιστημονικής Δράσεως και τη 40ετηρίδι Καθηγεσίας και Εκκλησιαστικής Δράσεως, Αθήναι 1981: 252-264.

⁵⁰⁶ Βλ. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στη Μέχρι Σήμερα Διαδρομή της (1833-2004)», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών-Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα»*, Θεσσαλονίκη 1-2 Ιουνίου 2004, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2005: 67.

⁵⁰⁷ Βλ. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Αι Αρχαιότεραι των καθ' ημάς Θεολογικών Σχολών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως*, τόμος 12, έτος Η' (1887-1888): 72-74.

ελληνικού κράτους ευαίσθητο και πρόσφορο υπόβαθρο υλοποίησης.⁵⁰⁸ Ως εκ τούτου, εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς που συνεχίζει την αρχαία παράδοση της ύπαρξης και λειτουργίας θεολογικών και ιερατικών σχολών στον γενικότερο ορθόδοξο γεωγραφικό χώρο.⁵⁰⁹ Οι προσδοκίες, με τις οποίες επενδύεται, στοχεύουν σχεδόν αποκλειστικά στην μόρφωση του κλήρου της Εκκλησίας της Ελλάδος και στην, μέσω αυτού, χριστιανική και εν γένει ηθική διαπαιδαγώγηση του λαού.⁵¹⁰

Έχοντας ήδη διανύσει το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα και μπαίνοντας τις αρχικές δεκαετίες του εικοστού, η Θεολογική Σχολή Αθηνών από την ουσιαστική ανυπαρξία αναδύεται σε έναν ισχυρό θεσμικό πυλώνα, καθώς έχει πλέον επανδρωθεί ικανοποιητικά σε καθηγητικό προσωπικό και ο αριθμός των φοιτητών της αυξάνεται.⁵¹¹ Καθοριστικό ρόλο για την ουσιαστική καθιέρωσή της συνετέλεσε το γεγονός της επανάστασης που ανέτρεψε το πολιτικό, αλλά και εκκλησιαστικό καθεστώς στην Ρωσία, εγκλωβίζοντας τον εκκλησιαστικό δυναμισμό της ρωσικής ορθόδοξης θεολογίας.⁵¹² Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι στην Θεολογική Σχολή Αθηνών έμειναν εκ των πραγμάτων οι μοναδικές ακαδημαϊκές παρουσίες της ορθόδοξης εκκλησίας, δραστηριοποιούμενοι όχι μόνο στον φυσικό τους χώρο της Βαλκανικής, αλλά ακόμα και στην Δύση, καθώς και στην παγκόσμια σκακιέρα της Οικουμενικής Κίνησης.⁵¹³ Τούτη η συγκυρία σημειώνεται και καλωσορίζεται ταυτόχρονα από ετερόδοξες φωνές, που διακρίνουν «μετά βαθείας ικανοποίησεως» την προοπτική για μια «*ισχυρά σχολή θεολογίας (a vigorous School of Theology)*».⁵¹⁴

Παρά τα μεγαλόπρεπα οράματα με τα οποία συνδέθηκε η ιστορική εμφάνιση της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, τα αρχικά της βήματα κατά τον πρώτο αιώνα της

⁵⁰⁸ Βλ. Β. Δ. ΚΟΥΚΟΥΣΑ, *Η Πορεία των Σπουδών του Κλάδου της Εκκλησιαστικής Ιστορίας στην Ελλάδα από της Παλιγγενεσίας μέχρι Σήμερα*, Θεσσαλονίκη: Τέρτιος 2002: 10-11.

⁵⁰⁹ Βλ. Χ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Αι Θεολογικά και Ιερατικά Σχολαί των Πρώτων Αιώνων», *Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919*, (Πανηγυρικός Τόμος), εν Αθήναις 1920: 55-70.

⁵¹⁰ Βλ. Ε. Π. ΠΕΡΣΕΛΗ, «Ιστορικές Πτυχές της Ελληνικής Πανεπιστημιακής Θεολογικής Παιδείας», *Θεολογία* ΞΓ' (1992): 738.

⁵¹¹ Βλ. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ορθοδοξία και Δύση στην Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος 1992: 310.

⁵¹² Όπως παρατηρεί ο R. WILLIAMS, «Eastern Orthodox Theology», *The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology since 1918*, ed. by David F. Ford with Rachel Muers, Malden, MA/Oxford, UK/Victoria, Australia: Blackwell 2005³: 587 «Particularly as a result of the Russian Revolution in 1917, and consequences that followed from it in other parts of Eastern Europe, the Orthodox churches passed through periods of extraordinary turbulence in the twentieth century. In many contexts theological education of a systematic kind was simply not viable».

⁵¹³ Βλ. Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*. Από της Ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι Σήμερον (49/50-1966), εν Αθήναις 1970²: 322-323.

⁵¹⁴ [Ανωνύμου], «Οι Ξένοι περί του Μακαριωτάτου και της Ελληνικής Θεολογίας», *Εκκλησία* ΙΑ' (1933): 371.

λειτουργίας της υπήρξαν τουλάχιστον απογοητευτικά. Πρώτον, η επάνδρωσή της με καθηγητές θεολογικών ειδικοτήτων ήταν ελλιπής.⁵¹⁵ Είναι ενδεικτικό ότι χρειάστηκε να περάσουν πενήντα περίπου χρόνια, από το έτος της ίδρυσής της, προκειμένου ο αριθμός τους να φτάσει τους έξι,⁵¹⁶ χωρίς να υπάρξουν θεαματικές αλλαγές στα επόμενα χρόνια. Επιπλέον, οι καθηγητές της θεωρούσαν τον μισθό των 600 δρχ. που προσδιόριζε την αμοιβή τους τόσο μικρό, ώστε οι περισσότεροι αναγκάζονταν να διδάσκουν και σε άλλες Σχολές, με αποτέλεσμα ο διαθέσιμος χρόνος τους να μην εκδαπανάται επαρκώς στην επιστημονική και ερευνητική τους εργασία.⁵¹⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι με τον νόμο 3338 του 1927 ο πρώτος μισθός του τακτικού καθηγητή είχε εξομοιωθεί με τον μισθό του αρεοπαγίτη, δηλαδή 750 μεταλλικές δραχμές, η κάθε μία ίση με περίπου 11 δραχμές του 1931, ο δε έκτακτος καθηγητής μισθοδοτείτο με μισθό εφέτη, ενώ με τον νόμο 4620 του 1930 τους χορηγείται επίδομα ενοικίου, το οποίο ανερχόταν σε 2.500 δραχμές για τους έγγαμους τακτικούς και εκτάκτους και σε 1.500 δραχμές για τους άγαμους.⁵¹⁸

Ωστόσο, παρά τα όποια προβλήματα, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι απολάμβαναν όχι μόνο την τιμή και το κύρος του πανεπιστημίου, αλλά και της ευρύτερης εκκλησιαστικής καταξίωσης.⁵¹⁹ Έχουν την βεβαιότητα ότι υπεραναπληρώνουν με δόκιμο τρόπο την παρουσία της θρησκευτικής διανόησης μέσα στην επιστημονική, και δη στην πανεπιστημιακή, κοινότητα.⁵²⁰ Ο τίτλος τους, «Καθηγητής της Θεολογίας», μεταφέρει στον κάτοχό του ένα ισχυρό φορτίο ειδικού βάρους, το οποίο μεταφράζεται σε ένα εξαιρετικό κοινωνικό και εκκλησιαστικό

⁵¹⁵ Βλ. [Αωνόμου], «Συμπληρώσατε την Θεολογικήν Σχολήν», *Ανάπλασις* Γ' (1890): 670. Εξ άλλου, όπως ανασκοπεί ο καθηγητής και κοσμήτορας της Θεολογικής Σχολής Ε. Ι. ΖΟΛΩΤΑΣ, *Λόγος εις το Τελεσθέν εν τη Εορτή των Τριών Ιεραρχών Μνημόσυνον των Ιδρυτών, Καθηγητών και Ευεργετών του Εθνικού Πανεπιστημίου*, εν Αθήναις: Τυπογραφείον Π. Δ. Σακελλαρίου 1902: 17-18, «Και άλλως εν τη Θεολογική Σχολή ολίγοι δυστυχώς ευδόκιμοι διδάσκαλοι εχρόνισαν εν τη διδασκαλία εκ των ολίγων διορισθέντων εν αυτή καθηγητών μέχρι τούδε. Αλλ' οι μεν τούτων πόρρω ηλικίας αναβάντες εις την καθέδραν ταχύ απέστησαν αυτής τε και του βίου, οι δε ολίγοι παραμείναντες μετέστησαν εις τον ιερόν κλήρον, τους δε προώρως ανήρπασεν ο θάνατος. Τούτων ένεκα η δράσις της Θεολογίας παρ' ημίν νομίζεται των μεν καιρών ενδεεστέρα, της δε εαυτής αρχαίας δυνάμεως και ικανότητος και δόξης πολύ περιηρημένης μέρος».

⁵¹⁶ Βλ. Χ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τόμος Α', εν Αθήναις 1920: 330.

⁵¹⁷ Βλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ (Μεταξάκη), Μητρ. Αθηνών, *Υπόμνημα προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος περί της Εκκλησιαστικής Καταστάσεως και των Δεόντων Γενέσθαι*, εν Αθήναις 1920: 32.

⁵¹⁸ Βλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορική Επισκόπησις 1837-1930)*, εν Αθήναις 1931: 22, υποσημ. 2.

⁵¹⁹ Βλ. Ι. ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗ, αρχιμ., «Η Θεολογική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου», *Ιερός Σύνδεσμος* ΙΑ', αρ. φύλλου 54 (1907): 7.

⁵²⁰ Βλ. Π. Κ. ΚΑΡΑΜΟΥΖΗ, *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα: Κλήρος, Θεολόγοι και Θρησκευτικές Οργανώσεις στο Μεσοπόλεμο*, (Διατριβή), Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Κοινωνιολογίας 2004: 280.

γόητρο, σε σημείο που να προκαλεί τον στιγματισμό όσων λαϊκών θεολόγων της Μέσης Εκπαίδευσης χρησιμοποιούν τον εν λόγω τίτλο, εφ' όσον θεωρούνται ως «απλοί γυμνασιακοί καθηγηταί των θρησκευτικών μαθημάτων».⁵²¹ Κι αυτό γιατί εντός του πεδίου στο οποίο δραστηριοποιούνται οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, η κατοχή του παραπάνω ονόματος, δεν είναι απλά δηλωτικό αναγνώρισης και κυριαρχίας.⁵²² Συνιστά ένα «σημείο διάκρισης», το οποίο επισημαίνει τις ιδιότητές τους, δημιουργεί έναν μικρόκοσμο σημασιών και πραγμάτων στον οποίο υπάρχουν όταν διαφοροποιείσαι, όταν «φτιάχνεις όνομα».⁵²³ Εν προκειμένω, όσο μεγαλύτερο όνομα διαθέτουν στην πανεπιστημιακή αγορά αγαθών, τόσο μεγαλύτερο συμβολικό κεφάλαιο τους αποδίδεται.⁵²⁴ Η επαγγελματική ονομασία τους διακηρύσσει την αξία τους στο ιεραρχικά οργανωμένο σύστημα αξιών και τους εφοδιάζει με εκείνο το απαραίτητο επιστημονικό κύρος και την κοινωνική και εκκλησιαστική αναγνώριση, το οποίο αντανakλά τα υλικά και συμβολικά πλεονεκτήματά τους.⁵²⁵ Επιπλέον, οι ελπίδες και η προσδοκία για μια ακόμη πιο δυναμική παρουσία τους διατηρούνται κραταιές και ακμαίες.⁵²⁶

Η επιρροή που δέχθηκε η Θεολογική Σχολή Αθηνών, κατά την ίδρυσή της, από τις γερμανικές θεολογικές σχολές, φαίνεται πώς εμβολίασε την πλειονότητα των λαϊκών καθηγητών της με ομόλογες, προτεσταντικογενείς, αντιλήψεις, σχετικά με το εκκλησιαστικό δόγμα, την διαφαινόμενη απόσταση τους από την εκκλησιαστική λατρεία και γενικά από τον εκκλησιαστική μυστική παράδοση.⁵²⁷ Τούτη η

⁵²¹ [Ανωνύμου], «Υπερβασία», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΚΒ'* (1945): 91.

⁵²² Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 27 «[...] to give to an individual or a group the name which it gives itself ('the emperor', 'the nobility') is to recognize it, accept it as dominant, accept its viewpoint, agree to adopt towards in the viewpoint of perfect coincidence which it adopts towards itself».

⁵²³ Βλ. P. BOURDIEU, *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006: 250.

⁵²⁴ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 94.

⁵²⁵ Βλ. P. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 349-350.

⁵²⁶ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Η Θεολογική Σχολή του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* Θ' (1919): 40.

⁵²⁷ Βλ. A. N. PAPATHANASIOU, «Some Key Themes and Figures in Greek Theological Thought», *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, ed. by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, New York: Cambridge University Press 2008: 219 «A few years after the formation of the Greek state, the university of Athens was established, with its theological faculty (founded 1837) organized on mainly Protestant German models. Dogmas were understood as ideological principles; as revealed truths, but with no organic connection to ethics, which was seen as an individual code of behaviour. Academic theology, pursued almost exclusively by lay professors, was thus often at odds with the sensibilities of traditional religious feeling with its emphasis on the worshipping community and experience of divine presence in the heart. But academic theology did represent an attempt to engage with the cutting edge of international education and research».

φιλελεύθερη διάθεσή τους, φαίνεται πως έγινε η αιτία να κατηγορηθούν από παραδοσιακούς ορθοδόξους ως εισηγητές μοντέρνων αντιλήψεων στον εκκλησιαστικό χώρο.⁵²⁸ Αν και ο καθηγητής Αμίλκας Αλιβιζάτος, επισημαίνει ότι η Σχολή αντιπροσωπεύει συνεχώς «τον αυστηρόν ορθόδοξον τύπον Θεολογικής σχολής»,⁵²⁹ εντούτοις, σύμφωνα με την αποτίμηση που κάνει ο Δημήτριος Μπαλάνος, επίσης καθηγητής της ίδιας Σχολής, αυτό που είναι αναγκαίο για την ισόρροπη ανάπτυξη της Θεολογικής είναι ο πλουραλισμός στον χαρακτήρα της, τουτέστιν η αλληλοπεριχώρηση τόσο των φιλελεύθερων, όσο και των συντηρητικών στοιχείων, εφ' όσον «η συνύπαρξις αντιπροσώπων των δύο τούτων τάσεων είναι το μόνον όπερ σώζει από της αποτελεσματώσεως και της ακινησίας, εις ην θα ήγεν η έλλειψις φιλελευθέρων και προοδευτικών στοιχείων, όσον και από της προώρου και άγαν εσπευσμένης αναπτύξεως, εις ην θα ήγεν η έλλειψις συντηρητικών στοιχείων, συγκροτούντων τον σύνδεσμον προς το παρελθόν».⁵³⁰ Η ανεκτικότητα και η ισόρροπη ανάπτυξη όλων των τάσεων, μοιάζει να βρίσκει πρόσφορο έδαφος ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς θεολόγους, καθώς φαίνεται ότι τους επηρεάζει καταλυτικά και αποφασιστικά.

Τούτων δοθέντων, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι εμφανίζονται με αποφασιστικό δυναμισμό ενώπιον σημαντικών προκλήσεων που εκτείνονται τόσο στο εσωτερικό της ελληνικής πραγματικότητας, όπου καλούνται να αναπτύξουν την θεολογική επιστήμη, να αναμορφώσουν τον κλήρο, να συντελέσουν στην εκπαιδευτική εν γένει δραστηριότητα,⁵³¹ καθώς και στο πεδίο συγκρότησης και σύμπληξης ενός ρωμαλέου θεολογικού λόγου, ικανού να αναμετρηθεί και να διαλεχθεί με τον ετερόδοξο περίγυρό του, στην βάση της ελεύθερης επικοινωνίας και των

⁵²⁸ Βλ. Κ. ΚΑΡΑΚΑΛΠΑΚΗ-ΚΑΡΑ, «Η επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματεία της Επικρατείας» και η Εκπαιδευτική Πολιτική κατά την Πρώτη Οθωνική Περίοδο (1833-1842), Διατριβή, Αθήνα 2007: 377 «Στη Θεολογική Σχολή οι καθηγητές είχαν σπουδάσει σε γερμανικά Πανεπιστήμια και ορισμένοι σε ρωσικά. Στις σπουδές τους οφείλονται ορισμένα 'προτεσταντικά' στοιχεία που χαρακτήριζαν την θεολογική τους παιδεία, για τα οποία θα κατηγορηθούν επανειλημμένα οι ίδιοι και η Θεολογική σχολή από τους ζηλωτές της 'ακραιφνοῦς Ορθοδοξίας'».

⁵²⁹ Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Θεολογική Σχολή (του Πανεπιστημίου Αθηνών)», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, τόμος 6, εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης» 1929: 428.

⁵³⁰ Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορική Επισκόπησις 1837-1930)*, εν Αθήναις 1931: 46.

⁵³¹ Βλ. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αρχ. Αθηνών, «Η Πρώτη Εκατονταετηρίς της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 66-71 (1930-1936): 22. Είναι χαρακτηριστική η προτροπή του Α. ΚΛΕΟΜΕΝΟΥΣ, «Συμβολαί εις την Θεολογικήν Κριτικήν», *Εκκλησιαστικός Φάρος* ΚΓ' (1924): 338, να μελετήσουμε, όσο πιο εμπειριστατωμένα είναι αυτό δυνατό, «την εν τη Θεολογία επιτελουμένην εργασίαν υπό των αξιούντων να διδάσκωσιν από πανεπιστημιακής έδρας και το ύψος, εις ο ευρίσκεται η των θεολόγων 'περίσεμνος Σχολή'».

συγκεκριμένων ιστορικών συντεταγμένων του,⁵³² τουλάχιστον σε επίπεδο προγραμματικών αρχών και καλών προθέσεων. Όπως παρατηρεί ο καθηγητής Χρήστος Ανδρούτσος, πολύ προσεκτικοί οφείλουν να είναι οι καθηγητές που υπηρετούν στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, από την μια οι μεν υποψήφιοι της καθηγεσίας να μην εκλαμβάνουν την προοπτική της έδρας ως ησυχαστήριο επαγγελματικού απομονωτισμού, από την άλλοι οι ήδη καθηγητές να δείχνουν έμπρακτα τον σταθερό ομολογιακό χαρακτήρα της Θεολογικής και να αγωνίζονται για την περαιτέρω στενή συνεργασία της με την διοικούσα εκκλησία.⁵³³

Οι παραπάνω διαπιστώσεις συντείνουν πρωτίστως στην ενίσχυση εκ μέρους των πανεπιστημιακών θεολόγων της νεοελληνικής κρατικοθρησκευτικής ιδεολογίας, δηλαδή του ελληνοχριστιανισμού. Αν και η πανεπιστημιακή διάνοηση μάλλον προτιμά να οικοδομεί την καρδιά της επαγγελματικής ιδεολογίας της στο άυλο προσόν της «ευφυίας»,⁵³⁴ δηλαδή σε εκείνο το είδος της ρευστής ανωτερότητας,⁵³⁵ εντούτοις οι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών δεν διστάζουν να ιδιοποιηθούν το συγκεκριμένο ιδεολογικό πρόταγμα, το οποίο αναβιβάζει την εκκλησία ως το κεντρικό και συστατικό στοιχείο ταυτότητας του ελληνικού έθνους, όχι μόνο στο πολιτισμικό, αλλά και στο πολιτικό πεδίο.⁵³⁶ Η εκκλησιαστική διοίκηση επιθυμεί στο πλαίσιο του αρτιγέννητου ελληνικού κράτους να συνεχίσει τον ηγετικό ρόλο της, ποδηγετώντας κάθε εθνικιστική δυναμική, ιδίως σε εκείνες τις περιοχές όπου ζουν έλληνες εκτός των επισήμων ελληνικών συνόρων. Τούτο αναδεικνύεται από την υποδαύλιση του ελληνικού εθνικισμού και αλυτρωτισμού στις περιοχές των πρεσβυγενών ορθόδοξων Πατριαρχείων της Ανατολής, όταν τον Μάρτιο του 1912, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι αναγορεύουν ως επίτιμους διδάκτορες τους Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ, Αλεξανδρείας Φώτιο, Αντιοχείας Γρηγόριο και Ιεροσολύμων Δαμιανό.⁵³⁷ Ήταν μία ξεκάθαρη συμβολική πράξη, η οποία συνέδεε

⁵³² Βλ. Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Η Σύγχρονος Θέσις της Ορθοδόξου Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* Γ' (1936/37): 14.

⁵³³ Βλ. Χ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Εκκλησία και Πολιτεία εξ Επόψεως Ορθοδόξου*, Θεσσαλονίκη: Β. Ρηγόπουλος 1964²: 90.

⁵³⁴ Βλ. Α. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, «Ο Εκδημοκρατισμός της Εκπαίδευσης και η Αξιοκρατία Ενισχύουν την Αναπαραγωγή της Κοινωνικής Εξουσίας», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 138, υποσημ. 11.

⁵³⁵ Βλ. Α. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι: Άγονοι Αγώνες και Ιδεολογικά Αδιέξοδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Κέδρος 1977: 93.

⁵³⁶ Βλ. Μ. ΞΥΛΟΥΡΗ, *Κράτος και Εκκλησία: Διακρίσεις και Διαφοροποιήσεις Πολιτών και Πιστών*, (Διπλωματική Εργασία), Αθήνα 2000: 71.

⁵³⁷ Βλ. Α. ΝΑΝΑΚΗ, Μητρ. Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Εκκλησία Εθναρχούσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 2002: 150.

τους εκκλησιαστικούς ηγέτες των ελληνικών πληθυσμών της Ανατολής με το εθνικό μητροπολιτικό κέντρο, πράξη η οποία δύσκολα θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς την σύμφωνη γνώμη και συνεργασία με το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών.⁵³⁸

Ωστόσο, η χρήση της ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας δεν περιορίστηκε μόνο στην έκφραση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής του αλυτρωτισμού, αλλά επιπλέον υλοποιήθηκε στα κατοπινά χρόνια ως ο ιδεολογικός αντίπαλος του σοσιαλισμού.⁵³⁹ Από την μια μεριά ο αντικομμουνισμός -ως πολιτική έκφραση- και από την άλλη ο ελληνοχριστιανισμός -ως πολιτιστικό μέγεθος- συγκρότησαν το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο των συντηρητικών δομών της ελληνικής κοινωνίας με σαφή ταξική κουλτούρα,⁵⁴⁰ δομών στις οποίες ανήκαν οργανικά οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι.

β. Η Ίδρυση της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης

Μέχρι και στα χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η μόνη πανεπιστημιακή Θεολογική Σχολή ήταν αυτή της Αθήνας. Ωστόσο, δημιουργηθέντος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και λειτουργούντος τμηματικά από το έτος 1926-1927, άρχισαν να ακούγονται και οι πρώτες φωνές που έκαναν λόγο για την αναγκαιότητα ίδρυσης και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης μιας Θεολογικής Σχολής. Μάλιστα η θέση αυτή θεμελιωνόταν όχι μόνο στις γνωστικές ανάγκες ενός σύγχρονου πανεπιστημίου εκείνου του καιρού, οι οποίες απαιτούσαν την θεολογία ανάμεσα στις βασικές πανεπιστημιακές σπουδές, αλλά επίσης και στην ευαίσθητη γεωπολιτική θέση της μακεδονικής πρωτεύουσας.⁵⁴¹ Η κυβέρνηση Παπαναστασίου, η οποία έφερε το ζήτημα περί της ιδρύσεως πανεπιστημίου στην Θεσσαλονίκη στη Βουλή προς συζήτηση, έθεσε ως θέμα και την δυνατότητα της μελλοντικής Θεολογικής Σχολής να απονέμει και πτυχίο εβραϊολογίας, παράλληλα με αυτό της χριστιανικής θεολογίας.⁵⁴²

⁵³⁸ Βλ. Α. ΝΑΝΑΚΗ, Μητρ. Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, «Οι Προκαθήμενοι των Πρεσβυγενών Πατριαρχείων το 1912 Αναγορεύονται Επίτιμοι Διδάκτορες της Θεολογικής Σχολής Αθηνών», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Τμήμα Θεολογίας, νέα σειρά, 13 (2003): 240.

⁵³⁹ Βλ. ΚΟΝΔΥΛΗ Π., *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού: Από τη Μοντέρνα στη Μεταμοντέρνα Εποχή κι από τον Φιλελευθερισμό στη Μαζική Δημοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο 1995²: 45.

⁵⁴⁰ Βλ. Π. ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Παιδεία και Πολιτική στη Ελλάδα: Κριτική Ανάλυση και Αξιολόγηση των Ιδεολογικών και Γνωστικών Λειτουργιών του Σχολικού Συστήματος 1950-1975*, Αθήνα: Καστανιώτης 1980: 203.

⁵⁴¹ Βλ. [Ανωνύμου], «Αναγκαία Επεξηγήσις», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΙΑ'* (1933): 62.

⁵⁴² Βλ. Σ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ, «Η Ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Κριτική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου 'Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές'*, Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, τόμος Β', Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νοελαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 1989: 406, υποσημ. 30 «Ο διάλογος είναι ενδεικτικός: ΓΟΝΤΙΚΑΣ: Ίδρύεται Εβραϊκή Θεολογική Σχολή; ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: Μάλιστα! ΓΟΝΤΙΚΑΣ: Εις

Στους καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών επικρατούσαν δύο διαφορετικές τάσεις. Υπήρχε η πεποίθηση, έτσι όπως εκφράζεται από τον καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Κωνσταντίνο Μπόνη, ότι μία Θεολογική Σχολή στα όρια της Θεσσαλονίκης, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μοχλός διάτρησης της όποιας αμφισβήτησης της ελληνικότητας της Μακεδονίας.⁵⁴³ Κι αυτό όχι μόνο λόγω της διανοητικής και πνευματικής της παραγωγής, αλλά και λόγω του ότι θα μπορούσε να προσελκύσει πολλούς φοιτητές από τον βαλκανικό σλαβόφωνο χώρο, ακυρώνοντας εκ των πραγμάτων την όποια τυχόν επιβουλή.⁵⁴⁴ Επιπλέον επιχειρήματα υπέρ της Θεολογικής στην πόλη της Θεσσαλονίκης ήταν η μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ραγδαία αύξηση του αριθμού των φοιτητών στο μοναδικό μέχρι τότε Πανεπιστήμιο της Αθήνας, καθώς και η ανάγκη δημιουργίας ενός δεύτερου εκπαιδευτικού πόλου στον βορρά της χώρας.⁵⁴⁵

Δεν ήταν, ωστόσο, όλοι ένθερμοι θιασώτες αυτής της ιδέας. Από τους πανεπιστημιακούς θεολόγους στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, για παράδειγμα, έντονα σκεπτικιστής σχετικά με την ιδέα δεύτερης Θεολογικής Σχολής ήταν ο καθηγητής Αμίλκας Αλιβιζάτος, ο οποίος, προτάσσοντας πραγματιστικού τύπου επιχειρήματα, υποστήριζε ότι η χαμηλή απορροφητικότητα των θεολόγων στην εκπαίδευση και η απροθυμία τους να στελεχώσουν ως κληρικοί τον εκκλησιαστικό οργανισμό, θα δημιουργούσε προβλήματα υπερπληθυσμού και οξύτερης ανεργίας των λαϊκών αποφοίτων των Θεολογικών Σχολών.⁵⁴⁶

Το ζήτημα συζητήθηκε και στην Δ΄ συνεδρία της Ιεράς Συνόδου, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 19 Οκτωβρίου 1939, με την Ιεραρχία να παρουσιάζεται διχασμένη σε δύο τάσεις: αυτήν που εκπροσωπούσε ο μητροπολίτης Κοζάνης

ουδέν πανεπιστήμιον υπάρχει!...Θα διδαχθή εκεί η Εβραϊκή θεολογία, καθ' όλην την γραμμήν, και θα λαμβάνουν πτυχίον δια την εβραϊκήν, θα εξέρχωνται ραββίνοι από αυτήν την σχολήν! (Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής, συν. 83, 16.7.1924, σ. 996 επ.)».

⁵⁴³ Βλ. Κ. Γ. ΜΠΟΝΗ, «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* ΚΗ' (1946): 22-23.

⁵⁴⁴ Βλ. Ν. ΛΟΥΒΑΡΗ, «Το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης», *Χριστιανικόν Ημερολόγιον* Α' (1925): 224. Αυτό υποστηρίζει και στη διατριβή του ο Κ. Β. ΦΑΣΟΥΛΗΣ, *Η Διαχρονική Εξέλιξη και Αξιολόγηση των Διοικητικών, Εκπαιδευτικών και Οικονομικών Θεσμών των Α.Ε.Ι. της Ελλάδας (1837-1996)*, Διατριβή, Αθήνα 1997: 130 «Η λειτουργία της (σ.σ. της Θεολογικής Θεσσαλονίκης) στη συγκεκριμένη στιγμή αποτέλεσε εθνική αντίδραση της πολιτείας κατά των βουλγαρικών πιέσεων προς τις κατοχικές δυνάμεις να ιδρύσουν βουλγαρικό Πανεπιστήμιο στη Θεσσαλονίκη, κάτι που είχαν πετύχει στα Σκόπια».

⁵⁴⁵ Βλ. Γ. Σ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, εν Θεσσαλονίκη 1932: 12.

⁵⁴⁶ Βλ. Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Περί της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης». *Ανάπλασις* ΜΣΤ' (1933): 31. Επίσης ΙΕΖΕΚΙΗΛ, Μητρ. Θεσσαλιώτιδος, «Η Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* ΚΗ' (1946): 119.

Ιωακείμ, ο οποίος ήταν εγκάρδιος οπαδός της ίδρυσης Θεολογικής Σχολής στα βόρεια της επικράτειας, όπου υπήρχαν δυνατοί κομμουνιστικοί πυρήνες προς τους οποίους θα λειτουργούσε ως πολιτικό αντίβαρο και αυτήν που εκπροσωπούσε ο μητροπολίτης Ελευθερουπόλεως Σωφρόνιος, ο οποίος προέτασσε το θέμα της υπερπαραγωγής, άρα και αδιοριστίας των θεολόγων, αλλά και ότι ο εκκλησιαστικός οργανισμός λίγα έχει να ωφεληθεί από μία νέα Θεολογική Σχολή, καθώς οι θεολόγοι δεν προσέρχονται στον κλήρο.⁵⁴⁷ Φαίνεται ότι η αντιμετώπιση της κομμουνιστικής ιδεολογίας, ιδιαιτέρως μέσω της ύπαρξης Θεολογικής Σχολής στη Θεσσαλονίκη, ήταν αποφασιστικής σημασίας για τον εκκλησιαστικό οργανισμό, όπως αφήνει να εννοηθεί και ο αρχιμανδρίτης Πανάρετος Δουληγέρης: *«Είναι πρώτιστον ζήτημα και εκ των ων ουκ άνευ η ίδρυσις της Θεολογικής Σχολής εν τω Πανεπιστημίω της Θεσσαλονίκης με εμπνευσμένους Θεολόγους καθηγητάς, προς αντιμετώπισιν του ως είρηται κακού της αθείας και του κομμουνισμού»*.⁵⁴⁸ Γι' αυτό και οι όποιες αντιρρήσεις των πανεπιστημιακών θεολόγων της Αθήνας χαρακτηρίζονται ως *«σατανικώτατες»*.⁵⁴⁹ Η αποφυγή ίδρυσης Θεολογικής Σχολής στη Θεσσαλονίκη αντιμετωπίζεται ως ένδειξη *«του αντιθρησκευτικού και αντιχριστιανικού πνεύματος όλων των πολιτικών μας κατά τα τελευταία έτη μέχρι του 1940»*.⁵⁵⁰

Τελικά, με τον Ν. 964/1942 ιδρύεται και αρχίζει να λειτουργεί η Θεολογική Σχολή της Θεσσαλονίκης,⁵⁵¹ η οποία ακολουθούσε την εξής δομή, όσον αφορά τις έδρες και τα πρόσωπα που τις στελέχωσαν:⁵⁵²

- 1) Γενικής Εκκλησιαστικής Ιστορίας, με τακτικό καθηγητή τον Αβέρκιο Παπαδόπουλο, Γραμματέα της Ιεράς Συνόδου
- 2) Γενικής Εκκλησιαστικής Γραμματολογίας, με τακτικό καθηγητή τον Κ. Μπόνη, πρώην επικουρικό καθηγητή στην Θεολογική Σχολή Αθηνών
- 3) Εκκλησιαστικού Δικαίου, με τακτικό καθηγητή τον Δ. Πετρακάκο, Επίτροπο της Επικρατείας παρά τη Ιερά Σύνοδο

⁵⁴⁷ Βλ. Θ. Α. ΣΤΡΑΓΚΑ, *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ Πηγών Αψευδών 1817-1967*, τ. Δ', Αθήναι 1972: 2284-2286.

⁵⁴⁸ Π. ΔΟΥΛΗΓΕΡΗ, Αρχιμ., *Εκκλησία και Πολιτεία μετά μίαν Εκατονταετίαν*, εν Αθήναις: «Τρεις Ιεράρχαι» 1934: 107.

⁵⁴⁹ Π. ΔΟΥΛΗΓΕΡΗ, Αρχιμ., *Εκκλησία και Πολιτεία μετά μίαν Εκατονταετίαν*, εν Αθήναις: «Τρεις Ιεράρχαι» 1934: 105-106 «Και παρ' ημίν; Ω της αθλιότητός μας! κλεινοί καθηγητές θεολόγοι! εν τω εν Αθήναις Πανεπιστημίω αντέδρασαν σατανικώτατα κατά της ιδρύσεως Θεολογικής Σχολής εν τω Πανεπιστημίω Θεσσαλονίκης».

⁵⁵⁰ Α. Ι. ΚΕΡΑΜΙΔΑ, *Οι Νεοέλληνες Πολιτικοί έναντι του Χριστιανισμού*, Αθήναι 1984²: 24.

⁵⁵¹ Βλ. ΦΕΚ 21, τεύχος πρώτον, Νομοθετικών Διάταγμα Υπ' Αριθ. 964/1942, «Περί Λειτουργίας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», 7 Φεβρουαρίου 1942: 94-95.

⁵⁵² Βλ. [Αωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα Ονόματα των Νέων Καθηγητών», *Εκκλησία Κ'* (1942): 28.

- 4) Εισαγωγής και Ερμηνείας της Παλαιάς Διαθήκης εκ τε του πρωτοτύπου και της μεταφράσεως των Εβδομήκοντα (Ο')
- 5) Εισαγωγής και Ερμηνείας της Καινής Διαθήκης, με τακτικό καθηγητή τον Β. Ιωαννίδη, πρώην επικουρικό καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών
- 6) Συστηματικής Θεολογίας
- 7) Θρησκευσιολογίας και Φιλοσοφίας, με τακτικό καθηγητή τον Ιω. Τράκα, Γενικό Διευθυντή της Διευθύνσεως Θρησκευμάτων του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας
- 8) Κατηχητικής και Ιστορίας της Χριστιανικής Αγωγής, με τακτικό καθηγητή τον Β. Έξαρχο, επικουρικό καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών
- 9) Λειτουργικής και Εκκλησιαστικής Ομιλητικής, με τακτικό καθηγητή τον Δ. Μωραίτη, επικουρικό καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών
- 10) Ποιμαντικής, Εξομολογητικής και Ιεραποστολικής, με τακτικό καθηγητή τον Δ. Κουϊμουτσόπουλο, Διευθυντή της Ριζαρείου Σχολής.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1943 με τον Ν. 839 ιδρύεται ως παράρτημα της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης το «*Ινστιτούτον Βυζαντινών Ερευνών*», διαιρούμενο σε τρία τμήματα, θεολογικό, φιλολογικό, ιστορικοαρχαιολογικό, με σκοπό «*την μελέτην και έρευναν της συντελεσθείσης κατά τους μέσους αιώνας και χρόνους της τουρκοκρατίας, εκκλησιαστικής, φιλολογικής και καλλιτεχνικής εργασίας των ελληνικών χωρών και της επιδράσεως αυτής εις τους γείτονas λαούς*».⁵⁵³

Είναι μάλλον προφανείς οι πολιτικές σκοπιμότητες που καλείται να διαδραματίσει το εν λόγω Ινστιτούτο, με την θεολογική του πτέρυγα να αποτελεί κυρίαρχη παράμετρό του. Η θεολογική παρουσία στην συμπρωτεύουσα συνδέεται άρρηκτα, εν τη γενέσει της, με την στρατηγική διεμβόλισης της αμφισβήτησης της ελληνικότητας της Μακεδονίας και του κομμουνιστικού κινήματος, ενώ και η διάθρωση των γνωστικών αντικειμένων της, τονιζομένης της ιστορικής/πρακτικής κατεύθυνσης, φαίνεται ότι προσανατολίζονται προς αυτήν ακριβώς την προοπτική.

Μετά την απελευθέρωση από την γερμανική κατοχή, η ελληνική κυβέρνηση με την Συντακτική Πράξη 59, απολύει τους πρώτους καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, ενώ με τον Νόμο 361/1945 καθορίζεται επιτροπή εκλογής των νέων καθηγητών προερχόμενη από τους πανεπιστημιακούς θεολόγους της Αθήνας και αποτελούμενη από τους Γεώργιο Σωτηρίου, Παναγιώτη Μπρατσιώτη, Βασίλειο

⁵⁵³ Κ. ΠΑΠΑΠΑΝΟΥ, *Χρονικό-Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα: Έκδοση Αμερικανικού Κολλεγίου Αθηνών (Pierce College) 1970: 299.

Αντωνιάδη, Ιωάννη Καρμίρη, Βασίλειο Βέλλα και Γρηγόριο Παπαμιχαήλ (εκ των οποίων μόνον ο τελευταίος ήταν ενάντια στην ίδρυση της Θεολογικής Θεσσαλονίκης), ώστε να τεθεί η ύπαρξη της Σχολής σε πραγματικά λειτουργική βάση.⁵⁵⁴

⁵⁵⁴ Βλ. Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής κατά την Τελευταίαν Πεντηκονταετίαν (1919-1968) επί τη Εκατονεικοσιπενταετηρίδι αυτής 1844-1969*, Αθήναι 1968/1969: 42, υποσημ. 2.

Κεφάλαιο 10. Η Παραγωγή Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών Πτυχίων ως Τίτλων Καθιέρωσης των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

α. Οι Μεταπτυχιακές Σπουδές

Οι μεταπτυχιακές σπουδές στα ελληνικά πανεπιστήμια μετρούν oligochρόνιο βίο. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1980, τα επίσημα μεταπτυχιακά ήταν θεσμός άγνωστος στην ελληνική ακαδημαϊκή πραγματικότητα, και ιδίως στα θεολογικά πράγματα. Είχε προηγηθεί, βέβαια, η Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης, όπου ήδη από το 1964 και με πρωτοβουλία του καθηγητή Παναγιώτη Χρήστου, είχε θεσπίσει έναν άτυπο μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών,⁵⁵⁵ στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου εν έτει 1964.⁵⁵⁶ Ήταν μία πρωτοποριακή προσπάθεια, η οποία κάλυψε -ατύπως πάντα- την απαίτηση για θεολογική εξειδίκευση όσων δεν είχαν την δυνατότητα για ανάλογες σπουδές στο εξωτερικό.⁵⁵⁷

Την δεκαετία του 1980 και στο πλαίσιο της τότε εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, υπήρξε πρόβλεψη μεταπτυχιακών σπουδών στα άρθρα 81 και 86 του Νόμου 1566 του 1985 περί «Δομής και Λειτουργίας της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις» και με βάση αυτήν υπογράφεται τελικά στις 16.9.1989 το Προεδρικό Διάταγμα 380 «Περί της Οργάνωσης και Λειτουργίας των Μεταπτυχιακών Σπουδών στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα», διάταγμα το οποίο επέτρεψε να δημιουργηθούν και να λειτουργήσουν για πρώτη φορά στην Θεολογική Αθηνών, από το 1990 έως το 1993, άτυπα Προγράμματα

⁵⁵⁵ Χ. ΚΡΙΚΩΝΗ, «Σύντομη Ιστορία της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 75 (1992): 1258 «Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι με πρωτοβουλία του τότε (1964) Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής κ. Παν. Χρήστου και απόφαση της Σχολής, έγινε μεταρρύθμιση στο πρόγραμμα οργάνωσης των σπουδών της σχολής, που ισχύει σχεδόν μέχρι σήμερα με ελάχιστες διαφορές. Για πρώτη φορά τότε εισήχθησαν και επεκράτησαν στη Θεολογική Σχολή οι μεταπτυχιακές σπουδές, που στερούνται οι περισσότερες σχολές ακόμη και σήμερα».

⁵⁵⁶ Βλ. «Ο Νέος Οργανισμός της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Εκκλησία ΜΑ'* (1964): 185.

⁵⁵⁷ Βλ. Θ. ΖΗΣΗ, πρωτ., «Η Προσφορά της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης κατά τα Πενήντα Έτη της Λειτουργίας της (1942-1992)», *Ορθοδοξία*, περίοδος Β', τεύχος 3 (1994): 554. Δ. Ι. ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗ, «Θεολογική Σχολή», *Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στην Αυγή του Νέου Αιώνα: Διαχρονική Πορεία Εβδομήντα Πέντε Χρόνων*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης-Δ. Αραβαντινός, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2002: 239.

Μεταπτυχιακών Σπουδών.⁵⁵⁸ Τα επίσημα θεμέλια των μεταπτυχιακών στην Θεολογική τέθηκαν με την υπουργική απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1993 του υπουργού Παιδείας Γιώργου Σουφλιά, με την οποία αναγνωρίστηκαν πλήρως από νομικής άποψης οι παρεχόμενοι μεταπτυχιακοί τίτλοι σπουδών της Θεολογικής Σχολής.⁵⁵⁹ Η δομή τους περιλαμβάνει δύο κύκλους σπουδών: ο πρώτος, ο οποίος μετά από επιτυχή φοίτηση τριών εξαμήνων, στο τέταρτο ακολουθεί η σύνταξη διπλωματικής εργασίας (επιπέδου M. Phil.), ενώ ο δεύτερος οδηγεί στην εκπόνηση διδακτορικής διατριβής και την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος (επιπέδου Ph. D.).⁵⁶⁰

Αν και είχε ήδη επισημανθεί από τον πανεπιστημιακό θεολόγο Σάββα Αγουρίδη, ότι προϋπόθεση των μεταπτυχιακών σπουδών είναι η διαθεματικότητα και η διάνοιξη της θεολογίας σε άλλους επιστημονικούς χώρους,⁵⁶¹ ωστόσο, φαίνεται ότι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι δημιούργησαν τους μεταπτυχιακούς κύκλους σπουδών κατ' εικόνα των προπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών, όπου κυριαρχεί ο ομολογιακός-κατηχητικός χαρακτήρας και ο στενός επιστημονικός ορίζοντας. Ενδεικτικό παράδειγμα τούτης της κλειστότητας είναι η αποφυγή ένταξης της Θεολογικής Σχολής στα ευρωπαϊκά προγράμματα ανταλλαγής φοιτητών Erasmus, διότι η συντηρητική ομάδα των πανεπιστημιακών θεολόγων φοβόταν ότι οι μεταπτυχιακοί φοιτητές θα υποστούν δογματική και εκκλησιολογική αλλοίωση με την γνωστική συναναστροφή τους με την δυτική θεολογία.⁵⁶² Εξακολουθούσε να

⁵⁵⁸ Βλ. Κ. Ι. ΜΠΕΛΕΖΟΥ, «ΟΙ Διδάκτορες της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Από την Έναρξη του Θεσμού έως Σήμερα: 1911-2000)», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΕ' (2000): 573-574.

⁵⁵⁹ Βλ. Ι. Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Θεολογικές Μεταπτυχιακές Σπουδές στην Ελλάδα», *Εφημέριος ΜΓ'* (1994): 394 «Το σημερινό νομικό καθεστώς που διέπει τις μεταπτυχιακές σπουδές στο «Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, καθορίστηκε με την Υπουργική Απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1993 του τότε Υπουργού Παιδείας κ. Γεωργίου Σουφλιά (Φ.Ε.Κ., τ. Β', φύλλο 799/6 Οκτωβρίου 1993), βάσει του Νόμου 2083/92».

⁵⁶⁰ Βλ. Ε. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, «Θεολογική Σχολή Αθηνών», *Ορθοδοξία-21^{ος} Αιώνας*, φύλλο 3 (1999): 64 «Μια απ' τις αρχαιότερες σχολές όπως η Θεολογική δεν θα μπορούσε παρά να κατέχει την πρωτιά στα μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών, τα οποία και λειτουργούν επισήμως από το 1991 (Ν. 2083). Η φοίτηση διαρκεί τρία εξάμηνα, ενώ στο τέταρτο συντάσσεται διπλωματική εργασία (M. Phil.). Μετά, ακολουθεί ο δεύτερος κύκλος μεταπτυχιακών σπουδών, για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος (PhD)».

⁵⁶¹ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «ΟΙ Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 152 «Ο,τι χρειάζεται να σημειωθεί εδώ είναι η καλή οργάνωση Μεταπτυχιακών Σπουδών. Εισιτήριο σ' αυτές δεν πρέπει να έχουν πάντοτε το πτυχίο της Θεολογίας. Η ευρύτητα των γνώσεων και οι εμπειρίες της ζωής πτυχιούχων άλλων Σχολών, αποτελούν λαμπρή προϋπόθεση για γόνιμες θεολογικές μεταπτυχιακές σπουδές».

⁵⁶² Βλ. Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Μυστήριο επί των Ιερών Κεκοιμημένων και άλλα Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1992: 99. Είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο το καθηγητή της Σχολής Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «Θεολογική Παιδεία και Εκκλησιαστική Αγωγή», *Η Προσωπικότητα και η Θεολογία του Μεγάλου Φωτίου: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες επί τη Ιερά Μνήμη του κατά τα Έτη*

υπάρχει, εξ άλλου, διάχυτη η αντίληψη στον ευρύτερο εκκλησιαστικό και θεολογικό χώρο, ότι οι μεταπτυχιακές σπουδές και γενικότερα η τάση να διαλεχθεί η θεολογία με επιστήμες όπως η Παιδαγωγική, η Ψυχολογία, η Κοινωνιολογία, δεν είναι παρά ένα «δεκανίκι» της θεολογίας, το οποίο αποζητά απεγνωσμένα προκειμένου να προσαρμοσθεί στον σύγχρονο κόσμο.⁵⁶³ Τελικά, η Θεολογική Σχολή Αθηνών εντάσσεται στα προγράμματα Erasmus δέκα σχεδόν χρόνια μετά την θεσμοθέτηση και λειτουργία τους σε όλη την Ευρώπη, παρά τις ρητορικές διακηρύξεις των πανεπιστημιακών θεολόγων ότι η ευρωπαϊκή πρόκληση θα μπορούσε να επιφέρει ένα πνεύμα συνεργασίας στην Σχολή.⁵⁶⁴

Ωστόσο, η δυσαρμονία της επιστημονικής ταυτότητας των μεταπτυχιακών σπουδών, δεν εξαντλείται μόνον εκεί. Μεταπτυχιακά σημαίνει κατ' εξοχήν σπουδή στον επιστημονικό τρόπο της έρευνας. Κύριο εργαλείο μιας τέτοιας απόπειρας στον χώρο του πανεπιστημίου είναι η Βιβλιοθήκη, βασικά δομικά στοιχεία της οποίας πρέπει να είναι η γρήγορη βιβλιογραφική ενημέρωση και η ανεμπόδιστη πρόσβαση στην αναγνωστική ύλη.⁵⁶⁵ Η εικόνα της Κεντρικής Βιβλιοθήκης της Θεολογικής Σχολής Αθηνών παρουσιάζει μια δυσλειτουργία παρόμοια με αυτήν του συνόλου του ελληνικού πανεπιστημίου. Δεν έχει συστηματική ταξινόμηση και καταλογογράφηση με βάση σύγχρονα βιβλιοθηκονομικά συστήματα (διαθέτει εν μέρει αλφαβητικό ευρετήριο συγγραφέων, εν μέρει λημματικούς ή κατά κλάδους επιστημών), καθώς ο αριθμός των τόμων που φιλοξενεί ανέρχεται περίπου σε 61.000.⁵⁶⁶ Η βιβλιογραφική ενημέρωσή της σε συνδρομές περιοδικών και μονογραφίες σταματά στα μέσα του 1980,⁵⁶⁷ ενώ πλέον τα όποια κονδύλια εμπλουτισμού της Βιβλιοθήκης δεν

1970-2010, Αθήνα: Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος 2011: 445, όπου ισχυρίζεται ότι «Η εφαρμογή εξ άλλου, των ευρωπαϊκών προγραμμάτων, όπως λ.χ. η ανταλλαγή φοιτητών –κατά το πρόγραμμα Erasmus- ευεργετικό ίσως για άλλες επιστήμες, όχι όμως και για τις Θεολογικές Σχολές- απειλεί άμεσα την ταυτότητα των Θεολογικών μας σπουδών (ομολογιακός χαρακτήρας)». Εύλογα θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς, γιατί αυτός ο κίνδυνος δεν φαίνεται να ίσχυε όταν οι νυν καθηγητές σπούδαζαν οι ίδιοι σε θεολογικές σχολές του εξωτερικού, αλλά εμφανίζεται μία ή δύο γενεές αργότερα.

⁵⁶³ Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Μητρ. Δράμας, «Ο Θεολογικός Λόγος Σήμερον», *Εκκλησία* ΞΒ' (1985): 403.

⁵⁶⁴ Βλ. Η. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Προοπτικές της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εκκλησία* ΞΗ' (1991): 357.

⁵⁶⁵ Βλ. Α. ΔΡΟΥΛΙΑ, «ΟΙ Βιβλιοθήκες», *Σύγχρονα Θέματα* 11, τεύχος 35-37 (1988): 131 «Κύριο εργαλείο πνευματικής παραγωγής, όπου η γρήγορη ενημέρωση και η εύκολη πρόσβαση στην αναγνωστική ύλη είναι επιτακτικοί παράγοντες [...]».

⁵⁶⁶ Βλ. Σ. ΚΟΚΚΙΝΗ, «Βιβλιοθήκες Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων στην Ελλάδα», *Διαβάζω* τεύχος 29 (1980): 41-42. Είναι ανάγκη να τονίσουμε, ότι ο αριθμός αυτός αφορά δημοσιευμένα στοιχεία που καταγράφηκαν το έτος 1980. Σήμερα (2011), φυσικά, το σύνολο των βιβλίων σε απόλυτους αριθμούς είναι πολλαπλάσιος του αρχικού.

⁵⁶⁷ Αυτή η κατάσταση εμφανίζεται κοινή σε πολλές πανεπιστημιακές σχολές, βλ. Α. ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ, *Το Πανεπιστήμιο μέσα από τις Σελίδες ενός Ημερολογίου*, Θεσσαλονίκη 1984: 187, «Προβληματική η

κατευθύνονται στο προσωπικό της, αλλά στους τομείς, οι οποίοι δημιουργούν επιμέρους μικρές βιβλιοθήκες ανάλογα με τις εποχικές -και ανομοιογενείς- ανάγκες του διδακτικού προσωπικού,⁵⁶⁸ στις οποίες δεν έχουν άμεση πρόσβαση οι μεταπτυχιακοί φοιτητές, αλλά και όποιος τρίτος θελήσει να αναζητήσει κάποια εξειδικευμένη βιβλιογραφία. Εξάλλου, η ουσιαστική παρεμπόδιση των μεταπτυχιακών φοιτητών στην αναζήτηση της βιβλιογραφία υποβοηθείται και από το σύστημα δανεισμού, καθώς οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι συχνότατα δανείζονται βιβλία τα οποία και κατακρατούν για χρόνια, χωρίς να τα επιστρέψουν ποτέ πολλές φορές.⁵⁶⁹

Η ουσιαστική ακύρωση του χαρακτήρα των μεταπτυχιακών σπουδών από τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, οι οποίοι τα κατέστησαν απλώς μία προέκταση των προπτυχιακών σπουδών, σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, είναι ίσως ένας από τους καθοριστικούς λόγος για τους οποίους πέντε χρόνια μετά την επίσημη έναρξη λειτουργίας των μεταπτυχιακών στην Θεολογική Σχολή Αθηνών παρατηρείται μία συσσώρευση μεταπτυχιακών φοιτητών, κατά το πρότυπο των «αιώνιων» προπτυχιακών φοιτητών. Ανάμεσα στα 1994 και τα 1999 έχουν καταγραφεί 241 μεταπτυχιακοί φοιτητές πρώτου κύκλου (υποψήφιοι διπλώματος ειδίκευσης) και 184 μεταπτυχιακοί φοιτητές δευτέρου κύκλου (υποψήφιοι διδάκτορες).⁵⁷⁰ Μικρές διορθωτικές κινήσεις διοικητικής φύσης, όπως αποσυμφόρησης του πλήθους των φοιτητών με μαζικές διαγραφές όσων δεν είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους, δεν φαίνονται ικανές να αλλάξουν το ασταθές υπόβαθρο των συγκεκριμένων σπουδών.

επιστημονική ενημέρωση. Ξοδεύονται χρήματα για περιοδικά, που δε βρίσκονται όταν τα χρειάζεσαι. Λείπουν βασικά περιοδικά, όταν υπάρχουν δύο και τρεις και τέσσερις συνδρομητές για το ίδιο περιοδικό».

⁵⁶⁸ Πρβλ. Μ. ΜΟΡΕΛΕΛΗ, «Ο Εμπλουτισμός των Πανεπιστημιακών Βιβλιοθηκών», *Διαβάζω* τεύχος 34 (1980): 26-27.

⁵⁶⁹ Πρβλ. Α. ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ, *Το Πανεπιστήμιο μέσα από τις Σελίδες ενός Ημερολογίου*, Θεσσαλονίκη 1984: 87 «Υπάρχουν και 'εθνικοί ευεργέτες' δωρίζοντας στο Δημόσιο περιουσιακά στοιχεία του Δημοσίου! Σήμερα πληροφορήθηκα ότι χήρα καθηγήτη του πανεπιστημίου δώρισε στο πανεπιστήμιο τα βιβλία του άνδρα της. Τελικά διαπιστώθηκε ότι πολλά από τα βιβλία αυτά ανήκουν στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου, τα οποία είχε κατά καιρούς δανειστεί και δεν είχε επιστρέψει ποτέ ο 'αποθανών'. Δυστυχώς, όπως μαθαίνω, αυτή δεν είναι η μοναδική περίπτωση!».

⁵⁷⁰ Βλ. Μεταπτυχιακός Φοιτητικός Θεολογικός Σύνδεσμος, *Πέντε Χρόνια ΜΦΘΣ 1994-1999*, Αθήνα: Διήγηση 1999: 118-127.

β. Οι Διδακτορικές Διατριβές

Οι διδακτορικές διατριβές τις οποίες απονέμουν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι συνιστούν την συλλογική εικόνα τους, το ιδεολογικό, πολιτικό, κοινωνικό και επιστημονικό συμπύκνωμά τους. Αποτελούν το χρίσμα, με το οποίο ο φέρων τον τίτλο του «*Διδάκτορα της Θεολογίας*» μπορεί να ενταχθεί συμβολικά στην κοινωνική ελίτ των ακαδημαϊκών θεολόγων.⁵⁷¹ Στα διδακτορικά που παράγουν αντανακλώνται όλα τα δομικά συστατικά στοιχεία της επαγγελματικής τους ομάδας, καθώς συγκροτούν τους καρπούς της επαγγελματικής παρουσίας τους.

Κυρίαρχο θεμέλιο της παρουσίας τους και κατ' επέκτασιν της διανοητικής παραγωγής τους που είναι οι διατριβές αποτελεί ο ακαδημαϊσμός.⁵⁷² Με τούτο τον όρο υπογραμμίζουμε την αποκοπή των πανεπιστημιακών θεολόγων από την ιστορική δυναμική, την απομόνωσή τους από την τρέχουσα πραγματικότητα, τον αυτοαναφορικό εγκλωβισμό τους στην συντεχνιακή κλειστότητα του επαγγέλματός τους.⁵⁷³ Πρόκειται για την πανεπιστημιακή «*Αρχή της Καθωσπρέπει Γνώσης*», όπως έχει σκωπτικά περιγραφεί.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ Για αυτή την λειτουργία του τίτλου, βλ. Α. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήσης 1985: 194 «[...] η κατανόηση της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης απαιτεί την ανάλυση του ρόλου που παίζουν οι ανώτατες σχολές και της κοινωνικής λειτουργίας που έχουν τα διπλώματα. Όσα ανώτατα ιδρύματα ασκούν σχολική επιλογή, που δίνει στους πτυχιούχους το χρίσμα εκείνο που επιτρέπει (με την άσκηση επαγγέλματος) τη συμμετοχή οικονομικά και συμβολικά στην κοινωνική ελίτ, ασκούν συγχρόνως κοινωνική επιλογή και η μεγάλη πλειοψηφία των φοιτητών τους ανήκει στα προνομιούχα στρώματα. Δίπλα στα δικαιώματα αυτά, που οδηγούν στην άσκηση επαγγελμάτων οικονομικής ισχύος, κύρους και εξουσίας, η ελληνική εκπαίδευση χορηγεί και ορισμένα άλλα διπλώματα, χωρίς σαφή επαγγελματικό προσανατολισμό [...] με αμφίβολη επαγγελματική χρήση, που άλλωστε συχνά χρησίμευαν μέχρι σήμερα για την απόκτηση θέσης και την προαγωγή στα υπαλληλικά επαγγέλματα».

⁵⁷² Μήπως οι αναφορές του (μελλοντικού) καθηγητή στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, Ν. Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ, «Θρησκεία και Θεολογία», *Γρηγόριος ο Παλαμάς Γ'* (1919): 345, προσπαθούν να περιγράψουν αυτόν τον ακαδημαϊσμό, ήδη εν έτει 1919; Γράφει συγκεκριμένα: «Η δε θεολογική σχολή; Λεπτομερής μετάδοσις δογμάτων, η μη ορθή αποστήθισις των οποίων (μέχρι τινός τουλάχιστον) ηδύνατο να γίνη αιτία αφορισμού των ενόχων, φράσεις αιωρούμεναι ως πομφόλυγες άνευ τινός περιεχομένου, διδασκαλία της τέχνης του ταξινομείν απέραντον τερθρείαν λέξεων, φατρίαι και πείσματα εκσπώντα εις βάρος των φοιτητών εκείνων συνήθως, οίτινες εξ αγνής ιδεολογίας απεφάσισαν να σπουδάσωσι θεολογίαν, και γνώσις τέλος του Χριστού και της θρησκείας όση και προ της φοιτήσεως. Ενίοτε φεύ! και ολιγωτέρα. Ας ενθυμηθί ο αμφιβάλλον τας ανοησίας των ιεροκηρύκων». Ωστόσο, φροντίζει να σημειώσει στην μοναδική υποσημείωση της σελίδας: «Τα ανωτέρω σπτόφονται φυσικά κατά του συστήματος και της οργανώσεως εν γένει, ουχί δε κατά των προσώπων αυτών, εν οίς αριθμούνται προσφιλέστατοι και σεβαστοί διδάσκαλοι».

⁵⁷³ Βλ. Μ. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Το Μέλλον του Παρελθόντος: Κριτική Εισαγωγή στη Θεολογία της Ορθοδοξίας*, Αθήνα: Αρμός 1993: 59.

⁵⁷⁴ F. M. CORNFORD, *Ακαδημαϊκή Μικροκοσμογραφία: Οδηγός Πανεπιστημιακής Πολιτικής για Νέους*, μτφρ. Π. Καλλιγιάς, Αθήνα: Εστία 1992: 25-26 «η γνώση χαρακτηρίζεται ως καθωσπρέπει όταν κανένας δεν την έχει ακουστά· και 'καθωσπρέπει μελετητής' είναι ένας εγκωμιαστικός χαρακτηρισμός που αποδίδουν ο ένας στον άλλο διάφοροι σοφοί των οποίων η φήμη είναι εντελώς ασήμαντη έξω από το Πανεπιστήμιο, και κάπως ύποπτη μέσα σ' αυτό. Αν συγγράψεις κάποιο βιβλίο (πράγμα που καλύτερα να το αποφύγεις), πρόσεξε να είναι αδύνατον να διαβαστεί· ειδάλλως θα χαρακτηριστείς 'λαμπρός' και θα χάσεις κάθε υπόληψη».

Η συγγραφική παραγωγή των πανεπιστημιακών θεολόγων, αλλά και των μαθητών τους, σύμφωνα και με τα λόγια ενός από αυτούς, του καθηγητή Κωνσταντίνου Μπόνη, ενδιαφέρει έναν ασήμαντο αριθμό ανθρώπων, ενώ στην πραγματικότητα το μοναδικό κέρδος είναι η προσωπική ικανοποίηση του συγγραφέα ότι συγκαταλέγεται πλέον μεταξύ των αξιόλογων δημιουργών και κυρίως η προσδοκία της «*άχρις ου ανατείλη η ημέρα της επιστημονικής μας ανόδου εις καθηγητικήν πανεπιστημιακήν καθέδραν!*».⁵⁷⁵

Η φύση του διδακτορικού επισημαίνει εμφανώς την ιδιαιτερότητα, αλλά και την σπουδαιότητά του. Είναι ένας τίτλος που απονέμεται αποκλειστικά από πανεπιστημιακό ίδρυμα.⁵⁷⁶ Εφόσον η διδακτορική διατριβή προάγει και διευρύνει την γνώση, είναι αυτονόητο ότι συστατικό στοιχείο για την διαδικασία εκπόνησής του είναι η ελευθερία. Αποτελώντας δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης σκέψης και του ορθού λόγου, συνεπάγεται ότι δεν υπόκειται σε εξωτερικές πιέσεις ή αλλότριες σκοπιμότητες.⁵⁷⁷ Στην διδακτορική έρευνα δεν νοούνται «*επίσημα*» ή «*απαγορευμένα*» θέματα, πολύ περισσότερο δεν υφίστανται αντιλήψεις κάποιας «*αναλλοίωτης*», «*θεόπεμπτης*» ή «*μόνης αλήθειας*».⁵⁷⁸ Ακόμα κι αν η διατριβή εκπονείται σε Θεολογικές Σχολές, ο επιστημονικός τρόπος του ερευνάν περιέχει την διαφωνία, την κριτική, την αμφισβήτηση.⁵⁷⁹ Η επιτυχής συγγραφή και υποστήριξη

⁵⁷⁵ Κ. Γ. ΜΠΟΝΗ, «Θεολογία και Θεολόγοι», *Εκκλησία ΝΖ* (1980): 186. Πιο αναλυτικά, ο καθηγητής Μπόνης ισχυρίζεται ότι «Καταλήγομεν επομένως εις το συμπέρασμα ότι τα θεολογικά συγγράμματα ενδιαφέρουν μικρόν αριθμόν ειδικών επιστημόνων Θεολόγων και ίσως ασήμαντον αριθμόν εκπροσώπων άλλων επιστημών. Το μόνον, δε, κέρδος, όπερ ως συγγραφείς απολαμβάνομεν οι επιστήμονες Θεολόγοι είναι η προσωπική εν πρώτοις ικανοποίησις ότι ηξιώθημεν να καταστώμεν συγγραφείς αξιόλογοι, ύστερον μάλιστα πολλών μόχθων, ευρυτέρων σπουδών εν τη Εσπερία, οικονομικών δυσχερειών και ποικίλων άλλων ταλαιπωριών άχρις ου ανατείλη η ημέρα της επιστημονικής μας ανόδου εις την καθηγητικήν πανεπιστημιακήν καθέδραν!».

⁵⁷⁶ Βλ. Δ. Γ. ΤΣΑΟΥΣΗ, *Εισαγωγή στις Πανεπιστημιακές Σπουδές: Σύντομος Οδηγός του Πρωτοετή Φοιτητή*, Αθήνα: Gutenberg 1996: 18-19.

⁵⁷⁷ Βλ. Α. ΑΝΘΕΜΙΔΗ, «Ο Ακαδημαϊκός Τίτλος του Διδάκτορος και η Νομική Θέσις αυτού», *Ηπειρωτική Εστία ΚΒ* (1973): 358.

⁵⁷⁸ Σ. Κ. ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗ, *Η Εκπόνηση Διδακτορικής Διατριβής και η Ακαδημαϊκή Ελευθερία*, Αθήνα/Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 2000: 10 «Είναι προφανές ότι δεν νοούνται 'απαγορευμένα' ερευνητικά πεδία, υπό την έννοια ότι δεν είναι δυνατόν 'επίσημες', ιδεολογικές ή κατεστημένες αντιλήψεις να στερήσουν τον ερευνητή από την δυνατότητα και το δικαίωμα πραγμάτευσής τους. Η έρευνα, εξ ορισμού, ως διαδικασία προσέγγισης της αλήθειας, δεν μπορεί να παγιδευείται στο δόγμα της 'αναλλοίωτης', 'θεόπεμπτης' ή 'μόνης αλήθειας'».

⁵⁷⁹ Βλ. Α. Ι. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, *Προς Νεήλυδας Φοιτητάς Θεολογίας Χαιρετισμός και Παραίνεσις*, Αθήναι 1959: 26, «Μη λησμονείτε, ότι ήλθετε ενταύθα δια να γίνητε επιστήμονες· και επιστήμων σημαίνει ερευνητής και συζητητής. Πάν ό,τι θα ακούητε, θα το βασανίζητε, θα το ελέγχητε, θα τα κρίνητε, θα το συζητήτε. Θα διατυπώνητε ελευθέρως την γνώμην Σας, την απορίαν Σας, την αντίρρησίν Σας. Πανεπιστήμιον σημαίνει ελεύθερον εργαστήριον εργαστήριον ελευθέρων ανθρώπων, προκειμένου δε περί φοιτητών θεολογίας, ελευθέρων και πιστών. Και μόνον όταν επεξεργάζησθε μόνοι Σας ό,τι Σας προσφέρει η Πανεπιστημιακή παράδοσις, μόνον τότε θα γίνη κτήμα Σας η Επιστήμη της πίστεως, η θεολογική Επιστήμη. Εάν προύκειτο να δέχησθε φωνοληπτικώς τας παραδόσεις μας και να τας αποδίδητε μηχανικώς ως γραμμόφωνα, τότε και η ιδική Σας και η ιδική μας παρουσία ενταύθα θα ήτο

μιας διδακτορικής διατριβής αποδεικνύει κατά βάσιν ότι ο υποψήφιος είναι ικανός να αναπτύξει ερευνητική ικανότητα, έχει την δυνατότητα να προάγει την επιστήμη του, άρα μπορεί να λογίζεται «*συνθιασώτης και εταίρος των επιστημόνων*».⁵⁸⁰ Γι' αυτό και τα συμπαρομαρτούντα μιας σοβαρής επιστημονικής έρευνας είναι η ελεγκσιμότητα, η δημόσια κριτική της, καθώς και η γόνιμη και ορθολογική σύγκρουση των επιχειρημάτων ενώπιον της πανεπιστημιακής κοινότητας.⁵⁸¹

Οι διδακτορικές διατριβές, αποτέλεσαν εξ αρχής τμήμα της ευρύτερης θεολογικής συγγραφικής παραγωγής στον ελληνικό χώρο, γι' αυτό και περιείχαν γνωρίσματα που προσιδίαζαν σε τούτο τον χώρο, όπως είναι για παράδειγμα το πρόταγμα των κληρικών υπέρ των λαϊκών θεολόγων.⁵⁸² Διατυπώνονταν συγκεκριμένες αιτιάσεις, οι οποίες εστιάζονταν στο ότι τα θέματα των διατριβών δεν ήταν πρωτότυπα, είχαν συζητηθεί επανειλημμένως, ήταν κατά βάσιν ιστορικά, δίχως ουσιαστική σημασία για την θεολογική επιστήμη, ούτε για την εκκλησιαστική ζωή.⁵⁸³

Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι υπερβαίνουν τέτοιου είδους αιτιάσεις, υπό την αντίληψη ότι η Θεολογική Σχολή Αθηνών, είναι μία Σχολή με ιδιότυπο, ομολογιακό χαρακτήρα, ο οποίος επηρέαζε τόσο την κατεύθυνση των διδακτορικών τα οποία όφειλαν να στηρίζουν αυτόν τον χαρακτήρα, όσο και τους καθηγητές της, οι οποίοι

περιττή. Ημείς θα είχομεν αποτυπώσει τας παραδόσεις στερεοτύπως εις πλάκας και Σείς θα ηδύνασθε να τας ακούητε και μακρόθεν».

⁵⁸⁰ Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 2003: 315-316.

⁵⁸¹ Βλ. Α. ΡΗΓΟΥ, *Πανεπιστήμιο, Ιδεολογικός Ρόλος και Λόγος: Από το Μεσαίωνα στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Παπαζήσης 2000: 235.

⁵⁸² Όπως μας πληροφορεί ο Β. Κ. ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα περί Θρησκευτικής Αγωγής και Εκκλησιαστικής Εκπαιδεύσεως Καθεστώς εν Ελλάδι επί Όθωνος (1831-1862)*, Διατριβή, Αθήνα 2007: 531-532 «Επί είκοσι (20) ολόκληρα χρόνια από της ιδρύσεως της Θεολογικής σχολής (1837-1857) κανείς από τους φοιτήσαντες δεν έλαβε πτυχίο. Και αυτό διότι το Βασιλικό Διάταγμα της 19^{ης} (30) Μαΐου 1842 με υπογραφή του υπουργού Ι. Ρίζου στην παράγραφο 13 του άρθρου 3 όριζε ότι: 'το διδακτορικόν αξίωμα της θεολογίας δεν θέλει δίδοσθαι ει μη εις κληρικούς όθεν οι μη όντες κληρικοί θέλουσι λαμβάνειν προσωρινόν παρά της εξεταστικής επιτροπής αποδεικτικόν μόνον περί τούτου'. Καθιερώθηκε ωστόσο –συν τω χρόνω– οι πτυχιούχοι της Θεολογικής Σχολής κληρικοί και λαϊκοί να μην ονομάζονται διδάκτορες, αλλά 'προλύται'. Η σχολή επικύρωσε με απόφαση τη δημιουργηθείσα κατάσταση με σχετική απόφαση, κατά τη συνεδρία της 12^{ης} Ιανουαρίου του 1863. Χρειάστηκε να περάσουν σχεδόν πενήντα χρόνια, για να αποφασιστεί στις συνεδρίες της 20^{ης} Φεβρουαρίου και 9^{ης} Νοεμβρίου του 1907 ότι θα απονεμόταν διδακτορικός τίτλος και στους πτυχιούχους της Θεολογικής Σχολής, κληρικούς και λαϊκούς».

⁵⁸³ Βλ. Δ. Ι. ΚΟΥΪΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Θεολογική Επιστήμη και αι Σύγχρονοι Απαιτήσεις», *Ανάπλασις ΛΣΤ'* (1923): 237 «Η κατεύθυνσις αυτή των Θεολογικών μελετών μας δεν πρέπει να παρέλθη απαρατήρητος καθ' ην εποχήν η επιστημονική ζωή σφύζει περί ημάς και νέα εξέλιξις ραγδαία μεταβάλλει τα πάντα και προβλήματα νέα, κοινωνικά, θρησκευτικά, εκκλησιαστικά, επιστημονικά, παρουσιάζονται και απασχολούσι την παγκόσμιον σκέψιν, τάσεις δε και ροπαί αντιχριστιανικά πανταχόθεν προσβάλλουν την πίστιν, –δεν είναι καθόλου ικανοποιητικόν, ουδέ παρουσιάζει επιστημονικήν ενημερότητα το να βλέπη κανείς τα μεν σύγχρονα ζητήματα να αγνοούνται ή πενιχρώς ν' αντιπροσωπεύονται εν τη Θεολογική μας φιλολογία σελίδας μακράς θεολογικών πραγματειών να καταναλίσκονται περί την μικρόλογον έρευναν μικρών και άνευ σημασίας θεμάτων».

έπρεπε να αποδεικνύουν με τα γραπτά τους την στήριξη της Σχολής στο επίσημο εκκλησιαστικό δόγμα.⁵⁸⁴ Ωστόσο, μια τέτοια στάση, στην ουσία της φανερώνει την αγκύλωση μιας Σχολής, η οποία ενώ έχει πιστωθεί με το επιστημονικό και γνωστικό κύρος ενός πανεπιστημιακού ιδρύματος, το οποίο έχει αναδυθεί ως ιστορικό αγαθό του Διαφωτισμού, ταυτόχρονα έπρεπε να στηρίζει το θρησκευτικό δόγμα και την εκκλησιαστική αυθεντία.

Ο άμεσος επηρεασμός των πανεπιστημιακών θεολόγων και κατ' επέκτασιν των διδακτορικών διατριβών τις οποίες απένειμαν, από την εκκλησιαστική διοίκηση, θεωρούμε ότι επιβεβαιώνεται πλήρως και με άμεσο τρόπο, αν αναγνώσουμε την επίσημη προτροπή της Ιεραρχίας της εκκλησίας προς τους πρώτους, να παράγουν διατριβές, οι οποίες θα στήριζαν επιστημονικά τον εκκλησιαστικό θεσμό και την επίσημη εκκλησιαστική ιστορία, έναντι σε απόπειρες «έξωθεν» κριτικής:

«Η Ιερά Σύνοδος, μετ' ανησυχίας παρακολουθούσα την επ' εσχάτων ενταθείσαν εκστρατείαν γνωστών δημοσιογραφικών και άλλων κύκλων κατά της Εκκλησίας, επιδιωκόντων, προς τοις άλλοις, και την δια της αμφισβητήσεως της Ιστορίας, αλλοιώσιν της ιστορικής αληθείας περί του ρόλου της Εκκλησίας ημών εν τη πορεία του Έθνους και ειδικώτερον της προσφοράς ωρισμένων εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων, ως λ.χ. ο Εθνομάρτυς Άγιος Γρηγόριος Ε', έγνω, εν τη συνεδρία Αυτής, της 3.6.1980, όπως προς προβολήν του ρόλου τούτου, χάρις εις την οποίαν το ευσεβές ημών Γένος συνετηρήθη αμόλυντον και εν αυτοσυνειδησία, οδεύσαν, εν μέσω ζοφεράς ατμοσφαιράς υπό την πεφωτισμένην ηγεσίαν της Εκκλησίας προς την αυγήν της Εθνικής Παλιγγενεσίας, παρακαλέση υμάς, ίνα, εν τη αξιοχρέω μερίμνη της περιπτύστου υμών Θεολογικής Σχολής, προς εμπέδωσιν, και εξ επόψεως επιστημονικής ιστορικής ερεύνης, της ως είρηται αληθείας, μεριμνήσητε δια παντός μέσου υπέρ του σκοπού τούτου.

Ειδικώτερον, η Ιερά Σύνοδος έχει την γνώμην ότι θα ενεδείκνυτο η ανάθεσις τοις φοιτηταίς και τοις υποψηφίοις διδάκτορσι μελετών έχουσών προς το υπέρθεν αναλυθέν θέμα, ίνα, δι' αυτών, επισημανθώσι και τονισθώσι, αι προσφοραί των κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας εκκλησιαστικών ταγών προς το Έθνος ημών,

⁵⁸⁴ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Αυθεντία και Ελευθερία εν τη Ορθοδόξω Θεολογία», *Εκκλησία Θ'* (1931): 217, υποσημ. 1.

ανασκευασθῶσι δε αἱ κατ' αὐτῶν τε καὶ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας ἀδικοὶ αἰτιάσεις ἐνίων ιστοριογράφων».⁵⁸⁵

Ενώ, λοιπόν, η τρέχουσα αντίληψη η οποία καλλιεργείται στους κόλπους των πανεπιστημιακών θεολόγων, θέλει τις Θεολογικές Σχολές να παρουσιάζονται ως λίκνα της ελεύθερης και απροκατάληπτης έρευνας των πηγών και της ιστορίας,⁵⁸⁶ στην πραγματικότητα, οι εν λόγω σχολές ούτε ιδεολογικά ουδέτερες μπορούν να ισχυριστούν ότι είναι, ενώ και η επιστημονική διάσταση της γνώσης που παράγουν μπορεί να αμφισβητηθεί.⁵⁸⁷ Η θεματολογία των θεολογικών διδακτορικών διατριβών, δηλαδή η πρακτική συμβολή των πανεπιστημιακών θεολόγων στην διαδικασία της παραγωγής νέας θεολογικής γνώσης, παρουσιάζεται να μην δεν εγγίζει επίκαιρα ζητήματα ή πραγματικά προβλήματα της εκκλησιαστικής, αλλά και της εν γένει θρησκευτικής ζωής, καθώς επιλέγονται θέματα που δεν θίγουν, ούτε αμφισβητούν κάποια δεδομένη κατάσταση.⁵⁸⁸ Διακηρυγμένος σκοπός τους είναι να επιβεβαιώσουν και να πιστοποιήσουν ισχύουσες απόψεις που αντανakλούν την επίσημη κρατικοθρησκευτική ιδεολογία.⁵⁸⁹ Επαναλαμβάνονται, συχνά με φωτοαντιγραφικό

⁵⁸⁵ «'Επιστημονικό και Εθνικό Χρέος' (για τις Θεολογικές Σχολές)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* φύλλο 98 1/11/1980: 1.

⁵⁸⁶ Είναι χαρακτηριστικός ο λόγος ενός πανεπιστημιακού θεολόγου της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, του Η. Μ. ΠΕΡΑΚΗ, *Θεολογία και Θεολογικές Σπουδές: Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 2008: 180 «Όπως διαπιστώνεται, στις Θεολογικές Σχολές καλλιεργείται πνεύμα ακαδημαϊκής ελευθερίας που επιτρέπει την αμερόληπτη έρευνα των πηγών. Αποτέλεσμα αυτής της έρευνας είναι η δυνατότητα εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων. Το πνεύμα της ελευθερίας στη θεολογική διατύπωση ευνοεί την ελευθερία έκφρασης της εκκλησιαστικής ζωής και ακυρώνει απόλυτες συμπεριφορές, όπως δεσποτισμό, δογματισμό, νομικισμό, κομματισμό, εθνοφυλετισμό, παντοδυναμία των ΜΜΕ, παραπλανητικές ιδεοληψίες, ευσεβισμό, υποκειμενισμό και φανατισμό, τα οποία ωθούν τον σύγχρονο άνθρωπο σε συμπλεγματικές συμπεριφορές».

⁵⁸⁷ Βλ. Ε. ΜΠΙΤΣΑΚΗ, «Εκκλησιαστικές Σχολές: Ένα Βήμα προς τον Μεταμοντέρνο Σκοταδισμό», *Ουτοπία* τεύχος 66 (2005): 14 «Προφανώς, οι πανεπιστημιακές θεολογικές σχολές δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερες και τα αντικείμενα της διδασκαλίας και της έρευνας σε αυτόν το χώρο δεν έχουν πάντοτε το καθεστώς της επιστημονικότητας». Συμφωνώντας με τις διαπιστώσεις του Ευτύχη Μπιτσάκη, επανξάνει ο Χ. ΠΑΤΣΟΣ, *Κοινωνικοποίηση και Μορφές Θρησκευτικής Συνείδησης των Νέων στη Μέση Εκπαίδευση*, Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Κοινωνιολογίας 2005: 233 «Οι σπουδές μέσω των οποίων απόκτησαν τη θεολογική τους κατάρτιση οι θεολόγοι καθηγητές έχουν κριθεί όχι μόνο για το μονοφωνικό και κατηχητικό χαρακτήρα τους, αλλά και για την επιστημονική τους επάρκεια. Συγκεκριμένα έχει γραφτεί ότι 'από τον καθορισμό του αντικειμένου τους δύσκολα θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν επιστημονικές'. Αυτό που χαρακτηρίζει τις θεολογικές σχολές στα ελληνικά πανεπιστήμια είναι ο ορθόδοξος 'ομολογιακός' χαρακτήρας τους και αυτό δηλώνεται στους οδηγούς σπουδών τους. Επίσης παρατηρείται η παντελής απουσία μιας αντικειμενικής και πολύπλευρης έρευνας του θρησκευτικού φαινομένου ενώ, η πλήρης ταύτισή τους με τις αντιλήψεις της ορθόδοξης Εκκλησίας είναι έκδηλη».

⁵⁸⁸ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 152.

⁵⁸⁹ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η Σύγχρονη Βιβλική Έρευνα», *Θεολογία και Κοινωνία σε Διάλογο*, επιμ. Α. Μοράτος, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1999: 46 «Μία μόνο ματιά στους επιλόγους των διδακτορικών διατριβών είναι αρκετή για να πικράνει και να διασκεδάσει κάποιον,

τρόπο, ήδη γνωστές απόψεις, ενώ πεδία όπως η διανόηση, η συνάντηση με άλλες θρησκείες, η πολιτική δεν συνιστώνται.⁵⁹⁰ Επιπλέον, η συμμόρφωση με τούτες τις ιδεολογικές προκείμενες, αλλά και η πρακτικές της ομογενοποίησης του θεολογικού λόγου, της ενασχόλησης με μελέτες ρουτίνας και της απόκρυψης της προσωπικής κριτικής άποψης, γίνονται πολλές φορές εχέγγυα ενδεχόμενης προώθησης κάποιου κάτοχου θεολογικής διατριβής στο σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων.⁵⁹¹ Άλλωστε, η επιλογή ενός θέματος για διδακτορική διατριβή είναι ανάγκη να συνδυάζει, εκ μέρους του υποψήφιου διδάκτορα, την δική του περαιτέρω σταδιοδρομία και πορεία, αλλά πάντα σε συνάρτηση με τις δομές οι οποίες συγκροτούν το πεδίο, ώστε το ίδιο το θέμα να ενσωματώνει και να ιδιοποιείται τούτες τις δομές, αποτελώντας οργανική προέκτασή του.⁵⁹² Κάτω από αυτήν την προοπτική, οι θεολογικές διατριβές αναβιβάζονται σε επίσημα πιστοποιητικά καθιέρωσης, τίτλοι οι οποίοι διακηρύσσουν ότι ο κάτοχός τους είναι μνημένος στην τεχνική της εκμάθησης, έτσι όπως την αντιλαμβάνονται οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, και φέρει εκ των πραγμάτων το δικαίωμα να μετάσχει στην διαδικασία αναπαραγωγής της.⁵⁹³ Γι' αυτό και οι προσδοκίες από τον επιβλέποντα καθηγητή της διατριβής δεν είναι τόσο η καθεαυτή επίβλεψη της έρευνας, οι συμβουλές σε θέματα μεθοδολογίας και

καθώς διαπιστώνει την αφέλεια με την οποία οι γράφοντες εκφράζουν συνήθως την επιτυχία τους στην υπεράσπιση της καθιερωμένης άποψης!».

⁵⁹⁰ Βλ. Μ. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Το Μέλλον του Παρελθόντος: Κριτική Εισαγωγή στη Θεολογία της Ορθοδοξίας*, Αθήνα: Αρμός 1993: 73-74 «Μόνο σποραδικά και περιστασιακά εμφανίζονται πια πρωτότυπες επιστημονικές μονογραφίες (διδακτορικές διατριβές). Η ποιότητα των θεολογικών δημοσιευμάτων υστερεί αισθητά έναντι της δεκαετίας του 1960. Πέρα από το ότι απλώς επαναλαμβάνονται θέσεις κι απόψεις γνωστές ήδη προ εικοσαετίας ή γίνονται αναμασήματα και αναμνησμοί τετριμμένων θεωρημάτων, καμιά διαλογική ετοιμότητα δεν παρατηρείται είτε μέσα στα πλαίσια των διεκκλησιαστικών επαφών είτε στα όρια του διαλόγου με την εκκοσμηκευμένη διανόηση, τις θρησκείες (Ισλάμ κ.ά.), την τεχνολογία ή την πολιτική ιδεολογία».

⁵⁹¹ Βλ. Α. ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟΥ, «Σκέψεις για τη Θεολογία Σήμερα», *Σύναξη* 22 (1987): 39 «Υπάρχει ένα status στο χώρο του Πανεπιστημίου, από ανθρώπους καταξιωμένους στη Θεολογία, οπότε, για να μπορέσει κανείς να ανελιχθεί, θα πρέπει να τους μοιάσει. Η εκπροσώπηση νέων ρευμάτων, η προβολή πρωτότυπων και προσωπικών θέσεων, η κριτική αντιμετώπιση των ήδη υπαρχόντων είν;ι ευνόητο ότι δημιουργούν προβλήματα και προσκόμματα στην πανεπιστημιακή εξέλιξη. Επομένως, αν θέλει κανείς να ανελιχθεί στον πανεπιστημιακό χώρο, είναι υποχρεωμένος να ασχοληθεί με παγιωμένες μελέτες ρουτίνας, αποδελτίωσης και παρουσίασης παλαιών και παραδεδομένων αρχών, καλύπτοντας πίσω από αυτές την προσωπική του ή την κριτική του στάση, από τον φόβο να τον αντιμετωπίσουν αρνητικά».

⁵⁹² Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 140. «Η επιλογή ενός θέματος διδακτορικής διατριβής [...] εμπλέκουν δύο μορφές καθορισμού: από την πλευρά του δρώντος υποκειμένου, την πορεία και τη σταδιοδρομία του και, από την πλευρά του πεδίου, του αντικειμενικού χώρου, τα δομικά αποτελέσματα που επιδρούν στο δρών υποκείμενο, στο μέτρο που αυτό συγκροτείται με τρόπο ώστε να είναι 'ευαίσθητο' στις επισράσεις αυτές και, επομένως, να συμβάλλει το ίδιο στην επίδραση που ασκείται πάνω του».

⁵⁹³ Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Εισαγωγή», στο βιβλίο των Ρ. BOURDIEU και J.-C. PASSERON, *Οι Κληρονόμοι: Οι Φοιτητές και η Κουλτούρα*, μτφρ. Νίκος Παπαγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσας 1996²: 35.

τεχνικής, ή ακόμα και η έμπνευση, όσο η αναγνώριση εκ μέρους του τού γοήτρου του υποψηφίου, η επίβλεψη της ακαδημαϊκής καριέρας του και η πατρωνία του.⁵⁹⁴

Βασική μεθοδολογία των θεολογικών διδακτορικών διατριβών καθίσταται σε τούτη την προοπτική η απομνημόνευση,⁵⁹⁵ η επιμελημένη αποδελτίωση και σύνθεση των απόψεων ενός εκκλησιαστικού συγγραφέα, με όσο το δυνατόν κρυμμένη και αφανή την προσωπική άποψη του ερευνητή⁵⁹⁶ -εν προκειμένω ο δισταγμός και η απροθυμία για κριτική σκέψη θεωρείται μέγιστη αρετή της διατριβής⁵⁹⁷-, ακόμα και η αντιγραφή.⁵⁹⁸ Η ερευνητική θεολογική δραστηριότητα επιμένει να τονίζει την ιστορική και τυπική μορφολογία της θρησκευτικότητας, αποφεύγοντας, ταυτόχρονα, να εμβολιάσει το σημερινό ιστορικό και κοινωνικό κεκτημένο με την γόνιμη εμπειρία του παρελθόντος, ενώ επιδιώκει την δογματικού τύπου ασφάλεια.⁵⁹⁹ Δίχως να καλλιεργούν την κριτική σκέψη των μαθητών τους, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι τους προσάπτουν αυτήν ακριβώς την αδυναμία ως έλλειμμα, το οποίο τους εμποδίζει να εργαστούν επιστημονικά.⁶⁰⁰

Προκειμένου να διαφυλάξουν την σπανιότητα των διδακτορικών διατριβών, αλλά και της δυνατότητας πρόσβασης στον χώρο τους από «εξωγενείς», μη

⁵⁹⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 93.

⁵⁹⁵ Βλ. M. RINVOLUCRI, *Anatomy of a Church*. Greek Orthodox Today, London: Burns and Oates 1966: 121-122 «The unfortunate Athenian student has little time to learn to think for himself since all his walking hours are taken up with memorizing facts and other people's opinions».

⁵⁹⁶ Βλ. X. ΓΙΑΝΝΑΠΑ, *Ορθοδοξία και Δύση: Η Θεολογία στην Ελλάδα Σήμερα*, Αθήνα: Αθηνά 1979: 115 «Ο χαρακτηριστικός τύπος πανεπιστημιακής διατριβής, είναι μια επιμελημένη αποδελτίωση των συγγραμμάτων ενός εκκλησιαστικού συγγραφέα και η σύνθεση των απόψεών του πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα, με όσο γίνεται περισσότερο κρυμμένη την προσωπική τοποθέτηση και στάση του μελετητή. Με μερικές τέτοιες εργασίες, όσο γίνεται πιο ανώδυνες και μετριοπαθείς, ευκολύνει κανείς σημαντικά –ίσως και να εξασφαλίζει- την πανεπιστημιακή σταδιοδρομία».

⁵⁹⁷ Βλ. N. ΓΚΑΤΖΙΡΟΥΛΗ, Μητρ. Αττικής και Μεγαρίδος, «Η Ευθύνη του Θεολογικού Λόγου», *Κωνσταντίνος Δωρ. Μουρατίδης: Πρόμαχος Ορθοδοξίας*, Τιμητικό Αφιέρωμα Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων, Αθήνα 2003: 347 «[...] σύμπτωμα εκφυλισμού της συγχρόνου ακαδημαϊκής Θεολογίας είναι ο δισταγμός ή η απροθυμία να διερευνήσουν, να επεξεργασθούν και να αντιμετωπίσουν με ευθύτητα και γενναιότητα τα πολλά και ακανθώδη προβλήματα της εποχής μας. [...] οι σύγχρονοι καλλιεργηταί του θεολογικού λόγου, κρύπτονται όπισθεν αναχωμάτων και αρκούνται εις την καταλογογράφησιν και εις την ανάλυσιν της κατά το παρελθόν εκφρασθείσης Πατερικής σκέψεως, ως ιστορικοί ζωγράφοι του 'χθες' και ως φιλόλογοι και κριτικοί αρχαίας παραγωγής».

⁵⁹⁸ Βλ. I. Σ. ΠΕΤΡΟΥ, «Αλλαγή Παραδείγματος στην Ορθόδοξη Θεολογία», *Καθ' Οδόν* 13 (1997): 16 «Το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό από τη σύγχρονη Ορθόδοξη θεολογία που επιμένει στη βεβαιότητα και τη σιγουριά της αντιγραφής».

⁵⁹⁹ Βλ. H. B. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Θεολογική Αυτοκριτική Αφετηρία», *Κοινωνία ΚΕ'* (1982): 56.

⁶⁰⁰ Βλ. Δ. I. ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗ, «Ορθόδοξη Θεολογία και Ακαδημαϊκή Θεολογική Εκπαίδευση Σήμερα», *Θεολογία και Κόσμος σε Διάλογο: Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Γεώργιο I. Μαντζαρίδη*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 2004: 528 «Πάντως, ο ιδανικός τρόπος εργασίας θα ήταν η προσωπική επαφή με τα πράγματα, η πρόσβαση στις πηγές και η εργασία πάνω σ' αυτές. Απαιτείται όμως προπαιδεία, που δεν υπάρχει. Άλλωστε, αναγκαία είναι η εργασία με βασικό εργαλείο την ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Για το σκοπό αυτό χρειάζεται καλύτερη οργάνωση της βιβλιογραφίας. Σήμερα λίγοι φοιτητές είναι σε θέση ή έχουν διάθεση να εργαστούν κριτικά με τη βιβλιογραφία».

ελεγχόμενους παράγοντες, κάποιοι από τους πανεπιστημιακούς θεολόγους είναι φειδωλοί στην δυνατότητα υποστήριξης διατριβής.⁶⁰¹ Άλλοι, πιστεύουν ότι η πολύχρονη καθυστέρηση του υποψήφιου διδάκτορα από την λήψη του διδακτορικού τίτλου, τονίζει τόσο την αξία της διατριβής, όσο και το κύρος του επιβλέποντα.⁶⁰² Συνεπώς, η δύσκολη πρόσκτηση του τίτλου του «Διδάκτορα της Θεολογίας» συντηρεί, υπό αυτά τα δεδομένα, μία κοσμικού τύπου «σωτηριολογική διαδικασία», την οποία όποιος καταφέρει να διεξέλθει επιτυχώς και πληρώνοντας το ανάλογο κόστος, σφραγίζεται ως άξιος της θεολογικής ιεραρχίας και ως αδιαμφισβήτητος κάτοχος του θεολογικού συμβολικού κεφαλαίου.⁶⁰³ Η μακρά αναμονή για την απόκτηση του διδακτορικού τίτλου, δηλαδή η χειραγωγήση εκ μέρους των πανεπιστημιακών θεολόγων του χρόνου των υποψηφίων, εκτός από εκδήλωση συμβολικής βίας εκ μέρους των πρώτων προς τους δεύτερους προς αποσόβηση οποιασδήποτε αμφισβήτησης της καθηγητικής εξουσίας τους, συνιστά σαφώς μια διαδικασία ακαδημαϊκής μύησης, τουτέστιν αναγκαστικής προσήλωσης στην ακαδημαϊκή τάξη της Σχολής.⁶⁰⁴ Με αυτήν την διαδικασία αποθαρρύνονται οι περιπτώσεις ανεπιθύμητων εισβολών στο επαγγελματικό σώμα τους και συντηρείται η κρατούσα ιεραρχία και η καθεστηκυία δομή του πεδίου. Σε αυτήν την προοπτική, χρειάζεται ενδεχομένως να προστεθεί και άλλη μια ενδεικτική πρακτική που υλοποιείται εκ μέρους των πανεπιστημιακών θεολόγων: είναι η υποχρέωση όσων κατέχουν διδακτορική διατριβή από πανεπιστήμιο του εξωτερικού και επιθυμούν να κάνουν ακαδημαϊκή θεολογική σταδιοδρομία, να συνθέσουν εκ νέου διατριβή σε ελληνική Θεολογική Σχολή, ούτως ώστε ο κάθε υποψήφιος να ενταχθεί επαρκώς στην παράδοση αντίληψης, σκέψεων και πράξεων του σώματος των πανεπιστημιακών θεολόγων.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Βλ. την χαρακτηριστική μαρτυρία του καθηγητή Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 2003: 187-188 «μερικοί, ευτυχώς λίγοι, ως κάτοχοι μιας έδρας πίστευαν ότι κατείχαν τον κόσμο όλο και επομένως το πολύ πολύ αρκούσε σε μια έδρα να γίνει μόνο ένας διδάκτορας, να' ναι ο νόμιμος διάδοχος».

⁶⁰² Βλ. Φ. ΦΑΡΟΥ, «Εκκλησιαστική Ζωή και Θεολογία. Από την Αλληλοσυμπλήρωση στην Αλληλοϋπονόμευση (β' μέρος)», *Σύναξη* 38 (1991): 35, «Ο οποιοσδήποτε υγιής άνθρωπος θα ησθάνετο φρίκη, ακούγοντας καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών να επαίρεται ότι αυτός δεν δίνει διδακτορικό δίπλωμα αν δεν ταλαιπωρήσει για επτά τουλάχιστον χρόνια τον υποψήφιο».

⁶⁰³ Βλ. P. BOURDIEU και J.-C. PASSERON, *Οι Κληρονόμοι: Οι Φοιτητές και η Κουλτούρα*, μτφρ. Νίκος Παπαγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσας 1996²: 105.

⁶⁰⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 105.

⁶⁰⁵ Βλ. Α. ΧΑΣΤΟΥΠΗ, «Θεμελιώσις Κτηρίου Θεολογικής Σχολής εις Πανεπιστημιόπολιν», *Πανεπιστημιόπολις: Τελετή Θεμελιώσεως του Κτηρίου της Θεολογικής Σχολής*, Πέμπτη 19 Ιουλίου 1973, Αθήνα: Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών 1973: 9 «Χάρις δ' εις την μεγάλην δυνατότητα χορηγήσεως υποτροφιών υπό των ξένων κυρίως εκκλησιών, πολλοί των

Τούτες οι ακαδημαϊκές πρακτικές, αναφορικά με τις διδακτορικές διατριβές, αλλά και τα αποτελέσματά τους, έχουν τονιστεί ήδη από τους ίδιους τους πανεπιστημιακούς θεολόγους. Επισημαίνουν ότι οι διδακτορικές διατριβές που απονέμουν, πάσχουν από έλλειψη συστηματικότητας και συνθετικότητας, είναι μάλλον περιγραφικές, χωρίς εμβάθυνση και ουσιαστική ανάλυση, ακόμη και δίχως πρωτοτυπία, με αποτέλεσμα οι περισσότερες να εγκρίνονται χωρίς το δικαίωμα δημοσίευσης.⁶⁰⁶ Οι παραπάνω διαπιστώσεις, καθώς και οι ολοένα αυξανόμενες οικονομικές απαιτήσεις που χρειάζονται πλέον για την εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής, αλλά και οι δυσκολίες αξιοποίησής του,⁶⁰⁷ καθιστούν δυσχερέστερο το περιβάλλον και τις διαδικασίες εκπόνησης μιας θεολογικής διατριβής. Πολύ περισσότερο, επιβάλλουν μια «κοινωνική ορθοδοξία των διδακτόρων», η οποία επιχειρεί να ασκήσει, υπό το ένδυμα της επιστημονικότητας, μια κοινωνική λογοκρισία, σχετική με την θεματολογία, αλλά και τα παραπεμπόμενα έργα, εν είδει επιστημονικού θεολογικού «καθατηρίου».⁶⁰⁸

περατούντων τας σπουδὰς των μετεκπαιδευόντων εν τη αλλοδαπή και μάλιστα ου μόνον εις μαθήματα της θεολογίας αλλά και της φιλοσοφίας και της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας και της παιδαγωγικής. Εις τούτο δ' οφείλεται το ότι το ποσοστόν μετεκπαιδευθέντων θεολόγων τυγχάνει μεγαλύτερον παντός άλλου κλάδου εν τη μέση εκπαίδευσει. Οι μετεκπαιδευθέντες, ων τινές επισφραγίζουν τας εν τη αλλοδαπή σπουδὰς των δια της λήψεως θεολογικού ή φιλοσοφικού διδακτορικού διπλώματος, επιδιώκουν έπειτα παρ' ημίν ακαδημαϊκήν ως επί το πολύν σταδιοδρομίαν, αρχόμενοι από της λήψεως ορθοδόξου διδακτορικού διπλώματος. Ούτω πως παρέχεται εις την σχολήν η δυνατότης να εκλέξη εκ μεγάλου αριθμού υποψηφίων το προς ανανέωσιν απαιτούμενον επιστημονικόν προσωπικόν».

⁶⁰⁶ Βλ. Χ. ΣΑΒΒΑΤΟΥ, αρχιμ., «Το Μέλλον των Θεολογικών Σπουδών στην Ελλάδα: Διαπιστώσεις και Προοπτικές», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών-Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Οι Θεολογικές Σχολές στην Ελλάδα»*, 1-2 Ιουνίου 2004, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2005: 148-149 «Η κληρονομία αυτή επιβεβαιώνεται επίσης και από το αξιόλογο και αξιόποστο ή το αναξιόπιστο και το ασήμαντο της πλημμυρίδας των μεταπτυχιακών εργασιών και των διδακτορικών διατριβών, όχι τόσο ως προς τη θεματολογία, όσο και ως προς την επιστημονική μεθοδολογία και έρευνα. Από τις περισσότερες λείπει η συστηματικότητα και η συνθετικότητα, ενώ ευκολότερα συναντάται η περιγραφικότητα και η σημαντική έλλειψη εμβάθυνσης και ουσιαστικού προβληματισμού, με αποτέλεσμα πολλές φορές να αμφισβητείται και αυτή η πρωτοτυπία μιας διατριβής (η έγκριση διδακτορικών διατριβών χωρίς το δικαίωμα της δημοσίευσης τείνει να καταντήσει 'θεσμός' πλέον)».

⁶⁰⁷ Βλ. Χ. ΑΠΑΡΤΟΓΛΟΥ, «Η Απομυθοποίηση του Διδακτορικού», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, ένθετο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ 2/5/2004: 12.

⁶⁰⁸ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005: 105-106 «[...] η κοινωνική συνοχή των διδακτόρων τείνει να ασκήσει μια κοινωνική λογοκρισία (μεταμφιεσμένη σε επιστημονικό έλεγχο) σε θέματα δημοσίευσης και παραπομπής είτε με εντελώς άμεσο τρόπο, είτε μέσω ενίοτε ρητών απαγορεύσεων, είτε πιο υπόγεια, μέσω διαδικασιών στρατολόγησης οι οποίες, ευνοώντας, χάρη στον τρόπο λειτουργίας των δικτύων και του *lobbying*, τα κοινωνικά κριτήρια που έχουν λίγο-πολύ μετατραπεί σε κριτήρια επιστημονικά ή ακαδημαϊκά, τείνουν να προωθούν σε θέσεις ευνοϊκές για την παραγωγή [...] ορισμένες κατηγορίες φορέων που ορίζονται με όρους καθαρά κοινωνικούς, κατόχους ορισμένων εκλεκτών τίτλων, που καταλαμβάνουν ορισμένες κοινωνικές θέσεις στην εκπαίδευση ή την έρευνα, ή, στον αντίποδα, να αποκλείουν *a priori* ορισμένες κατηγορίες, όπως για παράδειγμα γυναίκες, νέους ή ξένους».

Κεφάλαιο 11. Η Κοινωνική Διάσταση του Συμβολικού Κεφαλαίου των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

Προκειμένου να αποτιμήσουμε το κοινωνικό κεφάλαιο των πανεπιστημιακών θεολόγων, μπορούμε να ανατρέξουμε σε κοινωνικά δεδομένα τους τα οποία είναι δείκτες μιας τέτοιας προσέγγισης. Επειδή, ωστόσο, οι δείκτες οι οποίοι συγκροτούν το κοινωνικό κεφάλαιο ενδεχομένως να είναι τόσοι πολλοί όσες και οι πτυχές της καθημερινότητας, επικεντρωθήκαμε σε τρεις βασικές παραμέτρους: το κεφάλαιο ταξικής εξουσίας, το κεφάλαιο επιστημονικής εξουσίας και το κεφάλαιο ακαδημαϊκής εξουσίας. Ο μετρήσιμος όγκος των παραπάνω δεικτών πιστεύουμε ότι θα μας εξασφαλίσει ένα ενδεικτικό υπόδειγμα αυτού που αποκαλέσαμε κοινωνική καταξίωση και αναγνώριση. Πηγές των πληροφοριών που αντλήσαμε και επεξεργαστήκαμε ώστε να ανασυγκροτήσουμε τα παραπάνω δεδομένα, δίνοντας έμφαση στην ποιοτική αξιοπιστία τους, είναι τρία: τα επίσημα δημοσιευμένα βιογραφικά τους στην Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής, τα Υπομνήματα που κατέθεσαν οι ίδιοι προς εκλογή ή προαγωγή τους, και οι απαντήσεις τους σε ένα μικρό ερωτηματολόγιο που τους απεστάλη γι' αυτόν τον σκοπό.⁶⁰⁹ Το δείγμα μελέτης μας περιελάμβανε συνολικά 122 πανεπιστημιακούς θεολόγους, από την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι τις ημέρες μας (2008).

α. Δείκτες Κεφαλαίου Ταξικής Εξουσίας

Ως πρώτη παράμετρο συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου των πανεπιστημιακών θεολόγων προτείνουμε τα στοιχεία τα οποία περιέχουν την κοινωνική και ταξική προέλευσή τους. Ο συγκεκριμένος δείκτης επιμερίζεται στους παρακάτω άξονες: την γεωγραφική περιφέρεια καταγωγής, τον βαθμό αστικότητας, το επάγγελμα του πατέρα και την επαγγελματική εμπειρία του καθενός πριν από την εκλογή σε θέση ΔΕΠ.

⁶⁰⁹ Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο εστάλη τον Μάιο του 2006 σε όσους πανεπιστημιακούς θεολόγους ήταν εν ζωή, είτε βρίσκονταν σε ενεργό υπηρεσία είτε όχι. Από τα 77 ερωτηματολόγια που εστάλησαν, απάντηση λάβαμε μόνο σε 9 από αυτά, εκ των οποίων τα 2 ήταν τα ήδη δημοσιευμένα βιογραφικά σημειώματα στην Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής.

Γεωγραφική Περιφέρεια Καταγωγής		
Στερεά Ελλάδα	18	14,75
Πελοπόννησος	11	9,02
Ιόνια Νησιά	1	0,82
Ήπειρος	0	0
Θεσσαλία	1	0,82
Μακεδονία	4	3,28
Θράκη	1	0,82
Νησιά Αιγαίου	4	3,28
Κρήτη	3	2,46
Εξωτερικό	10	8,20
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	69	56,56
ΣΥΝΟΛΟ	122	

Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι η πλειονότητα (14,75%) των πανεπιστημιακών θεολόγων έλκει την καταγωγή από την Στερεά Ελλάδα, ενώ αμέσως μετά έρχεται η Πελοπόννησος με ποσοστό 8,20%. Η συγκεκριμένη κατάταξη δεν παρουσιάζει πρωτότυπα στοιχεία, εφόσον στα δύο τούτα γεωγραφικά διαμερίσματα συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ίσως σύνολο του πληθυσμού της χώρας, ενώ ακολουθούν με μικρά ποσοστά η Μακεδονία (3,28%), τα νησιά του Αιγαίου (3,28%), και η Κρήτη (2,46%).⁶¹⁰ Στοιχείο έκπληξης συνιστά το εξωτερικό ως η τρίτη περιφέρεια γεωγραφικής καταγωγής των πανεπιστημιακών θεολόγων, με ποσοστό 8,20%. Αυτό πιθανότατα συμβαίνει επειδή το δείγμα μέτρησής μας, το οποίο αρχίζει από την δεκαετία του 1920, προέρχεται –όπως δείχνει το συγκεκριμένο ποσοστό– από

⁶¹⁰ Βλ. την ανάλογη κατάταξη των μελών ΔΕΠ του Παντείου Πανεπιστημίου στη μελέτη του Κ. Σ. ΚΟΥΤΣΟΥΚΗ, *Το Πανεπιστημιακό Διδακτικό και Ερευνητικό Προσωπικό: Η Επιστημονική και Κοινωνική Φυσιογνωμία των Μελών του ΔΕΠ της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών (1927-1988)*, Αθήνα: Παπαζήσης 1995: 60.

περιοχές οι οποίες στο γύρισμα του εικοστού αιώνα είτε δεν είχαν ενσωματωθεί ακόμα στο ελληνικό κράτος, ευρισκόμενες υπό οθωμανική κυριαρχία, όπως η Μακεδονία και η Ήπειρος, είτε παρέμειναν στον κορμό του μεταγενέστερου τουρκικού κράτους. Η σχετικώς μεγάλη προέλευση των πανεπιστημιακών θεολόγων από αυτές τις γεωγραφικές περιοχές δικαιολογείται μάλλον επαρκώς, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι οι εν λόγω περιοχές συγκέντρωναν ως επί το πλείστον παροικιακές ελληνικές κοινότητες αξιόλογης οικονομικής άνθησης, αλλά και φορέων μιας αλυτρωτικής ιδεολογίας, του ελληνοχριστιανισμού ως κυρίαρχου ιδεολογικού κεφαλαίου, απόλυτα ταυτισμένου με τις οικονομικές και πολιτικές επιδιώξεις της τότε κυρίαρχης τάξης.

Ο δεύτερος παράγοντας επικεντρώνεται στον βαθμό αστικότητας των πανεπιστημιακών θεολόγων, δηλαδή στον τόπο γέννησής τους, το χωριό (1.000 κάτοικοι), την πόλη (25.000 κάτοικοι) και την κωμόπολη (από 1.000 έως 24.000 κάτοικοι περίπου).⁶¹¹

Βαθμός Αστικότητας		
Χωριό	21	17,21
Κωμόπολη	2	1,64
Πόλη	30	24,59
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	69	56,56
ΣΥΝΟΛΟ	122	

Δύο είναι οι πόλοι προέλευσης των πανεπιστημιακών θεολόγων, με πρώτη την πόλη (24,59%) και δεύτερο το χωριό (17,21%). Το αστικό περιβάλλον κυριαρχεί, χωρίς όμως να αποκλείεται η τροφοδότησή του από περιβάλλοντα μειωμένης πολιτιστικής κεφαλαιοποίησης, οι πληθυσμοί των οποίων βλέπουν το σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων ως μια ευκαιρία για κοινωνική άνοδο, ως μια δυνατότητα φυγής από τα περιορισμένα και στενά οικονομικά και κοινωνικά πλαίσια που παρέχει

⁶¹¹ Βλ. Κ. Σ. ΚΟΥΤΣΟΥΚΗ, *Το Πανεπιστημιακό Διδακτικό και Ερευνητικό Προσωπικό: Η Επιστημονική και Κοινωνική Φυσιογνωμία των Μελών του ΔΕΠ της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών (1927-1988)*, Αθήνα: Παπαζήσης 1995: 60-61.

η περιφέρεια.⁶¹² Οι προερχόμενοι ήδη από το αστικό (το αστικό λαμβανομένου τόσο με κοινωνικό όσο και με πολιτικό περιεχόμενο) περιβάλλον, έχοντας ένα ήδη σχηματισμένο *habitus*, δηλαδή έναν καλά φυσικοποιημένο και ενσωματωμένο πυρήνα έξεων και προδιαθέσεων,⁶¹³ σφυρηλατημένο από την επαφή τους με τις κυρίαρχες τάσεις στο διανοητικό, πολιτικό, εκκλησιαστικό επίπεδο, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι δίνουν τον τόνο σε όλο το σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων, λαμβάνοντας τόπον τινά μία πλεονεκτική θέση κυρίαρχων και πρωτοστατούντων δρώντων στο πεδίο. Οι προερχόμενοι από το περιβάλλον της περιφέρειας, έχοντας ελλείμματα στην κατασκευή του πολιτιστικού κεφαλαίου τους, λαμβάνουν την θέση του νεοεισερχόμενου στο πεδίο, προσπαθώντας να σταθεροποιήσουν και να αυξήσουν τις έξεις και προδιαθέσεις τους, ανταγωνιζόμενοι τους πρώτους.

Ο τρίτος παράγοντας έχει να κάνει με το επάγγελμα του πατέρα, το οποίο καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ταξική θέση των πανεπιστημιακών θεολόγων. Συνιστά και ενσωματώνει μεγάλο όγκο του πρωτογενούς οικογενειακού *habitus*, το οποίο κληρονομείται στους δρώντες. Επειδή χρειάστηκε να ταξινομήσουμε έναν αρκετά ετερόκλητο μέγεθος, επιλέξαμε την κατάταξή του με βάση την κλίμακα του εισοδήματός τους, όπως διακρίνεται σε χαμηλή,⁶¹⁴ μεσαία,⁶¹⁵ και υψηλή δυναμικότητα.⁶¹⁶

⁶¹² Ίσως αυτή την μειωμένη πολιτισμική κεφαλαιοποίηση να περιγράφει στην εργασία του ο Ν. Κ. ΨΕΜΜΑΣ, *Η Θεολογική Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα (1837-1974): Ριζαρείος Εκκλησιαστική Σχολή Αθηνών-Θεολογική Σχολή Αθηνών (Οργάνωση-Διοίκηση)*, Διπλωματική Εργασία, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο-Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών 2005: 99, υποστηρίζοντας ότι «Η απουσία αστικής καλλιέργειας, κοινωνικής τριβής, αισθητικών απαιτήσεων, το κλίμα της μειονεξίας για την επαρχιώτικη καταγωγή ή την χαμηλότατη κοινωνική προέλευση, και παράλληλα η συμπλεγματική επίδειξη πραγματικών ή και πλασματικών επιστημονικών ικανοτήτων και διακρίσεων ήταν και παραμένει γνώρισμα της πλειοψηφίας των πανεπιστημιακών θεολόγων στην Ελλάδα».

⁶¹³ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 177 «Η στρατηγική που υιοθετούν όλοι για να αντικρούσουν μόνιμα τον πειρασμό να παρεκκλίνεις από την τάξη σου είναι να φυσιώνουν τη διαφορά, να την μετατρέπουν σε δευτερή φύση μέσω της εντύπωσης και της ενσωμάτωσής της με τη μορφή της έξης».

⁶¹⁴ Στα επαγγέλματα χαμηλής δύναμης εισοδήματος τοποθετήσαμε αυτά του γεωργού, του εργάτη, του παντοπώλη, του ξυλουργού, του οικοδόμου.

⁶¹⁵ Στα επαγγέλματα μεσαίας δύναμης εισοδήματος κατατάξαμε αυτά του καθηγητή μέσης εκπαίδευσης, του ιερέα και δημοδιδάσκालου, του συμβολαιογράφου, του ιερέα, του δημοδιδάσκालου, του ελληνοδιδάσκालου, του δημοτικού υπαλλήλου, του γενικού γραμματέα της Ριζαρείου σχολής.

⁶¹⁶ Ως επαγγέλματα υψηλής δύναμης εισοδήματος θεωρήσαμε αυτά του καθηγητή πανεπιστημίου, του δικαστικού, του πλοίαρχου εμπορικού ναυτικού, του αρχίατρου χωροφυλακής, του αρεοπαγίτη, του ναυτιλιακού επιχειρηματία, του νομομαθούς και ιδρυτή επιστημονικού περιοδικού, του έμπορου, του εργοστασιάρχη.

Επάγγελμα Πατέρα		
Χαμηλή Δύναμη Εισοδήματος	8	6,56
Μεσαία Δύναμη Εισοδήματος	14	11,48
Υψηλή Δύναμη Εισοδήματος	10	8,20
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	90	73,77
ΣΥΝΟΛΟ	122	

Το υψηλότερο ποσοστό συγκεντρώνει το στρώμα με την μεσαία δύναμη εισοδήματος (11,48%), ακολουθούμενο από το κυρίαρχο στρώμα υψηλής εισοδηματικής απόδοσης (8,20%), ενώ τελευταίο έρχεται το στρώμα με την χαμηλή εισοδηματική δυναμική (6,56%). Και οι τρεις τάσεις μοιάζουν αρκετά ισορροπημένες, σε ποσοστιαία κλίμακα, ενώ πιθανόν να διαγράφουν την διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας του εικοστού αιώνα, με μια μικρή υπεροχή της μεσαίας τάξης.

Είναι μάλλον ευδιάκριτο ότι στην περίπτωση των πανεπιστημιακών θεολόγων η κοινωνική και πολιτισμική υπεροχή δεν συνοδεύεται απαραίτητα και από την υπεροχή στο οικονομικό κεφάλαιο. Τούτη η διαμορφωθείσα κατάσταση ενδεχομένως να εξηγείται από το γεγονός ότι το πολιτιστικό τους κεφάλαιο δεν είναι τόσο ελκυστικό και αποδοτικό, ώστε να το καθορίζει αποφασιστικά τις επιλογές της κυρίαρχης τάξης. Έτσι, καλύπτει μεν τις επιλογές της, αλλά στον βαθμό που οι τελευταίες δεν μπορούν να βρουν διέξοδο σε άλλες πτυχές του επιστημονικού πεδίου, ή επηρεάζονται από άλλες παραμέτρους του πεδίου, όπως είναι το «*επίπεδο εκκλησιαστικότητας*».⁶¹⁷ Ούτως ή άλλως, η ύπαρξη των κυρίαρχων τάξεων εντός του σώματος των πανεπιστημιακών θεολόγων επιβεβαιώνεται και στο εισοδηματικό επίπεδο, συμπυκνώνοντας και παγιώνοντας την διάκριση ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους φορείς του πεδίου.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Χρησιμοποιώντας τούτον τον όρο εννοούμε τον χαμηλό ή υψηλό βαθμό σχέσης με την θεσμική εκκλησία, τις δομές της, την λατρεία, την συμμετοχή στα μυστήρια, αλλά ακόμα και την ενδεχόμενη επαγγελματική σχέση με τον εκκλησιαστικό οργανισμό.

⁶¹⁸ Ή με άλλους όρους, τους πρωτοστατούντες και τους διεκδικητές, βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 88. «Οι πρώτοι είναι σε θέση να επιβάλλουν, συχνά χωρίς καμιά προσπάθεια, την ευνοϊκότερη για τα συμφέροντά τους αναπαράσταση της επιστήμης, δηλαδή τον 'σύμφορο', θεμιτό τρόπο διεξαγωγής του παιχνιδιού, καθώς και τους κανόνες του παιχνιδιού, άρα τη συμμετοχή σε αυτό. Τα συμφέροντά τους συνδέονται με την καθιερωμένη κατάσταση του πεδίου και είναι οι φυσικοί θεματοφύλακες της εκάστοτε

Ο τελευταίος παράγοντας του δείκτη κεφαλαίου ταξικής εξουσίας είναι η επαγγελματική εμπειρία τους πριν καταλάβουν θέση ΔΕΠ εντός της Θεολογικής Σχολής. Και εδώ, όπως και στην προηγούμενη παράμετρο, λόγω της πολυπλοκότητας που παρουσίαζαν ορισμένα επαγγέλματα, ομαδοποιήσαμε τα κάπως ευρείας φύσης και έκτασης επαγγέλματα, όπως αυτά του καθηγητή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης,⁶¹⁹ του καθηγητή ανωτέρας εκπαίδευσης,⁶²⁰ του στελέχους του ευρύτερου εκκλησιαστικού οργανισμού,⁶²¹ του υψηλόβαθμου στελέχους των υπουργείων παιδείας και πολιτισμού,⁶²² και τέλος άλλων επαγγελμάτων.⁶²³

Επαγγελματική Εμπειρία πριν την Εκλογή σε Θέση ΔΕΠ		
Βοηθός/Επιμελητής ΑΕΙ	14	11,48
Διευθυντής/Καθηγητής Μ.Ε.	14	11,48
Διευθυντής/Καθηγητής Ανωτέρας Εκπαίδευσης	2	1,64
Καθηγητής Ανωτάτης Εκπαίδευσης	5	4,10
Στέλεχος του Ευρύτερου Εκκλησιαστικού Οργανισμού	6	4,92
Υψηλόβαθμο στέλεχος των Υπουργείων Παιδείας/Πολιτισμ.	7	5,74
Άλλο	1	0,82
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	73	59,84
ΣΥΝΟΛΟ	122	

επικρατούσας 'κανονικής επιστήμης'. Διαθέτουν αποφασιστικής σημασίας πλεονεκτήματα σε ό,τι αφορά τον ανταγωνισμό, μεταξύ των άλλων και διότι αποτελούν υποχρεωτικό σημείο αναφοράς για τους ανταγωνιστές τους, οι οποίοι, ό,τι και να κάνουν ή να θέλουν, καλούνται ενεργητικά ή παθητικά να πάρουν θέση απέναντί τους. Η απειλή που αντιπροσωπεύουν γι' αυτούς οι διεκδικητές τους υποχρεώνει να βρίσκονται συνεχώς σε εγρήγορση, και μπορούν να διατηρήσουν τη θέση τους παρά μόνο καινοτομώντας συνεχώς».

⁶¹⁹ Περιλαμβάνεται η θέση καθηγητή στη Ριζάρειο Σχολή, το Πειραματικό Αθηνών, το Κολέγιο Αθηνών, το Τοσίτσειο-Αρσάκειο, την Ιταλική Σχολή, την Γερμανική Σχολή.

⁶²⁰ Περιλαμβάνεται η θέση καθηγητή το Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης, το Μαράσλειο Διδασκαλείο.

⁶²¹ Περιλαμβάνονται στελέχη της Αποστολικής Διακονίας, της Ιεραποστολικής Αδελφότητας Θεολόγων «Ζωή», στελέχη επιστημονικών θεολογικών περιοδικών καθώς επίσης και κληρικούς.

⁶²² Περιλαμβάνονται οι θέσεις του Γενικού Εφόρου Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, του Διευθυντή Θρησκευμάτων Υπουργείου Παιδείας, του τμηματάρχη Εκκλησιαστικών, του Επιθεωρητή Μέσης Εκπαίδευσης και του Συμβούλου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

⁶²³ Όπως μάχιμος δικηγόρος.

Η ανάγνωση του πίνακα επαγγελματικής εμπειρίας μας δείχνει ότι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι προέρχονται σε μεγάλο ποσοστό από τον χώρο της εκπαίδευσης, είτε της πανεπιστημιακής, όπου εργάστηκαν σε θέσεις βοηθού/επιμελητή (11,48%), είτε της μέσης, σε θέσεις καθηγητών των Θρησκευτικών, με το ίδιο ακριβώς ποσοστό (11,48%). Παρουσιάζεται έτσι μία προτίμηση του συγκεκριμένου σώματος να ανανεώνεται από στελέχη που έχουν ιδιοποιηθεί σε σχετικά ικανοποιητικό βαθμό το *habitus*, άρα και τις πρακτικές καθώς και το σύστημα αντίληψης και αξιολόγησης που εκπορεύονται από το πολιτιστικό τους κεφάλαιο, και μάλιστα σε πραγματικές συνθήκες εκπαιδευτικής πράξης.⁶²⁴ Οι υποψήφιοι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών όφειλαν να έχουν υποστεί την κατάλληλη όσμωση με το κλίμα της Σχολής, προκειμένου να ενταχθούν οργανικά στην ανώτερη βαθμίδα της.

Αλλά και όσοι δεν προέρχονται πλήρως από τον στενότερο εκπαιδευτικό χώρο, παρατηρούμε ότι εργάστηκαν σε τομείς απόλυτα συγγενείς με την Θεολογική Σχολή, όπως είναι το υψηλόβαθμο στέλεχος των Υπουργείων Παιδείας και Πολιτισμού (5,74%), στέλεχος του ευρύτερου εκκλησιαστικού οργανισμού (4,92%) και καθηγητής ανωτάτης εκπαίδευσης (4,10%). Το Υπουργείο Παιδείας, ο δεύτερος βραχίονας του οποίου είναι ο χώρος των Θρησκευμάτων, με το οποίο η παιδεία διαπλέκεται στενά, αλλά και το υπουργείο Πολιτισμού, του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» ως πρόταξης της εκκλησιαστικής προ της πολιτικής εξουσίας, θεματοφύλακας του οποίου οφείλει να είναι κάθε κρατικός νεοελληνικός θεσμός και μηχανισμός, όπως τον αντιλαμβάνονται οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, φαίνεται ότι αποτελούν μία εξίσου ισχυρή δεξαμενή άντλησης καθηγητών της Θεολογικής Σχολής, εφόσον έχουν αποδείξει έμπρακτα την αφοσίωσή τους στο πολιτιστικό τους κεφάλαιο.

Η ανάλυση των παραμέτρων του δείκτη κεφαλαίου ταξικής εξουσίας μας επιτρέπει να επιβεβαιώσουμε το γεγονός ότι η ταξική μήτρα των πανεπιστημιακών θεολόγων είναι αυτή των κυρίαρχων τάξεων. Άρα θα μπορούσαμε να τους θεωρήσουμε ως οργανικά αναπτύγματα της αστικής διανοήσης ακαδημαϊκού τύπου, οι οποίοι στοχεύουν τον πολιτικό και ιδεολογικό ετεροκαθορισμό των κυριαρχούμενων.⁶²⁵ Εισοδηματικά, κοινωνικά και πολιτιστικά ισχυροί, συγκροτούν έναν σκληρό πυρήνα ελέγχου διατήρησης των ισορροπιών και της τάξης εντός του

⁶²⁴ Βλ. P. BOURDIEU, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, transl. by Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press 1990: 131-132.

⁶²⁵ Βλ. Α. Ν. ΧΑΡΙΣΗΣ, *Θρησκεία και Πολιτική στην Ελλάδα: Ιστορικές Καταβολές, Σύγχρονες Διαστάσεις και Προβλήματα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2001: 199.

πεδίου τους, γι' αυτό και οι νεοεισερχόμενοι, όσοι δεν ανήκουν στην ομάδα τους λόγω οικογενειακής καταγωγής, οφείλουν να εκπαιδευτούν επαρκώς, σύμφωνα με τα κριτήριά τους, προκειμένου να εγκολπωθούν το *habitus*, τις έξεις και τις προδιαθέσεις των κυρίαρχων.⁶²⁶ Μια τέτοια δομή του πεδίου, η οποία έχει στεγανοποιήσει και ομογενοποιήσει τις ενεργούμενες δυνάμεις εντός του, μοιάζει περισσότερο πρόθυμη να διατηρήσει παρά να μεταβάλλει τα δεδομένα, με αποτέλεσμα την παγίωση ενός συντηρητικού προσανατολισμού, τόσο στο πολιτικό, όσο και στο κοινωνικό επίπεδο.

β. Δείκτες Κεφαλαίου Επιστημονικής Εξουσίας

Θα προσπαθήσουμε οι εν λόγω δείκτες να μας παρέχουν την κοινωνική χαρτογράφηση των πανεπιστημιακών θεολόγων σε ό,τι αφορά στον «*βαθμό επιστημονικότητας*» που τους διέπει. Αυτό σημαίνει ότι, προκειμένου για καθηγητές πανεπιστημίου, ο συγκεκριμένος δείκτης μπορεί να προσδιορίσει σε ένα πρώτο επίπεδο τον βαθμό επιστημονικής αναγνωρισιμότητας και διεισδυτικότητας που είναι δυνατόν να έχουν, βάσει της αποδοχής τους κυρίως από το διεθνές, ομόλογο περιβάλλον τους. Οι παράγοντες που θα μετρήσουμε είναι τέσσερις: η συμμετοχή τους σε συλλογικά έργα, η συμμετοχή τους σε διεθνή συνέδρια, η ιδιότητά τους ως επισκεπτών καθηγητών σε ξένα πανεπιστήμια ή ινστιτούτα και οι μεταφράσεις των έργων τους σε ξένες γλώσσες.

Ο παράγων τον οποίο ονοματίσαμε ως συμμετοχή σε συλλογικά έργα,⁶²⁷ μπορεί να μας παρέχει στοιχεία όχι μόνο σχετικά με τον βαθμό επιστημονικής αποδοχής, αλλά επιπλέον και για την προδιάθεση συνεργασίας των πανεπιστημιακών θεολόγων, «*μοιράσματος του ονόματος*» με άλλα λόγια και με τους υπόλοιπους δρώντες φορείς του πεδίου.

⁶²⁶ Για την ταξική διάσταση του *habitus*, βλ. Θ. ΜΥΛΩΝΑ, *Κοινωνική Αναπαραγωγή στο Σχολείο: Θεωρία και Εμπειρία*, Αθήνα: Αρμός χ.χ.: 215 «Το πλέον σταθερό (εσωτερικό) ιδιάζον χαρακτηριστικό των κοινωνικών τάξεων είναι ακριβώς αυτές οι διαφοροποιημένες πρωταρχικές 'μήτρες' της 'λογικής' των διαθέσεων, στάσεων, τρόπων, πράξεων, δηλαδή των πρακτικών, καθώς και τρόπων εκφράσεως (γλώσσα) που παρά την αναπροσαρμογή τους είναι διαρκείς. Εάν υπάρχει λοιπόν ένα κριτήριο που είναι διαρκές και που φθάνει να φαίνεται εγγενές στην ουσία, ενώ πράγματι είναι προϊόν της ιστορίας, δηλαδή των κοινωνικών συνθηκών, αυτό είναι το *habitus*: Οι κοινωνικές τάξεις παράγουν η κάθε μια το δικό της *habitus* και αναπαράγονται (όχι βέβαια μηχανιστικά) απ' αυτό. Άλλο το *habitus* των καλλιεργημένων αστών και άλλο των 'λαϊκών τάξεων'».

⁶²⁷ Λέγοντας συλλογικά έργα εννοούμε όχι μόνο τις συλλογικές απόπειρες επιστημονικής διαπραγμάτευσης ενός θέματος, αλλά επίσης τους αφιερωματικούς τόμους, όπως και την συμμετοχή σε πρακτικά τα οποία εξέδωσαν διάφορα συνέδρια.

Συμμετοχή σε Συλλογικά Έργα		
1-10 φ.	21	17,21
11-20 φ.	11	9,02
21-30 φ.	4	3,28
31-40 φ.	1	0,82
41-50 φ.	2	1,64
51-60 φ.	1	0,82
61-70 φ.	0	0
71-80 φ.	0	0
81-90 φ.	1	0,82
91-100 φ.	0	0
100 και πέραν	0	0
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	81	66,39
ΣΥΝΟΛΟ	122	

Τα στοιχεία μας πληροφορούν ότι η μεγάλη πλειονότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων (17,21%) έχει εξαντλήσει την συμμετοχή της σε συλλογικά έργα από 1 έως 10 φορές, ενώ από 11 έως 20 φορές το ποσοστό πέφτει κατακόρυφα, ανερχόμενο σε 9,02%. Υπάρχουν βέβαια και οι εξαιρέσεις, όπως η συμμετοχή 81-90 φορές σε συλλογικές επιστημονικές προσπάθειες, η οποία καταλαμβάνει το 0,82% του συνόλου, ενώ παραπλήσια ποσοστά έχουν όσοι διαθέτουν συμμετοχές 51-60 φορές (0,82%) ή 41 έως 50 φορές (1,64%).

Αν θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι η σταδιοδρομία ενός καθηγητή πανεπιστημίου μπορεί να διαρκέσει κατά μέσο όρο και με συντηρητικούς υπολογισμούς τουλάχιστον είκοσι χρόνια (από τα 47 έτη του μέχρι τα 67 όπου αποχωρεί λόγω ορίου ηλικίας), τότε τα παραπάνω ποσοστά μάλλον φιλοτεχνούν μια απόμακρη εικόνα των πανεπιστημιακών θεολόγων. Δείχνουν είτε απροθυμία να συνεργαστούν με άλλους συναδέλφους τους, είτε τάσεις απομονωτισμού και

αποκλειστικότητας στον στενό θεσμικό τους ρόλο, αυτόν της παράδοσης στο αμφιθέατρο και της διόρθωσης των γραπτών.⁶²⁸ Και στις δύο περιπτώσεις η παρουσία τους δείχνει να περιορίζεται και να εγκλωβίζεται σε μία αυτοαναφορικότητα, η οποία εξωτερικεύεται ως αίσθηση αδυναμίας συλλογικής επιστημονικής λειτουργίας, ενώ ταυτόχρονα εσωτερικοποιείται ως άξονας επιστημονικής αυτάρκειας, αναιρετικά αμφότερα μιας σύγχρονης και δημιουργικής επιστημονικής παρουσίας.

Ο δεύτερος παράγων αφορά στα διεθνή συνέδρια στα οποία οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι έλαβαν μέρος. Αποτελούν ένδειξη, μαζί με τα υπόλοιπα, της διεθνούς αναγνώρισης της συμβολής τους στην προαγωγή της επιστήμης τους.

Συμμετοχή σε Διεθνή Συνέδρια		
1-10 φ.	13	10,66
11-20 φ.	9	7,38
21-30 φ.	2	1,64
100 και πέραν	2	1,64
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	96	78,69
ΣΥΝΟΛΟ	122	

Το μεγαλύτερο ποσοστό (10,66) έχει λάβει μέρος σε 1 έως 10 διεθνή συνέδρια, το 7,38 από 11 έως 20, ενώ η εξαίρεση του 1,64 έχει συμμετάσχει σε πέραν των 100 διεθνών συνεδρίων. Το στοιχείο αυτό παρουσιάζει μια ακόμα πιο δυσμενή εικόνα των πανεπιστημιακών θεολόγων. Δείχνουν μία κατάσταση επαρχιωτισμού για την θεολογική επιστήμη την οποία υπηρετούν, καθώς εμφανίζονται χωρίς ιδιαίτερη συνδρομή στα διεθνή δρώμενα και εξελίξεις. Η προηγούμενη εικόνα της αυτοαναφορικότητας μοιάζει να μετατρέπεται σε ουσιαστική ανυπαρξία από την διεθνή θεολογική πράξη.

⁶²⁸ Βλ. το σχόλιο του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορία και Προοπτικές)», *Χριστόδουλος: Αφιερωματικός Τόμος*, Αθήναι: Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος 2010: 514 «Επί μακρόν η Σχολή έμεινε απομονωμένη από την ελληνική κοινωνία. Ο συντηρητισμός και ο σχολαστικός χαρακτήρας της θεολογικής γλώσσας λειτούργησε (και ενίοτε λειτουργεί και σήμερα) αποκρουστικά».

Ο τρίτος παράγοντας έχει να κάνει με την συμμετοχή τους ως επισκεπτών καθηγητών σε ξένα πανεπιστήμια και ινστιτούτα. Ο θεσμός του επισκέπτη καθηγητή θεωρείται από την παγκόσμια πανεπιστημιακή κοινότητα εξαιρετικής σημασίας και σπουδαιότητας, καθώς υπογραμμίζει όχι μόνο τον οικουμενικό χαρακτήρα της γνώσης και την απελευθερωτική διάστασή της, πέρα από τοπικιστικές κουλτούρες, αλλά και την αναγνώριση της διεθνούς κοινότητας στον επιστήμονα ο οποίος προωθεί ουσιαστικά την επιστήμη του.

Επισκέπτες Καθηγητές σε Ξένα Πανεπιστήμια		
1 Παν.	2	1,64
2 Παν.	2	1,64
3 Παν.	3	2,46
4 Παν.	0	0
5 Παν.	1	0,82
6-10 Παν.	3	2,46
10 και Πέρ.	2	1,64
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	109	89,34
ΣΥΝΟΛΟ	122	

Όπως δείχνουν τα στοιχεία, το 1,64% έχει προσκληθεί από ένα ξένο πανεπιστήμιο, το ίδιο ποσοστό δηλώνει επισκέπτης σε δύο ξένα πανεπιστήμια, ενώ το 2,46% δηλώνει προσκεκλημένος από τρία πανεπιστήμια, όπως ακριβώς και όσοι έχουν προσκληθεί από 6 έως 10 ξένα πανεπιστήμια. Εκ πρώτης όψεως ο συγκεκριμένος δείκτης εμφανίζεται κατά πολύ βελτιωμένος σε σχέση με τους προηγούμενους. Ωστόσο σε απόλυτα αριθμητικά μεγέθη διαπιστώνουμε ότι το 2,46 αφορά μόνο σε 3 καθηγητές και το 2,46 αντιστοίχως σε άλλους 3, οπότε η διείσδυση των πανεπιστημιακών θεολόγων στον διεθνή χώρο λαμβάνει τον χαρακτήρα περισσότερο προσωπικής καταξίωσης κάποιων δρώντων φορέων με εξαιρετικά

υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο, παρά συστηματική πολιτική εκ μέρους της επαγγελματικής ομάδας τους.

Ο τελευταίος παράγοντας αφορά στην μετάφραση των έργων τους σε ξένες γλώσσες. Είναι ίσως το πιο άμεσα μετρήσιμο μέγεθος, το οποίο σχετίζεται με την ικανότητα διείσδυσής τους στις ξένες αγορές πολιτισμικών αγαθών, όπου έχουν την δυνατότητα να κοινοποιήσουν το δικό τους πολιτιστικό κεφάλαιο και να πιστοποιήσουν την αξία του.

Μεταφράσεις Έργων τους σε Ξένες Γλώσσες		
1-10 έργ.	25	20,49
11-20 έργ.	9	7,38
21-30 έργ.	2	1,64
31-40 έργ.	3	2,46
41-50 έργ.	2	1,64
51-60 έργ.	1	0,82
100 και πέραν	2	1,64
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	78	63,93
ΣΥΝΟΛΟ	122	

Η μεγάλη πλειονότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων (20,49%) διαθέτουν από 1 έως 10 έργα τους μεταφρασμένα, ενώ η αμέσως επόμενη βαθμίδα, με 11 έως 20 μεταφρασμένα έργα αντιστοιχεί στο 7,38%. Αν εξαιρέσουμε την μάλλον πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα 5 καθηγητών οι οποίοι διαθέτουν από 41 έως πέραν των 100 μεταφρασμένων έργων τους, τα στατιστικά στοιχεία μας αποκαλύπτουν ότι η δυνατότητα διείσδυσης των πανεπιστημιακών θεολόγων στις ομόλογες αγορές του εξωτερικού εμφανίζεται μάλλον υποτονική, χωρίς ωστόσο να είναι παντελώς απύσχα. Η σκέψη των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής Αθηνών δεν είναι άγνωστη στο διεθνές θεολογικό στερέωμα. Ενδεχομένως, όμως, όχι ως

κραταιά και δυναμική, αλλά μάλλον ως η συμβολή ενός περιφεριακού τύπου πνευματικού ιδρύματος, από το οποίο ξεχωρίζουν μερικές ατομικές προσπάθειες.

Αν επιχειρούσαμε να συστηματοποιήσουμε τις παραμέτρους του δείκτη κεφαλαίου επιστημονικής εξουσίας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αυτός εμφανίζει στρεβλώσεις που αφορούν τόσο την ικανότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων να δράσουν συλλογικά, αλλά και να επιβάλλουν τα πολιτιστικά προϊόντα τους στις διεθνείς αγορές. Η συντριπτική πλειονότητα του συγκεκριμένου καθηγητικού σώματος βρίσκεται αποκλεισμένη από τα παγκόσμια δρώμενα που αφορούν τις εξελίξεις και τον προσανατολισμό της επιστήμης τους, επιμένοντας να στοχεύουν στην εγχώρια κατανάλωση πολιτιστικών αγαθών, την οποία άλλωστε μπορούν να χειραγωγήσουν και να επηρεάσουν εκ των άνω, παρά να αναμετρηθούν με μία απαιτητική και δύσκολη αρένα, όπου η αναγνώριση και η επιβράβευση έρχεται μόνο κατόπιν επίπων και ειλικρινών προσπαθειών. Οι μόνοι που διαφεύγουν αυτού του κανόνα είναι ένας ελάχιστος πυρήνας καθηγητών, οι οποίοι δείχνουν να έχουν ξεφύγει από την επαρχιωτική λογική που διέπει τον προσανατολισμό της Θεολογικής Σχολής Αθηνών και έχουν επιβάλλει την σκέψη και την παρουσία τους το διεθνές στερέωμα.

γ. Δείκτες Κεφαλαίου Ακαδημαϊκής Εξουσίας

Ο τελευταίος δείκτης που αφορά στην συγκρότηση του κοινωνικού κεφαλαίου των πανεπιστημιακών θεολόγων σχετίζεται με την μέτρηση του κεφαλαίου επιστημονικής ισχύος, δηλαδή την διεισδυτικότητά τους τόσο σε θέσεις διοικητικές εντός του πανεπιστημίου, όσο και σε τιμητικές θέσεις που καταλαμβάνουν σε άλλα πνευματικά ιδρύματα.

Οι διοικητικές θέσεις εντός του πανεπιστημιακού χώρου, υπογραμμίζουν αφενός του κεφαλαίου εξουσίας, το οποίο δρα επί του πανεπιστημιακού χώρου και αποτελεί την γραφειοκρατική διάσταση του πανεπιστημιακού πεδίου,⁶²⁹ αφετέρου τις

⁶²⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 132-133 «Η δομή του συσχετισμού δυνάμεων, συστατικό μέρος του πεδίου, ορίζεται από τη δομή της κατανομής των δύο τύπων κεφαλαίου (εξωπανεπιστημιακού και επιστημονικού) που ενεργοποιούνται στο επιστημονικό πεδίο. Καθώς η αυτονομία δεν είναι ποτέ απόλυτη και καθώς οι στρατηγικές των εμπλεκόμενων στο πεδίο δρώντων υποκειμένων είναι αναπόσπαστα επιστημονικές και κοινωνικές συνάμα, το πεδίο αποτελεί χώρο δύο τύπων επιστημονικού κεφαλαίου: ενός κεφαλαίου αυτούσιας επιστημονικής αυθεντίας και ενός κεφαλαίου εξουσίας πάνω στον επιστημονικό κόσμο, το οποίο μπορεί να συσσωρευτεί μέσα από τρόπους που δεν είναι αμιγώς επιστημονικοί (κυρίως μέσα από τους θεσμούς που περιλαμβάνει) και αποτελεί τη γραφειοκρατική αρχή των εξωπανεπιστημιακών εξουσιών πάνω στο επιστημονικό πεδίο –όπως η εξουσία των

δεξιότητες όσων τις καταλαμβάνουν, δεξιότητες οι οποίες αντανακλούν την συσσώρευση του ταξικού και επιστημονικού κεφαλαίου μέσα από την εμπειρία τους στην πανεπιστημιακή ανταγωνιστική αγορά.

Θέσεις που Κατέλαβαν εντός Πανεπιστημίου		
Πρύτανης	10	8,20
Κοσμήτορας	13	10,66
Πρόεδρος Τμήματος	2	1,64
Διευθυντής Τομέα	6	4,92
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	91	74,59
Σύνολο	122	

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία, το 8,20% έχει καταλάβει θέσεις πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 10,66% έχει διατελέσει κοσμήτορας της Θεολογικής Σχολής, ενώ αρκετά πιο κάτω βρίσκονται όσοι έχουν αναλάβει πρόεδροι τμήματος (1,64%) και διευθυντές τομέα (4,92%).⁶³⁰ Οι θέσεις πρυτάνεως αντανακλούν την εμπιστοσύνη και τον σεβασμό της σύνολης πανεπιστημιακής κοινότητας του Πανεπιστημίου Αθηνών στο αποκτηθέν κεφάλαιο των πανεπιστημιακών θεολόγων. Το ποσοστό των διατελεσάντων πρυτάνεων θεωρείται αρκετά υψηλό για μια μικρή σχολή όπως η Θεολογική, αρκετά μεγάλη, ωστόσο, σε αξιοπιστία και βεβαιότητα συντήρησης της ταξικής διάστασης του πανεπιστημίου και αναπαραγωγής της κυρίαρχης κρατικοθησκευτικής ιδεολογίας, του ελληνοχριστιανισμού. Φαίνεται ότι το τελικό κριτήριο επιλογής σε θέσεις διοίκησης του πανεπιστημίου ήταν λιγότερο το ισχυρό επιστημονικό κεφάλαιο και περισσότερο η ικανότητα διαχείρισης των πανεπιστημιακών πραγμάτων «καθώς πρέπει», με άλλα λόγια η ιδεολογική νομιμότητα σε σχέση με τις πανεπιστημιακές δυνάμεις.⁶³¹

υπουργών και των υπουργείων, των πρυτάνεων, των κοσμητόρων ή των επιστημονικών διευθυντών [...]».

⁶³⁰ Οι θέσεις του Προέδρου του τμήματος και του Διευθυντή του τομέα καθιερώθηκαν με την μεταρρύθμιση του νόμου 1268/82.

⁶³¹ Μια τέτοια διαδικασία κατ' ουσίαν αποτελεί την νομιμοποίηση του κατέχοντος το συγκεκριμένο πολιτιστικό κεφάλαιο ενώπιον των υπόλοιπων δρώντων φορέων κεφαλαίου, βλ. P. BOURDIEU, *H*

Ο δεύτερος παράγοντας της ακαδημαϊκής εξουσίας έχει να κάνει με τις τιμητικές θέσεις που κατέλαβαν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι. Είναι μία πτυχή η οποία λειτουργεί συμπληρωματικά στην πρώτη και δείχνει την αναγνώριση των θεολόγων.

Τιμητικές Θέσεις σε Πνευματικά Ιδρύματα		
Μέλος Ακαδημίας	10	8,20
Ομότιμος Καθηγητής	22	18,03
Δεν Υπάρχουν Στοιχεία	90	73,77
ΣΥΝΟΛΟ	122	

Σύμφωνα με τα παρατιθέμενα στοιχεία, το 8,20% έχει διατελέσει ακαδημαϊκός, ενώ το 18,03% έχει ονομαστεί ομότιμος καθηγητής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ποσοστό των ακαδημαϊκών, το οποίο είναι ακριβώς το ίδιο με όσους έχουν καταλάβει θέση πρύτανη. Με αυτή τη λογική, η διοίκηση του πανεπιστημίου μοιάζει ως προθάλαμος για όσους συνταξιοδοτηθέντες καθηγητές της Θεολογικής Σχολής επιθυμούν να τερματίσουν την σταδιοδρομία τους με το ύψιστο τιμητικό σκαλοπάτι των γραμμάτων και των επιστημών στην ελληνική κοινωνία. Η κατάληψη ακαδημαϊκής θέσης φαίνεται να επισφραγίζει θετικά την ευδόκιμη διαχείριση του ταξικού και επιστημονικού κεφαλαίου εκ μέρους των πανεπιστημιακών θεολόγων.

Το κοινωνικό κεφάλαιο των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, αναπτύσσει ένα ισχυρό ειδικό κοινωνικό βάρος, καθώς μετατρέπεται και εξαργυρώνεται σε σημαντικές θέσεις, τις οποίες καταλαμβάνουν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι στον κρατικό μηχανισμό, αναπτύσσοντας το αντικειμενοποιημένο τους κεφάλαιο. Με βάση τα υπάρχοντα διαθέσιμα στοιχεία, 15 από τους 122 καθηγητές, δηλαδή το 12,30% του συνόλου τους, μέγεθος το οποίο συγκροτεί ουσιαστικά τον σκληρό πυρήνα του επαγγελματικού σώματός τους, ο οποίος κατέχει τον μεγαλύτερο όγκο πολιτιστικού κεφαλαίου, έχουν διατελέσει μέλη του Συμβουλίου της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας, μέλη της Επιτροπής Εκκλησιών του Υπουργείου Εξωτερικών, συνηθέστατα

Διευθυντές Θρησκευμάτων του Υπουργείου Παιδείας, Υπουργοί Παιδείας, καθώς και Βασιλικοί Επίτροποι στην Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Εκκλησίας της Κρήτης.

Με αυτόν τον τρόπο, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι λαμβάνουν κι αυτοί μέρος στον σχεδιασμό και την εφαρμογή των πολιτικών που αφορούν τόσο τον χώρο της παιδείας όσο και τον χώρο της εκκλησίας, ανακυκλώνοντας έτσι σε αυτά τα πεδία το ταξικό και κοινωνικό τους *habitus*.

Κεφάλαιο 12. Στρατηγικές Αναπαραγωγής του Συμβολικού Κεφαλαίου των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

α. Ανακυκλώνοντας: Η Δημιουργία του Τμήματος Ποιμαντικής

Το αίτημα της θεολογικής μόρφωσης του κλήρου, παρά τις επιμέρους αντιδράσεις που συναντούσε κάθε φορά που ανακινείτο, ουσιαστικά δεν σταμάτησε να απασχολεί ούτε τον θεολογικό ούτε τον εκκλησιαστικό χώρο. Η ανάγκη για καταρτισμένους ιερείς, όσο κι αν κάποιοι κύκλοι εντός του εκκλησιαστικού οργανισμού συστηματικά την υποβάθμιζαν, απαξιώνοντάς την ως περιττή και δευτερεύουσας σημασίας για την αποστολή και το έργο τους, κάλυπτε βασικά ζητήματα τόσο γνωστικής ολοκλήρωσης όσο και εκπαιδευτικής αγωγής.⁶³² Ήταν τα απαραίτητα συμπληρώματα για τις ήδη αυξημένες απαιτήσεις μιάς κοινωνίας, την οποία έπρεπε να την σπουδάσει καλά όποιος θα ήθελε να ασκήσει υπεύθυνα ποιμαντικό ρόλο στους κόλπους της. Όσον αφορά δε τις διαδικασίες εισαγωγής του κλήρου στις Θεολογικές Σχολές χαρακτηρίζονταν ανέκαθεν από επιείκεια, η οποία βαθμιαία άγγιξε τα όρια του σκανδάλου, όταν κατά την διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας οι εισιτήριες εξετάσεις γι' αυτήν την κατηγορία των φοιτητών καταργήθηκαν εντελώς.⁶³³

Προκειμένου να διευκολυνθούν ακόμα πιο πολύ οι κληρικοί στην θεολογική τους σπουδή, αποφασίζεται το έτος 1974 η δημιουργία στην Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών του Ποιμαντικού Τμήματος, διетуός φοιτήσεως, αποκλειστικά για την θεολογική κατάρτιση κληρικών ή μοναχών.⁶³⁴ Σύμφωνα με το Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθ. 760/1974, από το ακαδημαϊκό έτος 1974-75 η Θεολογική Σχολή Αθηνών διαχωρίζεται στα τμήματα: α) Θεολογικό και β) Ποιμαντικό, ενώ στο Ποιμαντικό τμήμα εγγράφονται χωρίς εισιτήριες εξετάσεις Κληρικοί ή Μοναχοί με Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης με βαθμό τουλάχιστον «*Λίαν Καλώς*», διατηρώντας το δικαίωμά τους να συνεχίσουν τις σπουδές τους μετά την αποφοίτησή τους στο Θεολογικό τμήμα με εγγραφή στο τρίτο έτος.⁶³⁵

⁶³² Βλ. Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ποιμαντική Θεολογική Εκπαίδευση και η Συμβολή της Ποιμαντικής Ψυχολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΔ' (1979-1980): 758.

⁶³³ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 147.

⁶³⁴ Βλ. Σ. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών επί τη 150ετηρίδι (1837-1987)*, Αθήνα 1987: 12-13.

⁶³⁵ Βλ. ΦΕΚ 333, τεύχος δεύτερον, Προεδρικών Διάταγμα Υπ' Αριθ. 760 «Περί Οργανώσεως των Σπουδών εν τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», 14 Νοεμβρίου 1974: 2187-2188.

Ωστόσο, το τμήμα αυτό, αν και δέχθηκε κανονικά τους πρώτους σπουδαστές του, ουσιαστικά δεν λειτούργησε ποτέ, καθώς καταργήθηκε κάποιους μήνες αργότερα.⁶³⁶ Στην θέση του ιδρύεται ένα τμήμα διετούς φοιτήσεως, υπό τον τίτλο Τμήμα Ιερατικής Επιμορφώσεως, στο οποίο ενετάχθησαν οι προηγουμένως εγγραφέντες στο Τμήμα Ποιμαντικής, ενώ μπορούσαν να εγγραφούν και όσοι κληρικοί ή μοναχοί διέθεταν Απολυτήριο με βαθμό τουλάχιστον «*Λίαν Καλώς*».⁶³⁷ Οι απόφοιτοί του δεν έχουν δικαίωμα διορισμού τους σε σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης ή εγγραφής τους σε άλλες σχολές ή τμήματα.⁶³⁸ Ο σχετικός νόμος 151/1975 προβλέπει αναλυτικά ότι ιδρύεται Τμήμα Ιερατικής Επιμορφώσεως διετούς φοίτησης, το οποίο απονέμει Δίπλωμα που παρέχει αποκλειστικά οικονομικά προνόμια, όπως το δικαίωμα ένταξης του κατόχου του στην Α' βαθμολογική κατηγορία των ιερέων.⁶³⁹ Σχετικά δε με τα διδασκόμενα και εξεταζόμενα μαθήματα του νεότευκτου τμήματος, στα οποία δικαιολογημένα κυριαρχούν όσα είναι πρακτικής φύσεως, αυτά είναι τα εξής:⁶⁴⁰

Α' Έτος

Αρχαία Ελληνικά

Θέματα Εκκλησιαστικής Ιστορίας

Ιστορία της Φιλοσοφίας

Ιστορία της Εποχής του Χριστού

Εισαγωγικά εις την Κ. Διαθήκην Θέματα

Εισαγωγικά εις την Π. Διαθήκην Θέματα

Κατηχητικά Θέματα

Πατέρων Βίος και Διδασκαλία

Εκκλησιαστική Μουσική

⁶³⁶ Βλ. ΦΕΚ 148, τεύχος πρώτον, Προεδρικών Διάταγμα Υπ' Αριθ. 468 «Περί Καταργήσεως του Π.Δ. 760/1974 'Περί Οργανώσεως των Σπουδών εν τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών'», 23 Ιουλίου 1975: 917.

⁶³⁷ Βλ. [Ανωνύμου], «Ανευ Εξετάσεων εις τας Θεολογικάς Σχολάς οι Κληρικοί», *Ενορία*, τεύχος 559 (1974): 268.

⁶³⁸ Βλ. [Ανωνύμου], «Τμήματα Ιερατικής Μορφώσεως στα Πανεπιστήμια», *Ενορία*, τεύχος 563 (1975): 63.

⁶³⁹ Βλ. ΦΕΚ 181, τεύχος δεύτερον, Νόμος Υπ' Αριθ. 151 «Περί Ιδρύσεως Τμήματος Ιερατικής Επιμορφώσεως εις τας Θεολογικάς Σχολάς των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης», 29 Αυγούστου 1975: 1264-1265.

⁶⁴⁰ ΦΕΚ 1443, τεύχος δεύτερον, Υπουργική Απόφασις Υπ' Αριθ. 109809 «Περί των Διδασκόμενων και Εξεταζομένων Μαθημάτων εις το Τμήμα της Ιερατικής Επιμορφώσεως της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», 6 Δεκεμβρίου 1975: 12063-12064.

Β' Έτος

Ερμηνευτική και Ερμηνεία της Κ. Διαθήκης

Ιστορία της Θρησκείας της Π. Διαθήκης

Χριστιανική και Βυζαντινή Τέχνη

Ιστορία των Θρησκευμάτων και Ιεραποστολική

Βυζαντινοί Εκκλησιαστικοί Συγγραφείς

Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της Απελευθερώσεως μέχρι Σήμερα

Υμνολογία και Αγιολογία

Θέματα Δογματικής και Χριστιανικής Ηθικής

Ποιμαντικά Θέματα μετ' Ασκήσεων

Θέματα Κανονικού Δικαίου

Θέματα Ομιλητικής μετ' Ασκήσεων

Λειτουργική και Τελετουργική

Ούτε, όμως, κι αυτή η μορφή του τμήματος έμελλε να είναι η οριστική. Το 1977, με το Προεδρικό Διάταγμα 434, το τμήμα ονομάζεται ξανά «Ποιμαντικό» και θεσπίζεται η ουσιαστική εξομοίωση του με το Θεολογικό, χωρίς βέβαια το δικαίωμα διορισμού των αποφοίτων του στην Μέση Εκπαίδευση, καθώς η παρεχόμενη κατάρτιση θα προοριζόταν αποκλειστικά για την κάλυψη και στελέχωση ειδικών θέσεων διακονίας στον εκκλησιαστικό οργανισμό.⁶⁴¹ Στο συγκεκριμένο τμήμα είχαν δικαίωμα εισαγωγής απόφοιτοι γυμνασίων και εκκλησιαστικών σχολών, ύστερα από τις επιτυχείς εξετάσεις τους στην Έκθεση, Βιβλική και Εκκλησιαστική Ιστορία, Ιστορία και Αρχαία Ελληνικά, ενώ το αρχαίο κείμενο επιλεγόταν από κείμενα της Καινής Διαθήκης, του Ξενοφώντα και του Ιωάννη Χρυσοστόμου.⁶⁴² Το τμήμα σε αυτήν την φάση χάνει τον αμιγές εκκλησιαστικό προσανατολισμό του, εφ' όσον επιτρέπεται η εισαγωγή σ' αυτό και λαϊκών φοιτητών.⁶⁴³ Όσον αφορά δε τον αριθμό των πρώτων σπουδαστών, αυτός καθορίστηκε στους πενήντα (50) για κάθε τμήμα.⁶⁴⁴ Το Προεδρικό Διάταγμα δημιουργίας του προβλέπει ότι ο αριθμός των εισακτέων στα

⁶⁴¹ Βλ. Μ. Α. ΧΟΜΠΗΤΗ, «Ποιμαντικό Τμήμα στα Πανεπιστήμια», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 16.9.1977: 4.

⁶⁴² Βλ. [Ανωνύμου], «Το Ποιμαντικόν», *Ενορία*, τεύχος 595 (1977): 44.

⁶⁴³ Βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, Μητροπολίτου Θηβών και Λεβαδείας, «Περί Ιδρύσεως Μεταπτυχιακής Σχολής Επιμορφώσεως Πτυχιούχων Ανωτάτων Σχολών», *Εκκλησία* ΞΑ' (1984): 635.

⁶⁴⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Ποιμαντορικά Τμήματα εις τας Θεολογικάς Σχολάς Αθηνών και Θεσσαλονίκης», *Ορθόδοξος Παρατηρητής* 6.7.1977: 11.

τμήματα αυτά κυμαίνεται σε ποσοστό 60% από τους κληρικούς και μοναχούς και σε ποσοστό 40% από τους λαϊκούς.⁶⁴⁵

Το μόνο σημείο διαφοροποίησης που μένει μέχρι αυτή την στιγμή μεταξύ του Θεολογικού και του Ποιμαντικού τμήματος είναι το δικαίωμα διορισμού των αποφοίτων του πρώτου στην Μέση Εκπαίδευση, ενώ αντίθετα οι πτυχιούχοι του δεύτερου περιορίζονται μόνο σε θέσεις στον εκκλησιαστικό οργανισμό. Ωστόσο, και τούτη η ισχυρή διαφορά έμελλε να καταργηθεί, εφ' όσον ο όγκος των λαϊκών, αλλά και των κληρικών που επιθυμούσαν μια επαγγελματική διέξοδο στην εκπαίδευση μεγάλωνε όλο και περισσότερο.

Έτσι, έχοντας ως αρωγό και την σύμφωνη γνώμη της διοικούσας εκκλησίας, όπως εκφράστηκε με έγγραφο του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Σεραφείμ προς το Υπουργείο Παιδείας, ασκούνται πιέσεις με το αιτιολογικό ότι «*ή παροχή του δικαιώματος διορισμού των αποφοίτων των Ποιμαντικών Σχολών, προτεθείσα ήδη και υπό των Θεολογικών Σχολών' θα συντελέσει εις την ανύψωσιν της στάθμης των Τμημάτων αυτών*».⁶⁴⁶ Τελικά, με τον Νόμο 1351/1982, οι απόφοιτοι του Ποιμαντικού επιτυγχάνουν τις ίδιες ακριβώς δυνατότητες με τους πτυχιούχους του Θεολογικού, δηλαδή κατοχυρώνουν το δικαίωμα διορισμού τους τόσο στην Γενική, όσο και στην Τεχνική Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.⁶⁴⁷ Το μόνο που έπρεπε να κάνουν ήταν να εξετασθούν με επιτυχία σε τέσσερα μαθήματα του Θεολογικού.⁶⁴⁸ Ήταν, ωστόσο, θέμα χρόνου να καταργηθεί κι αυτό το κριτήριο και έτσι να εξομοιωθούν πλήρως τα δύο τμήματα, πυροδοτώντας με μεγαλύτερη ένταση το πρόβλημα της ανεργίας των πτυχιούχων θεολόγων, αφού τελικά χαρακτηρίστηκε «*ως άλλη μια μηχανή παραγωγής ανέργων καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης*».⁶⁴⁹

⁶⁴⁵ ΦΕΚ 134, τεύχος πρώτον, Προεδρικών Διάταγμα Υπ' Αριθ. 434 «Περί Ιδρύσεως Ποιμαντικού Τμήματος εις τας Θεολογικάς Σχολάς των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης», 18 Μαΐου 1977: 1127-1128.

⁶⁴⁶ [Ανωνύμου], «Προβλήματα των Ποιμαντικών Τμημάτων των Θεολογικών Σχολών», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* Ξ' (1983): 87.

⁶⁴⁷ Βλ. Φ. ΚΑΖΑΝΤΖΗ, «Θεολογικές Σπουδές», *Κοινωνία* ΛΕ' (1992): 132.

⁶⁴⁸ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 149 «Θα ρωτήσετε: αφού στη Μέση διορίζονται πτυχιούχοι του Θεολογικού, πώς βρέθηκαν εκεί οι του Ποιμαντικού; Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν το εγχείρημα για την ύπαρξη Ποιμαντικών Τμημάτων είναι η δημιουργία μορφωμένου κλήρου αποκλειστικά για την Εκκλησία; Στη χώρα μας όμως τα προβλέπει όλα ο νομοθέτης: πτυχιούχοι του Ποιμαντικού, με εξετάσεις σε τέσσερα μαθήματα του Θεολογικού Τμήματος, αποκτούν και πτυχίο του Θεολογικού, κι έτσι διορίζονται στη Μέση. Αυτή η εξέταση στα 4 μαθήματα, δείχνει πως στα δύο Τμήματα έχουμε το ίδιο πράγμα. Πρόκειται για κάτι απαράδεκτο! Γι' αυτό, σιγά-σιγά, κι αυτή η διαφοροποίηση καταργήθηκε».

⁶⁴⁹ Βλ. Δ. ΜΟΣΧΟΥ, «Ανώτερη Εκκλησιαστική Εκπαίδευση: Κίνδυνοι και Δυνατότητες», *Χριστιανική* 29.9.2005: 8

Η τελευταία πράξη στην ιστορία των μεταμορφώσεων του Ποιμαντικού συμβαίνει το έτος 1994. Τότε, βάσει του Προεδρικού Διατάγματος 315, αποφασίζεται η μετονομασία του σε «*Κοινωνικής Θεολογίας*»,⁶⁵⁰ ωστόσο «χωρίς να αλλάζει το γνωστικό του αντικείμενο».⁶⁵¹

Υπήρξαν, βέβαια, αντιδράσεις ακόμα και μέσα από το ίδιο το τμήμα για το νέο όνομα. Όπως ακριβώς το «*Ποιμαντικό*» υποδήλωνε μία ουσιαστική συρρίκνωση του περιεχομένου των παρεχομένων σπουδών, αφού η Ποιμαντική είναι κατά βάσιν ένας επιθετικός προσδιορισμός που αναφέρεται στο σύνολο της θεολογικής εμπειρίας,⁶⁵² έτσι και η «*Κοινωνική Θεολογία*», σύμφωνα με τον καθηγητή Αλέξανδρο Σταυρόπουλο, μπορούσε να οδηγήσει σε παρεξηγήσεις και παρερμηνείες, ταυτιζόμενη με την ρωμαιοκαθολική ή προτεσταντική χριστιανική κοινωνική διδασκαλία, ή ακόμα και με το ρεύμα του «*Κοινωνικού Ευαγγελίου*».⁶⁵³ Η διαφαινόμενη διαστολή του ποιμαντικού από το κοινωνικό, η οποία δεν υφίσταται στον χώρο της παραδοσιακής ορθόδοξης θεολογίας, οδηγεί σε μια ιδιότυπη σύγχυση, ίσως και αλλοτρίωση των ονομάτων από τα πράγματα.⁶⁵⁴ Η σύγχυση που προξενεί ο τίτλος σε θεολογικό επίπεδο είναι η εντύπωση ότι μπορεί να υπάρξει θεολογία χωρίς ποιμαντική ή κοινωνική διάσταση, ενώ σε γνωστικό επίπεδο η δυσκολία έγκειται στο ότι και η ποιμαντική, αλλά και τα θεολογικά ρεύματα με κοινωνικό προσανατολισμό αποτελούν υποσύνολα της μίας θεολογικής γνώσης. Είναι ενδεικτικό το σχόλιο της ίδιας της εισηγητικής έκθεσης για την μετονομασία του τμήματος:

«Όπως αναφέρεται στην εισηγητική έκθεση, ‘το υπό μετονομασία Τμήμα σε Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας είναι ένα πλήρες Τμήμα Θεολογίας, αφού περιλαμβάνει όλα τα

⁶⁵⁰ Βλ. Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Το Παρόν και το Μέλλον του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας από τη Σκοπιά της Ποιμαντικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΓ' (1998): 319, υποσ. 2.

⁶⁵¹ ΦΕΚ 166, τεύχος πρώτο, Προεδρικό Διάταγμα Υπ' Αριθ. 315 «Μετονομασία του Τμήματος Ποιμαντικής της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών», 6 Οκτωβρίου 1994: 2004.

⁶⁵² Κατά τον Α. ΣΜΕΜΑΝ, *Η Αποστολή της Εκκλησίας στο Σύγχρονο Κόσμο*, μτφρ. Ι. Ροηλίδης, Αθήνα: Ακρίτας 1993²: 151-152, «Αλλά θα πετύχει (σ.σ. η θεολογία) μόνο όταν ξαναγίνει ποιμαντική δηλ. όταν ταυτιστεί με την εκκλησία και τη ζωή της, όταν προσέξει τις πραγματικές ανάγκες του ανθρώπου, όταν, βάζοντας κατά μέρος την ακαδημαϊκή ‘διύλιση του κώνωπος’ που ποτέ δεν εμπόδισε κανένα από το να ‘καταπίνει την κάμηλο’, αποδεχθεί με ταπείνωση και θάρρος το αληθινό της λειτούργημα στην Εκκλησία».

⁶⁵³ Βλ. Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Το Παρόν και το Μέλλον του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας από τη Σκοπιά της Ποιμαντικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΓ' (1998): 321-322.

⁶⁵⁴ Βλ. Μ. ΜΠΕΓΖΟΥ, «Η Νέα Θεολογική Προοπτική στο Γύρισμα του Αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΣΤ' (2001): 551.

θεολογικά μαθήματα και επί πλέον και περισσότερα πρακτικά. Ουσιαστικά πρόκειται περί ενός πλουσιωτέρου σε μαθήματα Τμήματος, το οποίο αδικείται από την παρούσα ονομασία του'». ⁶⁵⁵

Σε αυτό το σημείο ολοκληρώνεται ο πρώτος κύκλος του Ποιμαντικού τμήματος. Τούτη η αρχική περίοδος αναλώθηκε στο μείζον θέμα της ταυτότητάς του, η οποία υπογράμμιζε τον ιερατικό προσανατολισμό του, αλλά και τις ενδεχόμενες ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες τις οποίες θα μπορούσε να έχει. ⁶⁵⁶ Όμως η συνέχεια διέψευσε όλα τα οράματα που στηρίχθηκαν σε ένα πανεπιστημιακό τμήμα αμιγώς εκκλησιαστικού χαρακτήρα, καθώς υπερίσχυσε η ακαδημαϊκή τάση, κατακερματίζοντας, επιπλέον, τις παρεχόμενες σπουδές του τμήματος σε δολιχοδρομίες σχετικά με την κατεύθυνσή του και την ταυτότητά του. ⁶⁵⁷ Το παράδοξο ενός πολυώνυμου τμήματος, του Τμήματος Ιερατικής Επιμόρφωσης ή του Ποιμαντικού ή της Κοινωνικής Θεολογίας, το οποίο ήταν στην ουσία του πανομοιότυπο του Θεολογικού, αλλά επί το πρακτικώτερον, δεν λειτούργησε ανασταλτικά για την τελική συγκρότησή του. ⁶⁵⁸

Κατά τα έτη 1982-83 παρουσιάστηκε μια ευκαιρία για διόρθωση, αν μπορεί να λεχθεί αυτός ο όρος, της καινοφανούς διάστασης της Θεολογικής Σχολής Αθηνών σε δύο τμήματα, τα οποία εν τοις πράγμασι αλληλοκαλύπτονταν όσον αφορά τα γνωστικά τους αντικείμενα. Σύμφωνα με τον Νόμο Πλαίσιο 1268/1982, για να υπάρξει μία αυτόνομη πανεπιστημιακή Σχολή, απαραίτητη προϋπόθεση ετίθετο η

⁶⁵⁵ [Ανωνύμου], «Μετονομασία Τμήματος Θεολογικής Σχολής», *Κοινωνία* ΛΗ' (1995): 102.

⁶⁵⁶ Ενοούμε κάποιες αντιλήψεις, οι οποίες συνέδεαν την ύπαρξη του Ποιμαντικού με έναν απολογητικό/μαχητικό σκοπό: την αντιμετώπιση της ελαύνουσας μαρξιστικής ιδεολογίας στην Θεολογική Σχολή. Βλ. τις απόψεις του Χ. Α. ΚΑΛΥΒΑ, αρχμ., *Μαρξιστικός Υλισμός*, Χαλκίς: Έκδοσις Ορθόδοξου Χριστιανικής Μορφωτικής & Φιλανθρωπικής Αδελφότητας «Η Κυψέλη» 1986: 65-66 «Απόδειξις ότι η Θεολογική Σχολή ηναγκάσθη να ιδρύση ειδικό, ξεχωριστό Τμήμα Ποιμαντικής για να μη μπουν τουλάχιστον άθεοι στην Εκκλησία και διακονούν σατανάδες στο Φρικτόν Θυσιαστήριο και το βεβηλώνουν. Άλλως τε τι νόημα θα είχε το Ποιμαντικόν Τμήμα, αφού όλοι οι Φοιτηταί της Θεολογίας υποτίθεται πως είναι έμψυχο υλικό κατάλληλο για την Ιερωσύνη; Βλέπετε μπήκε και στον ιερό χώρο της Εκκλησίας ο σατανάς του Μαρξισμού και τούτο διεπιστώθη και ωμολογήθη σε ειδική Συνεδρίασι της Θεολογικής Σχολής των Αθηνών»

⁶⁵⁷ Βλ. «Θεολογικές Σχολές (Συζήτηση μεταξύ των πρωτ. Μιχαήλ Καρδαμάκη, πρωτ. Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου, Δημήτρη Μαυρόπουλου, Αντρέα Μοράτου, Αλέκου Καριώτογλου, Σωτήρη Γουνελά)», *Σύναξη* 38 (1991): 80, «Είχαμε την ελπίδα ότι ο λόγος που ώθησε στη δημιουργία των ποιμαντικών Τμημάτων στο χώρο των θεολογικών Σχολών θα ήταν μια πράξη αυτογνωσίας και μετάνοιας, στο να οδηγηθεί, δηλαδή, η Θεολογία στην αλήθειά της, να επανασυνδεθεί με την Εκκλησία και το έργο της, που είναι η σωτηρία του ανθρώπου. Τα πράγματα βέβαια μας διέψευσαν: τα ποιμαντικά τμήματα συνεχίζουν παράλληλα τον σχολαστικισμό ή ακαδημαϊσμό της θεολογικής Σχολής κι έτσι χάθηκε η ευλογία να γίνει η θεολογία αυτό που είναι: Ποιμαντική».

⁶⁵⁸ Βλ. Ν. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Ο Ποιμαντικός Κλάδος Δευτέρα Θεολογική Σχολή (Επιστολή)», *Ενορία* ΛΒ' (1977): 236.

ύπαρξη δύο τουλάχιστον τμημάτων. Τα δύο διακεκριμένα τμήματα, Θεολογικό και Ποιμαντικό υπήρχαν ήδη, αλλά με εκπεφρασμένη την ανισορροπία που μόλις εντοπίσαμε. Άρα, οι προτάσεις διεξόδου που μπορούσαν να δοθούν ήταν περιορισμένες. Τις παραθέτουμε όπως τις έχει ομαδοποιήσει ο καθηγητής του Ποιμαντικού Αναστάσιος Γιαννουλάτος, επίσκοπος Ανδρούσης:⁶⁵⁹

- 1) Διαμόρφωση δύο θεολογικών μονάδων, με διαφορετικό όνομα, αλλά με ουσιαστικά το ίδιο γνωστικό αντικείμενο
- 2) Ενοποίηση των τμημάτων σε μία ενότητα, με την διαβεβαίωση των αρμοδίων κρατικών οργάνων, Ε.Σ.Α.Π. και Υπουργείου, ότι για καθαρά ιστορικούς λόγους θα συνεχίσει να ονομάζεται Σχολή
- 3) Διατήρηση των δύο τμημάτων, σε σαφή οριοθέτηση, όμως, των γνωστικών τους αντικειμένων, όπως αυτά έχουν διακριθεί στην Θεολογία, π.χ. «βιβλικός-ιστορικός», «συστηματικός-πρακτικός», ή άλλους συνδυασμούς, πάντα σε περιχώρηση μεταξύ τους
- 4) Διαμόρφωση περισσότερων τμημάτων στην βάση αυστηρά ακαδημαϊκών και επιστημονικών κριτηρίων, χωρίς μεταξύ τους αυτονομία, αλλά με αλληλεξάρτηση και αλληλοεπικάλυψη.

Ενώπιον τούτης της δυσαρμονικής κατάστασης που είχε δημιουργηθεί, ο καθηγητής Αναστάσιος Γιαννουλάτος προκρίνει την τρίτη, την «συνδυαστική» λύση, προκειμένου και η διάκριση των δύο τμημάτων να στοιχειοθετείται και να εξασφαλίζεται η διαφοροποίηση των γνωστικών αντικειμένων μεταξύ τους.⁶⁶⁰ Η τέταρτη λύση, η πιο ξεκάθαρη, ήταν αδύνατον να εφαρμοστεί στην Θεολογική Σχολή λόγω της μη ύπαρξης ουσιαστικών επιστημολογικών κριτηρίων για τον διαχωρισμό των τμημάτων.

Υπήρχε, βέβαια, και η άποψη, στο περιθώριο αυτής της συζήτησης, να ενοποιηθούν τα δύο τμήματα σε ένα και να υπαχθεί η Θεολογική Σχολή είτε στην Φιλοσοφική είτε σε μια ευρύτερη Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών.⁶⁶¹ Μάλιστα, τούτη η εκδοχή σήμαινε για κάποιους καθηγητές Θεολογικών Σχολών, όπως ο καθηγητής της Θεολογικής Θεσσαλονίκης Νίκος Ματσούκας, μια γόνιμη επαναφορά στην βυζαντινή παράδοση, η οποία χαρακτήριζε την θεολογία και την άσκηση ως

⁶⁵⁹ Βλ. [Αωνύμου], «Θεοφ. Ανδρούσης Αναστάσιος: Δυνατές Εξελίξεις στην Πορεία των Θεολογικών Σχολών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 16.2.1985: 4.

⁶⁶⁰ Βλ. Α. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, Θεοφ. Επισκόπου Ανδρούσης, «Και Πάλι για τη Δομή των Θεολογικών Σχολών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 1.3.1985: 3.

⁶⁶¹ Βλ. Ε. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ, «Παραμένει Σοβαρόν το Πρόβλημα των Θεολογικών Σχολών της Χώρας», *Ορθόδοξος Τύπος* 4.3.1983: 4.

«φιλοσοφία», ώστε να ξαναγίνει η θεολογία πρωτοπόρος, σύμφωνα με τον ίδιο, των ανθρωπιστικών επιστημών και να διαλύσει τις όποιες προκαταλήψεις της κοσμικής διανόησης προς την θεολογική επιστήμη.⁶⁶² Ωστόσο, τούτο το ενδεχόμενο συνάντησε την σφοδρή αντίδραση κύκλων που επηρεάζονταν άμεσα από την εκκλησιαστική διοίκηση, οι οποίοι έβλεπαν σε αυτήν την προοπτική την απώλεια του κατ' αυτούς ομολογιακού χαρακτήρα των Θεολογικών Σχολών, καθώς θα μετατρέπονταν σε θρησκευολογικά τμήματα, χωρίς άμεση εξάρτηση και κάλυψη από τον εκκλησιαστικό οργανισμό.⁶⁶³ Κάθετα αντίθετη σε αυτό το ενδεχόμενο υπήρξε επίσης και η *Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων*, η οποία σε τηλεγράφημά της προς το Υπουργείο Παιδείας υπογράμμιζε ότι τυχόν κατάργηση του Ποιμαντικού θα θεωρείτο ως «*δυσμενής τοποθέτηση έναντι της ορθοδοξίας, πράγμα αντίθετο προς τις εξαγγελίες της κυβερνήσεως*».⁶⁶⁴ Εξίσου αρνητική ήταν, τέλος, και η απάντηση συντηρητικών θεολογικών κύκλων της Θεολογικής Θεσσαλονίκης, συσπειρωμένων γύρω από τον καθηγητή π. Θεόδωρο Ζήση, οι οποίοι υπερθεμάτιζαν για την λειτουργία δύο τμημάτων εντός των Θεολογικών Σχολών.⁶⁶⁵

Από την πλευρά της, η διοικούσα εκκλησία με αλληπάλληλες ανακοινώσεις και υπομνήματά της προς το Εθνικό Συμβούλιο Ανωτάτης Παιδείας (Ε.Σ.Α.Π.), το επίσημο όργανο του Υπουργείου Παιδείας το οποίο ήταν υπεύθυνο για την χάραξη των στρατηγικών κατευθύνσεων της πανεπιστημιακής παιδείας, διατύπωσε σταθερά και σθεναρά τις αντιρρήσεις της σε οποιαδήποτε συγχώνευση ή κατάργηση του Ποιμαντικού τμήματος. Ήδη από το 1983 υπάρχει καταγεγραμμένη η αντίθεσή της σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο.⁶⁶⁶

Τελικά, η Θεολογική Σχολή συγκροτείται ως μία από τις πέντε Σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών (οι υπόλοιπες ήταν η Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, η Σχολή Επιστημών Υγείας, η Φιλοσοφική Σχολή και η Σχολή Θετικών Επιστημών), με δύο τμήματα, Θεολογικό και Ποιμαντικό.⁶⁶⁷ Δύο

⁶⁶² Βλ. Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Το Μέλλον της Θεολογίας ως Ανθρωπιστικής Επιστήμης», *Διαβάζω* τεύχος 251 (1990): 36.

⁶⁶³ Βλ. [Ανωνύμου], «Διασπαστάι Επιδιώκουν να Στεγάσουν την 'Πολιτικήν Θεολογίαν'», *Ορθόδοξος Τύπος* 31.8.1984: 4.

⁶⁶⁴ «Διακίνηση Εγγράφων», Χρονικά-Ειδήσεις, *Κοινωνία* ΚΗ' (1985): 128.

⁶⁶⁵ Βλ. «Από την Δραστηριότητα της Ε.Θ.Ε.Β.Ε.», Χρονικά-Ειδήσεις, *Κοινωνία* ΚΖ' (1984): 430-431 Θ. ΖΗΣΗ, πρωτ., «Η Προσφορά της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης κατά τα Πενήντα Έτη της Λειτουργίας της (1942-1992)», *Ορθόδοξια*, τεύχος 3 (1994): 553-554.

⁶⁶⁶ Βλ. «Ανακοινωθέν (5.4.1983) της Ιεράς Συνόδου Περί της Μελετώμενης Καταργήσεως των Ποιμαντικών», Εκκλησιαστικά Χρονικά, *Εκκλησία* Ξ' (1983): 253.

⁶⁶⁷ Βλ. ΦΕΚ 77, τεύχος πρώτο, Προεδρικό Διάταγμα Υπ' Αριθ. 207 «Συγκρότηση Σχολών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», 17 Ιουνίου 1983: 964.

χρόνια αργότερα, όταν το ζήτημα επανατίθεται, η Ιερά Σύνοδος, σε πλήρη συμφωνία με τους πανεπιστημιακούς θεολόγους του τμήματος Θεολογίας και του τμήματος Ποιμαντικής, διαμαρτύρεται «γιατί η Σύγκλητος προχώρησε σε διατύπωση γνώμης αντίθετης προς τη γνώμη των Τμημάτων (Θεολογίας και Ποιμαντικής), οι Γεν. Συνελεύσεις των οποίων με συντριπτική πλειοψηφία αποφάσισαν τη διατήρηση των δύο Τμημάτων της Θεολογικής Σχολής».⁶⁶⁸

Η εκτενέστερη άποψη της Ιεράς Συνόδου για το όλο ζήτημα, διατυπώνεται σε σχετικό της έγγραφο με αριθμό 3758/1957/19.12.1984, το οποίο στέλλεται προς το ΕΣΑΠ, επισημαίνει ότι δεν μπορεί να δεχθεί την συγχώνευση, την οποία θεωρεί ως κατάργηση των Ποιμαντικών τμημάτων των Θεολογικών Σχολών, αντίθετα καλωσορίζει την είσοδο στα Ποιμαντικά μαθημάτων όπως η θεολογική θεώρηση της Εγκληματολογίας, η Ποιμαντική Ψυχολογία, η Εξομολογητική, η Κοινωνιολογία, η Μουσικολογία, η Βυζαντινή Μουσική και Ψαλτική, η Θρησκευσιολογία, το Εκκλησιαστικό και Οικογενειακό Δίκαιο, η Ιεραποστολική, κλπ.⁶⁶⁹ Επιπλέον, το Θεολογικό τμήμα, με τηλεγράφημά του προς τον Πρόεδρο του ΕΣΑΠ, Κ. Μπέη, στις 11.1.1985, διαμαρτύρεται διότι «λαμβάνοντας υπ' όψη όλα τα επιστημονικά, κοινωνικά, οικονομικά και εκκλησιαστικά δεδομένα, σε πολύωρες συνεδριάσεις, αποφάσισε με συντριπτική πλειοψηφία τη διατήρηση των δύο Τμημάτων της Σχολής».⁶⁷⁰

Παρατηρούμε, ότι το βασικό επιχείρημα της Ιεράς Συνόδου στηρίζεται στην πραγματική διάκριση και διαφοροποίηση των γνωστικών των δύο τμημάτων. Ωστόσο, αν παρατηρήσουμε τα μαθήματα που διδάσκονται σε αυτά, καταλήγουμε μάλλον σε αντίθετα συμπεράσματα. Τα μαθήματα, όπως έχουν διαρθρωθεί κατά το ακαδημαϊκό έτος 1980 είναι τα παρακάτω:⁶⁷¹

⁶⁶⁸ «Ανακοινωθέν (18.1.1985) της Ιεράς Συνόδου Περί της Συγχωνεύσεως των Ποιμαντικών Τμημάτων στα Θεολογικά», Εκκλησιαστικά Χρονικά, *Εκκλησία* ΞΒ' (1985): 110.

⁶⁶⁹ «Έγγραφο Περί μη Αποδοχής Συγχωνεύσεως των Ποιμαντικών Τμημάτων από τα Θεολογικά Τμήματα στις Θεολογικές Σχολές», Εκκλησιαστικά Χρονικά, *Εκκλησία* ΞΒ' (1985): 110.

⁶⁷⁰ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (Γ. Σ. Ζαφείρη), Μητρ. Περιστερίου, *Quo Vadis Ελληνική Ορθοδοξία; Η Πορεία του Γένους Σήμερα και αι Ιστορικά Ευθύναι της Εκκλησίας*, Αθήναι 1988: 165, υποσημ. 78

⁶⁷¹ Βλ. ΦΕΚ 725, τεύχος δεύτερον, Υπουργική Απόφαση Υπ' Αριθ. 3029/27144/14510 «Περί του Προγράμματος των Διδασκομένων και Εξεταζομένων Μαθημάτων εις τα Τμήματα α) Θεολογικών και β) Ποιμαντικών της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Πρ. Πρυτάνεως 3029)», 31 Ιουλίου 1980: 6456-6459.

Θεολογικό Τμήμα

Α΄ Έτος

Υποχρεωτικά

Εισαγωγή εις την Παλαιάν Διαθήκην

Εισαγωγή εις την Καινήν Διαθήκην

Εβραϊκή Γλώσσα και Εβραϊκή Αρχαιολογία

Γενική Εκκλησιαστική Ιστορία

Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας

Κατ' Επιλογήν

Ιστορία των Θρησκευμάτων

Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της Συστάσεως Αυτής

Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας

Β΄ Έτος

Υποχρεωτικά

Ιστορία Εποχής και Ερμηνεία της Καινής Διαθήκης

Πρακτική Θεολογία (Κατηχητική, Λειτουργική και Εκκλησιαστική Ρητορική)

Πατρολογία

Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, Παλαιογραφία και Επιγραφική

Κοινωνιολογία και Κοινωνική Ηθική

Παιδαγωγικά

Κατ' Επιλογήν

Εισαγωγή και Ιστορία της Φιλοσοφίας

Ιεραποστολική

Εβραϊκή Γλώσσα

Ποιμαντική

Βυζαντινή Γλώσσα

Γ΄ Έτος

Υποχρεωτικά

Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης εκ των Ο΄

Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης εκ του Πρωτοτύπου
 Ερμηνευτική και Ερμηνεία της Καινής Διαθήκης
 Ιστορία των Θρησκευμάτων
 Ιστορία της από Θ' Αιώνος Ελληνικής Εκκλησιαστικής Γραμματείας
 Δογματική και Χριστιανική Ηθική

Κατ' Επιλογήν
 Αγιολογία και Υμνολογία
 Ποιμαντική Ψυχολογία
 Πατερική Θεολογία

Δ' Έτος
 Υποχρεωτικά
 Βιβλική Θεολογία
 Ερμηνεία Καινής Διαθήκης
 Δογματική και Χριστιανική Ηθική
 Φιλοσοφία και Ψυχολογία της Θρησκείας
 Ιστορία των Δογμάτων και Συμβολικής
 Απολογητική
 Γενική Εκκλησιαστική Ιστορία
 Κανονικόν Δίκαιον

Ποιμαντικό Τμήμα

Α' Έτος
 Υποχρεωτικά
 Εισαγωγή και Ερμηνεία της Καινής Διαθήκης
 Εισαγωγή και Ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης εκ των Ο'
 Κατηχητική
 Γενική Εκκλησιαστική Ιστορία
 Εγκυκλοπαίδεια της Θεολογίας
 Βιβλική Ιστορία

Κατ' Επιλογήν

Τελετουργική και Ιστορία της Λατρείας

Ερμηνευτική και Ιστορία Εποχής της Καινής Διαθήκης

Ιστορία των Θρησκευμάτων

Στοιχεία Φιλοσοφίας

Β' Έτος

Υποχρεωτικά

Εβραϊκή Αρχαιολογία

Ποιμαντική

Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της Συστάσεως Αυτής

Πατρολογία

Αγιολογία και Υμνολογία

Ιεραποστολική

Κατ' Επιλογήν

Εβραϊκή Γλώσσα

Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, Παλαιογραφία και Επιγραφική

Μουσικολογία

Κοινωνιολογία και Κοινωνική Ηθική

Γ' Έτος

Υποχρεωτικά

Βιβλική Θεολογία

Ιστορία Δογμάτων και Συμβολικής

Λειτουργική και Εκκλησιαστική Ρητορική

Ιστορία της από του Θ' Αιώνος Ελληνικής Εκκλησιαστικής Γραμματείας

Ποιμαντικής Ψυχολογίας

Δογματική και Χριστιανική Ηθική

Κατ' Επιλογήν

Ερμηνεία Καινής Διαθήκης

Πατερική Θεολογία

Φιλοσοφία της Θρησκείας μετά Στοιχείων Ψυχολογίας της Θρησκείας

Ιστορία των Αυτοκεφάλων Σλαβικών Εκκλησιών

Δ' Έτος

Υποχρεωτικά

Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης εκ των Ο'

Ερμηνεία Καινής Διαθήκης

Δογματική και Χριστιανική Ηθική

Θεολογία της Λατρείας

Κανονικόν Δίκαιον

Εξομολογητική

Απολογητική

Ιστορία των Θρησκευμάτων

Τι μπορούμε να εξάγουμε ως συμπερασματική πρόταση μέσα από όλα αυτά; Με την σύμφωνη γνώμη της διοικούσας εκκλησίας και των πανεπιστημιακών θεολόγων και των δύο τμημάτων, Θεολογικού και Ποιμαντικού, αλλά και την πολιτική βούληση της κυβέρνησης,⁶⁷² η δυσαρμονική κατάσταση τελικώς καθιερώνεται και παγιώνεται. Στην ίδια γραμμή ανάλυσης, ο πανεπιστημιακός θεολόγος Σάββας Αγουρίδης, χρησιμοποιώντας, όμως, πιο οξεία γλώσσα, προσδιορίζει τα κίνητρα που ώθησαν τούτη την προσπάθεια ως «*ματαιοδοξίες συναδέλφων, εκκλησιαστικός ζαμανφουτισμός και πολιτική φαυλότητα*».⁶⁷³ Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, με αφορμή την γένεση και την λειτουργία του Ποιμαντικού τμήματος και προκειμένου να υπάρξουν δύο τμήματα στην Σχολή ως αυτόνομες μονάδες στο καινούριο εκπαιδευτικό περιβάλλον, είχαν να επιλέξουν ανάμεσα σε δύο βασικές λύσεις: η πρώτη, η δημιουργική πρόταση, βασιζόταν στο διαθεματικό άνοιγμα των αντικειμένων της θεολογικής γνώσης, στόχευε στην διεπιστημονική και διασχολική ανάπτυξη της θεολογίας σε νέα πεδία του ανθρώπινου επιστητού. Ήταν ίσως μια μοναδική ευκαιρία για τους πανεπιστημιακούς θεολόγους να τολμήσουν την δραστική, επιθετική διεμβόλιση του ακαδημαϊκού χώρου.⁶⁷⁴

⁶⁷² Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 147.

⁶⁷³ Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Το Πνευματικό μου Ταξίδι ως Φοιτητή της Θεολογίας, ως Εκκλησιαστικού Ηγέτη της Νεολαίας και ως Πανεπιστημιακού Δασκάλου», *Οράματα και Πράγματα. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 209.

⁶⁷⁴ Βλ. Κ. ΧΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, «Αι Ποιμαντικά Σπουδαί στο Δυτικό Κόσμο Σήμερα», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (Τμήμα Ποιμαντικής), ν.σ. 1

Ωστόσο, η πορεία των πραγμάτων δεν εξελίχθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο. Αντίθετα, κινούμενοι ως επί το πλείστον, σύμφωνα με τον καθηγητή Νικόλαο Ματσούκα, από λόγους σκοπιμότητας,⁶⁷⁵ είχαν ως κύριο αποτέλεσμα να διοριστεί ένας σημαντικός αριθμός νέων θεολόγων σε καθηγητικές θέσεις, έστω και μέσα από μικροπολιτικούς υπολογισμούς.⁶⁷⁶ Και έπρεπε να περάσουν περίπου 25 χρόνια, προκειμένου να πιστοποιήσουν και οι ίδιοι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι ότι τέτοιες πρακτικές ομογενοποίησης οδηγούν αναπόφευκτα στην συγχώνευση και την μελλοντική συρρίκνωση των δύο τμημάτων, με συνέπειες στην σμίκρυνση του αριθμού τόσο των διδασκόντων όσο και των διδασκομένων.⁶⁷⁷

Η στρατηγική των πανεπιστημιακών θεολόγων, εν προκειμένω, στόχευσε στην αριθμητική επέκταση δια του αναδιπλασιασμού του όγκου τους, άρα και του όγκου του κοινωνικού και συμβολικού κεφαλαίου τους, δίχως άνοιγμα είτε στον εκκλησιαστικό χώρο, με την δημιουργία αμιγώς εκκλησιαστικής σχολής, είτε στον ευρύτερο πανεπιστημιακό χώρο της διανόησης, με την δημιουργία μιας σχολής θρησκευτικών επιστημών. Άξονας της πολιτικής τους ήταν η ισχυροποίηση και κραταίωση του δικού τους πολιτιστικού κεφαλαίου, το οποίο θεωρούσαν ότι μπορούσε να ευδοκιμήσει στις απαιτήσεις του καιρού με την ίδια αίσθηση αυτάρκειας και μονοπωλιακής διαχείρισης, όπως τις προηγούμενες δεκαετίες. Ωστόσο, οι εγγενείς αδυναμίες αυτής της επιλογής αναδείχθηκαν στο εγγύτατο μέλλον, με πολύ πιο ζοφερά χρώματα απ' ό,τι θα μπορούσε να φανταστεί κανείς. Ο πανεπιστημιακός θεολόγος Σάββας Αγουρίδης, ο οποίος ανήκε στην πλευρά των σκεπτικιστών σχετικά με την χωρίς προϋποθέσεις ύπαρξη και λειτουργία του Ποιμαντικού τμήματος, καταγράφει με πολύ δηκτικό τρόπο την προσωπική μαρτυρία του για όσα ακολούθησαν:

(1990): 45-46, όπου τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ποιμαντικής είναι ο συνδυασμός και η αλληλοπεριχώρηση της δράσης, του ομολογιακού/εκκλησιολογικού χαρακτήρα και της διεπιστημονικότητας.

⁶⁷⁵ Βλ. Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 2003: 169.

⁶⁷⁶ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 169.

⁶⁷⁷ Βλ. Κ. ΚΑΤΕΡΕΛΛΟΥ, αρχμ., «Οι Προοπτικές των Θεολογικών Σχολών στο Πλαίσιο της Νέας Πραγματικότητας», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης με θέμα: «Θέση και Αποστολή των Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης στη Σύγχρονη Κοινωνία»*, Αθήνα 24-25 Απριλίου 2007, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών-Θεολογική Σχολή 2008: 94.

«Ήμουν τότε πρόεδρος της σχολής και επανειλημένως διαμαρτυρήθηκα στον κ. Παπαθεμελή, υφυπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων τότε, με δύο πολύ ισχυρά επιχειρήματα: α) όχι μόνο δεν θα μορφώσουμε κλήρο με τα Ποιμαντικά Τμήματα αλλά θα κατεβάσουμε το επίπεδο και τη στάθμη της μόρφωσης, και το κυριότερο, β) θα συμπαρασύρετε στον κατήφορο και τα Θεολογικά Τμήματα. Δυστυχώς, έγιναν έτσι και τα δύο: στα Ποιμαντικά Τμήματα εμπήκαν σε μεγαλύτερο αριθμό (από το Σύστημα Εξετάσεων) κοπέλες. Παπάδες ενεγράφησαν επίσης πολλοί άνευ εξετάσεων, με βάση κάποιο χαρτί Ιερατικής Σχολής που υπερείχε κάποιας πολύ χαμηλής βάσης που ίσχυε! Όσοι παπάδες μπήκαν στα Ποιμαντικά βγήκαν με πτυχίο, το οποίο όμως δεν αξιοποιήθηκε και τόσο για την ενορία του (Τί αξιοποίηση; Από στυμμένο λεμόνι δεν βγαίνει ζουμί!). Όσο για το διορισμό τους στη Μέση Εκπαίδευση, αυτός επιδιώκονταν προς εξοικονόμηση ενός δεύτερου μισθού και λαμπρή διαφώτιση των μαθητών της Μέσης για όλα τα θρησκευτικά ζητήματα! Μερικοί μάλιστα αυτή τη συμφορά στα δημόσια σχολεία την εόρτασαν ως νίκη της Ορθοδοξίας και του έθνους, διότι μέσα στα ελληνικά σχολεία θα ανέμιζε πλέον το τίμιο ράσο! Ο μόνος που βγήκε κερδισμένος από την ιστορία αυτή ήταν ο κ. Παπαθεμελής, αφού με την ίδρυση των Ποιμαντικών Τμημάτων φτιάχθηκαν και άλλα 'οργανωσιακά' οικοτροφεία, μέσα από τα οποία είχε εξασφαλισμένους ψήφους μονοκούκι!». ⁶⁷⁸

β. Αντικαθιστώντας: Νεποτιστικές Πρακτικές

Με την ανατολή της δεκαετίας του 1990, το υπάρχον σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων στην Θεολογική Σχολή Αθηνών άρχισε να συμπληρώνει τα όρια ηλικίας προς αποχώρηση από την ενεργό υπηρεσία και μάλιστα με γοργούς ρυθμούς. ⁶⁷⁹ Τέθηκε, λοιπόν, εκ των πραγμάτων το ζήτημα της ανανέωσης του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού. Το βασικό πρόβλημα, ωστόσο, ήταν η βάση πάνω στην οποία θα γινόταν τούτη η ανανέωση. Σύμφωνα με τα διεθνώς κρατούντα στον ακαδημαϊκό χώρο, η εκλογή ενός νέου καθηγητή πραγματοποιείται προκειμένου να στελεχωθεί ένα πανεπιστημιακό ίδρυμα από ανθρώπους που διαθέτουν δόκιμα διαπιστευτήρια σχετικά με την επιστημονική ποιότητα της έρευνάς τους και όχι για την «καθηγητοποίηση» κάποιου, δηλαδή για να τακτοποιηθεί σε πανεπιστημιακή

⁶⁷⁸ Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Οι Λαϊκοί στην Εκκλησία: Και οι Κομπάρσοι Έχουν Φωνή!», *Ελευθεροτυπία* (Αφιέρωμα: Αριστερή Θεολογία - Η Άλλη Φωνή της Ορθοδοξίας) 15.7.2000: 20.

⁶⁷⁹ Βλ. Μ. ΜΠΕΓΖΟΥ, «Η Νέα Θεολογική Προοπτική στο Γύρισμα του Αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΣΤ' (2001): 550.

έδρα αυτός που διαθέτει πρόσβαση στους μηχανισμούς εκλογής.⁶⁸⁰ Η επίσημη ρητορική των πανεπιστημιακών θεολόγων δείχνει να συμμορφώνεται κατ' αρχήν με τις παραπάνω αρχές, καθώς διακηρύσσεται ότι η διαδικασία εκλογής ενός καθηγητή στηρίζεται -κατά τον καθηγητή Εμμανουήλ Περσελή- «στην αρχή της αντικειμενικής και αξιολογικής κρίσης της προσωπικότητας και του επιστημονικού έργου του υποψήφιου καθηγητή», ενώ ταυτόχρονα «αυτού του είδους την ακαδημαϊκή δεοντολογία η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών αποδέχθηκε και υιοθέτησε από την ίδρυσή της».⁶⁸¹

Όμως η ελληνική, και δη η θεολογική, πανεπιστημιακή πραγματικότητα φαίνεται ότι λειτουργεί συνεπέστερα κάτω από τις συγκεκριμένες προκαπιταλιστικές εργασιακές σχέσεις των πατριαρχικών νόμων του δούναι και λαβείν.⁶⁸² Συγκροτείται κατ' αυτόν τον τρόπο το μοντέλο των πελατειακών δικτύων.⁶⁸³ Αυτό σημαίνει ότι ο υποψήφιος καθηγητής, ο οποίος τυγχάνει να είναι γόνος καθηγητικής οικογένειας ή έχει ευρύτερους δεσμούς αίματος με κάποιον εκλέκτορα σε ένα καθηγητικό σώμα, μπορεί να είναι σχεδόν βέβαιος ότι θα επιτύχει την εκλογή του εκεί, με αντάλλαγμα την παροχή υπηρεσιών -ενδοπανεπιστημιακών τις περισσότερες φορές- προς αυτούς που έδωσαν θετική ψήφο στην εκλογή του.⁶⁸⁴ Τούτες οι υπηρεσίες αφορούν συνηθέστατα είτε ζητήματα διοίκησης και ταυτότητας της Σχολής είτε την εκλογή μελλοντικών καθηγητών. Όπως είναι επόμενο, τέτοιες σχέσεις εξάρτησης,

⁶⁸⁰ Βλ. Δ. Σ. ΓΑΛΑΝΟΥ, *Στελέχωσης των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων: Σκέψεις Τινές*, Αθήναι, Οκτώβριος 1978: 4 «Η πλήρωση μιας πανεπιστημιακής έδρας δεν αποτελεί προφανώς μηχανισμόν δια του οποίου αποσκοπείται η 'καθηγητοποίησις' -ή μάλλον η 'τακτικο-καθηγητοποίησις'- του Α, του Β ή του οιοδήποτε ωρισμένου επιστήμονος». Έχει αναμφισβητήτως τον σκοπόν της ανευρέσεως του καταλλήλου -εν ευρύτερα εννοία- Διδασκάλου, ο οποίος θα καθοδηγήσει και εν γένει θα εμπνεύσει εις τους εκπαιδευόμενους εις τον ελληνικόν χώρον -και δια τον ελληνικόν χώρον- φοιτητάς το ενδιαφέρον και τον ενθουσιασμόν δια τον κλάδον της Επιστήμης, του οποίου ηγετικόν ρόλον εν Ελλάδι θα έχη ο νέος καθηγητής».

⁶⁸¹ Ε. Π. ΠΕΡΣΕΛΗ, «Ιστορικές Πτυχές της Ελληνικής Πανεπιστημιακής Θεολογικής Παιδείας», *Θεολογία* ΞΓ' (1992): 785.

⁶⁸² Βλ. Π. ΚΟΝΔΥΛΗ, *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού: Από τη Μοντέρνα στη Μεταμοντέρνα Εποχή κι από τον Φιλελευθερισμό στη Μαζική Δημοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο 1995²: 16 «[...] η οικονομική δραστηριότητα συνυφαίνεται μάλλον με προκαπιταλιστικά κίνητρα κοινωνικού γοήτρου, οπότε και οι εργασιακές σχέσεις διέπονται κατά μέγιστο μέρος από τους άγραφους πατριαρχικούς νόμους του δούναι και λαβείν, δηλαδή της παροχής υπακοής με αντιπαροχή ορισμένη προστασία».

⁶⁸³ Βλ. Α. Ε. ΓΚΟΤΟΒΟΥ, «Ανομία και Πελατειακά Δίκτυα στα Ελληνικά Πανεπιστήμια: Η Άλωση του Δημόσιου Χώρου και η Αξιολόγηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης», *Επιστήμη και Κοινωνία* τεύχος 14 (2005): 33-83.

⁶⁸⁴ Βλ. Β. ΦΙΛΙΑ, «Γνώση και Ανώτατη Παιδεία: Επισημάνσεις μιας Αδιεξοδικής Πορείας στην Ελλάδα», *Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1999¹⁷: 218.

συναλλαγής και κλειστών συστημάτων εξουσίας δύσκολα μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι προάγουν την ελευθερία και την αξιοκρατία.⁶⁸⁵

Βέβαια, οι επικρίσεις περί νεποτισμού και οικογενειοκρατίας στα πανεπιστήμια ακούγονταν τουλάχιστον από τις δεκαετίες του 1960 και 1970, όμως το φαινόμενο παλαιότερα φαίνεται πώς ελεγχόταν σε κάποιο βαθμό και δεν είχε πάρει τόση έκταση.⁶⁸⁶ Ίσως, μάλιστα, να είχε δημιουργήσει και κάποια αχλύ παράδοσης σε μερικές περιπτώσεις,⁶⁸⁷ χωρίς, εντούτοις, να αμφισβητηθεί η υπόσταση της κοινωνικής ομάδας των πανεπιστημιακών και των κανόνων που την διέπουν.⁶⁸⁸

Η συγκεκριμένη πρακτική, ωστόσο, παύει να είναι γοητευτική, όταν παίρνει χαρακτηριστικά κοινωνικού φαινομένου και παρουσιάζεται με μορφές ισχυρών εξαρτήσεων.⁶⁸⁹ Τότε δεν αρκούν αρεταλογικές υπενθυμίσεις για το καθήκον του

⁶⁸⁵ Βλ. Α. ΡΗΓΟΥ, *Πανεπιστήμιο, Ιδεολογικός Ρόλος και Λόγος: Από το Μεσαίωνα στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Παπαζήσης 2000: 129. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως οι παρακάτω αιχμές, φωτογραφίζουν τις διαστάσεις του συγκεκριμένου ζητήματος, έτσι όπως τις διατυπώνει ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής, Ε. Π. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, «»Θεολογική Μόρφωση και Σπουδές στην Ελληνική Τριτοβάθμια Εκπαίδευση», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΘ' (2004): 329 «Πάντως για όσα ενδεικτικά ανέφερα παραπάνω [...] δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν, εάν δεν υπάρξει και εκ μέρους των διδασκόντων στις Θεολογικές Σχολές μεγαλύτερη ευαισθησία στην ορθολογικότερη προκήρυξη γνωστικών αντικειμένων, η θεραπεία των οποίων θ' ανταποκρίνεται στις τρέχουσες ανάγκες μόρφωσης των φοιτητών και φοιτητριών μας. Συνακόλουθο αυτής της ευαισθησίας θα πρέπει να είναι η αυστηρότερη αξιοκρατική επιλογή των διδασκόντων στις Θεολογικές Σχολές».

⁶⁸⁶ Βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, *Παιδεία ή Υποπαιδεία;*, Αθήνα: Ίκαρος 1976: 33.

⁶⁸⁷ Θ. ΠΕΤΣΑΛΗ, «Πανεπιστημιακοί Δεσμοί», *Νέα Εστία* 22 (1937): 1851-1852 «Με το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, που συμπλήρωσε και γιόρτασε εφέτος την πρώτη του Εκατονταετηρίδα, με συνδέει ένας σπάνιος αλλά και στενός δεσμός. Στα εκατό αυτά χρόνια, που τα πρώτα τους απέχουν μόλις μια επταετία από την Ανεξαρτησία της Ελλάδος, πρόγονοί μου, είτε από την πατρική, είτε από τη μητρική μου πλευρά, κατέχουν θέση Καθηγητών του Πανεπιστημίου επί ενενήντα ένα συναπτά έτη.

Από τα 1846 ως σήμερα, χωρίς διακοπή, δεν έπαψε ν' αντιπροσωπεύεται η οικογένειά μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Να τα ονόματα των Καθηγητών αυτών:

- 1) Νικόλαος Αντ. Πετσάλης, επίτιμος Καθηγητής της Χειρουργικής, 1846-1853
- 2) Βασίλειος Τρ. Οικονομίδης, επίτιμος Καθηγητής του Αστικού Δικαίου και ύστερα της Πολιτικής Δικονομίας, 1846-1894
- 3) Διομήδης Κυριακός, Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου, 1853-1869
- 4) Διονύσιος Αιγινίτης, Καθηγητής της Παθολογίας και Θεραπευτικής, 1855-1882
- 5) Νικόλαος Διομήδης, επίτιμος Καθηγητής της Πολιτικής Δικονομίας, 1872-1875
- 6) Αναστάσιος Διομήδης-Κυριακός, επίτιμος Καθηγητής της Θεολογίας, 1871-1924
- 7) Νικόλαος Αλ. Πετσάλης, Καθηγητής της Μαιευτικής και Γυναικολογικής Κλινικής, 1919

Μια ολόκληρη σχεδόν εκατονταετία πανεπιστημιακής ζωής, όπου διακρίνονται μερικά από τα επιφανέστερα ονόματα της ελληνικής επιστήμης.

Το γεγονός αυτό είχε δημιουργήσει μια παράδοση σπίτι μου, που τη βρήκα από μικρό παιδί και που μ' αυτή μεγάλωσα. Την παράδοση του Πανεπιστημιακού, του Ακαδημαϊκού, καθώς λένε, σταδίου. Μια ριζωμένη ιδέα, -θυμάμαι τη γιαγιά μου, που την εκδήλωνε πιο κατηγορηματικά,- ότι το ανώτερο, το ωραιότερο στάδιο είναι η Καθηγεσία».

⁶⁸⁸ Βλ. Γ. ΚΑΤΗΦΟΡΗ, «Πανεπιστημιακός Δάσκαλος», *Αντί* περίοδος Β' τεύχος 63 22.1.1977: 17.

⁶⁸⁹ Βλ. τις εκτεταμένες έρευνες της Γ. ΜΑΝΩΛΗ στον *Τύπο της Κυριακής* 17/12/2006: 4-6, όπου υπό τον γενικό τίτλο «Η Οικογενειοκρατία στα ΑΕΙ με Ονόματα: Το Λίμπτο ντ' Όρο στα Πανεπιστήμια», και επιμέρους «Οικογένειες: Στην Ιατρική με Όλο τους το...Σόι», «Νεποτισμός: Οι Γιοί, οι Κόρες και τα Ανίγνια των 'Θεών'» και «Οικογένεια Καραμάνου: Το Τίμημα της Εξουσίας και η...Απόδραση στην

πανεπιστημιακού δασκάλου,⁶⁹⁰ αλλά μάλλον ευθεία ανατομή της ιστορικής πραγματικότητας. Η εκλογή ενός καθηγητή τίθεται πολλές φορές κάτω από την διαδικασία της μετατρεψιμότητας του συμβολικού κεφαλαίου: η ψήφος για την εκλογή μετατρέπεται σε προαγωγή, προστασία από ελέγχους, μικρές υποχρεώσεις απέναντι στο πανεπιστήμιο, συμμετοχή σε ερευνητικά προγράμματα, κοινωνική προβολή κ.α.⁶⁹¹

Τούτων δοθέντων, το φαινόμενο του νεποτισμού ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς θεολόγους έχει βρει ήδη το κοινωνικό του σύστοιχο. Δεν ήταν παντελώς άγνωστο, καθώς ήδη από την δεκαετία του 1960 ο καθηγητής Παναγιώτης Μπρατσιώτης συναντά ως καθηγητή τον γιο του Νικόλαο Μπρατσιώτη, ενώ στη δεκαετία του 1980 ο καθηγητής Νικόλαος Παπαδόπουλος αντίστοιχα καλωσορίζει ως καθηγήτρια την σύζυγό του Βελουδία Παπαδοπούλου. Ωστόσο, την προκειμένη δεκαετία οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι επιταχύνουν τις νεποτιστικές τους πρακτικές. Μια σημαντική μερίδα των νέων καθηγητών συνδέονται με συγγένεια αίματος ή εξ αγχιστείας με την προηγούμενη γενιά των καθηγητών: Ο Κωνσταντίνος Κορναράκης τυγχάνει γιος του καθηγητή Ιωάννη Κορναράκη, ο Χρήστος Καρακόλης συμβαίνει να είναι γαμπρός του καθηγητή Γεώργιου Γαλίτη, η Διοτίμα Λιαντίνη συμβαίνει να είναι κόρη της καθηγήτριας Νικολίτσας Γεωργοπούλου-Λιαντίνη, ο Γεώργιος Κόρδης είναι γαμπρός του καθηγητή Στυλιανού Παπαδόπουλου, με αποκορύφωμα όλων, ο καθηγητής Παναγιώτης Χριστινάκης να μοιράζεται την θέση του στην Θεολογική Αθηνών με την σύζυγό του Ελένη Χριστινάκη, την κόρη του Ειρήνη Χριστινάκη-Γλάρου και τον γαμπρό του Αθανάσιο Γλάρο.

Πέρα από τους προφανείς λόγους οι οποίοι κρύβονται πίσω από τέτοιου είδους ενέργειες, όπως είναι ίσως η απόκτηση μιάς καλής και μόνιμης εργασίας με ευρύτερο κοινωνικό γόητρο και χωρίς κανένα ουσιαστικό έλεγχο αποδόσεως,⁶⁹² βασικό προσόν όλων των νέων πανεπιστημιακών θεολόγων που προέρχονται από αντίστοιχες οικογένειες είναι ότι διαθέτουν ένα ήδη συγκροτημένο κοινωνικό και

Πελοπόννησο» και της Μ. ΠΑΠΑΜΑΤΘΑΙΟΥ στο *Βήμα της Κυριακής* 28-29/10/2006: Α36-68-Α37-69 με επιμέρους «Οι Κουμπάροι Μπήκαν και στα Πανεπιστήμια», «Ιατρική Αθηνών: Γιοι, Γαμπροί και Ανηψιοί» και «Η Κλίκα εν Δράσει», όπου επικεντρώνονται στο φαινόμενο του νεποτισμού και της οικογενειοκρατίας στα κεντρικά και περιφερειακά πανεπιστήμια, με αιχμή του δόρατος την Ιατρική Σχολή Αθηνών.

⁶⁹⁰ Βλ. Ο. Α. ΛΟΥΡΙΔΗ, «Τα Γενικά Προσόντα του Ακαδημαϊκού Διδασκάλου κατά τα Παιδαγωγικά Μηνύματα των Τριών Ιεραρχών», *Εκκλησία* ΝΒ' (1975): 95-99.

⁶⁹¹ Α. ΓΚΟΤΟΒΟΥ, «Εξάρτηση και Διαπλοκή στα ΑΕΙ», *Καθημερινή* 3/8/2005: 11.

⁶⁹² Βλ. Μ. Α. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, «Εκκλησία, Θεολογία, Θρησκευσιολογία», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΔ' (1999): 48.

συμβολικό κεφάλαιο: γνωρίζουν, χειρίζονται και προωθούν τον στερεότυπο θεολογικό λόγο, στηρίζουν τα κυρίαρχα ιδεολογικά σχήματα που καλλιεργεί ο χώρος τους, όπως αυτό του ελληνοχριστιανισμού ή της πελατειακής σχέσης με την εκκλησιαστική διοίκηση, αιμοδοτούν τον αστικό κοινωνικό χώρο στον οποίο θεμελιώνεται η πολιτική ταυτότητά τους, εν γένει με αυτούς θεωρείται εξασφαλισμένη η αναπαραγωγή του θεολογικού πολιτισμικού κεφαλαίου της Θεολογικής Σχολής Αθηνών. Η σπουδαιότητα της νεποτιστικής πρακτικής συνδυάζει την εμπιστοσύνη στο αποκτηθέν οικογενειακό *habitus*, το οποίο έχει επεξεργαστεί ιδιαίτερα η μετέπειτα ιδιοποίηση στον χώρο της εκπαίδευσης και η συνεχής όσμωση με τις δυνάμεις του πεδίου, με την βεβαιότητα ότι οι νεοεισαχθέντες θα είναι έτι περαιτέρω αφοσιωμένοι στην δομή του πεδίου, άρα και στην διατήρηση του υπάρχοντος *status quo* των δρώντων φορέων, της ταυτότητάς τους, της αλήθειας τους.⁶⁹³ Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι συγκροτούν και εξασφαλίζουν με τους «κληρονόμους» τους έναν ανακαινισμένο, αλλά σκληρό συντηρητικό πυρήνα στον χώρο της ελληνικής διανόησης, ο οποίος εμφανίζεται ταυτόχρονα επικίνδυνα υποβαθμισμένος.⁶⁹⁴

γ. Αποκλείοντας: Η Παρουσία των Γυναικών

Η πρώτη ιστορικά καταγεγραμμένη παρουσία γυναίκας φοιτήτριας στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, είναι αυτή της Θεοδώρας Παρασκευοπούλου, η οποία ενεγράφη στη Σχολή το ακαδημαϊκό έτος 1919-1920, χωρίς ωστόσο το πέραςμά της αυτό να ευδοκιμήσει, αφού το έτος 1921-1922 μετεγγράφεται στην Νομική Σχολή.⁶⁹⁵ Οι πρώτες φοιτήτριες οι οποίες κάνουν αισθητή την εμφάνισή τους παρουσιάζονται το ακαδημαϊκό έτος 1924, δηλαδή σχεδόν εκατό χρόνια από την ίδρυση της Σχολής. Το γεγονός χαρακτηρίστηκε ως «*πρωτοφανές [...] από της συστάσεως της Σχολής*», αλλά καλωσορίστηκε επίσης ως «*ευοίωνον σημείον των νυν καιρών*». ⁶⁹⁶ Επισημάνθηκε, επίσης, το καθήκον και της εκκλησιαστικής διοίκησης και του

⁶⁹³ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 56.

⁶⁹⁴ Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, Μητρ. Αττικής και Μεγαρίδος, «Η Θεολογική Αναμία», *Ορθόδοξος Τύπος* 22.5.1998: 1.

⁶⁹⁵ Βλ. Σ. ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, «Προ των Προπυλαίων: Η Εξέλιξη της Ανώτατης Εκπαίδευσης των Γυναικών στην Ελλάδα», *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός*, επιμ. Β. Δελιγιάννη και Σ. Ζιώγου, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1993: 364,366

⁶⁹⁶ «Η Θεολογική Σχολή κατά το 1924-1925», *Εκκλησία Γ'* (1925): 364 «Φοιτηταί κατά το παρελθόν έτος ενεγράφησαν 100, ο όλος δ' αριθμός των φοιτητών της Θεολ. Σχολής ανήρχετο εις 204, ων 4 φοιτήτριαι. Η το πρώτον εγγραφή φοιτητριών εις την Θεολογίαν δικαίως εχαρακτήρισθη ως 'ευοίωνον σημείον των νυν καιρών' και 'πρωτοφανές γεγονός από της συστάσεως της Σχολής'».

πανεπιστημίου να ενισχύσουν τέτοιου είδους πρωτοβουλίες.⁶⁹⁷ Μάλιστα ο καθηγητής Παναγιώτης Μπρατσιώτης, που επί των ημερών του πραγματοποιήθηκε εκείνη η εξέλιξη, σημειώνει ότι η παρουσία γυναικών τόσο στο διακονικό έργο των θεολόγων και κατ' επέκταση και της εκκλησίας, όσο και στο επιστημονικό δυναμικό θα αποφέρει συστηματικούς καρπούς.⁶⁹⁸ Εξάλλου, οι γυναίκες αυτές με μόρφωση και επιστημονική κατάρτιση θα μπορούσαν ενδεχομένως να βοηθήσουν στην εξάλειψη δεισδαιμονιών και προλήψεων που σχετίζονταν με την κοινωνική παρουσία του γυναικείου φύλου.⁶⁹⁹

Πέρα από τα ρητορικά διανθίσματα, η πραγματικότητα που αντιμετώπισαν οι ελληνίδες θεολόγοι ήταν πολύ διαφορετική. Τριάντα χρόνια μετά από την αποφοίτηση της πρώτης ελληνίδας θεολόγου, δηλαδή γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1950, οι γυναίκες θεολόγοι είχαν βρει διέξοδο μόνο στον χώρο της Μέσης Εκπαίδευσης και μάλιστα στα γυμνάσια θηλέων για τα οποία και εξ αρχής προορίζονταν.⁷⁰⁰ Φυσικά, ούτε λόγος δεν μπορεί να γίνει για την ένταξή τους στο σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων.

Το έτος 1955 και έπειτα από πρωτοβουλία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Σπυρίδωνα, ιδρύεται ο «*Σύνδεσμος Ελληνίδων Θεολόγων*», αποσκοπώντας στην αξιοποίηση των δυνάμεων των 214 ελληνίδων θεολόγων, με την γενική διεύθυνση του συλλόγου στον καθηγητή της Θεολογικής Βασίλειο Βέλλα.⁷⁰¹ Τα μέλη του διακρίνονταν σε «*δόκιμα*», δηλαδή γυναίκες πτυχιούχους θεολογίας, «*έκτακτα*», φοιτήτριες θεολογίας, και «*επίκουρα*», δηλαδή γυναίκες που δεν είχαν πτυχίο

⁶⁹⁷ Βλ. [Αωνύμου], «Αι Θεολόγοι Γυναίκες», Γεγονότα και Σκέψεις, *Ανάπλασις* ΛΗ' (1925): 254 «Και η Εκκλησία και το Πανεπιστήμιον έχουν δια τούτο καθήκον να ενισχύσουν την αξιέπαινον απόφασιν των πρώτων ελληνίδων φοιτητριών, αφιερουμένων εις την σπουδὴν της Θεολογικῆς ἐπιστήμης».

⁶⁹⁸ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Γυναίκες Θεολογούσαι», *Εκκλησία* Γ' (1925): 306 «Και τις εἶναι καταλληλότερος της γυναικὸς ἐν τῇ ἐπιτελέσει διακονιών, οἶαι αἱ της ευποίας, της παραμυθίας σωματικῶς και ψυχικῶς πασχόντων, της κατηχήσεως του γυναικείου φύλου, της διοργανώσεως αὐτοῦ εἰς συλλόγους κοινωφελῶς δρῶντας, της κοινωνικῆς οργανώσεως των γυναικείων μας μοναστηριῶν κ.τ.ά; Και τις ἄλλη γυνὴ δύναται να εργασθῇ προς την κατεύθυνσιν ταύτην μετ' ἐπιστημοσύνης και κύρους περισσώτερον της θεολογικῶς συγκεκριμένης, της πτυχιούχου της Θεολογίας, τοσούτω μάλλον καθ' ὅσον ἡμεῖς στερούμεθα εἰδικῶς γυναικείων σχολῶν καταρτισμοῦ ἐν τοῖς ἔργοις της ἐσωτερικῆς ιεραποστολῆς, οἶαι υφίστανται ἐν ἄλλαις χώραις;».

⁶⁹⁹ Βλ. [Αωνύμου], «Ἡ Γυνὴ δια την Ὁρησκεϊάν», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΣΤ' (1928): 116.

⁷⁰⁰ Βλ. Β. Κ. ΕΞΑΡΧΟΥ, «Περὶ Γυναικείας Εκκλησιαστικῆς Εκπαιδεύσεως», *Παιδαγωγικαὶ Μελέται και Ἀρθρα* (Εκδόσεις Φοιτητῶν), Θεσσαλονίκη 1955: 122 «Ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ του Παν/μίου Αθηνῶν ἀπὸ της γ' δεκαετηρίδος του αἰῶνα μας προσέρχονται φοιτήτριαι. Το αὐτὸ παρατηρήθη και εἰς την Θεολογικὴν Σχολὴν του Παν/μίου Θεσσαλονίκης ἀπὸ της πρώτης στιγμῆς της λειτουργίας της. Ἡ προοπτικὴ δράσεως των γυναικείων πτυχιούχων της Θεολογικῆς Σχολῆς εἶναι κυρίως ἡ ἐν τῇ Εκπαιδεύσει τοποθέτησις των και μάλιστα εἰς τα γυμνάσια θηλέων».

⁷⁰¹ Βλ. Α. Ι. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, «Ἡ Παρουσίασις του 'Συνδέσμου Ελληνίδων Θεολόγων'», *Εκκλησία* 32 (1955): 148.

Θεολογικής Σχολής.⁷⁰² Σκοπός του συγκεκριμένου συλλόγου ήταν η δραστηριοποίηση των γυναικών θεολόγων στο «χριστιανικό έργο» της εκκλησίας, στο πλαίσιο του επίσημου οργανισμού της *Αποστολικής Διακονίας*.⁷⁰³ Επρόκειτο κατ' ουσίαν για μια αντιγραφή των θρησκευτικών Αδελφοτήτων Θεολόγων, σε μία προσπάθεια της διοικούσας εκκλησίας να ελέγξει τον χώρο τον οποίο μέχρι τότε έλεγχε η οργάνωση *Ζωή*. Γι' αυτό και χαιρετίστηκε με θερμά λόγια από τους ευρύτερους θεολογικούς κύκλους και μάλιστα των πανεπιστημιακών θεολόγων.⁷⁰⁴

Ο δυναμισμός με τον οποίο οι γυναίκες καταλάμβαναν θέσεις φοιτητών στις Θεολογικές Σχολές,⁷⁰⁵ οδήγησε τους πανεπιστημιακούς θεολόγους στην Θεολογική Αθηνών να καθιερώσουν -με την σύμφωνη γνώμη του Γ' τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας- ποσόστωση την δεκαετία του 1970 στην εισαγωγή φοιτητών (50 άρρενες) και φοιτητριών (25 θήλεις), με την αναλογία κάπως καλύτερη στην Θεολογική Θεσσαλονίκης (25 άρρενες, 25 θήλεις), με το αιτιολογικό ότι μόνον οι άνδρες στελεχώνουν τον κλήρο.⁷⁰⁶ Τούτος ο ιδιότυπος κοινωνικός αποκλεισμός είχε ως λογική συνέπειά του τον αποκλεισμό επίσης από θέσεις ΔΕΠ στην Θεολογική Σχολή Αθηνών. Είναι ενδεικτικό το στοιχείο ότι κατά την περίοδο 1984-1999 στην Θεολογική Σχολή Αθηνών μόνον οκτώ (8) γυναίκες πήραν διδακτορικό δίπλωμα, σε αντίθεση με σαρανταοκτώ (48) άνδρες.⁷⁰⁷ Το συνολικό ποσοστό γυναικών, ενταγμένων στο σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ανερχόταν σε 3% στις Θεολογικές Σχολές.⁷⁰⁸ Είναι χαρακτηριστικό, ότι το ακαδημαϊκό έτος 1993-1994, η παρουσία γυναικών ανάμεσα στο διδακτικό και

⁷⁰² Βλ. Σ. ΚΟΤΕΝΤΑΚΗ, «Η Γυνή και δη η Θεολόγος εν τω Χριστιανικό Έργω», *Εκκλησία* 32 (1955): 152.

⁷⁰³ Βλ. Σ. ΚΟΤΕΝΤΑΚΗ, «Η Γυνή και δη η Θεολόγος εν τω Χριστιανικό Έργω», *Εκκλησία* 32 (1955): 151-152 «[...] απεφασίσαμεν την σύμπληξιν του Συνδέσμου μας, του 'Συνδέσμου Ελληνίδων Θεολόγων'. Κύριος σκοπός του είναι, όπως καθορίζεται εν τω Καταστατικώ, 'η εν τω πνεύματι της ορθοδόξου χριστιανικής διδασκαλίας συνεργασία των περί την Θεολογικήν Επιστήμην ασχολουμένων Ελληνίδων, προς αποτελεσματικήν θεραπείαν της Επιστήμης ταύτης και προς συντονισμένην κι συστηματικήν χρησιμοποίησιν της τε μορφώσεως και της δραστηριότητος αυτών, επ' ωφελεία του εν τω πλαισίου του προγράμματος της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος συντελουμένου παρά τω ελληνικώ λαώ πνευματικού έργου'».

⁷⁰⁴ Βλ. [Αωνόμου], «Αι Ελληνίδες Θεολόγοι», *Επί των Γεγονότων, Ορθόδοξος Σκέψις* Α' (1958): 142.

⁷⁰⁵ Για την γυναικεία παρουσία σε Σχολές Ανθρωπιστικής κατεύθυνσης παγκοσμίως, βλ. Μ. ΗΛΙΟΥ, «Οι Γυναίκες και η Εκπαίδευση», *Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική*, Αθήνα: Πορεία 1984: 222-223.

⁷⁰⁶ Βλ. [Αωνόμου], «Ορθώς Εισάγονται Περισσότεροι Άνδρες στις Θεολογικές Σχολές», *Ενορία* ΛΓ', τεύχος 612 (1978): 47.

⁷⁰⁷ Βλ. Β. Τ. ΓΙΟΥΛΤΣΗ, «Γυναίκες Θεολόγοι στην Εκπαίδευση: Κοινωνιολογική, Ποιμαντική και Θεολογική Προσέγγιση του Ρόλου και της Ευθύνης τους», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (Τμήμα Θεολογίας) ν.σ. 9 (1999): 72.

⁷⁰⁸ Βλ. Μ. ΤΖΑΝΗ, *Η Κυριαρχία των Κινήτρων: Η Κοινωνική Προέλευση των Μελών Δ.Ε.Π. των Ελληνικών Α.Ε.Ι.*, Αθήνα: Γρηγόρης 1993: 24.

ερευνητικό προσωπικό των στις Θεολογικές Σχολές, ανέρχεται μόλις στο 5,2 %, ενώ οι γυναίκες την ίδια στιγμή καταλάμβαναν το 44,9 % του συνόλου των φοιτητών.⁷⁰⁹ Δέκα χρόνια αργότερα η κατάσταση δεν φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά, καθώς εν έτει 2000 στο τμήμα Θεολογίας υπήρχε μόνο μία γυναίκα καθηγήτης σε σύνολο 24 μελών ΔΕΠ, ενώ στο τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας υπηρετούσαν τέσσερεις (4) γυναίκες σε σύνολο 18 μελών ΔΕΠ, προβάλλοντας μια αναλογία 2:9.⁷¹⁰

Όλα τα παραπάνω μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες παραμένουν κατ' ουσίαν αποκλεισμένες από τον χώρο των πανεπιστημιακών θεολόγων. Παρά τις κατά καιρούς διακηρύξεις περί διαφυλικής ισότητας, την θέσπιση ειδικού διαπανεπιστημιακού μεταπτυχιακού προγράμματος με αντικείμενο την σχέση των δύο φύλων και μια ενδεχόμενη τάση αύξησης της γυναικείας συμμετοχής στο ακαδημαϊκό προσωπικό των πανεπιστημιακών θεολόγων,⁷¹¹ οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι μοιάζουν να παραμένουν απρόθυμοι στην εναργέστερη δραστηριοποίηση του γυναικείου φύλου ανάμεσά τους.

Ο χώρος της θεολογικής διανόησης αποτελούσε ανέκαθεν ένα παραδοσιακό προκεχωρημένο φυλάκιο της εκκλησιαστικής διοίκησης στο κοινωνικό γίγνεσθαι, γι' αυτό και ήταν εξ' ορισμού ανδροκρατούμενος.⁷¹² Εμπνεόμενος, τόσο ο χώρος της εκκλησιαστικής διοίκησης όσο και το πεδίο των πανεπιστημιακών θεολόγων, από την μυθολογία της «πειράσουσας Εύας», δηλαδή της σαγηνευτικής αλλά ταυτόχρονα κακοποιού, δηλαδή αρνητικής δύναμης, την οποία φέρει η γυναίκα,⁷¹³ είχε διαμορφώσει πολιτιστικές εγχαράξεις αιώνων αντιφεμινισμού, οι οποίες εκφράζονται

⁷⁰⁹ Βλ. Α. Λ. PROTOPAPAS, «Analysis of Data on Higher Education in Greece by Scientific Area», *Higher Education* 37 (1999): 315 «The extreme case is Religious Studies with 44.9% women students and only 5.2% women T.R.S. [Teaching and Research Stuff]».

⁷¹⁰ Βλ. Δ. Α. ΚΟΥΚΟΥΡΑ, «Οι Γυναίκες σε Ηγετικές Θέσεις της Θεολογικής Εκπαίδευσης», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (Τμήμα Θεολογίας) ν.σ. 10 (2000): 76, υποσημ. 15 «Στη Θεολογική Σχολή Αθηνών, στο Τμήμα Θεολογίας μία γυναίκα στο σύνολο των 24 μελών ΔΕΠ και στο Τμήμα Κοινωνικής και Ποιμαντικής Θεολογίας τέσσερεις γυναίκες στο σύνολο 18 μελών, αναλογία 2:9».

⁷¹¹ Βλ. Ε. SOTIRIU, «'The Traditional Modern': Rethinking the Position of contemporary Greek Women in Orthodoxy», *Orthodox Christianity in 21st Century Greece: The Role of Religion in Culture, Ethnicity and Politics*, ed. by Victor Roudometof and Vasilios N. Makrides, Ashgate: Farnham, Surrey, England/Burlington, VT USA 2010: 139-140 «[...] given that more and more women are now studying theology and an increasing number of females are included in the academic staff of Orthodox divinity schools [...]».

⁷¹² Το ζήτημα του ανδροκεντρισμού στον θρησκευτικό χώρο, αφορά τον πολιτισμικό τρόπο αντίληψης, σκέψης και πράξης όλου του δυτικού κόσμου, όπως παρατηρεί η V. SAVING, «Androcentrism in Religious Studies», *The Journal of Religion* 56 (1976): 179, «In fact, the problems of androcentrism in theology are not in principle different from those in other fields of religious studies, because androcentrism is operative at the deepest levels of Western thought. Hence all scholarly work is affected by it».

⁷¹³ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2007: 196.

σε υποτιμητικές, αλλά ταυτόχρονα και περιοριστικές για την αυτονομία του γυναικείου φύλου,⁷¹⁴ πρακτικές: τέτοιες είναι, για να αναφέρουμε τις πιο χαρακτηριστικές, η απαγόρευση εισόδου τους στο ιερό της εκκλησίας, οι ευχές που διαβάζονται στη λεχώνα, την τεσσαρακοστή ημέρα από την γέννηση του μωρού, όπου παρακαλείται ο Θεός να συγχωρήσει την μητέρα, αλλά και όσους την άγγιξαν, αλλά και η απαγόρευση να μετάσχουν της Θείας Ευχαριστίας εάν έχουν έμμηνο ρύση. Ο αποκλεισμός των γυναικών από την Θεολογική Σχολή, πιστοποιεί πιθανώς την επιφύλαξη που αποδίδει ο χώρος της πανεπιστημιακής παιδείας στην κοινωνική θέση της γυναίκας,⁷¹⁵ μια επιφύλαξη που σχετίζεται οργανικά με το πολιτισμικό περιβάλλον της ορθόδοξης ελληνικής κοινωνίας.

δ. Απαγορεύοντας: Προστατευτικά Μέτρα έναντι των Αριστερών Φοιτητών

Εμπρός στο νέο φαινόμενο που καταγράφηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970, δηλαδή αυτό της μαζικής εισόδου φοιτητών στην Θεολογική Σχολή Αθηνών με διαφοροποιημένους τρόπους σκέψης και πράξης, μη εκκλησιαστικά προσανατολισμένων και στην πλειονότητά τους αριστερής ιδεολογίας, επικρατεί στην κοινότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων ένας έντονος προβληματισμός. Τούτη η εξέλιξη ενδεχομένως να αποκτά τα χαρακτηριστικά μιας εισβολής αλλότριων σε κεκτημένους χώρους. Είναι, δε, τόσο μεγάλη η έκτασή του, ώστε η μόνη λύση που φαίνεται στον ορίζοντα -ωστόσο απέλπιδα, εφ' όσον βρίσκεται έξω από την ιστορική δυναμική- είναι η προσπάθεια στεγανοποίησης της Θεολογικής Σχολής μέσα από την ομογενοποίησή της. Μια τέτοια προοπτική ήταν η μόνη αυτονόητη για τους κυρίαρχους δρώντες φορείς του πεδίου, εφόσον τα βασικότερα γνωρίσματα κάθε πεδίου είναι τόσο η κλειστότητα (οι φορείς δέχονται ως αποδέκτες όσους διαθέτουν προδιαθέσεις και *habitus* συγγενές προς αυτούς), όσο και το μονοπώλιο (μόνο οι παραπάνω έχουν το δικαίωμα να αναπαριστούν νόμιμα το «πραγματικό», στην

⁷¹⁴ Βλ. . P. BOURDIEU, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2007: 161.

⁷¹⁵ Βλ. Μ. ΚΟΥΤΜΕΡΙΔΟΥ, *Η Διάσταση του Φύλου στην Επαίδευση: Γυναίκες Ακαδημαϊκοί (1974-2004)*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Θεσσαλονίκη: Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ 2006: 116 «[...] η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση [...] ως χώρος εργασίας που εξασφαλίζει στο διδακτικό προσωπικό του κύρος, γόητρο, κοινωνική επιρροή, υψηλές οικονομικές απολαβές συγκριτικά με τους/τις εκαπιδευτικούς της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας, εξακολουθεί να είναι αφιλόξενος και σε μεγάλο βαθμό 'κλειστός' για το γυναικείο φύλο».

προκειμένη περίπτωση το πολιτιστικό τους κεφάλαιο).⁷¹⁶ Επιχειρούν να καθιερώσουν μορφές «κοινωνικών συνόρων»,⁷¹⁷ τα οποία θα μπορούν να επιλέγουν, όχι εμφανώς, αλλά μέσω των θεσμών, όσους φοιτητές επιλέγουν πραγματικά την Σχολή (η οποία, βέβαια, τους είχε ήδη επιλέξει, εφόσον οι προδιαθέσεις τους ήταν ομόλογες με αυτές των πανεπιστημιακών θεολόγων). Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν να ελέγχουν επαρκώς την διαδικασία εισόδου και αποκλεισμού στο πεδίο,⁷¹⁸ καθώς ο προστατευτισμός ενός εκλεκτικού σώματος όπως αυτό των πανεπιστημιακών θεολόγων, μέσω των συγκεκριμένων στρατηγικών ομογενοποίησης, ενδιαφέρεται πρωτίστως για την εξασφάλιση της «χαρισματικής» τους ύπαρξης.⁷¹⁹

Προτείνεται, λοιπόν, σε αυτήν την λογική, από έναν εταίρο των πανεπιστημιακών θεολόγων, την Πανελλήνιο Ένωση Θεολόγων (Π.Ε.Θ.), η καθιέρωση ειδικού θεολογικού κύκλου για τις εισαγωγικές εξετάσεις στα ΑΕΙ, ώστε να λειτουργήσει ως κρισάρα διύλισης των υποψηφίων φοιτητών προς την Θεολογική Σχολή, οι οποίοι δεν εφορμούνται από εκκλησιαστικά κίνητρα.⁷²⁰ Πανομοιότυπες προτάσεις κατατέθηκαν, επίσης, από τους πανεπιστημιακούς θεολόγους στις Θεολογικές Αθηνών και Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, υπό το πρόσχημα της ποιοτικής αναβάθμισης του έργου των Θεολογικών Σχολών.⁷²¹ Κατατίθεται, τέλος, μία ακόμη εξτρεμιστική άποψη, από τις θρησκευτικές οργανώσεις θεολόγων αυτήν την φορά, η οποία υποστηρίζει ότι όλοι οι εισερχόμενοι στην Θεολογική Σχολή οφείλουν να υπογράψουν δήλωση παραίτησής τους από οποιοδήποτε δικαίωμα διορισμού στην εκπαίδευση, ούτως ώστε αυτή η ενέργεια να αποτελέσει συν τοις άλλοις και ένα ακαταμάχητο επιχείρημα για τον

⁷¹⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 158 «Η πρώτη και αναμφίβολα η πιο θεμελιώδης από τις μοναδικές ιδιότητες του επιστημονικού πεδίου είναι, όπως διαπιστώσαμε, η (λίγο πολύ απόλυτη) 'κλειστότητά του', που έχει ως αποτέλεσμα ο κάθε ερευνητής να τείνει να μην έχει άλλους αποδέκτες εκτός από τους ικανότερους ερευνητές που μπορούν να τον κατανοήσουν, αλλά και να τον ελέγξουν, και μάλιστα να τον διαψεύσουν ή να τον αναιρέσουν. Η δεύτερη ιδιότητα, που δίνει ιδιαίτερη μορφή στο λογοκριτικό έλεγχο που συνεπάγεται αυτή η 'κλειστότητα', είναι το γεγονός ότι η επιστημονική διαπάλη, σε αντίθεση προς την καλλιτεχνική διαπάλη, έχει ως διακύβευμα το μονοπώλιο της επιστημονικά νόμιμης αναπαράστασης του 'πραγματικού' και ότι κατά τη σύγκρουσή τους οι ερευνητές δέχονται σιωπηρά την επιδιαιτησία του 'πραγματικού' [...]».

⁷¹⁷ Βλ. X. ΠΑΤΕΡΕΚΑ, *Βασικές Έννοιες των Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron σε Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1986: 79.

⁷¹⁸ Βλ. P. BOURDIEU, *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, transl. by Lauretta C. Clough, Cambridge: Polity Press 1998: 286.

⁷¹⁹ Βλ. P. BOURDIEU, *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης 2002²: 209.

⁷²⁰ Βλ. «Υπόμνημα της Π.Ε.Θ. (21.12.1977) προς τον Αξιότιμον Κύριον Υπουργόν Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, κ. Ιωάννην Βαρβιτσιώτην», *Κοινωνία Κ'* (1977): 269.

⁷²¹ Βλ. [Ανωνύμου], «Ίδρυσις Ειδικού Θεολογικού Κύκλου», *Κοινωνία ΚΑ'* (1978): 69.

ειλικρινή ζήλο τους προς την ιερωσύνη.⁷²² Ακούγονται, ωστόσο, και απλοϊκές προτάσεις προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων για επιβολή συστήματος ελέγχου της πρόσβασης προς την Θεολογική Σχολή Αθηνών, με την κατ' εξαίρεση μετεγγραφή αυτών των φοιτητών στην Φιλοσοφική Σχολή.⁷²³

Η συνάντηση των πανεπιστημιακών θεολόγων με την μαζική είσοδο στην Θεολογική Σχολή Αθηνών φοιτητών ξένων προς τον παραδοσιακό εκκλησιαστικό προσανατολισμό της, αλλά και με την ταυτόχρονη ανάπτυξη ενός έντονα πολιτικοποιημένου φοιτητικού κινήματος, προκάλεσε την γενικότερη αντίδραση των ευρύτερων θεσμικών εκκλησιαστικών και θεολογικών κύκλων. Τούτη η αντίδραση, η οποία είχε δώσει τα πρώτα δείγματα της δυσφορίας της ήδη από την δεκαετία του 1970, στην παρούσα δεκαετία του 1980 λαμβάνει τον χαρακτήρα τρομοκρατημένης καταγγελτικής αντεπίθεσης. Εκτός από τους «φωτισμένους ανθρώπους», οι οποίοι γνωρίζουν τι ζητάνε από την Θεολογική Σχολή,⁷²⁴ περίπου 20% των εισακτέων, βάσει των στοιχείων, είναι αριστεροί, οι οποίοι έχουν ήδη συγκροτήσει μαρξιστική παράταξη, ενώ αρκετοί νέοι καθηγητές θεολόγοι διδάσκουν στα σχολεία την αθεΐα ή δηλώνουν στα παιδιά ότι δεν πιστεύουν ό,τι διδάσκουν.⁷²⁵ Υπάρχει η αίσθηση στους πανεπιστημιακούς θεολόγους ότι εξυφαίνεται ένα σχέδιο άλωσης «εκ των έndon» της Θεολογικής Σχολής, κι αυτό προκαλεί σπασμωδικές αντιδράσεις.

Όλη η συγκεκριμένη δεκαετία κυριαρχείται από την ιδέα ότι χρειάζεται να ληφθεί μέριμνα, προκειμένου να εμποδιστεί ή τουλάχιστον να ελεγχθεί η ροή φοιτητών προς την Θεολογική Σχολή, ώστε να υπάρξει μία τρόπον τινά «διαλογή» τους και να σταματήσουν να εμφανίζονται φαινόμενα είτε έντονης πολιτικοποίησης είτε ισχυρής αμφισβήτησης της ίδιας της θεολογίας. Το φαινόμενο αυτό διευκόλυνε

⁷²² Βλ. «Υπόμνημα Θρησκευτικών Σωματείων Περί Εισακτέων στην Θεολογική Σχολή», *Εκκλησία ΜΗ'* (1971): 524.

⁷²³ Βλ. [Ανωνύμου], «Απαιτείται 'Κλήσις' και 'Κλίσις'», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΝΓ'* (1976): 259-260.

⁷²⁴ Υποθέτουμε ότι πρόκειται για την μερίδα των φοιτητών της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, η οποία προέρχεται συνήθως από αγροτικές περιοχές, με άμεσο επηρεασμό από την κυρίαρχη κρατικοθρησκευτική ιδεολογία, βλ. Μ. ΜΕΪΜΑΡΗ και Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Παραγοντική Ανάλυση Δεδομένων: Σχέσεις Κοινωνικοεπαγγελματικής Προέλευσης και Σχολής Φοίτησης για τους Σπουδαστές των ΑΕΙ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 9 (1978): 238.

⁷²⁵ Βλ. Α. Ι. ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ορθοδοξία. Η Σύγχρονη Πρόκληση*, Αθήνα: Άλφα-Δέλτα 1986²: 283-284 «[...] στις θεολογικές σχολές μπαίνουν, εκτός από τους φωτισμένους ανθρώπους, οι οποίοι ξέρουν τι ζητούν εκεί που πάνε, και υπονήφιοι, οι οποίοι κατά τεκμήριο είναι άθεοι, εφόσον 20% και πλέον είναι, βάσει των στοιχείων, αριστεροί. Όλοι τους θα διαδραματίσουν ένα ρόλο στην Εκκλησία και την Παιδεία. [...] Οι άλλοι όμως; Οι μαρξιστές; Οι υλιστές; Οι άθεοι; Τί θα προσφέρουν; Τί είδους Θρησκευτικά θα διδάξουν; Ο επερχόμενος κίνδυνος είναι μεγάλος. Αυτοί δεν θα είναι μόνον αδιάφοροι απέναντι στην ορθόδοξο χριστιανική διδασκαλία, αλλά εχθρικοί. Τότε τί θα γίνει; Θα υπάρξει άλωση 'εκ των έndon'».

έτι περαιτέρω το καινούριο σύστημα εισαγωγής στην πανεπιστημιακή παιδεία, με τον θεσμό των Πανελληνίων Εξετάσεων, όπου η τελική διαλογή επιτυγχάνεται μέσω των δηλώσεων των υποψηφίων φοιτητών και της τελικής κατάταξης που δίνει ο ηλεκτρονικός υπολογιστής.⁷²⁶

Σε τούτη την χρονική συγκυρία, ο τότε μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού Χριστόδουλος τονίζει ότι εν έτει 1982, 85 φοιτητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών και μελλοντικοί καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι δεδηλωμένοι προσκείμενοι στο «*Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος Εξωτερικού*», όπως ο ίδιος το αποκαλεί,⁷²⁷ γεγονός που οφείλει να κινητοποιήσει τους αρμόδιους προς την κατεύθυνση του ελέγχου της εισαγωγής τους. Ωστόσο, οι ίδιοι οι φοιτητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών θεωρούν οποιαδήποτε διαφοροποίηση στον τρόπο εισαγωγής στην Σχολή ως άμεση υποβάθμιση και υποβιβασμό της, γι' αυτό και υπάρχει εκπεφρασμένη η έντονη αντίδρασή τους σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο.⁷²⁸

Μια συγκεκριμένη πρόταση για το ζήτημα αυτό κάνει η *Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων*, υπογραμμίζοντας ότι χρειάζεται να προστεθεί στα τέσσερα μαθήματα της 3^{ης} Δέσμης που οδηγεί στην Θεολογική Σχολή ακόμη ένα θεολογικό μάθημα, στο οποίο θα διαγωνίζονται μόνο όσοι επιθυμούν να σπουδάσουν Θεολογία, για την τελική εισαγωγή στην οποία θα υπολογιζόταν κατά 75% η συνολική επίδοσή τους στα πέντε αυτά μαθήματα.⁷²⁹ Προτείνει, δε, ως καταλληλότερα το μάθημα της Χριστιανικής Ηθικής της Γ' Λυκείου ή την Εκκλησιαστική Ιστορία της Α' Λυκείου.

Αρωγός στην ίδια γραμμή πλευσης έρχεται και η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος. Αφού εκφράσει και η ίδια την αντίθεσή της στην αθρόα και μαζική εισαγωγή φοιτητών στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, διότι «*οι πτυχιούχοι των Σχολών τούτων δεν πρέπει να είναι τυχόν διεσπασμένοι προσωπικότητες και να έχουν ενδεχομένως προβλήματα συνειδήσεως, τα οποία θα αποδυναμώνουν την αποστολήν*

⁷²⁶ Βλ. [Ανωνύμου], «Τρόπος Εισαγωγής Φοιτητών εις τας Θεολογικάς Σχολάς», *Κοινωνία ΚΣΤ'* (1983): 111.

⁷²⁷ Βλ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Μητρ. Δημητριάδος, «Σχόλιο-Συζήτηση επί των Εισηγήσεων Ευ. Θεοδώρου και Ηλ. Οικονόμου», *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου με Θέμα 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία'*, Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982, (επιμέλεια Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήναι 1984: 173.

⁷²⁸ Βλ. «Χαιρετισμός του Συνεδρίου από τον Εκπρόσωπο των Φοιτητών της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου με Θέμα 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία'*, Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982, (επιμέλεια Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήναι 1984: 302-303.

⁷²⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Τρόπος Εισαγωγής Φοιτητών εις τας Θεολογικάς Σχολάς», *Κοινωνία ΚΣΤ'* (1983): 112.

των και θα βλάπτουν το έργο των»,⁷³⁰ προτείνει την δημιουργία ειδικού θεολογικού κύκλου, ο οποίος θα περιλαμβάνει τα μαθήματα του Φιλοσοφικού κύκλου με την προσθήκη του μαθήματος της Χριστιανικής Ηθικής, μια πρόταση που έχαιρε της επιδοκιμασίας και της Θεολογικής Σχολής Αθηνών.⁷³¹

Οι δημόσιες παρεμβάσεις της *Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων* και της Ιεράς Συνόδου για τούτο το θέμα κορυφώνονται. Η Π.Ε.Θ. επανέρχεται στο ζήτημα με το έγγραφό της 126/3-12-84 προς τον υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Απόστολο Κακλαμάνη, επαναλαμβάνοντας τα στοιχεία της πρότασής της περί προσθήκης ενός ακόμη θεολογικού μαθήματος στις εισαγωγικές εξετάσεις.⁷³² Παράλληλα, η Ιερά Σύνοδος επισημαίνει εκ νέου το πρόβλημα,⁷³³ ενώ το ζήτημα αρχίζει να απασχολεί και τις θρησκευτικές οργανώσεις, όπως η *Ζωή*, η οποία αν και με βεβαιωμένο το παρελθόν της γνωσιομαχίας και αντιακαδημαϊσμού που την διακατέχει, διατυπώνει οξύτατες επιθέσεις εναντίον των «*αθέων μαρξιστών θεολόγων*», οι οποίοι θα κληθούν να διδάξουν την ορθόδοξη πίστη στα σχολεία.⁷³⁴ Αυτό που προκαλεί τον φόβο είναι ότι όλοι αυτοί οι θεολόγοι δεν είναι απλώς άθεοι, μαρξιστές, υλιστές στην πράξη, δηλαδή απλώς πρακτικά αδιάφοροι, αλλά είναι στην θεωρία, είναι καταρτισμένοι και εκ πεποιθήσεως μακριά από την πίστη.⁷³⁵

Τελικά, το Υπουργείο Παιδείας δημιουργεί μία ξεχωριστή ομάδα στην 3^η Δέσμη, ειδικά για τους υποψηφίους φοιτητές θεολογίας, γεγονός που ικανοποιεί εν μέρει τους ενδιαφερόμενους, όπως η *Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων*.⁷³⁶ Συνεχίζει, ωστόσο, να θέτει μαξιμαλιστικούς στόχους, πιέζοντας το Υπουργείο για την δημιουργία ξεχωριστής Δέσμης για τους υποψηφίους θεολόγους, συνεπικουρούμενη, ταυτόχρονα, από την διοικούσα εκκλησία, για σπουδαστές που θα διαθέτουν «*ειδικήν κ λ ή σ ι ν και κ λ ί σ ι ν*».⁷³⁷ Όπως ήταν φυσικό, από την πλευρά του κράτους δεν έγινε καμμία περαιτέρω ενέργεια προς μία τέτοια κατεύθυνση, διότι αφ' ενός θεμελιωνόταν σε μία πολιτική διακρίσεων, δεσμευτικής της ελευθερίας των ιδεών,

⁷³⁰ [Ανωνύμου], «Αι Θεολογικαί Σπουδαί», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* Ξ' (1983): 252.

⁷³¹ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Είσοδος Φοιτητών εις τας Θεολογικάς Σχολάς», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* Ξ' (1983): 86. Επίσης βλ. [Ανωνύμου], «Η Εκκλησία της Ελλάδος Ζητεί από την Ελληνικήν Κυβέρνησιν την Αναδιοργάνωσιν των Θεολογικών Σπουδών», *Επίσκεψις* 14, τεύχος 288 (1983): 9.

⁷³² Βλ. [Ανωνύμου], «Θεολογικές Σχολές», Χρονικά-Ειδήσεις, *Κοινωνία* ΚΖ' (1984): 613-614.

⁷³³ Βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, Μητρ. Θηβών και Λεβαδείας, «Περί Ιδρύσεως Μεταπτυχιακής Σχολής Επιμορφώσεως Πτυχιούχων Ανωτάτων Σχολών», *Εκκλησία* ΞΑ' (1984): 635.

⁷³⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Άθεοι Θεολόγοι!», Επί των Γεγονότων, *Ζωή* 74 (1984): 200.

⁷³⁵ Βλ. [Ανωνύμου], «Άθεοι Θεολόγοι», Επί των Γεγονότων, *Ζωή* 74 (1984): 288.

⁷³⁶ Βλ. [Ανωνύμου], «Ενέργειες του Δ.Σ.», Χρονικά-Ειδήσεις, *Κοινωνία* ΚΗ' (1985): 273.

⁷³⁷ [Ανωνύμου], «Πρέπει να έχουν 'Κλήσιν και Κλίσιν'», Παρατηρήσεις και Σχόλια, *Εκκλησία* ΞΔ' (1987): 653.

πράγμα απαράδεκτο για κοινωνία δικαίου, αφ' ετέρου εισήγαγε σεχταριστικές προϋποθέσεις επιλογής πέραν των νομίμων εξετάσεων, διακρίνοντας μεταξύ «καθαρών» και «μη καθαρών» υποψηφίων φοιτητών θεολογίας. Επρόκειτο κατ' ουσίαν για μία ανυπόστατη και εξ αρχής μη ρεαλιστική και υλοποιήσιμη πρόταση,⁷³⁸ που επιβεβαίωνε για μία ακόμα φορά την αίσθηση φυγής από την πραγματικότητα η οποία χαρακτήριζε την εκκλησιαστική έκφραση, τόσο της διοικούσας εκκλησίας, όσο και των πανεπιστημιακών θεολόγων.

Το μοναδικό, όμως, κριτήριο εισόδου τους στη Σχολή, αυτό της βαθμολογίας, εξακολουθεί να δημιουργεί αντιδράσεις από τον ευρύτερο εκκλησιαστικό και θεολογικό χώρο, το οποίο βλέπει πλέον να δημιουργείται μία συμπαγής μάζα θεολόγων το οποίο είτε συνδέεται με χαλαρή σύνδεση μαζί του είτε δεν συνδέεται καθόλου, γεγονός που σηματοδοτεί και την προϊούσα απεξάρτηση και αποδέσμευση των λαϊκών θεολόγων από το συγκεκριμένο περιβάλλον.

Η αντίδραση τόσο του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ όσο και των πανεπιστημιακών θεολόγων, στο πρόσωπο του καθηγητή Γεώργιου Γαλίτη παρουσιάζεται συντονισμένη και συμπαγής. Ο Αρχιεπίσκοπος στο πλαίσιο των εκδηλώσεων προς τιμήν του Αγίου Φωτίου στην Ιερά Μονή Πεντέλης το 1991, ζητά επίσημα, παρουσία των Υφυπουργών Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Καλλιόπης Μπουρδάρα και Βασιλείου Μπεκίρη, τον αποκλεισμό των υποψηφίων θεολόγων «των οποίων τα ενδιαφέροντα και κυρίως οι πεποιθήσεις έρχονται σε αντίθεση με την Ιερά Επιστήμη της Θεολογίας, το ορθόδοξο βίωμα της πίστεως και το υπεύθυνο διακόνημα του εκπαιδευτικού λειτουργού».⁷³⁹ Δηλώνει, δε, ενδεικτικά ότι «'Θεολόγος' δεν μπορεί να γίνει κάποιος που δεν πιστεύει».⁷⁴⁰

Ο καθηγητής Γαλίτης εκ μέρους των πανεπιστημιακών θεολόγων συνομολογεί: «Η Θεολογική Σχολή είναι ιδιότυπη Σχολή, όπως η Γυμναστική Ακαδημία, η Αγγλική Φιλολογία κ.ά. Σε αυτές τις Σχολές είναι γνωστό πως υπάρχουν πρόσθετες εξετάσεις, δηλαδή εξετάσεις που φανερώνουν τον αντικειμενικό στόχο κάθε Σχολής. Έτσι δεν θα μπορούσαμε να δεχθούμε ένα χωλόν στην Γυμναστική Ακαδημία

⁷³⁸ Βλ. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Συνεργασία Θεολόγων Καθηγητών και Ποιμένων της Εκκλησίας», *Κοινωνία* ΛΑ' (1988): 171.

⁷³⁹ [Ανωνύμου], «Αλλαγή Κριτηρίων Εκλογής Υποψηφίων Φοιτητών των Θεολογικών Σχολών στην Ελλάδα», *Επίσκεψις* 22, τεύχος 457 (1991): 3.

⁷⁴⁰ [Ανωνύμου], «Αρχιεπίσκοπος: Όχι Άθεοι στις Θεολογικές Σχολές», *Ενορία* 46 τεύχος 807 (1991): 62 «Ο Αρχιεπίσκοπος κ. Σεραφείμ ζήτησε από το Υπουργείο Παιδείας να αλλάξει τα κριτήρια για την εισαγωγή σπουδαστών στις Θεολογικές Σχολές. Διότι, είτε ο Αρχιεπίσκοπος, 'Θεολόγος δεν μπορεί να γίνει κάποιος που δεν πιστεύει'».

και ένα μη γνώστην της Αγγλικής γλώσσας στην Αγγλική Φιλολογία. Κατά τον ίδιο τρόπο και η Θεολογική Σχολή δεν διδάσκει την πίστη στον Θεό, αλλά παίρνει ανθρώπους που πιστεύουν στον Θεό και τους στρατολογεί στην Ιεραποστολή». ⁷⁴¹ Ασκούνται, λοιπόν, πιέσεις στην Ιερά Σύνοδο, να ασκήσει πιέσεις προς το Υπουργείο Παιδείας, ώστε να θεσμοθετηθεί ειδικό μάθημα τις εισαγωγικές εξετάσεις, ώστε οι υποψήφιοι θεολόγοι να φανερώνουν πιο αντικειμενικά την θέλησή τους η Θεολογία να μην είναι ένα απλό γνωστικό αντικείμενο, αλλά μάλλον εκκλησιαστικός προσανατολισμός. ⁷⁴²

ε. Αποβάλλοντας: Η Περίπτωση Ηλία Αθανασόπουλου

Οι παραπάνω σκέψεις που κυοφορούνταν στους συντηρητικούς εκκλησιαστικούς και θεολογικούς κύκλους, δοκιμάστηκαν εν τοις πράγμασι, αποκαλύπτοντας το νομικό - τουλάχιστον- ασύστατο της φύσης τους κατά το πανεπιστημιακό έτος 1986-87, στο πρόσωπο του φοιτητή Ηλία Αθανασόπουλου. Ο Ηλίας Αθανασόπουλος, κάτοχος ήδη δύο πανεπιστημιακών πτυχίων, όταν γράφηκε στο Θεολογικό Τμήμα της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, δήλωσε και επέμενε να καταγραφεί στην φοιτητική του ταυτότητα ο αυτοπροσδιορισμός «Άθεος» ή κατ' άλλους «Άνευ Θρησκευάματος». ⁷⁴³ Ετάχθη, επίσης, κατά του νηπιοβαπτισμού, ενώ υποστήριζε ότι προσήλθε στην Θεολογική Σχολή όχι ως πιστός, αλλά ως αναζητητής της πίστης. Δήλωσε ότι είναι πρόθυμος να ασπασθεί την ορθοδοξία, εφόσον πεισθεί μέσα από τις σπουδές του, αλλά σε κάθε περίπτωση είναι αναφαίρετο συνταγματικό δικαίωμά του να σπουδάσει αυτό που επιθυμεί. ⁷⁴⁴

Αντιδρώντας σε τούτη την εξέλιξη οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι του Τμήματος Θεολογίας και θέλοντας πιθανώς να μην αφήσουν να εξελιχθεί σε κακό νομικό προηγούμενο, διέγραψαν τον φοιτητή Αθανασόπουλο. Αυτός με την σειρά του προσέφυγε κατά της διαγραφής του στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο και

⁷⁴¹ [Ανωνύμου], «Απαιτείται Ειδική Κλίσις και Κλήσις», Παρατηρήσεις και Σχόλια, *Εκκλησία ΞΗ'* (1991): 483.

⁷⁴² Βλ. Γ. ΔΟΡΜΠΑΡΑΚΗ, πρωτ., «Ο Ιερέυς ως Καθηγητής Θεολόγος», *Κοινωνία ΛΘ'* (1996): 57 «Η ιερά Σύνοδος, όπως ήδη έχει προταθεί, να πιέσει την πολιτεία να θεσμοθετήσει και εκκλησιαστικό μάθημα στις πανελλαδικές εξετάσεις, προκειμένου οι νέοι που θα επιλέγουν τις Θεολογικές μας Σχολές, να φανερώνουν πιο αντικειμενικά την κλίση τους για το έργο του θεολόγου στην εκπαίδευση ή της ποιμαντικής τους διακονίας στην Εκκλησία».

⁷⁴³ Βλ. Ν. Ε. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Ορθή εις Χριστόν Πίστις Προϋπόθεσις Αληθούς Σπουδής της Ορθοδόξου Δογματικοθητικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΣΤ'* (2001): 172.

⁷⁴⁴ Βλ. Σχόλιο της Σύναξης, «Οι Θεολογικές Σπουδές υπό Διάλυσιν;», *Εποπτεία* 11, τεύχος 117 (1986): 87.

τον δικαίωσε, με την έκδοση της υπ' αριθμ. 194/87 απόφασής του, διότι τούτη η άρνηση της Σχολής παραβίαζε την θρησκευτική ισότητα των πολιτών.⁷⁴⁵ Υποχρέωσε, επιπλέον, τους πανεπιστημιακούς θεολόγους στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής Αθηνών να τον επανεγγράψουν, ως «*μηδέποτε διαγραφέντα*», με το αιτιολογικό, ότι «*η διαγραφή φοιτητή από το θεολογικό τμήμα του πανεπιστημίου ως αθρήσκου είναι ακυρωτέα διότι η απόλαυση όλων των δικαιωμάτων, όπως είναι η παιδεία ή η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, δεν μπορεί να εξατρηθεί από τις οποιοσδήποτε θρησκευτικές πεποιθήσεις*»,⁷⁴⁶ εφ' όσον «*τα όσα διδάσκονται στο Θεολογικό τμήμα αποτελούν μεν δόγματα της Ορθοδόξου Εκκλησίας, πλην όμως δεν αποκλείεται αυτά να αποτελέσουν αντικείμενο σπουδής και ερεύνης και από μη μέλη της Εκκλησίας Αυτής*»..⁷⁴⁷

Ήταν η πλήρης κατάρρευση όλων των αντιλήψεων περί του ειδικού, ομολογιακού χαρακτήρα της Σχολής, που είχαν καλλιεργηθεί και οικοδομηθεί όλη την δεκαετία του 1980, προκειμένου να «προφυλαχθούν» οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι από την «εισβολή» του αθεϊσμού και των αριστερών ιδεών. Η κρατική νομιμοποίηση της θεολογικής σκέψης, αφού ένας νομικός θεσμός κατοχύρωνε και πιστοποιούσε με το πτυχίο που απένειμε την ορθόδοξη ταυτότητα της πίστης ενός πολίτη, οδηγούσε σε ποικίλες αντιφάσεις: ότι το κράτος είναι «*η αυθεντική Πηγή της Χριστιανικής Θεογνωσίας*», ότι η ορθόδοξη εκκλησία περνούσε σε υποδεέστερη θέση όσον αφορά τον έλεγχο της ορθότητας της πίστης, ότι οι Θεολογική Σχολή υποκαθιστά την ορθόδοξη εκκλησία, αφού η ίδια κρίνει και αποφασίζει αν και ποιος θα μνηθεί στην ορθόδοξη πίστη και ότι κάθε μη πτυχιούχος της Θεολογικής Σχολής Αθηνών έχει έλλειμμα ορθοδοξίας.⁷⁴⁸

⁷⁴⁵ Βλ. Α. ΠΑΚΑ, *Το Ζήτημα της Θρησκευτικής Ελευθερίας στην Ελλάδα: Κοινωνιολογική και Θεολογική Θεώρηση*, Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ-Τμήμα Θεολογίας 2006: 137 «Ο συγκεκριμένος προσέφυγε στο ΣτΕ για να προσβάλει την απόφαση της Σχολής να μην τον εγγράψει και αυτό έκρινε με την υπ' αριθμ. 194/87 απόφασή του ότι η άρνηση αυτή παραβιάζει τη θρησκευτική ισότητα».

⁷⁴⁶ Γ. Σ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, *Ευρετήρια Νομολογίας και Βιβλιογραφίας Εκκλησιαστικού Δικαίου 1890-2003*, επιμ. Λαυρέντιος Ντετζόρτζιο, Τρίκαλα-Αθήνα: Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις 2005: 333.

⁷⁴⁷ [Ανώνυμου], «Και οι Άθεοι θα Σπουδάζουν Θεολογία», *Ενορία* τεύχος 750 (1987): 47.

⁷⁴⁸ Βλ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Μοναχού Λαυριώτη, «Θεολογικές Σχολές Αθέων (Επιστολή)», *Εποπτεία* 12, τεύχος 119 (1987): 78 «[...] και έπακρο του χάους είναι βέβαια το να θεωρεί το άθεο Κράτος μας την ακαδημαϊκή διδασκαλία της Ορθοδοξίας ως μύηση στην Ορθοδοξία. Αυτό σημαίνει 1) Ότι το ίδιο το άθεο Κράτος είναι η αυθεντική Πηγή της Χριστιανικής Θεογνωσίας, αφού αυτό παρέχει αποκλειστικώς την δυνατότητα μύησης ως ανωτάτην Θεολογικὴν παιδείαν, 2) Ότι Ορθόδοξος Εκκλησία ΔΕΝ υπάρχει ή ΔΕΝ λειτουργεί εν Ελλάδι, εφόσον ο έλεγχος της ορθότητας της πίστεως και ομολογία των μελών της κείται εκτός αρμοδιότητός Της ή πάντως ΔΕΝ διενεργείται από Αυτήν. 3) Ότι οι Θεολογικές μας σχολές είναι πλήρη υποκατάσταση της Εκκλησίας, αφού κρίνουν και αποφασίζουν τελεσιδικῶς επί του κατά πόσον κάθε πολίτης δικαιούται να μνηθῇ ή όχι στην Ορθοδοξία 4) ότι πας μη πτυχιούχος Θεολογικής Σχολής δεν είναι Ορθόδοξος, ούτε καν Χριστιανός ως αμύητος κ.ο.κ.».

Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι συντηρητικοί κύκλοι των πανεπιστημιακών θεολόγων αποθαρρύνθηκαν. Κι αυτό γιατί πολλά χρόνια μετά το επεισόδιο του Ηλία Αθανασόπουλου, εξακολουθεί να υπάρχει, έστω και περιθωριακά, η αντίληψη περί διαφυλάξεως του ομολογιακού χαρακτήρα της Σχολής και αναδείξεως της «ορθοδοξίας» των φοιτητών της. Συγκεκριμένα υπογραμμίζονται από τον καθηγητή Νικόλαο Μητσόπουλο:⁷⁴⁹

- 1) Το απαραίτητο της διατήρησης του ομολογιακού χαρακτήρα των Θεολογικών Σχολών
- 2) Την προσωπική συναίσθηση των φοιτητών της Θεολογίας για αληθινές σπουδές της ορθοδοξίας, δηλαδή σε μία προσπάθεια *«όπως κατακτήσουν και κατέχουν κατά το δυνατόν και δια της θείας χάριτος πάντοτε την προϋπόθεσιν ταύτην και αγωνίζονται δια να μη απολέσουν αυτήν»*
- 3) Να μην γράφονται ετερόδοξοι και αλλόδοξοι ως προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές *«ως εκφράσεως αληθούς αγάπης προς αυτούς»*
- 4) Όλοι οι μη ορθόδοξοι θα μπορούν να είναι μόνον ακροατές

Εντύπωση προκαλεί η ευκολία με την οποία ο συντάκτης του άρθρου κάνει λόγο περί αισθήσεως κατακτήσεως και κατακρατήσεως της χάριτος από τους υποψηφίους θεολόγους, ως κριτηρίου γνησιότητάς τους, παραθεωρώντας ότι αυτό για τον Χριστιανό είναι τόσο το δεδομένο, όσο και το ζητούμενο. Άρα, και ο βαπτισμένος πιστός δεν παρέχει κανενός είδους εχέγγυα, τουλάχιστον τέτοιας αποδεικτικής φύσης όπως αυτής που αποζητά ο συντάκτης. Έπειτα, αν ο αποκλεισμός και η μη εγγραφή ετερόδοξων ή αλλόδοξων, κατά παράβαση του νομικού κεκτημένου που δημιούργησε η υπόθεση Ηλία Αθανασόπουλου, μπορεί να δικαιολογηθεί ως έργο αγάπης, τότε φαντάζεται κανείς ποια θα ήταν τα αποτελέσματα μιας ενδεχόμενης εκδήλωσης εχθρικής στάσης. Το πνεύμα των προτάσεων εκδηλώνει σαφώς την αμηχανία της συντηρητικής πτέρυγας των πανεπιστημιακών θεολόγων, μπροστά σε μια κοινωνική αλλαγή, την οποία όχι μόνον δεν θέλουν να ακολουθήσουν, αλλά αδυνατούν ακόμα και να ερμηνεύσουν.⁷⁵⁰

Όλα τα παραπάνω αποτέλεσαν την οδυνηρή περιπέτεια της συνάντησης, ή μάλλον της σύγκρουσης των νεοεισερχόμενων φοιτητών, οι οποίοι υποστασίαζαν τρόπον τινά την «αίρεση», με τους παλαιούς θρησκευόμενους πανεπιστημιακούς θεολόγους, οι

⁷⁴⁹ Ν. Ε. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Ορθή εις Χριστόν Πίστις Προϋπόθεσις Αληθούς Σπουδής της Ορθοδόξου Δογματικοθητικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΣΤ'* (2001): 181-182.

⁷⁵⁰ Βλ. Ν. Ε. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα «Ταμπού» και τα «Κατεστημένα»*, Αθήναι 1977: 11-12.

οποίοι υποστασίαζαν την «ορθοδοξία». Ο αγώνας αυτός έμελλε να δοκιμαστεί πολλές φορές έως ότου καταλήξει στην τελική επικράτηση των πρώτων, ως σημείο της ιστορικής αλλαγής στους κόλπους ενός εκ των θεσμικών πυλώνων της εκκλησιαστικής έκφρασης.

Κεφάλαιο 13. Πανεπιστημιακοί Θεολόγοι και Συμβολική Βία

α. Ο Νόμος 1268/82 και οι Αντιδράσεις των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

Το μεγάλο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα της πανεπιστημιακής παιδείας το οποίο σφράγισε καθοριστικά την μορφή και το μέλλον της στην ελληνική πραγματικότητα, υλοποιήθηκε από την κυβέρνηση του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος, μέσα από τον Νόμο 1286/82. Η στοχοθεσία του εμπνεόταν από μία ρητορική, η οποία διέθετε ωστόσο και το αντίστοιχο κοινωνικό αντίκρισμα, καθώς στηριζόταν στην ανάγκη κατοχύρωσης και διασφάλισης της πανεπιστημιακής ελευθερίας (ασύλου και διακίνησης των ιδεών), αλλά και στο αίτημα θεμελίωσης δημοκρατικών διαδικασιών με την έμπρακτη ανάδειξη όλων των πανεπιστημιακών φορέων (καθηγητών, βοηθών, φοιτητών) στην έρευνα και διοίκηση.⁷⁵¹ Πιο συγκεκριμένα, οι βασικότερες καινοτομίες του ήταν:⁷⁵²

- 1) η ανάπτυξη μίας νέας ενδοπανεπιστημιακής δομής, δηλαδή η ακύρωση του μονοπρόσωπου καθηγητικού μοντέλου και η αντικατάστασή του από το σχήμα Τομέας-Τμήμα-Σχολή-Α.Ε.Ι.
- 2) η ύπαρξη τεσσάρων βαθμίδων διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού (λέκτορας-επίκουρος-αναπληρωτής-τακτικός καθηγητής), απολύτως ισότιμων μεταξύ τους και με δυνατότητες εξέλιξής τους μέσα σε τακτά χρονικά περιθώρια.
- 3) η ουσιαστική συμμετοχή των φοιτητών σε όλες τις διαδικασίες λήψης διοικητικών αποφάσεων, καθιστώντας τις ψήφους τους ισότιμους με αυτές των μελών ΔΕΠ.
- 4) η ίδρυση τμημάτων που καλύπτουν το γνωστικό αντικείμενο μιας επιστήμης, με δυνατότητα ανάπτυξης μεταπτυχιακών σπουδών, καθώς και η ίδρυση δύο συμβουλευτικών σωμάτων εθνικής εμβέλειας, συντονιστικού και εποπτικού χαρακτήρα, της Εθνικής Ακαδημίας Γραμμάτων και Επιστημών (ΕΑΓΕ) και του Συμβουλίου Ανωτάτης Παιδείας (ΣΑΠ).⁷⁵³

⁷⁵¹ Βλ. Σ. ΜΠΟΥΖΑΚΗ, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*. Εξαρτημένη Ανάπτυξη, Αθήνα: Gutenberg 1987²: 124-125.

⁷⁵² Βλ. Μ. ΣΑΜΑΤΑ, «Παράγοντες και Συνέπειες του Πανεπιστημιακού Γραφειοκρατισμού», *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα Σήμερα*. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις, 1^ο Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1990, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1991: 220-221.

⁷⁵³ Βλ. Ν. ΘΕΟΤΟΚΑ, «Εκσυγχρονισμός και Ιδεολογικά Μέτωπα στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο (1982-2001)», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 268.

Η εφαρμογή του Νόμου 1268/82 αποσκοπούσε ουσιαστικά στην προσαρμογή της ελληνικής εκπαίδευσης και κοινωνίας στο αστικό παράδειγμα, μια προσαρμογή η οποία ματαιωνόταν για περίπου έναν αιώνα.⁷⁵⁴ Με τούτες τις μεταρρυθμιστικές κινήσεις αναδύθηκε, φυσιολογικά, το βαθύ έλλειμμα αστικού εκσυγχρονισμού, το οποίο, ωστόσο, καλείτο να υπεραναπληρώσει μια πολιτική κίνηση που πρέσβευε τον κοινωνικό μετασχηματισμό.⁷⁵⁵

Αν και ο νόμος αποσκοπούσε στην αυτοτέλεια και ανεξαρτητοποίηση των πανεπιστημίων, προκειμένου να λειτουργήσουν ελεύθερα προς την έρευνα και την προαγωγή της γνώσης, στην εφαρμογή τους και σε αρκετές περιπτώσεις δημιουργήθηκε μία κλειστή πανεπιστημιακή κοινότητα, πλήρως εξαρτώμενη από την κρατική χρηματοδότηση, με έναν έντονο εξισωτικό ισοπεδωτισμό των φορέων της, όπου η εξουσία του καθηγητή της έδρας αντικαταστάθηκε όχι μόνο από τον τομέα και το τμήμα, αλλά και από σχέσεις εξάρτησης μεταξύ καθηγητών, βοηθών και των φοιτητών.⁷⁵⁶ Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις υλοποίησης ενός δικτύου πελατειακών σχέσεων μέσα στο πανεπιστήμιο.⁷⁵⁷ Η εξουσία που απολάμβαναν οι τακτικοί καθηγητές, σε συνδυασμό με την απουσία ενός κεντρικού σχεδιασμού και κατεύθυνσης για τα πανεπιστήμια, ήταν δυνατόν να οδηγήσει πολλές φορές σε αυταρχικές μεθόδους ελέγχου της προαγωγής σε καθηγητές των βοηθών/επιμελητών και παράλληλου ελέγχου των φοιτητών.⁷⁵⁸ Την

⁷⁵⁴ Βλ. Σ. ΜΠΟΥΖΑΚΗ, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*. Εξαρτημένη Ανάπτυξη, Αθήνα: Gutenberg 1987²: 144.

⁷⁵⁵ Προφητικά σχεδόν αναφέρει ο Μ. ΝΟΥΤΣΟΣ, «Ιδεολογία και Ρητορική στην Εισηγητική Έκθεση του Νομοσχεδίου για τα ΑΕΙ», *Ο Πολίτης* τεύχος 52 (1982): 28, «η εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου για 'τη δομή και τη λειτουργία των ΑΕΙ', αντί ν' αποτελέσει μια απόπειρα συστηματικής και ολοκληρωμένης διερεύνησης της σημερινής κοινωνικής λειτουργίας των ΑΕΙ, περιορίστηκε κατά κύριο λόγο σε μια νομικο-πολιτική προσέγγισή τους, με αποτέλεσμα να παγιδευτεί σ' ένα αμάλγαμα αστικών και μικροαστικών ιδεολογικών αντιλήψεων».

⁷⁵⁶ Βλ. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, *Παιδεία, Εκπαίδευση, Γλώσσα*. Εκτιμήσεις και Προτάσεις, Αθήνα: Gutenberg 1994: 233-234.

⁷⁵⁷ Βλ. Α. ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ, «Η Ελληνική Εκπαιδευτική Οικογένεια: Σχεδιάγραμμα Κοινωνιολογίας», *Σύναξη* 41 (1992): 70-71, «Η ύπαρξη βαθμίδων στο διδακτικό προσωπικό των ΑΕΙ δημιουργεί και πάλι ένα σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης και, παρά την αποδοχή όλων με τον χαρακτηρισμό 'πανεπιστημιακός', είναι 'φρονιμότερο' και λιγότερο επικίνδυνο να ακούγονται οι τακτικοί καθηγητές από τους υπολοίπους των κατωτέρων βαθμίδων. Και αυτό επειδή για την ανέλιξη των πανεπιστημιακών κατωτέρων βαθμίδων συνεκτιμώνται ατύπως η 'σύνεση' κατά την έκφραση διαφόρων απόψεων ή επιστημονικών θέσεων. Όπου 'σύνεση' πρέπει να εννοήσουμε τη σύμφωνη γνώμη των 'πανεπιστημιακών' ανωτέρων βαθμίδων ως προς τα εκφραζόμενα από τους 'πανεπιστημιακούς' των κατωτέρων».

⁷⁵⁸ Βλ. Ζ. PALIOS, *The Development of Education Within the Political, Economic and Social Structures of Greece*, (Thesis), University of Wales 1986: 282-283. Όπως επισημαίνει ο Σ. Γ. ΚΙΟΥΣΗΣ, *Η Επίσημη Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ελλάδα 1974-1997: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις, Ιστορική Επισκόπηση, Ψηφιακή Ερευνητική Εστίαση*, (Διατριβή), Αθήνα 2002: 322 «Με την 'έδρα' υπάρχει ταύτιση ενός προκαθορισμένου γνωστικού αντικείμενου ή μαθήματος με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, το διδάκοντα καθηγητή, ο οποίος είναι ο μόνος από το διδακτικό προσωπικό της έδρας που

ακραία έκφραση αυτής της εξουσιαστικής δυνατότητας ονομάζει ο καθηγητής Μηνάς Σαματάς ως «*λαϊκιστικό γραφειοκρατισμό*».⁷⁵⁹ Και είναι αυτή η πρακτική έκφραση της δυσλειτουργίας των συλλογικών θεσμικών οργάνων, η οποία σύμφωνα με τον καθηγητή Ερατωσθένη Καψωμένο φαίνεται ότι δεν αποτελεί απλώς μια στρεβλή θεσμική λειτουργία, αλλά συγκροτεί μία κοινωνική κρίση.⁷⁶⁰

Οι βασικότερες αντιδράσεις και αμφισβητήσεις του Νόμου Πλαισίου εντός της Θεολογικής Σχολής προήλθαν κατ' αρχήν από τους φοιτητές και τους πτυχιούχους θεολόγους. Πιο συγκεκριμένα, υπήρξε έντονη δυσπιστία προς τον θεσμό των εξαμήνων, τον οποίο εισήγαγε, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως μοχλός πίεσης προς την κατεύθυνση της εντατικοποίησης των σπουδών, χωρίς όμως την ανάλογη υποδομή σε ώρες, πρόγραμμα σπουδών και κατευθυντήριους άξονες.⁷⁶¹ Γι' αυτό και οι φοιτητές της Θεολογικής Αθηνών αντέδρασαν δυναμικά, προχωρώντας σε τριήμερη κατάληψη της Σχολής στις 19, 20 και 21 Δεκεμβρίου του 1983, καταγγέλλοντας τον καπιταλιστικό, δηλαδή τον αλλότριό, αντιεκκλησιαστικό και αντιπαραδοσιακό χαρακτήρα του νόμου, όπως υποστήριζαν, ενώ το ζητούμενο του

αποφασίζει για την κατανομή των λειτουργιών που αφορούν το διδακτικό και ερευνητικό έργο της έδρας. Ο θεσμός επιτρέπει στον κάτοχο της καθηγητή και τον κατοχυρώνει να αποφασίζει ανεξέλεκτα για το περιεχόμενο του μαθήματος, τη διδασκαλία του και την επιλογή του προσωπικού ακόμα και για τη διάθεση κονδυλίων σχετικά με τον επιστημονικό εξοπλισμό της έδρας, όπως βιβλία, συγγράμματα, ερευνητικό εξοπλισμό. Ο συγκεντρωτισμός της επιστημονικής και διοικητικής εξουσίας στο πρόσωπο του καθηγητή συνιστά μια εντελώς προσωποκρατική σχέση, όπου το επίκεντρο του ενδιαφέροντος είναι η αυθαιρεσία και η αυθεντία του προσώπου και οι συνακόλουθες πελατειακές σχέσεις και εκδουλεύσεις».

⁷⁵⁹ Βλ. Μ. ΣΑΜΑΤΑΣ, «Ο Ελληνικός Εκπαιδευτικός Γραφειοκρατισμός. Μια Κοινωνικοπολιτική Θεώρηση της Γραφειοκρατούμενης Ελληνικής Εκπαίδευσης», *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, (επιμέλεια Α. Μ. Καζαμίας-Μ. Κασσωτάκης), Αθήνα: Σείριος 1995: 129 «Έτσι, με την καταστρατήγηση του νόμου πλαισίου καθιερώθηκε ένας *λαϊκιστικός γραφειοκρατισμός*, ένας μηχανισμός δηλαδή πανεπιστημιακού ελέγχου με βάση ένα σύστημα ιεραρχικών, ανταλλακτικών σχέσεων, όπου τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας προσδιορίζονται και κατανέμονται όχι τόσο με αξιοκρατικά ακαδημαϊκά κριτήρια αλλά κυρίως στα πλαίσια άτυπων συναλλαγών, με κριτήρια προσωπικά, επαγγελματικά και συχνά κομματικά».

⁷⁶⁰ Βλ. Ε. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, «Κοινωνικές Διαστάσεις του Θεσμικού Προβλήματος των ΑΕΙ», *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα Σήμερα: Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, 1^ο Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1990, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1991: 16-18.

⁷⁶¹ Βλ. Δ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ-Μ. ΠΑΡΑΣΧΟΥ, «Οι Θεολογικές Σχολές και το Χάλι της Ιστορίας τους. Μια Κάποια Πρώτη Προσέγγιση», *Σημάδια* 9 (Φεβρουάριος 1984): 35 «[...] η υπόθεση των εξαμήνων δημιουργεί ένα ακόμη θέμα μαζί με αυτό της εντατικοποίησης της Σχολής σε ένα τμήμα από δύο που υπάρχουν αυτή τη στιγμή. Με δεδομένη την αδιαφορία της πολιτείας η εφαρμογή των εξαμήνων θα δημιουργήσει πρόσθετα άλματα προβλήματα στη Θεολογική χωρίς άμεσα να λύνει κανένα. Τούτο γιατί τα εξάμηνα απαιτούν και αρτιότερη υλικοτεχνική υποδομή, και πολύ περισσότερο διδακτικό προσωπικό, και πολύ πιο καταρτισμένους διδασκόντες, και αναδιάρθρωση εκ βάθρων της λειτουργίας της Σχολής με άλλες ώρες, άλλα προγράμματα, άλλες κατευθύνσεις, νέα πνοή. Όμως με δεδομένη την κυβερνητική αδιαφορία και την υποβαθμισμένη υπο-λειτουργία της Σχολής είναι εξοντωτική, ανούσια και κυριολεκτικά παράλογη η εφαρμογή των εξαμήνων τη στιγμή που το ίδιο το μέλλον των θεολόγων και του μαθήματος στα σχολεία προδιαγράφεται μαύρο από κάθε πλευρά».

καιρού ήταν η επανέκταξη της ορθόδοξης ταυτότητας της ακαδημαϊκής θεολογίας στην Ελλάδα.⁷⁶²

Ωστόσο, τα περισσότερα ευάλωτα σημεία του Νόμου 1268/82 συνίσταντο στην ανάδυση νέων ποιοτικά ομαδώσεων, οι οποίες λειτουργούσαν ανταγωνιστικά μεταξύ τους, στην βάση μιας συντεχνιακής λογικής και υπό το πρίσμα ανταλλακτικών σχέσεων. Η παλαιά διάκριση σε ανώτερο διδακτικό προσωπικό (τακτικοί καθηγητές, μόνιμοι και επί θητεία καθηγητές, επικουρικοί καθηγητές, εντεταλμένοι υφηγητές) και βοηθητικό προσωπικό (βοηθοί, επιμελητές),⁷⁶³ η οποία είχε οικοδομηθεί με το μοντέλο του κάθετου ιεραρχικού άξονα υπό την απόλυτη εξουσία του τακτικού καθηγητή της έδρας, τώρα αντικαθίσταται από την οριζόντια δομή τριών συλλογικοτήτων, των καθηγητών, των λεκτόρων και των φοιτητών.⁷⁶⁴ Τούτη η μετάλλαξη προσδιόρισε τον συσχετισμό τους κάτω από το κίνητρο της εξυπηρέτησης προσωπικών και συντεχνιακών συμφερόντων, υπονομεύοντας καίρια την διαδικασία και την ποιότητα του παραγόμενου εκπαιδευτικού έργου,⁷⁶⁵ καθώς «τακτοποιήθηκαν πολλοί άνθρωποι σε πανεπιστημιακές θέσεις και πολλά πτυχία δίνονται κάθε χρόνο σε φοιτητές που δεν πατούν στο Πανεπιστήμιο ή όταν έρχονται εκεί, ασχολούνται με πολιτική δουλειά κάποιων κομμάτων».⁷⁶⁶

Τούτο το μοντέλο εφαρμογής βρήκε στην Θεολογική Σχολή Αθηνών πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης και καλλιέργειας και για έναν ιδιαίτερο λόγο, ο οποίος σχετίζεται με τον βαθύ θρησκευτικό διαποτισμό των ομάδων.⁷⁶⁷ Όχι μόνο τα άτομα «υπάρχουν» με την μορφή αρχαϊκού τύπου, πρωτίστως ως μέλη μιας συλλογικότητας, οικογένειας ή παρέας, διατηρώντας προνόμια για τους έσω και δυσπιστία για τους έξω,⁷⁶⁸ αλλά η θεσμική τους ταυτότητα, ειδικά στην περίπτωση των καθηγητών, οι

⁷⁶² Βλ. Δ. ΜΟΣΧΟΥ, «Ιστορίες Καθημερινής Τρέλλας. Αποτίμηση Χριστιανομαρξιστικού Διαλόγου», *Σημάδια* 1 (15) περίοδος Β' (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1988): 18-19 «Στις 19-20-21 Δεκεμβρίου καταλαμβάνεται η Θεολογική Αθήνας με προωθημένο πολιτικό και θεολογικό σκεπτικό και διοργανώνονται εκδηλώσεις για την ταυτότητα της ακαδημαϊκής θεολογίας στην Ελλάδα».

⁷⁶³ Βλ. Α. Α. ΚΙΝΤΗ, *Η Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα*. Ανατομία και Σκέψεις για την Αναδόμησή της, Αθήνα: Gutenberg 1980: 76.

⁷⁶⁴ Βλ. Π. Ν. ΣΙΜΩΤΑ, «Αι Θεολογικά Σχολαί Σήμερον», *Κοινωνία* Α' (1987): 282, υποσ. 6.

⁷⁶⁵ Βλ. Α. Β. ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι Πρόσφατες Εξελίξεις των Νομοθετικών και Διοικητικών Ρυθμίσεων για την Ανώτατη Παιδεία στην Ελλάδα*, (Διατριβή), Αθήνα 1990: 279.

⁷⁶⁶ Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Το Πνευματικό μου Ταξίδι ως Φοιτητή της Θεολογίας, ως Εκκλησιαστικού Ηγέτη της Νεολαίας και ως Πανεπιστημιακού Δασκάλου», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 209.

⁷⁶⁷ Βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, «Η Ταυτότητα των Ελλήνων. Τρόποι Αυτοπροσδιορισμού και η Επίδραση της Ελληνικής Ορθοδοξίας», *«Εμείς» και οι «Άλλοι»*. Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα, (επιμέλεια Χ. Κωνσταντόπουλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου), Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος 1999: 148.

⁷⁶⁸ Βλ. Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ, «Ορθόδοξος Χριστιανισμός και Εθνικισμός: Δύο Πτυχές της Σύγχρονης Ελληνικής Πολιτικής Κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1 (1993): 38 «Τα

οποίοι απολαμβάνουν προνόμια και κοινωνική αναγνώριση και από τον εκκλησιαστικό και από τον κοσμικό χώρο, σφυρηλατεί ένα συμπαγές και αδιαπέραστο πεδίο, επενδεδυμένο από την αυτονόητη -ελέω Θεού και νομοθεσίας- δικαίωση οποιασδήποτε επιθυμίας, απόφασης ή πράξης τους.⁷⁶⁹

β. Η Ενδυνάμωση των Κυρίαρχων

Το σώμα των πανεπιστημιακών θεολόγων, όπως είναι λογικό, αντέδρασε έντονα στην έλευση και εφαρμογή του Νόμου 1268/82 στην Σχολή την οποία έλεγχε. Στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, όπως και σε κάθε άλλη σχολή, η διοίκηση εν γένει κατέστη το προνομιακό πεδίο αναπαραγωγής της καθηγητικής εξουσίας.⁷⁷⁰ Εφ' όσον, πλέον, υπάρχει η νομική εξίσωση των ψήφων των καθηγητών με αυτές των μελών Επιστημονικού Διδακτικού Προσωπικού, οι οποίοι, ωστόσο άθροιζαν προσωπικό αριθμητικά υπέρτερο από αυτό των καθηγητών, ο χώρος των καθηγητών επιδόθηκε σε μια μάχη εγγύησης της εξουσίας τους μέσα από τον τρόπο κρίσεως των προς προαγωγήν.⁷⁷¹ Αν και η ομάδα των καθηγητών δεν έχει μια σαφώς καθορισμένη θεσμική δομή και ιεραρχία και συγκροτείται περιστασιακά και άτυπα μέσα στους κόλπους του κάθε Τμήματος,⁷⁷² εντούτοις δεν έχασε την ισχύ και το συμβολικό κεφάλαιο με τον οποίο περιεβάλλετο στο παρελθόν -και τον οποίο, υποτίθεται, θα ακύρωνε ο νέος νόμος- καθώς το προνόμιο του μόνιμου και ανέλεγκτου⁷⁷³ ενδυνάμωσε σε σημαντικό βαθμό ένα προηγούμενο πεδίο, μία ομάδα μυημένων στον μυστικισμό της εξουσίας, την περιγραφή της οποίας επιχειρεί να ανατάμει ο καθηγητής Δημήτρης Τσαρδάκης:

άτομα στην Ελλάδα 'υπάρχουν' (όπως και στην αρχαία Ελλάδα ή άλλες παραδοσιακές κοινωνίες προκαπιταλιστικού τύπου) πρώτα ως μέλη μιας οικογένειας και μιας παρέας και οι σχέσεις τους με τους άλλους χαρακτηρίζονται από δυσπιστία, προνόμια και τον αποκλεισμό του άλλου».

⁷⁶⁹ Ενώπιον μιάς τέτοιας διαμορφωμένης κατάστασης, αντιλήψεις όπως αυτή του πανεπιστημιακού Α. ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ, *Εντός και Εκτός των Πανεπιστημιακών Τειχών*, Θεσσαλονίκη 1981: 32, που αναφέρει ότι «Η πανεπιστημιακή θέση είναι χρέος, δεν είναι δικαίωμα. Δεν είναι περιουσιακό στοιχείο, για ν' αποτελεί αντικείμενο συναλλαγής, αντίδωρο. Είναι ένας θεσμός με περαστικούς θεσμοφύλακες, που έρχονται υποχρεωμένοι και φεύγουν χρεωμένοι», ηχούν μάλλον ως παραφωνία.

⁷⁷⁰ Βλ. Δ. ΚΕΚΟΥ, «Νέο Πλαίσιο Εξουσίας στα ΑΕΙ», *Ο Πολίτης*, τεύχος 49 (1982): 23.

⁷⁷¹ Βλ. Δ. ΚΕΚΟΥ, «Νέο Πλαίσιο Εξουσίας στα ΑΕΙ», *Ο Πολίτης*, τεύχος 49 (1982): 24.

⁷⁷² Βλ. Δ. ΤΣΑΡΔΑΚΗ, *Πανεπιστήμιο και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Παπαζήσης 2000: 46.

⁷⁷³ Βλ. Μ. Α. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, *Αντί-Φωνά*, Θέματα Επιστήμης και Ανθρωπισμού, Αθήνα: Γρηγόρης 2001: 78 «Η επιστήμη δεν προάγεται με τα διπλώματα, αλλά με την προσωπική συμβολή των ερευνητών. Έρευνα -όμως-, που να διαπιστώνει την απόδοσιν των Καθηγητών, δεν υπάρχει στην Ελλάδα, αφού είναι ούτοι μόνιμοι και ανεξέλεγκτοι!».

«Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι η παραγωγή, η εγκαθίδρυση και η κυκλοφορία ‘αληθειών’ είναι το προνόμιο μίας ‘καθοδηγητικής ελίτ’, η οποία σκέφτεται, κρίνει και αποφασίζει σύμφωνα με τους ορισμούς της. Ό,τι κινείται έξω από τη δική της οπτική είναι ύποπτο και πρέπει να αντιμετωπίζεται ως βδελυρόν. Αυτή είναι η τεχνολογία της επιτήρησης και του αποκλεισμού, η οποία εγγράφεται σε ένα παίγνιο εξουσίας, δηλαδή σε ένα σύστημα σχέσεων κυριαρχίας και υποτέλειας. Έτσι, δικαιώνεται μία πρωτότυπη αντίληψη, ότι αυτοί νομιμοποιούνται να διαφωτίζουν τους ‘αμαθείς’ ή τους ‘ημιμαθείς’, ανήκουν σε ένα ‘είδος’, το οποίο καταξιώθηκε μέσα από μία προηγούμενη διαδικασία μύησης και, ακριβώς, εξ αυτού και μόνου του γεγονότος, θέτουν τον εαυτό τους υπεράνω κάθε αμφισβήτησης και κριτικής. Παράγουν επικριτικούς λόγους και ‘αλήθειες’, για να μπορούν να αυτοπροσδιορίζονται σε σχέση με το θύμα τους. [...] Τίποτε δεν είναι πιο χυδαίο αλλά συγχρόνως και πιο βαρετό, να βλέπεις όλους τους ‘άλλους’ κάτω από ένα φανταστικό σχέδιο ταυτότητας, που δημιουργήσες εσύ για τον εαυτό σου. Με ψυχιατρικούς όρους, αυτός ο μηχανισμός της ολοκληρωτικής απώλειας συνείδησης αργά ή γρήγορα οδηγεί στην παραφροσύνη».⁷⁷⁴

Αυτός ο αυτοεγκλωβισμός των πανεπιστημιακών θεολόγων στο είδωλό τους και η ταυτόχρονη, τιτανική γιγάντωσή της στην κατηγορία του Απόλυτου, με θεολογικούς όρους δηλαδή η «αυτοειδωλοποίησή» του, εκδηλώνει όλο το εξουσιαστικό φορτίο του στην διαδικασία επιλογής του υφισταμένου τους προσωπικού. Σε τούτη την περίπτωση, το δυαδικό μοντέλο του δυνατού/αδύναμου, εξουσίας/υποταγής, πάτρωνα/πελάτη αποκαλύπτει το κοινωνικό πρόσωπο, όχι μόνο των καθηγητών, αλλά και όσων δέχονται να υποστούν την διαδικασία της αναμέτρησης μαζί τους.⁷⁷⁵ Η σχεδόν πλήρης έλλειψη διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των δύο ομάδων, εδράζεται στην αχλύ ενός ευδιάκριτου τρόμου εκ μέρους των καθηγητών, ενός τρόμου ο οποίος σκληραίνει έτι περαιτέρω την σύνολη διαδικασία. Μπορούμε να προσεγγίσουμε με ψυχολογικούς όρους αυτόν τον τρόπο, όπως τον περιγράφει ο π. Φιλόθεος Φάρος:

⁷⁷⁴ Βλ. Δ. ΤΣΑΡΔΑΚΗ, *Πανεπιστήμιο και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Παπαζήσης 2000: 69-70.

⁷⁷⁵ Βλ. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, «Το Κύκλωμα», *Η Νεοελληνική Ταυτότητα*, Αθήνα: Γρηγόρης 1989³:125 «Και οι τρεις αυτοί παράγοντες στην Ελλάδα (κοινωνική αγωγή, οικογενειακή αγωγή και κρατική παιδεία) συντηρούν ένα ψυχολογικό πρότυπο κοινωνικής συνύπαρξης, που προϋποθέτει οπωσδήποτε την πόλωση υποταγής και εξουσίας. Εξουσιάζω δεν σημαίνει διακονώ, σημαίνει υποτάσσω, είτε πατέρας είμαι είτε υπουργός. Και υποτάσσομαι, σημαίνει αμύνομαι στην κατανόηση, λειτουργώντας διασπαστικά».

«Μέρος αυτού του τρόμου προέρχεται ασφαλώς από μια βασανιστική αίσθηση εσωτερικής ανεπάρκειας, που πρέπει να τους κατατρώχει. Πρόκειται για το φόβο ότι αν τους πλησιάσουν οι μαθητές τους θα ανακαλύψουν την εσωτερική τους κενότητα, εξ ου και τα εξωφρενικά δείγματα αυταρχικής συμπεριφοράς και καταδυναστεύσεως του φοιτητή, που δίνουν την εντύπωση ότι έχουν ληφθεί αυτούσια από τις πιο σκοταδιστικές περιόδους της ιστορίας του ανθρωπίνου πνεύματος. Το γεγονός δε ότι οι φοιτητές ανέχονται τέτοιες εξωφρενικές εκδηλώσεις δεσποτισμού, δείχνει αναμφίβολα πόσο χαμηλής αυτοεκτιμήσεως είναι και πως είναι διατεθειμένοι να δεχθούν οποιοδήποτε εξευτελισμό, για να εξασφαλίσουν τον επιούσιο και μάλιστα χωρίς μόχθο».⁷⁷⁶

Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, οι υφιστάμενοι, οι οποίοι αποτελούν, τρόπον τινά, και την διάδοχη κατάσταση της κυρίαρχης ομάδας των πανεπιστημιακών θεολόγων, διαμορφώνονται «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση» των ίδιων των καθηγητών, πολλές φορές ακόμα και με εξωπανεπιστημιακά κριτήρια, ενώ χαρακτηρίζονται από ηττοπάθεια και φυγή ενώπιον διοικητικών ευθυνών.⁷⁷⁷ Με αυτόν τον τρόπο, ο εν λόγω μηχανισμός όχι μόνο κραταιώνεται, αλλά και αναπαράγεται, καθώς οι νυν υφιστάμενοι, όταν και εφόσον χρειασθεί να γίνουν προϊστάμενοι, θα επαναλάβουν με θρησκευτική ευλάβεια το υπόδειγμα που γνώρισαν και βίωσαν οι ίδιοι.⁷⁷⁸ Η νομιμοποίηση αυτών των μορφών εξουσίας εντός του πεδίου των πανεπιστημιακών θεολόγων, προλαμβάνεται επιπλέον μέσα από θεολογικούς τρόπους σκέψης και πράξης, εφ' όσον θεωρείται ως μαθητεία στην ορθόδοξη αρετή της ταπείνωσης και εγγράφεται στα σχήματα αντίληψης των μαθητευομένων ως «*θεολογία των καθηγητών*».⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ Φ. ΦΑΡΟΥ, π., «Εκκλησιαστική Ζωή και Θεολογία. Από την Αλληλοσυμπλήρωση στην Αλληλοϋπονόμευση (β' μέρος)», *Σύναξη* 38 (1991): 34-35.

⁷⁷⁷ Βλ. Ε. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ-ΠΙΣΙΝΑ, «Ιστορική Αυτοσυνειδησία και Θεολογική Διδαχή», *Σύναξη* 73 (2000): 71 «Η γενικότερη δυσλειτουργία δεν μπορεί όμως να αποσείσει και τις προσωπικές ευθύνες από καθηγητές των ΑΕΙ, συχνά υπεύθυνους για την επιλογή προσώπων στις Σχολές με εξωπανεπιστημιακά κριτήρια, ακόμα και όταν (σε λίγες περιπτώσεις) το μόνο που θα μπορούσε να τους καταλογίσει κανείς είναι η ηττοπάθεια και η φυγή μπροστά στις διοικητικές ευθύνες».

⁷⁷⁸ Βλ. Α. ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ, *Το Πανεπιστήμιο Μέσα από τις Σελίδες ενός Ημερολογίου*, Θεσσαλονίκη 1984: 55 «[...] πανεπιστημιακοί-αναρριχώμενοι του τύπου 'επιτρέπετε κ. Καθηγητά να υποβάλουμε τα σέβη μας;', όταν έγιναν καθηγητές επιζητούσαν άλλους, που να υποβάλλουν αυτοί πια τα σέβη τους σ' αυτούς (μια ιδέα που τους ηδόνιζε όλα τα χρόνια της αναμονής)».

⁷⁷⁹ Μια τέτοια θεολογική εγγραφή μόνο ως «θεολογία των καθηγητών» θα μπορούσε να σταθεί, χωρίς, όμως, καμμία στήριξη και νομιμοποίηση στον χώρο της ορθόδοξης Θεολογίας. Βλ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Εκκλησία και Θεολογία», *Εκκλησία ΝΘ'* (1982): 438-439 «Και πράγματι, δεν υπάρχει Ορθόδοξος Θεολογία ως εξεκκλησιαστική ή ιδιωτική ή υποκειμενική ή ακαδημαϊκή ή ορθολογιστική ή 'θεολογία των καθηγητών', κατά τα προτεσταντικά πρότυπα».

γ. Η Είσοδος των Νεοεισερχόμενων

Το Βοηθητικό Διδακτικό Προσωπικό των πανεπιστημίων, το οποίο πραγματοποίησε την μαζική είσοδό του στον χώρο τις δεκαετίες 1960 και 1970, εμφανίστηκε ως αντιστάθμισμα της ραγδαίας αύξησης των φοιτητών.⁷⁸⁰ Προκρίθηκε αυτή η λύση, αντί της αύξησης του αριθμού των καθηγητών, ώστε να διατηρηθεί τρόπος τινά η ισορροπία μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ο αριθμός τους στα τέλη της δεκαετίας του 1970 να φθάσει περίπου του 4.500.⁷⁸¹ Έτσι, το έτος 1968, μεσούσης της στρατιωτικής δικτατορίας, αποφασίζεται η στελέχωση των πανεπιστημίων με ειδικό βοηθητικό προσωπικό, καλύπτοντας με αυτόν τον τρόπο ένα πάγιο αίτημα του διδακτικού προσωπικού. Με τον Α.Ν. 553, της 19^{ης} Σεπτεμβρίου 1968/ Φ.Ε.Κ. 210, τ. Α', καθιερώνεται, για πρώτη φορά, ο νέος θεσμός των βοηθών-επιμελητών, σε συνάρτηση με τον αριθμό των φοιτητών εκάστης Σχολής.⁷⁸² Τα μέλη τους διακρίνονται κυρίως σε επιμελητές, οι οποίοι συνήθως ήταν κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος, και σε βοηθούς, οι οποίοι εκτός από πτυχίο πιθανόν να διέθεταν μεταπτυχιακό δίπλωμα ή και διδακτορικό.⁷⁸³ Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος προέβλεπε μία θέση επιμελητή και πέντε βοηθών ανά έδρα, ο χρόνος υπηρεσίας και των δύο βαθμίδων περιοριζόταν σε μία τριετία, με μέγιστο όριο ανανέωσης τα δεκαπέντε χρόνια, ενώ ως προϋπόθεση για την δεύτερη και τρίτη ανανέωση τίθονταν για τους επιμελητές η διδακτορική διατριβή και για τους βοηθούς μια επιστημονική εργασία και κατόπιν για τους πρώτους η υφηγεσία και για τους δεύτερους η διατριβή.⁷⁸⁴

Στην Θεολογικές Σχολές ειδικότερα, διορίζονται στις θέσεις αυτές πτυχιούχοι της Θεολογίας, οι οποίοι είχαν την ευκαιρία να εξελιχθούν μακροπρόθεσμα, κατόπιν επιτυχούς περατώσεως των διδακτορικών τους σπουδών και αναλόγως προς το εν γένει ερευνητικό τους έργο, αλλά και το γνωστικό τους επίπεδο, σε θέσεις

⁷⁸⁰ Βλ. Α. Α. ΚΙΝΤΗ, *Η Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα*. Ανατομία και Σκέψεις για την Αναδόμησή της, Αθήνα: Gutenberg 1980: 79-80.

⁷⁸¹ Βλ. «100 Ημέρες Απεργίας του Επιστημονικού και Διδακτικού Προσωπικού των Πανεπιστημίων», (Συζήτηση με τους Φιλάρετο Αλικαρίδη, Δημήτρη Αντωνάκη, Άννυ Βρυχέα, Τόνια Μοροπούλου, Αριστείδη Μπαλά, Γιώργο Πάσχο, Άλκη Ρήγο και Θεανώ Φωτίου), *Ο Πολίτης* τεύχος 19 (1978): 13.

⁷⁸² Βλ. Κ. ΠΑΠΑΠΑΝΟΥ, *Χρονικό - Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα: Έκδοση Αμερικανικού Κολλεγίου Αθηνών (Pierce College) 1970: 382.

⁷⁸³ Βλ. Μ. ΔΡΕΤΤΑΚΗ, *Οι Σχολές Κοινωνικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών στην Ελληνική Ανώτατη Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήσης 1977: 69.

⁷⁸⁴ Βλ. Δ. Π. ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΥ, *Θεσμικό Πλαίσιο Λειτουργίας των ΑΕΙ: Συγκέντρωση Εξουσίας-Διάχυση Κοινωνικού Ελέγχου*, (Διατριβή), Αθήνα 1994: 134-135.

επιμελητών, υφηγητών και καθηγητών.⁷⁸⁵ Το έργο τους περιελάμβανε την διεξαγωγή ασκήσεων και φροντιστηρίων για τους φοιτητές, το γενικότερο ερευνητικό έργο της Σχολής (προσωπικό τους, του καθηγητή της έδρας, ή αμοιότερων), ενώ οι επιμελητές επιφορτίζονταν επιπλέον με την διδασκαλία, κατόπιν αναθέσεως από τον καθηγητή και έγκριση της Σχολής, ειδικών μαθημάτων της έδρας προς τους προπτυχιακούς φοιτητές.⁷⁸⁶

Μια τέτοια έμμισθη θέση εντός του πανεπιστημίου, όπως είναι φυσικό, θεωρείτο προνομιούχος, εφ' όσον οι μισθοί ήταν μάλλον ικανοποιητικοί και η εργασία, τουλάχιστον στις Σχολές όπου δεν χρειάζονταν εργαστήρια, μειωμένου ωραρίου, ενώ οι ίδιοι οι βοηθοί και επιμελητές ασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά με την εκπόνηση των διδακτορικών τους διατριβών και υφηγεσιών.⁷⁸⁷ Ωστόσο, ο κανόνας που ήθελε το γνωστικό επίπεδο των βοηθών να μην υπερβαίνει τις γνώσεις ενός απλού πτυχιούχου της ίδιας Σχολής, αλλά και ο τρόπος επιλογής τους, χωρίς εξετάσεις, αλλά με μόνη την εισήγηση του καθηγητή της έδρας, συνετέλεσαν από την αρχή στην βαθμιαία υποβάθμισή τους.⁷⁸⁸

Πέρα, όμως, από τα προφανή πλεονεκτήματα ή τις αδυναμίες της θέσης των πανεπιστημιακών βοηθών-επιμελητών, η θέση τους εξαρτάτο από τον καθηγητή της έδρας. Υπήρχε το υπόβαθρο για την ανάπτυξη σχέσεων εξουσίας σε υπερθετικό βαθμό ανάμεσα στους καθηγητές και τους βοηθούς, οι οποίες επεκτείνονταν όχι μόνο στο καθημερινό διδακτικό έργο, αλλά μπορούσαν να αφορούν και στις διαδικασίες συμμετοχής στα όργανα διοίκησης και στον τρόπο λήψης αποφάσεων.⁷⁸⁹ Τούτη η άσκηση εξουσίας εκ μέρους του καθηγητή είναι που αποδίδει στους βοηθούς καθήκοντα επιτηρητών στις εξετάσεις, διορθωτών των φοιτητικών γραπτών, παραδίδοντας συνηθέστατα το μάθημα, ενασχολούμενου συχνά με τις εκδοτικές υποχρεώσεις του καθηγητή, του παρέχοντος γραμματειακή και ερευνητική

⁷⁸⁵ Βλ. Β. Τ. ΓΙΟΥΛΤΣΗ, *Έλληνες Πτυχιούχοι Ορθοδόξων Θεολογικών Σχολών 1941-1975*. Κοινωνιολογική Έρευνα, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1977: 97-98.

⁷⁸⁶ Βλ. Κ. ΑΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑ-ΓΡΙΒΑ, *Η Κατάσταση στα Πανεπιστήμια της Ελλάδας μετά το Νόμο-Πλαίσιο*. (Νόμο 1268/82 «για τη Δομή και Λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων»), Αθήνα 1984: 65.

⁷⁸⁷ Βλ. Κ. ΑΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑ-ΓΡΙΒΑ, *Η Κατάσταση στα Πανεπιστήμια της Ελλάδας μετά το Νόμο-Πλαίσιο*. (Νόμο 1268/82 «για τη Δομή και Λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων»), Αθήνα 1984: 65.

⁷⁸⁸ Βλ. Α. Α. ΚΙΝΤΗ, *Η Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα*. Ανατομία και Σκέψεις για την Αναδόμησή της, Αθήνα: Gutenberg 1980: 209-210.

⁷⁸⁹ Βλ. Μ. ΣΑΜΑΤΑ, «Παράγοντες και Συνέπειες του Πανεπιστημιακού Γραφειοκρατισμού», *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα Σήμερα*. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις, 1^ο Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1990, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1991: 219.

υποστήριξη.⁷⁹⁰ Οι καθηγητές αντιμετώπιζαν σχεδόν πάντα τους βοηθούς ως τους ενδεχόμενους διαδόχους τους στην έδρα, γι' αυτό και κάποιοι φρόντιζαν να καταδεικνύουν τα πιθανά ελλείματά τους, μεγιστοποιώντας έτσι την διάρκεια της καθηγητικής υστεροφημίας τους.⁷⁹¹

Ο κύριος στόχος τούτης της ομάδας ήταν η τελική κατάληψη καθηγητικής έδρας στις σχολές τις οποίες υπηρετούσαν.⁷⁹² Αυτός ο στόχος μοιάζει να εκπληρώθηκε με τον Νόμο 1268/82, ο οποίος προέβλεπε προνομιακές διατάξεις υπέρ των διδακτόρων μελών του Βοηθητικού Διδακτικού Προσωπικού. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 31 του Νόμου αναφέρεται ότι όλοι οι υπηρετούντες σε Α.Ε.Ι. Επιμελητές, Βοηθοί, Επιστημονικοί Συνεργάτες, μόνιμοι ή όχι, οι οποίοι κατέχουν διδακτορικό δίπλωμα, εντάσσονται αυτοδίκαια σε θέσεις Λεκτόρων ή μονίμων Λεκτόρων.⁷⁹³

Ωστόσο, η θέση του Βοηθητικού Διδακτικού Προσωπικού αναβαθμίζεται, καθώς όχι μόνο εξομοιώνονται απόλυτα με τους καθηγητές, αλλά και προάγονται με κλειστές διαδικασίες μέχρι την πρώτη βαθμίδα των καθηγητών.⁷⁹⁴ Επρόκειτο, όπως έχει χαρακτηριστεί από τον καθηγητή Γ. Μαυρογορδάτο, για μια τυπική μορφή «εφαρμοσμένου λαϊκισμού».⁷⁹⁵

Ειδικότερα στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, στην πρώτη φάση εφαρμογής του Νόμου 1268/82, κατέλαβαν θέσεις διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού δεκατέσσερις (14) περίπου Βοηθοί και Επιμελητές, στελεχώνοντας και τα δύο τμήματα της Σχολής. Ήταν οι ακόλουθοι, έτσι όπως αναφέρονται στην Επετηρίδα της Σχολής:⁷⁹⁶

⁷⁹⁰ Βλ. Μ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Ανώτατη Παιδεία - Φοιτητικό Κίνημα*, Αθήνα: Υδροχόος 1973: 43.

⁷⁹¹ Βλ. Α. ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ, *Το Πανεπιστήμιο Μέσα από τις Σελίδες ενός Ημερολογίου*, Θεσσαλονίκη 1984: 41.

⁷⁹² Βλ. Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 2003: 154-155.

⁷⁹³ Βλ. Δ. ΚΛΑΔΗ-Γ. ΠΑΝΟΥΣΗ, *Ο Νόμος Πλαίσιο για τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα*. Τόμος Πρώτος. Κωδικοποίηση Κειμένων-Συμπλήρωμα, Αθήνα/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας 1986: 122.

⁷⁹⁴ Βλ. Κ. ΑΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑ-ΓΡΙΒΑ, *Η Κατάσταση στα Πανεπιστήμια της Ελλάδας μετά το Νόμο-Πλαίσιο*. (Νόμο 1268/82 «για τη Δομή και Λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων»), Αθήνα 1984: 116 «[...] η θέσπιση των προνομιακών διατάξεων υπέρ των διδακτόρων μελών του Ε.Δ.Π., οι οποίοι αφ' ενός μονιμοποιούνται μ' αυτόν σε θέσεις λεκτόρων και με ειδική διάταξη (άρθρ. 13, παραγρ. 4) εξομοιώνονται απόλυτα με τους καθηγητές και αφετέρου προάγονται με κλειστές διαδικασίες μέχρι την πρώτη βαθμίδα των καθηγητών».

⁷⁹⁵ Γ. Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ, *Με το Σπασμένο Χέρι του Κοραή*, Αθήνα: Οδυσσέας 1991: 47-48.

⁷⁹⁶ Βλ. Δ. Α. ΔΕΝΤΑΚΗ, «Ιστορικά Τινά της Θεολογικής Σχολής του εν Αθήναις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου εν οίς και Χρονικόν Σύντομον του Ακαδημαϊκού Έτους 1979-1980», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΔ'* (1979/80): 858.

Επιμελητές

Γεώργιος Αντουράκης (Θεολογικό)

Νικολίτσα Δ. Γεωργοπούλου-Νικολακάκου (Ποιμαντικό)

Βασίλειος Ν. Γιαννόπουλος (Θεολογικό)

Γεώργιος Δ. Μεταλληνός (Θεολογικό)

Γεώργιος Π. Πατρώνος (Θεολογικό)

Πάσχος Β. Πάσχου (Ποιμαντικό)

Λουκάς Χ. Φίλης (Θεολογικό)

Παναγιώτης Ε. Χριστινάκης (Ποιμαντικό)

Διονύσιος Γ. Δακουράς (Θεολογικό)

Αλέξανδρος Μ. Σταυρόπουλος (Ποιμαντικό)

Χαράλαμπος Γ. Σωτηρόπουλος (Θεολογικό)

Βοηθοί

Δημήτριος Β. Γόνης (Θεολογικό)

Ξενοφών Σ. Παπαχαλαράμπους (Θεολογικό)

Κωνσταντίνος Σ. Βλάχος (Ποιμαντικό)

Σε μεταγενέστερες φάσεις οι οποίες συνεχίστηκαν μέχρι και είκοσι χρόνια αργότερα, ακολούθησαν και άλλες προαγωγές σε θέσεις διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού, όπως αυτή του Μάριου Μπέγζου (Θεολογικό) το 1986, αλλά και των Σταμάτη Χατζησταματίου (Θεολογικό), Στέφανου Μανίκα (Θεολογικό) και π. Γεωργίου Ευθυμίου (Ποιμαντικό) το 2003.

Η θέση, αλλά και η εξέλιξη όλων αυτών των νεοεισερχομένων, σύμφωνα με τον νόμο, εξαρτάται απόλυτα από την εξουσία των τακτικών καθηγητικών, οι οποίοι όπως έχουμε ήδη υπογραμμίσει, έδωσε σκληρή μάχη προκειμένου να διατηρήσει τα προνόμια της από την απειλή των «εισβολέων».⁷⁹⁷ Η διατήρηση αυτών των

⁷⁹⁷ Βλ. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ορθοδοξία και Δύση στην Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος 1992: 321-322 «Δυστυχώς, τόσο οι θεσμικές προϋποθέσεις των ελληνικών πανεπιστημίων όσο και το κλίμα ανασφάλειας και εξαρτήσεως που κυριαρχεί στην ελλαδική κοινωνία, δεν ευνόησαν λειτουργίες αξιοκρατικών επιλογών γενικά στον ακαδημαϊκό χώρο. Για πολλές δεκαετίες η πανεπιστημιακή σταδιοδρομία προϋπέθετε –κατά κανόνα– την έγκαιρη προσκόλληση σε κάποιο καθηγητή, που θα εξασφάλιζε με το κύρος και τις γνωριμίες του υποτροφία μεταπτυχιακών σπουδών στον προστατευόμενο. Ακολουθούσε μακρά θητεία σε θέση ‘βοηθού’ με εξευτελιστικές υποχρεώσεις, που συχνά δεν διέφεραν από αυτές του οικιακού παραδουλευτή. Έτσι, όταν έφτανε κάποτε η ώρα της ποθητής κατ'εξουσίας, λειτουργούσε αυτονόητα και το ψυχολογικό σύνδρομο των απαιτήσεων του ευτελιμένου να υποβάνει άλλους νεώτερους στον ίδιο ευτελισμό».

προνομίων επιτεύχθηκε διότι η ανώτερη βαθμίδα των καθηγητών, η οποία ασκεί και αυτή την μορφή συμβολικής βίας, έχουν ήδη εξασφαλισμένη την μονιμότητά τους στην Θεολογική Σχολή, άρα δεν αντιμετωπίζουν προβλήματα ανασφάλειας και επαγγελματικής κατοχύρωσης, σε αντίθεση, βέβαια, με τους λέκτορες οι οποίοι απειλούνται με τον κίνδυνο της στασιμότητας ή ακόμα και της απόλυσης.⁷⁹⁸ Επιπλέον, η βία των υψηλόβαθμων καθηγητών έναντι των χαμηλόβαθμων εκφράστηκε έντονα μέσω της εξουσίας των πρώτων να διαχειρίζονται τον χρόνο των δευτέρων, τον ρυθμό της καριέρας τους, την επιτάχυνση ή την επιβράδυνση της προαγωγής τους.⁷⁹⁹ Οι κυρίαρχοι του πεδίου καθηγητές βασίζουν με αυτόν τον τρόπο την στρατηγική διατήρησης της εξουσίας τους όχι μόνο στην τέχνη του να κάνουν κάποιον να περιμένει, αλλά ταυτόχρονα καλλιεργώντας του έτι περαιτέρω προσδοκίες.⁸⁰⁰ Η επένδυση των χαμηλόβαθμων καθηγητών είναι τέτοια ώστε να υποστούν σχεδόν τα πάντα για να καταφέρουν τον προσδοκώμενο σκοπό.⁸⁰¹ Με αυτόν τον τρόπο οι σχέσεις εξάρτησης όχι μόνο διατηρούνται αλλά και σκληραίνουν ακόμα πιο πολύ, οδηγώντας εν τέλει στην επιβολή δημοσιοϋπαλληλικών κριτηρίων για την προαγωγική εξέλιξή τους.⁸⁰²

Η συμβολική βία των πανεπιστημιακών θεολόγων επηρέασε άμεσα την παραγωγή του επιστημονικού έργου της Σχολής, καθώς η βασικότερη προϋπόθεση για την εξέλιξη ενός πανεπιστημιακού -κι αυτή υπό τον ασφυκτικό έλεγχο των μονίμων καθηγητών- μεταστοιχειώθηκε στο επίπεδο της αναγκαιότητας του «δούναι

⁷⁹⁸ Βλ. Μ. ΣΑΜΑΤΑ, «Παράγοντες και Συνέπειες του Πανεπιστημιακού Γραφειοκρατισμού», *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα Σήμερα*. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις, 1^ο Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1990, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1991: 223 «Ο Νόμος-πλαίσιο έδωσε τη δυνατότητα και στις κατώτερες βαθμίδες των Δ.Ε.Π. να συμμετέχουν στα εκλεκτορικά σώματα για την κρίση ομοιοβάθμων τους και υποψηφίων για κατώτερες βαθμίδες. Ωστόσο το γεγονός ότι τα μέλη Δ.Ε.Π. των βαθμίδων αυτών παράλληλα υποχρεούνται, με κίνδυνο απολύσεως ή στασιμότητας να εξελιχθούν εντός συγκεκριμένου χρονικού ορίου στην επόμενη βαθμίδα, συντέλεσε στη διατήρηση της εξάρτησής τους από τα μέλη Δ.Ε.Π. των ανωτέρων βαθμίδων του Τμήματός τους, τα οποία επειδή έχουν μονιμότητα, δεν αντιμετωπίζουν πρόβλημα ανασφάλειας κι επαγγελματικής κατοχύρωσης. Η υποχρέωση αυτή για εξέλιξη οδήγησε επίσης πολλά Α.Ε.Ι., στην καθιέρωση κρίσεων με καθαρά δημοσιοϋπαλληλικά κριτήρια, χάρη στη συντεχνιακή 'προστασία' των ήδη εκλεγμένων μελών από τους συναδέλφους τους».

⁷⁹⁹ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 88.

⁸⁰⁰ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 89.

⁸⁰¹ Σε μερικές περιπτώσεις, η συμβολική βία μεταμορφωνόταν και σε σωματική βία. Είναι ενδεικτική η μαρτυρία ενός διαλόγου μεταξύ δύο βοηθών στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, ο οποίος αφορούσε τον οξυθύμο και οργίλο χαρακτήρα ενός πανεπιστημιακού θεολόγου: «Μπορεί να σε χαστουκίσει, αλλά θα σε αναδείξει!», βλ. Γ. ΦΡΑΓΚΙΑΔΑΚΗ, π., *Φοιτητικές Αναζητήσεις*, Χαϊδάρη: Σαίτης 2007: 14, υποσημ. 17.

⁸⁰² Βλ. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, «Ανυπόληπτη Εξουσία», *Παιδεία και Γλώσσα*. Επικαιρικά Παλινωδούμενα, Αθήνα: Πατάκης 2000: 143 «Είμαστε η μόνη χώρα στον κόσμο όπου η ακαδημαϊκή εξέλιξη ακολουθεί τη διαδικασία της αυτονόητης δημοσιοϋπαλληλικής προαγωγής».

και λαβείν» μεταξύ των επιμέρους ομάδων.⁸⁰³ Αν και η εισαγωγή του 1268/82 στόχευε μεταξύ άλλων και στην στελεχική και λειτουργική ανανέωση του ελληνικού πανεπιστημίου, ωστόσο στην πράξη επέφερε και αντιφατικά αποτελέσματα.⁸⁰⁴ Τούτο συνάγεται από το γεγονός ότι δεκαπέντε χρόνια αργότερα, λίγοι νέοι επιστήμονες κατόρθωσαν να ενταχθούν ως μέλη ΔΕΠ στα ελληνικά πανεπιστήμια, καθώς είχε ήδη συντελεσθεί ο κορεσμός τους από το παλαιό Βοηθητικό Διδακτικό Προσωπικό.⁸⁰⁵

Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε ότι ένας τέτοιος μηχανισμός λειτουργεί στην βάση της αστυνομικής νοοτροπίας,⁸⁰⁶ η οποία επιδιώκει αφ' ενός τον έλεγχο και την χειραγώγηση των νεοεισερχόμενων, καθώς δεν υπάρχουν περιθώρια αμφισβήτησης της εξουσίας των κυρίαρχων, αφ' ετέρου την μόνιμη εξάρτησή του από τον κυρίαρχους, καθώς οι πρώτοι έχουν έχοντας πάντοτε την ανάγκη κάλυψης και προστασίας άνωθεν, αλλά ακόμη οφείλουν να διατηρούν την αίσθηση της «νόμιμης φιλοδοξίας», δηλαδή να μην λησμονούν ότι ο ρυθμός της πανεπιστημιακής ζωής και εξέλιξής του είναι αποτέλεσμα της προσωπικής εσωτερίκευσης των δομών μιας πιθανής καριέρας του.⁸⁰⁷ Μια τέτοια στωική ανεκτικότητα και έλλειψη διάθεσης απομύθευσης του πανεπιστημιακού χώρου δηλώνει μάλλον ξεκάθαρα την αποδοχή και οικειοποίηση της συμβολικής βίας των υψηλόβαθμων ιεραρχικά καθηγητών από το κατώτερο διδακτικό προσωπικό, παγιώνοντας το *habitus* των πανεπιστημιακών θεολόγων εν προκειμένω, το οποίο απαιτεί την νομοτελειακή, φυσική αποδοχή ενός οικείου συστήματος εξουσίας.⁸⁰⁸ Εξ άλλου, οι διαθέσεις τις οποίες όφειλε να εγκολπωθεί ο νεοεισερχόμενος λέκτορας ή χαμηλόβαθμος καθηγητής, συνίσταντο στο ήθος το οποίο προσιδιάζει στην θέση του εντός του πεδίου (τουτέστιν στο

⁸⁰³ Βλ. Μ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Κρίση των ΑΕΙ Κρίση Θεσμική και Κοινωνική», *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα Σήμερα*. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις, 1^ο Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1990, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1991: 22.

⁸⁰⁴ Βλ. Μ. ΣΑΜΑΤΑ, «Παράγοντες και Συνέπειες του Πανεπιστημιακού Γραφειοκρατισμού», *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα Σήμερα*. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις, 1^ο Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1990, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1991: 221-222.

⁸⁰⁵ Βλ. Σ. ΠΕΡΣΙΔΗΣ, *Το Πανεπιστήμιο του Μέλλοντος*, Αθήνα: ΕΣΠΙ Εκδοτική 1998: 61.

⁸⁰⁶ Βλ. Γ. Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗ, *Ανάλυση της Νεοελληνικής Αστικής Ιδεολογίας (Από το 1880 ως και Σήμερα)*, Αθήναι 1975: 166.

⁸⁰⁷ Βλ. . P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 155 «But the true regulator is none other than that sort of *sense of legitimate ambition* (for oneself) which leads a person to feel both stimulated and authorized to claim a post as his due, or to do whatever is necessary to obtain one, that sense of the rhythm of university life which cannot be understood otherwise than as the effect of the personal internalization of the structures of probable careers (for the whole of a generation and for a particular individual endowed with particular properties)».

⁸⁰⁸ Βλ. Ζ. Κ. ΠΑΛΗΟΥ-Ο. Α. ΚΥΡΙΑΖΗ, «Οι Έλληνες Πανεπιστημιακοί», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 2-3 (1999): 221-222.

ανύπαρκτο ή πολύ μικρό πολιτιστικό κεφάλαιο), όπως το καθόριζαν οι υψηλόβαθμοι κάτοχοι του πολιτιστικού κεφαλαίου, δηλαδή την «υπομονή» και την «σεμνότητα».⁸⁰⁹ Ο αγώνας για επιβίωση των λεκτόρων απαιτούσε και απαιτεί την προσαρμογή του λιγότερου ισχυρού μέρους σε κανόνες που προσιδιάζουν στις βίαιες διαδικασίες φυσικής επιλογής.⁸¹⁰

⁸⁰⁹ Βλ. . P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 116.

⁸¹⁰ Βλ. Μ. TZANH, *Η Κυριαρχία των Κινήτρων*. Η Κοινωνική Προέλευση των Μελών Δ.Ε.Π. των Ελληνικών Α.Ε.Ι., Αθήνα: Γρηγόρης 1993: 119.

ΜΕΡΟΣ Δ΄
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ ΘΕΟΛΟΓΩΝ
ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

Κεφάλαιο 14. Ιδεολογικές Θέσεις των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

α. Αντικομμουνισμός

α.1. Θεμελιώνοντας Θεολογικά την Κοινωνική Ανισότητα

Ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ είναι ο πρώτος από τους πανεπιστημιακούς θεολόγους ο οποίος επιχειρεί να αρθρώσει μια ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ του Χριστιανισμού και του Σοσιαλισμού. Έχοντας σπουδάσει θεολογία στην Θεολογική Σχολή της Αγίας Πετρούπολης στην προεπαναστατική Ρωσία, γνωρίζοντας την γλώσσα και την καθημερινότητα της χώρας, ήταν περίπου αυτονόητο ότι θα αναδεικνυόταν ως ο επιφανέστερος, ίσως, εκπρόσωπος της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας στον χώρο της Θεολογικής Σχολής Αθηνών.

Σημείο εκκίνησης της αντιπαράθεσης του Παπαμιχαήλ είναι η αμφισβήτηση του προσώπου του Ιησού και του Χριστιανισμού από τον γερμανό σοσιαλιστή θεολόγο Albert Kalthoff. Ο τελευταίος επισημαίνει ότι ο Χριστιανισμός συγκροτήθηκε ως θρησκευτικό ρεύμα συμπυκνώνοντας αφενός τις μεσσιανικές ιδέες του εβραϊκού προφητισμού, οι οποίες εξέφραζαν την ιδεολογία -κομμουνιστικών τάσεων- της μοναστικής κοινότητας των Εσσαίων και αφετέρου των καταπιεσμένων προλετάρων της Παλαιστίνης, οι οποίοι πραγμάτωσαν οργανικά την εσχατολογική Βασιλεία του Θεού στην εκκλησία.⁸¹¹

Ενώπιον της ιδεολογικής αμφισβήτησης του εκκλησιαστικού οργανισμού, ιδίως στον ελλαδικό χώρο από το κομμουνιστικό κίνημα, ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ πιστεύει πώς είναι αυτονόητο καθήκον της εκκλησίας *«η αδιάλειπτος και συστηματική διαφώτισις του ελληνικού εργατικού κόσμου δια διδασκαλίας καταλλήλου περί της θρησκείας του ελληνικού λαού, καθ' ής να κατακραυγάζωσιν οι Έλληνες 'προλετάριοι' διδάσκονται υπό ανθρώπων ξένων προς την ελληνικήν φυλήν και τα ελληνικά ιδανικά, οργάνων σκοτίων προπαγανδών, σατανικώς μούντων και την σπουδάζουσαν ελληνικήν νεότητα εις τα μυστήρια της αθείας και του σοσιαλισμού»*.⁸¹² Ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ αναλαμβάνει να αποδείξει ότι το σημείο στο οποίο θεμελιώνεται ο Σοσιαλισμός, δηλαδή η απαίτηση για κοινωνική δικαιοσύνη σε όλη την ανθρωπότητα, είναι μία φενάκη, ένα απατηλό ψεύδος, ενώ κατ' αντιστοιχία η κοινωνική ανισότητα,

⁸¹¹ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Ο Ιησούς Χριστός ως Ιστορικό Πρόσωπον*, Αθήνησιν 1921: 40.

⁸¹² Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Χριστιανισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήναι 1921³: 97-98.

η φτώχεια και η ένδεια, είναι καταστάσεις καθοσιωμένες θρησκευτικά. Για να στηρίξει την άποψή του αυτή, υποστηρίζει ότι η κοινωνική ανισότητα, την οποία ορίζει ως «*εν γένει ειπείν, το να μην έχωσιν όλοι οι άνθρωποι τα αυτά και ίσα δικαιώματα και καθήκοντα*»,⁸¹³ για την εξάλειψη της οποίας μάχεται ο Σοσιαλισμός, είναι μέρος της φύσης των ανθρώπων, η οποία έχει το ομολόγό της, για παράδειγμα, στη διαφορά των χαρισμάτων και των κλίσεων, στην διαφορά των φύλων και στην διαφορά των ατομικών ιδιοτήτων.⁸¹⁴ Θεωρεί το φαινόμενο της κοινωνικής ανισότητας φυσικό, αιώνιο, αναλλοίωτο, καθώς πάντοτε θα συνυπάρχουν ο πλούτος και την φτώχεια,⁸¹⁵ αποδίδοντάς του μία σχεδόν ιεροφανειακή ιδιότητα. Άρα οποιαδήποτε απόπειρα πολιτικής λύσης του κοινωνικού προβλήματος, καθίσταται απλώς ουτοπία.⁸¹⁶

Ωστόσο, στην προσπάθειά του να αναιρέσει το ιδεολογικό οπλοστάσιο του Σοσιαλισμού, αναδεικνύεται η άγνοια του Γρηγόριου Παπαμιχαήλ όχι μόνο για την κοινωνική πραγματικότητα της χώρας του, αλλά και για το περιεχόμενο και τα εργαλεία του Σοσιαλισμού που επιχειρεί να αναιρέσει. Σύμφωνα με την ταξική ανάλυση που αποπειράται, δηλώνει με όλο το κύρος του πανεπιστημιακού καθηγητή ότι «*Η Ελλάδα δεν είναι χώρα εργατική, δηλαδή κοιτίς και τροφός προλεταριάτου. Πάντες σχεδόν οι Έλληνες αποτελούσι πληθυσμόν αστικών, και αυτοί οι εργάται. Η ιδιοκτησία είναι η βάσις, ο σκοπός και το όνειρο του Έλληνος, ολίγοι δ' είναι οι άνευ ιδιοκτήτου γης αγρόται ενταύθα*».⁸¹⁷ Η ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου για τον Γρηγόριο Παπαμιχαήλ αποτελείται στην πλειονότητά της από μικροαστούς, ενώ η εργατική τάξη δεν είναι παρά μια μικρή και ασήμαντη μειοψηφία, στην οποία δεν είναι νόμιμο να αναγνωρισθεί το δικαίωμα για πάλη και κοινωνικούς αγώνες, ή με άλλα λόγια «*η αξίωσις να διευθετή αυτή αυθαιρέτως τον βίον της χώρας, μοναρχικά ιδιοποιουμένη δικαιώματα οχλοκρατικού αυταρχικού ρυθμού της ζωής των πολλών*».⁸¹⁸ Πιστεύει ότι η εργατική τάξη στην Ελλάδα είναι εύρωστη και ακμαία, γι' αυτό και ο Σοσιαλισμός δεν θα βρεί πρόσφορο έδαφος ανάμεσά της, καθώς «*ο εργάτης κερδίζει ασυγκρίτως περισσότερα ή οιοσδήποτε κοινός αστός ή υπάλληλος*».⁸¹⁹ Στην Ελλάδα δεν υπάρχει η πάλη των τάξεων, για τον απλούστατο λόγο ότι η ελληνική κοινωνία

⁸¹³ Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Σοσιαλιστικών Ειδώλων Κατάλυσις*, εν Αλεξανδρεία 1912: 15.

⁸¹⁴ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Χριστιανισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήναι 1921³: 42-43.

⁸¹⁵ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Το Πρόβλημα και η Λύσις», *Ο Ποιμήν* 3 (1935): 321.

⁸¹⁶ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Το Πρόβλημα και η Λύσις», *Ο Ποιμήν* 3 (1935): 326.

⁸¹⁷ Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Κομμουνιστικά Κρούσματα», *Εκκλησία Γ'* (1925): 42.

⁸¹⁸ Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Κομμουνισμός», *Εκκλησία Α'* (1923): 134.

⁸¹⁹ Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Χριστιανισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήναι 1921³: 93.

αγνοεί την ταξική διαίρεση, γι' αυτό κάθε εξέγερση εναντίον της -ολιγαριθμης εξάλλου- αστικής τάξης είναι τεχνητή, επιβαλλομένη έξωθεν και στρεφόμενη κατά των ίδιων των εργατών.⁸²⁰

Η δυστυχία και οι απάνθρωπες συνθήκες ζωής πάντα σύμφωνα με τον Γρηγόριο Παπαμιχαήλ δεν είναι οι καρποί της φτώχειας και της ένδειας, αλλά του ανθρώπινου ανικανοποίητου, της ματαιοδοξίας της ανθρώπινης φύσης. Τα πλούτη των αστών δεν είναι η αιτία της βασάνου των προλετάρων, διότι «της αυταρκείας επιτυγχανομένης, ο πτωχός ου μόνον αποβαίνει ίσος προς τον πλούσιον, αλλά και καθίσταται ευτυχέστερος».⁸²¹ Ο συνειδητός χριστιανός διαθέτει καρτερία ενώπιον της φτώχειας, της ένδειας και της στέρησης, σε αντίθεση με τον άθεο Σοσιαλισμό ο οποίος εισηγείται εξέγερση και επανάσταση.⁸²² Άρα τότε μόνον θα αποδείξει ότι είναι αληθινός χριστιανός, όταν παραμείνει πιστός στην χριστιανική διδασκαλία και δεν παρασυρθεί από τις ιδεολογικές σειρήνες του Σοσιαλισμού. Πολύ περισσότερο που η ιστορία έχει αποδείξει ότι οι ευνοϊκές συνθήκες ζωής μάλλον φθείρουν να εξασθενούν τον άνθρωπο, ενώ μόνον οι δοκιμασίες, οι θλίψεις και οι στερήσεις δημιουργούν αληθινούς και ηθικούς ανθρώπους.⁸²³ Ό,τι μένει ως επιστέγασμα της ιδεολογικής βάσης του Παπαμιχαήλ είναι η φιλανθρωπία ως αναγκαία και ικανή συνθήκη για την ανακούφιση της εργατικής τάξης και η συνεχιζόμενη πατρωνεία της από θεσμούς όπως η εκκλησία.⁸²⁴

Ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ προσπαθεί να πείσει ότι η τυχόν άρση της κοινωνικής ανισότητας από την ανθρωπότητα δεν θα έρθει με πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες, αλλά με την εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας σε οικουμενική κλίμακα. Χρειάζεται κατ' αυτόν και οι εργάτες και οι καπιταλιστές να γίνουν απλώς «καλοί άνθρωποι».⁸²⁵ Η μεθοδολογική του πρόταση υπερτονίζει τον παράγοντα της ανθρώπινης ατομικότητας, εξαφανίζοντας ταυτόχρονα εντελώς οποιαδήποτε κοινωνική ανάλυση ή ιστορική αίσθηση της πραγματικότητας. Τούτη η αντίληψη την οποία καλλιεργεί, ότι η πλήρης επικράτηση των χριστιανικών ιδεών θα

⁸²⁰ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Χριστιανισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήναι 1921³: 94.

⁸²¹ Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Χριστιανισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήναι 1921³: 44.

⁸²² Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Χριστιανισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήναι 1921³: 45-46.

⁸²³ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Πώς Λύεται το Κοινωνικόν Πρόβλημα», *Εκκλησία Α'* (1924): 388.

⁸²⁴ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Καινά Δαιμόνια (Περί Σοσιαλισμού)», *Πάντανος 2* (1909/10): 938.

⁸²⁵ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Χριστιανισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήναι 1921³: 58 «καλοί κεφαλαιούχοι οι βιομήχανοι, ήτοι χρηστοί, φιλάνθρωποι, προνοητικοί, δίκαιοι και αγαθοί, και καλοί εργάται, τίμιοι δήλα δη, πιστοί, πρόθυμοι και ειλικρινείς. Η κοινωνική του Χριστού διδασκαλία αποβλέπει εις την απεργασίαν τοιούτων επί μέρους ανθρώπων, η κλείς δε των εξωτερικών οικονομικών αυτών σχέσεων εύρηται εν τω ατομικώ εκάστου χαρακτήρι».

λύσει αυτόματα το κοινωνικό πρόβλημα, είναι ουσιαστικά η πλήρης αναίρεση και διαστρέβλωση του χριστιανισμού, καθώς στοχεύει στην επίτευξη της χλιαστικής ουτοπίας με χριστιανική επικάλυψη. Ενώ αντιλαμβάνεται ότι η μαρξιστική κριτική εναντίον της εκκλησίας εδράζεται στην ιστορική θεώρηση της δεύτερης ως δομής κοινωνικής εκμετάλλευσης, αρνείται να αντιμετωπίσει κριτικά και ιστορικά τις συγκεκριμένες αιτιάσεις, αλλά εξαντλείται σε απολογητικού τύπου επιχειρήματα, τα οποία εγγίζουν τα μονομερή όρια, ενώ στερούνται οποιασδήποτε κοινωνικής και πολιτικής ανάλυσης.⁸²⁶

α.2. Η Αντικομμουνιστική Εκκλησία

Πιστοί στον δρόμο που άνοιξε ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ στον αγώνα ενάντια στον Σοσιαλισμό μένουν και οι επόμενοι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, οι οποίοι ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο ζήτημα. Οι Παναγιώτης Τρεμπέλας, Αμίλκας Αλιβιζάτος, Νικόλαος Λούβαρης και Γεράσιμος Κονιδάρης τάχθηκαν ο καθένας -σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό- αντίπαλοι των σοσιαλιστικών ιδεών, ενορχηστρώνοντας την κληρονομιά του Παπαμιχαήλ.

Η μαρξιστική ιδεολογία συνεπάγεται πολιτιστική οπισθοδρόμηση, καθώς χρησιμοποιεί εξαιρετικά βίαια μέσα για την επίτευξη των στόχων της,⁸²⁷ τονίζει ο Νικόλαος Λούβαρης, μετέπειτα υπουργός Παιδείας στην κατοχική κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη.⁸²⁸ Γι' αυτό και ο Χριστιανισμός, που βρίσκεται στους αντίποδες του Μαρξισμού, οφείλει να αναπτύξει τα ιδιάζοντα εγγενή χαρακτηριστικά του. Η φύση και ο χαρακτήρας της κοινωνικής μαρτυρίας της εκκλησίας εδράζεται, κατά τον

⁸²⁶ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Κομμουνισμός και Χριστιανισμός: Διατί ο Κομμουνισμός Πολεμεί τον Χριστιανισμό», *Εκκλησία ΚΖ'* (1950): 319.

⁸²⁷ Βλ. Ν. Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ, «Ο Πολιτισμός του Μπολσεβικισμού», *Γρηγόριος ο Παλαμάς Δ'* (1920): 51.

⁸²⁸ Βλ. Γ. Ν. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, επιμ. Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα: Προσκήνιο 2001: 19-20. Σύμφωνα με τον Ι. Γ. ΤΙΜΑΓΕΝΗ, «Ο Νικόλαος Λούβαρης και οι Θεολόγοι της Μέσης Εκπαιδεύσεως», *Οι Τρεις Ιεράρχαι* 82 (1991): 47, ο Λούβαρης, κατά τη διάρκεια της υπουργείας του (1943) βοήθησε πολύ τον κλάδο των θεολόγων. Χαρακτηριστικά: «Είς τους παλαιότερους εξ ημών, ότι μέχρι και του 1943 οι θεολόγοι καθηγηταί της Μέσης Εκπαιδεύσεως δεν είχαν το δικαίωμα προαγωγής εις τον βαθμόν του Γυμνασιάρχου. Το δικαίωμα τούτο είχαν μόνον οι Φιλολόγοι. Προσέτι, οι Θεολόγοι, προκειμένου να προαχθούν, έπρεπε να επιθεωρηθούν υπό Φιλολόγου Γενικού Επιθεωρητού, διότι δεν υπήρχον Θεολόγοι Γενικοί Επιθεωρηταί, ούτε είχαν ούτοι δικαίωμα προαγωγής εις τον βαθμόν τούτον. Τούτο ήτο άκρως ταπεινωτικόν δια τον Θεολογικόν κλάδον, διότι –αν δεν με απατά η μνήμη μου– δια τας ειδικότητας Μαθηματικών και Φυσικών υπήρχον ειδικοί Γενικοί Επιθεωρηταί. Τέλος, μεταξύ των μελών του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου δεν υπήρχε, κατά νόμον, Θεολόγος Ανώτατος Εκπαιδευτικός Σύμβουλος. Εν τελευταία δε αναλύσει οι Θεολόγοι Καθηγηταί εκρίνοντο(!) υπό φιλολόγων Γενικών Επιθεωρητών [...] Μεταξύ αυτών, λοιπόν, έπραξε (σ.σ. ο Λούβαρης ως Υπουργός Παιδείας) και τούτο το σπουδαιότατον, το μέγα δια τους Θεολόγους καθηγητάς: Έδωκε και εις αυτούς, δια νόμον, το δικαίωμα της προαγωγής: α) Είς τον βαθμόν του Γυμνασιάρχου, β) Είς τον βαθμόν του Γενικού Επιθεωρητού και γ) να εκπροσωπούνται εις το Ανώτατον Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον δια Θεολόγου Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβούλου».

Αμίλκα Αλιβιζάτο, πρωτίστως στην ανθρώπινη πραγματικότητα, επιδιώκοντας την πνευματικοποίηση των χριστιανών, ούτως ώστε να επιτευχθεί έτσι η οποιαδήποτε κοινωνική μεταβολή.⁸²⁹ Καυτηριάζεται, ωστόσο, η κοινωνική νωθρότητα της εκκλησίας τόσο στο ιδεολογικό πεδίο, ενώπιον των ραγδαία αναπτυσσόμενων σοσιαλιστικών ιδεών, όσο και στο πρακτικό πεδίο, καθώς παρά τις μεγαλόστομες διακηρύξεις η διοικούσα εκκλησία επέδειξε παροιμιώδη αναλγησία και απάθεια ενώπιον των εκατομμυρίων προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής.⁸³⁰

Στο επίπεδο της καθημερινής πολιτικής, η εκκλησία για τον Παναγιώτη Τρεμπέλα, επιφανές και ιδρυτικό μέλος της Αδελφότητας Θεολόγων η *Ζωή*, είναι «*οργανισμός προσηλυτιστικός*», έχει άμεση προτεραιότητα να διαφυλάξει το ποίμνιό της από τον κομμουνιστικό κίνδυνο, μιας και ο ιδεολογικός διαποτισμός των σοσιαλιστικών κηρυγμάτων στους εργάτες καθίσταται ολοένα και ισχυρότερος.⁸³¹ Καλεί δε την διοικούσα εκκλησία να αναπτύξει διαφωτιστικές επιχειρήσεις προς τον εργατικό κόσμο, δηλαδή να τον πείσει ότι «*ενδιαφέρεται 'στα σωστά' δια τα συμφέροντά του*», ότι η εκκλησία είναι «*η προστάτις των αδικουμένων*».⁸³²

Επιτακτική είναι, όμως, η ανάγκη να κατανοήσει η διοικούσα εκκλησία, σύμφωνα με τον Γεράσιμο Κονιδάρη, άνθρωπο μετέπειτα του περιβάλλοντος του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή,⁸³³ με διακηρυγμένα τα φιλοβασιλικά του αισθήματα⁸³⁴ και ανεπτυγμένη την εμφυλιοπολεμική διχαστική γραμμή,⁸³⁵ ότι η αντιμετώπιση του Κομμουνισμού δεν γίνεται με διώξεις και αστυνομικά μέσα, αλλά πρωτίστως με την άρση των αιτίων που τον γεννούν.⁸³⁶ Γι' αυτό και παρίσταται ανάγκη για άμεση διείσδυση της εκκλησίας στους εργατικούς και συνδικαλιστικούς κύκλους, προκειμένου να αποκατασταθεί η μεταξύ τους επικοινωνία και να αισθανθούν οι εργάτες ότι ο εκκλησιαστικός οργανισμός γνωρίζει βασικές ανάγκες

⁸²⁹ Βλ. Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Η Εκκλησία και τα Κοινωνικά Ζητήματα», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* Γ' (1936/37): 116.

⁸³⁰ Βλ. Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Η Κοινωνική Αποστολή της Εκκλησίας», εν Αθήναις 1925: 60.

⁸³¹ Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Η Εκκλησία και το Κοινωνικόν Ζήτημα», *Ζωή ΚΓ'* (1933): 17.

⁸³² Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Να Πλησιάσωμεν τον Εργάτην εις την Δυστυχίαν του», *Ζωή ΚΓ'* (1933): 25.

⁸³³ Βλ. Κ. Α. ΜΥΤΔΑΛΗ, *Η Οικουμενικότητα της Ορθοδοξίας: Προβλήματα και Προοπτικές στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, (Διατριβή), Θεσσαλονίκη 2004: 128.

⁸³⁴ Βλ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Πρόλογος», στο βιβλίο του Π. ΖΟΥΒΑ, *Η Βασίλισσα Φρειδερίκη εις την Υπηρεσίαν του Έθνους*, Αθήναι 1956: 7-10.

⁸³⁵ Βλ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Το Νόημα του Αγώνος και αι Επιταγαί των Θυμάτων», *Εκκλησία Α'* (1953): 59.

⁸³⁶ Βλ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Είναι ο Κομμουνισμός Θρησκεία;», *Ανάπλασις* 41 (1928): 301-302.

τους, όπως η ανεργία, η οικονομική υστέρηση, η αμορφωσιά και να τις θεραπεύσει όσο μπορεί.⁸³⁷

β. Επιβεβαίωση του Συντηρητικού Προσανατολισμού

Κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου η υφήλιος έχει μοιραστεί σε ιδιαίτερες ζώνες επιρροής και ο Ψυχρός Πόλεμος μεταξύ Ανατολής και Δύσης βρίσκεται στο απόγειό του, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι επαναβεβαιώνουν με τον πιο σαφή τρόπο την συστοίχισή τους με τον θεσμό της διοικούσας εκκλησίας,⁸³⁸ αλλά και με τις συνεπαγόμενες βασικές πολιτικοκοινωνικές επιλογές της. Η αντιρρητική πολεμική εναντίον της κομμουνιστικής ιδεολογίας, της «αντεθνικής πρόκλησης και προπαγάνδας», μέσα από την θρησκευτική γλώσσα ήταν το προνομιακό πεδίο αντιπαράθεσης της πανεπιστημιακής θεολογικής διανόησης. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο καθηγητής Παναγιώτης Μπρατσιώτης, η θρησκευτική και ηθική διαφώτιση του ελληνικού λαού μέσω του έργου της Θεολογικής Σχολής, στοχεύει τόσο στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών της χώρας, όσο και στην απόκρουση «των λυμαινομένων αυτήν υλιστικών και ανατρεπτικών ιδεών».⁸³⁹

Αν και ο ρόλος τους δίπλα στην διοικούσα εκκλησία ήταν περισσότερο συμβουλευτικός και όχι ουσιαστικός,⁸⁴⁰ ονόματα όπως αυτά των καθηγητών Αμίλκα Αλιβιζάτου, Παναγιώτη Μπρατσιώτη και Παναγιώτη Τρεμπέλα σφράγισαν ανεξίτηλα την πορεία της εν Ελλάδι εκκλησίας στο σύγχρονο γίνεσθαι.⁸⁴¹ Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι θεωρούνται ως οι βασικότεροι παράγοντες «για την προετοιμασία στελεχών εκκλησιαστικού διαφωτισμού και φρονηματισμού του λαού»,⁸⁴² δηλαδή για την δημιουργία θεολόγων, ικανών να χειραγωγήσουν αποτελεσματικά το ποίμνιο στην κυρίαρχη κρατικοθρησκευτική ιδεολογία.⁸⁴³ Δεν είναι τυχαίο ότι ο κατοπινός

⁸³⁷ Βλ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Η Εκκλησία εν τη Συγχρόνῳ Ζωή: Εκκλησία και Εκπαίδευσις», *Ανάπλασις* ΜΒ΄ (1929): 264.

⁸³⁸ Βλ. Ε. Ρ. THEODOROU, *The Church of Greece*, Athens: Apostoliki Diakonia Publishing House 1959: 29-30.

⁸³⁹ Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Η εν Ελλάδι Θρησκευτική Κίνησις από 1900-1950», *Ο Ποιμὴν* ΙΣΤ΄ (1951): 40.

⁸⁴⁰ Βλ. Ι. Ι. ΚΟΤΣΩΝΗ, «Η Θέσις των Λαϊκῶν εἰς τον Εκκλησιαστικόν μας Οργανισμόν», *Ακτίνες* ΙΘ΄ (1956): 198-199.

⁸⁴¹ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και ο Σύγχρονος Κόσμος*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1970: 14-15.

⁸⁴² Α. Ι. ΚΕΡΑΜΙΔΑ, «Η Δημιουργία Λαϊκῆς Εκκλησιαστικῆς Συνειδήσεως», *Κιβωτός* Α΄ (1952): 184.

⁸⁴³ Βλ. Α. ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, «An Outline of the Present Theological Situation in Greece», *Sobornost* No 9 (1974): 664 «[...] the subjection of the Church to the state in various ways, led a great number of Greece theologians in the recent past to think and to theologise in an abnormal way; that is to say to

δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος, σε έκκλησή του προς τα μέλη των συγκλήτων των ΑΕΙ, παροτρύνει όλους τους πανεπιστημιακούς δασκάλους να ενεργοποιηθούν μαζί με τους πανεπιστημιακούς θεολόγους ούτως ώστε να επιβάλουν «την γενικήν αίσθησιν και ανάγκην σεβασμού επί τη ηθική τάξει, την οποίαν πάς τις, από του τελευταίου Έλληνος μέχρι και του μεγαλύτερου πρέπει να έχει, να πιστεύη και να θεραπεύη».⁸⁴⁴ Και συνεχίζει λέγοντας ότι «είναι υπέρ ποτε και άλλοτε να επιβάλωμεν εις τους νέους τον αυτοέλεγχον δια της πίστεως εις τας ηθικάς αξίας. Ας ξεκινήσωμεν και προς αυτήν την κατεύθυνσιν μίαν προσπάθειαν, χωρίς να θεωρούμεν ότι τούτο ανήκει εις τον χώρον μόνον των στεγανών διαμερισμάτων των Θεολογικών Σχολών. Δεν ομιλώ περί της εξειδικευμένης διδασκαλίας θεολογικών τινων θεμάτων. Ομιλώ δια την γενικήν αίσθησιν και ανάγκην σεβασμού προς την ηθικήν τάξιν, την οποίαν πας τις από τον πρώτον μέχρι του τελευταίου Έλληνος πρέπει να έχει, να πιστεύη και να θεραπεύη».⁸⁴⁵ Ίσως αυτός να είναι και ο λόγος για τον οποίο αναγνωρίζονται οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι από εκείνες τις πανεπιστημιακές δυνάμεις που στηρίζουν την απριλιανή δικτατορία ότι συνέβαλαν ενεργά «εις την ηθικήν και εθνικήν διαπαιδαγώγησιν του Λαού».⁸⁴⁶ Μαζί με την Θεολογική Σχολή της Θεσσαλονίκης που εξοπλίζεται με μια πολύ καλή υποδομή,⁸⁴⁷ οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι καθίστανται, σύμφωνα με τον καθηγητή Σάββα Αγουρίδη, ένας ακόμα πυλώνας της κρατούσας πολιτικής ιδεολογίας και κοινωνικής ηθικής, στηρίζοντας αποτελεσματικά το εποικοδόμημα του ελληνοχριστιανισμού.⁸⁴⁸

support every form of *status quo* in their theology, to turn the faith of the people of God into a moral system, to speak in safety and security, to live in a comfortable and secular way, and to rationalise the whole mystery and function of the Church according to the will of the so-called 'contemporary necessities' i.e. of any established *status quo*».

⁸⁴⁴ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Λόγος προς τα Μέλη των Συγκλήτων των Ανωτάτων Πνευματικών Ιδρυμάτων», *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες κατά το Έτος 1967-1968*, τόμος ΙΒ' (1968): 166.

⁸⁴⁵ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Προέδρου της Κυβερνήσεως, *Το Πιστεύω μας*, τόμος Β', Αθήναι: Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου 1968: 61.

⁸⁴⁶ Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Λόγος εις τον Εορτασμόν της Επετείου της 21^{ης} Απριλίου», *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες κατά το Έτος 1967-1968*, τόμος ΙΒ' (1968): 225 «[...] υπενθυμίζω ότι η Θεολογική Σχολή παρέσχε τα ηγετικά στοιχεία της Εκκλησίας και πολλάκις και της Πολιτείας, τους ιερωμένους και ιεροκήρυκας, επροστάτευσε την Ορθοδοξίαν και την Ιεράν παράδοσιν και τάξιν, συνέβαλεν εμμέσως δια των αποφοίτων της και των υπ' αυτών συσταθεισών οργανώσεων και ιδρυμάτων και αμεσώτατα εις την ηθικήν χριστιανικήν και εθνικήν διαπαιδαγώγησιν του Λαού [...]

⁸⁴⁷ Βλ. Β. D. KYRIAZOPOULOS, *The Aristotelian University of Thessaloniki*, Thessaloniki 1961: 46. Α. R. VILDER, *The Church in an Age of Revolution. 1789 to the Present Day*, London: Penguin Books 1977: 227-228.

⁸⁴⁸ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Οράματα και Πράγματα. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 171. Πρβλ. Η Θεολογική Σχολή Περί Παιδείας (Υπόμνημα προς την Κυβέρνησιν), εν Αθήναις Φεβρουάριος 1958.

Παρά το γεγονός ότι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι εξακολουθούν να διατηρούν κάποια διεθνή λάμψη και αναγνώριση, σε σημείο ώστε να χορηγούν πτυχία ακόμα και σε αλλοδαπούς φοιτητές,⁸⁴⁹ η συμπόρευσή τους με την πολιτικώς ορθή ιδεολογία είχε ως ταυτόχρονη συνέπεια όχι απλά την αποξένωσή της με ό,τι πιο νέο και ριζοσπαστικό γεννούσε η παγκόσμια θεολογική σκηνή, αλλά κυρίως την ιδεολογικοποίηση των νέων θεολογικών ρευμάτων, την απολογητική αντιπαράθεση, υπό τον μανδύα ενός υπόγειου, αλλά και τόσο ευδιάκριτου φόβου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μονολιθικής στάσης τους, είναι η περίπτωση της πιο επαναστατικής θεολογικής κίνησης του 1960, η θεολογία του «*Θανάτου του Θεού*» ή του «*Χριστιανικού Αθεϊσμού*», όπως αποκαλείται, η οποία αντιμετωπίζεται ως «*κατάντημα*» και «*μόλυσμα της 'μοντέρνας' Θεολογίας*».⁸⁵⁰

Μπορούμε, λοιπόν, να διαπιστώσουμε αντιφάσεις, όπως είναι οι ακόλουθες. Εκφράζουν την αδυναμία τους για έναν παράλληλο βηματισμό όχι μόνο με τα διεθνή κρατούντα στο παγκόσμιο θεολογικό στερέωμα, αλλά και με φωνές που ακούγονται στο εσωτερικό της χώρας. Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, μοιάζουν να είναι εγκλωβισμένοι στο ιδιότυπο εκκλησιαστικό/ιδεολογικό περιχαράκωμά τους, παρακολουθώντας μάλλον αμήχανα την τρομακτική ένταση που δονεί την παγκόσμια θεολογική σκέψη: την ανάγκη αφοσίωσης προς την πίστη και την παράδοση αφ' ενός και την υποχρέωση καινούργιας νοηματοδότησης των νέων δεδομένων του κόσμου μας.⁸⁵¹ Παρουσιάζονται αιφνιδιασμένοι ακόμα και ενώπιον της εγχώριας απαίτησης για ένα στίγμα ανανέωσης και ανακαίνισης των θεολογικών πραγμάτων και των κοσμικών προεκτάσεών τους: το καθήκον για μια θεολογία που θα συνδυάζει δημιουργικά την θεογνωσία και την πνευματικότητα, την πανορθόδοξη κοινωνία και

⁸⁴⁹ Βλ. Κ. ΠΑΠΑΠΑΝΟΥ, *Χρονικό - Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα: Έκδοση Αμερικανικού Κολλεγίου Θηλέων (Pierce College) 1970: 332-333.

⁸⁵⁰ [Ανώνυμου], «'Μοντέρνας' Θεολογίας Κατάντημα», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΜΒ' (1965): 550 «'Πρέπει να παραδεχθώμεν, ότι ο θάνατος του Θεού είναι ιστορικών γεγονόσ: Ο Θεός απέθανεν εις την εποχήν μας, εις την ιστορίαν μας, εις την ύπαρξίν μας'! Οι λόγοι ούτοι προέρχονται εκ του καλάμου του καθηγητού της...Θεολογίας εν τω πανεπιστημίω Έμορν της Ατλάντας εν Αμερική και αποδεικνύουν το κατάντημα πολλών κατευθύνσεων της 'μοντέρνας' Θεολογίας εν τω Προτεσταντισμώ. Πολλοί θεολόγοι εν Αμερική χαρακτηρίζονται σήμερον ως εκπρόσωποι του 'Χριστιανικού αθεϊσμού'! Και εν Γερμανία πολλοί εκ των εκπροσώπων της 'μοντέρνας' Θεολογίας έφθασαν εις το σημείον να θεωρούν τα Ευαγγέλια ως μυθολογικά κατασκευάσματα και να αρνώνται το υπερφυσικόν στοιχείον εις την ζωήν του Κυρίου. Αυτό είναι το κατάντημα της Θεολογίας, όταν αυτή δεν εργάζεται εν Αγίω Πνεύματι και υπό το φώς της ορθοδόξου παραδόσεως, αλλ' είναι θεραπευαίνις της υποκειμενικής αυθαρεσίας και δεσμιά διαφόρων ανθρωποκεντρικών φιλοσοφικών στοχασμών εσκοτισμένης διανοίας. Ας ευχηθώμεν, ίνα το μόλυσμα της 'μοντέρνας' Θεολογίας μη φθάση μέχρις ημών».

⁸⁵¹ Βλ. Β. Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ, «Η Σύσκεψις περί της Θεολογικής Εκπαιδεύσεως εν Ευρώπη, Σεπτέμβριος 1966», *Θεολογία* 37 (1966): 549-550.

επικοινωνία, το χρέος ενός έντιμου διαλόγου με την διανόηση, την προοπτική συνάντησης με την δυτική θεολογία.⁸⁵² Οι ελπίδες που είχαν στιγμιαία αναπτυχθεί μεταπολεμικά, για μια στενή συνεργασία των αμερικανικών και ευρωπαϊκών θεολογικών σχολών, υπό την σκέπη του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών,⁸⁵³ αναφορικά με τα σύγχρονα θεολογικά και κοινωνικά προβλήματα, μένουν τελικά στο επίπεδο της ουτοπίας. Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι δείχνουν να περιχαράκωνονται σε μία κλειστού τύπου και επαρχιωτικού προσανατολισμού επιστήμη, η οποία παραμένει δίχως κοινωνική αναφορά και πρακτική στοχοθεσία, κάνοντας αισθητό το έλλειμμα ανιστορικότητας των διανοητικών αγαθών τους.⁸⁵⁴ Η αντικομμουνιστική στράτευση και ο θρησκευτικός και θεολογικός συντηρητισμός τους επρόκειτο να σφραγίσουν καταλυτικά την παρουσία τους τουλάχιστον για τις επόμενες τρεις δεκαετίες.⁸⁵⁵

Αν και οι προηγούμενες δεκαετίες ανέδειξαν την ετοιμότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων να υπερασπίσουν την ιδεολογία και την τάξη τους έναντι του Σοσιαλισμού, στην μεταπολεμική περίοδο η παρουσία τους στον χώρο των ιδεολογικών αναμετρήσεων και συγκρούσεων παρουσιάζει ύφεση. Οι σοσιαλιστικές ιδέες βρίσκονται στην μεριά του ηττημένου ύστερα από την τραγική περιπέτεια του Εμφυλίου πολέμου, χωρίς να παρίσταται ανάγκη άμεσης απολογητικής ανασκευής τους. Επιπλέον, την συγκεκριμένη χρονική περίοδο βρίσκονται στο απόγειό τους οι θρησκευτικές αδελφότητες, οι οποίες με την έντονη κοινωνική παρουσία τους και την ακτιβιστική δραστηριοποίησή τους απορροφούν και εκτονώνουν την όποια συσσωρευμένη τάση για κοινωνική και πολιτική δράση μέσα στον εκκλησιαστικό οργανισμό. Ενώ οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι παραμένουν σταθερά προσηλωμένοι στον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό και την στήριξη του συντηρητικού, ακόμα και

⁸⁵² Βλ. Η. ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ένα Μήνυμα προς τας Θεολογικάς Σχολάς μας», *Ζωή* 52 (1962): 305.

⁸⁵³ Βλ. Α. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Εκθεσις περί της εν Celigny Συνσκέψεως περί των Θεολογικών Σχολών», *Εκκλησία ΚΕ'* (1948): 51-53.

⁸⁵⁴ Βλ. Ε. Α. ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΟΥ, αρχιμ., «Πώς Εύρον την Θεολογικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Κιβωτός Γ'* (1954): 62.

⁸⁵⁵ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Νέα Ρεύματα στην Ελληνική Θεολογία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 120 «Δεν επικρατεί μόνο ο οργανωμένος αντικομμουνισμός, όπως ήταν φυσικό να περιμένει κανείς υπό τις νέες συνθήκες της πολιτικής αντιπράθεσης, ούτε επικρατεί ένα απαλό ρεύμα θρησκευτικού και θεολογικού συντηρητισμού, πολύ φυσικό για την εποχή».

εθνικόφρονα πολιτικού κόσμου, είναι σαφής, ωστόσο, η ανάγκη για ιστορική προσαρμογή των ποιοτικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών τους.⁸⁵⁶

γ. Χριστιανικός Σοσιαλισμός

γ.1. Εισάγοντας τον Χριστιανικό Σοσιαλισμό στην Ελλάδα

Ο Παναγιώτης Μπρατσιώτης, σημαίνον στέλεχος της Αδελφότητας Θεολόγων η *Ζωή*, παρουσιάζεται αυτήν την περίοδο ως ο σημαντικότερος ίσως εκπρόσωπος των πανεπιστημιακών θεολόγων, αναφορικά με την σύμπληξη της ιδεολογικής τους ταυτότητας. Κι αυτό γιατί θεωρείται βασικός παράγοντας ανάπτυξης της ιδεολογίας του Χριστιανικού Σοσιαλισμού στην μεταπολεμική και μετεμφυλιακή Ελλάδα, που ήταν η οικειοποίηση αποσπασμάτων των σοσιαλιστικών ιδεών από την κυρίαρχη τάξη, με σκοπό την επεξεργασία και την μεταμόρφωσή τους σε συγγενή ιδεολογικά αναπτύγματα, στη βάση του Χριστιανισμού. Για τον Παναγιώτη Μπρατσιώτη, Χριστιανικός Σοσιαλισμός είναι το άλλο όνομα του Κοινωνικού Χριστιανισμού, δηλαδή «*όλον το κοινωνικόν περιεχόμενον του χριστιανισμού*», και όχι «*μόνον την κοινωνικήν διδασκαλίαν του χριστιανισμού*».⁸⁵⁷

Σε αυτήν την βάση, ο Παναγιώτης Μπρατσιώτης επισημαίνει πώς η ορθόδοξη εκκλησία παρουσιάζει σοβαρό έλλειμμα οικονομικής ηθικής, όχι όμως από έλλειψη κοινωνιολογικής μόρφωσης των κληρικών της, αλλά λόγω της οθωμανικής κατοχής και της απουσίας οξύτατου ζητήματος κοινωνικής ανισότητας.⁸⁵⁸ Συναφής, λοιπόν, είναι και η απουσία σε όλο τον χώρο των μη ανεπτυγμένων βιομηχανικά Βαλκανίων, αλλά και της τσαρικής Ρωσίας, μιας Χριστιανικής Κοινωνικής Κίνησης.⁸⁵⁹ Στα μεν Βαλκάνια, η όποια προσπάθεια βιομηχάνισης, απαραίτητου παράγοντα για την δημιουργία εργατικής τάξης, ήταν μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στα

⁸⁵⁶ Ν. Κ. ΨΕΜΜΑ, *Η Θεολογική Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα (1837-1974): Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή Αθηνών-Θεολογική Σχολή Αθηνών (Οργάνωση-Διοίκηση)*, Διπλωματική Εργασία, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο-Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών 2005: 101-102 «Υπήρξαν καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών οι οποίοι εμμέσως πλην σαφώς, δεν περιορίστηκαν στην θεολογική σταδιοδρομία και πνευματική καλλιέργειά τους, αλλά συν'έδεσαν το όνομά τους με συντηρητισμό και στείρα εθνικοφροσύνη. Ο συντηρητισμός στην Ελλάδα κσαι το ιδεολόγημα του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού ταυτίστηκε ατυχώς με τα Θεολογικά γράμματα και τη Θεολογική εκπαίδευση ως τους χρόνους της Μεταπολίτευσης. Αυτός ο συντηρητισμός έχει εκδηλωθεί πολύ παλαιότερα από την εγκαθίδρυση των πραξικοπηματιών του 1967 [...]».

⁸⁵⁷ Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Μαθήματα Χριστιανικής Κοινωνιολογίας*, (Εστενογραφημένοι Διαλέξεις Γενόμενοι προς Αξιοματικούς), Αθήναι: Γενικόν Επιτελείον Στρατού-Διεύθυνσις Τύπου 1951: 4.

⁸⁵⁸ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Η Κοινωνιολογική Θεωρία του Max Weber και η Ορθόδοξος Ανατολή», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΚΓ' (1953): 364-365, υποσημ. 1.

⁸⁵⁹ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Η Εκκλησία και τα Κοινωνικά Προβλήματα», *Εκκλησία* ΛΔ' (1957): 85.

σπάργανα, ενώ στην Ρωσία το μοναρχικό καθεστώς κυβερνώντας απολυταρχικά συνέτριβε κάθε απόπειρα ανάπτυξης κοινωνικών μεταρρυθμίσεων.⁸⁶⁰ Αυτοί ήταν οι ουσιώδεις λόγοι, εξ αιτίας των οποίων η ορθόδοξη εκκλησία δεν εμφάνισε στην ιστορία της χριστιανικές κινήσεις, οι οποίες θα στόχευαν στην μετάδοση και επικράτηση των χριστιανικών αρχών στην κοινωνική ζωή και ιδίως στην οικονομική οργάνωση.⁸⁶¹ Η Χριστιανική Κοινωνική Κίνηση είναι, με άλλα λόγια, η απάντηση των αστικών καθεστώτων στον μαρξισμό, όπου απέναντι στον «υλόφρονα Σοσιαλισμό», προτάσσουν τον «Χριστιανικό Σοσιαλισμό, υπό την ευρύτερα της λέξεως έννοια».⁸⁶²

Αρωγός σε αυτές τις ιδεολογικές ενατενίσεις του Παναγιώτη Μπρατσιώτη είναι η οργάνωση «Χριστιανική Κοινωνική Ένωσις», της οποίας διετέλεσε μέλος του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου και κατόπιν γενικός γραμματέας και πρόεδρος. Η συγκεκριμένη οργάνωση, η οποία ιδρύθηκε την 1^η Ιουνίου 1932 και δραστηριοποιήθηκε πάνω από τέσσερις δεκαετίες, στόχευε στην διάδοση και επικράτηση των κοινωνικών αρχών, όπως η δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη και η αγάπη, όπως όμως τις κατανοεί ο Χριστιανισμός.⁸⁶³ Η εμφάνιση αυτού του ομίλου έχει τον λόγο της ύπαρξής της στην εργώδη προσπάθεια του Α. Παπαναστασίου να προσεταιριστεί τα εργατικά στρώματα που άρχιζαν να διαμορφώνονται στην Ελλάδα και να τα αποσπάσει από την εκκλησιαστική σφαίρα επιρροής, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση του εν λόγω σωματείου από χριστιανούς διανοούμενους, με επικεφαλής τον Μπρατσιώτη.⁸⁶⁴ Όπως αναφέρεται στο πρακτικό της ίδρυσής της, σκοπός της ήταν η «διάδοσις και επικράτησις των ηθικών και κοινωνικών αρχών της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης και αγάπης, κατά το πνεύμα της χριστιανικής διδασκαλίας, και ιδιαιτέρως εν αναφορά προς την οικονομικήν οργάνωσιν της κοινωνίας».⁸⁶⁵

⁸⁶⁰ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Ο Χριστιανικός Κοινωνισμός και η Παγκόσμιος Χριστ. Κίνησις*, εν Αθήναις 1933: 41-42.

⁸⁶¹ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Ο Χριστιανικός Κοινωνισμός και η Παγκόσμιος Χριστ. Κίνησις*, εν Αθήναις 1933: 6.

⁸⁶² Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Η Έννοια του Κοινωνικού Χριστιανισμού», *Το Κοινωνικόν Πρόβλημα και ο Χριστιανισμός: Εισηγήσεις και Πορίσματα του Χριστιανικού Κοινωνικού Κύκλου*, Αθήνα 1951: 18.

⁸⁶³ Βλ. Α. Ι. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Η Χριστιανική Κοινωνική Ένωσις επί τη 40ή Επετείω από της Ιδρύσεως αυτής (1932-1972)», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΙΗ' (1972)*: 371-372.

⁸⁶⁴ Βλ. Α. Α. ΤΖΑΝΙΜΗ, «Το Έργον της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας εν Ελλάδι», *Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, επιμ. Γ. Μαντζαρίδης, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1975: 35-36.

⁸⁶⁵ Α. Ι. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Η Χριστιανική Κοινωνική Ένωσις επί τη 40ή Επετείω από της Ιδρύσεως αυτής (1932-1972)», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΙΗ' (1972)*: 371.

Ο Παναγιώτης Μπρατσιώτης, έχοντας συνειδητοποιήσει και διαισθανθεί την βαθειά διείσδυση και τον δυναμισμό της μαρξιστικής ιδεολογίας στην ελληνική κοινωνία «ου μόνον εις τας εργατικές, αλλά και εις τας υπαλληλικάς τάξεις και εις αυτήν την εκπαίδευσιν»,⁸⁶⁶ προσπαθεί να λειτουργήσει ως ανάχωμα μέσα στους εργατικούς, υπαλληλικούς ή και σπουδαστικούς κύκλους που θεωρεί ότι επηρεάζονται από τον μαρξισμό, αλλά και μέσα από τις ομόλογες οργανώσεις που διαθέτει ο οργανωση Ζωή, με σκοπό την εξουδετέρωση των σοσιαλιστικών ιδεών εκ των έσω. Σε αυτήν την προοπτική, πρέπει μάλλον να εντάξουμε την ανάληψη της θέσης του επόπτη του *Ακαδημαϊκού Κοινωνικού Συνδέσμου* από τον ίδιο, ενός σωματείου φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, με σκοπό, όπως επισημαίνει, «την προαγωγήν του πνεύματος της συναδελφότητος και της αλληλεγγύης μεταξύ των φοιτητών [...] δια της εμπράκτου εφαρμογής των κοινωνικών αρχών του Ευαγγελίου μεταξύ των φοιτητών εις πάσαν μεν περίπτωσην, ιδία δ' εις τας περιπτώσεις ασθενειών, θλίψεων, ψυχικών κλονισμών και οικονομικών στερήσεων».⁸⁶⁷

Ο Μπρατσιώτης παραδέχεται ξεκάθαρα τις ευθύνες του αστικού κόσμου, λέγοντας ότι και στις δύο διαστρωματώσεις του, «κεφαλαιοκρατικός τε και μικροαστικός, είτε δια της τυραννικότητός του ο μεν, είτε δια της αναλγησίας και της αδιαφορίας του ο δε, ενισχύει την δυσαρέσκειαν των πτωχών και των κοινωνικώς αδικουμένων και ασυνειδήτως και ασυναισθήτως ευνοεί και συμβάλλει εις την ενίσχυσιν της ανατρεπτικής παρατάξεως».⁸⁶⁸ Εξ άλλου, ο ίδιος ο Ιησούς Χριστός, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Μπρατσιώτη, «δεν είναι σοσιαλιστής υπό την σ τ ε ν ή ν, ε ί ν α ι ό μ ω ς σ ο σ ι α λ ι σ τ ή ς υ π ό τ η ν ε υ ρ υ τ έ ρ α ν τ η ς λ έ ξ ε ω ς έ ν ν ο ι α ν, υπό την έννοιαν ην έδωκεν ενώπιον του δικαστηρίου παλαιός Γάλλος σοσιαλιστής, ειπών ότι 'σοσιαλιστής είναι πας ο μεριμνών και εργαζόμενος υπέρ της βελτιώσεως της κοινωνίας'».⁸⁶⁹ Ο Χριστιανικός Σοσιαλισμός, χωρίς, βεβαίως να είναι οικονομικό ή πολιτικό σύστημα, όπως ισχυρίζεται ο Μπρατσιώτης, μπορεί να κατευθύνει την κοινωνική κατάσταση σε τροχιά κοινωνικής δικαιοσύνης, αλληλεγγύης και μεταρρύθμισης αναφορικά με ζητήματα κοινωνικής ανισότητας.⁸⁷⁰

⁸⁶⁶ Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Ο Κάρολος Μάρξ (1818-1883)», *Ανάπλασις* 46 (1933): 125.

⁸⁶⁷ Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Ατομισμός και Κοινωνισμός παρά τη Νεολαία*, εν Αθήναις: «Φοίνιξ» 1934: 15.

⁸⁶⁸ Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Ο Χριστιανικός Κοινωνισμός και η Παγκόσμιος Χριστ. Κίνησις*, εν Αθήναις 1933: 42-43.

⁸⁶⁹ Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Ο Ιησούς Χριστός ήτο Σοσιαλιστής;*, εν Αθήναις: «Φοίνιξ» 1925: 33.

⁸⁷⁰ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Ο Χριστιανικός Κοινωνισμός και η Παγκόσμιος Χριστ. Κίνησις*, εν Αθήναις 1933: 7.

Δεν έχει ως βάση του την βίαιη κατάργηση της ιδιοκτησίας και την αλλαγή του καθεστώτος, αλλά στοχεύει στο ηθικό κακό, αφού πιστεύει ότι το ηθικό, εσωτερικό κακό, δηλαδή η αμαρτία, βρίσκεται στη ρίζα του κοινωνικού κακού, άρα θεραπεύοντας το πρώτο λύνουμε αυτόματα και το δεύτερο.⁸⁷¹ Θέλοντας, μάλιστα, να πείσει για την σημασία του Χριστιανικού Σοσιαλισμού, υποστηρίζει ότι μία από τις αρχές του, το ρητό του Αποστόλου Παύλου «εις τις ου θέλει εργάζεσθαι, μηδέ εσθιέτω» (Β' Θεσσ. 3:10), κοσμεί την προμετωπίδα του Κρεμλίνου καθώς και το Σοβιετικό Σύνταγμα, χωρίς, ωστόσο, να αναφέρεται η προέλευσή του.⁸⁷²

γ.2. Το Ασυμβίβαστο του Χριστιανού Κομμουνιστή

Ο Βασίλειος Ιωαννίδης δεν ασχολήθηκε εκτενώς με το πρόβλημα της σύγκρουσης Χριστιανισμού και Σοσιαλισμού. Ωστόσο, στο μοναδικό βιβλίο που έγραψε με αυτό το περιεχόμενο μας δίνει μία εικόνα για τους λόγους που οδηγούν στο ασυμβίβαστο και ασύστατο, κατ' αυτόν, του χριστιανού κομμουνιστή.

Για τον Βασίλειο Ιωαννίδη, το φαινόμενο της ραγδαίας εξάπλωσης μεταπολεμικά των σοσιαλιστικών ιδεών και των μαρξιστικών καθεστώτων είναι η οικονομική αθλιότητα που συνεπάγεται η μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά και η αδιαφορία των χριστιανικών εκκλησιών να λάβουν μέρος στον αγώνα του ποιμνίου τους για επιβίωση, ενώ ταυτίστηκαν τις περισσότερες φορές με τους προνομιούχες τάξεις.⁸⁷³ Παρά την αναμενόμενη αυτή εξέλιξη, ο Βασίλειος Ιωαννίδης στέκεται απορριπτικά ενώπιον των κομμουνιστικών κομμάτων όπου γης, διότι τα θεωρεί γενικά ως παράγοντες διεθνούς αποσταθεροποίησης, με βίαιες και επαναστατικές αρχές, εμποδίζοντας την ειρηνική και εξελικτική καλυτέρευση των κοινωνικών ζητημάτων.⁸⁷⁴

Εντούτοις παραδέχεται ότι στην ιστορία πολλοί χριστιανοί έχουν οικειοποιηθεί την μαρξιστική ιδεολογία, θεωρώντας ότι Χριστιανισμός και Μαρξισμός έχουν κοινούς παρανομαστές, όπως η κοινοκτημοσύνη, η κολλεκτιβιστική εργασία, αλλά και η επιθυμία για άρση των ταξικών διακρίσεων.⁸⁷⁵

⁸⁷¹ Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Η Έννοια του Κοινωνικού Χριστιανισμού», *Το Κοινωνικόν Πρόβλημα και ο Χριστιανισμός: Εισηγήσεις και Πορίσματα του Χριστιανικού Κοινωνικού Κύκλου*, Αθήνα 1951: 19.

⁸⁷² Βλ. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Χριστιανισμός και Εργασία*, εν Αθήναις 1959: 8.

⁸⁷³ Βλ. Β. Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και το Κοινωνικόν Πρόβλημα*, εν Θεσσαλονίκη: Μιχ. Τριανταφύλλου 1950: 157.

⁸⁷⁴ Βλ. Β. Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και το Κοινωνικόν Πρόβλημα*, εν Θεσσαλονίκη: Μιχ. Τριανταφύλλου 1950: 17.

⁸⁷⁵ Βλ. Β. Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και το Κοινωνικόν Πρόβλημα*, εν Θεσσαλονίκη: Μιχ. Τριανταφύλλου 1950: 151.

Μια τέτοια συναρμογή του Χριστιανισμού με τον Μαρξισμό είναι για τον Βασίλειο Ιωαννίδη ανεπίτρεπτη, οδηγώντας σε ένα υβριδικό μόρφωμα το οποίο θεωρητικά μπορεί να υπάρχει, αλλά πρακτικά είναι αδύνατον να λειτουργήσει για μία σειρά από λόγους.⁸⁷⁶ Ο πρώτος λόγος είναι η ελευθερία, την οποία ο Ιωαννίδης θεωρεί ότι καταπατά ο Μαρξισμός για τους οπαδούς του σε αντίθεση με τον Χριστιανισμό,⁸⁷⁷ ο δεύτερος είναι η βία, αποτελεσματικό μέσο επιβολής για τον Μαρξισμό, αλλά απορριπτέο εξ ορισμού από τον Χριστιανισμό,⁸⁷⁸ και ο τρίτος λόγος, ο οποίος ενδιαφέρει ιδίως το ελληνικό ακροατήριό του είναι ο Πανσλαβισμός, τον οποίο πιστεύει ότι καλλιεργεί και προτάσσει ο Μαρξισμός.⁸⁷⁹

γ.3. Από την Πάλη στην Ισορροπία των Τάξεων

Ο Στέφανος Γρατσέας κάνει μία μικρή και επιλεκτική αναφορά στην ιδεολογική σύγκρουση Χριστιανισμού και Σοσιαλισμού. Τονίζει ότι με βάση την πολιτική ανάλυση της κοινωνικής ανισότητας, θα διαπιστώσουμε ότι οι ρίζες της βρίσκονται στην ανεργία, την υποαπασχόληση, τις κακοπληρωμένες αμοιβές, την καπιταλιστική εκμετάλλευση των οικονομικών τράστ, αλλά και την απουσία κρατικής κοινωνικής πολιτικής.⁸⁸⁰ Τούτες οι τρομερές ανισότητες φέρνουν προ των ευθυνών τους όσους φέρουν το όνομα «Χριστιανός».⁸⁸¹ Ωστόσο, η λύση του ζητήματος για τον Γεώργιο Γρατσέα είναι όχι η πάλη των τάξεων, αλλά η γεφύρωση των ιδεολογικών διαφορών των τάξεων σε μία ισορροπία, η οποία θα επιφέρει την κοινωνική αρμονία.⁸⁸² Είναι φανερός ο συντηρητικός τόνος του και έκδηλη η αμηχανία του να προτείνει κάτι πέραν της καθιερωμένης ιδεολογικής βάσης των πανεπιστημιακών θεολόγων.

⁸⁷⁶ Βλ. Β. Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και το Κοινωνικόν Πρόβλημα*, εν Θεσσαλονίκη: Μιχ. Τριανταφύλλου 1950: 153.

⁸⁷⁷ Βλ. Β. Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και το Κοινωνικόν Πρόβλημα*, εν Θεσσαλονίκη: Μιχ. Τριανταφύλλου 1950: 151.

⁸⁷⁸ Βλ. Β. Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και το Κοινωνικόν Πρόβλημα*, εν Θεσσαλονίκη: Μιχ. Τριανταφύλλου 1950: 150.

⁸⁷⁹ Βλ. Β. Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και το Κοινωνικόν Πρόβλημα*, εν Θεσσαλονίκη: Μιχ. Τριανταφύλλου 1950: 155.

⁸⁸⁰ Βλ. Γ. Σ. ΓΡΑΤΣΕΑ, *Η Βιβλική Φιλοπτωχεία και ο Άμβων*, Αθήναι 1965: 10-11.

⁸⁸¹ Βλ. Γ. ΓΡΑΤΣΕΑ, «πτωχεία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 10, Αθήναι: Αθαν. Μαρτίνο 1966: στ. 727.

⁸⁸² Βλ. Γ. Σ. ΓΡΑΤΣΕΑ, *Η Περί Πτωχείας Διδασκαλία της Αγίας Γραφής*, (Διατριβή), εν Αθήναις 1962: 141.

δ. Η Κυριαρχία της Παραδοσιοκρατικής Τάσης

δ.1. Οι Πανεπιστημιακοί Θεολόγοι και η Συντακτική Πράξη 3

Η δεκαετία του 1970 έφερε πολλές και βασικές αλλαγές στην εικόνα του κόσμου όπως τον γνωρίζαμε μέχρι τότε. Είναι η εποχή της έντονης αμφισβήτησης, της ανάπτυξης ενός πνεύματος υπέρβασης και ραγδαίων αναθεωρήσεων και ανακατατάξεων. Το διεθνές κλίμα παρουσιάζει μια χαρακτηριστική ρευστότητα, αναμειγμένη με ανατρεπτική διάθεση σε όλους τους χώρους του πολιτισμού: την κοινωνία, την πολιτική, την ιδεολογία, την εκπαίδευση, την θρησκεία, την εργασία. Όπως επισημαίνεται, ειδικά τα πεδία της οικονομίας, της πολιτικής και της εκπαίδευσης δοκιμάζουν πρωτοφανείς αλλαγές.⁸⁸³ Η διεθνής οικονομία δοκιμάζεται από την αύξηση των τιμών του πετρελαίου, ενώ η ανεργία, ιδίως των νέων, αυξάνεται επίσης. Η ανάπτυξη μιας «ριζοσπαστικής κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης» αμφισβητεί ανοιχτά τα πορίσματα του λειτουργισμού, ενώ στρέφεται στην μελέτη του πλαισίου εξάρτησης και των καπιταλιστικών κοινωνικών δομών. Το φοιτητικό κίνημα παρουσιάζει εξαιρετικής έντασης μαχητικότητα για ριζική εκπαιδευτική αλλαγή. Στην Ελλάδα, η στρατιωτική δικτατορία δεν αφήνει περιθώρια για να συμμετάσχει η ελληνική κοινωνία εν πλήρη ελευθερία στις διεθνείς διεργασίες. Η καταπίεση που κυριαρχεί σε όλους τους χώρους είναι καταλυτική, ιδιαίτερα στον χώρο της εκπαίδευσης και κατ' εξοχήν στα πανεπιστήμια, όπου με το κατάλληλο νομοθετικό πλαίσιο έχει οικοδομηθεί ένα εξαιρετικά χειραγωγούμενο καθεστώς.⁸⁸⁴

Μετά την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας, ο πανεπιστημιακός χώρος ήταν ο μόνος στον οποίο λειτούργησε η διαδικασία κάθαρσής του από καθηγητές, οι οποίοι είχαν συνεργασθεί με την δικτατορία,⁸⁸⁵ σύμφωνα με την Συντακτική Πράξη 3 της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και όπως όριζε το άρθρο

⁸⁸³ Βλ. Α. ΚΑΖΑΜΙΑ, «Η Εκπαιδευτική Κρίση στην Ελλάδα και τα Παράδοξά της: Μια Ιστορική Συγκριτική Θεώρηση», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 58 τεύχος δεύτερον (1983): 450-451.

⁸⁸⁴ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Η Νομοθεσία της Δικτατορίας για τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα», *Ο Πολίτης* 2 (1976): 19-23.

⁸⁸⁵ Βλ. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Τα Καθ' Εαυτόν*, Αθήνα: Ίκαρος 1995²: 147 «Ειδικά στα πανεπιστήμια, η μεταπολιτευτική θύελλα τσάκισε κυριολεκτικά την αρτηριοσκληρωτική πόζα του συντηρητικού κατεστημένου. Ήταν και ο μόνος κοινωνικός χώρος όπου λειτούργησε η νέμεση για τους συνεργάτες της δικτατορίας, και μάλιστα με πληθωρική σκληρότητα». Σε συζήτηση που έγινε στην Θεολογική Αθηνών, με πρόταση των καθηγητών Μουρατίδη, Αγουρίδη και Μπρατσιώτη, προκειμένου να εκδοθεί απόφαση κατά των εκπτώσεων των Ιεραρχών της Αριστίνδην Συνόδου που διόρισε η δικτατορία, επεκράτησε η άποψη των καθηγητών Ε. Θεοδώρου, Φυτράκη και Σιώτη, που συνιστούσε ειρήνευση στην Εκκλησία, βλ. [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή Συνιστά Ομόνοιαν εις την Εκκλησία», *Ενορία*, τεύχος 555 ΚΘ' (1974): 206.

10.⁸⁸⁶ Η «αποχουντοποίηση» άγγιξε και τις δύο Θεολογικές Σχολές, με την Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης να κατέχει τα πρωτεία βαρύτητας όσον αφορά την συνεργασία καθηγητών της με την στρατιωτική δικτατορία. Ο καθηγητής Παναγιώτης Χρήστου και ο καθηγητής Ευάγγελος Σδράκας, πρότανης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τιμωρήθηκαν με την ποινή της οριστικής απόλυσης από το καθηγητικό σώμα.⁸⁸⁷ Ο πρώτος χρημάτισε υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Ιωαννίδη, ενώ είχε καταθέσει και υπέρ του καθεστώτος ενώπιον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το 1968, επικαλούμενος την δικαιολογία ότι η ενέργειά του στόχευε στην μη αποβολή της χώρας από το Συμβούλιο της Ευρώπης.⁸⁸⁸ Ο δεύτερος, επονομαζόμενος και «*πρότανης των τάνκς*», το βράδυ της 16^{ης} Νοεμβρίου 1973 κάλεσε με δική του πρωτοβουλία την αστυνομία για να απομακρύνει από την Πολυτεχνική Σχολή Θεσσαλονίκης χίλιους περίπου φοιτητές. Στην ενημέρωση που έκανε την επομένη ανέφερε ότι «*ήλθον και μερικά άρματα μάχης προς εκφοβισμόν*», ενώ στην κατοπινή απολογία του χαρακτήρισε τις κατηγορίες εναντίον του ως «*δημιουργήματα τρόμου και απειλής*», που οφείλονταν στο «*ήκιστα εθνικού περιεχομένου επικρατούν σήμερα κλίμα*».⁸⁸⁹

Από την Θεολογική Σχολή Αθηνών τιμωρήθηκαν δύο καθηγητές, ο Αθανάσιος Δεληκωστόπουλος με την ποινή της οριστικής απόλυσης, και ο Ηλίας Οικονόμου, με την ποινή της τριετούς απόλυσης από την Σχολή.⁸⁹⁰ Ο τελευταίος επανήλθε στην Θεολογική Αθηνών το 1980 ως τακτικός καθηγητής.

⁸⁸⁶ Κ. ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, *Η Εξέλιξη των Συνταγματικών Ρυθμίσεων για Θέματα Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1821 έως Σήμερα*, Αθήνα/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας 1993: 153, «καθηγητές ή υφηγητές που διορίστηκαν σε θέσεις Υπουργού ή Υφυπουργού, Γενικού Γραμματέα Υπουργείου, Νομάρχου ή ειδικού νομικού ή πολιτικού συμβούλου παρά τω Πρωθυπουργώ ή τους Αντιπροέδρους κ.λπ., μετά την 21-4-1967 και μέχρι την 23-7-1974 ετέθησαν υποχρεωτικά σε διαθεσιμότητα με πράξη του Υπουργού Παιδείας και παρεπέμφθησαν στο Ειδικό Πειθαρχικό Συμβούλιο, που προέβλεπε η ίδια Συντακτική Πράξη με το ερώτημα της οριστικής ή προσωρινής απόλυσεως. Αλλά και οι καθηγητές και υφηγητές για τους οποίους προέκυψαν βάσιμες ενδείξεις πολιτικής συνεργασίας εκτός του κύκλου των νομίμων καθηκόντων τους μετά την 21-4-1967 μέχρι την 23-7-1974, η οποία συνετέλεσε σε κατάλυση της πανεπιστημιακής αυτοτέλειας ή των ακαδημαϊκών ελευθεριών παραπέμφθησαν επίσης στο ίδιο πειθαρχικό συμβούλιο».

⁸⁸⁷ Βλ. Δ. ΝΤΑΒΕΑ, «Τα Στοιχεία για τη Συνεργασία των Καθηγητών των Α.Ε.Ι. με τη Δικτατορία», *Ο Πολίτης* 2 (1976): 24-25.

⁸⁸⁸ Βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. ΤΡΙΜΗ, Α. ΨΑΡΡΑ, Δ. ΨΑΡΡΑ (Ιός της Κυριακής), «Ασφαλίτες με Τήβεννο. Η Χούντα στα Πανεπιστήμια», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 21.4.2002: 46.

⁸⁸⁹ Βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. ΤΡΙΜΗ, Α. ΨΑΡΡΑ, Δ. ΨΑΡΡΑ (Ιός της Κυριακής), «Ασφαλίτες με Τήβεννο. Η Χούντα στα Πανεπιστήμια», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 21.4.2002: 47.

⁸⁹⁰ Βλ. Δ. ΝΤΑΒΕΑ, «Τα Στοιχεία για τη Συνεργασία των Καθηγητών των Α.Ε.Ι. με τη Δικτατορία», *Ο Πολίτης* 2 (1976): 23-24.

δ.2. Η Αναμέτρηση Παραδοσιοκρατικής και Φιλελεύθερης Τάσης

Με την άνοδο στον εκκλησιαστικό θρόνο των Αθηνών του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ και την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος, ξεκινά μια νέα περίοδος στις σχέσεις διοικούσας εκκλησίας και πανεπιστημιακών θεολόγων. Στον ενθρονιστήριο λόγο του, ο νέος Αρχιεπίσκοπος τονίζει με έμφαση ότι προσδοκά στην ολόπλευρη στήριξη της Θεολογικής Αθηνών, η οποία με το υψηλό επιπέδου στελεχικό δυναμικό της μπορεί να συνδράμει την Εκκλησία της Ελλάδος τόσο στις διορθόδοξες σχέσεις της, όσο και στους παγκοσμίους διαλόγους που καλείται η τελευταία να συμμετάσχει.⁸⁹¹ Μια τέτοια ανάγκη μπορούσε να αναδείξει ακόμα περισσότερο την σημασία των πανεπιστημιακών θεολόγων, καθώς στη δεκαετία του 1970 υπήρχε, ιδιαίτερα στους κόλπους του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών, ένα έντονο ενδιαφέρον για την ορθόδοξη θεολογική εκπαίδευση.⁸⁹² Η ομολογιακή/εκκλησιαστική ταυτότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων υπογραμμίζεται έντονα για μία ακόμα φορά, καθώς ξεκαθαρίζεται ότι *«η ποιμαίνουσα Εκκλησία τιμά την ακαδημαϊκή Θεολογία και αναγνωρίζει τη σημασία της παρουσίας της στον πανεπιστημιακό χώρο. Αντιλαμβάνεται τον ρόλο των Σχολών σαν επιτελικό για την καθόλου ιεραποστολική της διακονία και επιμένει στον στενό δεσμό τους με την Ιεραρχία»*.⁸⁹³

Εντός του σώματος των πανεπιστημιακών θεολόγων, παρά τον δεδομένο έλεγχο του κράτους και την ταύτισή τους ανέκαθεν με την πολιτικώς ορθή ιδεολογία και πρακτική, φαίνεται να συνυπάρχουν δύο τάσεις. Η πρώτη καλλιεργεί την θριαμβολογία, τον αυτοθαυμασμό και μία αίσθηση υπεροχής απέναντι στην ακαδημαϊκή κοινότητα και τον κόσμο. Υπερτονίζεται ο εκκλησιαστικός χαρακτήρας και ο πνευματικός ρόλος της Σχολής, ενώ υπογραμμίζεται εμφαντικώς η εθνική της αποστολή και προσφορά. Όπως αναφέρει ο πανεπιστημιακός θεολόγος Αθανάσιος Δεληκωστόπουλος,

«Εν τη Σχολή, η ορθοτόμησις του δόγματος, η καλλιέργεια της θεολογικής θεωρίας, η διεξαγομένη επιστημονική έρευνα, η συμπαράστασις της Εκκλησίας εις κρίσιμους

⁸⁹¹ Βλ. [Αωνόμου], «Η Εκλογή και η Ενθρόνισις του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ.κ. Σεραφείμ», *Εκκλησία ΝΑ'* (1974): 52.

⁸⁹² Βλ. Β. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ, «Ορθόδοξος Θεολογική Εκπαίδευσις δια την Ζωήν και Μαρτυρίαν της Εκκλησίας. Έκθεσις περί της εν Βασιλεία (Ελβετία) και από 4-8 Ιουλίου 1978 Διασκέψεως, Πρόγραμμα Θεολογικής Εκπαιδεύσεως Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών», *Θεολογία ΝΑ'* (1980): 608-617.

⁸⁹³ Α. ΠΑΝΩΤΗ, «Νέα Περίοδος Συνεργασίας Εκκλησίας-Θεολ. Σχολών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 16.2.1981: 1 και 7.

στιγμάς, η ακαδημαϊκώς αρτία εκπαίδευσις των τροφίμων αυτής, η προβολή της ορθοδόξου επιστήμης δια των επιστημονικών εργασιών των καθηγητών, υφηγητών και διδασκτόρων της Σχολής, η συμμετοχή τούτων εις διεθνή επιστημονικά συνέδρια και εκκλησιαστικάς-θεολογικάς συναντήσεις, η διατήρησις των επαφών μετ' εκπροσώπων ακαδημαϊκών ιδρυμάτων κύρους της αλλοδαπής, η υπό συμβουλευτικήν επιστημονικήν ιδιότητα συμμετοχή του ανωτάτου διδακτικού προσωπικού της σχολής εις τας αντιπροσωπείας της Εκκλησίας εν τη διοργανώσει πανορθοδόξων διασκέψεων και η προπαρασκευή της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, η συμμετοχή καθηγητών και φοιτητών εις την μυστηριακήν ζωήν της Εκκλησίας, η υπό των πρώτων διακονία του λόγου από άμβωνος, η επαγρύπνησις δια το μέλλον της φυλής και τας τύχας του έθνους, η συμβίωσις μετά της Εκκλησίας των προβλημάτων των απασχολούντων τον ευσεβή ορθόδοξον ελληνικόν λαόν και την εν τη οικουμένη ομογένειαν, και πλείστα άλλα, συνιστούν την εικόνα της προσφοράς της Σχολής προς την επιστήμην, την Εκκλησίαν και το έθνος».⁸⁹⁴

Η δεύτερη τάση, εμμένει στον κριτικό, εξωστρεφές αναστοχασμό των πανεπιστημιακών θεολόγων. Διακρίνει τις ραγδαίες αλλαγές που συντελούνται παγκοσμίως, προσπαθεί να διαλεχθεί θεολογικά, δηλαδή προφητικά με την ιστορία και να προσδιορίσει την φύση και την θέση της θεολογίας εντός του κόσμου. Τοποθετεί τον κόσμο και τον άνθρωπο στο κέντρο του θεολογικού στοχασμού ενώ πριμοδοτεί την ελευθερία ως το βασικότερο συστατικό της θεολογικής μαρτυρίας. Όπως αναφέρει ο πανεπιστημιακός θεολόγος Νίκος Νησιώτης,

«Το ερώτημά μας, όμως, πρέπει να είναι αυτήν την στιγμήν: πώς θα προετοιμασθή η Ορθόδοξος Θεολογία δια να συναντήση εν αλληλεγγύη υπάρξεως και σκέψεως μετά των επιθυμούντων μίαν νέαν σχέσιν μετ' αυτής εξειδικευμένων επιστημονικών πνευμάτων και ιδεολογιών; Προς επίτευξιν τούτου, δεν πρέπει καμμία εσωστρέφεια, κανείς υπέρμετρος ιστορισμός προς διαφύλαξιν απλώς και όχι ανακαίνισιν των ιστορικών σχημάτων και μορφών, καμμία αποκρυστάλλωσις εις δύσκαμπτον σύστημα δογματισμών της ζωής παρουσίας της πίστεως, και τέλος, καμμία τυχόν έλλειψις αυτοκριτικής και προβληματισμού να στερήση τας Ορθοδόξους Θεολογικάς Σχολάς να προσφέρουν αληθή υπηρεσίαν της Ορθοδοξίας εις τον σύγχρονον κόσμον. Η

⁸⁹⁴ Α. Ι. ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεολογία*. Δημιουργοί και Ορόσημα, εν Αθήναις 1973: 147-148.

*Ορθοδοξία έχει τας προϋποθέσεις επαξίας παρουσίας εις οιαδήποτε εκκοσμικευμένην και πολιτικώς ριζικώς διαφοροποιημένην πολιτικήν κατάστασιν των διαφόρων Κρατών, εντός των οποίων υπάρχει. Εν των κυρίων έργων των Ορθοδόξων Θεολογικών Σχολών είναι η διαρκής φροντίς, όπως καταστήσουν εμφανές, αξιοποιήσουν και πραγματοποιήσουν τας θετικές προϋποθέσεις ταύτας μέσω των συγγραφών, της διδασκαλίας, των διεπιστημονικών και ιδεολογικών και διομολογιακών επαφών, και κυρίως της δημιουργίας μιάς νέας Θεολογικής γενεάς, ικανής ικανής να κηρύξη και να δράση με ευρύτατον, πραγματικώς Ορθόδοξον, πνεύμα».*⁸⁹⁵

Οι δύο αυτές τάσεις που αναδεικνύονται μεταξύ των πανεπιστημιακών θεολόγων, είναι σχηματικά η παραδοσιοκρατική/συντηρητική πτέρυγιά τους και η φιλελεύθερη/προοδευτική πτέρυγα, με την δεύτερη να υστερεί σαφώς αριθμητικά, καθώς εκπροσωπείται κατά βάσιν από τους καθηγητές Σάββα Αγουρίδη και Νίκο Νησιώτη.⁸⁹⁶ Η ύπαρξη των δύο ρευμάτων δίνει το μέτρο του διακυβεύματος της Θεολογικής Σχολής Αθηνών: ποια τάση θα επιβάλει στην Σχολή την ιδεολογική και πολιτική της διάσταση;

Ο ερχομός της δεκαετίας του 1980 βρίσκει την ελληνική κοινωνία έτοιμη για μεγάλες και σημαντικές κοινωνικές μεταβολές. Τούτες οι κυοφορούμενες κοινωνικές αλλαγές αντιμετωπίζονται μάλλον με σκεπτικισμό από στις Θεολογικές Σχολές, και πρωτίστως από την παραδοσιοκρατική τάση των πανεπιστημιακών θεολόγων της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, καθώς επενδύονται με το ιδεολογικό ένδυμα της «δυτικοποίησης», το οποίο στέκεται εχθρικά προς την ορθόδοξη ανατολική παράδοση. Ως τέτοια θεωρούνται, κατά τον καθηγητή Ιωάννη Παναγόπουλο, η δημοσιογραφική κριτική κατά της εκκλησίας, η οποία χαρακτηρίζεται ως «προπαγάνδα», το αυτόματο διαζύγιο, ο πολιτικός γάμος, το ζήτημα της εκκλησιαστικής περιουσίας, ο χωρισμός της εκκλησίας από το κράτος, η σύναψη διπλωματικών σχέσεων της Ελλάδας με το Βατικανό.⁸⁹⁷

Όσον αφορά στον χώρο της παιδείας, η πίεση για εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος, καθίσταται γεγονός, το οποίο καλλιεργείται πρωτίστως

⁸⁹⁵ Ν. Α. ΝΗΣΙΩΤΟΥ, «Η Υπηρεσία της Ορθοδόξου Θεολογίας εις τας Διορθόδοξους Εκκλησιαστικές Σχέσεις Σήμερον», *Εκκλησία ΜΗ'* (1971): 595.

⁸⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά Κ. Γ. ΜΠΟΝΗ, «Προοδευτική και Συντηρητική Θεολογία», *Εκκλησία ΝΕ'* (1978): 365-366.

⁸⁹⁷ Βλ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Σύγχρονος Άνθρωπος και το Ερώτημα του Θεού*. Η Πρόκληση της Ορθόδοξης Εμπειρίας, Μέγαρο: Έκδοσις Ιεράς Μητροπόλεως Μεγάρων και Σαλαμίνος 1980: 15-16.

από την πολιτική μεταβολή που λαμβάνει χώρα το 1981, φέρνοντας στην εξουσία το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα. Προγραμματικός στόχος της νέας κυβέρνησης ήταν η θεσμοθέτηση μιας πιο δημοκρατικής και λιγότερο αυταρχικής εκπαίδευσης, η οποία, ειδικά στο χώρο των πανεπιστημίων, θα κατέρριπτε την μονοκρατορία της έδρας και θα ανασυγκροτούσε εκ θεμελίων έναν διαφορετικό προσανατολισμό στην πανεπιστημιακή παιδεία.⁸⁹⁸

Ωστόσο, ο σκεπτικισμός ο οποίος δείχνει ότι διακατέχει την συντηρητική πτέρυγα των πανεπιστημιακών θεολόγων ενώπιον των μεγάλων κοινωνικών αλλαγών, πιστοποιείται με όρους προάσπισης μιας ορθόδοξης παράδοσης, η οποία, ωστόσο, εξαντλείται στην κατοχύρωση μόνον ενός συγκεκριμένου κοσμοείδωλου, το οποίο εκφράζεται κατά τον καθηγητή Σωτηρέλλη, μέσα από την μονοφωνία και τον παρωπιδισμό.⁸⁹⁹ Σε συνέδριο που οργανώνεται με πρωτοβουλία της Θεολογικής Σχολής το 1987, στο πλαίσιο του εορτασμού της 150ετηρίδος της Σχολής, τονίζεται η σταθερή προσήλωση της Θεολογικής Σχολής Αθηνών σε υγιές μορφές κοινωνικού προβληματισμού, σε κοσμικές και βιοθεωρητικές προεκτάσεις πάντοτε, βέβαια, υπό την σκέπη του ελληνορθοδόξου πνεύματος.⁹⁰⁰ Φαίνεται, δε, ότι η πιο ριζοσπαστική πρόταση που διατυπώνεται αυτήν την περίοδο σχετικά με την ταυτότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων ενώπιον των νέων δεδομένων, είναι η δημιουργία ομάδας εργασίας εντός της Σχολής, η οποία θα συγγράψει διδακτικά εγχειρίδια προσαρμοσμένα στις καινούριες κοινωνικο-θεολογικές ανάγκες, αλλά και η πολυμορφική επεξεργασία θεολογικών θεμάτων που θα διδάσκονται στα σχολεία όλης της επικράτειας.⁹⁰¹

Εξακολουθεί να υπάρχει διάχυτη η αντίληψη ότι οι Θεολογικές Σχολές με πρώτη την Θεολογική Σχολή της Αθήνας στοχεύει κατά βάσιν στη μόρφωση του

⁸⁹⁸ Βλ. Σ. ΜΠΟΥΖΑΚΗ, «Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στη Δεκαετία του '80. Μια Αναλυτική-Ερμηνευτική Προσέγγιση των Νέων Προσπαθειών και των Νέων Αδιεξόδων», *Παγκόσμια Κρίση στην Εκπαίδευση: Μύθος ή Πραγματικότητα;*, (επιμέλεια Ι. Ε. Πυργιωτάκης-Ι. Ν. Κανάκης), Αθήνα: Γρηγόρης 1992: 255-256.

⁸⁹⁹ Βλ. Γ. Χ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση: Από τον Κατηχητισμό στην Πολυφωνία*, Αθήνα/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας 1993: 46 «Την μονοφωνία και τον παρωπιδισμό των Θεολογικών Σχολών, που κατά τα ανωτέρω αποδυναμώνει αναμφίβολα τον επιστημονικό χαρακτήρα τους, επιβεβαιώνει αλλά και επιρρωνύει η προσπάθεια ασφυκτικής περιχαράκωσής τους ως προς τις εξώθεν επιρροές και τα νέα ρεύματα ιδεών, που θα μπορούσαν να αλλοιώσουν τις ηγεμονεύουσες σε αυτές 'παραδοσιακές' –'ελληνοχριστιανικές' και απομονωτιστικές-αντιλήψεις».

⁹⁰⁰ Βλ. [Αωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», Παρατηρήσεις και Σχόλια, *Εκκλησία ΞΔ'* (1987): 380-381.

⁹⁰¹ Βλ. Ε. Π. ΠΕΡΣΕΛΗ, «Σταθμοί στην Εξέλιξη της Σχολικής Θρησκευτικής Αγωγής και Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Θεολογία* 58 (1987): 581-582.

κλήρου.⁹⁰² Τούτη η προοπτική φαίνεται ότι εμπνέει μια αίσθηση ασφάλειας των πανεπιστημιακών θεολόγων. Ενισχύεται, δε, και από την διαφαινόμενη τότε τάση των ορθόδοξων θεολογικών σχολών σε παγκόσμιο επίπεδο να συσφίξουν ακόμα περισσότερο τις σχέσεις τους με το εκκλησιαστικό σώμα, αναλαμβάνοντας συγκεκριμένες οικοδομητικές, ποιμαντικές, ιεραποστολικές πρωτοβουλίες.⁹⁰³ Όμως οι θιασώτες αυτής της αντίληψης μοιάζουν να αγνοούν ότι η πανεπιστημιακή θεολογική εκπαίδευση παγκοσμίως έχει ήδη πολυμεριστεί σε μία μεγάλη ποικιλία ιδρυμάτων διαφορετικής φύσης και χαρακτήρα: αλλού εντάσσεται στις πανεπιστημιακές σχολές, αλλού σε ακαδημίες, κι αλλού σε ινστιτούτα και σεμινάρια ιερατικού χαρακτήρα.⁹⁰⁴ Οι αντιλήψεις αυτές, τελικά, δεν μπορούν να εξηγηθούν παρά ως ο απόηχος παλαιότερων τάσεων οι οποίες επιθυμούσαν διακαώς την πλήρη μετατροπή των Θεολογικών Σχολών της χώρας σε πανεπιστημιακά καθιδρύματα εξ ολοκλήρου ιερατικού χαρακτήρα, πλήρως εξαρτημένα, ελεγχόμενα και διοικούμενα από την εκκλησιαστική διοίκηση.⁹⁰⁵

Μετά τα ανωτέρω, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η τρέχουσα περίοδος για τους πανεπιστημιακούς θεολόγους πιστοποιεί την συντηρητική παρουσία της πλειονότητάς τους στην ιδεολογική αναμέτρηση. Οι βαθιές κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που συντελούνται στην ελληνική κοινωνία, παγιώνουν και ξεκαθαρίζουν τις δύο πτέρυγες που χαρακτηρίζουν πλέον το επαγγελματικό πεδίο τους.

Η διοικούσα εκκλησία και οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι βρίσκονται ενώπιον μιας εντελώς νέας πολιτικοκοινωνικής κατάστασης. Η κατάργηση της μοναρχίας, η νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος, η ανοιχτή αμφισβήτηση των παλαιών θεσμών, όπως το πανεπιστήμιο και η εκκλησία, που αρχίζει να δυναμώνει, ιδίως μέσα από το φοιτητικό κίνημα, ο άνεμος ελευθερίας που αρχίζει να πνέει σε όλη την επικράτεια και όλους τους χώρους, συνιστούν ένα εντελώς καινοφανές περιβάλλον που αρχίζει να προβληματίζει τους δύο συγγενείς θεσμούς, οι οποίοι είχαν ανδρωθεί

⁹⁰² Βλ. Η. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Αι Θεολογικά Σχολαί εις την Διακονίαν της Εκκλησίας», *Εκκλησία ΝΗ'* (1981): 116 «Αι Θεολογικά Σχολαί και μάλιστα η πρώτη και αρχαιότερα τούτων, δηλαδή η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών είχε –και έχει– ευθύς εξ αρχής ως κύριον σκοπόν αυτής την μόρφωσιν του κλήρου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Καυχάται δε καύχησιν σεμνήν ότι σύμπασα η Ιεραρχία και ο πεπαιδευμένος Κλήρος της Εκκλησίας της Ελλάδος έως και της ιδρύσεως (1942) της αδελφής εν Θεσσαλονίκη Θεολογικής Σχολής ελάμβανε την μόρφωσίν του κυρίως και κατ' εξοχήν εξ αυτής».

⁹⁰³ Βλ. [Ανωνύμου], «Απόψεις της Συναντήσεως του Λένινγκραντ για τη Διδασκαλία της Θεολογίας στις Ορθόδοξες Θεολογικές Σχολές», *Επίσκεψις* τεύχος 355 (1986): 8-9.

⁹⁰⁴ Βλ. Ν. Α. ΝΙΣΣΙΟΤΙΣ, «Orthodox Theological Education: Reality and Perspectives» *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΓ'* (1976): 507.

⁹⁰⁵ Βλ. Ι. ΚΟΤΣΩΝΗ, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, *Σχέδιον Αναδιοργανώσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος*, (Υπόμνημα Υποβληθέν εις την Ιεράν Σύνοδον), Αθήναι 1967: 74.

σε πραγματικότητες περισσότερο κλειστές, είχαν συνηθίσει σε σταθερές ιδεολογικές συνιστώσες. Οι αλλαγές που συντελούνται στην ελληνική κοινωνία φέρνουν τους θεσμούς αυτούς σε προφανή αμηχανία, σε μια ιδιαίτερη αίσθηση αδιόρατης απειλής, στον φόβο της απώλειας των ήδη κεκτημένων, και κατ' επέκτασιν σε έναν μεγαλύτερο εναγκαλισμό. Η αντίδραση εναντίον της αλλαγής, είναι εξ άλλου φαινόμενο εμφανές στον παραδοσιακό θρησκευτικό χώρο, ο οποίος έχει ξεχωριστή ευαισθησία στην μεταβλητότητα και την κοινωνική ρευστότητα, εφόσον αντιπροσωπεύει την αδιάσπαστη συνέχεια με το παρελθόν, πιο πολύ από κάθε άλλο θεσμό.⁹⁰⁶

Έτσι, παρά τις θετικές προϋποθέσεις για μια γόνιμη και δυναμική παρουσία των πανεπιστημιακών θεολόγων στον εσωτερικό και διεθνή χώρο, παρουσιάζεται μια *«κάθετη πτώση της ποιότητας των θεολογικών δημοσιευμάτων, συστολή του θεματολογίου της και δυστοκία στην ανάδειξη μιας νεώτερης θεολογικής γενιάς»*.⁹⁰⁷ Τα προβλήματα που απασχολούν τους πανεπιστημιακούς θεολόγους σε αυτήν την εποχή, φαίνεται πώς έχουν να κάνουν με το ίδιο το μέλλον τους εντός των καινούριων ιστορικών δεδομένων: η σχέση Χριστιανισμού-Μαρξισμού, η νομιμοποίηση των Θρησκευτικών στα δημόσια σχολεία, ακόμα και ο χωρισμός της εκκλησίας από το κράτος.⁹⁰⁸ Ζητήματα τα οποία η διεθνής θεολογική διάνοηση είχε αντιμετωπίσει πενήντα ή εκατό χρόνια πριν στην Ευρώπη, καλούνται τώρα οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι της Θεολογική Σχολής Αθηνών να στοχαστούν και να δώσουν πειστικές απαντήσεις τόσο στον εαυτό τους όσο και στον κόσμο.

Η συντηρητική πτέρυγα των πανεπιστημιακών θεολόγων ενώπιον τούτης της κατάστασης αναπτύσσει φαινόμενα αμυντικού μηχανισμού, φαινόμενα που παραπέμπουν σε μια ιδιόμορφη ψυχολογία σέκτας, καθώς αναδύουν ένα φοβικό πλέγμα προς τον κόσμο. Κάθε διαφοροποίηση από την ενιαία γραμμή φέρει τον χαρακτήρα της *«αποστασίας»*, της εγκατάλειψης της εκκλησίας και της Θεολογικής Σχολής στους *«έξω»*. Οι διχογνωμίες, οι αμφισβητήσεις, οι ιδεολογικές ή επιστημονικές διαφοροποιήσεις, θεωρείται ότι βλάπτουν όχι μόνον τους καθηγητές,

⁹⁰⁶ Βλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΟΥ, «Η Θρησκευτική Παιδεία εν Όψει των Νεωτέρων Κοινωνικών Εξελίξεων», Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου: 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία', Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982», (επιμ. Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήνα: Πανελλήνιος Ένωσης Θεολόγων 1984: 325-326.

⁹⁰⁷ Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Ο Λόγος ως Διάλογος*. Μια Προσωπογράφηση του Νίκου Νησιώτη, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1991: 86.

⁹⁰⁸ Βλ. Ε. Ρ. PERSELIS, «Religious Education in Greece. Its Origin, Development and Future. With Special Reference to Religious Education in England», *Θεολογία ΝΕ'* (1984): 507.

αλλά επίσης και «την ιερότητα της Σχολής», ενώ οι περιστάσεις επιβάλλουν να μην απομακρύνονται από τα όρια των ενεργειών και των δραστηριοτήτων της διοικούσας εκκλησίας, «της οποίας πρέπει να είμεθα ευπειθή τέκνα και εντεταλμένα όργανα συνεπικουρούντα θεωρητικώς και πρακτικώς την θείαν Αποστολήν της».⁹⁰⁹ Το κλίμα που επικρατεί εντός του πεδίου θα μπορούσε να περιγραφεί ως «εμπόλεμο», το οποίο παραγάγει και αναπαραγάγει την διάθεση τους δρώντες φορείς «τον φόβο να είναι κατά», μία στρατιωτικού τύπου συλλογικότητα στην οποία επικρατεί η αίσθηση του πολιορκημένου «εμείς».⁹¹⁰ Η μοναδική, ίσως, φωνή αυτοκριτικής είναι αυτή του πανεπιστημιακού θεολόγου Σάββα Αγουρίδη, ο οποίος δεν διστάζει να επισημάνει ότι η πλειονότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων εκφράζεται μέσα από συντηρητικά πολιτικά σχήματα, καλλιεργεί κοινωνικές προκαταλήψεις, επιθυμεί να «αναστήσει» νεκρούς τύπους θεολόγων και επιδιώκει την υπαγωγή της θεολογίας στο κατεστημένο, επισύροντας με αυτήν την στάση του το μένος της συντηρητικής μερίδας των καθηγητών.⁹¹¹

Εάν ισχύουν όλα τα παραπάνω, μπορούμε να υποθέσουμε ότι παρουσιάζεται μάλλον αυξημένος ο βαθμός ιδεολογικοποίησης της οποιασδήποτε διαφωνίας εντός του σώματος των πανεπιστημιακών θεολόγων, οι οποίοι υποχρεούνται εκ φύσεως ως πανεπιστημιακοί να καλλιεργούν την διαφωνία και την αμφισβήτηση. Και είναι επίσης ισχυρή η αίσθηση συμμόρφωσης και υποταγής τούτου του επαγγελματικού σώματος των ακαδημαϊκών θεολόγων στην διοικούσα εκκλησία. Η τυπολογία του σεχταρισμού, η οποία εμφανίζεται με την ιδιότυπη κλειστότητα και την απώλεια της αίσθησης της πραγματικότητας, μπορεί να δυναμώνει την συνοχή της ομάδας, εν προκειμένω των πανεπιστημιακών θεολόγων, αλλά τους ενώνει σε μία φαντασιακή βάση, απορρίπτοντας τους «έξω», τον υπόλοιπο κόσμο και τις ιδέες του.⁹¹² Πλέον, τα σημάδια της αλλοτρίωσης, της ξεχωριστής κοινωνικής δυσαρμονίας των

⁹⁰⁹ Κ. Γ. ΜΠΟΝΗ, «Αυτοκριτική Θεολόγου και Περί Θεολογίας», *Εκκλησία ΝΔ'* (1977): 186.

⁹¹⁰ Βλ. Ρ. BOURDIEU, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999: 294.

⁹¹¹ Βλ. Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Θεολόγοι...Νέου Τύπου!», *Κοινωνία ΚΑ'* (1978): 8.

⁹¹² Βλ. Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ, «Στοιχεία για μια Πολιτιστική και Ψυχαναλυτική Ερμηνεία του Φαινομένου της Σέκτας (Αίρεσης)», *Σύναξη* 41 (1992): 61 «Μια σέκτα είναι συνήθως μια μικρή (σχετικά) ομάδα ανθρώπων με μια συγκεκριμένη πίστη, και η οποία, λόγω του μεγαλύτερου ελέγχου της ομάδας πάνω στα μέλη της, οδηγεί σε μια μεγαλύτερη εντατικότητα και συνέπεια της πίστης και των βιωμάτων μελών της. Αυτό το 'ελιτίστικο' χαρακτηριστικό έχει από την άλλη ένα τίμημα: το μεγάλο κλείσιμο της ομάδας προς τα έξω, τους 'πολλούς' (τον 'κόσμο') και την απώλεια της αίσθησης της πραγματικότητας, πράγμα που με τη σειρά του δυναμώνει τη συνοχή της ομάδας, αλλά πάνω σε μια φαντασιακή βάση που απορρίπτει κάθε διάλογο με τον άλλο, τον ξένο».

πανεπιστημιακών θεολόγων, μοιάζουν να αναδεικνύονται ευδιάκριτα τόσο στο εσωτερικό της Θεολογικής Σχολής, όσο και στην εξωτερική της έκφραση.

Κι αυτό, διότι, αν και οι πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας δεν θέλησαν τελικά να ταράξουν τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας, μιας και η προτεραιότητές τους ήταν περισσότερο πολιτικοοικονομικές,⁹¹³ ακόμα κι αν δεν διαταράχθηκε ο βασικός, συντηρητικός πυρήνας της από δεκαετιών ισχύουσας εκκλησιαστικοπολιτικής σχέσης από το νέο πολιτειακό πλαίσιο,⁹¹⁴ η ανάγκη αναμέτρησης με πιεστικά προβλήματα που θα χρειαστούν να δώσουν στο εγγύς μέλλον οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι θα αποδείξουν τα εγγενή ελλείμματά τους, όπως περιεγράφησαν πιο πάνω. Στην ελληνική πραγματικότητα οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι θα κληθούν να αποδείξουν την δυναμική τους σε πραγματικές συνθήκες ζωής και όχι επικαλούμενοι το ένδοξο παρελθόν τους.⁹¹⁵

Τα γεγονότα που ακολούθησαν απέδειξαν ότι, αν και η φιλελεύθερη τάση, ως νεοεισερχόμενη στο πεδίο, χρησιμοποίησε το πολιτιστικό κεφάλαιό της προκειμένου να αμφισβητήσει, όχι άμεσα και ευθέως, αλλά μάλλον κρυμμένα και υποδόρια, η συντηρητική πτέρυγα κατόρθωσε να επιβληθεί σε όλα τα μεγάλα ζητήματα που απασχόλησαν το μέλλον της Σχολής, τόσο στο πεδίο της ακαδημαϊκής ταυτότητας, όσο και στο επίπεδο των πολιτικών παρεμβάσεων των πανεπιστημιακών θεολόγων.

ε. Πρακτικές Ανανέωσης

Παρά την μαρτυρουμένη αδυναμία συμπίεσης και εξήγησης της νέας πραγματικότητας, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι προχωρούν κατά την δεκαετία του 1970 σε κάποιες ανανεωτικές προσπάθειες. Οι συγκεκριμένες ενέργειες, βέβαια, δεν έχουν την ριζικά ανακαινιστική διάσταση που απαιτούσαν οι καιροί, ούτε εξ άλλου φαίνεται να επιδίωκαν και οι ίδιοι κάτι τέτοιο. Συμβόλιζαν περισσότερο την φυσική εξελικτική ροή των πραγμάτων των πανεπιστημιακών θεολόγων, υπογράμμιζαν για μια ακόμα φορά τον συντηρητικό χαρακτήρα τους.

⁹¹³ Βλ. Ε. PRODRIMOU, «Democratization and Religious Transformation in Greece: An Underappreciated Theoretical and Empirical Primer», *The Orthodox Church in a Changing World*, (ed. by P. M. Kitromilides and T. Veremis), Athens: Hellenic Foundation For European and Foreign Policy (ELIAMEP) 1998: 115.

⁹¹⁴ Βλ. Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Κοσμικό Κράτος και Ορθόδοξη Εκκλησία: Σχέσεις Θρησκείας, Κοινωνίας και Πολιτικής στη Μεταπολίτευση», *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, (επιμ. Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Σ. Σωτηρόπουλος), Αθήνα: Θεμέλιο 1996: 259.

⁹¹⁵ Βλ. Γ. ΓΑΛΙΤΗ, «Προσφώνηση στην Τελετή των Εγκαινίων του Νέου Κτηρίου της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Κοινωνία ΙΘ'* (1976): 170.

ε. 1. Το Πρόγραμμα Σπουδών

Στα 1975, με την Υπουργική Απόφαση υπ' αριθμ. 73448, αποφασίζονται τα μαθήματα τα οποία απαρτίζουν το πρόγραμμα σπουδών της Θεολογικής Σχολής.⁹¹⁶

Τα γνωστικά αντικείμενα που καλούνται να θεραπεύσουν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι παραμένουν προσανατολισμένα στην παραδεδομένη λογική μιας κλασικού τύπου Θεολογικής Σχολής, όπως εξ άλλου κινήθηκε τα προηγούμενα 150 περίπου έτη του ιστορικού βίου της. Τα εν λόγω μαθήματα είναι κατ' έτος τα εξής:

Α' Έτος

Εισαγωγή εις την Π. Διαθήκην

Εισαγωγή εις την Κ. Διαθήκην

Βιβλική Ιστορία

Εβραϊκή Γλώσσα

Εβραϊκή Αρχαιολογία

Ιστορία Εποχής της Κ. Διαθήκης

Γενική Εκκλησιαστική Ιστορία

Πατρολογία

Κατηχητική

Ελληνική Γλώσσα και Φιλολογία

Λατινική Γλώσσα και Φιλολογία

Ιστορία Αρχαίας Ελλάδος

Βυζαντινή Ιστορία

Φιλοσοφία

Β' Έτος

Ερμηνεία Π. Διαθήκης εκ του Πρωτοτύπου

Εβραϊκή Γλώσσα

Ερμηνεία Κ. Διαθήκης

Γενική Εκκλησιαστική Ιστορία

Εκκλησιαστική Ιστορία των Σλαβικών Εκκλησιών

Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της Συστάσεως Αυτής

⁹¹⁶ Βλ. ΦΕΚ 1101, τεύχος δεύτερον, Υπουργική Απόφασις Υπ' Αριθμ. 73448 «Περί των Διδασκομένων και Εξεταζομένων Μαθημάτων εν τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», 4 Οκτωβρίου 1975: 9131-9132.

Πατρολογία

Αγιολογία

Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Επιγραφική

Ιστορία Θρησκευμάτων

Ιεραποστολική

Ποιμαντική

Γ' Έτος

Ερμηνεία Π. Διαθήκης εκ των Ο'

Ερμηνεία Κ. Διαθήκης

Ερμηνευτική

Βιβλική Θεολογία

Ιστορία της από του Θ' Αιώνος Ελληνικής Εκκλησιαστικής Γραμματείας και
Ερμηνείας Κειμένων Αυτής

Ιστορία Δογμάτων

Παλαιογραφία

Απολογητική

Ιστορία Θρησκευμάτων

Φιλοσοφία Θρησκείας

Παιδαγωγικά

Ομιλητική

Εισαγωγή εις το Κανονικόν Δίκαιον

Δογματική και Χριστιανική Ηθική

Δ' Έτος

Ερμηνεία Π. Διαθήκης εκ των Ο'

Ερμηνεία Κ. Διαθήκης

Βιβλική Θεολογία

Υμνολογία

Συμβολική

Δογματική και Χριστιανική Ηθική

Ψυχολογία Θρησκείας

Ιστορία Θρησκευμάτων

Λειτουργική

Κανονικόν Δίκαιον

ε. 2. Η Νέα Κτηριακή Υποδομή της Σχολής

Από τις αρχές της λειτουργίας της, η Θεολογική Σχολή Αθηνών στεγάστηκε στο κτήριο του παλαιού πανεπιστημίου επί του ομώνυμου δρόμου της πρωτεύουσας. Ωστόσο, η αύξηση του αριθμού των φοιτητών, αλλά και οι καινούριες ανάγκες για καταλληλότερους χώρους,⁹¹⁷ ικανούς να στεγάσουν την συνεχώς διογκούμενη βιβλιοθήκη, τα σπουδαστήρια, τα μεγαλύτερα και πληρέστερα αμφιθέατρα, συνετέλεσαν στην μεταφορά της Σχολής, το έτος 1976, στον χώρο της Πανεπιστημιόπολης του δήμου Ζωγράφου. Έγινε, έτσι, η πρώτη Σχολή που μετοίκησε στον συγκεκριμένο χώρο, λύνοντας τα προβλήματα που σχετίζονταν με τις βασικές κτηριακές υποδομές της.⁹¹⁸ Οι εργασίες αποπεράτωσής της τελείωσαν σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς η θεμελίωσή της είχε γίνει το 1973, παρουσία μάλιστα, του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Ιερωνύμου,⁹¹⁹ με προϋπολογισμό δαπάνης το ποσόν των 45.000.000 δρχ. και δαπάνη κινητού εξοπλισμού το ποσόν των 2.000.000 δρχ.⁹²⁰ Η δομή του κτηριακού συγκροτήματος της νέας Θεολογικής Σχολής περιελάμβανε τέσσερις πτέρυγες, οι οποίες επεκτείνονταν σε διαφορετικά επίπεδα.⁹²¹

Στην Α' πτέρυγα υπήρχε, εν είδει πλατείας, ο χώρος προσπέλασης, η κεντρική είσοδος του κτηρίου, οι Κοσμητεία, η Γραμματεία, η Βιβλιοθήκη με το Αναγνωστήριο, το Βιβλιοστάσιο και το Μουσείο. Η Β' πτέρυγα διέθετε δύο Αμφιθέατρα, διακοσίων θέσεων κάθε ένα, ένα μεγάλο Αμφιθέατρο χωρητικότητας πεντακοσίων θέσεων και άλλοι βοηθητικοί χώροι. Στην Γ' πτέρυγα υπάρχουν τέσσερις μεγάλες Αίθουσες Σπουδαστηρίων, τρεις μικρότερες Αίθουσες ασκήσεων, το Εντευκτήριο των φοιτητών και το Παρεκκλήσιο. Τέλος, στην Δ' πτέρυγα περιλαμβάνονται σε τρεις ορόφους τα γραφεία των Καθηγητών και του Βοηθητικού Διδακτικού Προσωπικού, αίθουσες σπουδαστηρίων, φωτογραφικό εργαστήριο και αίθουσα αναγνώσεως κωδίκων.

⁹¹⁷ Βλ. [Ανωνύμου], «Το Νέον Κτήριο της Θεολογικής Σχολής Αθηνών», *Απόψεις - Κρίσεις, Ο Σωτήρ* ΙΖ' (1976): 504.

⁹¹⁸ Βλ. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Τα Εγκαίνια του Κτηρίου της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εκκλησία* ΝΓ' (1976): 396-398.

⁹¹⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Θεμελίωσις του Κτιρίου της Θεολογικής Σχολής εν τη Πανεπιστημιόπολει Αθηνών», *Παρατηρήσεων Στήλη, Εκκλησία* Ν' (1973): 404.

⁹²⁰ Βλ. [Ανωνύμου], «Εθεμελιώθη η Θεολογική Σχολή Αθηνών», *Ενορία* ΚΗ' (1973): 173.

⁹²¹ Α. Ι. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Ομιλία στην Τελετή των Εγκαίνιων του Νέου Κτιρίου της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Κοινωνία* ΙΘ' (1976): 178.

ε.3. Το Κέντρο Σιναϊτικών Μελετών

Το έτος 1975, από τον τότε Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών και καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Ανδρέα Φυτράκη, προτείνεται η ίδρυση ενός Κέντρου Σιναϊτικών Μελετών.⁹²² Τέσσερα χρόνια αργότερα, κατά το έτος 1979 ιδρύεται το εν λόγω Κέντρο εντός της Θεολογικής Σχολής, στοχεύοντας στην σωστική διαφύλαξη, την επιστημονική μελέτη και την έκδοση των χειρόγραφων κωδίκων και των επίσημων εγγράφων, τα οποία διασώθηκαν στην βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής Σινά, υπό την διεύθυνση του καθηγητή Ανδρέα Φυτράκη.⁹²³ Επρόκειτο για μία πολλά υποσχόμενη κίνηση, η οποία θα μπορούσε να δραστηριοποιήσει την Θεολογική Σχολή σε επιστημονικούς δρόμους άγνωστους στην ελληνική πανεπιστημιακή πραγματικότητα, να την καταστήσει ένα αληθινό ερευνητικό κέντρο υψηλών προδιαγραφών.

Οι συλλογές της, σε κώδικες και έγγραφα, περιελάμβαναν συλλογές μικροταινιών όλων σχεδόν των Κωδίκων της Ιεράς Μονής Σινά, αλλά και 1742 σπάνια επίσημα έγγραφα, αραβικά και τουρκικά. Οι Κώδικες της Σιναϊτικής Βιβλιοθήκης ανέρχονται περίπου σε 3.500, από τον 8^ο μέχρι τον 18^ο αιώνα, ενώ είναι γραμμένοι σε δέκα γλώσσες, ελληνικά (2.317, δηλαδή τα 2/3 του συνόλου), αραβικά (694), συριακά (284), γεωργιανά (97), σλαβωνικά (46), αιθιοπικά (6), αρμενικά (2), λατινικά (2), κοπτικά (1) και περσικά (1).⁹²⁴

Ωστόσο, παρά την αρχική ευφορία, το Κέντρο μάλλον διέψευσε τα αρχικά οράματα των εμπνευστών του, καθώς ούτε προχώρησε στην έκδοση του χειρόγραφου πλούτου του, ούτε συνέβαλε αποφασιστικά στην επιστημονική μελέτη, στο πλαίσιο ειδικών διδακτορικών μονογραφιών, κριτικών εκδόσεων, επιστημονικών δημοσιεύσεων, σχετικών μαθημάτων στο πρόγραμμα σπουδών της Σχολής κλπ. Η λειτουργία του Κέντρου Σιναϊτικών Μελετών δεν δικαίωσε ποτέ τον τίτλο του, αυτό των «Μελετών», καθώς περιορίστηκε μάλλον στον ρόλο της αποθηκευτικής φύλαξης, κλειστής προς στην επιστημονική μελέτη.

⁹²² Βλ. Β. Ι. ΦΕΙΔΑ, «Ανδρέας Ιω. Φυτράκης. Βίος-Δράσις-Έργον», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΣΤ' (1984): ιη'-ιθ'.

⁹²³ Βλ. [Αωνύμου], «Κέντρον Σιναϊτικών Μελετών Θεολογικής Σχολής Αθηνών», *Σύντομα Νέα, Επίσκεψις* 10, τεύχος 213 (1979): 10.

⁹²⁴ Βλ. [Αωνύμου], «Μικροταινία Σιναϊτικών Κωδίκων εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών», *Εκκλησία ΝΖ'* (1980): 93.

στ. Πολιτική Θεολογία: Νέες Τάσεις

στ.1. Η Επαναστατική Εκκλησιολογία

Ο καθηγητής Σάββας Αγουρίδης είναι, ίσως, ο μόνος από τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, στον οποίο έχει αποδοθεί ο χαρακτηρισμός του έντονα πολιτικοποιημένου στην αριστερά θεολόγου. Η σκέψη του, που υπερβαίνει την ειδικότητά του, αυτήν της Καινής Διαθήκης, και διανοίγεται σε όλο το φάσμα του κοινωνικού χώρου έχει προσδιορισθεί ως η πιο προοδευτική και ευρεία σε όλον τον ελληνικό θεολογικό κόσμο.⁹²⁵ Αναγνωρίζεται ως πρωτεργάτης της βιβλικής κριτικής στον σύγχρονο ορθόδοξο χώρο⁹²⁶ και εισηγητής της εσχατολογικής θεολογίας στην Ελλάδα.⁹²⁷ Οι συντηρητικοί επικριτές του, ωστόσο, επειδή υπήρξε επίσης πρωτοπόρος και ηγέτης της Πολιτικής Θεολογίας στον ελλαδικό χώρο,⁹²⁸ του προσάπτουν τον χαρακτηρισμό του πρωτεργάτη της «εκκοσμηκευμένης θεολογίας»,⁹²⁹ τον κατηγορούν ότι επιχειρεί μίξη του Χριστιανισμού και του Μαρξισμού⁹³⁰ και ότι καλλιεργεί μια «σοσιαλιστική» θεολογία.⁹³¹

Για τον Σάββα Αγουρίδη, Πολιτική Θεολογία σημαίνει αυτόν τον τρόπο του θεολογείν, ο οποίος εδράζεται και εκτείνεται σε όλες τις πτυχές του ανθρώπινου βίου και όχι αποκλειστικά στην θρησκευτική.⁹³² Ένας τέτοιος ιστορικά και κοινωνικά προσανατολισμένος τρόπος να κάνει κανείς θεολογία, της προσδίδει πνευματολογικό δυναμισμό, δηλαδή την συνεχή εναλλαγή της ταυτότητας και της αλλαγής, της συνέχειας και της επανάστασης.⁹³³

Τούτη η επαναστατικότητα εκφράζεται κυρίως μέσα από τον χώρο της εκκλησιαστικής κοινότητας. Για τον Σάββα Αγουρίδη η εκκλησία δεν είναι ένα συντεχνιακό γκέτο ή μία θρησκευτική συσσωμάτωση ζώνης ασφάλειας,

⁹²⁵ Βλ. C. YANNARAS, «Theology in Present-Day Greece», *Saint Vladimir's Theological Quarterly* 16 (1972): 210.

⁹²⁶ Βλ. Π. Β. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, «Βιβλική Κριτική και Ορθοδοξία», *Ερμηνευτικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1992: 82.

⁹²⁷ Βλ. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, «Η Εσχατολογία στο Μεταίχμιο Θρησκείας και Θεολογίας», *Δοκίμια Φιλοσοφίας της Θρησκείας: Μεταμοντερνισμός και Εσχατολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης 1988: 309, υποσημ. 46.

⁹²⁸ Βλ. Α. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εκκλησιαστική Ιστορία: Ιστορία των Δομών Διοικήσεως και Ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος (Εικοστός Αιώνας)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1998: 139.

⁹²⁹ Βλ. Κ. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Κοινωνιολογική Διερεύνηση των Ανανεωτικών Τάσεων στη Θεία Λατρεία», *Θεοδρομία Δ'* (2002): 427, υποσημ. 25.

⁹³⁰ Βλ. Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Θεολόγοι...Νέου Τύπου!», *Κοινωνία ΚΑ'* (1978): 5.

⁹³¹ Βλ. Θ. Ν. ΖΗΣΗ, *Επόμενοι τοις Θείοις Πατράσι: Αρχές και Κριτήρια της Πατερικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη: Βρυέννιος 1993: 121.

⁹³² Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Βιβλικές Ρίζες της Σύγχρονης 'Πολιτικής Θεολογίας' (Βιβλική Μελέτη)», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 110.

⁹³³ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Θεώρησις της Ανθρώπινης Προόδου υπό της Εκκλησίας», *Εκκλησία ΜΘ'* (1972): 689.

αποτελούμενη από πιστούς της παραδοσιακότητας μέσα στη νεωτερικότητα, αλλά είναι «πολλαπλή κίνησις και ζωή, προς τον κόσμον και εντός του κόσμου».⁹³⁴ Η εκκλησία, που νοσηματοδοτείται από την μέλλουσα Βασιλεία του Θεού, υποστασιάζει στο εκάστοτε ιστορικό παρόν την δυναμική πάλη προς όλες τις δυνάμεις και εξουσίες που αντιμάχονται την αλήθεια, τη δικαιοσύνη και την αγάπη, δηλαδή την παρουσία του Θεού.⁹³⁵ Γι' αυτό και οποιαδήποτε συγκάλυψη ή άρνηση ή αποφυγή της δραματικής πραγματικότητας του κόσμου και της ανθρωπότητας συνιστά αίρεση και έκπτωση από την πίστη.⁹³⁶ Καθήκον της επαναστατικής εκκλησιολογίας είναι, σύμφωνα με τον Σάββα Αγουρίδη, η καθημερινή θυσία της εκκλησίας, του λαού του Θεού, υπέρ του κόσμου.⁹³⁷

Τούτων δοθέντων, η επαναστατική εκκλησιολογία εξαρθρώνει και δυναμιτίζει οποιοδήποτε θεσμό, καθεστώς, ιδεολογία, ή νοοτροπία καταπιέζει τον άνθρωπο και τον εμποδίζει να βαδίσει ελεύθερα τον δρόμο του Θεού, δηλαδή τον δρόμο της αξιοπρέπειας. Για τον Σάββα Αγουρίδη η εκκλησία οφείλει να πάψει να είναι το βολικό δεκανίκι του κράτους, με το οποίο αλληλοκαλύπτονται και αλληλοβοηθώνται.⁹³⁸ Ο διοικητικός χωρισμός εκκλησίας και κράτους θα απάλλαζε τόσο το κράτος «από αυτόν τον γελοίο 'ιεροκρατικό' ρόλο», αλλά θα απάλλαζε εξίσου την εκκλησία «από τον 'εκκοσμηκευμένο' ρόλο μιάς δημόσιας κρατικής υπηρεσίας, υπεύθυνης για τον εαυτό της αλλά πράγματι, εξαρτώμενη από άλλους, εκτός».⁹³⁹

Ο χαρακτήρας της εκκλησίας για τον Σάββα Αγουρίδη δεν είναι εθνικός, δεν αποσκοπεί δηλαδή στην δια της βίας επιβολή της επί του λαού μέσω της κρατικής εξουσίας, αλλά χριστιανικός, τουτέστιν οικουμενικός, πανανθρώπινος και

⁹³⁴ Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Προλεγόμενα», *Παράδοσις-Ανανέωσις: Σύναξις Ορθοδόξων Θεολόγων*, Ιερά Μονή Πεντέλης, 17-21 Αυγούστου 1972, Εισηγήσεις, Αθήναι: Εκδόσεις Ιεράς Μονής Πεντέλης 1972: 8.

⁹³⁵ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Δοξολογική Αντίληψη περί της Εκκλησίας (Από τις Εορτές της Χιλιετίας στη Ρωσική Εκκλησία)», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 277.

⁹³⁶ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Ο Αγώνας για τη Δικαιοσύνη», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 313.

⁹³⁷ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, *Το Ευαγγέλιον και ο Σύγχρονος Άνθρωπος*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1970: 73-74.

⁹³⁸ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Κριτική Αξιολόγηση των Θεολογικών μας Ζητημάτων Σήμερα», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 187-188.

⁹³⁹ Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Η Εκκλησία ως Φορέας Άσκησης Εξουσιαστικής Δράσης», *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα*, 7^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 21-24 Απριλίου 1999, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2000: 362.

πνευματικός.⁹⁴⁰ Χρειάζεται η εκκλησία στο σημερινό πολιτισμικό κεκτημένο να είναι ικανή να μιλήσει και να προτείνει αξιόπιστες λύσεις για το ζήτημα της εργασίας, το οικολογικό πρόβλημα, τις διαφυλικές σχέσεις, την νεότητα, την οικονομία, την εξουσία, τον πολιτισμό, την τεχνολογία.⁹⁴¹ Δεν πρέπει, τέλος, η εκκλησία να φοβηθεί την πρόκληση του μαρξισμού. Όσο κι αν τον χωρίζουν μεγάλες διαφορές από αυτόν, όπως το πρόσωπο του Χριστού και η διαφορετική αντίληψη για την Ιστορία,⁹⁴² ο Σάββας Αγουρίδης πιστεύει ότι ίσως χρειαστεί η εκκλησία στο άμεσο μέλλον να μιλήσει στην γλώσσα του μαρξισμού, όπως ακριβώς έκανε δύο χιλιάδες χρόνια πριν με την γλώσσα του αρχαίου αντιπάλου της, της ελληνικής φιλοσοφίας.⁹⁴³

στ.2. Η Πολιτική Φύση της Θεολογίας

Ο Νίκος Νησιώτης είναι επίσης θιασώτης της Πολιτικής Θεολογίας, αλλά από μία διαφορετική μεθοδολογικά οπτική. Δέχεται την Πολιτική Θεολογία ως ανάπτυγμα της αποκάλυψης του Θεού μέσα στα ιστορικά γεγονότα, και ιδίως στο πολιτικό γίγνεσθαι.⁹⁴⁴ Η Πολιτική Θεολογία τείνει και αποσκοπεί στην τριαδολογική απελευθέρωση του ανθρώπου, του αγαπημένου πλάσματος του Θεού, μέσα από την αποϊεροποίηση των πάσης φύσεως ανελεύθερων κατεστημένων και την συνεχή δημιουργία πολιτικών δράσεων.⁹⁴⁵

Έτσι, για τον Νίκο Νησιώτη, η εκκλησιαστική παράδοση δεν νοείται ως ένας χώρος συντήρησης, στατικότητας και αποκρυστάλλωσης, αλλά μάλλον το υπόβαθρο, το εφελτήριο της δημιουργικής στροφής του Χριστιανισμού προς το μέλλον.⁹⁴⁶

⁹⁴⁰ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Η Θρησκεία των Σημερινών Ελλήνων», *Η Θρησκεία των Σημερινών Ελλήνων (Χριστιανισμός και Κοινωνία)*, Αθήνα: Τήνος 1983: 22.

⁹⁴¹ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Το Μυστήριο του Λόγου του Θεού-Η Ορθόδοξη Αντίληψη περί της Γραφής», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 53-54.

⁹⁴² Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, «Το Νοήμα της Ιστορίας κατά τον Μαρξισμό», *Ορθόδοξος Πνευματικότητα: Χριστιανισμός-Μαρξισμός*, Θεσσαλονίκη: Σεμινάριον Θεολόγων Θεσσαλονίκης 1968: 122.

⁹⁴³ Βλ. Σ. Χ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, «Η Μαρξιστική Ανθρωπολογία από Χριστιανική Σκοπιά», *Εξαγοραζόμενοι τον Καιρόν (Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες)*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς 1965: 44.

⁹⁴⁴ Βλ. Ν. Α. ΝΗΣΙΩΤΗ, «Κοινωνιολογική Θεώρηση της Θρησκείας», *Κοινωνία ΚΖ'* (1984): 74.

⁹⁴⁵ Βλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, «Η Θρησκευτική Παιδεία εν Όψει των Νεωτέρων Κοινωνικών Εξελίξεων», *Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου: 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία'*, Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982», (επιμ. Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήνα: Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων 1984: 346.

⁹⁴⁶ Βλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, «Η Θρησκευτική Παιδεία εν Όψει των Νεωτέρων Κοινωνικών Εξελίξεων», *Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου: 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία'*, Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982», (επιμ. Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήνα: Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων 1984: 344.

Παράδοση είναι για τον Νησιώτη στην κυριολεξία αυτό που παραδίδεται από το παρελθόν και εισβάλλει δυναμικά προς την εσχατολογική του πλήρωση.⁹⁴⁷

Διαφωνεί με την μαρξιστική ανάλυση ότι ο πνευματικός κόσμος αποτελεί μία υπερδομή των οικονομικών παραγόντων,⁹⁴⁸ ενώ υπογραμμίζει την θεόνομη αντίληψη και αξία της ιστορίας για τον Χριστιανισμό.⁹⁴⁹ Καθήκον της θεολογίας, σε αυτήν την προοπτική, είναι η κριτική αναπροσαρμογή και ανακαίνιση του κόσμου.⁹⁵⁰ Σε καμμία περίπτωση, ωστόσο, η ιεραποστολική έξοδος της εκκλησίας προς τον κόσμο δεν πρέπει να μεταβληθεί σε εκκλησιαστικό ιμπεριαλισμό, δηλαδή την υποταγή του Ευαγγελίου σε κοσμικές σκοπιμότητες, οι οποίες αντί να απελευθερώνουν, δεσμεύουν και καταδυναστεύουν.⁹⁵¹

στ.3. Ο Μοναχισμός ως Αταξική Κομμουνιστική Κοινωνία

Ο π. Γεώργιος Μεταλληνός, αν και ενδιαφέρεται έντονα για τα πολιτικά και ιδεολογικά ζητήματα του καιρού του, τονίζοντας ότι δεν συμβιβάζεται η χριστιανική ιδιότητα με την φυγή από την πραγματικότητα και την πολιτική απάθεια,⁹⁵² στέκεται κριτικά στην Πολιτική Θεολογία, συμμεριζόμενος συντηρητικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις της. Επηρεασμένος από τον Χρήστο Γιανναρά, υπογραμμίζει ότι η Πολιτική Θεολογία, λόγω της εμφάνισής της στους κόλπους της δυτικής θεολογίας, αποτελεί ιδεολογικοποίηση και κοσμικό προσανατολισμό της θεολογίας.⁹⁵³ Συγκροτεί έναν «πλάσματικό νεοαριστερισμό», δηλαδή μια αριστερόστροφη κίνηση, η οποία απολυτοποιεί την οικονομία και προσανατολίζεται σε υλιστικές φόρμες.⁹⁵⁴ Κατ' αυτόν, η ύπαρξη του ρεύματος της Πολιτικής Θεολογίας στους κόλπους της

⁹⁴⁷ Βλ. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Νίκος Νησιώτης (1925-1986)», *Εκκλησία* ΕΓ' (1986): 509.

⁹⁴⁸ Βλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, «Η Θρησκευτική Παιδεία εν Όψει των Νεωτέρων Κοινωνικών Εξελίξεων», Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου: 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία', Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982», (επιμ. Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήνα: Πανελλήνιος Ένωσης Θεολόγων 1984: 350.

⁹⁴⁹ Βλ. Ν. Α. ΝΗΣΙΩΤΗ, «Η Ιστορία μας: Περιορισμός ή Δημιουργική Δύναμη;» (μτφρ. Α. Α. Στυλιανίδης), *Εκκλησιαστικός Κήρυκας* Ε' (1993): 157.

⁹⁵⁰ Βλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΟΥ, «Η Απολογία της Ελπίδος», *Θεολογία ΜΣΤ'* (1975): 42.

⁹⁵¹ Βλ. Ν. Α. ΝΙΣΣΙΟΤΙΣ, «The Ecclesiological Foundation of Mission from the Orthodox Point of View», *Greek Orthodox Theological Review* 7 (1961): 40.

⁹⁵² Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «Ορθοδοξία και Κοινωνικοπολιτική Διακονία (Απόπειρα Εισαγωγικής Πρόσβασης)», *Η Ορθοδοξία ως Πολιτική Διακονία*, Λευκωσία: Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου 1984: 10, υποσημ. 1.

⁹⁵³ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρεσβ., «Οι Νέοι μας: Παιδιά της Εποχής μας (Κριτικές Παρατηρήσεις για ένα Συνεπέστερο Διάλογο με τη Σημερινή Νεολαία)», *Κοινωνία ΚΑ'* (1978): 208-209.

⁹⁵⁴ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., *Ιδεολογίες και Νεολαία: Ένα Πρόβλημα Ποιμαντικής Διακονίας (Εισήγησις εις το ΙΑ' Ιερατικόν Συνέδριον της Ιεράς Μητροπόλεως Νικαίας, 10 Νοεμβρίου 1977)*, Αθήνα 1978: 25-26.

ελληνικής θεολογικής διανόησης συνιστά μια «απομίμηση» και «αντιγραφή ξένων προτύπων».⁹⁵⁵

Για τον π. Γεώργιο Μεταλληνό το ιδανικό της Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού είναι η αταξική κοινωνία, στην οποία οι διαφορές αίματος και καταγωγής δεν υφίστανται.⁹⁵⁶ Και το μοντέλο για τούτη την αταξική κοινωνία το προσφέρει ο μοναχισμός, ο οποίος κατά το υπόδειγμα του «*‘υπαρκτού χριστιανισμού’*», διασώζει την αλληλοδιακονία, την ακτημοσύνη-κοινοκτημοσύνη και τον «*‘κομμουνισμό της αγάπης’*», όπου ο καθένας προσφέρει σύμφωνα με τις δυνάμεις του και απολαμβάνει σύμφωνα με τις ανάγκες του, ενώ εξαφανίζεται κάθε αντίληψη υπεραξίας, κέρδους ή οικονομικών ανταγωνισμών.⁹⁵⁷ Επιμένει, δε, ότι εφ’ όσον, κατ’ αυτόν, το μοναστικό κοινόβιο διασώζει τούτες τις αυθεντικές διαστάσεις του, συμπυκνώνει ένα εργαστήριο «*μόνιμης επανάστασης*», καθίσταται ένα εναλλακτικό είδος «*αντικοινωνίας*», ουσιώνει μια «*αναρχική*» τάξη.⁹⁵⁸ Το μοντέλο της κοινοβιακής μοναστικής πολιτείας καθίσταται για τον π. Γεώργιο Μεταλληνό ο χριστιανικός θεσμός ο οποίος, χωρίς να είναι κοινωνικοπολιτικό σύστημα καθώς νοσηματοδοτείται από την Αγία Τριάδα,⁹⁵⁹ εκφράζει αυθεντικά τον ιδανικό του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού, όχι μέσα από την βία, αλλά από την αμοιβαία αγάπη.⁹⁶⁰

Ωστόσο, η προσέγγιση του μοναχισμού από τον π. Γεώργιο Μεταλληνό γίνεται περισσότερο ιδεαλιστικά, παρά ιστορικά.⁹⁶¹ Γι’ αυτόν η εθνική και κοινωνική

⁹⁵⁵ Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, π., «Θεολογική Παιδεία και Εκκλησιαστική Αγωγή», *Εκκλησία Ο’* (1993): 386.

⁹⁵⁶ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρεσβ., «Πού Βρίσκεται η ‘Γνήσια’ Δημοκρατία;», *Ομάδα δια την Ενότητα των Ορθοδόξων Δυνάμεων: Θέσεις, Αρχές, Προοπτικές*, Αθήναι: Εκδόσεις «Ορθοδόξου Τύπου» 1979: 63.

⁹⁵⁷ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, π., «Μια Πατερική Συμβολή στην Αντιμετώπιση του Κοινωνικού Προβλήματος (Ερμηνεία Πατερικού Κειμένου Ιωάννου του Χρυσοστόμου)», *Η Εκκλησία μέσα στον Κόσμο*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος 1988: 214-215.

⁹⁵⁸ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρεσβ., «Πρόταση του Ιερού Χρυσοστόμου για την ‘εν Χριστώ’ Αντιμετώπιση του Κοινωνικού Προβλήματος», *Εκκλησία ΠΔ’* (2007): 792.

⁹⁵⁹ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρεσβ., «Δυνατότητες και Προϋποθέσεις για Ένα Πραγματικό Διάλογο Μεταξύ Ορθοδόξων και Μαρξιστών», *Ορθόδοξη Θεώρηση της Κοινωνίας*, Αθήνα: Μήνυμα 1986: 126-127.

⁹⁶⁰ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρεσβ., «Τα Θεμέλιά μας», *Ομάδα δια την Ενότητα των Ορθοδόξων Δυνάμεων: Θέσεις, Αρχές, Προοπτικές*, Αθήνα: Εκδόσεις «Ορθοδόξου Τύπου» 1979: 33.

⁹⁶¹ Το συγκεκριμένο έλλειμμα ανιστορικότητας στην πολιτική σκέψη του Γ. Μεταλληνού, νομίζουμε εξηγείται επαρκώς, αν παραπέμψουμε τα παρακάτω αναφορά του, «Μόνον λοιπόν αν πεισθούμε ό τ ι και το η θ ι κ ό κα κ ό ε ί ν α ι κα τε υ θ υ ν ό μ ε ν ο α π ό α ό ρ α τ ε ς σ κ ο τ ε ι ν έ ς δ υ ν ά μ ε ι ς (βλ. τα ‘Πρωτόκολλα των σοφών της Σιών’), τότε θα δούμε με περισσότερη κατανόηση τα παιδιά μας», βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρεσβ., *Οι Νέοι μας, Απειλή ή Ελπίδα;*, Αθήναι: «Επάλξεις» 1976: 20.

ελευθερία ταυτίζεται με ό,τι ορίζει η θρησκεία και η θεολογία ως ελευθερία,⁹⁶² άρα δέχεται ως εθνικά ή κοινωνικά ορθό ό,τι συμφωνεί με τις ιδεολογικές προεκτάσεις του θρησκευτικού και θεολογικού χώρου. Κατ' ουσίαν, πέρα από την οικειοποίηση μαρξιστικής ορολογίας στην ρητορική του, γεγονός που παραπέμπει στην προσέγγιση του «νεορθόδοξου χριστιανομαρξιστικού» θεολογικού ρεύματος,⁹⁶³ παραμένει εκφραστής της συντηρητικής ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας. Προτείνει, δε, παρωχημένα πολιτικά μοντέλα, που παραπέμπουν στο Βυζάντιο και όχι στην νεωτερική εποχή μας, εφόσον πιστεύει ότι με τους κανόνες της εκκλησίας μπορούμε να θεμελιώσουμε την κοινωνική και την πολιτική μας ζωή, βρίσκοντας χριστιανούς πολιτικούς για να την διαμορφώσουν.⁹⁶⁴ Ο συντηρητικός προσανατολισμός της πολιτικής σκέψης του ολοκληρώνεται με την πεποίθησή του ότι οι εργατικοί αγώνες στην Ελλάδα δεν είναι ταξικοί, αλλά κομματικοί,⁹⁶⁵ καθώς φανερώνει την προσπάθειά του να περιοριστεί το πολιτικό πεδίο σε προνεωτερικές ανορθολογιστικές φόρμες και θεσμούς, όπως είναι ο εκκλησιαστικός οργανισμός, και όχι τα γεννήματα της αστικής δημοκρατίας, όπως είναι τα κόμματα ως φορείς ταξικής ιδεολογίας.⁹⁶⁶ Ως εκ τούτου, δεν φαίνεται να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα όσοι υποστηρίζουν ότι τέτοιου ερμηνείας της πολιτικής θεολογίας, σαν αυτή που δομεί ο Γεώργιος Μεταλληνός, οδηγούν σε μια «'νεοδεξιά'» πολιτική θεολογία, η οποία επιτάσσει την ομόλογη ιδεολογία της.⁹⁶⁷

στ.4. Η Πολιτική Θεολογία ως Κοσμική Ιδεολογία

Ο καθηγητής Ιωάννης Παναγόπουλος είναι κάθετα αντίθετος με το μοντέλο της Πολιτικής Θεολογίας και ό,τι αυτό εκφράζει. Υποστηρίζει πώς αν και είναι δεδομένη

⁹⁶² Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «'Θεολογία Απελευθερώσεως' και 'Θεολογία Ελευθερίας' (με Αφορμή τη Θυσία του Αθανασίου Διάκου)», *Κοινωνία ΛΒ'* (1989): 55.

⁹⁶³ Για μια εμπεριστατωμένη κριτική στο συγκεκριμένο ρεύμα σκέψης, βλ. Δ. Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, «Νεορθοδοξία και Χριστιανομαρξισμός: Ένα Ιδιότυπο Ελληνικό Φαινόμενο», *Ενάντια στο Ρεύμα: Ιδεολογία και Πολιτική στη Μεταδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης 1988: 101-119.

⁹⁶⁴ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «Το Κοινωνικό Πρόβλημα: Ένα Πρόβλημα χωρίς Λύση;», *Αντιμέτωποι με την Αλήθεια*, Αθήνα: Έκδοση «Ομάδας Προβληματισμού» Μαθητών Λεοντείου Λυκείου Ν.Σ. 1983: 59-60.

⁹⁶⁵ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Ιδεολογικοί Προσανατολισμοί και Δομικές Διαφοροποιήσεις στη Νεοελληνική Κοινωνία», *Κοινωνία ΚΖ'* (1984): 221-222.

⁹⁶⁶ Περισσότερα για τις ιδεολογικές απολήξεις της νεορθόδοξης κατασκευής, βλ. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, «Το Ανορθολογικό Στοιχείο στην Ελληνική Θεωρητική Σκέψη», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 23.

⁹⁶⁷ Βλ. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας: Φάκελος Μαθήματος*, Αθήνα 2005: 222 «Αντί για τη 'νεοαριστερά' πολιτική θεολογία ανακύπτει μια 'νεοδεξιά' ομόλογός της που μέσα από νεορθόδοξους κόλπους προωθεί την ιδεολογία της [...]»

η πολιτική παρουσία του Χριστιανισμού,⁹⁶⁸ ωστόσο η Πολιτική Θεολογία λαμβάνει πολλές φορές ορθές θέσεις σε διάφορα καίρια ζητήματα της εποχής, ενώ οι θιασώτες της λειτουργούν περισσότερο ως ακτιβιστές, παρά ως θεολόγοι, επιθυμούν να θέσουν σε προτεραιότητα την χριστιανική δράση, παραμερίζοντας την εσωτερική, πνευματική διάσταση του Χριστιανισμού.⁹⁶⁹

Τούτη η έντονη «πολιτικοποίηση» της εκκλησίας και η ενεργός συμμετοχή της στη διαδικασία των πολιτικών μετασχηματισμών καυτηριάζεται από τον Ιωάννη Παναγόπουλο, ο οποίος πιστεύει πώς με αυτόν τον τρόπο η θεολογία μεταλλάσσεται σε μια κοσμική ιδεολογία, προσβλέποντας σε μια «ουτοπία μίας μεσσιανικής πολιτείας που μπορεί να υλοποιηθεί και με πολιτικά μέσα», ενώ ταυτόχρονα πολώνει και διχοτομεί την εκκλησιαστική εμπειρία.⁹⁷⁰

Σε αυτήν την προοπτική, ο Ιωάννης Παναγόπουλος καταδικάζει την βία ως εκκλησιαστική πρακτική και πολιτική δράση, διότι αλλοιώνει την ιδιάζουσα φύση της εκκλησίας.⁹⁷¹ Αν και επιμένει ότι είναι αφελής η εντύπωση ότι «η ορθόδοξη Εκκλησία συντάσσεται με τις λεγόμενες βασιλικές και δεξιές πολιτικές δυνάμεις και ότι ευνοεί υποσυνείδητα μιάν ορισμένη μορφή πολιτικού καθεστώτος»,⁹⁷² εντούτοις η κριτική του εκκινά από συντηρητικές ερμηνείες του φαινομένου της Πολιτικής Θεολογίας, οι οποίες δύσκολα μπορούν να διακρίνουν τα όρια μεταξύ θεολογίας και ιδεολογίας.

στ.5. Η Πολιτική Θεολογία ως Εγκοσμιοκρατικός Μεσσιανισμός

Ο Γεώργιος Πατρώνος επισημαίνει την ανάγκη να μην απέχει η εκκλησία, μέσα από το κήρυγμα και την κριτική της, από τις πολιτικές εξελίξεις, χωρίς, ωστόσο να τείνει στην δημιουργία κάποιας πολιτικής ηθικής.⁹⁷³ Δεν γνωρίζει, όμως, ότι τούτη η πρόταση ισχύει μόνο στο επίπεδο της ρητορικής διατύπωσης, εφόσον μια τέτοια θεολογία δεν θα είχε «νόημα και σκοπό, αν δεν συνεισέφερε στη δημιουργία ενός

⁹⁶⁸ Βλ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Πολιτική Μαρτυρία του Ευαγγελίου», (επιμ. Ελένη Κοζίνη-Παναγοπούλου), *Κοινωνία* ΜΔ' (2001): 345-358.

⁹⁶⁹ Βλ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Βασιλεία του Θεού ή Κοινωνικός Μεσσιανισμός;», *Κοινωνία* ΚΘ' (1986): 198.

⁹⁷⁰ Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Δημοκρατία και το Ορθόδοξο Φρόνημα», *Κοινωνία* ΚΕ' (1982): 160.

⁹⁷¹ Βλ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Το Πολιτικό Φρόνημα της Εκκλησίας», *Η Ορθοδοξία ως Πολιτική Διακονία*, Λευκωσία: Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου 1984: 58.

⁹⁷² Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Δημοκρατία και Ελληνική Ορθοδοξία: Δοκιμή Διαλόγου με το Ορθόδοξο Φρόνημα*, Αθήνα: Στεφ. Δ. Βασιλόπουλος 1982: 16-17

⁹⁷³ Βλ. Γ. Π. ΠΑΤΡΩΝΟΥ, «Η Είσοδος του Ιησού στα Ιεροσόλυμα και το Μεσσιανικό Πρόβλημα», *Εκκλησία και Κόσμος: Θέματα Πνευματικού και Κοινωνικού Προβληματισμού*, Αθήνα: Ιερά Μητρόπολις Θηβών και Λεβαδείας 1983: 45.

*προσανατολισμού στην πολιτική πράξη, αν δηλαδή δεν δημιουργούσε μια πολιτική-πρακτική ηθική».*⁹⁷⁴

Εμφανίζεται αντίθετος όχι μόνον με τις αρχές και τις προϋποθέσεις της Πολιτικής, αλλά και με τον διάλογο της θεολογίας με τα κοινωνικοπολιτικά συστήματα, πιστεύοντας ότι μια τέτοια ανοιχτότητα της θεολογίας ενέχει κινδύνους ακόμα και για την ουσία της χριστιανικής πίστης, καθώς μπορεί να μετατοπισθεί στην μαρξιστική ιδεολογία, μεταβαλλόμενη σε έναν εγκοσμιοκρατικό μεσσιανισμό.⁹⁷⁵ Ο Γεώργιος Πατρώνος, πιστός στην συντηρητική παράδοση της θεολογίας, στέκεται επιφυλακτικός στην δυναμική πολιτική στράτευσή της, συντασσόμενος με εκείνη την πτέρυγα που θεωρεί τούτα τα θεολογικά αναπτύγματα ως μονομερείς ιδεολογικοποιήσεις του Χριστιανισμού.⁹⁷⁶

στ.6. Η Πολιτική Θεολογία ως Ανθρωπολογικός Συντελεστής

Ο Απόστολος Νικολαΐδης ασχολείται εκτενώς με την Πολιτική Θεολογία και τις ομόλογες θεολογικές τάσεις, διακρίνοντας μεθοδολογικά την Πολιτική Θεολογία, η οποία ως ευρωπαϊκό γέννημα έχει κυρίως ακαδημαϊκή δομή, από την Θεολογία της Απελευθέρωσης, η οποία ως προϊόν της λατινοαμερικανικής κοινωνίας προσανατολίζεται σαφώς προς την πράξη και την κοινωνική απελευθέρωση των καταπιεσμένων και εξαθλιωμένων ανθρώπων.⁹⁷⁷ Ωστόσο, επιχειρεί να την εξετάζει περισσότερο ως εσωτερικό-ανθρωπολογικό γεγονός, καθώς ο Χριστός εκλαμβάνεται ως ένας «εσωτερικός επαναστάτης», ο οποίος δεν καλλιεργεί το ταξικό μίσος και η «επανάσταση» που προτείνει στηρίζεται «στη συμφιλίωση πλούσιων και φτωχών και όχι στην εξουθένωσή τους».⁹⁷⁸ Για τον Νικολαΐδη, η «επαναστατική» μέθοδος του Ιησού, υποδεικνύει «την διδασκαλία του για αλλαγή στην αγάπη, μια μέθοδο άγνωστη μέχρι την εποχή του».⁹⁷⁹ Εξειδικεύει, δε, περισσότερο, υποστηρίζοντας ότι η επανάσταση του Χριστού στρεφόταν εναντίον του θρησκευτικού κατεστημένου,

⁹⁷⁴ Ν. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΟΥ-ΛΙΑΝΤΙΝΗ, «Το Νόημα της Πολιτικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΕ' (1981): 501.

⁹⁷⁵ Βλ. Γ. Π. ΠΑΤΡΩΝΟΥ, *Η Βασιλεία του Θεού εν τη Συγχρόνω Δυτική Θεολογία: Σύντομος Ιστορική Επισκόπησης*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 1989: 125.

⁹⁷⁶ Βλ. Α. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, Αρχιεπ. Τυράνων και Πάσης Αλβανίας, *Ιεραποστολή: Στα Ίχνη του Χριστού*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος 2007: 145.

⁹⁷⁷ Βλ. Α. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Η «Νέα Ανθρωπολογία της Θρησκείας» στη Φιλοσοφία του Ernst Bloch*, (Διατριβή), Αθήνα 1995: 288.

⁹⁷⁸ Βλ. Α. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Κοινωνικοπολιτική Επανάσταση και Πολιτική Θεολογία*, Κατερίνη: Τέρτιος 1987: 176.

⁹⁷⁹ Α. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Προβληματισμοί Χριστιανικού Ήθους*, Αθήνα: Γρηγόρης 2006: 255.

αναφορικά πάντα «με την αμαρτία και την υπέρβασή της», εφ' όσον χτυπά το «κατεστημένο της αμαρτίας».⁹⁸⁰

Προσπαθεί, δε, να αρθρώσει μία ορθόδοξη Πολιτική Θεολογία. Γι' αυτό και επιμένει πώς είναι αναγκαία η εσωτερική «αλλαγή» του ανθρώπου και δευτερευόντως η κοινωνική αλλαγή την οποία ευαγγελίζεται ο Μαρξισμός και ο Νεομαρξισμός.⁹⁸¹ Η αλλοτρίωση, μία κλασική μαρξιστική κατηγορία της Πολιτικής Οικονομίας, στον Απόστολο Νικολαΐδη λαμβάνει ανθρωπολογικό χαρακτήρα επισημαίνοντας την ανθρώπινη εσωτερική ευθύνη ως προϋπόθεση για την μεταβολή των καταπιεστικών κοινωνικών και οικονομικών δομών.⁹⁸² Η κοινωνική ειρήνη θα έλθει, σύμφωνα με τον Απόστολο Νικολαΐδη, όταν αναμορφωθεί χριστιανικά ο άρχοντας και ο αρχόμενος.⁹⁸³ Κυρίαρχος και βασικός συντελεστής σε μια τέτοια διαδικασία είναι η χριστιανική αγάπη, με την οποία αποκαθίσταται τόσο η σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του όσο και η πραγματική άρση της αλλοτρίωσης.⁹⁸⁴

Ο Απόστολος Νικολαΐδης εντάσσεται επίσης στους προηγούμενους πανεπιστημιακούς θεολόγους οι οποίοι διακατέχονται από έναν ουσιαστικό δισταγμό άμεσης και οργανικής σχέσης της θεολογίας με την πολιτική. Αυτός ο φόβος τους κάνει να επιλέγουν ανώδυνες θεολογικές προτάσεις που έχουν μεν κοινωνικό και πολιτικό επίχρισμα, όμως στην βάση τους δικαιώνουν και στηρίζουν τον συντηρητικό χαρακτήρα και τις συντηρητικές επιλογές της θεολογικής κοινότητας και ειδικότερα των πανεπιστημιακών θεολόγων.

στ.7. Η Πολιτική Θεολογία ως Αντιεξουσιαστική Κριτική

Από την χορεία των νεώτερων πανεπιστημιακών θεολόγων, ο μόνος, ίσως, που στέκεται ανεπιφύλακτα υπέρ της Πολιτικής Θεολογίας είναι ο Μάριος Μπέγζος, πιθανόν επηρεασμένος από την παρακαταθήκη του δασκάλου του, Νίκου Νησιώτη. Ο Μάριος Μπέγζος επισημαίνει κατ' αρχήν την διστακτικότητα της ορθόδοξης

⁹⁸⁰ Βλ. Α. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Εξηγήσεις και Παρεξηγήσεις στο Χώρο της Θεολογίας: Συμβολική με Στοιχεία Απολογητικής*, Αθήνα 1992: 146-147.

⁹⁸¹ Βλ. Α. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Κοινωνικοπολιτική Επανάσταση και Πολιτική Θεολογία*, Κατερίνη: Τέρτιος 1987: 183.

⁹⁸² Βλ. Α. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, «Ορθοδοξία και Μαρξισμός σε Διάλογο στη Μέση Εκπαίδευση», *Κοινωνία ΚΗ'* (1985): 532.

⁹⁸³ Βλ. Α. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, «Κινήματα Ειρήνης' (Θεολογική, Ανθρωπολογική, Κοσμολογική και Κοινωνική Προσέγγιση του Προβλήματος της Ειρήνης)», *Κοινωνία ΚΗ'* (1985): 250.

⁹⁸⁴ Βλ. Α. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Κοινωνικοπολιτική Επανάσταση και Πολιτική Θεολογία*, Κατερίνη: Τέρτιος 1987: 170.

ελληνικής θεολογίας έστω και να ψελλίσει τον όρο «*Πολιτική Θεολογία*»,⁹⁸⁵ καθώς βρίσκεται εγκλωβισμένη σε συντηρητικά εμφυλιοπολεμικά σύνδρομα. Αυτό όμως αποτελεί ανεπίτρεπτη άγνοια, εφόσον για τον ίδιο «*η θεολογία δεν ‘πολιτικοποιείται’, διότι απλούστατα είναι από τη φύση της ‘πολιτική’*».⁹⁸⁶

Οι προϋποθέσεις της Πολιτικής Θεολογίας είναι αφ’ ενός η κριτική λειτουργία της εντός του κοινωνικού και πολιτικού γίνεσθαι, αφ’ ετέρου η μετωπική αντιπαράθεσή της με το πρόσωπο της εξουσίας.⁹⁸⁷ Σε αντίθεση με την πλειονότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων, ο Μάριος Μπέγζος οριοθετεί σαφώς την μαρξιστική ιδεολογία εντός του πλαισίου της Πολιτικής Θεολογίας, την οποία θεωρεί ως μεθοδολογικό εργαλείο πολιτικής ανάλυσης, με στόχο την επίτευξη δομών κοινωνικής δικαιοσύνης ή την συγκρότηση σοσιαλιστικά αυτοδιαχειριζόμενων κοινοτήτων βάσης.⁹⁸⁸ Υπογραμμίζει, επίσης, με έμφαση ότι και η ορθόδοξη εκκλησία έχει άμεση ανάγκη μιας Πολιτικής Θεολογίας, βασισμένης στην προφητική παρακαταθήκη του Χριστιανισμού.⁹⁸⁹

⁹⁸⁵ Βλ. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, «Η Πολιτική Φιλοσοφία του Σολζενίτσιν: Αφορμή για μια Πολιτική Θεολογία της Ορθοδοξίας Σήμερα», *Καθ’ Οδόν* 1 (1992): 116.

⁹⁸⁶ Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, «Θεολογία και Ιδεολογία», *Φιλοσοφία της Θρησκείας: Μεταμοντερνισμός και Εσχατολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης 1988: 232.

⁹⁸⁷ Βλ. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, «Θεολογία και Ιδεολογία», *Φιλοσοφία της Θρησκείας: Μεταμοντερνισμός και Εσχατολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης 1988: 235.

⁹⁸⁸ Βλ. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, «Ο Χριστιανομαρξιστικός Διάλογος στη Δύση», *Φιλοσοφία της Θρησκείας: Μεταμοντερνισμός και Εσχατολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης 1988: 226.

⁹⁸⁹ Βλ. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Το Μέλλον του Παρελθόντος: Εισαγωγή στη Θεολογία της Ορθοδοξίας*, Αθήνα: Αρμός 1993: 162-163.

Κεφάλαιο 15. Πολιτικές Θέσεις των Πανεπιστημιακών Θεολόγων

α. Μεσοπολεμική Περίοδος

α.1. Η Εκλογή του Χρυσόστομου Παπαδόπουλου στον Θρόνο των Αθηνών

Η πρακτική των γνωμοδοτήσεων εκ μέρους των πανεπιστημιακών θεολόγων προς την διοικούσα εκκλησία υπήρξε συχνότατο πρακτική, που για την εποχή στην οποία αναφερόμαστε αποτελεί μια ήδη δοκιμασμένη παράδοση.⁹⁹⁰ Η συμβολή τους προς όλες τις ορθόδοξες εκκλησίες των Βαλκανικών χωρών, της Ρωσίας και της Μέσης Ανατολής (Αντιόχεια, Ιεροσόλυμα, Αλεξάνδρεια) ήταν ισχυρότατη και θεωρείτο ως ένδειξη του κύρους και του αυξημένου σεβασμού που απολάμβαναν.⁹⁹¹ Εκτιμάτο πολύ η «σύνεση» που επεδείκνυαν πάνω σε φλέγοντα εκκλησιαστικά ζητήματα, σύνεση η οποία μεταφραζόταν στην αποφυγή ακροτήτων και μονομερειών.⁹⁹²

Στα 1923 έρχεται η στιγμή να αποδειχθεί για μια ακόμα φορά η εκκλησιαστική συμβολή των πανεπιστημιακών θεολόγων. Βρισκόμαστε μόλις ελάχιστους μήνες μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, με την ελληνική κοινωνία έκπληκτη από το κύμα των προσφύγων που την κατέκλυσε, αμήχανη να συνειδητοποιήσει επακριβώς το μέγεθος της τραγωδίας και με την διακυβέρνηση της χώρας στα χέρια της επαναστατικής κυβέρνησης του στρατηγού Πλαστήρα. Για την πλήρωση της κρίσιμης θέσης του Αρχιεπισκοπικού θρόνου των Αθηνών, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι προτείνουν τόσο προς την επαναστατική κυβέρνηση,⁹⁹³ όσο και προς την Ιερά Σύνοδο, με ψήφισμά τους την 13^η Φεβρουαρίου 1923, τον καθηγητή της Θεολογικής Σχολής, αρχιμανδρίτη Χρυσόστομο Παπαδόπουλο.⁹⁹⁴ Έχοντας την στήριξη του Ελευθέριου Βενιζέλου, αλλά και του καθηγητή Αμίλκα Αλιβιζάτου, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι πιστεύουν ότι «ο μάλιστα πάντων αρμόζων

⁹⁹⁰ Βλ. [Αωνύμου], *Γνώμαι των Θεολογικών Σχολών και Άλλων Θεολόγων*. Περί της συγχρόνου θρησκευτικής και ηθικής καταστάσεως της καθ' ημάς κοινωνίας και των μέσων της βελτιώσεως αυτής, εν Κωνσταντινουπόλει 1902.

⁹⁹¹ Βλ. Β. Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, «Το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην Πορεία του Ελληνικού Κράτους», *Επίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών Έτους 1980-1981*, τόμος 25 (1982): 225.

⁹⁹² Βλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, «Συνοπτική Ιστορία των Πανεπιστημιακών Σχολών. Α΄. - Θεολογική Σχολή», *Νέα Εστία* ΚΒ΄ (1937): 1770.

⁹⁹³ Βλ. Χ. Ι. ΝΕΑΜΟΝΙΤΑΚΗ, *Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος*. Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος (1868-1938), Αθήναι 1969: 64.

⁹⁹⁴ Βλ. Ιστορικό Αρχείο Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχείο Θεολογικής Σχολής, Πρακτικά Συνεδριάσεων της Θεολογικής Σχολής, Τόμος 9^{ος}, Συνεδρίαση της 13^{ης} Φεβρουαρίου 1923: 187-193.

τη καθ' ημάς Εκκλησία εν τοις νυν μάλιστα χαλεποίς και κρισίμοις καιροίς ποιμήν και πηδαλιούχος αυτής και Πρόεδρος εύρηται εν αυτή ταύτη τη ημετέρα Σχολή ο αξιосέβαστος συνάδελφος ημών πανοσιολογιώτατος αρχιμανδρίτης κ. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος», γι' αυτό και εκφράζουν την ευχή «όπως η ψήφος των σεβασμιωτάτων Συνοδικών μελών αναδείξεται εις την Προεδρίαν της Εκκλησίας της Ελλάδος τον συνάδελφον Αρχιμανδρίτην κ. Χρυσόστομον Παπαδόπουλον».⁹⁹⁵

Τελικά, ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος εξελέγη πανηγυρικά την 23^η Φεβρουαρίου/8^η Μαρτίου 1923.⁹⁹⁶ Η εκλογή του χαροποίησε, όπως ήταν φυσικό, σύμπασα την Θεολογική Σχολή, όπως φαίνεται από τα εγκωμιαστικά σχόλια που ακολούθησαν⁹⁹⁷ και ιδίως την μεγάλη ικανοποίηση τους, έτσι όπως εκφράστηκε από τον κοσμήτορα Μεσολωρά την επομένη, 24 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου σε συνεδρίασή της.⁹⁹⁸ Στο πρόσωπο του νέου Αρχιεπισκόπου Αθηνών οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι δεν έβλεπαν μόνο τον πρώην συνάδελφο, αλλά επίσης τον άνθρωπο που θα στερέωνε και θα θεμελιώνει ακόμα πιο πολύ τους δεσμούς ανάμεσα στην Θεολογική Σχολή και την διοικούσα εκκλησία, με σκοπό την σύμπραξη ενός ισχυρού θεσμικού εκκλησιαστικού μετώπου που θα κραταίωσε τον ρόλο του στα νέα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα. Αυτό το συμπέρασμα συνάγεται από τις αρχικές τουλάχιστον εντυπώσεις μεταξύ των δύο παραγόντων, του Αρχιεπισκόπου και του Κοσμήτορα της Σχολής, στην πρώτη μεταξύ τους συνάντηση.⁹⁹⁹ Ωστόσο, παρά τα εκατέρωθεν εγκώμια, τα οποία καθιέρωσαν και μια κατά το μάλλον και ήττον θριαμβολογική ρητορική της διοικούσας εκκλησίας προς την Θεολογική Σχολή,¹⁰⁰⁰ το ισοζύγιο συμβολικού κεφαλαίου ανάμεσα στους θεολόγους και τον κλήρο έμελλε να γείρει αποφασιστικά υπέρ των δεύτερων, όπως θα παρατηρήσουμε στην συνέχεια.

α.2. Η Απέλαση του Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντίνου ΣΤ΄

Παράπλευρη συνέπεια της Μικρασιατικής Καταστροφής υπήρξε και στον χώρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η απέλαση του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως

⁹⁹⁵ Α. ΝΑΝΑΚΗ, Μητρ. Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Εκκλησία Εθναρχούσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 2002: 213.

⁹⁹⁶ Βλ. Π. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Α΄ ο Παπαδόπουλος (1923-1938) και οι Προσπάθειες αυτού προς Αναδιοργάνωση της Εκκλησίας της Ελλάδος*, (Διπλωματική Εργασία), Αθήνα 2003: 29.

⁹⁹⁷ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Ο Άριστος», *Ανάπλασις* ΔΣΤ΄ (1923): 76.

⁹⁹⁸ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου και ο Μητροπολίτης Αθηνών», *Θεολογία* 1 (1923): 119.

⁹⁹⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Ο Μακ. Μητροπολίτης εις την Θεολογικήν Σχολήν», *Εκκλησία* Α΄ (1923): 5-6.

¹⁰⁰⁰ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Εκατονταετηρίς του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εκκλησία* ΙΕ΄ (1937): 124.

Κωνσταντίνου ΣΤ΄ από την κυβέρνηση του Κεμάλ Ατατούρκ, στην βάση της ανταλλαγής των πληθυσμών το 1925. Πολύ περισσότερο, που, ο εκάστοτε πατριάρχης, ενσαρκώνοντας το θεσμικό σύμβολο θρησκευτικής και πολιτικής ενότητας της ελληνικής μειονότητας, συνιστούσε μια δύναμη απειλή για το εθνικό τουρκικό κράτος που αναδυόταν από τις στάχτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μπροστά σε τούτη την εξέλιξη οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, εκπροσωπούμενοι από τον Κοσμήτορα Γρηγόριο Παπαμιχαήλ, τονίζουν ότι η Θεολογική Σχολή Αθηνών «κατώδυνος εκφράζει υμετέρα πανσεβάστω Παναγιόττι βαθύτατον αυτής άλγος, συμπονούσα μεθ' όλου ορθοδόξου Γένους και συμπάσης Ορθοδοξίας, αλλά και ευελπιστούσα ταχείαν θεόθεν αποκατάστασιν».¹⁰⁰¹ Η άμεση και αμέριστη ενεργοποίηση και κινητοποίηση της Σχολής υπέρ του δοκιμαζόμενου εκκλησιαστικού συμβόλου, ήταν ίσως το μόνο που μπορούσε να προσφέρει υπό τις δεδομένες συνθήκες ένα καθίδρυμα θεολογικής παιδείας, όπως αυτό της Θεολογικής Σχολής Αθηνών.

α.3. Η Σύγκλιση της Μέλλουσας Οικουμενικής Συνόδου

Με πρωτοβουλία του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και την συνδρομή των υπόλοιπων πρεσβυγενών Πατριαρχείων, αποφασίζεται να διερευνηθεί το ενδεχόμενο σύγκλισης πανορθόδοξης, στα μέτρα μιας Οικουμενικής, Συνόδου το 1926, η οποία θα ελάμβανε πανηγυρικό χαρακτήρα, εφόσον θα συνέπιπτε με τα 1600 χρόνια από την σύγκλιση της Α΄ Οικουμενικής στην Νίκαια το 325.¹⁰⁰² Ενώπιον του προβληματισμού της διοικούσας εκκλησίας να συγκληθεί Οικουμενική Σύνοδος όλων των ορθοδόξων εκκλησιών, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι με υπόμνημά τους προς την Ιερά Σύνοδο της 13^{ης} Φεβρουαρίου του 1925, επισημαίνουν το άκαιρο της πρότασης, εξ αιτίας της ρευστής εκκλησιαστικοπολιτικής κατάστασης της εποχής, μετά την εμπερίστατη περιπέτεια στην οποία εισήλθαν τόσο η Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, λόγω της ανάδυσης του νέου τουρκικού κράτους, όσο και η Εκκλησία της Ρωσίας, λόγω της νέου επαναστατικού σοσιαλιστικού καθεστώτος.¹⁰⁰³

¹⁰⁰¹ [Αωνόμου], «Τηλεγράφημα του Κοσμήτορος της Θεολογικής Σχολής Αθηνών προς τον Οικουμενικόν Πατριάρχην», Χρονικά, *Εκκλησία Γ΄* (1925): 37-38.

¹⁰⁰² Βλ. Β. ΑΡΧΟΝΤΩΝΗ, Μητρ. Φιλαδελφείας, «Προσπάθειαι Συγκροτήσεως Οικουμενικής Συνόδου προ Πεντηκονταετίας», *Τιμητικόν Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν επί τη 25ετηρίδι της Αρχιερατείας του*, Αθήναι 1980: 85.

¹⁰⁰³ Βλ. «Έγγραφο της Θεολογικής Σχολής Αθηνών περί της Μελλούσης Συνόδου», *Εκκλησία Γ΄* (1925): 66 «Η άμεσος όμως Οικουμενικής Συνόδου σύγκλησις προσκρούει και προς τας καθόλου εκκλησιαστικάς, πολιτικάς και κοινωνικάς συνθήκας, υφ'ας τελούσι σήμερον αι πλείονες των ορθοδόξων Εκκλησιών, μάλιστα δε της πρωτοθρόνου Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως και της

Η γνωμοδότηση των πανεπιστημιακών θεολόγων περί του ακαίρου και αώρου της Οικουμενικής Συνόδου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι φανερώνει μια μάλλον σωστά ζυγισμένη ερμηνεία της διεθνούς κοινωνικοπολιτικής κατάστασης, ενός καθοριστικού παράγοντα για την επιτυχία της μεγάλης εκκλησιαστικής σύναξης. Απόντων και της πρώτης τη τάξει (Κωνσταντινούπολη), αλλά και της πολυαριθμότερης εκκλησίας (Ρωσία) του ορθόδοξου κόσμου, ο χαρακτήρας της επικείμενης συνόδου θα έχανε οπωσδήποτε τον τίτλο της «Οικουμενικής», τόσο ως εκκλησιολογικού, όσο και ως γεωγραφικού προσδιορισμού.

α.4. Το Παλαιοημερολογικό Ζήτημα

Επί Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσόστομου Παπαδόπουλου συνέβη μια από τις μεγαλύτερες ρήξεις στους κόλπους της Εκκλησίας της Ελλάδος, όταν ο πρώτος εισηγήθηκε και κατάφερε να επιβληθεί στην εκκλησιαστική τάξη το νέο, διορθωμένο γρηγοριανό ημερολόγιο στην θέση του παλαιού ιουλιανού. Η 10η Μαρτίου 1924 θεωρήθηκε αυτομάτως ως η 24^η Μαρτίου, γεγονός, όμως, που από μία σημαντική μερίδα του πιστού κλήρου και λαού θεωρήθηκε καινοτομία στα πράγματα της πίστης και μετακίνηση από τις πάτριες εκκλησιαστικές παραδόσεις. Έτσι, υπό την ηγεσία και πνευματική καθοδήγηση τριών μητροπολιτών, του Δημητριάδος Γερμανού Μαυρομμάτη, Ζακύνθου Χρυσόστομου Δημητρίου και του πρώην Φλωρίνης Χρυσόστομου Καβουρίδη, οι οπαδοί του παλαιού ιουλιανού ημερολογίου αποσχίσθηκαν από την Εκκλησία της Ελλάδος, δημιουργώντας την δική τους εκκλησία, αυτή των «Γνησίων Ορθοδόξων Χριστιανών», όπως αυτοαποκλήθηκαν.

Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, ενώπιον αυτών των επώδυνων εξελίξεων, τάχθηκαν από την πρώτη στιγμή δίπλα στην διοικούσα εκκλησία, παραδίδοντας ταυτόχρονα ψήφισμα προς την κυβέρνηση και την Ιερά Σύνοδο με το οποίο αποδοκίμαζαν έντονα την συγκεκριμένη σχισματική πράξη, εμμένοντας στην τήρηση της εκκλησιαστικής νομιμότητας.¹⁰⁰⁴ Αργότερα, την ίδια θέση υπέρ της Εκκλησίας της Ελλάδος, καταδικάζοντας το σχίσμα και τις δυναμικές, ζηλωτικές ενέργειες στις οποίες εξετρέποντο κάποιοι παλαιοημερολογίτες, παίρνουν και οι μαθητές τους, οι

πασών πολυαριθμοτέρας της Ρωσίας. Αι μέγισται ανωμαλίας, εις ας μετά τον τελευταίον πόλεμον ενεπλάκησαν και πάσαι μεν, ιδία δ' αι μεγάλαι αύται εις λόγον κύρους και αριθμού Εκκλησίαι και αι παντοίαι και χαλεπώταται των ποιμνίων αυτών δοκιμασίαι και περιπέτειαι, αποτελούσι κωλύματα σπουδαιότατα προς συγκρότησιν Οικουμενικής Συνόδου. Εφ' όσον αι Εκκλησίαι αύται κωλύονται προφανώς να μετάσχωσι ταύτης, η σύγκλησις αυτής αποβαίνει αδύνατος»

¹⁰⁰⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου κατά το Λήξαν Πανεπιστημιακό Έτος», *Εκκλησία* ΙΔ' (1936): 12.

φοιτητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών. Αφού διαμαρτύρονται ότι διαστρεβλώνεται το ορθόδοξο φρόνημα του λαού και τάσσονται υπό τις διαταγές της «*Μητρός Εκκλησίας*», καταδικάζουν, με ψήφισμά τους που επιδίδουν προς τον Αρχιεπίσκοπο, την προσπάθεια των αυτοαποκληθέντων «*Γνησίων Ορθοδόξων*», διότι, όπως αναφέρουν, δεν μπορούν να νομιμοποιήσουν σε λίγους το δικαίωμα να εκμεταλλεύονται την λαϊκή ευσέβεια, να υποθάλουν την αμάθεια των απλουστέρων και να παρουσιάζονται ως αρχηγοί της αναστήλωσης των πατρίων.¹⁰⁰⁵

Ωστόσο, παρά την καταδίκη του παλαιοημερολογιτικού κινήματος από τους πλέον επίσημους εκκλησιαστικούς φορείς, την Εκκλησία της Ελλάδος και τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, αλλά και τις παράνομες διώξεις εκ μέρους της κρατικής εξουσίας εναντίον των «*στασιαστών*», το παλαιοημερολογιτικό αναζωπυρωνόταν όλο και περισσότερο με την πάροδο των ετών, λαμβάνοντας τον χαρακτήρα πλέον επίσημης διαμαρτυρίας και αμφισβήτησης των φαινομένων υποχώρησης του αρχέγονου χριστιανικού φρονήματος από την πλευρά της εκκλησιαστικής διοίκησης. Το πρόβλημα αποκτούσε συν τω χρόνω δυναμικές που μπορούσαν να συμπηχθούν σε πολιτικές φόρμες με θρησκευτικό επικάλυμμα. Τούτων δοθέντων, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι επανέρχονται με νέα διακήρυξή τους, προσπαθώντας να αναιρέσουν τα βασικότερα θεμέλια του εκκλησιαστικού-πολιτικού οικοδομήματος του παλαιοημερολογιτισμού. Με εκπρόσωπό τους τον κοσμήτορα Παναγιώτη Μπρατσιώτη, αναφέρουν ότι το «*πραξικόπημα των τριών μητροπολιτών κατά της εκκλησιαστικής ενότητας*» είναι έωλο και απαράδεκτο, καθώς η ημερολογιακή μεταβολή δεν θίγει με κανέναν τρόπο τη διδασκαλία και τα δόγματα της εκκλησίας, γι' αυτό και διατρανώνουν την πεποίθησή τους ότι «*η Εκκλησία εν συνεργασία μετά της πολιτείας θα θέση οριστικόν τέρμα εις την ανίερων εκμετάλλευσιν του ου κατ' επίγνωσιν ζήλου μερίδος του λαού*», ενώ απευθύνουν έκκληση προς τον ελληνικό λαό «*όπως κλείση τα ότα αυτού εις τα κηρύγματα της εκκλησιαστικής ανταρσίας και πειθαρχήση εις τας αποφάσεις των κανονικών και νομίμων εκκλησιαστικών αρχών*».¹⁰⁰⁶

Πέρα από την θεολογική ορθότητα του νέου ημερολογίου, η οποία σαφώς λειτούργησε ως καταλύτης για την ανάμιξη των πανεπιστημιακών θεολόγων, η ξεκάθαρη στήριξη που παρείχαν σύσσωμοι οι καθηγητές και φοιτητές της

¹⁰⁰⁵ Βλ. «Ψηφίσματα Φοιτητών Θεολογικής Σχολής περί των Παλαιοημερολογιτών», *Εκκλησία* Ε' (1927): 175.

¹⁰⁰⁶ [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή περί των Στασιαστών», *Εκκλησία* ΙΓ' (1935): 173-174.

Θεολογικής Σχολής Αθηνών σε τούτη την κορυφαία προσωπική επιλογή του Αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδόπουλου, αποδεικνύει ότι το μέτωπο που είχε συμπτυχθεί μεταξύ της Θεολογικής Σχολής και της διοικούσας εκκλησίας ήταν αρραγές και λειτουργικό. Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι εισήλθαν στον αγώνα αυτό παραβλέποντας τις τακτικές αδυναμίες της εισαγωγής του ημερολογίου, όπως είναι η ξαφνική εφαρμογή του, χωρίς προηγούμενη ενημέρωση του πιστού κλήρου και λαού, αμβλύνοντας σε κάποιο βαθμό του φόβους και τις δυσπιστίες μιας κοινωνίας που έβλεπε με καχυποψία κάθε εκδήλωση μοντερνισμού και στερούνταν τα εργαλεία πρόσληψης και αφομοίωσης των νεωτερικών στοιχείων που έρχονταν από την Δύση. Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι έθεσαν το βάρος του κύρους τους στο ισοζύγιο της προσωπικής δέσμευσης με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, χωρίς να προτείνουν έστω την μικρή χρονική αναστολή εφαρμογής του νέου ημερολογίου, προκειμένου να προλειανθεί το έδαφος και να αποφευχθεί μια μάλλον άσκοπη σύγκρουση που σπάραξε το εκκλησιαστικό σώμα και το οδήγησε στο σχίσμα. Εντούτοις, επρόκειτο για μία εξαιρετικά ετεροβαρή σχέση, όπως θα αποδειχθεί αργότερα στο ζήτημα της σχέσης της διοικούσας εκκλησίας με τους θεολόγους.

α.5. Η Θεολογική Κατάρτιση του Κλήρου

Αν και οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι χρωστούν την επαγγελματική ύπαρξή τους, μεταξύ άλλων, και στην ανάγκη θεολογικής μόρφωσης και κατάρτισης του κλήρου, εντούτοις το μορφωτικό επίπεδο του τελευταίου ήταν ανέκαθεν εξαιρετικά χαμηλό. Σχεδόν εκατό έτη μετά από την ίδρυση της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, οι ίδιοι οι καθηγητές της Σχολής σχολιάζουν με δηκτικά σχόλια την αποχή τόσο του κατώτερου κληρικού στοιχείου από την Σχολή, όσο και την αποθάρρυνση των επισκόπων προς τους κληρικούς τους γι' αυτήν την προοπτική.¹⁰⁰⁷ Παρά την ποτέ δημοσίως ομολογουμένη, αλλά σιωπηλώς διακηρυττομένη γνωσιομαχία μεγάλης μερίδας του κλήρου, η οποία εκφραζόταν και ως δυσπιστία των ιερωμένων προς τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, οι τελευταίοι δεν σταμάτησαν να προτείνουν διεξόδους για την μόρφωση του κλήρου. Γι' αυτό και στα μέσα της δεκαετίας του 1930, καταθέτουν συγκεκριμένα σχήματα: σε πόλεις άνω των 30.000 κατοίκων, καθώς και στις πρωτεύουσες νομών, επιβάλλεται ο διορισμός εφημερίων πτυχιούχων της Θεολογικής Σχολής, ενώ στις πόλεις κάτω των 30.000 έως και τα χωριά, για ένα

¹⁰⁰⁷ Βλ. Β. Μ. ΒΕΛΛΑ, «Αποκαρδιωτικά Ενδείξεις», *Ανάπλασις* ΜΕ' (1932): 304-305.

μεταβατικό διάστημα μιας δεκαετίας, θα μπορούσαν να διορίζονται ως εφημέριοι πτυχιούχοι γυμνασίου, έχοντας συμπληρώσει την μόρφωσή τους στις άρτι λειτουργούσες διετεείς εκκλησιαστικές σχολές.¹⁰⁰⁸ Η τύχη των παραπάνω προτάσεων έμελλε να έχει την μοίρα όλων των σχεδίων καλών προθέσεων, τα οποία προορίζονται για ότα μη ακουόντων.

α.6. Το Α΄ Συνέδριο Ορθόδοξης Θεολογίας στην Αθήνα

Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, λαμβάνοντας ενεργό μέρος στις εργασίες της Οικουμενικής Κίνησης στο πρόσωπο του συναδέλφου τους καθηγητή Αμίλκα Αλιβιζάτου, κατά την διεθνή συνάντηση που είχε συγκληθεί στην Κοπεγχάγη το έτος 1922, ανέλαβαν τιμητικώς, ως το καθηγητικό σώμα της αρχαιότερης Θεολογικής Σχολής της ορθόδοξης εκκλησίας, την πραγματοποίηση ενός Πανορθόδοξου Συνεδρίου, με σκοπό την στενότερη καλλιέργεια και συνεργασία μεταξύ των δυνάμεων της απανταχού ορθοδόξου θεολογίας.¹⁰⁰⁹ Επρόκειτο για μία πρωτοποριακή σε σύλληψη και εφαρμογή ιδέα σε παγκόσμιο επίπεδο, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς τους λόγους και τις συνθήκες που καθιστούσαν ανέφικτη και μη πραγματοποιήσιμη την σύγκλιση μιας Οικουμενικής Συνόδου των ορθοδόξων εκκλησιών, όπως είδαμε νωρίτερα. Ωστόσο, στο πεδίο της διεπιστημονικής συνεργασίας, μία τέτοια σύνοδος δεν ήταν απλώς απαραίτητη, αλλά μάλλον επιβεβλημένη, καθώς χρειαζόταν να οριοθετηθούν με σαφήνεια κάποιες μεθοδολογικές πρωταρχές της ορθόδοξης θεολογικής παρουσίας στον νέο κόσμο που ήδη είχε ανατείλει.

Το Συνέδριο συνεκλήθη τελικώς με επιτυχία το 1936 στην Αθήνα, υπό την αιγίδα της Θεολογικής Σχολής και κινήθηκε στους παρακάτω άξονες:¹⁰¹⁰

- 1) Καθορισμός των θεμελιωδών αρχών της ορθοδοξίας
- 2) Επιστημονική εργασία στον χώρο της θεολογίας και της εκκλησιαστικής αυθεντίας
- 3) Καθορισμός των έξωθεν επιδράσεων στην ορθόδοξη θεολογία από την εποχή της άλωσης της Κωνσταντινουπόλεως: α) παπικές, β) προτεσταντικές, γ) φιλοσοφικές επιδράσεις

¹⁰⁰⁸ Βλ. Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ (Εντολή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών), «Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών περί της Μορφώσεως του Κλήρου», *Ανάπλασις ΜΖ'* (1934): 307.

¹⁰⁰⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Το Α΄ εν Αθήναις Συνέδριον της Ορθοδόξου Θεολογίας», *Εκκλησία ΙΔ'* (1936): 385.

¹⁰¹⁰ Α. Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Το Α΄ εν Αθήναις Συνέδριον της Ορθοδόξου Θεολογίας», *Ανάπλασις ΜΘ'* (1936): 366-367.

- 4) Κατατοπισμός της νεώτερης ορθόδοξης θεολογίας προς την πατερική, σε σχέση με τις νεότερες απόψεις και μεθόδους. Το ζήτημα γενικότερα της ιεράς παράδοσης
- 5) Η αποστολή της θεολογικής επιστήμης για την διαφώτιση της συνείδησης της εκκλησίας
- 6) Το πρόβλημα της σύγκλισης οικουμενικής συνόδου
- 7) Ο τρόπος συνεννόησης των ορθόδοξων εκκλησιών και των αποφάσεών τους σε γενικότερα και επείγουσας φύσης ζητήματα, όπως το ημερολόγιο, ο γάμος των κληρικών, η νηστεία κλπ
- 8) Η θετική εξυπηρέτηση της εκκλησίας από την θεολογική επιστήμη
- 9) Η προετοιμασία της κωδικοποίησης των ιερών κανόνων και ο καθορισμός της σύγχρονης προετοιμασίας τους
- 10) Αναθεώρηση και έκδοση των λειτουργικών πρωτοτύπων κειμένων
- 11) Εσωτερική και εξωτερική ιεραποστολή της ορθόδοξης εκκλησίας. Ορθοδοξία και σύγχρονα προβλήματα της ζωής: α) Εκκλησία και πολιτισμός, β) Εκκλησία και πολιτεία, γ) Εκκλησία και κοινωνικά ζητήματα.

Από την γενικότερη προβληματική του Συνεδρίου καταλαβαίνουμε ότι επιχείρησε να αναμετρηθεί και να αρθρώσει έναν σύγχρονο θεολογικό λόγο, δηλαδή αρθρωμένο κατά τα μέτρα της εποχής του και διαλεγόμενο με τα πλέον φλέγοντα ζητήματα που συγκροτούν την ενότητα εκκλησία και κόσμος. Στο πεδίο της ακαδημαϊκής ενασχόλησης, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι φάνηκε να ενστερνίζονται την πιθανή προοπτική ενός ανοίγματος στα διεθνή εκκλησιαστικά και θεολογικά δρώμενα και να επιχειρούν να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο ως παράγοντες της διεθνούς ορθόδοξης θεολογικής παρουσίας.

α.7. Ο «Διορθόδοξος Ακαδημαϊκός Σύνδεσμος»

Δείγμα της διεθνούς απήχησης των πανεπιστημιακών θεολόγων αποτελεί η ίδρυση, την 27^η Ιουνίου 1935, εκ μέρους των αλλοδαπών ορθόδοξων φοιτητών της Θεολογικής Σχολής, του *Διορθόδοξου Ακαδημαϊκού Συνδέσμου*, τον οποίο έθεσαν υπό την προστασία της Κοσμητείας της Θεολογικής Σχολής.¹⁰¹¹ Στην πρωτοβουλία συμμετείχαν φοιτητές από την Σερβία, Ρουμανία, Βουλγαρία και Ουγγαρία, ενώ σκοπός του ήταν «η μεταξύ των μελών αυτού συνενόησις και συνεργασία επί τω τέλει της προπαρασκευής αυτών προς γενικωτέραν ενν ταις ιδιαιτέραις αυτών χώραις

¹⁰¹¹ [Ανωνύμου], «Ο 'Διορθόδοξος Ακαδημαϊκός Σύνδεσμος'», Χρονικά, *Εκκλησία* ΙΓ' (1935): 255.

εργασίαν, αποβλέπουσαν εις στενωτέραν επαφήν των ορθοδόξων θεολόγων και αποτελεσματικωτέραν αυτών συνεργασίαν εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία». ¹⁰¹²

Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι κατόρθωσαν να λειτουργήσουν ως πόλος έμπνευσης και αναφοράς για τους αλλοδαπούς ορθόδοξους φοιτητές, σε πανβαλκανική και πανευρωπαϊκή κλίμακα. ¹⁰¹³ Αυτή η ενέργεια ήλθε ως φυσική εξέλιξη, ιδιαιτέρως για τον βαλκανικό χώρο, καθώς οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι είχαν τους περισσότερους βαλκάνιους σπουδαστές από όλες τις σχολές του πανεπιστημίου, ενώ γνωμάτευαν συχνά για τις ανάγκες των τοπικών ορθοδόξων εκκλησιών, μεταλαμπαδεύοντας το επιστημονικό και θεολογικό κύρος τους και εκτός της ελλαδικής επικράτειας. ¹⁰¹⁴

β. Μεταπολεμική Περίοδος

β.1. Η Ανάλυση Καθηκόντων Αντιβασιλέως από τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό

Τελειώνοντας η περίοδος της γερμανικής κατοχής, στα 1945, τον ρόλο του Αντιβασιλέα αναλαμβάνει κοινή συναινέσει του πολιτικού κόσμου ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός, ως ο καταλληλότερος για να γεφυρώσει σ' εκείνη την κρίσιμη στιγμή την μετάβαση από την παντελή κατάρρευση των κρατικών δομών στην επαναλειτουργία της νόμιμης πολιτικής εξουσίας στην Ελλάδα. Εξ άλλου, η παράδοση της αλληλοεπικάλυψης εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας ήταν ένα μοντέλο πολύ γνωστό, το οποίο έχει τις ρίζες του στις πολιτειακές αντιλήψεις της ορθόδοξης ανατολής και κορυφώνεται στην περίοδο της εθναρχίας. Έτσι και τώρα, ελλείψει των αρμόδιων πολιτικών σταθερών, αναλαμβάνει ο θρησκευτικός πόλος την περιστασιακή υπεραναπλήρωσή του.

Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, ενώπιον τούτης της εξέλιξης και κατόπιν συνεδρίας τους, αποφασίζουν να υποβάλουν τα επίσημα συγχαρητήριά τους στο πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου, καθώς με αυτόν ως τον ανώτατο πολιτικό άρχοντα «η Σχολή εμβλέπει ευοίωνον την εν τω μέλλοντι εξέλιξιν των αμοιβαίων σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, διότι μόνη η ορθή αυτών εναρμόνισις θα αποτελή πάντοτε το

¹⁰¹² [Ανωνύμου], «Δια την Ανάδειξιν των Διεθνών Σχέσεων των Θεολόγων», *Ανάπλασις* ΜΗ' (1935): 189.

¹⁰¹³ Βλ. Π. Ι. ΜΠΑΤΣΙΩΤΟΥ, «Η Θέσις της Θεολογίας μεταξύ των Επιστημών», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 50 (1967): 167-168.

¹⁰¹⁴ Βλ. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Το Πανεπιστήμιον Αθηνών και τα Βαλκάνια», *Νέα Εστία* 22 (1937): 1794.

ασφαλές εχέγγυον της επί τα κρείττω προκοπής του ελληνικού λαού». ¹⁰¹⁵
 Ανταπαντώντας ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, διαβεβαιώνει στη δική του επιστολή ότι θέλει να πράξει «παν το εφ' ημίν προς σύσφιζιν των μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας δεσμών και σχέσεων τοσούτω μάλλον, καθ' όσον σήμερον είπερ ποτέ άλλοτε επιβάλλεται πλήρης κατανόησις και εγκάρδιος συνεργασία δια την κατανόησιν της νέας, ευτυχεστέρας και ηθικωτέρας εθνικής ζωής». ¹⁰¹⁶

Στο πρόσωπο του Αντιβασιλέα Αρχιεπισκόπου, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι επιβεβαιώνουν για μία ακόμη φορά όχι μόνο την θεσμική ταύτισή τους με τον επίσημο εκκλησιαστικό οργανισμό, αλλά και την συμπόρευσή τους με την κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία. Η εμπιστοσύνη που απολάμβαναν και από τις δύο θεσμικές εκφράσεις, τόσο από την εκκλησιαστική διοίκηση όσο και από το κράτος, τους αναβίβαζαν εκ των πραγμάτων σε έναν σταθερό άξονα αναφοράς και στήριξης των κοινωνικοπολιτικών δομών της ελληνικής πραγματικότητας.

β.2. Η Απέλαση του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου από την Κύπρο

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 ένα που τα προβλήματα που σημαδεύει και ταράζει την ελληνική πολιτική σκηνή είναι ο απελευθερωτικός κυπριακός αγώνας, ο οποίος ξεσπά στα 1955. Με αφορμή την απέλαση από τους Άγγλους του ηγέτη του κυπριακού ξεσηκωμού, Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, από την Κύπρο και την εξορία του στις Σεϋχέλλες, που συμβαίνει το 1956, σύσσωμη η Θεολογική Σχολή Αθηνών με ψήφισμά της στις 10 Μαρτίου 1956, εκφράζει την αμέριστη συμπαράσταση της στον δοκιμαζόμενο ηγέτη, καταδικάζει αυτή την ενέργεια του αποικιακού αγγλικού στρατού, και επικαλείται την συμπαράσταση όλων των ορθοδόξων εκκλησιών και θεολογικών σχολών, για την αποκατάσταση της αδικίας και την αναγνώριση του δικαιώματος αυτοδιάθεσης του κυπριακού λαού. ¹⁰¹⁷ Εξ άλλου, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει, είναι δεδομένη η συμπόρευση των πανεπιστημιακών θεολόγων με τις επίσημες πολιτικές επιλογές του ελληνικού κράτους, ιδιαίτερα όσον αφορά θέματα εθνικής σημασίας.

Στην ίδια τροχιά πορεύονται και οι φοιτητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, οι οποίοι είχαν και έναν λόγο περισσότερο, καθώς ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος

¹⁰¹⁵ [Ανωνύμου], «Τα Συγχαρητήρια της Θεολογικής Σχολής Αθηνών προς τον Αντιβασιλέα, Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό», Χρονικά, *Εκκλησία ΚΒ'* (1945): 16.

¹⁰¹⁶ [Ανωνύμου], «Ο Μακαριώτατος Αντιβασιλεύς προς την Θεολογικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εκκλησία ΚΒ'* (1945): 82.

¹⁰¹⁷ Βλ. «Ψήφισμα της Θεολογικής Σχολής Περί της Απελάσεως του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου», *Εκκλησία ΛΓ'* (1956): 86.

τύγγανε παλαιός τρόφιμος και πτυχιούχος της Θεολογικής Αθηνών. Εκδίδουν επίσης στις 10 Μαρτίου 1956 το δικό τους καταδικαστικό ψήφισμα, καλώντας σε δυναμικές κινητοποιήσεις όλους τους φοιτητές θεολογίας και προσδοκώντας από την παγκόσμια χριστιανική κοινότητα και ιδίως το Παγκόσμιο Συμβούλιο των Εκκλησιών να πιέσουν την βρετανική διοίκηση, ώστε να αρθεί η συγκεκριμένη ενέργεια.¹⁰¹⁸

β.3. Ο Διορισμός Ελληνόρρυθμου Καθολικού Επισκόπου στην Ελλάδα

Το ζήτημα των ελληνόρρυθμων καθολικών στα όρια επικράτειας της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας, ενεργοποιεί παραδοσιακά αμυντικά αντανάκλαστικά, καθώς οι ιστορικές μνήμες είναι βαθειά διαποτισμένες από τραυματικές εμπειρίες, εξ αιτίας των πρώτων στον ευρύτερο Βαλκανικό, αλλά και γενικότερα ορθόδοξο χώρο της Ανατολικής Ευρώπης. Οι ελληνόρρυθμοι καθολικοί, εξ αιτίας της ιδιαίτερης φύσης τους, καθώς ομολογούν όλα τα δόγματα, την πίστη και το λατρευτικό τυπικό της ορθόδοξης παράδοσης, αλλά δέχονται ως πνευματική και διοικητική κεφαλή τους τον Πάπα της Ρώμης, θεωρήθηκαν από τους ορθοδόξους, ανέκαθεν, ως ο ρωμαιοκαθολικός «*Δούρειος Ίππος*», ο οποίος αποσκοπεί στην εκ των έσω άλωση της ορθόδοξης εκκλησίας.

Στα 1958, μετά τον θάνατο του επισκόπου των εν Ελλάδι ελληνόρρυθμων καθολικών, Γεωργίου Χαλαβατζή, επισκόπου Θεοδωρουπόλεως, ο διορισμός του επόμενου επισκόπου από το Βατικανό, προκαλεί εντονότατο κύμα διαμαρτυριών τόσο από την διοικούσα εκκλησία, όσο και από τους πανεπιστημιακούς θεολογους. Ειδικότερα, οι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής προκειμένου να παρουσιάσουν αρραγές μέτωπο με την εκκλησία, συντάσσουν και απευθύνουν έκκληση προς τον Πάπα να μην προχωρήσει σε αυτήν την ενέργεια, η οποία δηλητηριάζει τις σχέσεις μεταξύ των δύο εκκλησιών.¹⁰¹⁹ Τονίζουν ότι το πρώτο μέτρο το οποίο πρέπει να λάβει ο Πάπας, αν επιθυμεί να αποδείξει ότι ενδιαφέρεται πραγματικά για την αγάπη και την ενότητα των δύο εκκλησιών, είναι η «*μη ονομασία διαδόχου των εν Ελλάδι ολίγων Ουνιτών, μετά τον θάνατον του ποτέ Επισκόπου Θεοδωρουπόλεως Γεωργίου Χαλαβατζή*».¹⁰²⁰ Πέρα από τις αναμενόμενες θεολογικές ευαισθησίες του ορθοδόξου πληρώματος σχετικά με τα των ελληνόρρυθμων καθολικών, τούτη η αντίδραση της

¹⁰¹⁸ Βλ. «Ψήφισμα των Φοιτητών της Θεολογικής Σχολής Περί της Απελάσεως του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου», *Εκκλησία* ΛΓ' (1956): 86.

¹⁰¹⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή Περί του Ουνίτου Επισκόπου των εν Ελλάδι Ουνιτών», *Εκκλησιαστικά Χρονικά, Εκκλησία* ΛΕ' (1958): 41.

¹⁰²⁰ «Το Ζήτημα της Ουνίας: Η Θεολογική Σχολή Αθηνών προς τον Πάπαν Ρώμης», *Ορθόδοξος Σκέψις* Α' (1958): 19.

διοικούσας εκκλησίας, αλλά και η συμπόρευση των πανεπιστημιακών θεολόγων, στερείται ουσιαστικής βαρύτητας, εφ' όσον η παρουσία ελληνορρυθμου καθολικού επισκόπου ήταν ήδη μία πραγματικότητα στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, η συγκεκριμένη ενέργεια του Βατικανού δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως κακόβουλη πρόκληση.

Από την πλευρά του το Βατικανό, στις 11 Μαρτίου 1958, απαντά με διπλωματικό τρόπο στους πανεπιστημιακούς θεολόγους, ότι «*Ο Άγιος Πατήρ ηυδόκησε να λάβη γνώσιν του περιεχομένου αυτού και επρόσεξε τα αισθήματα, τα οποία ενέπνευσεν το διάβημά σας*».¹⁰²¹

Τελικά, το Βατικανό ονόμασε Έξαρχο των ελληνορρυθμων καθολικών της Ελλάδος, τον διευθυντή του Ρωμαιοκαθολικού «*Γραφείου Καλού Τύπου*», τον Υάκινθο Δημήτριο Γάδ, φέροντος τον τίτλο του επισκόπου Γρατιανουπόλεως.¹⁰²² Η συγκεκριμένη κίνηση των πανεπιστημιακών θεολόγων, πέρα από την διπλωματική σημασία της, υπογράμμιζε για μία ακόμη φορά την προσήλωση που επεδείκνυαν στην εθνικοθηρησκευτική ενότητα του έθνους και τον ρόλο τους για την περαιτέρω ενίσχυσή του.¹⁰²³

β.4. Ο Διωγμός του Οικουμενικού Πατριαρχείου την Περίοδο 1964-1965

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 το τουρκικό κράτος εξαπολύει άλλη μία επίθεση εναντίον της ελληνικής μειονότητας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Με μυστικά διατάγματα και κατά παράβαση διεθνών συνθηκών, δημεύεται η ακίνητη περιουσία χιλιάδων ελλήνων, οι οποίοι στερούνται το δικαίωμα να την μεταβιβάσουν ή να την κληροδοτήσουν σε συγγενείς τους. Το Πατριαρχείο, με την ίδια εξοντωτική πολιτική, χάνει επίσης πολλά τμήματα της ακίνητης περιουσίας του, ενώ απελαύνεται και ο Πατριάρχης Κωνσταντίνος ΣΤ'.¹⁰²⁴

¹⁰²¹ «Η Απάντησις του Βατικανού προς την Έκκλησιν της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Περί Μη Διορισμού Ουνίτου Επισκόπου εν Ελλάδι», Εκκλησιαστικά Χρονικά, *Εκκλησία* ΛΕ' (1958): 220.

¹⁰²² Βλ. [Ανωνύμου], «Βαρύτατον Σφάλμα», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΛΕ' (1958): 151.

¹⁰²³ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Έκκλησις δια την Ουνίαν», Επί των Γεγονότων, *Ορθόδοξος Σκέψις* Α' (1958): 28.

¹⁰²⁴ Βλ. Π. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, Μητρ. Πρώην Μεσσηνίας, *Εκκλησιαστικά Απομνημονεύματα*, Αθήναι: Ορθόδοξος Χριστιανικός Σύλλογος «Μέγας Αθανάσιος» 1960: 131-132 «Η Τουρκία θέλησε να εξαφανίση το Οικουμενικόν Πατριαρχείον. Κατόπιν της συνθήκης της Λωζάνης δεν ηδυνήθη να επιτύχη τούτο και ούτω, δια διαφόρων άλλων μέσων, εξήτει να υποσκάψη αυτό. Μετά τον θάνατον του από Χαλκηδόνης Γρηγορίου Ζ', εξελέγη ο Δέρκων Κωνσταντίνος ΣΤ', όστις ανέλαβε τους οίακας του μαρτυρούντος Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αλλ' η Τουρκία εθεώρησε τούτον ανταλλάξιμον και απήλασεν εκ της έδρας του βιαίως έξω της Τουρκικής Επικρατείας».

Ενώπιον αυτής της κατάστασης, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι με εκπρόσωπο τον προκοσμήτορα Δημήτριο Μωραΐτη, εκδίδουν στις 20 Απριλίου 1964 ψήφισμα καταδίκης των εκτροπών «*άνευ ενλόγου τινός αιτίας, παρά μόνον εκ λόγων εκδικήσεως δια πολιτικά ζητήματα άσχετα προς το Οικουμενικόν Πατριαρχείον*».¹⁰²⁵ Την ίδια παρεμβατική πολιτική ακολουθούν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι έναν χρόνο μετά, με τηλεγραφήματά τους προς ποικίλους διεθνείς οργανισμούς, όπως τις χριστιανικές εκκλησίες του εξωτερικού, το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών, τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, αλλά και πολιτικούς ηγέτες, όπως τον Πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών, τους πρωθυπουργούς της Αγγλίας, της Γαλλίας και άλλων κρατών. Με αυτόν τρόπο διαμαρτύρονται για την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Τουρκία και για την φίμωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹⁰²⁶

β.5. Ο Αναγκαστικός Νόμος 214/1967

Ένα από τα πρώτα μελήματα της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967, προκειμένου να ελέγξει και να κατευθύνει τις εξελίξεις στον χώρο της εκκλησιαστικής διοίκησης, υπήρξε, εκτός από τον διορισμό Αριστίνδην Συνόδου, και η αναστολή βασικών αρχών και θεσπισμάτων της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης. Με τον Αναγκαστικό Νόμο 214 «*επιβαλλόταν ποινή με αόριστη κατηγορία χωρίς υπαιτιότητα, απαγορεύει το 'έκκλητον', δηλ. το δικαίωμα προσβολής της πρωτοβάθμιας αποφάσεως, και οι αρμόδιοι επίσκοποι στερούνταν το κανονικό δικαίωμα της δικαστικής εξουσίας*».¹⁰²⁷

Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, με σχετικό υπόμνημά τους, συντάκτης του οποίου είναι ο καθηγητής Κωνσταντίνος Μουρατίδης, στρέφονται κατά του συγκεκριμένου Νόμου, υιοθετώντας το σε συνεδρία της στις 26 Φεβρουαρίου 1968.¹⁰²⁸ Δεν θα χαρακτηρίζαμε, φυσικά, την εν λόγω πράξη ως αντιστασιακή, καθώς η παραδοσιακή ταύτισή της με την πολιτική εξουσία δεν επέτρεπε τέτοιου είδους υπερβάσεις. Εντούτοις, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι με την ενέργειά τους αυτή αντιτίθενται ανοικτά σε επιλογές της δικτατορικής κυβέρνησης, εμμένοντας στον δρόμο της εκκλησιαστικής νομιμότητας και του Κανονικού Δικαίου. Τονίζουν ότι με

¹⁰²⁵ «Ψήφισμα της Θεολογικής Σχολής Αθηνών για τις Τουρκικές Απειλές προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο», *Εκκλησία ΜΑ'* (1964): 248-249.

¹⁰²⁶ Βλ. «Τηλεγράφημα της Θεολογικής Σχολής Αθηνών για τα Έκτροπα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο», *Εκκλησιαστικά Χρονικά, Εκκλησία ΜΒ'* (1965): 269.

¹⁰²⁷ Α. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*. Ιστορία των Δομών Διοικήσεως και Ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος (Εικοστός Αιώνας), Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1998: 79-80.

¹⁰²⁸ Βλ. Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, *Υπό το Φώς της Αληθείας*. Αντιπεπραγμένα κατά την «Επταετία», Αθήναι: Εκδόσεις «Ορθόδοξου Τύπου» 1974: 20.

τον συγκεκριμένο νόμο, όχι μόνον δεν εξυγιαίνεται ο εκκλησιαστικός οργανισμός, αλλά αντίθετα πλήττεται βαρύτατα το δίκαιο της εκκλησίας και η κανονική τάξη της.¹⁰²⁹

γ. Μεταπολιτευτική Περίοδος

γ.1. Οι Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας στο Σύνταγμα του 1975

Οι αλλαγές τις οποίες επέφερε ο νέος συνταγματικός χάρτης της χώρας, που ψηφίστηκε το 1975, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως καινοτόμες, συγκρινόμενες με τα προηγούμενα συνταγματικά στερεότυπα. Επιχειρείται μία εξορθολογισμένη πολιτειακή δομή, στην βάση της δημιουργίας σύγχρονων θεσμών και αντιλήψεων που από καιρό είχαν μπολιάσει την ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Κυρίως, ο συνταγματικός νομοθέτης αποπειράται να αποδεσμεύσει την ύπαρξη και λειτουργία του κράτους από το σφιχτό δέσμιό της με την εκκλησιαστική διοίκηση, ένας δεσμός ο οποίος μέχρι εκείνη την στιγμή θεωρείτο για την ελληνική πολιτική πραγματικότητα ως αρχετυπικό θέσφατο.

Σκοπός της παιδείας, σύμφωνα με προηγούμενες συνταγματικές συνθήκες, ήταν η προαγωγή και η καλλιέργεια του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», ο οποίος συμπύκνωνε, ως κυρίαρχη ιδεολογικό, τον βασικό βραχίονα μιας «πολιτικώς ορθής» σκέψης και πρακτικής. Ήταν η σημαντικότερη έκφραση με την οποία υπογραμμίζονταν και συνταγματικά ο στενότερος σύνδεσμος εκκλησίας και κράτους, η διαπλοκή δηλαδή της πολιτικοθησκευτικής εξουσίας, ως βασικού γνωρίσματος της σύγχρονης ελλαδικής πολιτειακής έκφρασης.¹⁰³⁰ Τούτη η μίξη είχε ως αποτέλεσμα της τον δογματικό διαποτισμό της ελληνικής κοινωνίας. Όταν ο κάθε Έλληνας μπορούσε να μαθαίνει από την παιδική και μαθητική του ηλικία ότι τα θρησκευτικά δόγματα είναι απόλυτες, ανιστορικές αλήθειες, οι οποίες δεν υπόκεινται σε κοινωνικό έλεγχο, τότε μπορεί να δεχθεί με τον ίδιο τρόπο και τα άλλα δόγματα, ιδίως τα πολιτικά, τα οποία συμπλέκονται στις καθημερινές κοινωνικές σχέσεις.¹⁰³¹ Έτσι, όμως, υπήρχε ο κίνδυνος να δημιουργηθούν αντί ελεύθερα σκεπτόμενοι

¹⁰²⁹ Βλ. Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Εκκλησίες δια την Αποκατάστασιν της Ενότητος της Εκκλησίας», *Κοινωνία ΛΓ'* (1990): 434-435.

¹⁰³⁰ Βλ. Σ. ΠΑΠΑΘΕΜΕΛΗ, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας: Μια Εμπειρική Προσέγγιση», *Σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας: Εισηγήσεις Θεολογικού Συνδέσμου*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θεολογικού Συνδέσμου 1988: 53.

¹⁰³¹ Α. Χ. ΚΑΖΕΠΙΔΗ, «Η Ιδεολογική Σύγχυση και ο Δογματικός Διαποτισμός των Νέων στην Ελληνική Εκπαίδευση», *Λόγος και Πράξη* 7, τόμος Α' (1979): 73-74.

πολίτες, με προσωπική κρίση και άποψη, υποταγμένοι υπήκοοι, δηλαδή δεσμευμένοι άνθρωποι, με κατευθυνόμενη αντίληψη, σκέψη και πράξη.

Στο νέο Σύνταγμα, ο «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός», ως σκοπός και ολοκλήρωση της ελληνικής παιδείας, αντικαθίσταται, ύστερα από πίεση της συντηρητικής πτέρυγας της κυβερνητικής πλειοψηφίας, από την «ηθικήν, πνευματικήν, επαγγελματικήν και φυσικήν αγωγήν των Ελλήνων», την «διάπλασιν αυτών ως ελευθέρων και υπεύθυνων πολιτών», την «ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως», αλλά και «την ανάπτυξιν της θρησκευτικής συνειδήσεως» (άρθρο 16, παρ. 2).¹⁰³² Βέβαια, πολλοί βουλευτές της συμπολίτευσης αντιδρούν στην προσθήκη αυτή, καθώς θεωρούν ότι δημιουργούνται προϋποθέσεις ανάπτυξης ανελεύθερων σχημάτων στην παιδεία. Ο βουλευτής Μ. Πρωτοπαπαδάκης δηλώνει: «Πολλοί νομίζουν ότι αυτή η μέθοδος της αγωγής είναι καλή διότι φτιάχνει καλούς χριστιανούς και καλούς πολίτες. Πράγματι τους μαθαίνει να σκύβουν το κεφάλι, να υπακούουν, να πηγαίνουν στην εκκλησία... Αυτοί όμως δεν είναι καλοί χριστιανοί, ούτε καλοί πολίτες, ούτε ελεύθεροι άνθρωποι», ενώ ο βουλευτής Α. Ανδριανόπουλος τονίζει: «Δεν βλέπω δια ποίον λόγον να μη η λέξις θρησκευτικής, εκτός εάν είπομεν ότι μπαίνει προς ενίσχυσιν μιας πανικοβλημένης εκκλησίας, η οποία, εάν είναι πανικοβλημένη, ευθύνεται η ίδια και κανένας άλλος».¹⁰³³ Παρά την ψήφιση της συγκεκριμένης διάταξης, τελικά, η παιδεία και η ακηδεμόνευτη επιστημονική έρευνα έθεσε ουσιαστικά θεμέλια με το νέο Σύνταγμα, πιστοποιώντας ένα σοβαρό βαθμό απαγγίστρωσης του κράτους από την εκκλησία. Ήταν ένα ξεκάθαρο βήμα διαχωρισμού και αυτόνομου βηματισμού των δύο θεσμών.

Οι μεταρρυθμιστικές αλλαγές συνεχίστηκαν και σε άλλα πεδία, που έχουν να κάνουν με όλο το κοινωνικό φάσμα,¹⁰³⁴ αφού προβλέφθηκε ότι ο Ανώτατος Άρχων δεν είναι προϋπόθεση να είναι χριστιανός ορθόδοξος, δεν ορκίζεται ενώπιον της Ιεράς Συνόδου κατά την ανάληψη των καθηκόντων του, ούτε υπόσχεται ότι θα προστατεύσει την επικρατούσα θρησκεία, δηλαδή την ορθόδοξη εκκλησία. Επιπλέον, ο προσηλυτισμός απαγορεύεται γενικά και όχι μόνο εις βάρος της επικρατούσης θρησκείας.

¹⁰³² Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, «Η Συνταγματική Προστασία της Ακαδημαϊκής Ελευθερίας», *Ο Πολίτης* 6 (1976): 24.

¹⁰³³ Α. ΜΑΝΕΣΗ, «Η Συνταγματική Προστασία της Ακαδημαϊκής Ελευθερίας», *Ο Πολίτης* 6 (1976): 24, υποσ. 43.

¹⁰³⁴ Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, «Είναι η Εκκλησία 'Ενδιάμεσο Σώμα';», *Ξενία Ιακώβω Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής επί τη 25ετηρίδι της Αρχιεπισκοπείας Αυτού*, εποπτεία Α. Α. Αγγελόπουλος, επιμέλεια Α. Ε. Καραθανάσης, Θεσσαλονίκη 1985: 331, υποσ. 17.

Ενώπιον της διαμορφωθείσης κατάστασης, η διοικούσα εκκλησία, δια της Ιεράς Συνόδου, επαναλαμβάνει ότι απορρίπτει το ενδεχόμενο του χωρισμού εκκλησίας και κράτους, επιμένοντας στο σύστημα της «συναλληλίας», δηλαδή της οργανικής αλληλοπεριχώρησης των δύο θεσμών, διότι απηχεί -κατ' αυτήν- το παραδοσιακό σύστημα αναφοράς τους και στηρίζεται στο πνεύμα των καιρού και της σύγχρονης εκκλησιολογίας. Είναι το πολιτειακό μοντέλο το οποίο διασφάλιζε κατά βάσιν τα προνόμια της Ιεραρχίας, έτσι όπως εκφράζονται με την θεσμική πρόσβασή της στον κρατικό μηχανισμό. Η διοικούσα εκκλησία δεν φαίνεται να προβληματίζεται από το γεγονός ότι κανείς από τους ειδικούς εμπειρογνώμονες που η ίδια όρισε ως εισηγητές για τις σχέσεις εκκλησίας και κράτους υπό το φώς του νέου Συντάγματος (ο μητροπολίτης Τυάνων Παντελεήμονας, καθηγητής του Κανονικού Δικαίου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, οι Αριστόβουλος Μάνεσης και Κωνσταντίνος Βαβούσκος, καθηγητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, οι Χρήστος Ροκόφυλλος και Ηλίας Χαλκιάπουλος, νομομαθείς, ο Θεοφάνης Θεοδωρακόπουλος, Δικαστικός Σύμβουλος της Εκκλησίας της Ελλάδος) δεν χρησιμοποιεί τον όρο «συναλληλία».¹⁰³⁵

Αντίθετα, ζητά από τους πανεπιστημιακούς θεολόγους στην Θεολογική Σχολή Αθηνών σχετική γνωμοδότηση. Εκείνοι συντάσσουν την εν λόγω γνωμοδότηση, η οποία αν και δεν δημοσιεύεται, ωστόσο ο συμπερασματικός πυρήνας της, σύμφωνα με τον Βασδέκη, είναι ο εξής:

*«Το ζήτημα του χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους στην Ελλάδα δεν υφίσταται στο μυαλό του κόσμου. Όμως, οι τρέχουσες ιδέες περί της ισχύος του Κράτους και της θρησκευτικής ελευθερίας μετατοπίζουν την βασική έμφαση σε αυτό το ζήτημα στην σφαίρα των ατομικών δικαιωμάτων και αποκρύπτουν το γεγονός ότι είναι ένα εθνικό πρόβλημα. Το να διαχωρίσουμε το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας πρόωρα από την κεντρική θέση του στην εθνική συνείδηση του Ελληνικού λαού μπορεί να εγκυμονεί πολλούς κινδύνους, όχι μόνο για την Εκκλησία, αλλά και για το ίδιο το Κράτος».*¹⁰³⁶

Για τους πανεπιστημιακούς θεολόγους και κατ' επέκτασιν για όλο τον εκκλησιαστικό οργανισμό, το σύστημα της συναλληλίας ανάγεται σε εθνικό ζήτημα.

¹⁰³⁵ Βλ. «Γνωμοδοτήσεις Ειδικών επί των Σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, ως Αυταί Διαμορφούνται εκ του Πνεύματος και του Γράμματος του Άρθρου 3 του Νέου Συντάγματος», *Εκκλησία* NB' (1975): 300-318.

¹⁰³⁶ Α. BASDEKIS, «Between Partnership and Separation. Relations Between Church and State in Greece Under the Constitution of 9 June 1975», *Ecumenical Review* 29 (1977): 55-56.

Στην παραδοσιαρχική αυτή λογική, οποιαδήποτε αλλαγή και αναδιάταξη των ήδη γνωστών κεκτημένων και διαπλεκόμενων σχέσεων μεταξύ εκκλησιαστικής και πολιτειακής εξουσίας, αναβιβάζεται σε επικίνδυνο ακροβατισμό. Οποιαδήποτε αντίληψη ατομικού δικαιώματος, όπως αφήνεται να διαφανεί και από την γνωμοδότηση, υποβιβάζεται και περιθωριοποιείται, καθώς η μόνη αξιολογική αναφορά προσδιορίζει θεσμούς και δομές, δηλαδή όσους παράγουν και διαχειρίζονται την εξουσία στον εκκλησιαστικό οργανισμό, την Ιεραρχία. Έτσι, για μία ακόμα φορά η γραφίδα των πανεπιστημιακών θεολόγων αποβαίνει αρωγός της θεσμικής εκκλησιαστικής εξουσίας. Τα κύρια χαρακτηριστικά του νέου Συντάγματος, τα οποία για τον πανεπιστημιακό θεολόγο Βλάσιο Φειδά είναι η άρση της άμεσης προστασίας της ορθόδοξης εκκλησίας και η εξίσωσή της με όλες τις άλλες γνωστές θρησκείες,¹⁰³⁷ αντιμετωπίζονται ως επικίνδυνη παρέκκλιση από την καθιερωμένη πολιτική παράδοση. Γι' αυτό και επιτίθενται σφόδρα εναντίον του, καθώς ο τότε βοηθός και κατοπινός καθηγητής Παναγιώτης Χριστινάκης του προσάπτει τον χαρακτηρισμό του «εχθρικού» προς την Ελλάδα,¹⁰³⁸ ενώ ο καθηγητής Κωνσταντίνος Μουρατίδης υποστηρίζει ότι με αυτό «*αποκαλύπτεται και το μέγεθος της επιτευχθείσης υπό των ανθελληνικών δυνάμεων διαβρώσεως της εθνικής μας συνειδήσεως, εν τη προσπαθεία απογυμνώσεως του Έθνους εκ της πνευματικής του πανοπλίας*».¹⁰³⁹

Το Σύνταγμα του 1975 καθιερώνει τελικά ένα καθεστώς ημιτελούς διαχωρισμού εκκλησίας και κράτους, αφού αναγνωρίζει την εκκλησία ως έναν προνομιακό χώρο που έχει διαποτίσει βαθειά την συνείδηση του ελληνικού λαού με συνέπειες στην πολιτική και κοινωνική ζωή.¹⁰⁴⁰ Αναγνωρίζει, δε, μέσω του Νόμου 590/1977, δηλαδή του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, για πρώτη φορά τον συνταγματικό χαρακτήρα της εκκλησίας και ένα είδος «*συναλληλίας*» μεταξύ τους.¹⁰⁴¹ Παρόλα αυτά, έστω και το σημερινό μοντέλο της «*συναλληλίας*» εκκλησίας και κράτους, φθάνει κάποια στιγμή στο σημείο να ερμηνεύεται από κάποιους πανεπιστημιακούς θεολόγους, όπως ο π. Γεώργιος Μεταλληνός, ακόμα και σήμερα, υπό το φως της προτεραιότητας των ιερών κανόνων έναντι της πολιτειακής

¹⁰³⁷ Βλ. Β. Ι. ΦΕΙΔΑ, «Αι Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας εν Ελλάδι», *Κοινωνία* ΙΗ' (1975): 33.

¹⁰³⁸ Βλ. Π. Ε. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, «Αι εις Βάρος της Ορθόδοξου Εκκλησίας 'Καινοτομιαί' του Νέου Συντάγματος», *Κοινωνία* ΙΗ' (1975): 51.

¹⁰³⁹ Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Επί των Επάλξεων», *Κοινωνία* ΙΗ' (1975): 247.

¹⁰⁴⁰ Βλ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Δημοκρατία και Ελληνική Ορθοδοξία*. Δοκιμή Διαλόγου με το Ορθόδοξο Φρόνημα, Αθήνα: Σ. Δ. Βασιλόπουλος 1982: 62.

¹⁰⁴¹ Βλ. V. N. MAKRIDES, «Orthodoxy as a Conditio Sine Qua Non: Religion and State/Politics in Modern Greece from a Socio-Historical Perspective», *Ostkirchliche Studien* 40 (1991): 289.

νομολογίας, δηλαδή υπό το φως μιας ιδιότυπης μοντέρνας θεοκρατικού τύπου αρχής.¹⁰⁴² Αξιολογείται, δε, τούτη η ερμηνευτική αρχή κατά τρόπο εντελώς ανιστορικό, ως εάν να μπορούσαν να εφαρμοστούν στο σύγχρονο πολιτειακό κεκτημένο μοντέλα και θεσμοί που αφορούσαν μία αγροτική, προνεωτερική κοινωνία, απλώς και μόνο επειδή αποτελούν στοιχείο μίας εκκλησιαστικής παράδοσης.¹⁰⁴³ Ο χωρισμός εκκλησίας και κράτους μοιάζει να αποτελεί για το σύνολο του ευρύτερου εκκλησιαστικού οργανισμού μια μόνιμη και βασανιστική απειλή.

γ.2. Η Σύναψη Διπλωματικών Σχέσεων Ελλάδας-Βατικανού

Για τον ορθόδοξο εκκλησιαστικό χώρο, τα τελευταία χίλια χρόνια περίπου, οι όροι «*Βατικανό*» και «*Πάπας*» προσωποποιούνται σε μια θρησκευτικοπολιτική εξουσία, η οποία προσπαθεί ανέκαθεν να υποτάξει και να κυριαρχήσει επί της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Όσο και αν μια τέτοια θέση έχει πτυχές λογικής εξήγησης στα ιστορικά παραδείγματα των σχέσεων μεταξύ των δύο χώρων, ωστόσο η αναγωγή του Βατικανού σε αρχέτυπα αποκαλυπτικού τύπου, όπως αυτό του Αντιχρίστου, δεν παύει να αποκαλύπτει την ανάγκη της ορθόδοξης εκκλησίας να αναμετρηθεί με ένα υπαρκτό ζήτημα στις ρεαλιστικές, ιστορικές διαστάσεις του.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όταν έρχεται η ώρα να πραγματοποιηθεί η αναγνώριση του Βατικανού από το ελληνικό κράτος, η διοικούσα εκκλησία καταφεύγει στην πρακτική της άρνησης, συνεπικουρούμενη και από το Άγιον Όρος, το οποίο φοβάται φαινόμενα αποστασίας (!) από την ορθόδοξη εκκλησία.¹⁰⁴⁴ Ακούγονται, βέβαια, και κάποιες φωνές οι οποίες επιδιώκουν να εξισορροπήσουν τα δεδομένα. Για παράδειγμα, σε δημόσια δήλωσή του ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Σεραφείμ, αναφέρει ρητά ότι το όλο ζήτημα είναι στην αποκλειστική ευθύνη του κράτους.¹⁰⁴⁵ Στην ίδια γραμμή κινείται και ο μητροπολίτης Περιστερίου Αλέξανδρος, τονίζοντας ότι σε αυτό το ζήτημα προέχει η πολιτική και όχι η εκκλησιαστική διάστασή του, εφόσον η εκκλησία δεν έχει το δικαίωμα να καταστεί

¹⁰⁴² Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., *Εκκλησία και Πολιτεία στην Ορθόδοξη Παράδοση*, Αθήνα: Αρμός 2000: 66-67.

¹⁰⁴³ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρ., «Πολιτειοκρατία: Ο Μόνιμος Εφιάλτης της Εκκλησίας», *Κοινωνία Λ'* (1987): 370.

¹⁰⁴⁴ Βλ. [Ανωνύμου], «Αι Μοναί του Αγίου Όρους Αντιτίθενται εις το Κονκορδάτον Ελλάδος-Βατικανού», *Επίσκεψις* 8, τεύχος 162 (1977): 3.

¹⁰⁴⁵ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Εκκλησία της Ελλάδος δεν Αντιτίθεται εις την Σύναψιν Διπλωματικών Σχέσεων Μεταξύ Ελλάδος και Βατικανού», *Επίσκεψις* 7, τεύχος 152 (1976): 9.

τροχοπέδη και εμπόδιο στο εθνικό συμφέρον, αλλά οφείλει να πορευθεί δημιουργικά και όχι αντινομικά ως προς την ρωμαιοκαθολική εκκλησία.¹⁰⁴⁶

Εντούτοις, σε έκτακτη σύσκεψη της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου που είχε συγκληθεί λίγους μήνες πιο πριν, στις 7 Ιανουαρίου 1976, το όλο ζήτημα είχε τεθεί και αναλυθεί σε μια εντελώς διαφορετική ερμηνευτική βάση. Το μνημόνιο που συνετάχθη από εκείνη την σύσκεψη αναφέρει ότι «*Δια της επιτεύξεως των σχέσεων τούτων το Βατικανόν θα διεισδύση εις τον Ελληνικόν χώρον προπαγανδιστικώς και θα εξυπηρετηθώσι τα ανέκαθεν υφιστάμενα σχέδια καθυποτάξεως της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις τον Ρωμ/κόν επεκτατισμόν*», ότι «*Το Κονκορδάτον είναι περιττή πολυτέλεια δια το Βατικανόν, δεδομένου ότι εις την Ελλάδα ζούν 30.000 μόνον Ρωμαιοκαθολικοί*», και προειδοποιεί σαφώς ότι «*εάν η Κυβέρνησις προωθήση την σύναψιν διπλωματικών σχέσεων μετά του Βατικανού η Ιερά Σύνοδος φρονεί ότι η συνείδησις του Λαού εξεγερθή αι δε συνέπειαι μιάς τοιαύτης εξεγέρσεως δεν δύνανται να προβλεφθώσι υπό της Ιεράς Συνόδου. Η Κυβέρνησις, η οποία θα ανελάμβανε μίαν τοιαύτην πρωτοβουλίαν, όσον ισχυρά και εάν είναι, δεν δύναται ει μη να εξέλθη ζημιωμένη*».¹⁰⁴⁷

Οι διαθέσεις της διοικούσας εκκλησίας προς το Βατικανό και την πιθανότητα αναγνώρισής του από το ελληνικό κράτος είναι ευθύς εξ αρχής αρνητικές, εμποτισμένες από μία έντονη πολεμική, διανθισμένες από δογματικά και εκκλησιολογικά επιχειρήματα.¹⁰⁴⁸ Η κυρίαρχη αντίληψη, η οποία αναδύεται από το κείμενο, σχηματοποιεί μια καχυποψία, ότι όλα αυτά είναι μία σκηνοθεσία της άλλης πλευράς, προκειμένου να επιβάλει την κοσμική κυριαρχία της επί της ορθόδοξης εκκλησίας.

Σε αυτήν την διαμάχη δεν θα μπορούσαν να μείνουν αμέτοχοι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, εφ' όσον η μέχρι τότε πρακτική μαρτυρεί ότι ανέκαθεν εμπλέκονταν στα μεγάλα εκκλησιαστικά ζητήματα. Το θέμα συζητήθηκε εν εκτάσει σε τρεις συνεδρίες της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στις 25 Ιανουαρίου, 8 Φεβρουαρίου και 29 Φεβρουαρίου 1980.¹⁰⁴⁹ Οι συναντήσεις αυτές οδηγήθηκαν στην

¹⁰⁴⁶ Βλ. [Ανωνύμου], «Ορθόδοξος Μητροπολίτης Εγκρίνει τας Διπλωματικές Σχέσεις Ελλάδος-Βατικανού», *Επίσκεψις* 7, τεύχος 155 (1976): 4.

¹⁰⁴⁷ «Μνημόνιον της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου για την Σύναψη Διπλωματικών Σχέσεων Ελλάδος και Βατικανού», *Εκκλησιαστικά Χρονικά, Εκκλησία ΝΓ'* (1976): 461.

¹⁰⁴⁸ Βλ. [Ανωνύμου], «Σύναψις Διπλωματικών Σχέσεων Μεταξύ Ελλάδος και Βατικανού», *Επίσκεψις* 10, τεύχος 215 (1979): 8.

¹⁰⁴⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή Αθηνών κατά των Σχέσεων με το Βατικανό», *Κοινωνία ΚΓ'* (1980): 86-121.

σύνταξη σχετικού υπομνήματος.¹⁰⁵⁰ Τα συμπεράσματα του εν λόγω υπομνήματος υπογραμμίζουν ότι η σύναψη διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας-Βατικανού:¹⁰⁵¹

- 1) Είναι εκκλησιαστικά και θεολογικά απαράδεκτη, διότι σημαίνει την αναγνώριση από την ελληνική κυβέρνηση του Πάπα ως κοσμικής εξουσίας
- 2) Ο εκπρόσωπος του Πάπα θα μιλά ως ισότιμος με την ελληνική κυβέρνηση, ενώ η ορθόδοξη εκκλησία, ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου θα βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση, υποκείμενη στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
- 3) Μια τέτοια ενέργεια θα διασπάσει όχι μόνο την θρησκευτική, αλλά και την εθνική ενότητα του ελληνικού λαού.

Το ύφος του υπομνήματος κινείται στα συνήθη όρια της εκκλησιαστικής επιχειρηματολογίας. Κάτω από την δογματική/εκκλησιολογική ρητορική, ο ουσιαστικός φόβος που υποκρύπτεται είναι ο ενδεχόμενος κλονισμός της «συναλληλίας», δηλαδή της κοσμικής θεσμοποίησης της ορθόδοξης εκκλησίας, η οποία αντανακλάται και στους ίδιους τους πανεπιστημιακούς θεολόγους.

Ο λόγος του υπομνήματος θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι κυριαρχείται από μια έντονη συναισθηματική διάσταση, συνδυαζόμενη με μια αίσθηση επαπειλούμενου κινδύνου. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι μοιάζει να εκδηλώνεται έναν ιδιότυπο φονταμενταλιστικό άγχος, το οποίο οφείλεται στην επικράτηση και επιβολή εκείνης της τάσης των καθηγητών που το καλλιεργούσαν συστηματικά.¹⁰⁵² Δεν είναι τυχαίο, εξ άλλου, ότι την θέση των πανεπιστημιακών θεολόγων την χαιρετίζει εγκάρδια η θρησκευτική Αδελφότητα Θεολόγων «Σωτήρας», η οποία διακήρυττε ότι στηριζόταν στην ελληνοχριστιανική ιδεολογία και το τρίπτυχο Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια.¹⁰⁵³

Η εν λόγω τάση είχε ως προεξάρχοντα το καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Κωνσταντίνο Μουρατίδη, ο οποίος εμβαθύνει τις αντιλήψεις του υπομνήματος

¹⁰⁵⁰ Βλ. «Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών επί της Συνάψεως Διπλωματικών Σχέσεων Ελλάδος-Βατικανού», *Κοινωνία* ΚΓ' (1980): 122-124 «Αι Διπλωματικάί Σχέσεις Ελλάδος-Βατικανού. Απόψεις της Θεολογικής Σχολής Αθηνών», *Επίσκεψις* 11, τεύχος 230 (1980): 10.

¹⁰⁵¹ «Η Θεολογική Σχολή Περί της Συνάψεως Διπλωματικών Σχέσεων Μεταξύ της Ελληνικής Κυβερνήσεως και του Βατικανού», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΔ' (1979/80): 834-835.

¹⁰⁵² Όπως αναφέρει ξεκάθαρα και ο V. N. MAKRIDES, «Aspects of Greek Orthodox Fundamentalism», *Orthodox Forum* 5 (1991): 68, «there are several professors at the University who collaborate or feel close to fundamentalist groups, even if they do not share their militancy».

¹⁰⁵³ Βλ. [Αωνόμου], «Το Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής», *Ο Σωτήρ* ΚΑ' (1980): 274.

σύμφωνα με την δική του προοπτική. Αναφέρει, λοιπόν, ο τελευταίος ως επιχειρήματα κατά της σύναψης συμφωνίας Ελλάδας-Βατικανού τα εξής:¹⁰⁵⁴

- 1) Πληττεται η ενότητα του Ελληνικού Έθνους
- 2) Το κράτος του Βατικανού είναι ισότιμον ή μάλλον υπέρτερον έναντι του Ελληνικού κράτους
- 3) Είναι αντίθετη προς το γράμμα και το πνεύμα του Συντάγματος
- 4) Είναι αναχρονιστική και επιζήμια για το Ελληνικό Έθνος

Οι θέσεις του καθηγητή Μουρατίδη αποτελούν μία επιτομή του υπομνήματος της Θεολογικής Σχολής, για την σύνταξη της οποίας διαδραμάτισε ούτως ή άλλως πρωταγωνιστικό ρόλο. Υπήρξαν, βέβαια, και κάποιες φωνές των πανεπιστημιακών θεολόγων, οι οποίες επέμεναν σε μια περιεκτικότερη και βαθύτερη προσέγγιση του ζητήματος, όπως αυτή των καθηγητών Νικόλαου Νησιώτη και Σάββα Αγουρίδη. Επιπλέον, ο καθηγητής της Θεολογικής Αθηνών και τότε Γενικός Διευθυντής Θρησκευμάτων της Κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή, Βλάσιος Φειδάς, είχε λάβει εντολή από τον πρωθυπουργό να γνωμοδοτήσει πολιτικά επί του θέματος.¹⁰⁵⁵ Όμως οι αντιρρήσεις τους παρέμειναν μια ισχνή μειοψηφία ενώπιον μιας μάλλον φοβικής αντίληψης, η οποία είχε διαποτίσει το σύνολο των καθηγητών, που έβλεπαν πίσω από κάθε τέτοια κίνηση ανοίγματος προς τον δυτικό χριστιανισμό έναν εν δυνάμει σταυροφόρο, με τον οποίον αδυνατούσαν να διαλεχθούν ισότιμα, γι' αυτό το μόνο που ανέμεναν από αυτόν ήταν να τους καθυποτάξει.¹⁰⁵⁶

γ.3. Το Ζήτημα της Εκκλησιαστικής Περιουσίας

Στην δεκαετία του 1980 παρουσιάζονται δύο μεγάλα ζητήματα που απασχόλησαν έντονα την ελληνική κοινωνία και είχαν ταυτόχρονα εκκλησιαστικό και θεολογικό ενδιαφέρον: το θέμα της εκκλησιαστικής περιουσίας και η κατάρρευση του

¹⁰⁵⁴ Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Αι Διπλωματικές Σχέσεις με το Βατικανόν», *Κοινωνία ΚΒ'* (1979): 28-31.

¹⁰⁵⁵ Όπως αναφέρει ο Ι. ΑΣΗΜΑΚΗΣ, «25 Χρόνια Διπλωματικές Σχέσεις Ελλάδος-Αγίας Έδρας», *Σύγχρονα Βήματα* 35 (2004): 198, υποσημ. 7 «[...] ο Αποστολικός Επισκέπτης W. Carew το αποσαφήνισε στον Διευθυντή Εκκλησιών του ΥΠΕΞ πρέσβη Η. Αντωνόπουλο και στο Γενικό Διευθυντή Θρησκευμάτων του ΥΠΕΠΘ καθηγ. Β. Φειδά, και δεύτερον διότι ο ίδιος ο Καραμανλής είχε ζητήσει από τον δεύτερο να γνωμοδοτήσει επί του θέματος».

¹⁰⁵⁶ Για την ιδεολογική εργαλειοποίηση της ορθόδοξης πίστης απέναντι στους πολιτικούς σχηματισμούς της εποχής, όπως η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.) και η Σοβιετική Ένωση, βλ. Σ. Π. ΖΕΡΒΟΥ, «Η Αναγκαιότητα της Ορθοδοξίας για Κάθε Εθνικά Σωστή Ελληνική Πολιτική», *Αντίδορον Πνευματικών Γερασίων Ιω. Κονιδάρη*. Τιμητικός τόμος επί τη 50ετηρίδι Επιστημονικής Δράσεως και τη 40ετηρίδι Καθηγεσίας και Εκκλησιαστικής Δράσεως, Αθήνα 1981: 676-682.

ανατολικού συνασπισμού. Και στα δύο ζητήματα υπήρξε παρέμβαση των πανεπιστημιακών θεολόγων της Θεολογικής Σχολής Αθηνών.

Το 1987, η κυβέρνηση του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος, με υπεύθυνο εισηγητή τον τότε υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Αντώνη Τρίτση, στο νομοσχέδιο και αργότερα εψηφισμένο νόμο 1700/87, θέτει θέματα όπως: η συμμετοχή του λαού και του κλήρου στην εκκλησιαστική διοίκηση, η μείωση της επισκοπικής εξουσίας και η παράλληλη ηθική-οικονομική ευθύνη τους, η οικονομική ανεξαρτησία της εκκλησίας από το κράτος, αλλά και η απόπειρα πολιτικού ελέγχου των λαϊκών στο εκκλησιαστικό σώμα.¹⁰⁵⁷ Η διαφωνία και η επακόλουθη ρήξη στις σχέσεις κυβέρνησης και εκκλησιαστικής διοίκησης ήλθε, εδραζόμενη σε δύο πτυχές. Από την μία η πολιτική εξουσία έθετε πρώτον θέμα διανομής της εκκλησιαστικής, και δη της μοναστηριακής περιουσίας και δεύτερον την συγκατάνευση της διοικούσας εκκλησίας σε έναν νέο τρόπο σύστασης, δι' εκλογής, των μητροπολιτικών και εκκλησιαστικών συμβουλίων κατά ενορία. Από την άλλη, η εκκλησιαστική διοίκηση διακήρυττε ότι με αυτές τις νομοθετικές πρωτοβουλίες επλήττετο καίρια το αυτοδιοικητό της, ενώ με την διαδικασία εκλογής των συμβουλίων επιχειρείται ο κομματικός διεμβολισμός της.¹⁰⁵⁸ Η ανυποχώρητη στάση και των δύο πλευρών οδήγησε την κρίση στα άκρα, επιστρατεύοντας τα συνήθη εκατέρωθεν επιχειρήματα, καθώς το κράτος άρχισε να κάνει λόγο για πλήρη χωρισμό του από την εκκλησία, ενώ η εκκλησιαστική διοίκηση απειλούσε με κατάργηση του Αυτοκεφάλου και υπαγωγή της Εκκλησίας της Ελλάδος στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης.

Αν και ο νόμος 1700/87 ψηφίζεται από την Βουλή και συγκροτείται το νέο Διοικητικό Συμβούλιο του Οργανισμού Διοίκησης Εκκλησιαστικής Περιουσίας (ΟΔΕΠ), εντούτοις ύστερα από πρωθυπουργική παρέμβαση παγώνει η εφαρμογή του, χωρίς όμως ποτέ να καταργηθεί, εφόσον επισήμως παραμένει ως νόμος του κράτους. Ωστόσο, η εκκλησιαστική διοίκηση, σε μία μάλλον συμβολική κίνηση, προχωρεί στον αφορισμό του νέου επταμελούς Διοικητικού Συμβουλίου του ΟΔΕΠ,

¹⁰⁵⁷ Βλ. Ε. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ, «Ορθοδοξία, Εθνικισμός και Πολιτική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Ελλάδα: Καινούριες Προσεγγίσεις ή Εσωτερικοποίηση Δεδομένων Παραδειγμάτων;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 5 (1995): 130-131.

¹⁰⁵⁸ Βλ. Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Κοσμικό Κράτος και Ορθόδοξη Εκκλησία: Σχέσεις Θρησκείας, Κοινωνίας και Πολιτικής στη Μεταπολίτευση», *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, (επιμέλεια Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Σ. Σωτηρόπουλος), Αθήνα: Θεμέλιο 1996: 262.

δηλώνοντας ότι τους επιβάλλει για δύο χρόνια αποχή από την Θεία Μετάληψη.¹⁰⁵⁹ Τούτη η ενέργεια πιθανότατα απευθυνόταν κατά μείζονα λόγο στον καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, Βασίλειο Τσάκωνα, τότε κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής, αλλά και Νικόλαο Ζαχαρόπουλο, κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, οι οποίοι συμμετείχαν στην συγκρότηση του Διοικητικού Συμβουλίου του οργανισμού.¹⁰⁶⁰

Η έκταση που πήρε το θέμα είχε αναγκάσει το τμήμα Θεολογίας, στο οποίο ήταν ενταγμένος ο καθηγητής Βασίλειος Τσάκωνας, να πάρει θέση ήδη από την αρχή της διαφαινόμενης κρίσης. Όπως τονίζεται στο ψήφισμά του, που εξέδωσε στις 18 Μαρτίου 1987, θεωρεί ότι *«οι νέες διατάξεις (άρθρα 7 και 8), που δεν είναι άλλωστε αποτέλεσμα διαλόγου Εκκλησίας και Πολιτείας, εγκυμονούν σοβαρούς κινδύνους για το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας»*, ενώ παράλληλα *«ελπίζει ότι θα επιδειχθεί η δέουσα προσοχή στο θέμα της μοναστηριακής περιουσίας, ώστε να μη διαταραχθούν περαιτέρω οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας σε κρίσιμες για το Έθνος μας στιγμές»*.¹⁰⁶¹

Η πολιτική διάσταση που έλαβε το ζήτημα, με ευθύνη κυρίως του κράτους, εξώθησε στην συσπείρωση των συντηρητικών στοιχείων των πανεπιστημιακών θεολόγων, τα οποία και άλλοτε είχαν αντιταχθεί σε ανάλογες κυβερνητικές επιλογές. Ιδιαίτερα αισθητή κάνει και σε αυτήν την περίπτωση την παρουσία του ο καθηγητής Κωνσταντίνος Μουρατίδης, από τις ηγετικές μορφές της συντηρητικής πτέρυγας των πανεπιστημιακών θεολόγων, ο οποίος ομολογεί ξεκάθαρα ότι ο σκοπός της κυβέρνησης σε αυτήν την διαμάχη είναι ότι *«επιδιώκει με την εφαρμογή κατά της Εκκλησίας της γνωστής μαρξιστικής-λενινιστικής μεθόδου, την απαλλαγή της σύγχρονης κοινωνίας από την...αναχρονιστική και επιζήμια (!) παρουσία της Εκκλησίας, την εκμηδένιση κάθε επιρροής της και την απόωθσή της στο περιθώριο του Εθνικού βίου με την δήμευση της περιουσίας της και την αχρήστευση του διοικητικού της συστήματος»*.¹⁰⁶²

Αν παραβλέψουμε τις νύξεις περί διωγμού της εκκλησίας, επιβολής μαρξιστικών μεθόδων και περιθωριοποίησής της, τα οποία αντανακλούν τις ιδεολογικές συνιστώσες του εκκλησιαστικού οργανισμού, τα γεγονότα συμβαίνουν με

¹⁰⁵⁹ Βλ. [Ανωνύμου], «Απαγορεύεται η Θεία Κοινωνία στο Δ.Σ. του ΟΔΕΠ», *Ενορία* τεύχος 757 (1987): 159-160.

¹⁰⁶⁰ Βλ. [Ανωνύμου], «Το Νέο Δ.Σ. του ΟΔΕΠ», *Ενορία*, τεύχος 757 (1987): 159.

¹⁰⁶¹ [Ανωνύμου], «Ο Θεολογικός Κόσμος (Αντιδράσεις για το Νομοσχέδιο)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 25.3.1987: 4.

¹⁰⁶² Κ. Δ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Εκκλησία και Πολιτεία στην Ελληνορθόδοξη Παράδοση», *Κοινωνία Α'* (1987): 251.

τέτοιον τρόπο ώστε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η συντηρητική πτέρυγα του σώματος των πανεπιστημιακών θεολόγων εμφανίζει για μία ακόμα φορά φοβικές στάσεις και αντιλήψεις, ακόμα κι αν η ουσία της διαμαρτυρίας τους θεμελιωνόταν τόσο στην νομική-δικαϊκή, όσο και στην κανονική-θεολογική απόδοση της νομιμότητας.

γ.4. Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα της Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία

Το τέλος της δεκαετίας του 1980 έρχεται με μια τρομερή κοινωνική και πολιτική μεταβολή στην Ανατολική Ευρώπη, την οποία προκάλεσε η κατάρρευση του ανατολικού συνασπισμού. Το ένα μετά το άλλο τα ανατολικοευρωπαϊκά σοσιαλιστικά καθεστώτα παραχωρούσαν την θέση τους στο δυτικό κοινοβουλευτικό μοντέλο διακυβέρνησης. Ωστόσο, το αλβανικό καθεστώς, στα τέλη του 1989 και την αρχή του 1990, εξακολουθούσε να φαίνεται ακλόνητο. Ο δεδομένος εθνικός πολιτικός προσανατολισμός των πανεπιστημιακών θεολόγων, παγιωμένος πολλές δεκαετίες πιο πριν, προκαλεί την παρέμβαση και των δύο τμημάτων με ψηφίσματά τους, σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας.

Το ψήφισμα του Ποιμαντικού τμήματος, το οποίο και προηγείται χρονικά, τόνισε την ανάγκη συμπαράστασης *«εις τους ομοδόξους και ομοαίμους αδελφούς της Β. Ηπείρου, οι οποίοι στενάζουν δέσμιοι 'μιας απάνθρωπης και τυραννικής σκλαβιάς'»*.¹⁰⁶³ Λίγους μήνες αργότερα, στις 10 Ιανουαρίου 1990, εμφανίζεται το ψήφισμα του Θεολογικού τμήματος, το οποίο καταδικάζει τον διωγμό 400.000 ελλήνων ορθοδόξων για τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, ενώ ζητεί *«να αποκατασταθεί η θρησκευτική ελευθερία και να επαναλειτουργήσουν οι Εκκλησίες, που με νόμο έκλεισαν το 1967»*, να διασφαλιστεί η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, να απολυθούν οι πολιτικοί κρατούμενοι και *«να κατοχυρωθούν τα ανθρώπινα, πολιτικά, κοινωνικά και δημοκρατικά δικαιώματα των Βορειοηπειρωτών και όλου του αλβανικού λαού»*.¹⁰⁶⁴

Η παρέμβαση των δύο τμημάτων μπορεί να εξηγηθεί στο χωροχρονικό τους πλαίσιο. Το σοσιαλιστικό καθεστώς της Αλβανίας, δεν ήταν μόνο το τελευταίο κομμουνιστικό κάστρο της Ευρώπης που συνέχιζε να στέκεται όρθιο, ήταν επίσης και το μόνο επίσημα δηλωμένο άθεο καθεστώς, η κρατική υπόσταση του οποίου υπήρχε κατοχυρωμένη και στον επίσημο συνταγματικό χάρτη της χώρας. Τούτη η φύση του

¹⁰⁶³ [Ανωνύμου], «Κραυγή Διαμαρτυρίας», Παρατηρήσεις και Σχόλια, *Εκκλησία ΞΣΤ'* (1989): 137.

¹⁰⁶⁴ «Ψήφισμα του Τμήματος Θεολογίας για το Βορειοηπειρωτικό», *Κοινωνία ΛΒ'* (1989): 472-474.

καθεστώτος αποτελούσε ανέκαθεν «*κάρφος εν τω οφθαλμώ*» για πολλούς ορθόδοξους κύκλους, ιδιαίτερα των θρησκευτικών αδελφοτήτων. Η εθνικιστική έξαρση αναδεικνύεται έτσι σε επαρκές υποκατάστατο του αντικομμουνισμού για το συντηρητικό θεολογικό περιβάλλον.¹⁰⁶⁵ Ωστόσο, από το 1967 όταν και προέκυψε το πρόβλημα, έως τώρα, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι δεν είχαν εκδώσει παρόμοιο επίσημο ψήφισμα, είτε διότι απέφευγαν να ταυτιστούν με τους συγκεκριμένους, φονταμενταλιστικούς εν πολλοίς κύκλους, είτε διότι δεν ήθελαν να αναμιχθούν σε ζητήματα τα οποία κρίνονταν ως λεπτού χειρισμού, από την εκάστοτε επίσημη κυβερνητική πολιτική. Σε κάθε περίπτωση, η ευαισθησία τους σε σοβαρά κοινωνικοπολιτικά προβλήματα που διαπλέκονται και με την εμπερίστατη εκκλησία της Αλβανίας, φαίνεται να ενεργοποιείται όταν οι πολιτικές συνθήκες δεν έχουν απλώς ωριμάσει, αλλά έχουν ήδη ξεπεραστεί από τις ιστορικές εξελίξεις.

γ.5. Τα Γεγονότα της Ιερουσαλήμ του 1990

Την περίοδο του Πάσχα του έτους 1990, εξτρεμιστές ισραηλινοί κατέλαβαν και εγκαταστάθηκαν σε έναν ξενώνα στην παλαιά πόλη της Ιερουσαλήμ, ο οποίος βρισκόταν στην ιδιοκτησία του Ορθόδοξου Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε έντονο ενδιαφέρον στην ελληνική επικαιρότητα, εφ' όσον το νομικό καθεστώς των θρησκευτικών προσκηνυμάτων στην Παλαιστίνη, ήδη με την δημιουργία του ισραηλινού κράτους το 1948, προβλέπει τον χαρακτηρισμό τους ως «*ελληνικών*» και όχι απλώς ως «*ορθοδόξων*». Θέλοντας να στηρίξουν το ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι του τμήματος Ποιμαντικής της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, διαμαρτυρόμενοι γι' αυτήν την εξέλιξη, ανακοίνωσαν ότι «*προκαλεί κατάπληξη ότι χρησιμοποιείται μία νομική διαφορά με σκοπό την άμεση αλλοτρίωση της ιδιοκτησίας του Ορθοδόξου Πατριαρχείου και αποτελεί προκλητικό ισχυρισμό το επιχείρημα ότι δεν πρόκειται περί χώρου λατρείας, αλλά περί ξενώνας. Όλα τα ορθόδοξα κτίσματα στην Αγία Γη αποτελούν de facto και de jure βοηθητικά κτηριακά παραρτήματα των Ιερών*

¹⁰⁶⁵ Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, «Νέα Ρεύματα στην Ελληνική Θεολογία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 124 «Παντού, οι θεολόγοι του μεταπολεμικού κύματος, έχουν 'στρατευθεί' υπέρ των –όπως τα ονόμαζαν- 'Εθνικών Θεμάτων': Κυπριακό, Σκοπιανό, Σερβικό, Αλβανικό. Σαν να μην υπάρχουν πιο κατάλληλα πρόσωπα από τους θεολόγους για τέτοιες υποθέσεις! Αλλά οι περισσότεροι από εμάς διακρίνονται για φανατισμό, άγνοια προβλημάτων και έναν άκριτο προσανατολισμό στο σύγχρονο κόσμο».

Προσκυνημάτων». ¹⁰⁶⁶ Καλούν, επίσης, το κράτος του Ισραήλ, βάσει του διεθνούς καθεστώτος που διέπει τα προσκυνήματα της Παλαιστίνης να διαφυλάξει τα δικαιώματα του ελληνικού κράτους και του Πατριαρχείου.

γ.6. Η Δράση των Ελληνόρρυθμων Καθολικών στις Χώρες της Ανατολικής Ευρώπης
Είναι γνωστή η δυσπιστία που υπάρχει παραδοσιακά ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς θεολόγους σχετικά με την δυτική εκκλησία και την δραστηριότητά της. Ειδικά το ζήτημα των ελληνορρυθμών καθολικών τους είχε απασχολήσει και την δεκαετία του 1960, με την ευκαιρία του διορισμού ελληνορρυθμού καθολικού αρχιεπισκόπου στην Ελλάδα, όπου και είχαν εκφράσει την έντονη αντίθεσή τους. Στις 21 Ιανουαρίου 1992, παρεμβαίνουν ξανά για το συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά με μια άλλη αφορμή: την επαναδραστηριοποίηση των ελληνορρυθμών στις χώρες του πρώην ανατολικού συνασπισμού, όπου παρουσίαζαν εξαιρετικά δυναμική διείσδυση. Με αυτή την ευκαιρία, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι του τμήματος Θεολογίας, εκδίδουν ψήφισμα καταγγελίας εκείνων των ενεργειών του Βατικανού, επισημαίνοντας ότι παρακολουθούν *«με ιδιαίτερη ανησυχία τις προγραμματισμένες προσπάθειες του Βατικανού να ενεργοποιήσει τα ιστορικά κατάλοιπα της Ουνίας στην Ουκρανία, στη Μολδαβία, στη Γιουγκοσλαβία, στην Αλβανία και στην Τσεχοσλοβακία»*, ενέργειες, όπως αναφέρουν, ανεξέλεγκτης και ανεξάντλητης βίας και φανατισμού, προκειμένου το Βατικανό να επωφεληθεί από τους εμπερίστατους ορθόδοξους λαούς και να εκβιάσει πιεστικές καταστάσεις εις βάρος τους, οι οποίες εκτείνονται μέχρι *«την περιστασιακά απεσχισμένη και απομονωμένη Ορθόδοξη Εκκλησία της περιοχής των Σκοπίων»*. ¹⁰⁶⁷

Η εξαιρετικά έντονη διαμαρτυρία του τμήματος Θεολογίας έρχεται να συντονιστεί με τις εξίσου έντονες διαμαρτυρίες που εκφράστηκαν την ίδια περίοδο από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, στην πνευματική δικαιοδοσία του οποίου ανήκουν οι χώρες που υφίσταντο το εν λόγω πρόβλημα. Η ιδιαίτερη δυσарέσκεια του Πατριαρχείου, το οποίο θεώρησε την δραστηριοποίηση του Βατικανού σε χώρο που κατά παράδοση ανήκε σε αυτό, ως δόλια ανάμιξη με προσηλυτιστικούς σκοπούς, διέκοψε τελικά εις ένδειξιν διαμαρτυρίας τον διεκκλησιαστικό διάλογο, τον οποίο είχε αναπτύξει μέχρι τότε με το Βατικανό. Οι

¹⁰⁶⁶ «Ψήφισμα του Τμήματος Ποιμαντικής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών για τα Γεγονότα της Ιερουσαλήμ», *Επίσκεψις* 21, τεύχος 441 (1990): 5.

¹⁰⁶⁷ «Το Τμήμα Θεολογίας», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ΙΣΤ' 16/2/1992: 1.

πανεπιστημιακοί θεολόγοι επιβεβαιώνουν για άλλη μία φορά την θεσμική εκκλησιαστική τους κατεύθυνση.

γ.7. Η Αφαίρεση του Θρησκευματος από τις Αστυνομικές Ταυτότητες

Στις αρχές του έτους 2000, και πιο συγκεκριμένα τον μήνα Μάιο, η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος, με πρωθυπουργό τον Κώστα Σημίτη, αποφάσισε την αναδιαμόρφωση του αστυνομικού δελτίου ταυτότητας των πολιτών, απαλείφοντας -μεταξύ άλλων στοιχείων- και το θρήσκευμα, σε μία προσπάθεια αποφυγής της δημοσιοποίησης προσωπικών δεδομένων και εξάλειψης φαινομένων θρησκευτικού ρατσισμού. Ήταν μια πράξη η οποία, επιπλέον, αφορούσε στις υποχρεώσεις της χώρας ύστερα από την ένταξή της στην Συνθήκη του Σένγκεν, σύμφωνα με την οποία, *«τα κράτη-μέλη θα έπρεπε να εκδίδουν ταυτότητες όπου δεν θα αναφέρουν το θρήσκευμα αλλά και άλλα στοιχεία που αποτελούν προσωπικά δεδομένα όπως το επάγγελμα, η εθνικότητα ή δακτυλικά αποτυπώματα»*.¹⁰⁶⁸ Ενώπιον τούτης της εξέλιξης, η διοικούσα εκκλησία με προεξάρχοντα τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χριστόδουλο, θεώρησε ότι πλήττεται η επιρροή της στην κοινωνία και ξεκίνησε ολομέτωπο αγώνα εναντίον της εν λόγω απόφασης, η οποία εκφράστηκε ποικιλοτρόπως: με διαμαρτυρίες από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, λαοσυνάξεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, αλλά και συγκέντρωση υπογραφών από τον λαό με σκοπό την διενέργεια δημοψηφίσματος.¹⁰⁶⁹ Επρόκειτο για μια πολιτική αναμέτρηση ανάμεσα στην εκλεγμένη κυβέρνηση, η οποία είχε θεσμικό πολιτικό ρόλο και τον πρόεδρο της Ιεράς Συνόδου, ο οποίος με πρόσχημα την θρησκευτικότητα επιχείρησε να διαμορφώσει ένα καθεστώς «συγκυβέρνησης» εκκλησίας και κράτους, καθιστώντας την πρώτη ισότιμο εταίρο με την δεύτερη, σε μια προσπάθεια αναβίωσης εθναρχικών πολιτειακών σχημάτων της εποχής της οθωμανοκρατίας.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος προσπάθησε να ιδεολογικοποιήσει τον συγκεκριμένο αγώνα, αναφερόμενος σε σκοτεινά σχέδια της παγκοσμιοποίησης με στόχο την μετατροπή της Ελλάδας σε *«άθρησκο κράτος»*, με τελική κατάληξη την *«πολτοποίηση»* και τον *«αφανισμό»* της ελληνικής κοινωνίας, ενώ η μόνη αντίσταση σε τούτα τα αποτρόπαια σενάρια είναι η ορθόδοξη εκκλησία

¹⁰⁶⁸ Α. ΞΥΛΟΥΡΓΙΔΗ, *Εκκλησία και Εξουσία*, Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ-Τμήμα Νομικής 2009-2010: 53.

¹⁰⁶⁹ Σύμφωνα με αναφορές της επίσημης Εκκλησίας, συγκεντρώθηκαν πάνω από τρία εκατομμύρια υπογραφές, βλ. Ι. ΕΦΣΤΑΘΙΟΥ, F. GEORGIADIS and A. ZISIMOS, «Religion in Greek Education in a Time of Globalization», *Intercultural Education* 19 (2008): 330 «It was reported by the Church that it had managed to collect more than three million signatures».

της Ελλάδος.¹⁰⁷⁰ Ο λόγος του κυριαρχείται από έντονη αίσθηση καταστροφολογίας, θεωρίες συνομωσίας, ρητορικές υπερβολές και εθνικιστικά κηρύγματα, τα οποία πυροδοτούν ουσιαστικά φοβικά σύνδρομα, υποταγή, χειραγώγηση και τρόμο στους πιστούς.¹⁰⁷¹ Είναι τόσο μεγάλη η ένταση του αγώνα, ώστε η εκκλησιαστική διοίκηση υποστηρίζει ότι αναβιώνει η εποχή των ρωμαϊκών διωγμών, γι' αυτό και οφείλουν οι πιστοί να συμπεριφέρονται ανάλογα. Προτείνονται, δε, μεταξύ άλλων τρόπων αντίδρασης, όταν οι πολίτες υπογράφουν στις νέες ταυτότητες, να τοποθετούν δίπλα στην υπογραφή τους τρία κεφαλαία γράμματα: Ε.Χ.Ο. (δηλαδή Έλληνας, Χριστιανός, Ορθόδοξος), όπως οι πρώτοι χριστιανοί, όταν διώκονταν από την ρωμαϊκή εξουσία υπέγραφαν με το σύμβολο Ι.Χ.Θ.Υ.Σ. (Ιησούς Χριστός Θεού Υιός Σωτήρ).¹⁰⁷² Επίσης, γίνεται λόγος για αυτοκόλλητο σήμα, το οποίο κάθε πιστός θα μπορεί να τοποθετήσει επί του αστυνομικού δελτίου ταυτότητας, το οποίο θα φέρει εμφανώς την ένδειξη *Χριστιανός Ορθόδοξος*, με παράλληλη χάραξη του σταυρού με τα αρχικά *Ο.Χ.* (*Ορθόδοξος Χριστιανός*) εκατέρωθεν του συμβόλου.¹⁰⁷³ Τελικά η διαμάχη τερματίζεται, όταν στις 29 Αυγούστου 2001, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, απορρίπτει το αίτημα της εκκλησίας περί δημοψηφίσματος, με την δικαιολογία ότι μια τέτοια πράξη θα ήταν αντισυνταγματική.¹⁰⁷⁴

Σε τούτη την διένεξη παρενέβησαν στο πλευρό της διοικούσας εκκλησίας και οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, με απόφαση του τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, η οποία εστιαζόταν στην αντίληψη ότι η θρησκευτική ελευθερία συνδέεται όχι μόνο με το δικαίωμά του για μη αναγραφή, αλλά επίσης και για την αναγραφή, αν το επιθυμεί. Υποστηρίζουν ότι ο «*διαχωρισμός του π ο λ ί τ η από τον*

¹⁰⁷⁰ Βλ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Αρχ. Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, «Διαγραφή του Θρησκευματος από τις Ταυτότητες: Μία νέα Μορφή Ηθικής Παρενόχλησης», *Εφημέριος ΜΘ'* (2000): 4.

¹⁰⁷¹ Βλ. Ν. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ-Δ. ΚΑΤΣΟΡΙΔΑ, «Παγκοσμιοποίηση και Σύγχρονη Ελληνική Διανόηση: Μία Πραγματικότητα, ένα Ιδεολόγημα ή μία Πολιτική;», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 371.

¹⁰⁷² Βλ. Τ. ΚΙΛΙΦΗ, αρχιμ., «Το Μένος κατά της Ορθοδοξίας και το 'Ε.Χ.Ο.'...», *Ενορία* 55, τεύχος 929 (2000): 132.

¹⁰⁷³ Βλ. ΑΝΘΙΜΟΥ, Μητρ. Αλεξανδρουπόλεως, «Αι περί του Πρακτέου Προτάσεις της Εκκλησίας, μετά τας Κυβερνητικές Εξαγγελίας περί της Απαγορεύσεως Αναγραφής του Θρησκευματος εις τα Δελτία των Αστυνομικών Ταυτοτήτων των Ελλήνων Πολιτών», *Εκκλησία και Ταυτότητες: Θεολογική και Νομική Θεώρηση του Ζητήματος των Ταυτοτήτων*, Αθήνα: Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2000²: 29.

¹⁰⁷⁴ Βλ. Ι. ΕΦΣΤΑΘΙΟΥ, F. GEORGIADIS and Α. ZISIMOS, «Religion in Greek Education in a Time of Globalization», *Intercultural Education* 19 (2008): 330 «The conflict between the Church and the State on the identity cards issue ended on 29 August 2001, with the intervention of the President of the Republic, who turned down the demands of the Church for a referendum, on the basis that this was an action against the provisions of the Constitution».

πιστό είναι αυθαίρετος ή τουλάχιστον αβάσιμος, αφού ούτε η Πολιτεία παραιτείται από τον έλεγχο της λειτουργίας του πολίτη ως πιστού, ούτε η Εκκλησία παραιτείται από τη λειτουργία του πιστού ως πολίτη», αλλά και ότι η ορθόδοξη παράδοση είναι ένα συστατικό στοιχείο της ιδιαίτερης διαχρονικής ταυτότητας του Έλληνα πολίτη, κατοχυρωμένο από το άρθρο 3 του Συντάγματος.¹⁰⁷⁵

Ωστόσο, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι δεν περιορίστηκαν μόνο σε ένα ψήφισμα στήριξης του Αρχιεπισκόπου. Τέσσερεις καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, οι πατήρ Γεώργιος Μεταλληνός, Χρήστος Βούλγαρης, Κωνσταντίνος Σκουτέρης και Σπυρίδων Κοντογιάννης, προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας, εναντίον της απόφασης της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, η οποία πιστοποίησε την νομιμότητα της απάλειψης του θρησκευματος, αλλά και εναντίον της απόφασης του Υπουργού Δημοσίας Τάξεως και του Υφυπουργού Οικονομικών, ζητώντας το δικαίωμα της προαιρετικής αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες.¹⁰⁷⁶ Η απόπειρά τους δεν καρποφόρησε, διότι το Συμβούλιο της Επικρατείας με τις αποφάσεις του υπ' αριθ. 2279-2286/2001 έκρινε ως αβάσιμη την προσφυγή τους και απέρριψε το αίτημά τους.¹⁰⁷⁷ Αργότερα, ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Νικόλαος Μητσόπουλος, επιχείρησε να δικαιολογήσει θεολογικά την εξέλιξη του όλου ζητήματος, υποστηρίζοντας ότι η τελική καθιέρωση της απάλειψης του θρησκευματος από τις αστυνομικές ταυτότητες, πρέπει να ερμηνευθεί ως «σημείο» απαρέσκειας και διαμαρτυρίας εκ μέρους του Θεού, λόγω της έλευσης του Πάπα στην Αθήνα, η οποία έλαβε χώρα εκείνο τον καιρό.¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷⁵ Κ. Ι. ΜΠΕΛΕΖΟΥ, «Χρονικά της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το Έτος 2000», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΕ' (2000): 800-802.

¹⁰⁷⁶ Βλ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, «Πρόλογος Β' Εκδόσεως», *Εκκλησία και Ταυτότητες: Θεολογική και Νομική Θεώρηση του Ζητήματος των Ταυτοτήτων*, Αθήνα: Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2000²: 29 «Τέλος, πρέπει να αναφέρω και τις καταταθείσες υπό 4 καθηγητών της Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Αιδεσιμολ. Πρωτ. π. Γ. Μεταλληνού και των κ.κ. Χρ. Βούλγαρη, Κων. Σκουτέρη και Σπ. Κοντογιάννη, προσφυγές προς το Σ.τ.Ε. εναντίον αφ' ενός μεν της Αποφάσεως Διαφέρμου, αφ' ετέρου δε της Υπουργικής Αποφάσεως του Υπουργού Δημ. Τάξεως και του Υφυπουργού Οικονομικών περί της εκδόσεως των νέων ταυτοτήτων [...]».

¹⁰⁷⁷ Βλ. Κ. ΧΟΛΕΒΑ, «Το Ζήτημα της Αναγραφής του Θρησκευματος: Νεώτερες Εξελίξεις», *Εκκλησία* Π' (2003): 216-217.

¹⁰⁷⁸ Βλ. Ν. Ε. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Διατί Επέτρεπεν ο Θεός την Λήψιν Αποφάσεως υπό του Συμβουλίου της Επικρατείας περί μη Αναγραφής του Θρησκευματος εις τας Ταυτότητας», *Κωνσταντίνος Δωρ. Μουρατίδης: Πρόμαχος Ορθοδοξίας. Τιμητικόν Αφιέρωμα Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων*, Αθήνα: Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων 2003: 485 «Δεν αποκλείεται, δια να μη είπωμεν λίαν πιθανώς, ο Θεός να επέτρεψε την υπό του Σ.τ.Ε. λήψιν της περί μη αναγραφής του θρησκευματος εις τας ταυτότητας αποφάσεως ως 'σημείον' δηλούν την θείαν αντίθεσιν προς τα εκκλησιαστικά

Κρίνοντας τα επιχειρήματα των πανεπιστημιακών θεολόγων, τα οποία δεν είναι παρά η προέκταση και η ανάπτυξη των επιχειρημάτων του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου και της διοικούσας εκκλησίας, αναδεικνύεται μία βασική αντίφαση που τα διακρίνει, σχετικά με την αντίληψη περί δημόσιου και ιδιωτικού αγαθού. Τα συγκεκριμένα επιχειρήματα, έχοντας αναγάγει την θρησκευτικότητα σε κυρίαρχο θεμέλιο του έθνους-κράτους, επιχειρούν να νομιμοποιήσουν την θρησκευτική εξουσία ως *a priori* ελεγκτή των εθνικών-κρατικών υποθέσεων, πάνω από πολιτικούς και πολιτειακούς θεσμούς.¹⁰⁷⁹ Το επιχείρημα περί προαιρετικής αναγραφής του θρησκεύματος στις ταυτότητες αναιρείται, υπό την προϋπόθεση ότι η έκδοση του δελτίου ταυτότητας δεν είναι προαιρετική, αλλά υποχρεωτική για όλους τους έλληνες πολίτες, ανεξαρτήτως θρησκεύματος, άρα δεν μπορεί ο καθένας να επιλέξει αυτόβουλα τα αναγραφόμενα στοιχεία σε αυτό.¹⁰⁸⁰ Όσον αφορά, δε, την ταυτότητα της ιδιότητας πιστού και πολίτη, αυτή μοιάζει να καταρρίπτεται συντριπτικά, καθώς αν η συλλογή των υπογραφών εκφράζει πολιτική βούληση, τότε η διοικούσα εκκλησία την εκμαίευσε χωρίς καμμία δικαιοδοσία, ενώ αν εκφράζει το πολυπληθές του συνόλου των ορθοδόξων πιστών, τότε έχουμε δύο αντιπροσωπευτικά σώματα, την Ιεραρχία και το Κοινοβούλιο και όσοι νόμοι αφορούν τους ορθοδόξους θα έπρεπε να έχουν την συγκατάθεση της Ιεραρχίας.¹⁰⁸¹ Στηρίζοντας, λοιπόν, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι μια τέτοια πρακτική εκ μέρους της διοικούσας εκκλησίας, η οποία ενώ διαθέτει αδιαμφισβήτητη μεγάλη πολιτική και κοινωνική δύναμη, εμφανίζεται ταυτόχρονα ως θύμα και διωκόμενη, παραπέμποντας άμεσα στην αναπαράσταση του πάσχοντος Ιησού, την βοηθούν να αποκρύψει την αδυναμία της

γενόμενα δια τον Πάπαν εν Αθήναις και την ανάγκην επιδείξω eis το μέλλον μείζονος προσοχής υπό της Εκκλησίας της Ελλάδος κατά τους μετά των ετεροδόξων και δη και των Παπικών σχέσεων της».

¹⁰⁷⁹ Βλ. Σ. ΧΑΝΙΩΤΑΚΗ, «Σύγχυση μεταξύ 'Δημόσιου' και 'Ιδιωτικού' στην Πολιτική της Μεταπολίτευσης», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 593.

¹⁰⁸⁰ Βλ. Α. ΞΥΛΟΥΡΓΙΔΗ, *Εκκλησία και Εξουσία*, Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ-Τμήμα Νομικής 2009-2010: 54 «Το επιχείρημα αυτό ωστόσο δεν αφορά τα αστυνομικά δελτία ταυτότητας για έναν σημαντικό λόγο: η έκδοση δελτίου ταυτότητας είναι υποχρεωτική για κάθε Έλληνα πολίτη, δεν επαφίεται στην ελεύθερη βούλησή του. Αυτό σημαίνει επιπλέον ότι δεν μπορεί να επιλέξει ο ίδιος τα αναγραφόμενα σ' αυτό στοιχεία».

¹⁰⁸¹ Βλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, «Ο 'Λαός του Θεού' σε Αντιπαράθεση με το Λαό της Πολιτείας ή η Λαθραία Υποκατάσταση της Βούλησης του Πολίτη από εκείνη του Πιστού», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 134-135.

να ανταποκριθεί στα σοβαρά κοινωνικά προβλήματα του καιρού και να συλλάβει τους ραγδαίους ιστορικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς.¹⁰⁸²

γ.8. Η Ίδρυση Εκκλησιαστικών Θεολογικών Ακαδημιών

Παλαιό όραμα της διοικούσας εκκλησίας ήταν η δημιουργία σχολών, ανωτάτου επιπέδου, τις οποίες θα έλεγχε αποκλειστικά αυτή και διαμέσου των οποίων θα παρήγαγε μορφωμένα στελέχη της, τα οποία θα είχαν καταρτιστεί αμιγώς εκκλησιαστικά.¹⁰⁸³ Όπως υποστήριζε ο Χρήστος Μαλεβίτσης, η μοναδική λύση, ώστε να αποκτήσει η διοικούσα εκκλησία το δικό της, αυτοδιοικούμενο, ίδρυμα παραγωγής γνώσης, κάτω από τις δικές της προδιαγραφές, ήταν η αποκοπή των Θεολογικών Σχολών από το πανεπιστήμιο και η ολοκληρωτική ανάληψη της ευθύνης για την λειτουργία τους από την εκκλησιαστική διοίκηση.¹⁰⁸⁴ Μια παραλλαγή αυτής της υπόθεσης εργασίας τέθηκε σε βάσεις υλοποίησης στα μέσα της δεκαετίας του 2000, όταν η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, με πρωθυπουργό τον Κώστα Καραμανλή, συγκατένευσε στο αίτημα του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, αποφασίζοντας τον μετασχηματισμό των Ανωτέρων Εκκλησιαστικών Σχολών σε Ανώτατες Εκκλησιαστικές Ακαδημίες τετραετούς φοίτησης. Αυτή η εξέλιξη θορυβεί τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, καθώς συνειδητοποιούν ότι χάνουν το ακαδημαϊκό μονοπώλιο που διέθεταν εντός του χώρου της πανεπιστημιακής θεολογικής παιδείας.¹⁰⁸⁵ Παρεμβαίνουν, λοιπόν, προς τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, με σκοπό την αποτροπή του συγκεκριμένου ενδεχόμενου, προτάσσοντας την ανησυχία τους για το αμφιβόλου συνταγματικότητας νομικό

¹⁰⁸² Βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, «Πολιτική και Θρησκεία στην Ελλάδα: Είναι ο Θεός Δεξιά;», *Τετράδια* τεύχος 27 (1991): 72-73.

¹⁰⁸³ Βλ. Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εκκλησία και Πολιτεία: Η Ανάγκη της Αυτοτέλειας στη Συνύπαρξή τους*, Αθήνα: Σάκκουλας 1993: 41.

¹⁰⁸⁴ Βλ. Χ. ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ, «Οι Θεολογικές Σχολές», *Καθημερινή* 23.3.1991: 10 «Τώρα που κατανοήθηκε από όλους ο παραλογισμός της εισαγωγής φοιτητών στις θεολογικές Σχολές παίζοντας τον κλήδονα, ας λυθεί το πρόβλημα ριζικά. Διότι δεν είναι λύση η διεξαγωγή ειδικών εξετάσεων γι' αυτές τις ειδικές Σχολές. Ριζική λύση είναι να φύγουν οι θεολογικές Σχολές από τα πανεπιστήμια. Και να τις αναλάβει η Εκκλησία. Είναι δική της ευθύνη η μόρφωση ορθοδόξων θεολόγων και όχι της Πολιτείας. Στα πανεπιστήμια να διδάσκεται η επιστήμη του θρησκευτικού φαινομένου και όχι το ευαγγέλιο του Χριστού. Δεν είναι δουλειά τους. Είναι αποκλειστικό έργο της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. Διότι δεν διορθώνεται το πράγμα όταν οι εισαγόμενοι μέσω ειδικών εξετάσεων στις θεολογικές Σχολές δηλώνουν πως πιστεύουν στον Χριστιανισμό. Οι περισσότεροι τους θα είναι απλοί δηλωσίες. Και τέτοιτοι θα βγούν από τις θεολογικές Σχολές».

¹⁰⁸⁵ Βλ. Ν. ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ, πρ., «Το Πραγματικό Νόημα ενός Θεολογικού Εμφυλίου», *Χριστιανική* 29.9.2005: 2 «Στα μάτια του έμπειρου κοινωνικού αναλυτή η διαμάχη αυτή έχει σαφώς καταρρήν τη συνήθη νεοελληνική δομή της συντεχνιακής τοιαύτης με επιτιθέμενους τους καθηγητές των Θεολογικών Σχολών φυσικά. Οι άνθρωποι αυτοί αντιλαμβάνονται πως χάνουν το μονοπώλιο της όποιας γνώσης θεωρούν πως διαχειρίζονται [...]».

πλαίσιο των Εκκλησιαστικών Ακαδημιών, απορούν για την επιμονή της διοικούσας εκκλησίας να αποκτήσει «*‘δικές’ της*» Σχολές, ως εαν να μην ανήκουν ήδη οι Θεολογικές Σχολές στον ευρύτερο εκκλησιαστικό χώρο, εκφράζουν την αντίθεσή τους στις διαδικασίες επιλογής φοιτητών και διδασκόντων, που καταργούν *«κάθε έννοια ακαδημαϊκού ήθους, αξιοκρατίας, αντικειμενικότητας και επιστημονικής δεοντολογίας»*, ενώ αρνούνται ότι η αντίδρασή τους υποκρύπτει συντεχνιακά και ιδιοτελή κίνητρα.¹⁰⁸⁶

Τα ζητήματα των σπουδών και της επιλογής του προσωπικού φαίνεται να είναι τα βασικά πεδία τα οποία απασχολούν τους πανεπιστημιακούς θεολόγους.¹⁰⁸⁷ Ωστόσο παρουσιάζονται αντιφατικοί, εφόσον οι ίδιοι προέτασαν και επαναβεβαίωναν με κάθε ευκαιρία την άμεση και οργανική εξάρτησή τους από τον εκκλησιαστικό οργανισμό, την προτεραιότητα της εκκλησιαστικής εμπειρίας στην θεολογική γνώση και την ανάγκη επανάκαμψης στους εκκλησιαστικούς τρόπους σκέψης και πράξης. Οι σχέσεις των πανεπιστημιακών θεολόγων και της διοικούσας εκκλησίας περνούσαν ήδη μια φάση επιδείνωσης τα τελευταία χρόνια, καθώς η Ιεραρχία αμφισβητεί τόσο το παρεχόμενο επίπεδο σπουδών, το οποίο δεν κρίνει αρκετά θεολογικό, αλλά μάλλον θρησκευτικό και κοινωνιολογικό, όσο και την πιστότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων στις προτεραιότητες και τα κελεύσματα της Ιεραρχίας.¹⁰⁸⁸

Παρά την αιτίαση ότι το σχέδιο ανωτατοποίησης των Εκκλησιαστικών Ακαδημιών τις μεταβάλλει ουσιαστικά σε *«υβρίδια»*, τα οποία ενδεχομένως να αποσκοπούν στην υποβάθμιση ή και εξαφάνιση της θεολογίας ως επιστημονικού αντικειμένου από τον ελληνικό χώρο,¹⁰⁸⁹ και παρά τον ανοικτή αντιπαράθεση των

¹⁰⁸⁶ «Υπόμνημα των Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης προς την Αυτού Μακαριότητα τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Κύριον Κύριον Χριστόδουλον και τα Μέλη της Σεπτής Ιεραρχίας της Αγιοτάτης Εκκλησίας της Ελλάδος», *Κοινωνία* ΜΣΤ' (2003): 118-119.

¹⁰⁸⁷ Βλ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Η Ορθοδοξία και η Προκλήση του Μεταμοντερνισμού», *Ελευθεροτυπία*, Αφιέρωμα: «Αριστερή Θεολογία-Η Άλλη Φωνή της Ορθοδοξίας» 15/7/2000: 5.

¹⁰⁸⁸ Βλ. Θ. ΖΗΣΗ, πρωτ., «Εκκλησία και Θεολογία», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Θεολογικών Σχολών Αθήνας-Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα»*, 1-2 Ιουνίου, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2005: 97-98 «[...] το γεγονός της ιδρύσεως των σχεδιαζομένων εκκλησιαστικών ακαδημιών, που δυστυχώς κυοφορήθηκαν και οργανώθηκαν με παντελή και ακατανόητη αγνόηση των Θεολογικών Σχολών. [...] Για την επιδείνωση των σχέσεων τις τελευταίες δεκαετίες και την σταδιακή κατάληξη στην απόφαση να ιδρύσει η Εκκλησία τις δικές της Θεολογικές Σχολές, ευθυνόμαστε και εμείς που αφήσαμε να περιφέρεται η εντύπωση, ότι μειώνουμε ή αμφισβητούμε τον εκκλησιαστικό χαρακτήρα των θεολογικών σπουδών και τις στρέφουμε περισσότερο προς την κοινωνιολογία και την θρησκευσιολογία. Αναμιχθήκαμε μάλιστα μερικές φορές συμβουλευτικά σε νομοθετικές ρυθμίσεις της Πολιτείας εις βάρος της Εκκλησίας, πράγμα που διηύρνηε το χάσμα και ενίσχυσε τις καχυποψίες των ιεραρχών».

¹⁰⁸⁹ Βλ. ΑΒΒΑΚΟΥΜ, μον., *Κλήρος και Εκκοσμίκευση*, Αθήνα 2005: 38.

πανεπιστημιακών θεολόγων προς την διοικούσα εκκλησία, προειδοποιώντας ότι θα κλείσουν τις Θεολογικές Σχολές,¹⁰⁹⁰ θα προχωρήσουν σε διαμαρτυρία έξω από το μέγαρο Μαξίμου¹⁰⁹¹ και θα προσφύγουν στο Συμβούλιο της Επικρατείας,¹⁰⁹² είναι διάχυτη η αίσθηση ότι πολιορκείται ο τελευταίος πόλος που είχε μείνει εκτός της άμεσης επιρροής της εκκλησιαστικής διοίκησης.¹⁰⁹³ Με συντονισμένες ενέργειες αποστέλλουν υπομνήματα-επιστολές προς την υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης και την Ιεραρχία της εκκλησίας,¹⁰⁹⁴ κοινοποιώντας παράλληλα τα επιχειρήματά τους. Από την πλευρά της διοικούσας εκκλησίας, οι αντιδράσεις των πανεπιστημιακών θεολόγων χαρακτηρίζονται ως «'συντεχνιακές'», διότι «'αντιλαμβάνονται πώς χάνουν το μονοπώλιο της όποιας γνώσης θεωρούν πώς διαχειρίζονται'» σε σημείο να μιλούν για «'προωθημένο ακαδημαϊκό φασισμό'».¹⁰⁹⁵

Τελικά το νομοσχέδιο για την ανωτατοποίηση των εκκλησιαστικών ακαδημιών ψηφίζεται, χωρίς να περιλαμβάνεται ο όρος «πανεπιστημιακές», αλλά «παραγωγικές» και δίχως οι διδάσκοντες σε αυτές να είναι καθηγητές πανεπιστημίου, ούτε οι απόφοιτοί τους να μπορούν να διεκδικήσουν τον διορισμό τους στην εκπαίδευση.¹⁰⁹⁶ Παρά την αποσόβηση των χειρότερων εξελίξεων, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι οι οποίοι δεν φρόντισαν εγκαίρως να αποκτήσουν ανεξάρτητη παρουσία και αυτόνομο βηματισμό εντός του πανεπιστημίου και του κοινωνικού γίνεσθαι, τώρα φαίνεται να κατανοούν ότι μένουν χωρίς τον άξονα εκκλησιαστικής νομιμοποίησής τους, ο οποίος μοιάζει να μην δεν τους χρειάζεται πλέον.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁰ Βλ. Ν. ΜΑΣΤΟΡΑ, «Σήκωσε 'Θύελλα' το Ιερό Ρουσφέτι!», *Τα Νέα* 22/9/2005: 11.

¹⁰⁹¹ Βλ. Ν. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, «Αναβρασμός στις Θεολογικές Σχολές», *Η Καθημερινή* 23/9/2005: 3.

¹⁰⁹² Βλ. Π. ΣΤΕΦΑΝΑΚΟΥ, «Θα Προσφύγουν στο ΣτΕ οι Θεολογικές Σχολές», *Η Αυγή* 23/9/2005: 5.

¹⁰⁹³ Βλ. Φ. ΚΑΛΑΝΤΖΗ, «'Αντάρτικο' στον Χριστόδουλο», *Ο Κόσμος του Επενδυτή* 26-27/11/2005: 21.

¹⁰⁹⁴ Βλ. «Υπομνήματα-Επιστολές Σχετικά με την Ανωτατοποίηση των Εκκλησιαστικών Σχολών», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μ'* (2005): 522-533.

¹⁰⁹⁵ Βλ. Κ. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ, «Οι Προοπτικές στη Σχέση Θεολογίας και Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης», *Β' Συνέδριο Θεολογικών Σχολών Αθηνών & Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Θεολογικές Σχολές & Εκκλησιαστική Εκπαίδευση»*, Αθήνα 23-24 Μαΐου 2005, Αθήνα 2005: 101.

¹⁰⁹⁶ Βλ. Χ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Προκλήσεις και Προοπτικές για τη Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης», *Ο Κόσμος της Ορθοδοξίας στο Παρελθόν και στο Παρόν (Θεσμοί, Γεγονότα, Πρόσωπα, Πολιτισμός και Γράμματα στα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία, στα Νεώτερα Πατριαρχεία και στις Αυτοκέφαλες Εκκλησίες)*, εποπτεία-επιμέλεια Αθανάσιος Αν. Αγγελόπουλος-Βασίλειος Διον. Κουκουσάς, Θεσσαλονίκη: Παναγιώτης Σ. Πουρναράς 2006: 840.

¹⁰⁹⁷ Είναι διάχυτος ο φόβος των πανεπιστημιακών θεολόγων για την «αφαίμαξη φοιτητών» που θα υποστούν από τις εκκλησιαστικές ακαδημίες, όπως παρατηρεί ο Ι. Χ. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, «Η Αλήθεια για τον Ρόλο και την Αποστολή των Εκκλησιαστικών Ακαδημιών», *Ελευθεροτυπία* 10.10.2005 «Με τον καιρό, οι νέες εκκλησιαστικές σχολές, λόγω της ευκολότερης προσβασιμότητάς τους (αρχή της ήσσονος προσπάθειας) και αφού θα έχουν επιτύχει την αναγνώρισή τους ως ανώτατες, θα κατακλύζονται από υποψηφίου, ενώ οι πανεπιστημιακές-κρατικές **θεολογικές σχολές** νομοτελειακά θα

Συμπεράσματα

Μελετώντας την κοινωνική ιστορία των θεολόγων του εικοστού αιώνα, φθάσαμε στην διαπίστωση, η οποία προκύπτει πλέον, αβίαστα, ότι η κυρίαρχη γραμμή αντιλήψεων, σκέψεων και πράξεων, η οποία συνέχεε την ύπαρξη των τελευταίων, προερχόταν από τον εκκλησιαστικό οργανισμό, ο οποίος τους αντιμετώπιζε ως ένα απλό εξάρτημά του, μία ομολογιακή προέκτασή του εντός του χώρου των πανεπιστημιακών διανοουμένων. Ο ομολογιακός χαρακτήρας του έργου, ιδίως των πανεπιστημιακών θεολόγων, διαμόρφωνε ένα πλαίσιο αναφοράς όλου του πεδίου των θεολόγων, όπου η θεολογική δεοντολογία προέτασσε την καθαρότητα του βίου και της καρδιάς των φοιτητών, την ηθική διάπλυσή τους, την αδιάλειπτη προσευχή και την θεία μετάληψη,¹⁰⁹⁸ με δυο λόγια ό,τι συνιστά την ορθόδοξη πνευματικότητα και μάλιστα τον σκληρό, νηπτικό-μοναστικό πυρήνα του.

Το συγκεκριμένο πολιτιστικό υπόβαθρο διαπότισε βαθιά μέχρι και σήμερα την ισχυρή αντίληψη περί του θεολόγου ως οργανικού διανοούμενου του εκκλησιαστικού οργανισμού.¹⁰⁹⁹ Ο θεολόγος και ιδιαίτερα ο υπηρετών ως καθηγητής της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ δεν μπορεί παρά να είναι ένα είδος εκπροσώπου της παραδοσιακής θρησκευτικότητας,¹¹⁰⁰ ταυτόχρονα καλείται να ενεργήσει μεταξύ του εκκλησιαστικού και του κρατικού οργανισμού, ως εκπρόσωπος της εκκλησιαστικής διοίκησης στην εκπαίδευση, ο οποίος ενεργεί με εντολή του κράτους.¹¹⁰¹ Η θέση του στην εκπαιδευτική διαδικασία έχει τον χαρακτήρα περισσότερο του «πνευματικού οδηγού», παρά του επιστήμονα φορέα εξειδικευμένων γνώσεων, όπως για παράδειγμα του ιστορικού των θρησκειών.¹¹⁰² Θεωρείται

ερημώνουν έως ότου ενδεχομένως κλείσουν ολοσχερώς! Και τότε θα κληθούν οι απόφοιτοι των 'Εκκλησιαστικών Ακαδημιών' να πάρουν τη θέση τους. Έτσι θα επιτευχθεί ο στόχος της Εκκλησίας, να διαθέτει θεολόγους της αρεσκείας της για όλες τις ανάγκες τόσο της ίδιας όσο και της εκπαίδευσης».

¹⁰⁹⁸ Βλ. Π. Ι. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, αρχιμ., «Ο Αληθής Θεολόγος», *Πάνταινος* 6 (1914): 265-266.

¹⁰⁹⁹ Βλ. Π. Κ. ΚΑΡΑΜΟΥΖΗ, *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα: Κλήρος, Θεολόγοι και Θρησκευτικές Οργανώσεις στο Μεσοπόλεμο*, (Διατριβή), Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Κοινωνιολογίας 2004: 267.

¹¹⁰⁰ Βλ. Α. ΓΟΥΣΙΔΗ, *Οι Χριστιανικές Οργανώσεις: Η Περίπτωση της Αδελφότητας των Θεολόγων η «Ζωή»-Κοινωνιολογική Προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1993²: 31-32.

¹¹⁰¹ Βλ. Χ. Β. ΜΑΣΤΟΡΟΔΗΜΟΥ, «Το Έργο του Θεολόγου στο Σχολείο Σήμερα», *Κοινωνία ΑΖ'* (1994): 158 «Ο θεολόγος καθηγητής δε λειτουργεί μέσα στο σχολείο ως μεμονωμένο άτομο και αυτόνομη μονάδα ενός απλού αθροίσματος, αλλά ως πρόσωπο και ως μέλος του σώματος του Χριστού, της Εκκλησίας. Ενεργεί ως εκπρόσωπος της Εκκλησίας με εντολή της επίσημης πολιτείας».

¹¹⁰² Βλ. Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-Σ. Χ. ΚΟΥΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Το Έργο του Θεολόγου Καθηγητή και το Μάθημα των Θρησκευτικών (Έρευνα με Ερωτηματολόγιο)*, Αθήνα: Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας 1998: 53 «Πρώτιστο έργο του ο μαχόμενος θεολόγος της Μέσης εκπαίδευσης θεωρεί αυτό του

αυτονόητο ότι ο θεολόγος καθηγητής είναι εξ ορισμού ο βασικός συντελεστής του διαποτισμού της εκπαίδευσης από την ελληνοχριστιανική ιδεολογία, καθώς είναι υπεύθυνος για «*την ορθή διαπαιδαγώγηση των Ελληνοπαίδων, την ευθύνη της μετάδοσης στην ψυχή τους των ιερών και οσίων της Ελληνικής φυλής, την ανάπτυξη της Ελληνικής συνειδήσεως και την διάσωση και διαφύλαξη της πνευματικής και πολιτιστικής παράδοσης*».¹¹⁰³ Παρά την συνεχιζόμενη αμφισβήτηση του θεολόγου καθηγητή, του έργου του, ακόμα και της αυθεντικότητας της πίστης του από την διοικούσα εκκλησία,¹¹⁰⁴ το σχήμα που εξακολουθεί να προτάσσει η κυρίαρχη αντίληψη -ακόμα και θεολόγων καθηγητών- στον συγκεκριμένο πολιτισμικό χώρο, είναι το σχήμα του εξαρτημένου θεολόγου από τις προτεραιότητες του εκκλησιαστικού οργανισμού,¹¹⁰⁵ του θεολόγου που οφείλει να θεωρεί βαρύ προνόμιο την κοινωνική και ιδεολογική ένταξή του στον ευρύτερο εκκλησιαστικό χώρο,¹¹⁰⁶ του θεολόγου που βρίσκεται σε συνεχή μετεωρισμό ως προς την θέση του στην εκπαίδευση και την επαγγελματική συνείδηση,¹¹⁰⁷ του θεολόγου καθηγητή που οφείλει να ενταχθεί ακόμα πιο βαθιά στις ιδεολογικές δομές της εκκλησιαστικής διοίκησης.¹¹⁰⁸ Εάν ισχύουν όλα τα παραπάνω, τότε θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι κοινή συνιστώσα όλων αυτών των αντιλήψεων είναι η καθήλωση του θεολόγου στην θέση του αενάως ελεγχόμενου και υποταγμένου ανθρώπου στην εξουσία της εκκλησιαστικής διοίκησης.

πνευματικού οδηγού. Στη διαπίστωση αυτή φαίνεται ότι συμφωνεί η πλειονότητα των συναδέλφων, περίπου 8 στους 10».

¹¹⁰³ Χ. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Παιδαγωγικός Ρόλος του Θεολόγου Καθηγητή στις Σύγχρονες Κοινωνικές Δομές και Εκπαιδευτικές Συνθήκες», *Η Μαρτυρία του Θεολόγου στη Σύγχρονη Εκπαίδευση: Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Θεολόγων Γ' Δ/σης Αθηνών, Δυτ. Αττικής, Βοιωτίας*, Αθήνα 28-29 Απριλίου 2004, Αθήνα 2006: 45.

¹¹⁰⁴ Βλ. Ε. Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, αρχιμ., «Θεολογία χωρίς Εκκλησία;», *Ορθόδοξες Θέσεις, Σύγχρονες Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Τνδικτος 2006: 269-272.

¹¹⁰⁵ Βλ. Δ. Ν. ΜΟΣΧΟΥ, «Εκ Δευτέρου Πλείν», *Σύναξη* 66 (1998): 72 «Η διοίκηση της Εκκλησίας από την πλευρά της θα έπρεπε να αγκαλιάσει τον περιπλανώμενο θεολόγο. Να οργανώσει κάποια επιμορφωτικά σεμινάρια για να εξοικειώσει τον νέο εκπαιδευτικό με το χώρο της εργασίας του. Να τον προμηθεύσει με διδακτικό υλικό, να χρηματοδοτήσει εκδηλώσεις και προπάντων να αναπτύξει πρώτη εκείνη την επαφή με τους θεολόγους κάθε Μητρόπολης και ενορίας. Αφήνω την αυτονόητη πρωτοβουλία για την επαγγελματική αποκατάσταση αδιορίστων και υποαπασχολούμενων. Πρόκειται για πράγματα αυτονόητα, που όμως απαιτούν μια στοιχειώδη προϋπόθεση: ότι η Εκκλησία (δηλαδή όλοι μας) δεν έχει χάσει την ποιμαντική της διάσταση και στρατηγική που πρέπει πλέον να απευθύνεται και στους ίδιους θεολόγους και σε όλα γενικά τα μέλη».

¹¹⁰⁶ Βλ. Ν. ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΥ, «Το να σε Αποκαλούν 'Θεολόγο' είναι Ευλογία και Προνόμιο. Μα ένα Προνόμιο Βαρύ», *Κοινωνία ΜΖ'* (2004): 276-283.

¹¹⁰⁷ Βλ. Ν. ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΥ, «Κραυγή Αγονίας από έναν Θεολόγο-Δημόσιο Υπάλληλο», *Σύναξη* 66 (1998): 75.

¹¹⁰⁸ Βλ. Θ. ΖΗΣΗ, «Ενεργοποίηση, Αξιοποίηση και Συντονισμός των Εκκλησιαστικών, Εκπαιδευτικών και Πολιτισμικών Δυνατοτήτων του Ελληνισμού», *Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου, με θέμα: «Η Ορθοδοξία στην Ενωμένη Ευρώπη»*, Αθήνα 7-9 Σεπτεμβρίου 1990, Αθήνα 1991: 398.

Σχετικά με το ζήτημα της οικονομικής εξάρτησης των θεολόγων από το εκκλησιαστικό οικονομικό κεφάλαιο, συμπεραίνουμε ότι οι ίδιοι οι θεολόγοι, οι οποίοι υφίστανται το πρόβλημα της αδιориστίας, παρουσιάζουν ένα σοβαρό έλλειμμα ιστορικής μνήμης. Επιχειρούν κάθε φορά να αντιμετωπίσουν το ίδιο πρόβλημα με προτάσεις που είχαν κατατεθεί δεκαετίες πριν, χωρίς κανένα πρακτικό αποτέλεσμα. Συνεχίζουν να θεωρούν τον εκκλησιαστικό οργανισμό ως τον φυσικό τους χώρο, έστω κι αν η διοικούσα εκκλησία τους αντιμετώπισε σχεδόν πάντοτε όχι μόνον με αδιαφορία, αλλά κάποιες φορές και με καχυποψία. Ζητούν βοήθεια από έναν θεσμό, ο οποίος, ακόμα και όταν συνεργάστηκε μαζί τους, το έπραξε μάλλον επιλεκτικά και περιστασιακά. Εμφανίζουν, εν τέλει, οι θεολόγοι, την εικόνα μιας κοινωνικής ομάδας η οποία είναι εγκλωβισμένη σε παρωχημένα ιδεολογήματα, όπως ο ελληνοχριστιανισμός, τα οποία από καιρό μοιάζουν να έχουν πάψει να υφίστανται, ενώ δεν διαθέτουν δυναμικό κοινωνικό όραμα, έχοντας εξαντλήσει τον ιστορικό τους δυναμισμό. Από την άλλη, οι δάσκαλοί τους, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι είναι απόντες από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μαθητές τους, σε βαθμό που θα τολμούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι και οι ίδιοι συμμετέχουν στην διαδικασία συρρίκνωσης της κοινότητας των θεολόγων. Είναι χαρακτηριστικό ότι θίγουν το ζήτημα της εργασίας, ενώπιον του χρονίου προβλήματος της ανεργίας των θεολόγων, κάνοντας λόγο για προσαρμοστικότητα της Θεολογικής Σχολής στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, μιλώντας πλέον για «*απασχόληση*» και όχι εργασία, αντλώντας επιχειρήματα από το ιδεολογικό οπλοστάσιο του παγκοσμιοποιημένου νεοφελελευθερισμού.¹¹⁰⁹ Το μέλλον των θεολόγων, μετά από περίπου εκατό χρόνια παρουσίας τους στην ελληνική κοινωνία, μοιάζει να προδιαγράφεται στην προοπτική την οποία επιφυλάσσει η οποιαδήποτε κοινωνία, μέσα από τις διαδικασίες της φυσικής επιλογής, σε κάθε τι που δεν συντονίζεται με τις ανάγκες της: είναι η συνεχής και μόνιμη ιστορική και κοινωνική περιθωριοποίησή τους, μέχρις ότου, ενδεχομένως, ενταχθούν πλήρως στις τάξεις του κλήρου.

Από αυτήν την μεγάλη δεξαμενή των θεολόγων, αναδύονται οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι. Το συμβολικό κεφάλαιο που διαθέτουν, τους προσπορίζει

¹¹⁰⁹ Βλ. Κ. ΚΑΤΕΡΕΛΛΟΥ, αρχμ., «Οι Προοπτικές των Θεολογικών Σχολών στο Πλαίσιο της Νέας Πραγματικότητας», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης με θέμα: «Θέση και Αποστολή των Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης στη Σύγχρονη Κοινωνία»*, Αθήνα 24-25 Απριλίου 2007, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών-Θεολογική Σχολή 2008: 101.

υψηλής στάθμης αξιολόγηση και προνόμια όχι τόσο στον στενό επαγγελματικό τους χώρο, αυτόν του πανεπιστημίου τα οποία ούτως ή άλλως τα είχαν εξ αιτίας της θεσμικής τους υπόστασης, αλλά μάλλον και στον εκκλησιαστικό χώρο. Το κύρος αυτό ονομάζεται «*πανεπιστημιακή εγκυρότητα*»: ανακεφαλαιώνει τόσο το διανοητικό πανεπιστημιακό γόητρο το οποίο διαθέτει όποιος κατέχει μια πανεπιστημιακή θέση,¹¹¹⁰ αλλά μεταφράζεται επίσης στην πεποίθηση και πρακτική ότι η παρουσία των πανεπιστημιακών θεολόγων μέσα από τα γραπτά τους, τις ιδέες τους (θεολογικές και ευρύτερα κοινωνικές και πολιτικές), την εν γένει συμπεριφορά τους, αξιολογούνται και αναγνωρίζονται εκ μέρους της διοικούσας εκκλησίας ως γνήσια ορθόδοξες, δηλαδή ως αναπαράγουσες την θεσμική εκκλησιαστική ιδεολογία, όπως είναι η προτεραιότητα του κληρικού στοιχείου έναντι του λαϊκού (είναι χαρακτηριστικός ο όρος «*παντελονάδες*» που χρησιμοποιεί η πλειονότητα του κλήρου για να περιγράψει τους λαϊκούς). Εμφανίζονται ως οι μόνοι λαϊκοί από όλο το ορθόδοξο πλήρωμα, των οποίων η σκέψη και η πράξη νομιμοποιείται επίσημα από τον εκκλησιαστικό οργανισμό, γι' αυτό και ποτέ δεν δέχθηκαν ότι είναι ιστορικοί της ορθόδοξης σκέψης, αλλά επέμεναν φανατικά στον όρο *θεολόγοι*, με την παραδοσιακή-εκκλησιαστική συνδήλωση του όρου, δηλαδή καταξιωμένοι φορείς του λόγου του Θεού και όχι φορείς του λόγου περί Θεού.¹¹¹¹

Το συγκεκριμένο συμβολικό κεφάλαιο και οι στρατηγικές διαδοχής και συντήρησής του εκφράσθηκε στην πρακτική του διάσταση σε τέσσερα μείζονος σημασίας θέματα, τα οποία όπως είδαμε απασχόλησαν τους πανεπιστημιακούς θεολόγους: το πρώτο έχει να κάνει με την δημιουργία του τμήματος Ποιμαντικής, το δεύτερο σχετίζεται με τον νεποτισμό (ή αλλιώς ευνοιοκρατία), ο οποίος χαρακτηρίζει

¹¹¹⁰ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 72. «[...] το πεδίο είναι μια ορισμένη δομή της κατανομής ενός ορισμένου είδους κεφαλαίου. Το κεφάλαιο αυτό μπορεί να είναι η πανεπιστημιακή εγκυρότητα, το διανοητικό γόητρο, η πολιτική ισχύς, η φυσική δύναμη, ανάλογα με το θεωρούμενο πεδίο».

¹¹¹¹ Σύμφωνα με την κυρίαρχη θεολογική αντίληψη, ο όρος 'θεολόγος' λαμβάνει το περιεχόμενό από την μυστικιστική/νηπτική χριστιανική παράδοση, η οποία θεωρεί ότι θεολόγος είναι ο θεόπτης, αυτός ο οποίος έχει εμπειρία του ακτίστου θείου φωτός, γι' αυτό και η ορθόδοξη παράδοση απένειμε με πολλή φειδώ τον τίτλο αυτόν σε εξέχοντες εκκλησιαστικούς άνδρες, βλ. Ν. Γ. ΞΕΞΑΚΗ, «Εξουσία και Διακονία εις τον Θεολόγον Καθηγητήν», *Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης ΣΤ'* (2006): 436 «Σημειωτέον ότι η Εκκλησία απονείμει τον τίτλον του 'θεολόγου' μόνον εις τρεις πνευματικάς εκκλησιαστικάς προσωπικότητας ήτοι τον απόστολον και ευαγγελιστήν Ιωάννην, τον Γρηγόριον Ναζιανζινόν και τον Συμεών τον Νέον Θεολόγον». Ας σημειώσουμε εδώ μόνον μια δομική αντίφαση: αν και οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι παραμένουν αφοσιωμένοι σε μια τέτοια θεολογική θεώρηση και εφ' όσον επιμένουν να φέρουν τον τίτλο 'θεολόγος', ωστόσο στο έργο τους ασχολούνται όχι με την εμπειρία του Θεού αυτήν καθ' εαυτήν (όπως προσευχή, νηστεία, κακοπάθεια, εμπειρική θέαση του ακτίστου φωτός), αλλά με τα χριστιανικά ιστορικά μνημεία τα οποία την αποτυπώνουν (γραφτά κείμενα, ιστορία, πολιτισμός). Κατ' ουσίαν, δηλαδή, το έργο τους είναι έργο ενός ιστορικού της θρησκείας, εφόσον προσεγγίζουν κατά βάσιν με ιστορικές μεθόδους την χριστιανική εμπειρία.

τις επιλογές όσων πρόκειται να τους αντικαταστήσουν στην επαγγελματική θέση τους, το τρίτο αφορά στην αρνητική –στα όρια του κοινωνικού αποκλεισμού– στάση τους στην γυναικεία παρουσία εντός της Θεολογικής Σχολής, φοιτητριών και καθηγητριών και το τέταρτο σχετίζεται με τα εμπόδια στην είσοδο φοιτητών διαφορετικού πολιτισμικού κεφαλαίου, φοιτητών αριστερών και άθεων.

Οι θεολόγοι, φοιτητές και πτυχιούχοι της Θεολογικής Σχολής Αθηνών αποτελούσαν, όπως είδαμε έως τώρα, ένα μάλλον εύκολα διαχειριζόμενο σύνολο, ιδεολογικά υποταγμένο στον εκκλησιαστικό οργανισμό, στο πλαίσιο του πεδίου παραγωγής του πολιτισμικού κεφαλαίου τους. Ο σχετικά μικρός αριθμός τους, αλλά και η εξουσία των κυρίαρχων δρώντων, κατ' αρχήν των πανεπιστημιακών θεολόγων, συνεπικουρούμενων από τις δομές της διοικούσας εκκλησίας, αλλά και την πολιτική κατάσταση της χώρας, επέτρεπαν μια τέτοια ισορροπία κεφαλαίου, προς το συμφέρον όσων διέθεταν μια τέτοια θέση στην δομή του πεδίου.¹¹¹²

Η μαζική έλευση νέων θεολόγων, μεταξύ των οποίων και φοιτητών αριστερών πολιτικών πεποιθήσεων ή και αθέων, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα στην Θεολογική Σχολή Αθηνών, προκαλεί μια κρίση ισοζυγίου θεολογικού κεφαλαίου ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς θεολόγους και στους νεοεισερχόμενους, δηλαδή μια αγχώδη προσπάθεια των δεύτερων να υπερασπιστούν την κερκτημένη δομή του πεδίου, επιχειρώντας την εφαρμογή ενός *numerus clausus* για τους πρώτους.¹¹¹³ Προσπαθούν, με άλλα λόγια, να επιβάλουν ένα είδος «προστατευτικού μέτρου», το οποίο εκφράζεται με διάφορες μορφές, ένα είδος κοινωνικής άμυνας της ομάδας απέναντι στην έλευση των καινούριων διεκδικητών.¹¹¹⁴ Το πολιτισμικό κεφάλαιο των πανεπιστημιακών θεολόγων διαταράσσεται απλώς και μόνο με την ύπαρξη των καινούριων δρώντων, οι προσδοκίες των οποίων συγκρούονται με τις ήδη γνωστές τροχιές των παλαιών παικτών, στην προκειμένη περίπτωση των

¹¹¹² Βλ. P. BOURDIEU, *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007: 85.

¹¹¹³ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 129 «That is what is confusedly felt by the defenders of the old order: since the change occurs to a considerable extent because of the number of students., who, through the corresponding growth in the demand for teachers, threaten to transform the functioning of the university market and to modify, through the transformation of careers, the equilibrium of forces within the teaching body, they become the defenders of a *numerus clausus* and they work, without orchestration, to defend the professional body against the effects of inevitable growth».

¹¹¹⁴ Βλ. Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994: 89 «Το *numerus clausus* είναι ένα είδος προστατευτικού μέτρου, ανάλογου με τον έλεγχο της μετανάστευσης, μια απάντηση ενάντια στην έμφραξη που έχει προκληθεί από το φάντασμα του αριθμού, της εισβολής του αριθμού».

καθηγητών της Θεολογικής Σχολής.¹¹¹⁵ Η αντίληψη περί «αυθεντικού», όπως το όριζαν έως τότε οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, το οποίο υλοποιείτο σε θέσεις όπως η αντικομμουνιστική ιδεολογία, ο ελληνοχριστιανισμός και η αυτονόητη εκκλησιαστική στράτευση των θεολόγων, τώρα κινδυνεύει να απωλέσει την σημασία του,¹¹¹⁶ εφόσον έχουν να αντιμετωπίσουν όχι μόνο αριστερούς, αλλά ιδιαίτερα και μαρξιστές θεολόγους, αλλά ακόμη και άθεους.

Εντός του πεδίου και αναλόγως της ισορροπίας κεφαλαίου μεταξύ των δρώντων, εν προκειμένω των πανεπιστημιακών θεολόγων, αναπτύσσονται και οι θέσεις τους, δηλαδή ιδιότητες οι οποίες μορφοποιούν την συνολική κατανομή κεφαλαίου. Τούτες οι θέσεις, το ειδικό «κεφαλαιουχικό» βάρος εκάστου δρώντος, αντιστοιχεί σε ομόλογες πραγματικότητες, τουτέστιν έργα, πράξεις, λόγους κλπ.¹¹¹⁷ Όπως είδαμε, οι ιδεολογικές θέσεις των επαγγελματιών της θεολογικής σκέψης, για τις οποίες υπεραμύνθηκαν σθεναρά, όπως εξάλλου επιτάσσει η μακραίωνη παράδοση του πανεπιστημιακού θεσμού,¹¹¹⁸ αφορούν θέσεις οι οποίες κληροδοτήθηκαν ως ιδεολογική παρακαταθήκη στο εν λόγω σώμα, έχοντας ως δεδομένο ότι εντάσσονταν στην κυρίαρχη κρατική ιδεολογία του αντικομμουνισμού.¹¹¹⁹ Τούτος ο προσανατολισμός καθίσταται μονόδρομος για τους καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, εφόσον η ιδεολογική τους ταυτότητα ενεργοποιείται και ενορχηστρώνεται από το ομόλογο *habitus*,¹¹²⁰ το οποίο οι τελευταίοι φαίνεται πώς διαθέτουν.

¹¹¹⁵ Βλ. P. BOURDIEU, *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988: 299, υποσημ. 19 «This is why, as I shall show, the crisis in relations between the old and the new entrants arises from a break in the harmony which used to obtain, for the great majority of the new entrants, between the personally internalized structures of expectation (waiting) and the objective structures (likely trajectories), a break which is influenced simultaneously by the effects of a transformation of the structure of probabilities of promotion and of a modification in the dispositions of the agents. In such a conjuncture, the 'old' and the 'young' feel 'out of phrase', the former seeing careerist ambition in what is experienced as a normal claim, and the latter seeing mandarinal conservatism in what is left to be an appeal for ethical standards».

¹¹¹⁶ Βλ. P. BOURDIEU, *The Political Ontology of Martin Heidegger*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1991: 83-84.

¹¹¹⁷ Βλ. P. BOURDIEU, *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006: 351-352.

¹¹¹⁸ Βλ. Χ. ΠΑΤΕΡΕΚΑ, *Βασικές Έννοιες των Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron σε Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1986: 102.

¹¹¹⁹ Βλ. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, πρωτ., «Θεολογική Παιδεία και Εκκλησιαστική Αγωγή», *Η Προσωπικότητα και η Θεολογία του Μεγάλου Φωτίου: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες επί τη Ιερά Μνήμη του κατά τα Έτη 1970-2010*, Αθήνα: Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος 2011: 443 «Εξ αρχής η θεολογική παιδεία εντάχθηκε στα πλαίσια της κρατικής σκοποθεσίας και μεταβλήθηκε σ' υπηρετική των επιδιώξεων της κρατικής ιδεολογίας, αφού πρώτα αποεκλησιαστικοποιήθηκε για την εύκολη εκκοσμίκευση και κρατικοποίησή της».

¹¹²⁰ Για το *habitus* που γεννά την ιδεολογία βλ. P. BOURDIEU, *The Political Ontology of Martin Heidegger*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1991: 25 «An ideology owes part of its

Η ιδεολογική και πολιτική ανάδυση του σοσιαλισμού, η οποία άρχισε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο οποίος εισχώρησε σε κάθε κοινωνικό χώρο, πυροδοτώντας ακόμα και συγκεκριμένες ερμηνευτικές προσεγγίσεις σχετικές με την εμφάνιση του χριστιανισμού και την φύση της αρχαίας εκκλησίας, κορυφώθηκε με τα επαναστατικά γεγονότα στη Ρωσία και την εγκαθίδρυση του καθεστώτος των σοβιέτ. Τούτη η κοσμογονική κοινωνικοπολιτική μεταβολή στάθηκε η αιτία για την ιδεολογική σύγκρουση χριστιανισμού και σοσιαλισμού, στην οποία πρωταγωνίστησαν με ιδιαίτερη θερμότητα αρκετοί από τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, όπως συμπεραίνουμε και από την συχνότητα εμφάνισης των όρων «κομμουνισμός», «σοσιαλισμός» και «υλισμός» στους τίτλους των θεολογικών έργων τους εκείνης της εποχής.¹¹²¹ Αρχίζοντας από την περίοδο του Μεσοπολέμου και φθάνοντας μέχρι και την Μεταπολίτευση, η ιστορική αυτή εποχή αναδεικνύεται από τις πλουσιότερες τόσο σε πολιτική ένταση όσο και σε διανοητική παραγωγή για τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, εφ' όσον η υποχρέωση «να κρατούν τα σκήπτρα της υγιούς πνευματικής κινήσεως της χώρας [...] βαρύνει πολύ περισσότερο την Θεολογικήν Σχολήν».¹¹²² Ωστόσο, η κριτική που τους ασκεί ο συνάδελφός τους, καθηγητής Σάββας Αγουρίδης, επισημαίνει ότι «η συμβολή ωρισμένων θεολόγων καθηγητών εις την καταπολέμησιν του κοσμοθεωριακού υλισμού ή του αθέου σοσιαλισμού δεν είχε τί το ιδιαζόντως χριστιανικόν και ορθόδοξον και εν πάση περιπτώσει ουδεμίαν σχέσιν με την 'θεολογίαν'. Χωρίς να παραγνωρίζη κανείς την σημασίαν των συμβολών αυτών πρέπει να σημειωθή, ότι αύται είχαν και έχουν γενικάς ιδεαλιστικάς προϋποθέσεις».¹¹²³ Επομένως, κληροδότησαν στους επόμενους συναδέλφους τους μία ιδεολογική αντικομμουνιστική δεξαμενή, από την οποία αντλούσαν έκτοτε το οπλοστάσιό τους, με έναν προσανατολισμό σαφώς απολογητικό,¹¹²⁴ υπερασπίζοντας την κυρίαρχη τάξη και την ιδεολογία της, στην οποία φαίνεται πώς μετείχε και ο πυρήνας τους.

impact to the fact that it is only ever activated in and through an orchestration of the various *habitus* which generate it: these systems of dispositions, which are singular, but which are objectively orchestrated, achieve their unity in and through the kaleidoscopic diversity of their products, which form a circle whose centre is both everywhere and nowhere».

¹¹²¹ Βλ. Μ. Δ. ΤΣΙΚΡΙΤΣΗ, «Ανάλυση Περιεχομένου Τίτλων Θεολογικών Δημοσιεύσεων 1910-1949», *Θεολογία* 77 (2006): 697-718.

¹¹²² [Αωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή», *Ζωή* ΛΕ' (1945): 100.

¹¹²³ Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ, «Τι Είναι Θεολογία;», *Εκκλησία Μ'* (1963): 22.

¹¹²⁴ Βλ. Ν. ΓΚΑΤΖΙΡΟΥΛΗ, αρχιμ., «Τα Ιδεολογικά Ρεύματα και οι Πνευματικές Ανάγκες της Εποχής μας», *Εισηγήσεις Γ' Συνεδρίου Ιεροκληρύκων της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 4-6 Οκτωβρίου 1967*, Αθήναι: Αποστολική Διακονία 1968: 79.

Αν θεωρήσουμε ως μεθοδολογική αρχή ότι κάθε θρησκευτική πίστη εμπεριέχει ενσωματωμένο ένα σύστημα οικονομικής και πολιτικής ηθικής, το οποίο διαμορφώνει την στάση των πιστών έναντι της κοινωνικής πραγματικότητας,¹¹²⁵ αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τους πανεπιστημιακούς θεολόγους. Οι τελευταίοι, έχοντας σχηματίσει το ταξικό τους *habitus* από τα δεδομένα της κυρίαρχης τάξης, έχοντας διαμορφώσει το κοινωνικό, συμβολικό και αντικειμενικό κεφάλαιό τους βάσει της ταξικών σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης και έχοντας επίσης εκφράσει αυτά τα σχήματα σε ιδεολογικές αρχές, τέλος υλοποιούν την ενσωματωμένη κοινωνική και ταξική ιστορία τους σε αντίστοιχες πολιτικές πρακτικές. Το σύνολο των πολιτικών παρεμβάσεων τους υποδηλώνει αφενός την στήριξη που παρέχουν στην κυρίαρχη ιδεολογία του καθεστώτος, αφετέρου την στήριξη τους τον εκκλησιαστικό οργανισμό. Αυτός είναι, ενδεχομένως, ένας από τους λόγους, για τους οποίους, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το 17,21% των πανεπιστημιακών θεολόγων –σε απόλυτους αριθμούς 21 άτομα από τα 122- έχουν βραβευθεί –όχι μόνο από την εγχώρια αλλά και διεθνή- κοσμική¹¹²⁶ και εκκλησιαστική καθεστηκυία τάξη,¹¹²⁷ οι οποίες αναγνωρίζουν την ταξική και ιδεολογική τους πιστότητα.

Ευρισκόμενοι σε μία χρονική συγκυρία και ένα κοινωνικό περιβάλλον, το οποίο εκ των πραγμάτων διάκειται ευνοϊκά προς την ενεργοποίηση της θεσμικής σκέψης των πανεπιστημιακών θεολόγων, οι τελευταίοι ανέλαβαν συγκεκριμένες

¹¹²⁵ Βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση: Τα Γενικά, Μετατρεπτικά και Ερωτικά Ενδιάμεσα και η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2001: 503-504.

¹¹²⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα παράσημα: του Ταξιάρχη του Φοίνικος, τον Ανώτερο Ταξιάρχη του Φοίνικος Γεωργίου του Α΄, τον Χρυσόν Σταυρόν μετά Στέμματος και Αστέρος, το Χρυσόν Μετάλλιον Α΄ Τάξεως, τον Χρυσόν Σταυρόν μετά Δάφνης, τον Μεγαλόσταυρο του Τάγματος της Τιμής, το Χρυσόν Μετάλλιον Τιμής και Ευποιίας της Πόλεως των Αθηνών, το Χρυσό Κλειδί της Πόλεως Θεσσαλονίκης, τον Ταξιάρχη του Στέμματος της Ρουμανίας, τον Σταυρό του Ταξιάρχη του Φοίνικος, το Χρυσόν Μετάλλιον της Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου, τον Αργυρούν Σταυρό του Τάγματος Γεωργίου Α΄ μετά Ξιφιδίων, το Στρατιωτικόν Παράσημον Εξαιρέτων Πράξεων, την Άκρα Βασιλική Ευαρέσκεια, τον Μεγαλόσταυρο μετ' Αστέρος της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Κυβερνήσεως, το Μετάλλιον της Πανελληνίου Επιτροπής Αυτοδιαθέσεως Κύπρου, τον Ταξιάρχη των Ιπποτών του Διεθνούς Τάγματος του Αγίου Κωνσταντίνου (με έδρα την Ελβετία).

¹¹²⁷ Τα εκκλησιαστικά παράσημα εμφανίζονται με πιο πομπώδη συμβολισμό. Ενδεικτικά αναφέρουμε: τον Χρυσό Σταυρό του Αποστόλου Παύλου από την Εκκλησία της Ελλάδος, τον Μεγαλόσταυρο του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, τον Σταυρό του Αποστόλου Μάρκου του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, τον Σταυροφόρο του Τάγματος των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, του Κυρίλλου και Μεθοδίου της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Τσεχοσλοβακίας, του Ισαποστόλου Μεγάλου Ηγεμόνος Βλαδιμήρου του Πατριαρχείου Μόσχας, του Ανώτερου Ταξιάρχη του Αγίου Αποστόλου Ανδρέου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, τον Χρυσούν Σταυρόν των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου του Πατριαρχείου Αντιοχείας, τον Ανώτερο Ταξιάρχη του Αγίου Σιλβέστρου του Βατικανού, του Ταξιάρχη του Αγίου Σάββα του Πατριαρχείου Σερβίας, τον Σταυρό της Εκκλησίας της Κύπρου, τον Χρυσόν Σταυρόν μετά Αλύσεως της Χίλιετηρίδος του Αγίου Όρους.

πρωτοβουλίες που αφορούσαν παρεμβάσεις σε μείζονα εκκλησιαστικά ζητήματα, καθώς και μεγάλες κοινωνικές κρίσεις, οι οποίες προέκυψαν σε όλη την διάρκεια του εικοστού αιώνα. Η πολιτισμική ηθική των πανεπιστημιακών θεολόγων, αν και υπογραμμίζει ξεκάθαρα την προσήλωσή της στο κυρίαρχο πολιτικό καθεστώς, ωστόσο, φαίνεται ότι ερείδεται περισσότερο στην χριστιανική παράδοση και λιγότερο στον πολιτικό ορθολογισμό, καθώς μοιάζει να νομιμοποιείται πρωταρχικά από τον εκκλησιαστικό οργανισμό και δευτερευόντως από το κράτος. Για τους πανεπιστημιακούς θεολόγους, νόμιμο μοιάζει να είναι ό,τι τέμνει ταυτόχρονα την εκκλησιαστική και την πολιτική σκηνή, εφόσον κάτι τέτοιο τέμνει εξίσου και τους ίδιους. Σε αντίθετη περίπτωση, νόμιμο είναι σαφώς ό,τι τέμνει το εκκλησιαστικό, εκτός και αν απειλούνται άμεσα τα προσωπικά συμφέροντά τους εντός του πεδίου δράσης τους.

Ανακεφαλαιώνοντας όλα τα παραπάνω, μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια ακροτελεύτια αναφορά: Αν είναι ορθή η παρατήρηση του Max Weber, ότι η θεολογία δεν είναι παρά μια «διανοητική εκλογίκευση της κατοχής της θρησκευτικής σωτηρίας»,¹¹²⁸ αλλά και η διαπίστωση πώς «η αναζήτηση του θεού και η βαθύτερη συναισθηματική και νοηματική σχέση με τον θεό, όπως και η ανίχνευση της παρουσίας του θεού στον κόσμο, στις κοινωνίες και στην ανθρώπινη ζωή, που συνθέτουν την θεολογία ως μορφή διανοητικής πράξης, αποτελούν έναν πραγματικά μεγάλο τμήμα της ανθρώπινης σκέψης»,¹¹²⁹ τότε οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι μέσα από την ανάλυση των σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης τους, αναδεικνύονται ως ανήκοντες στον ευρύτερο χώρο των επαγγελματιών της θρησκείας στην Ελλάδα.¹¹³⁰ Και αν σύμφωνα με έναν ορισμό, «επάγγελμα είναι αυτό που αναγγέλλει τον κάθε άνθρωπο, που αναγγέλλει αυτό που είναι. Ακολουθεί πάντα το όνομά μας, μέσω του οποίου δηλώνεται η ταυτότητά μας, και ο πολιτισμός μας. Το επάγγελμα αγγέλει μια από τις βαθύτερες ιδιότητες του ανθρώπου και έναν μεγάλο αριθμό δεξιοτεχνιών. Σηματοδοτεί,

¹¹²⁸ M. WEBER, *Η Επιστήμη ως Επάγγελμα*, μετ. Μιχ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα: Παπαζήσης χ.χ.: 125.

¹¹²⁹ Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, «Θρησκεία και Πολιτική: Εκκλησία και Κράτος στην Σύγχρονη Ελλάδα», *Πολιτική και Θρησκείες*, επιμ. Κωνσταντίνος Β. Ζορμπάς, Αθήνα: Παπαζήσης 2007: 131.

¹¹³⁰ Βλ. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Δικτατορίες και Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα στον 20ό Αιώνα: Πολιτικές, Οικονομικές και Ιδεολογικο-Νοηματικές Σχέσεις υπό Καθεστώτα Εκτάκτου Ανάγκης*, Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Κοινωνιολογίας 2008: 267 «Επιλέγουμε να ονομάσουμε όσους ασχολούνται με τη θρησκεία και αμοίβονται γι' αυτό επαγγελματίες της θρησκείας [...] Ο ιερέας, ο επίσκοπος, ο θεολόγος είναι επαγγελματίες της θρησκείας [...] Οι επαγγελματίες της θρησκείας συνεπώς είναι όλοι όσοι ασκούν το επάγγελμά τους στο χώρο της θρησκείας. Αν επικεντρωθούμε στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας θα ονομάσουμε επαγγελματίες της θρησκείας, δίχως καμία μειωτική διάθεση, τόσο τον Αρχιεπίσκοπο όσο και τους επισκόπους, τους ιερείς, τους μοναχούς, τους Αρχιμανδρίτες, τους θεολόγους όλων των τάσεων και των κατηγοριών, τους καθηγητές των εκκλησιαστικών και θεολογικών σχολών».

με άλλα λόγια, μία από τις κύριες διαστάσεις ταυτότητας του καθενός»,¹¹³¹ τότε θα μπορούσαμε συμπερασματικά να διατυπώσουμε την άποψη, ότι η σύνθεση των ιστορικών και κοινωνικών διαστάσεων των πανεπιστημιακών θεολόγων όπως επιχειρήσαμε να την προσπελάσουμε (ιδεολογία, πολιτικές θέσεις, συμβολικό και κοινωνικό κεφάλαιο), τεκμηριώνει και επιβεβαιώνει την ταυτότητά τους: είναι οι επαγγελματίες της θεολογικής σκέψης.

¹¹³¹ Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ, «Θρησκεία και Πολιτική: Εκκλησία και Κράτος στην Σύγχρονη Ελλάδα», *Πολιτική και Θρησκείες*, επιμ. Κωνσταντίνος Β. Ζορμπάς, Αθήνα: Παπαζήσης 2007: 134, υποσημ. 15.

Παράρτημα

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Επώνυμο.....Όνομα.....

Όνομα Πατρός.....

Όνομα και Επίθετο Μητρός.....

Τόπος και Χρόνος Γέννησης.....

Γυμνάσιο και Λύκειο Φοίτησης.....

Επάγγελμα Πατρός.....

Επάγγελμα Μητρός.....

Σπουδές Γονέων

Κατώτερη.....Μέση.....Πανεπιστημιακή.....

Αριθμός και Φύλο Αδελφών.....

Σπουδές και Επάγγελμα Αδελφών.....

Ίδρυμα, Χρόνος και Τόπος Πρώτης Εκλογής στο Πανεπιστήμιο.....

Στάδια της Σταδιοδρομίας σας που Προκύπτουν από Αλλαγή Βαθμίδας, Τμήματος, Πανεπιστημίου.....

Βιβλιογραφία

- ANHEIER H. K., GERHARDS J., ROMO F. P., «Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography», *American Journal of Sociology* 100 (1995): 859-903.
- BASDEKIS A., «Between Partnership and Separation. Relations Between Church and State in Greece Under the Constitution of 9 June 1975», *Ecumenical Review* 29 (1977): 52-61.
- BOURDIEU P., *Homo Academicus*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1988.
- BOURDIEU P., *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, transl. by Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press 1990.
- BOURDIEU P., *The Political Ontology of Martin Heidegger*, transl. by Peter Collier, Cambridge: Polity Press 1991.
- BOURDIEU P., *Sociology in Question*, transl. by Richard Nice, London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications 1993.
- BOURDIEU P. και PASSERON J.-C., *Οι Κληρονόμοι: Οι Φοιτητές και η Κουλτούρα*, μτφρ. Νίκος Παπαγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1996².
- BOURDIEU P. & PASSERON J. C., *Reproduction in Education, Society and Culture*, transl. by Richard Nice, London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications 2000².
- BOURDIEU P., *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, transl. by Lauretta C. Clough, Cambridge: Polity Press 1998.
- BOURDIEU P., *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1999.
- BOURDIEU P., *Πρακτικοί Λόγοι: Για τη Θεωρία της Δράσης*, μετ. Ράνια Τουτουντζή, Αθήνα: Πλέθρον 2000.
- BOURDIEU P., *Μάθημα πάνω στο Μάθημα*, μετ. Νίκος Αγκαβανάκης, επιμ. Θάνος Ψυχογιός, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 2001.
- BOURDIEU P., *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης 2002².
- BOURDIEU P., *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετ. Μαρία Θανοπούλου-Εύη Βαγγελάτου, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2005.
- BOURDIEU P., *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006.
- BOURDIEU P., *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006.
- BOURDIEU P., *Η Ανδρική Κυριαρχία*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2007.
- BOURDIEU P., *Επιστήμη της Επιστήμης και Αναστοχασμός*, μετ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Πατάκης 2007.
- CORNFORD F. M., *Ακαδημαϊκή Μικροκοσμογραφία: Οδηγός Πανεπιστημιακής Πολιτικής για Νέους*, μτφρ. Π. Καλλιγιάς, Αθήνα: Εστία 1992.
- DIMARAS A., «University Entrance Examinations in Greece: Cultural and Educational Effects of a Psychosocial Phenomenon», *Greek Higher Education: Prospects for Reform*, eds Dimitris Keridis and Chrysostomos Sfatos, New York: Pella 1998: 91-98.

- EFSTATHIOU I., GEORGIADIS F. and ZISIMOS A., «Religion in Greek Education in a Time of Globalization», *Intercultural Education* 19 (2008): 325-336.
- JENKINS R., *Pierre Bourdieu*, Routledge: London and New York 1999⁶.
- JIOULTSIS B., «Les Théologiens Laïcs dans l' Église Orthodoxe Contemporaine. Approche Sociologique, Pastorale et Théologique», *Irénikon* LX (1987): 177-192.
- JOHNSON R., «Introduction», στο P. BOURDIEU, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, Cambridge: Polity Press 1993: 1-25.
- KOUMANTOS A., «An Outline of the Present Theological Situation in Greece», *Sobornost* No 9 (1974): 663-670.
- KYRIAZOPOULOS D., *The Aristotelian University of Thessaloniki*, Thessaloniki 1961.
- MAKRIDES V. N., «Orthodoxy as a Conditio Sine Qua Non: Religion and State/Politics in Modern Greece from a Socio-Historical Perspective», *Ostkirchliche Studien* 40 (1991): 281-305.
- MAKRIDES V. N., «Aspects of Greek Orthodox Fundamentalism», *Orthodox Forum* 5 (1991): 49-72.
- MAKRIDES V. N. and ROUDOMETOF V., «Introduction: Tradition, Transition and Change in Greek Orthodoxy at the Dawn of the Twenty-First Century», *Orthodox Christianity in 21st Century Greece: The Role of Religion in Culture, Ethnicity and Politics*, ed. by Victor Roudometof and Vasilios N. Makrides, Surrey, England/Burlington, USA: Ashgate 2010: 1-18.
- MOLONEY G. A., *A History of Orthodox Theology Since 1453*, Belmont/Massachusetts: Nodrland Publishing Company 1976.
- NISSIOTIS N. A., «Orthodox Theological Education: Reality and Perspectives», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΓ' (1976): 507-530.
- NISSIOTIS N. A., «The Ecclesiological Foundation of Mission from the Orthodox Point of View», *Greek Orthodox Theological Review* 7 (1961): 22-52.
- PALIOS Z., *The Development of Education Within the Political, Economic and Social Structures of Greece*, (Thesis), University of Wales 1986.
- PAPATHANASIOU A. N., «Some Key Themes and Figures in Greek Theological Thought», *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, ed. by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, New York: Cambridge University Press 2008: 218-231.
- PERSELIS E. P., «Religious Education in Greece. Its Origin, Development and Future. With Special Reference to Religious Education in England», *Θεολογία* ΝΕ' (1984): 497-516, 810-848.
- PORTES A., «Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology», *Annual Review of Sociology* 24 (1998): 1-24.
- PRODROMOU E., «Democratization and Religious Transformation in Greece: An Underappreciated Theoretical and Empirical Primer», *The Orthodox Church in a Changing World*, (ed. by P. M. Kitromilides and T. Veremis), Athens: Hellenic Foundation For European and Foreign Policy (ELIAMEP) 1998: 99-153.
- PROTOPAPAS A. L., «Analysis of Data on Higher Education in Greece by Scientific Area», *Higher Education* 37 (1999): 295-322.
- RINVOLUCRI M., *Anatomy of a Church. Greek Orthodox Today*, London: Burns and Oates 1966.
- ROMANIDES J. S., rev., «Orthodoxy in America» *Θεολογικόν Συμπόσιον. Χαριστήριον εις τον Καθηγητήν Παναγιώτην Κ. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967: 501-518.

SAIVING V., «Androcentrism in Religious Studies», *The Journal of Religion* 56 (1976): 177-197.

SNYDERS G., *Σχολείο, Τάξη και Πάλη των Τάξεων: Ένα Κριτικό Ξαναδιάβασμα των Μπωντελό-Εσταμπελέ-Μπουρντιέ-Πασερόν και Ιλλίχ*, μετ. Νίκος Μακρής, Αθήναι: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος 1981.

SOTIRIU E., « 'The Traditional Modern': Rethinking the Position of Contemporary Greek Women in Orthodoxy», *Orthodox Christianity in 21st Century Greece: The Role of Religion in Culture, Ethnicity and Politics*, ed. by Victor Roudometof and Vasilios N. Makrides, Ashgate: Farnham, Surrey, England/Burlington, VT USA 2010: 131-153.

THEODOROU E. P., *The Church of Greece*, Athens: Apostoliki Diakonia Publishing House 1959.

«Theological Declaration on Freedom and Dignity for Greek People from Greek Orthodox Theologians», *Journal of Church and State* 16 (1974): 173-175.

VARELA J., «Χωροχρονικές Κατηγορίες και Σχολική Κοινωνικοποίηση: Από τον Ατομισμό στο Ναρκισσισμό», *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ., Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήναι: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου 1993: 85-104.

VILDER A. R., *The Church in an Age of Revolution. 1789 to the Present Day*, London: Penguin Books 1977.

VAUX De St CYR, «Η Ορθόδοξος Ελληνική Εκκλησία», *Ακτίνες Κ'* (1957): 289-297.

WADDAMS H., *Meeting the Orthodox Churches*, London: SCM Press 1964.

WARE K., Επισκ. Διοκλείας, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, (μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδης), Αθήνα: Ακρίτας 1996.

WEBER M., *Η Επιστήμη ως Επάγγελμα*, μετ. Μιχ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα: Παπαζήσης χ.χ.

WEBER M., *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, μετ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα: Κένταυρος 1983.

WILLIAMS R., «Eastern Orthodox Theology», *The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology since 1918*, ed. by David F. Ford with Rachel Muers, Malden, MA/Oxford, UK/Victoria, Australia: Blackwell 2005³: 572-588.

YANNARAS C., «Theology in Present-Day Greece», *Saint Vladimir's Theological Quarterly* 16 (1972): 195-214.

«100 Ημέρες Απεργίας του Επιστημονικού και Διδακτικού Προσωπικού των Πανεπιστημίων», (Συζήτηση με τους Φιλάρετο Αλικαρίδη, Δημήτρη Αντωνακάκη, Άννυ Βρυχέα, Τόνια Μοροπούλου, Αριστείδη Μπαλτά, Γιώργο Πάσχο, Άλκη Ρήγο και Θεανώ Φωτίου), *Ο Πολίτης* τεύχος 19 (1978): 13-27.

«1.000 Θεολόγοι, Έθνος 9 Ιανουαρίου 1961», *Ελληνικός Τύπος και Εκκλησία, Ανάπλasis*, αρ. φύλλου 92 (1961): 13.

Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι Εκδιδόμεναι υπό της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος επί τη 100ή Περίοδω των Εργασιών Αυτής, τ. Β' (1934-1956), Αθήναι: Αποστολική Διακονία 1956.

«Αι Διπλωματικά Σχέσεις Ελλάδος-Βατικανού. Απόψεις της Θεολογικής Σχολής Αθηνών», *Επίσκεψις* 11, τεύχος 230 (1980): 10.

«Ανακοινωθέν (5.4.1983) της Ιεράς Συνόδου Περί της Μελετώμενης Καταργήσεως των Ποιμαντικών», *Εκκλησιαστικά Χρονικά, Εκκλησία Ξ'* (1983): 253.

«Ανακοινωθέν (18.1.1985) της Ιεράς Συνόδου Περί της Συγχωνεύσεως των Ποιμαντικών Τμημάτων στα Θεολογικά», *Εκκλησιαστικά Χρονικά*, *Εκκλησία ΞΒ'* (1985): 110.

«Από την Δραστηριότητα της Ε.Θ.Ε.Β.Ε.», *Χρονικά-Ειδήσεις*, *Κοινωνία ΚΖ'* (1984): 426-434.

«Απολογισμός του Έργου της Ιεράς Συνόδου (Εκθεσις του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κυρίου Ιερωσύμου προς την Ιεράν Σύνοδον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 15-30 Νοεμβρίου 1972)», *Εκκλησία Ν'* (1973): 161-167, 214-242, 277-293, 331-345, 379-394, 411-420, 464-472, 506-517, 559-562, 603-606.

«Γνωμοδοτήσεις Ειδικών επί των Σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, ως Αυταί Διαμορφούνται εκ του Πνεύματος και του Γράμματος του Άρθρου 3 του Νέου Συντάγματος», *Εκκλησία ΝΒ'* (1975): 300-318.

Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημ. Εκπαιδεύσεως, *Περίληψις της Στατιστικής της Ορθοδόξου Ελληνικής Εκκλησίας και των Λοιπών εν τω Κράτει Θρησκευμάτων*, εν Αθήναις: Τύποις Μιχαήλ Μαντζεβελάκη 1919: 13-19.

«Διακίνηση Εγγράφων», *Χρονικά-Ειδήσεις*, *Κοινωνία ΚΗ'* (1985): 127-130.

«Έγγραφο της Θεολογικής Σχολής Αθηνών περί της Μελλούσης Συνόδου», *Εκκλησία Γ'* (1925): 66.

«Έγγραφον της Ι. Συνόδου προς το Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως», *Εκκλησία Α'* (1923): 141-142.

«Έγγραφο της Θεολογικής Σχολής περί της εν τη Μέση Εκπαιδεύσει Θέσεως των Θεολόγων», *Εκκλησία ΙΒ'* (1934): 378-380.

«Έγγραφον του Υπουργείου Παιδείας προς την Ι. Σ. περί Διορισμού Θεολόγων Καθηγητών», *Εκκλησία ΙΕ'* (1937): 242β.

«Έγγραφο της Ιεράς Συνόδου προς τον Σύλλογον Αδιορίστων Πτυχιούχων Θεολόγων», *Εκκλησιαστικά Χρονικά*, *Εκκλησία ΛΗ'* (1961): 141.

«Έγγραφο Περί μη Αποδοχής Συγχωνεύσεως των Ποιμαντικών Τμημάτων από τα Θεολογικά Τμήματα στις Θεολογικές Σχολές», *Εκκλησιαστικά Χρονικά*, *Εκκλησία ΞΒ'* (1985): 110.

«Έγγραφο της Π.Ε.Θ. προς τον Υπουργό Παιδείας για την Αδιοριστία», *Κοινωνία ΚΘ'* (1986): 302-303.

«Έγγραφο της Π.Ε.Θ. (Παράρτημα Κερκύρας) της 26.9.98 προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος για την Αδιοριστία των Θεολόγων», *Κοινωνία ΜΑ'* (1998): 323-324.

«Εγκύκλιοι του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου», *Ιερός Σύνδεσμος ΙΑ(ΙΘ')*, αριθ. 248 (1915): 1-2.

«Εγκύκλιος του Συνδέσμου Ελλήνων Θεολόγων (12 Ιουνίου 1929): Η Άμυνα της Κοινωνίας», *Ανάπλασις ΜΒ'* (1929): 212-214.

«Εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου περί των Αδιορίστων Θεολόγων», *Εκκλησιαστικά Χρονικά*, *Εκκλησία ΛΗ'* (1961): 320-321.

«Εγκύκλιος Περί Παρακολουθήσεως υπό των Μητροπολιτών του Έργου και του Βίου των Θεολόγων Καθηγητών», *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμ. Β' (1934-1956), Αθήναι: Αποστολική Διακονία 1956: 745-746.

«Εγκύκλιος του Διοικητικού Συμβουλίου της Π.Ε.Θ. προς τους Συναδέλφους Όλης της Ελλάδος, επί τη Τριακοστή Επετείω της Π.Ε.Θ.», *Κοινωνία ΚΓ'* (1980): 1-4.

«Εκ του Υπομνήματος του Σεβ. Μητροπολίτου προς την Ιεράν Σύνοδον», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ ΙΑ'* (1920): 148-149.

«Έκτακτη Γενική Συνέλευση της Π.Ε.Θ. για το Θέμα της Αδιοριστίας», *Κοινωνία Λ'* (1987): 84-86.

«'Επιστημονικό και Εθνικό Χρέος' (για τις Θεολογικές Σχολές)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* φύλλο 98 1/11/1980: 1.

Η Θεολογική Σχολή Περί Παιδείας (Υπόμνημα προς την Κυβέρνησιν), εν Αθήναις Φεβρουάριος 1958.

«Η Απάντησις του Βατικανού προς την Έκκλησιν της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Περί Μη Διορισμού Ουνίτου Επισκόπου εν Ελλάδι», *Εκκλησιαστικά Χρονικά, Εκκλησία ΛΕ'* (1958): 220.

«Η Θεολογική Σχολή Περί της Συνάψεως Διπλωματικών Σχέσεων Μεταξύ της Ελληνικής Κυβερνήσεως και του Βατικανού», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΔ'* (1979/80): 793-836.

«Η Αδιοριστία των Θεολόγων», *Η Στήλη των Αδιορίστων Θεολόγων, Κοινωνία Μ'* (1997): 100-102.

«Η Θεολογική Σχολή κατά το 1924-1925», *Εκκλησία Γ'* (1925): 364-365.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1974*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1974: 216-218.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1975*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1975: 413-414.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1976*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1976: 394-395.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1978*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1978: 398-400.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1979*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1979: 400-402.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1980*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1980: 390-392.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1981*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1981: 394-396.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1982*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1982: 404-406.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1983*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1983: 412-414.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1984*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1984: 401-404.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1985*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1985: 412-416.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1986*, Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1986: 412-416.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1987*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1987: 404-408.

«Θεολογικά Σχολαί», *Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1988*, Αθήναι: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1988: 406-410.

«Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1992*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1992: 503-509.

«Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1993*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1993: 493-499.

«Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1994*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1994: 255-261.

«Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1995*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1995: 266-272.

«Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1996*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1996: 297-303.

«Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1997*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1997: 291-297.

«Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1998*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1998: 296-301.

«Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 2000*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2000: 298-303.

«Θεολογικά Σχολαί», *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 2001*, Αθήναι: Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2001: 314-320.

«Θεολογικές Σχολές (Συζήτηση μεταξύ των πρωτ. Μιχαήλ Καρδαμάκη, πρωτ. Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου, Δημήτρη Μαυρόπουλου, Αντρέα Μοράτου, Αλέκου Καριώτογλου, Σωτήρη Γουνελά)», *Σύναξη* 38 (1991): 69-90.

Ιστορικό Αρχείο Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχείο Θεολογικής Σχολής, Πρακτικά Συνεδριάσεων της Θεολογικής Σχολής, Τόμος 9^{ος}, Συνεδρίαση της 13^{ης} Φεβρουαρίου 1923: 187-193.

Μεταπτυχιακός Φοιτητικός Θεολογικός Σύνδεσμος, *Πέντε Χρόνια ΜΦΘΣ 1994-1999*, Αθήνα: Δίηγησις 1999: 118-127.

«Μνημόνιον της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου για την Σύναψη Διπλωματικών Σχέσεων Ελλάδος και Βατικανού», *Εκκλησιαστικά Χρονικά, Εκκλησία ΝΓ'* (1976): 461.

«Οι Θεολόγοι Καθηγηταί προς Δράσιν: Μια Σπουδαία Έκκλησις προς τους Συναδέλφους των», *Καινή Κτίσις* 6, τεύχος 186 και 187 (1929): 5-6.

«Οι Θεολόγοι, Βραδυνή 19 Ιανουαρίου 1961», *Ελληνικός Τύπος και Εκκλησία, Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 92 (1961): 14.

«Οι Άνεργοι Θεολόγοι, Καθημερινή 12 Μαρτίου 1961», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 94 (1961): 11.

«Ο Νέος Οργανισμός της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Εκκλησία ΜΑ'* (1964): 185-187.

Πανελλήνιος Ένωσις Αδιορίστων Θεολόγων, «Τί Ζητούν οι Θεολόγοι», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 106 (1962): 5-6.

Πανελλήνιος Ένωσις Αδιορίστων Θεολόγων, «Ο Αγών των Αδιορίστων Θεολόγων», *Ενορία* 17 (1962): 173.

Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων, «Τα Θρησκευτικά ως Βασικό Μάθημα για τις Θεολογικές Σχολές», *Κοινωνία ΜΓ'* (2000): 97.

Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων, «Η Αξιοποίηση των Ανέργων Θεολόγων», *Κοινωνία ΜΣΤ'* (2004): 113-115.

Πορίσματα του Συνεδρίου, Γ' Πανελλήνιον Θεολ. Συνέδριον «Χριστιανισμός και Σύγχρονος Ελληνική Παιδεία» 1-3 Ιουνίου 1963 (Πρακτικά), επιμ. Χρυσοστόμου επισκ. Θαυμάκου-Ι. Γ. Τιμαγένους, εν Αθήναις: Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων χ.χ.: 48-49.

«Προκήρυξις των Επιτροπών Αγώνος Φοιτητών της Θεολογίας», *Ενορία* 17 (1962): 131.

«Σύσκεψη της Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων για τους Αδιορίστους Θεολόγους», *Κοινωνία* ΜΓ' (2000): 96.

Σχόλιο της Σύνταξης, «Οι Θεολογικές Σπουδές υπό Διάλυσιν;», *Εποπτεία* 11, τεύχος 117 (1986): 87-88.

«Τηλεγράφημα της Θεολογικής Σχολής Αθηνών για τα Έκτροπα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο», *Εκκλησιαστικά Χρονικά, Εκκλησία* ΜΒ' (1965): 269.

«Το Τμήμα Θεολογίας», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ΙΣΤ' 16/2/1992: 1.

«Το Υπόμνημα του Συνεδρίου των Θεολόγων Καθηγητών της Νέας Ελλάδος», *Εκκλησία* Ε' (1927): 298-300.

«Το Ζήτημα της Ουνίας: Η Θεολογική Σχολή Αθηνών προς τον Πάπαν Ρώμης», *Ορθόδοξος Σκέψις* Α' (1958): 18-19.

«Το Μάθημα των Θρησκευτικών. Επιστολαί και Εισήγησις του Καθηγητού κ. Π. Μπρατσιώτου», *Εκκλησία* ΛΘ' (1962): 165-167.

«Υπόμνημα Θρησκευτικών Σωματείων Περί Εισακτέων στην Θεολογική Σχολή», *Εκκλησία* ΜΗ' (1971): 524-525.

«Υπόμνημα της Π.Ε.Θ. (21.12.1977) προς τον Αξιότιμον Κύριον Υπουργόν Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, κ. Ιωάννην Βαρβιτσιώτην», *Κοινωνία* Κ' (1977): 261-269.

«Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών επί της Συνάψεως Διπλωματικών Σχέσεων Ελλάδος-Βατικανού», *Κοινωνία* ΚΓ' (1980): 122-124

«Υπόμνημα Επιτροπής Αδιορίστων Θεολόγων προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Κοινωνία* ΛΗ' (1995): 103-105.

«Υπόμνημα των Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης προς την Αυτού Μακαριότητα τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Κύριον Κύριον Χριστόδουλον και τα Μέλη της Σεπτής Ιεραρχίας της Αγιοτάτης Εκκλησίας της Ελλάδος», *Κοινωνία* ΜΣΤ' (2003): 117-120.

«Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής προς το Υπουργείον Παιδείας περί των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων», *Εκκλησία* Ζ' (1929): 200.

«Υπόμνημα του Συνδέσμου των Θεολόγων προς την Ι. Σύνοδον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Εκκλησία* Ζ' (1929): 383-384.

«Υπόμνημα του Συνδέσμου των Θεολόγων Καθηγητών προς το Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον», *Εκκλησία* Ζ' (1929): 391-392.

«Υπόμνημα των Πτυχιούχων και Φοιτητών της Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών προς την Α. Εξοχότητα τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως», *Καινή Κτίσις* 7, τεύχη 201 και 202 (1929): 1.

«Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής προς την Σ. Ι. Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος και το επί της Παιδείας και Θρησκευμάτων Υπουργείον», *Ανάπλασις* ΜΕ' (1932): 206-207.

«Υπομνήματα-Επιστολές Σχετικά με την Ανωτατοποίηση των Εκκλησιαστικών Σχολών», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* Μ' (2005): 522-533.

Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών επί των Εξαγγελθέντων Κυβερνητικών Μέτρων προς Αναμόρφωσιν της Παιδείας, Αθήναι 1964.

ΦΕΚ 94, τεύχος πρώτον, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί Περιορισμού των Αριθμών των Γενικών Επιθεωρητών Μ. Εκπαιδεύσεως, Καταργήσεως Θέσεων Διδασκαλείου Μ. Εκπαιδεύσεως, Καταργήσεως του Τεχνικού Διδασκαλείου, Παιδαγωγικής Ακαδημίας κλπ.», 17 Μαρτίου 1926: 717-718.

ΦΕΚ 21, τεύχος πρώτον, Νομοθετικόν Διάταγμα Υπ' Αριθ. 964/1942, «Περί Λειτουργίας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», 7 Φεβρουαρίου 1942: 94-95.

ΦΕΚ 41, τεύχος πρώτον, Νόμος υπ' αριθμ. 4149 «Περί Καταστατικού Χάρτου της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας και Άλλων τινών Διατάξεων», 16 Μαρτίου 1961: 461-475.

ΦΕΚ 333, τεύχος δεύτερον, Προεδρικόν Διάταγμα Υπ' Αριθ. 760 «Περί Οργανώσεως των Σπουδών εν τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», 14 Νοεμβρίου 1974: 2187-2188.

ΦΕΚ 1101, τεύχος δεύτερον, Υπουργική Απόφασις Υπ' Αριθμ. 73448 «Περί των Διδασκομένων και Εξεταζομένων Μαθημάτων εν τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», 4 Οκτωβρίου 1975: 9131-9132.

ΦΕΚ 148, τεύχος πρώτον, Προεδρικόν Διάταγμα Υπ' Αριθ. 468 «Περί Καταργήσεως του Π.Δ. 760/1974 'Περί Οργανώσεως των Σπουδών εν τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών'», 23 Ιουλίου 1975: 917.

ΦΕΚ 181, τεύχος δεύτερον, Νόμος Υπ' Αριθ. 151 «Περί Ιδρύσεως Τμήματος Ιερατικής Επιμορφώσεως εις τας Θεολογικάς Σχολάς των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης», 29 Αυγούστου 1975: 1264-1265.

ΦΕΚ 1443, τεύχος δεύτερον, Υπουργική Απόφασις Υπ' Αριθ. 109809 «Περί των Διδασκομένων και Εξεταζομένων Μαθημάτων εις το Τμήμα της Ιερατικής Επιμορφώσεως της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», 6 Δεκεμβρίου 1975: 12063-12064.

ΦΕΚ 134, τεύχος πρώτον, Προεδρικόν Διάταγμα Υπ' Αριθ. 434 «Περί Ιδρύσεως Ποιμαντικού Τμήματος εις τας Θεολογικάς Σχολάς των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης», 18 Μαΐου 1977: 1127-1128.

ΦΕΚ 725, τεύχος δεύτερον, Υπουργική Απόφαση Υπ' Αριθ. 3029/27144/14510 «Περί του Προγράμματος των Διδασκομένων και Εξεταζομένων Μαθημάτων εις τα Τμήματα α) Θεολογικόν και β) Ποιμαντικόν της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Πρ. Πρυτάνεως 3029)», 31 Ιουλίου 1980: 6456-6460.

ΦΕΚ 77, τεύχος πρώτο, Προεδρικό Διάταγμα Υπ' Αριθ. 207 «Συγκρότηση Σχολών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», 17 Ιουνίου 1983: 964.

ΦΕΚ 166, τεύχος πρώτο, Προεδρικό Διάταγμα Υπ' Αριθ. 315 «Μετονομασία του Τμήματος Ποιμαντικής της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών», 6 Οκτωβρίου 1994: 2004-2005.

ΦΕΚ 100, τεύχος πρώτον, Νόμος Υπ' Αριθ. 309 «Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως» 30 Απριλίου 1976: 641-663.

«Χαιρετισμός του Συνεδρίου από τον Εκπρόσωπο των Φοιτητών της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου με Θέμα 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία'*, Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982, (επιμέλεια Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήναι 1984: 301-303.

«Ψήφισμα της Θεολογικής Σχολής Περί της Απελάσεως του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου», *Εκκλησία ΛΓ'* (1956): 86.

«Ψήφισμα των Φοιτητών της Θεολογικής Σχολής Περί της Απελάσεως του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου», *Εκκλησία ΛΓ'* (1956): 86.

«Ψήφισμα της Θεολογικής Σχολής Αθηνών για τις Τουρκικές Απειλές προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο», *Εκκλησία ΜΑ'* (1964): 248-249.

«Ψήφισμα του Τμήματος Θεολογίας για το Βορειοηπειρωτικό», *Κοινωνία* ΛΒ΄ (1989): 472-474.

«Ψήφισμα του Τμήματος Ποιμαντικής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών για τα Γεγονότα της Ιερουσαλήμ», *Επίσκεψις* 21, τεύχος 441 (1990): 5.

«Ψηφίσματα Φοιτητών Θεολογικής Σχολής περί των Παλαιοημερολογιτών», *Εκκλησία* Ε΄ (1927): 175.

[Ανωνύμου], «Οι Φοιτηταί της Θεολογικής Σχολής μας και οι Μαθηταί της Ριζαρείου», *Ανάπλασις* 16, αρ. φύλλου 309 (1903): 1-3.

[Ανωνύμου], «Συμπληρώσατε την Θεολογικήν Σχολήν», *Ανάπλασις* Γ΄ (1890): 670-671.

[Ανωνύμου], *Γνώμαι των Θεολογικών Σχολών και Άλλων Θεολόγων*. Περί της συγχρόνου θρησκευτικής και ηθικής καταστάσεως της καθ' ημάς κοινωνίας και των μέσων της βελτιώσεως αυτής, εν Κωνσταντινουπόλει 1902.

[Ανωνύμου], «Στατιστική της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* 11 (1920): 149-150.

[Ανωνύμου], «Ο Κλήρος και οι Θεολόγοι», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* ΙΑ΄ (1920): 233-234.

[Ανωνύμου], «Ο Μακ. Μητροπολίτης εις την Θεολογικήν Σχολήν», *Εκκλησία* Α΄ (1923): 5-6.

[Ανωνύμου], «Περί την Δράσιν των εν Αθήναις Κατηχητικών Σχολείων», *Εκκλησία* Α΄ (1923): 231-233.

[Ανωνύμου], «Η Εκκλησιαστική Περιουσία», *Εκκλησία* Α΄ (1923): 93-94.

[Ανωνύμου], «Οι Καθηγηταί των Θρησκευτικών», Γεγονότα και Σκέψεις, *Ανάπλασις* ΛΖ΄ (1924): 319.

[Ανωνύμου], «Τηλεγράφημα του Κοσμήτορος της Θεολογικής Σχολής Αθηνών προς τον Οικουμενικόν Πατριάρχην», Χρονικά, *Εκκλησία* Γ΄ (1925): 37-38.

[Ανωνύμου], «Φοιτηταί της Θεολογίας», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΣΤ΄ (1928): 164-165.

[Ανωνύμου], «Η Αξίωσις του Λαού», *Εκκλησία* ΣΤ΄ (1928): 177-178.

[Ανωνύμου], «'Να Ιερωθούν Όλοι οι Θεολόγοι'», Γεγονότα και Σκέψεις, *Πάνταινος* 21 (1929): 492.

[Ανωνύμου], «'Χρειάζεται Αυταπάρνησις'», *Πάνταινος* 21 (1929): 591-592.

[Ανωνύμου], «Ο 'Σύνδεσμος Θεολόγων Καθηγητών' στην Ιεράν Σύνοδον της Ιεραρχίας», Χρονικά, *Εκκλησία* Ζ΄ (1929): 205-206.

[Ανωνύμου], «Μερικαί Απορίαι», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* Ζ΄ (1929): 313-314.

[Ανωνύμου], «Α΄ Πανελλήνιον Θεολογικόν Συνέδριον», *Εκκλησία* Θ΄ (1931): 18-20.

[Ανωνύμου], «Οι Ξένοι περί του Μακαριωτάτου και της Ελληνικής Θεολογίας», *Εκκλησία* ΙΑ΄ (1933): 370-371.

[Ανωνύμου], «Απέθανεν από Μαρασμόν!», Καινά και Παλαιά, *Ανάπλασις* ΜΣΤ΄ (1933): 294.

[Ανωνύμου], «Οι Πτυχιούχοι της Θεολογικής Σχολής», Καινά και Παλαιά, *Ανάπλασις* ΜΣΤ΄ (1933): 135.

[Ανωνύμου], «Αναγκαία Επεξηγήσεις», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΙΑ΄ (1933): 62.

[Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή περί των Στασιαστών», *Εκκλησία* ΙΓ΄ (1935): 173-174.

[Ανωνύμου], «Ο 'Διορθόδοξος Ακαδημαϊκός Σύνδεσμος'», Χρονικά, *Εκκλησία* ΙΓ΄ (1935): 255.

- [Ανωνύμου], «Δια την Ανάδειξιν των Διεθνών Σχέσεων των Θεολόγων», *Ανάπλασις* ΜΗ' (1935): 189.
- [Ανωνύμου], «Το Οικονομικόν Ζήτημα της Εκκλησίας», *Εκκλησία* ΙΓ' (1935): 137-139.
- [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου κατά το Λήξαν Πανεπιστημιακό Έτος», *Εκκλησία* ΙΔ' (1936): 12-13.
- [Ανωνύμου], «Το Α' εν Αθήναις Συνέδριον της Ορθοδόξου Θεολογίας», *Εκκλησία* ΙΔ' (1936): 385-415.
- [Ανωνύμου], «Η Εκατονταετηρίς του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εκκλησία* ΙΕ' (1937): 123-126.
- [Ανωνύμου], «Αντιεπιστημονική Αντίδρασις», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΙΣΤ' (1938): 101-102.
- [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα Ονόματα των Νέων Καθηγητών», *Εκκλησία* Κ' (1942): 28.
- [Ανωνύμου], «Τα Συγχαρητήρια της Θεολογικής Σχολής Αθηνών προς τον Αντιβασιλέα, Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό», Χρονικά, *Εκκλησία* ΚΒ' (1945): 16.
- [Ανωνύμου], «Ο Μακαριώτατος Αντιβασιλεύς προς την Θεολογικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εκκλησία* ΚΒ' (1945): 82.
- [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή», *Ζωή* ΛΕ' (1945): 100.
- [Ανωνύμου], «Υπερβασίαι», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΚΒ' (1945): 91.
- [Ανωνύμου], «Περί Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος (Αν. Νόμος 976, Εφ. Κυβ. 21 Φεβρουαρίου 1946, αρ. 58)», *Εκκλησία* ΚΔ' (1947): 99-104.
- [Ανωνύμου], «Το Θεολογικόν Κέντρον Λαρίσσης», Ζητήματα και Κρίσεις, *Οι Τρείς Ιεράρχαι* ΛΖ' (1949): 56.
- [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή Περί του Ουνίτου Επισκόπου των εν Ελλάδι Ουνιτών», Εκκλησιαστικά Χρονικά, *Εκκλησία* ΛΕ' (1958): 41.
- [Ανωνύμου], «Βαρύτατον Σφάλμα», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΛΕ' (1958): 151.
- [Ανωνύμου], «Ευχάριστοι Διαπιστώσεις», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΛΕ' (1958): 64.
- [Ανωνύμου], «Η Έκκλησις δια την Ουνίαν», Επί των Γεγονότων, *Ορθόδοξος Σκέψις* Α' (1958): 28.
- [Ανωνύμου], «Οι Λαϊκοί Θεολόγοι δεν είναι 'Εξωεκκλησιαστικοί' (Επιστολή)», *Ανάπλασις*, φύλλο 37 (1959): 36.
- [Ανωνύμου], «Εκκλησία και Θεολογική Επιστήμη», Επί των Γεγονότων, *Ορθόδοξος Σκέψις* Β' (1959): 13-14.
- [Ανωνύμου], «Το Πρόβλημα των Αδιορίστων 'Θεολόγων'», *Ορθόδοξος Σκέψις* Β' (1959): 222.
- [Ανωνύμου], «Μέγας Κίνδυνος», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΛΖ' (1960): 260.
- [Ανωνύμου], «Πρόβλημα Εκρηκτικόν», Σημειώματα, *Ανάπλασις*, φύλλο 94 (1961): 2.
- [Ανωνύμου], «Προς τους Αδιορίστους Θεολόγους», *Ενορία* 16 (1961): 277-278.
- [Ανωνύμου], «Το Δίκαιον Αίτημα του Θεολογικού Κόσμου», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΛΘ' (1962): 237.
- [Ανωνύμου], «Η Απεργία των Φοιτητών της Θεολογίας», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΛΘ' (1962): 175.
- [Ανωνύμου], «Ο Λέβης», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 105 (1962): 1.
- [Ανωνύμου], «Η Χρησιμοποίησις Θεολόγων», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* ΛΘ' (1962): 445-446.
- [Ανωνύμου], «Αι Θεολογικαί Υποτροφίαι», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* Μ' (1963): 467.

- [Ανωνύμου], «Ο Δεκάλογος του Θεολόγου Καθηγητού», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Μ'* (1963): 43-44.
- [Ανωνύμου], «Ο Στρατός και οι Θεολόγοι», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Μ'* (1963): 64.
- [Ανωνύμου], «Δια τας Θέσεις Επιμελητών και Εφόρων Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Μ'* (1963): 64.
- [Ανωνύμου], «Ενδεδειγμένους Προασπιστάς», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Μ'* (1963): 224.
- [Ανωνύμου], «Το Ζήτημα των Αδιορίστων Θεολόγων», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΜΑ'* (1964): 371.
- [Ανωνύμου], «'Μοντέρνας' Θεολογίας Κατάκτημα», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΜΒ'* (1965): 550.
- [Ανωνύμου], «Οι Αδιορίστοι Θεολόγοι», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΜΣΤ'* (1969): 68.
- [Ανωνύμου], «Και Πάλιν οι Αδιορίστοι Θεολόγοι», Απόψεις, *Ακτίνες ΚΖ'* (1964): 310.
- [Ανωνύμου], «Οι Αδιορίστοι Θεολόγοι», Σημειώματα, *Ανάπλασις* αρ. φύλλου 191 (1971): 3.
- [Ανωνύμου], «Η Θεμελίωσις του Κτιρίου της Θεολογικής Σχολής εν τη Πανεπιστημιοπόλει Αθηνών», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Ν'* (1973): 404.
- [Ανωνύμου], «'Γυμνάσια Χωρίς Θεολόγους';», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία Ν'* (1973): 57.
- [Ανωνύμου], «Εθεμελιώθη η Θεολογική Σχολή Αθηνών», *Ενορία ΚΗ'* (1973): 173.
- [Ανωνύμου], «Οι Θεολόγοι Κληρικοί της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Επίσκεψις* 4, τεύχος 70 (1973): 7.
- [Ανωνύμου], «Διορισμός Θεολόγων», Σχόλια, *Κοινωνία ΙΖ'* (1974): 280-281.
- [Ανωνύμου], «Ανευ Εξετάσεων εις τας Θεολογικάς Σχολάς οι Κληρικοί», *Ενορία ΚΘ'* τεύχος 559 (1974): 268.
- [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή Συνιστά Ομόνοιαν εις την Εκκλησία», *Ενορία ΚΘ'* τεύχος 555 (1974): 206.
- [Ανωνύμου], «Η Εκλογή και η Ενθρόνισις του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ.κ. Σεραφεΐμ», *Εκκλησία ΝΑ'* (1974): 47-57.
- [Ανωνύμου], «Τμήματα Ιερατικής Μορφώσεως στα Πανεπιστήμια», *Ενορία Λ'*, τεύχος 563 (1975): 63.
- [Ανωνύμου], «Το Συνδικαλιστικόν Πρόβλημα», Χρονικά - Ειδήσεις, *Κοινωνία ΙΗ'* (1975): 424-425.
- [Ανωνύμου], «Το Νέον Κτήριο της Θεολογικής Σχολής Αθηνών», Απόψεις - Κρίσεις, *Ο Σωτήρ ΙΖ'* (1976): 504.
- [Ανωνύμου], «Ορθόδοξος Μητροπολίτης Εγκρίνει τας Διπλωματικές Σχέσεις Ελλάδος-Βατικανού», *Επίσκεψις* 7, τεύχος 155 (1976): 4-5.
- [Ανωνύμου], «Απαιτείται 'Κλήσις' και 'Κλίσις';», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία ΝΓ'* (1976): 259-260.
- [Ανωνύμου], «Η Εκκλησία της Ελλάδος δεν Αντιτίθεται εις την Σύναψιν Διπλωματικών Σχέσεων Μεταξύ Ελλάδος και Βατικανού», *Επίσκεψις* 7, τεύχος 152 (1976): 9.
- [Ανωνύμου], «Το Ποιμαντικόν», *Ενορία ΛΒ'*, τεύχος 595 (1977): 44.
- [Ανωνύμου], «Ποιμαντορικά Τμήματα εις τας Θεολογικάς Σχολάς Αθηνών και Θεσσαλονίκης», *Ορθόδοξος Παρατηρητής* 6.7.1977: 11.
- [Ανωνύμου], «Οφειλομένη Απάντησις», Χρονικά, *Κοινωνία Κ'* (1977): 70-74.
- [Ανωνύμου], Χρονικά, *Κοινωνία Κ'* (1977): 158-169.

- [Ανωνύμου], «Αι Μοναί του Αγίου Όρους Αντιτίθενται εις το Κονκορδάτον Ελλάδος-Βατικανού», *Επίσκεψις* 8, τεύχος 162 (1977): 3.
- [Ανωνύμου], «Ίδρυσις Ειδικού Θεολογικού Κύκλου», *Κοινωνία* ΚΑ' (1978): 68-71.
- [Ανωνύμου], «Σύναψις Διπλωματικών Σχέσεων Μεταξύ Ελλάδος και Βατικανού», *Επίσκεψις* 10, τεύχος 215 (1979): 8.
- [Ανωνύμου], «Κέντρον Συναϊτικών Μελετών Θεολογικής Σχολής Αθηνών», Σύντομα Νέα, *Επίσκεψις* 10, τεύχος 213 (1979): 10.
- [Ανωνύμου], «Μικροταινίαι Συναϊτικών Κωδίκων εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών», *Εκκλησία* ΝΖ' (1980): 93.
- [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή Αθηνών κατά των Σχέσεων με το Βατικανό», *Κοινωνία* ΚΓ' (1980): 86-121.
- [Ανωνύμου], «Το Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής», *Ο Σωτήρ* ΚΑ' (1980): 273-274.
- [Ανωνύμου], «Προβλήματα των Ποιμαντικών Τμημάτων των Θεολογικών Σχολών», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* Ξ' (1983): 87.
- [Ανωνύμου], «Διασπασταί Επιδιώκουν να Στεγάσουν την 'Πολιτικήν Θεολογίαν'», *Ορθόδοξος Τύπος* 31.8.1984: 1 και 4.
- [Ανωνύμου], «Θεοφ. Ανδρούσης Αναστάσιος: Δυνατές Εξελίξεις στην Πορεία των Θεολογικών Σχολών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 16.2.1985: 4.
- [Ανωνύμου], «Μετονομασία Τμήματος Θεολογικής Σχολής», *Κοινωνία* ΛΗ' (1995): 102.
- [Ανωνύμου], «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», Παρατηρήσεις και Σχόλια, *Εκκλησία* ΞΔ' (1987): 380-381.
- [Ανωνύμου], «Απόψεις της Συναντήσεως του Λένινγκραντ για τη Διδασκαλία της Θεολογίας στις Ορθόδοξες Θεολογικές Σχολές», *Επίσκεψις* τεύχος 355 (1986): 8-9.
- [Ανωνύμου], «Απαγορεύεται η Θεία Κοινωνία στο Δ.Σ. του ΟΔΕΠ», *Ενορία* ΜΒ' τεύχος 757 (1987): 159-160.
- [Ανωνύμου], «Το Νέο Δ.Σ. του ΟΔΕΠ», *Ενορία* ΜΒ', τεύχος 757 (1987): 159.
- [Ανωνύμου], «Ο Θεολογικός Κόσμος (Αντιδράσεις για το Νομοσχέδιο)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 25.3.1987: 4.
- [Ανωνύμου], «Κραυγή Διαμαρτυρίας», Παρατηρήσεις και Σχόλια, *Εκκλησία* ΞΣΤ' (1989): 137.
- [Ανωνύμου], «Τρόπος Εισαγωγής Φοιτητών εις τας Θεολογικάς Σχολάς», *Κοινωνία* ΚΣΤ' (1983): 110-112.
- [Ανωνύμου], «Αι Θεολογικαί Σπουδαί», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* Ξ' (1983): 252.
- [Ανωνύμου], «Η Είσοδος Φοιτητών εις τας Θεολογικάς Σχολάς», Παρατηρήσεων Στήλη, *Εκκλησία* Ξ' (1983): 86-87.
- [Ανωνύμου], «Η Εκκλησία της Ελλάδος Ζητεί από την Ελληνικήν Κυβέρνησιν την Αναδιόργάνωσιν των Θεολογικών Σπουδών», *Επίσκεψις* 14, τεύχος 288 (1983): 9.
- [Ανωνύμου], «Θεολογικές Σχολές», Χρονικά-Ειδήσεις, *Κοινωνία* ΚΖ' (1984): 613-614.
- [Ανωνύμου], «Άθεοι Θεολόγοι!», Επί των Γεγονότων, *Ζωή* 74 (1984): 200.
- [Ανωνύμου], «Άθεοι Θεολόγοι», Επί των Γεγονότων, *Ζωή* 74 (1984): 288.
- [Ανωνύμου], «Ενέργειες του Δ.Σ.», Χρονικά-Ειδήσεις, *Κοινωνία* ΚΗ' (1985): 273-278.
- [Ανωνύμου], «Πρέπει να έχουν 'Κλήσιν και Κλίσιν'», Παρατηρήσεις και Σχόλια, *Εκκλησία* ΞΔ' (1987): 653.
- [Ανωνύμου], «Και οι Άθεοι θα Σπουδάζουν Θεολογία», *Ενορία* ΜΒ', τεύχος 750 (1987): 47.

- [Ανωνύμου], «Ιερείς Καθηγητές», *Ενορία* ΛΕ', τεύχος 651 (1980): 142.
- [Ανωνύμου], «Θεολόγοι Εφημέριοι-Καθηγηταί», *Χρονικά-Ειδήσεις, Κοινωνία* ΚΕ' (1982): 102.
- [Ανωνύμου], «Η Γυνή δια την Θρησκείαν», *Παρατηρήσεων Στήλη, Εκκλησία* ΣΤ' (1928): 116.
- [Ανωνύμου], «Αι Θεολόγοι Γυναίκες», *Γεγονότα και Σκέψεις, Ανάπλασις* ΛΗ' (1925): 254.
- [Ανωνύμου], «Αι Ελληνίδες Θεολόγοι», *Επί των Γεγονότων, Ορθόδοξος Σκέψις* Α' (1958): 142.
- [Ανωνύμου], «Ορθώς Εισάγονται Περισσότεροι Άνδρες στις Θεολογικές Σχολές», *Ενορία* ΛΓ', τεύχος 612 (1978): 47.
- [Ανωνύμου], «Αλλαγή Κριτηρίων Εκλογής Υποψηφίων Φοιτητών των Θεολογικών Σχολών στην Ελλάδα», *Επίσκεψις* 22, τεύχος 457 (1991): 3.
- [Ανωνύμου], «Αρχιεπίσκοπος: Όχι Άθεοι στις Θεολογικές Σχολές», *Ενορία* 46 τεύχος 807 (1991): 62.
- [Ανωνύμου], «Απαιτείται Ειδική Κλίσις και Κλήσις», *Παρατηρήσεις και Σχόλια, Εκκλησία* ΞΗ' (1991): 483.
- [Ανωνύμου], «Η Αδιοριστία των Θεολόγων», *Η Στήλη των Αδιορίστων Θεολόγων, Κοινωνία* Μ' (1997): 101.

ΑΒΒΑΚΟΥΜ μον., *Κλήρος και Εκκοσμίκευση*, Αθήνα 2005.

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Α. Α., *Εκκλησιαστική Ιστορία. Ιστορία των Δομών Διοικήσεως και Ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος (Εικοστός Αιώνας)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1998.

ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Το Ευαγγέλιον και ο Σύγχρονος Κόσμος*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1970.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Οράματα και Πράγματα. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 168-174.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα Σήμερα», *Θεολογία και Επικαιρότητα. (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 147-153.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Τί Είναι Θεολογία;», *Εκκλησία* 40 (1963): 21-24, 36-38, 54-58.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Το Πνευματικό μου Ταξίδι ως Φοιτητή της Θεολογίας, ως Εκκλησιαστικού Ηγέτη της Νεολαίας και ως Πανεπιστημιακού Δασκάλου», *Οράματα και Πράγματα. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 200-210.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Οι Λαϊκοί στην Εκκλησία: Και οι Κομπάρσοι Έχουν Φωνή!», *Ελευθεροτυπία*, Αφιέρωμα: Αριστερή Θεολογία - Η Άλλη Φωνή της Ορθοδοξίας, 15.7.2000: 20-21.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Νέα Ρεύματα στην Ελληνική Θεολογία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 120-124.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η Σύγχρονη Βιβλική Έρευνα», *Θεολογία και Κοινωνία σε Διάλογο*, επιμ. Α. Μοράτος, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1999: 37-57.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Βιβλικές Ρίζες της Σύγχρονης 'Πολιτικής Θεολογίας' (Βιβλική Μελέτη)», *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1996: 110-119.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Θεώρησις της Ανθρώπινης Προόδου υπό της Εκκλησίας», *Εκκλησία* ΜΘ' (1972): 686-689.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Προλεγόμενα», *Παράδοσις-Ανανέωσις: Σύναξις Ορθοδόξων Θεολόγων*, Ιερά Μονή Πεντέλης, 17-21 Αυγούστου 1972, Εισηγήσεις, Αθήναι: Εκδόσεις Ιεράς Μονής Πεντέλης 1972: 5-9.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Δοξολογική Αντίληψη περί της Εκκλησίας (Από τις Εορτές της Χιλιετίας στη Ρωσική Εκκλησία)», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 275-280.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Ο Αγώνας για τη Δικαιοσύνη», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 310-313.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Κριτική Αξιολόγηση των Θεολογικών μας Ζητημάτων Σήμερα», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 186-199.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Η Εκκλησία ως Φορέας Άσκησης Εξουσιαστικής Δράσης», *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα*, 7^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 21-24 Απριλίου 1999, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2000: 359-363.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Η Θρησκεία των Σημερινών Ελλήνων», *Η Θρησκεία των Σημερινών Ελλήνων (Χριστιανισμός και Κοινωνία)*, Αθήνα: Τήνος 1983: 8-26.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., «Το Μυστήριο του Λόγου του Θεού-Η Ορθόδοξη Αντίληψη περί της Γραφής», *Οράματα και Πράγματα*. Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο Χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας, Αθήνα: Άρτος Ζωής 1991: 40-55.

ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., «Το Νοήμα της Ιστορίας κατά τον Μαρξισμό», *Ορθόδοξος Πνευματικότητα: Χριστιανισμός-Μαρξισμός*, Θεσσαλονίκη: Σεμινάριον Θεολόγων Θεσσαλονίκης 1968: 109-123.

ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ. Χ., «Η Μαρξιστική Ανθρωπολογία από Χριστιανική Σκοπιά», *Εξαγοραζόμενοι τον Καιρόν (Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες)*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς 1965: 30-44.

ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ, Μητρ. του από Παραμυθίας, *Ο Σεμνός Δρ. της Θεολογίας Γερασ. Κονιδάρης και οι Επαΐοντες*, Αθήνα 1936.

ΑΛΕΒΙΖΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Το Β' Συνέδριον των εν Γερμανία Ελλήνων Ορθοδόξων Θεολόγων», *Εκκλησία ΜΑ'* (1964): 364-367.

ΑΛΕΞΙΟΥ Σ., «Εφημέριοι Εκπαιδευτικοί», *Εφημέριος ΛΑ'* (1982): 104.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Η Σύγχρονος Θέσις της Ορθοδόξου Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ'* (1936/37): 2-17.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Το Α' εν Αθήναις Συνέδριον της Ορθοδόξου Θεολογίας», *Ανάπλασις ΜΘ'* (1936): 366-367.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Περί της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Ανάπλασις ΜΣΤ'* (1933): 31-32.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Θεολογική Σχολή (του Πανεπιστημίου Αθηνών)», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, τόμος 6, εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης» 1929: 428.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Η Κοινωνική και Διοικητική Οργάνωσις και Δράσις της Εκκλησίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς Δ'* (1920): 113-128, 145-155.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Περί της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Ανάπλασις ΜΣΤ'* (1933): 31.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Να Ιερωθούν Όλοι οι Θεολόγοι;», *Πάνταινος* 21 (1929): 588-590.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α., «'Η Παρ' Ημίν Τάξις των Θεολόγων'», *Σύναξη* 66 (1998): 50-52.

- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Η Κρίσις της Ιερωσύνης», *Ανάπλασις* ΜΖ' (1934): 73-75.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., *Η εν τω Ελληνικώ Κράτει Εκκλησιαστική Πολιτική*, εν Αθήναις 1932.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Ο Χριστιανισμός εν τη Οικουμένη», *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου*, με θέμα: «Χριστιανισμός και Σύγχρονος Ελληνική Παιδεία», Αθήναι 1-3 Ιουνίου 1963, επιμ. Χρυσοστόμου, Επισκ. Θαυμάκου, Ι. Τιμαγένους, εν Αθήναις: Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων 1963: 51-66.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α., «Εκθεσις περί της εν Celigny Συσκέψεως περί των Θεολογικών Σχολών», *Εκκλησία* ΚΕ' (1948): 51-53.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., «Η Εκκλησία και τα Κοινωνικά Ζητήματα», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* Γ' (1936/37): 98-117.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., *Η Κοινωνική Αποστολή της Εκκλησίας*, εν Αθήναις 1925.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Ι. Ε., «Το 'Πρόβλημα' των Αδιορίστων Θεολόγων», *Ενορία* 18 (1963): 120-121, 136.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Τ., αρχιμ., «Ριζάρειος και Θεολογική Σχολή Αθηνών», *Ανάπλασις* 16 αρ. φύλλου 279: 1-1, αρ. φύλλου 280: 1-2, αρ. φύλλου 281: 1-2, αρ. φύλλου 282: 1-2, αρ. φύλλου 283: 1-2 (1903).
- ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ Γ. Σ., *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, εν Θεσσαλονίκη 1932.
- ΑΝΔΡΙΟΠΟΥΛΟΥ Π. Ι., *Πτυχές του Εκκλησιαστικού Ζητήματος (Σύγχρονα Εκκλησιαστικά Γεγονότα)*, Αθήνα 1993.
- ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ Μ., *Παιδεία ή Υπνοπαιδεία;*, Αθήνα: Ίκαρος 1976.
- ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ Χ., *Εκκλησία και Πολιτεία εξ Επόψεως Ορθοδόξου*, Θεσσαλονίκη: Β. Ρηγόπουλος 1964².
- ΑΝΘΕΜΙΔΗ Α., «Ο Ακαδημαϊκός Τίτλος του Διδάκτορος και η Νομική Θέσις αυτού», *Ηπειρωτική Εστία* ΚΒ' (1973): 375-385.
- ΑΝΘΙΜΟΥ, Μητρ. Αλεξανδρουπόλεως, «Αι περί του Πρακτέου Προτάσεις της Εκκλησίας, μετά τας Κυβερνητικές Εξαγγελίας περί της Απαγορεύσεως Αναγραφής του Θρησκευματος εις τα Δελτία των Αστυνομικών Ταυτοτήτων των Ελλήνων Πολιτών», *Εκκλησία και Ταυτότητες: Θεολογική και Νομική Θεώρηση του Ζητήματος των Ταυτοτήτων*, Αθήνα: Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2000²: 189-200.
- ΑΝΤΟΥΡΑΚΗ Γ. Β., *Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Α' Τόμος, Αθήνα 1997.
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ Ι. Π., «Σύγχρονα Θεολογικά Προβλήματα», αριθ. φύλλου 69-70 *Ανάπλασις* (1958): 158-159, 188-189.
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ Ν., «Ο Ποιμαντικός Κλάδος Δευτέρα Θεολογική Σχολή (Επιστολή)», *Ενορία* ΛΒ' (1977): 236.
- ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Μ., «Η Κρίση των ΑΕΙ Κρίση Θεσμική και Κοινωνική», *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα Σήμερα. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, 1^ο Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1990, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1991: 21-26
- ΑΠΑΡΤΟΓΛΟΥ Χ., «Η Απομυθοποίηση του Διδακτορικού», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, ένθετο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ 2/5/2004: 12.
- ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ Γ. Σ., *Ευρετήρια Νομολογίας και Βιβλιογραφίας Εκκλησιαστικού Δικαίου 1890-2003*, επιμ. Λαυρέντιος Ντετζόρτζιο, Τρίκαλα-Αθήνα: Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις 2005.
- ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Χ., *Χριστιανοί και Πολιτική Δράση κατά την Περίοδο της Δικτατορίας (1967-1974)*, Αθήνα: Ψηφίδα 2004.

- ΑΡΧΟΝΤΩΝΗ Β., Μητρ. Φιλαδελφείας, «Προσπάθειαι Συγκροτήσεως Οικουμενικής Συνόδου προ Πεντηκονταετίας», *Τιμητικόν Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν επί τη 25ετηρίδι της Αρχιερατείας του*, Αθήναι 1980: 83-92.
- ΑΣΗΜΑΚΗ Ι., «25 Χρόνια Διπλωματικές Σχέσεις Ελλάδος-Αγίας Έδρας», *Σύγχρονα Βήματα* 35 (2004): 193-224.
- ΑΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑ-ΓΡΙΒΑ Κ., *Η Κατάσταση στα Πανεπιστήμια της Ελλάδας μετά το Νόμο-Πλαίσιο*. (Νόμο 1268/82 «για τη Δομή και Λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων»), Αθήνα 1984.
- ΒΑΛΛΗΝΔΡΑ Ν., Μητρ. Πατρών, «Η Μεγάλη Προσφορά της Εκκλησίας και των Θεολόγων Αυτής εις την Διακράτησιν των Παραδόσεων», *Εκκλησία* 57 (1980): 8-11, 43-45.
- ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟΥ Α., «Σκέψεις για τη Θεολογία Σήμερα», *Σύναξη* 22 (1987): 37-43.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π. Β., «Βιβλική Κριτική και Ορθοδοξία», *Ερμηνευτικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1992: 49-101.
- ΒΕΛΛΑ Β. Μ., «Αποκαρδιωτικά Ενδείξεις», *Ανάπλασις* ΜΕ' (1932): 304-305.
- ΒΕΛΛΑ Β. Μ., *Υπόμνημα προς την Θεολογικήν Σχολήν του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, εν Αθήναις: «Φοίνιξ» 1933.
- ΒΕΛΛΑ Β. Μ., «Η Θέσις των Ελλήνων Θεολόγων εν τη Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Εκκλησία* 28 (1951): 267-271.
- ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗ Ι., αρχιμ., «Η Θεολογική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου», *Ιερός Σύνδεσμος* ΙΑ', αρ. φύλλου 54 (1907): 7-8.
- ΒΛΑΧΟΥ Κ. Σ., «Ο Παναγιώτης Ανδριόπουλος: Συνοπτική Θεώρησις του Βίου και της Δράσεώς του», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΓ' (1998): 65-77.
- ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ-ΠΙΣΙΝΑ Ε., «Ιστορική Αυτοσυνειδησία και Θεολογική Διδαχή», *Σύναξη* 73 (2000): 65-80.
- ΒΟΥΛΓΑΡΗ Χ. Σ., «Μάρκος Αντ. Σιώτης: Βίος-Δράσις-Έργον», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΖ' (1986): θ'-νβ'.
- ΓΑΛΑΝΟΥ Δ. Σ., *Στελέχως των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων: Σκέψεις Τινές*, Αθήναι, Οκτώβριος 1978.
- ΓΑΛΑΝΟΥ Μ. Ι., «Το Ζήτημα των Αδιορίστων Θεολόγων», *Ανάπλασις* ΜΗ' (1935): 363.
- ΓΑΛΙΤΗ Γ., «Προσφώνηση στην Τελετή των Εγκαινίων του Νέου Κτηρίου της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Κοινωνία* ΙΘ' (1976): 170-171.
- ΓΑΛΙΤΗ Γ. Α., *Υπόμνημα προς την Θεολογικήν Σχολήν του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών περί των Σπουδών, της Δράσεως και των Επιστημονικών Εργασιών αυτού*, εν Αθήναις 1966.
- Γ. Ε. Α., «Το Πρόβλημα των Αδιορίστων Θεολόγων», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 58 (1975): 255-258.
- ΓΕΔΕΩΝ Μ. Ι., «Αι Αρχαιότεραι των καθ' ημάς Θεολογικών Σχολών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως*, τόμος 12, έτος Η' (1887-1888): 72-74.
- ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ Β., «Κοσμικό Κράτος και Ορθόδοξη Εκκλησία: Σχέσεις Θρησκείας, Κοινωνίας και Πολιτικής στη Μεταπολίτευση», *Κοινωνία και Πολιτική*. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994, (επιμ. Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος -Σ. Σωτηρόπουλος), Αθήνα: Θεμέλιο 1996: 247-286.
- ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Θ., (Επιστολή), Χρονικά, *Κοινωνία* ΚΔ' (1978): 71-73.
- ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΟΥ-ΛΙΑΝΤΙΝΗ Ν., «Το Νόημα της Πολιτικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΕ' (1981): 497-501.

- ΓΙΑΝΝΑΚΙΔΗ Κ., «Άλλης Σχολής Ευαγγέλιο: Τα (Φοιτητικά) Πάθη της Θεολογικής Αθηνών», *Εψιλον* τεύχος 833 1/4/2007: 40-46.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χ., *Ορθοδοξία και Δύση: Η Θεολογία στην Ελλάδα Σήμερα*, Αθήνα: Αθηνά 1979.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χ., *Ορθοδοξία και Δύση στην Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος 1992.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χ., *Καταφύγιο Ιδεών*, Αθήνα: Δόμος 1990⁴.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χ., *Τα Καθ' Εαυτόν*, Αθήνα: Ίκαρος 1995².
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χ., «Το Κύκλωμα», *Η Νεοελληνική Ταυτότητα*, Αθήνα: Γρηγόρης 1989³:119-126.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χ., «Ανυπόληπτη Εξουσία», *Παιδεία και Γλώσσα*. Επικαιρικά Παλινωδούμενα, Αθήνα: Πατάκης 2000: 139-145.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Α. Ε., «Αγιοτόκος η Θεολογική Σχολή», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 310 (1-16 Μαΐου 1990): 14.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ Α., Θεοφ. Επισκόπου Ανδρούσης, «Και Πάλι για τη Δομή των Θεολογικών Σχολών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 1.3.1985: 3.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ Α., Αρχιεπ. Τιράνων και Πάσης Αλβανίας, *Ιεραποστολή: Στα Ίχνη του Χριστού*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος 2007.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ Α. Γ., αρχ., *Σύνοψις Μελετών: Υπόμνημα προς την Θεολογικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήναι 1971.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ Α., Επισκ. Ανδρούσης, «Λεωνίδας Ιω. Φιλιππίδης: Ο Επιστήμων, ο Άνθρωπος», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΑ' (1974): ια'-νε'.
- ΓΙΟΥΛΤΣΗ Β. Τ., *Έλληνες Πτυχιούχοι Ορθοδόξων Θεολογικών Σχολών 1941-1975*. Κοινωνιολογική Έρευνα, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1977.
- ΓΙΟΥΛΤΣΗ Β. Τ., «Γυναίκες Θεολόγοι στην Εκπαίδευση: Κοινωνιολογική, Ποιμαντική και Θεολογική Προσέγγιση του Ρόλου και της Ευθύνης τους», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (Τμήμα Θεολογίας) ν.σ. 9 (1999): 67-82.
- ΓΚΑΤΖΙΡΟΥΛΗ Ν., αρχιμ., «Τα Ιδεολογικά Ρεύματα και οι Πνευματικές Ανάγκες της Εποχής μας», *Εισηγήσεις Γ' Συνεδρίου Ιεροκηρύκων της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήναι 4-6 Οκτωβρίου 1967, Αθήναι: Αποστολική Διακονία 1968: 75-99.
- ΓΚΑΤΖΙΡΟΥΛΗ Ν., Μητρ. Αττικής και Μεγαρίδος, «Η Ευθύνη του Θεολογικού Λόγου», *Κωνσταντίνος Δωρ. Μουρατίδης: Πρόμαχος Ορθοδοξίας*, Τιμητικό Αφιέρωμα Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων, Αθήναι 2003: 341-348.
- ΓΚΙΝΗ Γ., *Ιεράρχες Διάκονοι της Χούντας*, Αθήνα 1978.
- ΓΚΟΤΟΒΟΥ Α., «Εξάρτηση και Διαπλοκή στα ΑΕΙ», *Καθημερινή* 3/8/2005: 11.
- ΓΚΟΤΟΒΟΥ Α. Ε., «Ανομία και Πελατειακά Δίκτυα στα Ελληνικά Πανεπιστήμια: Η Άλωση του Δημόσιου Χώρου και η Αξιολόγηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης», *Επιστήμη και Κοινωνία* τεύχος 14 (2005): 33-83.
- ΓΚΟΤΣΗ Χ., «Η Αδιοριστία των Θεολόγων», *Κοινωνία ΛΣΤ'* (1993): 322-323.
- ΓΟΝΗ Δ. Β., «Εμμανουήλ Ιω. Κωνσταντινίδης», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* Μ' (2005): 7-21.
- ΓΟΝΗ Δ. Β., «Ηλίας Α. Βουλγαράκης: Ο Θεμελιωτής της Ιεραποστολικής στην Ελλάδα», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΣΤ' (2001): 79-120.
- ΓΟΝΗ Δ. Β., *Υπόμνημα Βιογραφικό-Βιβλιογραφικό προς το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήναι 1999.
- ΓΟΥΣΙΔΗ Α., *Οι Χριστιανικές Οργανώσεις: Η Περίπτωση της Αδελφότητας των Θεολόγων η «Ζωή»-Κοινωνιολογική Προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1993².

ΓΟΥΣΙΔΟΥ Α. Χ., *Στατιστική των Ιερών Μητροπόλεων της εν Ελλάδι Ορθοδόξου Εκκλησίας (Περιφέρεια Πρωτευούσης, Λοιπή Στερεά Ελλάς και Εύβοια, Πελοπόννησος)*, Θεσσαλονίκη: Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1973.

ΓΟΥΣΙΔΟΥ Α., «Αι Προσελεύσεις εις τον Κλήρον εν τη Εκκλησία της Ελλάδος κατά τα Έτη 1950-1969», *Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, επιμ. Γεώργιος Μαντζαρίδης, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1975: 231-311.

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ Ν.-ΚΑΤΣΟΡΙΔΑ Δ., «Παγκοσμιοποίηση και Σύγχρονη Ελληνική Διανόηση: Μία Πραγματικότητα, ένα Ιδεολόγημα ή μία Πολιτική;», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 356-374.

ΓΡΑΤΣΕΑ Γ. Σ., *Η Βιβλική Φιλοπτωχεία και ο Άμβων*, Αθήναι 1965.

ΓΡΑΤΣΕΑ Γ., «πτωχεία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 10, Αθήναι: Αθαν. Μαρτίνος 1966: στ. 723-727.

ΓΡΑΤΣΕΑ Γ. Σ., *Η Περί Πτωχείας Διδασκαλία της Αγίας Γραφής*, (Διατριβή), εν Αθήναις 1962.

ΓΡΗΓΟΡΗ Π., «Σκέψεις Τινές δια τους Αδιορίστους Θεολόγους», *Ανάπλασις ΜΕ'* (1932): 136-137.

ΓΡΗΓΟΡΗ Μ. Π., «Προβλήματα Αδιορίστων Θεολόγων», *Ορθόδοξος Σκέψις Α'* (1958): 272-274.

ΔΕΡΜΕΝΤΖΟΓΛΟΥ Β. Δ., «Ο Εφημεριακός Κλήρος στο Μεσοπόλεμο», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 91 τεύχος 820 (2008): 59-72.

ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., «Οι Προοπτικές στη Σχέση Θεολογίας και Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης», *Β' Συνέδριο Θεολογικών Σχολών Αθηνών & Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Θεολογικές Σχολές & Εκκλησιαστική Εκπαίδευση»*, Αθήνα 23-24 Μαΐου 2005, Αθήνα 2005: 96-110..

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Α. Ι., *Θεολογία. Δημιουργοί και Ορόσημα*, εν Αθήναις 1973.

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Α. Ι., *Ορθοδοξία. Η Σύγχρονη Πρόκληση*, Αθήνα: Άλφα-Δέλτα 1986².

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Α. Τ., *Αναστάσιος, Αρχ. Τιράνων κ' Πάσης Αλβανίας: Ο Ποιμένας του Στοχασμού, της Δημιουργίας και της Ειρήνης*, Αθήνα: Επτάλοφος 2005.

ΔΕΝΤΑΚΗ Δ. Α., «Ιστορικά Τινά της Θεολογικής Σχολής του εν Αθήναις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου εν οίς και Χρονικόν Σύντομον του Ακαδημαϊκού Έτους 1979-1980», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΔ'* (1979/80): 837-861.

ΔΕΝΤΑΚΗ Β. Α., *Υπόμνημα προς την Θεολογικήν Σχολήν του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, περί των Σπουδών, της Δράσεως και των Επιστημονικών αυτού Εργασιών*, εν Αθήναις 1968.

ΔΕΝΤΑΚΗ Β. Α., «Κωνσταντίνος Γ. Μπόνης: Ο Άνθρωπος, ο Επιστήμονας, ο Πανεπιστημιακός Διδάσκαλος, ο Συγγραφεύς και αι Συγγραφαί του», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΔ'* (1980): 11-87.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Δ. Π., «Νεορθοδοξία και Χριστιανομαρξισμός: Ένα Ιδιότυπο Ελληνικό Φαινόμενο», *Ενάντια στο Ρεύμα: Ιδεολογία και Πολιτική στη Μεταδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης 1988: 101-119.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ Ε., «Θεολογική Σχολή Αθηνών», *Ορθοδοξία-21^{ος} Αιώνας*, φύλλο 3 (1999): 64.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ Κ., *Με Ποια Κριτήρια Επιλέγει ο Έλληνας Εκπαιδευτικός του Επάγγελμά του: Μια Εμπειρική Έρευνα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1982.

- ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Μητρ. Δράμας, «Ο Θεολογικός Λόγος Σήμερον», *Εκκλησία ΞΒ'* (1985): 403-406.
- ΔΟΡΜΠΑΡΑΚΗ Γ., πρωτ., «Ο Ιερέυς ως Καθηγητής Θεολόγος», *Κοινωνία ΛΘ'* (1996): 53-57.
- ΔΟΥΛΑΙΟΥ-MΑΝΔΑΛΙΔΗ Ι., *Ο Θεολόγος και το Έργο του*, Θεσσαλονίκη: Παναγ. Σ. Πουρναράς 1988.
- ΔΟΥΛΗΓΕΡΗ Π., Αρχιμ., *Εκκλησία και Πολιτεία μετά μίαν Εκατονταετίαν*, εν Αθήναις: «Τρεις Ιεράρχαι» 1934.
- ΔΡΕΤΤΑΚΗ Μ., *Οι Σχολές Κοινωνικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών στην Ελληνική Ανώτατη Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήσης 1977.
- ΔΡΟΥΛΙΑ Λ., «ΟΙ Βιβλιοθήκες», *Σύγχρονα Θέματα* 11, τεύχος 35-37 (1988): 131-136.
- ΔΩΡΟΘΕΟΥ, Μητρ. Λαρίσης, *Η Εξέλιξις του Αναπαλλοτρίωτου της Εκκλησιαστικής Περιουσίας μέχρι Σήμερον*, Αθήναι: «Αστήρ» 1951.
- Ε. Γ. Μ., «Οι Λαϊκοί Θεολόγοι», *Εκκλησία Ζ'* (1929): 262-263.
- ΕΞΑΡΧΟΥ Β., «Η Θέσις των Ελλήνων Θεολόγων εν τη Εκπαιδεύσει», *Εναίσιμον επί τη Τριακοστή Πέμπτη Επετηρίδι της Επιστημονικής Δράσεως του Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παραδοπούλου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος*, επιμέλεια Γρηγόριος Χ. Παπαμιχαήλ, Αθήναι 1931: 63-85.
- ΕΞΑΡΧΟΥ Β. Κ., «Περί Γυναικείας Εκκλησιαστικής Εκπαιδεύσεως», *Παιδαγωγικά Μελέται και Άρθρα (Εκδόσεις Φοιτητών)*, Θεσσαλονίκη 1955: 121-125.
- ΖΑΓΚΛΗ Α. Χ., *Σημεία Σήψεως εις την Εκκλησίαν της Ελλάδος*, Αθήναι 1960.
- ΖΑΦΕΙΡΗ, ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ), Μητρ. Περιστερίου, *Η Θεολογική Σχολή της Χάλκης (Αναμνήσεις-Βιώματα-Οραματισμοί)*, Αθήναι 1984.
- ΖΕΡΒΟΥ Σ. Π., «Η Αναγκαιότητα της Ορθοδοξίας για Κάθε Εθνικά Σωστή Ελληνική Πολιτική», *Αντίδωρον Πνευματικόν Γερασίου Ιω. Κονιδάρη*. Τιμητικός τόμος επί τη 50ετηρίδι Επιστημονικής Δράσεως και τη 40ετηρίδι Καθηγεσίας και Εκκλησιαστικής Δράσεως, Αθήναι 1981: 676-682.
- ΖΗΛΙΑ Σ., ΙΕΡΕΜΙΑ Α., ΚΑΡΑΤΖΑ Χ., *Ιστορία του Φοιτητικού μας Κινήματος*, Αθήνα: «Νέο Φοιτητικό Κίνημα» 1975.
- ΖΗΣΗ Θ., «Η Ελλαδική Θεολογία (Το Ξεκίνημα και η Σημερινή Κατάστασις)», *Ξενία Ιακώβω Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής*, επί τη 25ετηρίδι της Αρχιεπισκοπείας αυτού, (εποπτεία Α. Α. Αγγελόπουλος, επιμέλεια Α. Ε. Καραθανάσης), Θεσσαλονίκη 1985: 456-478.
- ΖΗΣΗ Θ., «Ενεργοποίηση, Αξιοποίηση και Συντονισμός των Εκκλησιαστικών, Εκπαιδευτικών και Πολιτισμικών Δυνατοτήτων του Ελληνισμού», *Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου, με θέμα: «Η Ορθοδοξία στην Ενωμένη Ευρώπη»*, Αθήνα 7-9 Σεπτεμβρίου 1990, Αθήναι 1991: 385-403.
- ΖΗΣΗ Θ., πρωτ., «Η Προσφορά της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης κατά τα Πενήντα Έτη της Λειτουργίας της (1942-1992)», *Ορθοδοξία*, περίοδος Β', τεύχος 3 (1994): 542-555.
- ΖΗΣΗ Θ., πρωτ., «Εκκλησία και Θεολογία», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Θεολογικών Σχολών Αθήνας-Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα»*, 1-2 Ιουνίου, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2005: 89-99.
- ΖΗΣΗ Θ. Ν., *Επόμενοι τοις Θείοις Πατράσι: Αρχές και Κριτήρια της Πατερικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη: Βρυέννιος 1993.
- ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ Σ., «Προ των Προπυλαίων: Η Εξέλιξη της Ανώτατης Εκπαίδευσης των Γυναικών στην Ελλάδα», *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός*, επιμ. Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1993: 333-415.

- ΖΟΛΩΤΑ Ε. Ι., *Λόγος εις το Τελεσθέν εν τη Εορτή των Τριών Ιεραρχών Μνημόσυνον των Ιδρυτών, Καθηγητών και Ευεργετών του Εθνικού Πανεπιστημίου*, εν Αθήναις: Τυπογραφείον Π. Δ. Σακελλαρίου 1902.
- ΗΛΙΟΥ Μ., «Οι Γυναίκες και η Εκπαίδευση», *Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική*, Αθήνα: Πορεία 1984: 220-230.
- ΗΛΙΟΥ Μ., «Η Έννοια της Ισότητας Ευκαιριών και η Πολλαπλή Πολιτική της Χρήση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 3 (1982): 93-103.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Υπόμνημα Περιέχον τας Σπουδάς, την Δράσιν και Ευρείαν Ανάλυσιν των Επιστημονικών αυτού Πραγματειών*, Υποβληθέν τη Θεολογική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, εν Αθήναις 1964.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., «Τα Εγκαίνια του Κτηρίου της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εκκλησία ΝΓ'* (1976): 396-398.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., «Λόγος προς Φοιτητάς της Θεολογίας για την Έναρξι του Ακαδημαϊκού Έτους και για Μνημόσυνο των Θυμάτων του Πολυτεχνείου», *Εφημέριος ΚΔ'* (1975): 13-18.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., «Το Μάθημα των Θρησκευτικών», *Εκκλησία ΝΘ'* (1982): 119-122, 146-150.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., «Νίκος Νησιώτης (1925-1986)», *Εκκλησία ΞΓ'* (1986): 508-511.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., «Δημήτριος Ν. Μωραίτης: Σπουδαί-Δράσις-Δημοσιεύματα», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ'* (1973): θ'-λ'.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., *Υπόμνημα προς την Θεολογικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών*, εν Αθήναις 1968.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., «Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας (Σπουδαί, Τίτλοι, Δράσις, Δημοσιεύματα)», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΙΖ'* (1971): 5-83.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., *Ακροβολισμοί Κρούσεως; (Κριτική Αξιολόγηση Αντεκκλησιαστικών Ισχυρισμών και Προτάσεων)*, Αθήνα 1996.
- ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ (Διονυσιάτου), μον., «Θεολόγοι Χριστού», *Αθωνικά Άνθη: Άρθρα και Μελετήματα επί τη Χιλιετηρίδι του Αγίου Όρους*, Αθήναι: «Αστήρ» 1962: 275-282.
- ΘΕΟΤΟΚΑ Ν., «Εκσυγχρονισμός και Ιδεολογικά Μέτωπα στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο (1982-2001)», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 268-273.
- ΙΑΚΩΒΟΥ, Μητρ. Μηθύμνης, «Η Θεολογία μας», *Δελτίον «Η Οδός του Κυρίου» Γ'* (1969): 117-121.
- Ι. Δ. Φ., «Οι Θεολόγοι εν τοις Σχολείοις της Μ. Εκπαιδεύσεως», *Ανάπλασις* 43 (1930): 291-293.
- ΙΕΖΕΚΙΗΛ, Μητρ. Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφανσάλων, «Οι Λαϊκοί Θεολόγοι», *Ανάπλασις ΜΔ'* (1931): 56-57.
- ΙΕΖΕΚΙΗΛ, Μητρ. Θεσσαλιώτιδος, «Η Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ο Παλαμάς ΚΗ'* (1946): 119-120.
- ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, Μητρ. Θηβών και Λεβαδείας, «Περί Ιδρύσεως Μεταπτυχιακής Σχολής Επιμορφώσεως Πτυχιούχων Ανωτάτων Σχολών», *Εκκλησία ΞΑ'* (1984): 634-639.
- ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Β. Χ., *Το Ευαγγέλιον και το Κοινωνικόν Πρόβλημα*, εν Θεσσαλονίκη: Μιχ. Τριανταφύλλου 1950.
- ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Β. Χ., *Ο Καθηγητής Αρχιμ. Ενάγγελος Β. Αντωνιάδης: Ο Βίος, η Δράσις και τα Επιστημονικά αυτού Έργα*, εν Αθήναις 1959.

- ΚΑΖΑΜΙΑ Α., «Η Εκπαιδευτική Κρίση στην Ελλάδα και τα Παράδοξά της: Μια Ιστορική Συγκριτική Θεώρηση», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 58 τεύχος δεύτερον (1983): 415-467.
- ΚΑΖΑΝΤΖΗ Φ., «Θεολογικές Σπουδές», *Κοινωνία* ΛΕ' (1992): 131-134.
- ΚΑΖΕΠΙΔΗ Α. Χ., «Η Ιδεολογική Σύγχυση και ο Δογματικός Διαποτισμός των Νέων στην Ελληνική Εκπαίδευση», *Λόγος και Πράξη* 7, τόμος Α' (1979): 67-74.
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΗ Γ. Σ., *Ανάλυση της Νεοελληνικής Αστικής Ιδεολογίας (Από το 1880 ως και Σήμερα)*, Αθήναι 1975.
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ Χ. Ν., αρχιμ., «Εφημέριοι-Καθηγηταί και Δημόσια Εκπαίδευσις», *Ελεύθερα Πνευματικά Θέματα*, Βέροια: Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας και Ναούσης 1980: 245-248.
- ΚΑΛΑΝΤΖΗ Φ., «'Αντάρτικο' στον Χριστόδουλο», *Ο Κόσμος του Επενδυτή* 26-27/11/2005: 21.
- ΚΑΛΛΙΑΦΑ Σ. Μ. - ΦΩΤΙΑΔΟΥ Ε. Π., *Δημήτριος Σίμου Μπαλάνος: Μνημόσυνοι Λόγοι*, εν Αθήναις 1961.
- ΚΑΛΟΚΥΡΗ Κ. Δ., «Τα Χριστιανικά Μνημεία της Ελλάδος και η Εκκλησία», *Εκκλησία* ΜΓ' (1966): 180-188.
- ΚΑΛΥΒΑ Χ. Α., αρχιμ., *Μαρξιστικός Υλισμός*, Χαλκίς: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Μορφωτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητας «Η Κυψέλη» 1986.
- ΚΑΝΑΒΟΥ Θ., Μητρ. Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως, «Οι Κληρικοί Καθηγηταί», *Ενορία* ΛΗ', τεύχος 690 (1983): 28-29.
- ΚΑΝΑΒΟΥ Θ., Μητρ. Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως, *Αυτός ήταν από την Στεμνίτσα: Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας Καθηγητής*, χ.τ. 1989.
- ΚΑΝΤΙΩΤΗ Α. Ν., ιεροκήρυκος, «Το Κίνημα των Φοιτητών της Θεολογίας», *Χριστιανική Σπίθα* ΙΗ', τεύχος 246-247 (1962): 2-4.
- ΚΑΝΤΙΩΤΗ Α., αρχιμ., «Εισηγήσεις εις το Συνέδριον Στρατιωτικών Ιερέων-Ιεροκλήρων», *Η Σύγχρονος Θρησκευτική και Ηθική Κατάστασις*, Αθήναι: Έκδοσις Συνδέσμου Φοιτητών «Η Ασπίς της Ορθοδοξίας» 1964: 57-75.
- ΚΑΝΤΙΩΤΟΥ Α. Ν., Μητρ. Φλωρίνης, *Υπόμνημα εις την Ιεράν Σύνοδον της Ιεραρχίας της Ελλάδος (15-29 Ιανουαρίου 1969)*, Αθήναι 1969.
- ΚΑΝΤΙΩΤΟΥ Α., μητρ. Φλωρίνης, *Ελευθέρα και Ζώσα Εκκλησία*, Αθήναι 1988².
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ Γ., *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997*. Ιστορική Επισκόπηση των Σχέσεων τους, Αθήνα: Εκδόσεις «Το Ποντίκι» 1997.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ Γ. Ν., *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, επιμ. Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα: Προσκήνιο 2001.
- ΚΑΡΑΚΑΛΠΑΚΗ-ΚΑΡΑ Κ., «Η επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματεία της Επικρατείας» και η Εκπαιδευτική Πολιτική κατά την Πρώτη Οθωνική Περίοδο (1833-1842), Διατριβή, Αθήνα 2007.
- ΚΑΡΑΜΟΥΖΗ Π. Κ., *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα: Κλήρος, Θεολόγοι και Θρησκευτικές Οργανώσεις στο Μεσοπόλεμο*, (Διατριβή), Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Κοινωνιολογίας 2004.
- ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ Α., «Η Ελληνική Εκπαιδευτική Οικογένεια: Σχεδιάγραμμα Κοινωνιολογίας», *Σύναξη* 41 (1992): 69-76.
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι. Ν., «Κατηχητικόν Σχολείον και Κατηχηταί», *Ανάπλασις* ΜΕ' (1932): 309-311, 322-325.
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι. Ν., *Προσπάθειαι προς Μόρφωσιν του Ορθοδόξου Ελληνικού Κλήρου. Τα Πεπραγμένα της Εκκλησιαστικής Εκπαιδεύσεως 1945-1949*, Αθήναι 1949.
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι., «Εκκλησία και Θεολογία», *Εκκλησία* ΝΘ' (1982): 438-439.
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι. Ν., *Βιογραφικόν Σημείωμα*, Αθήναι 1974.

- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι. Ν., *Υπόμνημα προς την Θεολογικήν Σχολήν του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήναι 1939.
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι. Ν., *Επιστημονικόν Μνημόσυνον Κωνσταντίνου Δυοβουνιώτου (1872-1943)*, Αθήναι 1946.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ Κ., *Δομές και Ροές: Το Φαινόμενο της Κοινωνικής και Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg 2001.
- ΚΑΣΤΑΝΑ Θ. Ν., *Προβλήματα του Θεολόγου*, Θεσσαλονίκη 1948.
- ΚΑΤΕΡΕΛΛΟΥ Κ., αρχιμ., «Οι Προοπτικές των Θεολογικών Σχολών στο Πλαίσιο της Νέας Πραγματικότητας», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης με θέμα: «Θέση και Αποστολή των Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης στη Σύγχρονη Κοινωνία»*, Αθήνα 24-25 Απριλίου 2007, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών-Θεολογική Σχολή 2008: 89-108.
- ΚΑΤΗΦΟΡΗ Γ., «Πανεπιστημιακός Δάσκαλος», *Αντί* περίοδος Β' τεύχος 63 22.1.1977: 16-20.
- ΚΑΤΣΑΝΕΒΑ Θ., *Επαγγέλματα του Μέλλοντος και του Παρελθόντος*, Αθήνα: Πατάκης 2003³.
- ΚΑΨΑΛΗ Α. Γ., «Η Μετάβαση από τη Δευτεροβάθμια στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: Τάσεις και Προοπτικές», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 3 (1985): 93-114.
- ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ Ε., «Κοινωνικές Διαστάσεις του Θεσμικού Προβλήματος των ΑΕΙ», *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα Σήμερα: Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, 1^ο Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1990, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1991: 15-20.
- ΚΕΚΟΥ Δ., «Νέο Πλαίσιο Εξουσίας στα ΑΕΙ», *Ο Πολίτης*, τεύχος 49 (1982): 21-26.
- ΚΕΡΑΜΙΔΑ Α. Ι., «Η Δημιουργία Λαϊκής Εκκλησιαστικής Συνειδήσεως», *Κιβωτός Α'* (1952): 184-185.
- ΚΕΡΑΜΙΔΑ Α. Ι., «Το Δράμα των Αδιορίστων Θεολόγων», *Ενορία* 17 (1962): 105.
- ΚΕΡΑΜΙΔΑ Α. Ι., «Ο Εκκλησιαστικός Σεισμός και αι Θεολογικά μας Σχολαί», *Ενορία* 17 (1962): 57.
- ΚΕΡΑΜΙΔΑ Α. Ι., *Οι Νεοέλληνες Πολιτικοί έναντι του Χριστιανισμού*, Αθήναι 1984².
- ΚΙΛΙΦΗ Τ., αρχιμ., «Το Μένος κατά της Ορθοδοξίας και το 'Ε.Χ.Ο.'...», *Ενορία* 55, τεύχος 929 (2000): 131-132.
- ΚΙΝΤΗ Α. Α., *Η Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα. Ανατομία και Σκέψεις για την Αναδόμησή της*, Αθήνα: Gutenberg 1980.
- ΚΙΟΥΣΗΣ Σ. Γ., *Η Επίσημη Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ελλάδα 1974-1997: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις, Ιστορική Επισκόπηση, Ψηφιακή Ερευνητική Εστίαση*, (Διατριβή), Αθήνα 2002.
- ΚΛΑΔΗ Δ.-ΠΑΝΟΥΣΗ Γ., *Ο Νόμος Πλαίσιο για τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα*. Τόμος Πρώτος. Κωδικοποίηση Κειμένων-Συμπλήρωμα, Αθήνα/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας 1986.
- ΚΛΕΟΜΒΡΟΤΟΥ Ι. Γ., Μητρ. Σισανίου και Σιατίστης, *Ο Γρηγόριος Χρ. Παπαμιχαήλ και το Έργον του: Ευλαβές Μνημόσυνον*, Αθήναι 1956.
- ΚΛΕΟΜΕΝΟΥΣ Α., «Συμβολαί εις την Θεολογικήν Κριτικήν», *Εκκλησιαστικός Φάρος* ΚΓ' (1924): 337-405.
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., *Το Μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση (1833-1932)*. Συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1985.
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., *Το Μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση κατά την Πεντηκονταετία 1932-1982 (Ιστοριοπαιδαγωγική Προσέγγιση και Συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1989.

- ΚΟΚΚΙΝΗ Σ., «Βιβλιοθήκες Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων στην Ελλάδα», *Διαβάζω* τεύχος 29 (1980): 40-49.
- ΚΟΚΚΟΤΑ Π., *Ο Ρόλος της Παιδείας στην Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδος*, Αθήνα: Εκδόσεις Σ. Τούντας 1978.
- ΚΟΚΟΣΑΛΑΚΗ Ν., «Ορθοδοξία και Κοινωνική Μεταβολή στη Νεοελληνική Κοινωνία», *Σύναξη* 62 (1997): 101-107.
- ΚΟΜΠΟΥ Α. Γ., Μητρ. Σισανίου και Σιατίστης, «Η Επικράτησις της Ορθοδοξίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 62 (1979): 282-290.
- ΚΟΝΔΥΛΗ Π., *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού: Από τη Μοντέρνα στη Μεταμοντέρνα Εποχή κι από τον Φιλελευθερισμό στη Μαζική Δημοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο 1995².
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ., «Είναι ο Κομμουνισμός Θρησκεία;», *Ανάπλασις* 41 (1928): 299-302.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ., «Η Εκκλησία εν τη Συγχρόνω Ζωή: Εκκλησία και Εκπαιδευσίς», *Ανάπλασις* ΜΒ΄ (1929): 250-251, 263-264.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ., «Το Νόημα του Αγώνος και αι Επιταγαί των Θυμάτων», *Εκκλησία* Λ΄ (1953): 58-61.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ., «Πρόλογος», στο βιβλίο του Π. ΖΟΥΒΑ, *Η Βασίλισσα Φρειδερίκη εις την Υπηρεσίαν του Έθνους*, Αθήναι 1956: 7-10.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ. Ι., *Σταθμοί Εκκλησιαστικής Πολιτικής εν Ελλάδι από τον Καποδίστρια μέχρι Σήμερον* (Μία Βραχεία Επισκόπησις - Ιστορία και Δεοντολογία), εν Αθήναις 1971.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ. Ι., *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής κατά την Τελευταίαν Πεντηκονταετίαν (1919-1968) επί τη Εκατονεικοσιπενταετηρίδι αυτής 1844-1969*, Αθήναι 1968/1969.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ. Ι., *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος. Από της Ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι Σήμερον (49/50-1966)*, εν Αθήναις 1970².
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ. Ι., *Ο Καθηγητής Αρχιμ. Βασίλειος Στεφανίδης*, Αθήναι 1958.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ. Ι., *Ο Αμίλκας Σ. Αλιβιζάτος (1887-1969) εν τη Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1969.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ., *Βιογραφικό, Έρευναι-Συγγραφή, Δημοσιεύματα*, εν Αθήναις 1974.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ. Ι., *Βιογραφικά και Αναγραφή Επιστημονικών Μελετών και Δημοσιευμάτων*, εν Θεσσαλονίκη 1949.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ. Ι., «Αμίλκας Αλιβιζάτος», *Ευχαριστήριον: Τιμητικός Τόμος επί τη 45ετηρίδι της Επιστημονικής Δράσεως και τη 35ετηρίδι Τακτικής Καθηγεσίας Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου*, εν Αθήναις 1958: με΄-πβ΄.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ Ι. Μ., *Εκκλησία και Πολιτεία: Η Ανάγκη της Αυτοτέλειας στη Συνύπαρξή τους*, Αθήνα: Σάκκουλας 1993.
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Σ. Δ., *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών επί τη 150ετηρίδι (1837-1987)*, Αθήναι 1987.
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Σ. Δ., *Αναγραφή των Επιστημονικών Έργων και Λοιπών Δημοσιευμάτων του Καθηγητού Γερ. Ιω. Κονιδάρη (Συμπλήρωμα)*, Αθήναι 1985 [Ανάτυπο περιοδικού Παρνασσός ΚΖ΄ (1985)].
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Σ. Δ., «Αναγραφή των Επιστημονικών Έργων και Λοιπών Δημοσιευμάτων του Καθηγητού Γερ. Ιω. Κονιδάρη (1925-1981)», *Αντίδωρον Πνευματικών: Τιμητικός Τόμος Γερασίμου Κονιδάρη επί τη 50ετηρίδι Επιστημονικής Δράσεως και τη 40ετηρίδι Καθηγεσίας και Εκκλησιαστικής Δράσεως*, Αθήναι 1981: με΄-ςστ΄.
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Σ. Δ., «Βλάσιος Ιω. Φειδάς: Βίος-Σταδιοδρομία-Έργον», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* ΜΓ΄ (2008): 7-71.

- ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ Ι., «Ο Θεολόγος Μεταξύ της Εκκλησίας και της Νεότητας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 63 (1980): 125-138.
- ΚΟΤΕΝΤΑΚΗ Σ., «Η Γυνή και δη η Θεολόγος εν τω Χριστιανικώ Έργω», *Εκκλησία* 32 (1955): 148-152.
- ΚΟΤΣΩΝΗ Ι. Ι., «Η Θέσις των Λαϊκών εις τον Εκκλησιαστικόν μας Οργανισμόν», *Ακτίνες* ΙΘ' (1956): 193-199.
- ΚΟΤΣΩΝΗ Ι., Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, *Σχέδιον Αναδιοργανώσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος*, (Υπόμνημα Υποβληθέν εις την Ιεράν Σύνοδον), Αθήναι 1967.
- ΚΟΤΣΩΝΗ Ι., «Λόγος εις τον Πανηγυρικόν Εσπερινόν επί του Ιερού Βράχου του Αρείου Πάγου», *Εκκλησία* ΜΔ' (1967): 339-342.
- ΚΟΥΪΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Δ. Ι., «Pro Domo», *Ιερός Σύνδεσμος* ΚΒ' (1922): 254-256, 275-277, 292-294, 317-318, 362-364.
- ΚΟΥΪΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Δ. Ι., «Η Θεολογική Επιστήμη και αι Σύγχρονοι Απαιτήσεις», *Ανάπλασις* ΛΣΤ' (1923): 236-237.
- ΚΟΥΚΟΥΡΑ Δ. Α., «Οι Γυναίκες σε Ηγετικές Θέσεις της Θεολογικής Εκπαίδευσης», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (Τμήμα Θεολογίας) ν.σ. 10 (2000): 73-82.
- ΚΟΥΚΟΥΣΑ Β. Δ., *Η Πορεία των Σπουδών του Κλάδου της Εκκλησιαστικής Ιστορίας στην Ελλάδα από της Παλιγγενεσίας μέχρι Σήμερα*, Θεσσαλονίκη: Τέρτιος 2002.
- ΚΟΥΤΜΕΡΙΔΟΥ Μ., *Η Διάσταση του Φύλου στην Επαίδευση: Γυναίκες Ακαδημαϊκοί (1974-2004)*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Θεσσαλονίκη: Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ 2006.
- ΚΟΥΤΣΟΥΚΗ Κ. Σ., *Το Πανεπιστημιακό Διδακτικό και Ερευνητικό Προσωπικό: Η Επιστημονική και Κοινωνική Φυσιογνωμία του ΔΕΠ της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών (1927-1988)*, Αθήνα: Παπαζήσης 1995.
- ΚΡΙΚΩΝΗ Χ., «Σύντομη Ιστορία της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 75 (1992): 1255-1260.
- ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Β. Δ., *Πολεοδομικόν Πρόγραμμα Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1950.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ Π. Α., *Οι Φοιτητές μας. Η Κοινωνική και Θρησκευτική τους Κατάσταση* (Ερευνα), Θεσσαλονίκη 1978.
- ΚΥΡΙΤΣΗ Α. - Α., «Ίχνη μιας Θεωρίας της Εγκλωβισμένης Δράσης», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 96-112.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ Ε. Ι., «Τα 150 Έτη της Θεολογικής Σχολής (1837-1987): Ιστορική Επισκόπησις», *Αξίες και Πολιτισμός: Αφιέρωμα στον Καθηγητή Ευάγγελο Θεοδώρου*, Αθήνα: «Τήνος» 1991: 329-338.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Ε. Ι. και ΓΡΗΓΟΡΗ Π., «Αναγραφή Έργων και Δημοσιευμάτων του Καθηγητού κ. Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου 1910-1958», *Ευχαριστήριο: Τιμητικός Τόμος επί τη 45ετηρίδι της Επιστημονικής Δράσεως και τη 35ετηρίδι Τακτικής Καθηγεσίας Αμίλκα Σ. Αλιβιζάτου*, εν Αθήναις 1958: πγ'-ρ'.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Ι. Χ., «Συνοπτική Παρουσίασις της Ελληνικής Θεολογίας», *Αντίδωρον Πνευματικών Γερασίου Ιω. Κονιδάρη*. Τιμητικός τόμος επί τη 50ετηρίδι Επιστημονικής Δράσεως και τη 40ετηρίδι Καθηγεσίας και Εκκλησιαστικής Δράσεως, Αθήναι 1981: 252-264.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Ι. Χ., *Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (1968-1938)*, εν Αθήναις 1968.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Μ., αρχιμ., *Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος*, Αθήναι: «Φοίνιξ» 1938.

- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ., «Η Ορθοδοξία και η Προκλήση του Μεταμοντερνισμού», *Ελευθεροτυπία*, Αφιέρωμα: «Αριστερή Θεολογία-Η Άλλη Φωνή της Ορθοδοξίας» 15/7/2000: 3-5.
- ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Τ., ΤΡΙΜΗ Δ., ΨΑΡΡΑ Α., ΨΑΡΡΑ Δ.(Ιός της Κυριακής), «Ασφαλίτες με Τήβεννο. Η Χούντα στα Πανεπιστήμια», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 21.4.2002: 45-47.
- ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Κ., «Κοινωνιολογική Διερεύνηση των Ανανεωτικών Τάσεων στη Θεία Λατρεία», *Θεοδρομία Δ'* (2002): 417-433.
- ΛΑΜΙΑ Κ., *Κοινωνιολογική Θεωρία και Εκπαίδευση: Διακριτές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2002.
- ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ Ι., *Προς μίαν Ελληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας 2*. Έλληνες Φοιτηταί: Προέλευσις και Προοπτικά, Αθήνα: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών 1974.
- ΛΑΠΑΘΙΩΤΗ Ε., ΤΟΥΛΙΑΤΟΥ Σ., ΣΗΦΑΚΗ Μ., «Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», *Α' Συνέδριο Παιδείας της Ο.Ι.Ε.Α.Ε., με θέμα: Προβλήματα της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 24, 25, 26 Νοεμβρίου και 1, 2, 3, Δεκεμβρίου 1979, Αθήνα: Τεκμήριο 1980²: 36-50.
- ΛΑΠΠΑ Κ., *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο Αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς 2004.
- ΛΕΚΚΟΥ Ε. Π., *Πανόραμα 20 Αιώνων Χριστιανισμού*. Πρόσωπα και Γεγονότα 2000 Χρόνων, Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος 2000.
- ΛΙΑΚΟΥΡΑ Κ. Η. - ΓΟΝΗ Δ. Β., «Πρωτοπρ. Κωνσταντίνος Μ. Φούσκας», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΗ'* (2003): 105-126.
- ΛΙΠΟΒΑΤΣ Θ., «Ορθόδοξος Χριστιανισμός και Εθνικισμός: Δύο Πτυχές της Σύγχρονης Ελληνικής Πολιτικής Κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1 (1993): 31-47.
- ΛΙΠΟΒΑΤΣ Θ., «Στοιχεία για μια Πολιτιστική και Ψυχαναλυτική Ερμηνεία του Φαινομένου της Σέκτας (Αίρεσης)», *Σύναξη* 41 (1992): 61-67.
- ΛΟΥΒΑΡΙ Ν. Ι., «Θρησκεία και Θεολογία», *Γρηγόριος ο Παλαμάς Γ'* (1919): 340-358.
- ΛΟΥΒΑΡΗ Ν., «Το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης», *Χριστιανικόν Ημερολόγιον Α'* (1925): 220-225.
- ΛΟΥΒΑΡΙ Ν. Ι., «Ο Πολιτισμός του Μπολσεβικισμού», *Γρηγόριος ο Παλαμάς Δ'* (1920): 50-52.
- ΛΟΥΒΑΡΙ Ν. Ι., «Αυτοβιογραφία», *Ν. Ι. Λούβαρις: Ο Αποδημητής, ο Μύστη, ο Επόπτης: Αφιέρωμα Τιμής και Μνήμης από Φίλους, Συναδέλφους, Μαθητές στα 20 χρόνια από την Εκδημία του (1961-1981)*, επιμ. Δημήτρης Σταθόπουλος, Αθήνα: Χατζηνικολής 1981: 9-13.
- ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ Ν., πρ., «Το Πραγματικό Νόημα ενός Θεολογικού Εμφυλίου», *Χριστιανική* 29.9.2005: 2.
- ΛΟΥΡΙΔΗ Ο. Α., «Τα Γενικά Προσόντα του Ακαδημαϊκού Διδασκάλου κατά τα Παιδαγωγικά Μηνύματα των Τριών Ιεραρχών», *Εκκλησία ΝΒ'* (1975): 95-99.
- ΜΑΚΡΗ Δ., «'Διδάσκω αυτά που δεν Πιστεύω': Πολλοί Άθεοι Φοιτητές στη Θεολογική Σχολή», *Καθημερινή* 16.3.1991: 6.
- ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ Χ., «Οι Θεολογικές Σχολές», *Καθημερινή* 23.3.1991: 10.
- ΜΑΝΕΣΗ Α., «Η Συνταγματική Προστασία της Ακαδημαϊκής Ελευθερίας», *Ο Πολίτης* 6 (1976): 16-32.
- ΜΑΝΗ Π., *Η Ιδεολογική Αναπαραγωγή της Ορθοδοξίας μέσω του Εκπαιδευτικού Συστήματος: Οικογένεια, Έρωτας και Φιλία στα Σχολικά Εγχειρίδια των*

Θρησκευτικών της Α', Β' και Γ' Ενιαίου Λυκείου, (Διπλωματική Εργασία Ειδίκευσης), Αθήνα 2002.

MANITAKH A., «Ο 'Λαός του Θεού' σε Αντιπαράθεση με το Λαό της Πολιτείας ή η Λαθραία Υποκατάσταση της Βούλησης του Πολίτη από εκείνη του Πιστού», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 127-137.

MANTZARIΔΟΥ Γ. Ι., *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1985³.

ΜΑΝΩΛΗ Γ., «Η Οικογενειοκρατία στα ΑΕΙ με Ονόματα: Το Λίμπτο ντ' Όρο στα Πανεπιστήμια», «Οικογένειες: Στην Ιστρική με Όλο τους το...Σόι», «Νεποτισμός: Οι Γιοί, οι Κόρες και τα Ανίψια των 'Θεών'», «Οικογένεια Καραμάνου: Το Τμήμα της Εξουσίας και η...Απόδραση στην Πελοπόννησο» στον *Τύπο της Κυριακής* 17/12/2006: 4-6.

ΜΑΞΙΜΟΥ, Μοναχού Λαυριώτη, «Θεολογικές Σχολές Αθέων (Επιστολή)», *Εποπτεία* 12, τεύχος 119 (1987): 77-79.

ΜΑΡΙΝΟΥ Α., «Είναι η Εκκλησία 'Ενδιάμεσο Σώμα';», *Ξενία Ιακώβω Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής επί τη 25ετηρίδι της Αρχιεπισκοπείας Αυτού*, εποπτεία Α. Α. Αγγελόπουλος, επιμέλεια Α. Ε. Καραθανάσης, Θεσσαλονίκη 1985: 322-336.

ΜΑΡΚΕΤΟΥ Σ., «Η Ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Κριτική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου 'Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές'*, Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, τόμος Β', Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νοελαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 1989: 397-420.

ΜΑΣΤΟΡΑ Ν., «Σήκωσε 'Θύελλα' το Ιερό Ρουσφέτι!», *Τα Νέα* 22/9/2005: 11.

ΜΑΣΤΟΡΟΔΗΜΟΥ Χ. Β., «Το Έργο του Θεολόγου στο Σχολείο Σήμερα», *Κοινωνία ΛΖ'* (1994): 156-167.

ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Η., «Ένα Μήνυμα προς τας Θεολογικές Σχολάς μας», *Ζωή* 52 (1962): 305-306.

ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Η., π., *Τρεις Σύγχρονοι Θεολόγοι: Π. Μπρατσιώτης, Κ. Μουρατίδης, Ν. Νησιώτης*, Αθήνα: Εν Πλω 2004.

ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν. Α., *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 2003.

ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν. Α., «Το Μέλλον της Θεολογίας ως Ανθρωπιστικής Επιστήμης», *Διαβάζω* τεύχος 251 (1990): 30-36.

ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., «Συνεργασία Θεολόγων Καθηγητών και Ποιμένων της Εκκλησίας», *Κοινωνία ΛΑ'* (1988): 170-172.

ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν. Α., *Μυστήριο επί των Ιερώς Κεκοιμημένων και άλλα Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1992.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ Γ. Θ., *Με το Σπασμένο Χέρι του Κοραή*, Αθήνα: Οδυσσέας 1991.

ΜΕΓΑ Χ., «Οι Σπουδές της Ανεργίας», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 16/11/2003: 65.

ΜΕΪΜΑΡΗ Μ. και ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Η., «Παραγοντική Ανάλυση Δεδομένων: Σχέσεις Κοινωνικοεπαγγελματικής Προέλευσης και Σχολής Φοίτησης για τους Σπουδαστές των ΑΕΙ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 9 (1978): 225-240.

ΜΕΛΕΤΙΟΥ (Μεταξάκη), Μητρ. Αθηνών, *Υπόμνημα προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος περί της Εκκλησιαστικής Καταστάσεως και των Δεόντων Γενέσθαι*, εν Αθήναις 1920.

- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ., πρωτ., *Θεολογικός Αγώνας*. 1962 - Ιστορία, Αθήνα: Παρουσία 1989.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., *Εκκλησία και Πολιτεία στην Ορθόδοξη Παράδοση*, Αθήνα: Αρμός 2000.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρ., «Πολιτειοκρατία: Ο Μόνιμος Εφιάλτης της Εκκλησίας», *Κοινωνία Λ'* (1987): 365-374.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., «Ιδεολογικοί Προσανατολισμοί και Δομικές Διαφοροποιήσεις στη Νεοελληνική Κοινωνία», *Κοινωνία ΚΖ'* (1984): 205-288.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., «Ο Αγώνας των Φοιτητών της Θεολογίας το 1962 και το Φοιτητικό Κίνημα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, με θέμα: «Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία-Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές»*, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, τόμος Α', Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 1989: 289-298.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., π., «Θεολογική Παιδεία και Εκκλησιαστική Αγωγή», *Εκκλησία Ο'* (1993): 127-129, 150-151, 354-355, 385-388.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., «Η Θεολογία ως Εκκλησιαστική Λειτουργία», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών & Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Θεολογικές Σχολές & Εκκλησιαστική Εκπαίδευσις»*, Αθήνα 23-24 Μαΐου 2005, (επιμ. Αθηνά Ν. Κονταλή), Αθήνα 2005: 45-55.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ., πρωτ., «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στη Μέχρι Σήμερα Διαδρομή της (1833-2004)», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών-Θεσσαλονίκης, με θέμα: Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα*, 1-2 Ιουνίου 2004, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2005: 65-76.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., «Ορθοδοξία και Κοινωνικοπολιτική Διακονία (Απόπειρα Εισαγωγικής Πρόσβασης)», *Η Ορθοδοξία ως Πολιτική Διακονία*, Λευκωσία: Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου 1984: 9-40.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., *Οι Νέοι μας, Απειλή ή Ελπίδα;*, Αθήναι: «Επάλξεις» 1976.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρεσβ., «Οι Νέοι μας: Παιδιά της Εποχής μας (Κριτικές Παρατηρήσεις για ένα Συνεπέστερο Διάλογο με τη Σημερινή Νεολαία)», *Κοινωνία ΚΑ'* (1978): 190-212.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., *Ιδεολογίες και Νεολαία: Ένα Πρόβλημα Ποιμαντικής Διακονίας (Εισήγησις εις το ΙΑ' Ιερατικόν Συνέδριον της Ιεράς Μητροπόλεως Νικαίας, 10 Νοεμβρίου 1977)*, Αθήναι 1978.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρεσβ., «Πού Βρίσκεται η 'Γνήσια' Δημοκρατία;», *Ομάδα δια την Ενότητα των Ορθοδόξων Δυνάμεων: Θέσεις, Αρχές, Προοπτικές*, Αθήναι: Εκδόσεις «Ορθοδόξου Τύπου» 1979: 53-66.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., π., «Μια Πατερική Συμβολή στην Αντιμετώπιση του Κοινωνικού Προβλήματος (Ερμηνεία Πατερικού Κειμένου Ιωάννου του Χρυσοστόμου)», *Η Εκκλησία μέσα στον Κόσμο*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος 1988: 199-223.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ., πρεσβ., «Τα Θεμέλιά μας», *Ομάδα δια την Ενότητα των Ορθοδόξων Δυνάμεων: Θέσεις, Αρχές, Προοπτικές*, Αθήναι: Εκδόσεις «Ορθοδόξου Τύπου» 1979: 29-35.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., «'Θεολογία Απελευθερώσεως' και 'Θεολογία Ελευθερίας' (με Αφορμή τη Θυσία του Αθανασίου Διάκου)», *Κοινωνία ΛΒ'* (1989): 51-61.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., «Το Κοινωνικό Πρόβλημα: Ένα Πρόβλημα χωρίς Λύση;», *Αντιμέτωποι με την Αλήθεια*, Αθήνα: Έκδοση «Ομάδας Προβληματισμού» Μαθητών Λεοντείου Λυκείου Ν.Σ. 1983.

- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., «Δυνατότητες και Προϋποθέσεις για Ένα Πραγματικό Διάλογο Μεταξύ Ορθοδόξων και Μαρξιστών», *Ορθόδοξη Θεώρηση της Κοινωνίας*, Αθήνα: Μήνυμα 1986: 124-128.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., «Απήχηση των Χριστιανοκοινωνικών Ιδεών και Αγώνων της 'Χριστιανικής Δημοκρατίας' στον Θεολογικό Κόσμο και τη 'Διάνοση'», *Συναντήσεις: Ερευνητικές Ανιχνεύσεις στην Ιστορία και το Παρόν*, Αθήνα: Αρμός 2005: 247-254.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., «Πρόταση του Ιερού Χρυσοστόμου για την 'εν Χριστώ' Αντιμετώπιση του Κοινωνικού Προβλήματος», *Εκκλησία ΠΔ'* (2007): 785-796.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορία και Προοπτικές)», *Χριστόδουλος: Αφιερωματικός Τόμος*, Αθήνα: Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος 2010: 509-519.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ. Δ., πρωτ., «Θεολογική Παιδεία και Εκκλησιαστική Αγωγή», *Η Προσωπικότητα και η Θεολογία του Μεγάλου Φωτίου: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες επί τη Ιερά Μνήμη του κατά τα Έτη 1970-2010*, Αθήνα: Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος 2011: 431-448.
- ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Ε., «Η Παγκόσμιος Χριστιανική Φοιτητική Ομοσπονδία (The World Student Christian Federation) και οι Πρόσφατοι Κοινωνικοπολιτικά Τάσεις και Κατευθύνσεις εν αυτή», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΓ'* (1976): 531-580.
- ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Ε., *Τα «Ταμπού» και τα «Κατεστημένα»*, Αθήνα 1977.
- ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Ε., «Η Ορθή εις Χριστόν Πίστις Προϋπόθεσις Αληθούς Σπουδής της Ορθοδόξου Δογματικοθητικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΣΤ'* (2001): 171-182.
- ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Ε., «Διατί Επέτρεπεν ο Θεός την Λήψιν Αποφάσεως υπό του Συμβουλίου της Επικρατείας περί μη Αναγραφής του Θρησκευματος εις τας Ταυτότητας», *Κωνσταντίνος Δωρ. Μουρατίδης: Πρόμαχος Ορθοδοξίας. Τιμητικόν Αφιέρωμα Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων*, Αθήνα: Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων 2003: 477-485.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ Μ., «Υπό το Φώς της Αληθείας: Ο Καθηγητής Κ. Δ. Μουρατίδης κατά την 'Επταετίαν'», *Ορθόδοξος Τύπος* 1-15/11/1974: 1, 3-4.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ Α. Μ., «Οι Σημερινές Δυσκολίες του Θεολόγου στο Έργο του Μέσα και Έξω από το Σχολείο», *Κοινωνία ΚΑ'* (1978): 165-181.
- ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ Α. Β., *Οι Πρόσφατες Εξελίξεις των Νομοθετικών και Διοικητικών Ρυθμίσεων για την Ανώτατη Παιδεία στην Ελλάδα*, (Διατριβή), Αθήνα 1990.
- ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ Β. Κ., *Τα περί Θρησκευτικής Αγωγής και Εκκλησιαστικής Εκπαιδεύσεως Καθεστώς εν Ελλάδι επί Όθωνος (1831-1862)*, Διατριβή, Αθήνα 2007.
- ΜΟΡΕΛΕΛΗ Μ., «Ο Εμπλουτισμός των Πανεπιστημιακών Βιβλιοθηκών», *Διαβάζω* τεύχος 34 (1980): 26-28.
- ΜΟΣΧΟΥ Δ., «Η Νεοδιαφωτιστική Κριτική Απέναντι σε Κοινωνικές Αναφορές της Ορθόδοξης Σκέψης», *Σύναξη* 73 (2000): 24-39.
- ΜΟΣΧΟΥ Δ., «Ιστορίες Καθημερινής Τρέλλας. Αποτίμηση Χριστιανομαρξιστικού Διαλόγου», *Σημάδια* 1 (15) περίοδος Β' (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1988): 17-21.
- ΜΟΣΧΟΥ Δ. Ν., «Εκ Δευτέρου Πλείν», *Σύναξη* 66 (1998): 69-72.
- ΜΟΣΧΟΥ Δ., «Ανώτερη Εκκλησιαστική Εκπαίδευση: Κίνδυνοι και Δυνατότητες», *Χριστιανική* 29.9.2005: 8.
- ΜΟΥΖΕΛΗ Ν., «*Habitus*: Η Συμβολή του Bourdieu στην Κοινωνιολογία της Δράσης», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ.

- Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 54-62.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., *Υπό το Φώς της Αληθείας*. Αντιπεπραγμένα κατά την «Επταετίαν», Αθήναι: Εκδόσεις «Ορθοδόξου Τύπου» 1974.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., «Επί των Επάλξεων», *Κοινωνία* ΙΗ' (1975): 241-255.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., «Εκκλησις δια την Αποκατάστασιν της Ενότητος της Εκκλησίας», *Κοινωνία* ΛΓ' (1990): 433-437.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., «Αι Διπλωματικά Σχέσεις με το Βατικανόν», *Κοινωνία* ΚΒ' (1979): 3-39.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., «Ίδρυσις, Πεπραγμένα και Προοπτικά της Π.Ε.Θ. (1950-1980)», *Κοινωνία* ΚΓ' (1980): 5-73.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., *Το Ασυμβίβαστο Εκκλησιαστικής και Κοσμικής Εξουσίας (Εγκύκλιος-Επιστολή)*, Αθήναι 1983.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., «Εκκλησία και Πολιτεία στην Ελληνορθόδοξη Παράδοση», *Κοινωνία* Λ' (1987): 241-254.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., «Εκθεση Πεπραγμένων του Δ.Σ. της Π.Ε.Θ. (1985-1986)», *Κοινωνία* ΚΘ' (1986): 353-366.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., «Θεολόγοι...Νέου Τύπου!», *Κοινωνία* ΚΑ' (1978): 1-9.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., *Υπόμνημα Περιέχον τας Σπουδάς, την Δράσιν και Ευρείαν Ανάλυσιν των Επιστημονικών αυτού Πραγματειών, Υποβληθέν τη Θεολογική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, εν Αθήναις 1965.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ., «Αμίλκας Σπυρ. Αλιβιζάτος», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΙΣΤ' (1968): 7-52.
- ΜΠΑΚΟΥ Η. Δ., «Το Ποιμαντικό (-Κοινωνικό) Έργο της Εκκλησίας και η Αξιοποίηση των Νέων Πτυχιούχων Θεολογίας: Η Συμβολή του Εθελοντισμού», *Κοινωνία* ΝΒ' (2009): 139-150.
- ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ. Σ., *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορική Επισκόπησις 1837-1930)*, εν Αθήναις 1931.
- ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ. Σ., «Συνοπτική Ιστορία των Πανεπιστημιακών Σχολών. Α'. - Θεολογική Σχολή», *Νέα Εστία* ΚΒ' (1937): 1767-1772.
- ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ. Σ., «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορική Επισκόπησις 1837-1930)», *Εναίσιμα επί τη Τριακοστή Πέμπτῃ Επετηρίδι της Επιστημονικής Δράσεως του Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος*, επιμέλεια Γρηγόριος Χ. Παπαμιχαήλ, Αθήναι 1931: 142-186.
- ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ. Σ., «Λογοδοσία του κατά το Εκκλησιαστικόν Έτος 1929-1930 Διατελέσαντος Κοσμήτορος της Θεολογικής Σχολής κ. Δ. Σ. Μπαλάνου Περί των επί της Κοσμητείας Αυτού Πεπραγμένων», *Ανάπλασις* ΜΓ' (1930): 307-310.
- ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ. Σ., «Θεολογική Σχολή, Θεολογικόν Οικοτροφείον, Θεολογική Ακαδημία», *Ανάπλασις* ΜΣΤ' (1933): 298-300.
- ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ. Σ., *Επιστημονικόν Μνημόσυνον Κωνσταντίνου Δυοβουνιώτου (1872-1943)*, εν Αθήναις 1943.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ Γ., *Παιδεία, Εκπαίδευση, Γλώσσα*. Εκτιμήσεις και Προτάσεις, Αθήνα: Gutenberg 1994.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ. Π., «Η Εσχατολογία στο Μεταίχμιο Θρησκευιολογίας και Θεολογίας», *Δοκίμια Φιλοσοφίας της Θρησκείας: Μεταμοντερνισμός και Εσχατολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης 1988: 89-122.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ. Π., «Θεολογία και Ιδεολογία», *Φιλοσοφία της Θρησκείας: Μεταμοντερνισμός και Εσχατολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης 1988: 229-262.

- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ. Π., «Ο Χριστιανομαρξιστικός Διάλογος στη Δύση», *Φιλοσοφία της Θρησκείας: Μεταμοντερνισμός και Εσχατολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης 1988: 207-227.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ. Π., *Ο Λόγος ως Διάλογος*. Μια Προσωπογράφηση του Νίκου Νησιώτη, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1991.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ. Π., «Η Πολιτική Φιλοσοφία του Σολζενίτσιν: Αφορμή για μια Πολιτική Θεολογία της Ορθοδοξίας Σήμερα», *Καθ' Οδόν* 1 (1992): 107-116.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ., *Το Μέλλον του Παρελθόντος: Κριτική Εισαγωγή στη Θεολογία της Ορθοδοξίας*, Αθήνα: Αρμός 1993.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ., «Η Νέα Θεολογική Προοπτική στο Γύρισμα του Αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΣΤ'* (2001): 547-554.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ. Π., *Κοινωνιολογία της Θρησκείας: Φάκελος Μαθήματος*, Αθήνα 2005.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ. Π., «Μιχαήλ Μακράκης (1923): Βίος-Σκέψη-Έργο», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΕ'* (2000): 31-59.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μ. Π., «Νικόλαος Α. Νησιώτης (1924-1986)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΑ'* (1996): 9-30.
- ΜΠΕΛΕΖΟΥ Κ. Ι., «ΟΙ Διδάκτορες της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Από την Έναρξη του Θεσμού έως Σήμερα: 1911-2000)», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΕ'* (2000): 565-632.
- ΜΠΕΛΕΖΟΥ Κ. Ι., «Χρονικά της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το Έτος 2000», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΕ'* (2000): 795-814.
- ΜΠΕΛΕΖΟΥ Κ. Ι., «Γεώργιος Αντ. Γαλίτης (8.11.1925-): Βίος, Δράση, Συγγραφικό Έργο», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΣΤ'* (2001): 7-77.
- ΜΠΕΛΕΖΟΥ Κ. Ι., «Ιωάννης Θ. Παναγόπουλος: Βίος-Δράση-Συγγραφικό Έργο», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΓ'* (1998): 25-63.
- ΜΠΙΤΣΑΚΗ Ε., «Εκκλησιαστικές Σχολές: Ένα Βήμα προς τον Μεταμοντέρνο Σκοταδισμό», *Ουτοπία* τεύχος 66 (2005): 13-14.
- ΜΠΟΓΔΗ Χ., αρχidiaκ., «Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση», *Ανάπλασις ΜΒ'* (1929): 299-300.
- ΜΠΟΝΗ Κ. Γ., «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ο Παλαμάς ΚΗ'* (1946): 20-28.
- ΜΠΟΝΗ Κ. Γ., «Αι Πατρολογικά Σπουδαί εν Ελλάδι κατά την Τελευταίαν Δεκαετίαν (1945-1955) και αι Τάσεις της Ορθοδόξου Ελληνικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 10 (1954-55): 99-111.
- ΜΠΟΝΗ Κ. Γ., «Αυτοκριτική Θεολόγου και Περί Θεολογίας», *Εκκλησία ΝΔ'* (1977): 113-114, 185-186, 201-203, 397-399 και *Εκκλησία ΝΕ'* (1978): 57-58, 105-106.
- ΜΠΟΝΗ Κ. Γ., «Προοδευτική και Συντηρητική Θεολογία», *Εκκλησία ΝΕ'* (1978): 365-366.
- ΜΠΟΝΗ Κ. Γ., «Οι Θεολόγοι ως Ενεργά Μέλη της Εκκλησίας», *Εκκλησία ΝΣΤ'* (1979): 73-74, 97-98.
- ΜΠΟΝΗ Κ. Γ., «Θεολογία και Θεολόγοι», *Εκκλησία ΝΣΤ'* (1979): 353-354, *ΝΖ'* (1980): 161-163, 185-186, 209-210.
- ΜΠΟΝΗ Κ. Γ., «Δημήτριος Σ. Μπαλάνος», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΙΓ'* (1957): 7-49.

- ΜΠΙΟΝΗ Κ. Γ., *Υπόμνημα προς την Θεολογικήν Σχολήν του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήναι 1939.
- ΜΠΙΟΤΩΝΑΚΗ-ΠΙΝΕΥΜΑΤΙΚΑΚΙ Χ., (Θεολόγου), «Μία Άποψις (Επιστολή)», *Ανάπλασις ΜΣΤ'* (1933): 167.
- ΜΠΟΥΖΑΚΗ Σ., «Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στη Δεκαετία του '80. Μια Αναλυτική-Ερμηνευτική Προσέγγιση των Νέων Προσπαθειών και των Νέων Αδιεξόδων», *Παγκόσμια Κρίση στην Εκπαίδευση: Μύθος ή Πραγματικότητα;*, (επιμέλεια Ι. Ε. Πυργιωτάκης-Ι. Ν. Κανάκης), Αθήνα: Γρηγόρης 1992: 240-265.
- ΜΠΟΥΖΑΚΗ Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*. Εξαρτημένη Ανάπτυξη, Αθήνα: Gutenberg 1987².
- ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ Π., *Μικρόκοσμοι: Τρεις Μελέτες Πεδίου*, μετ. Μάνος Γ. Δημητρακόπουλος-Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1992.
- ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ Π., *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1994.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., *Ο Ιησούς Χριστός ήτο Σοσιαλιστής;*, εν Αθήναις: «Φοίνιξ» 1925.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π., (Εντολή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών), «Υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών περί της Μορφώσεως του Κλήρου», *Ανάπλασις ΜΖ'* (1934): 306-307.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Η εν Ελλάδι Θρησκευτική Κίνησις από 1900-1950», *Ο Ποιμήν ΙΣΤ'* (1951): 3-7, 40-51.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Εκκλησία και Παιδεία εν Ελλάδι», *Εκκλησία ΛΘ'* (1962): 432-434, 462-464.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π., «Συνεργασία των Θεολόγων Καθηγητών μετά της Ποιμαινούσης Εκκλησίας (Εισήγησις γενομένη ενώπιον του Α' Θεολογικού συνεδρίου τη 3^η Ιανουαρίου 1931)», *Ανάπλασις ΜΔ'* (1931): 38-40.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Γυναίκες Θεολογούσαι», *Εκκλησία Γ'* (1925): 305-306.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Η Θέσις της Θεολογίας μεταξύ των Επιστημών», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 50 (1967): 164-175.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Η εν Ελλάδι Θρησκευτική Κίνησις από 1900-1950», *Ο Ποιμήν ΙΣΤ'* (1951): 3-7, 40-51.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Αυθεντία και Ελευθερία εν τη Ορθοδόξω Θεολογία», *Εκκλησία Θ'* (1931): 217-219, 231-233, 248-250, 300-301, 322-323.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., *Ατομισμός και Κοινωνισμός παρά τη Νεολαία*, εν Αθήναις: «Φοίνιξ» 1934.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Η Κοινωνιολογική Θεωρία του Max Weber και η Ορθόδοξος Ανατολή», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΚΓ'* (1953): 358-370.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Η Εκκλησία και τα Κοινωνικά Προβλήματα», *Εκκλησία ΛΔ'* (1957): 83-86.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., *Ο Χριστιανικός Κοινωνισμός και η Παγκόσμιος Χριστ. Κίνησις*, εν Αθήναις 1933.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Ο Κάρολος Μάρξ (1818-1883)», *Ανάπλασις* 46 (1933): 123-125.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., *Χριστιανισμός και Εργασία*, εν Αθήναις 1959.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., *Χρίστος Ανδρούτσος (1869-1935)*, εν Μυτιλήνη 1939.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., *Μαθήματα Χριστιανικής Κοινωνιολογίας*, (Εστενογραφημένοι Διαλέξεις Γενόμεναι προς Αξιωματικούς), Αθήναι: Γενικόν Επιτελείον Στρατού-Διεύθυνσις Τύπου 1951.

- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., «Η Έννοια του Κοινωνικού Χριστιανισμού», Το Κοινωνικόν Πρόβλημα και ο Χριστιανισμός: Εισηγήσεις και Πορίσματα του Χριστιανικού Κοινωνικού Κύκλου, Αθήνα 1951: 18-20.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ι., *Υπόμνημα περί των Σπουδών, των Επιστημονικών Εργασιών και της καθ' όλον Δράσεως αυτού*, Αθήνα 1955.
- ΜΥΓΔΑΛΗ Κ. Α., *Η Οικουμενικότητα της Ορθοδοξίας: Προβλήματα και Προοπτικές στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, (Διατριβή), Θεσσαλονίκη 2004.
- ΜΥΛΩΝΑ Θ., *Κοινωνική Αναπαραγωγή στο Σχολείο: Θεωρία και Εμπειρία*, Αθήνα: Αρμός χ.χ.
- ΜΥΛΩΝΑ Θ., «Εισαγωγικές Επισημάνσεις πάνω στη Θεωρία του Pierre Bourdieu», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 76-95.
- ΜΥΛΩΝΑ Θ., *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης (Συμβολές)*, Αθήνα: Gutenberg 1998.
- ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΟΥ Ε. Γ., πρεσβ., *Ενώπιον της Τραγωδίας της Νεότητος*, εν Αθήναις 1932.
- ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΟΥ Ε. Γ., «Απαισιοδοξία Αδικαιολόγητος», *Ανάπλασις* ΜΖ' (1934): 273-275.
- ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΟΥ Ε. Γ., πρωτ., «Η Θεολογική Επιστήμη και η Θεολογική μας Σχολή», *Ο Ποιμὴν* 4 (1936): 123-128.
- ΜΩΡΑΪΤΟΥ Δ. Ν., «Θεολογική Σχολή Αθηνών», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, Αθήναι: Αθ. Μαρτίνοσ 1965: στ. 267-269.
- ΝΑΝΑΚΗ Α., Μητρ. Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Εκκλησία Εθναρχούσα και Εθνική*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 2002: 150.
- ΝΑΝΑΚΗ Α., Μητρ. Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, «Οι Προκαθήμενοι των Πρεσβυγενών Πατριαρχείων το 1912 Αναγορεύονται Επίτιμοι Διδάκτορες της Θεολογικής Σχολής Αθηνών», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Τμήμα Θεολογίας, νέα σειρά, 13 (2003): 233-246.
- ΝΕΑΜΟΝΙΤΑΚΗ Χ. Ι., *Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος*. Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος (1868-1938), Αθήναι 1969.
- ΝΗΣΙΩΤΟΥ Ν. Α., «Η Υπηρεσία της Ορθοδόξου Θεολογίας εις τας Διορθοδόξους Εκκλησιαστικές Σχέσεις Σήμερον», *Εκκλησία ΜΗ'* (1971): 591-596.
- ΝΗΣΙΩΤΟΥ Ν., «Η Θρησκευτική Παιδεία εν Όψει των Νεωτέρων Κοινωνικών Εξελίξεων», *Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου: 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία'*, Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982, (επιμ. Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήνα: Πανελλήνιος Ένωσης Θεολόγων 1984: 323-359.
- ΝΗΣΙΩΤΗ Ν. Α., «Κοινωνιολογική Θεώρηση της Θρησκείας», *Κοινωνία ΚΖ'* (1984): 41-78.
- ΝΗΣΙΩΤΗ Ν. Α., «Η Ιστορία μας: Περιορισμός ή Δημιουργική Δύναμη;» (μτφρ. Α. Α. Στυλιανίδης), *Εκκλησιαστικός Κήρυκας Ε'* (1993): 151-171.
- ΝΗΣΙΩΤΟΥ Ν., «Η Απολογία της Ελπίδος», *Θεολογία ΜΣΤ'* (1975): 41-61, 273-291, 482-510.
- ΝΙΚΑ Σ., «Ανασύνταξι και Εξόρμησι (Επιστολή)», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 103 (1962): 15.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, Μητρ. Αττικής και Μεγαρίδος, «Η Θεολογική Αναίμια», *Ορθόδοξος Τύπος* 22.5.1998: 1.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Α. Β., «Ορθοδοξία και Μαρξισμός σε Διάλογο στη Μέση Εκπαίδευση», *Κοινωνία ΚΗ'* (1985): 517-543.

- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Α. Β., «‘Κινήματα Ειρήνης’ (Θεολογική, Ανθρωπολογική, Κοσμολογική και Κοινωνική Προσέγγιση του Προβλήματος της Ειρήνης)», *Κοινωνία ΚΗ’* (1985): 215-270.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Α. Β., *Κοινωνικοπολιτική Επανάσταση και Πολιτική Θεολογία*, Κατερίνη: Τέρτιος 1987.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Α. Β., *Εξηγήσεις και Παρεξηγήσεις στο Χώρο της Θεολογίας: Συμβολική με Στοιχεία Απολογητικής*, Αθήνα 1992.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Α. Β., *Η «Νέα Ανθρωπολογία της Θρησκείας» στη Φιλοσοφία του Ernst Bloch*, (Διατριβή), Αθήνα 1995.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Α., «Η Θέση των Θεολογικών Σχολών στην Ελληνική Κοινωνία», *Πρακτικά Β’ Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθήνας & Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Θεολογικές Σχολές & Εκκλησιαστική Εκπαίδευση»*, Αθήνα 23-24 Μαΐου 2005, Αθήνα 2005: 154-162.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Α. Β., *Προβληματισμοί Χριστιανικού Ήθους*, Αθήνα: Γρηγόρης 2006.
- ΝΟΥΤΣΟΥ Μ., «Ιδεολογία και Ρητορική στην Εισηγητική Έκθεση του Νομοσχεδίου για τα ΑΕΙ», *Ο Πολίτης* τεύχος 52 (1982): 25-28.
- ΝΟΥΤΣΟΥ Χ., «Η Έννοια του Πεδίου στο Έργο του P. Bourdieu», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα-Δελφίνι 1995: 49-53.
- ΝΤΑΒΕΑ Δ., «Τα Στοιχεία για τη Συνεργασία των Καθηγητών των Α.Ε.Ι. με τη Δικτατορία», *Ο Πολίτης* 2 (1976): 23-28.
- ΞΕΝΟΓΙΑΝΝΗ Κ. Ν., *Λεωνίδας Ιω. Φιλιππίδης (1898-1973): Μαρτυρία και Μήνυμα Αιωνιότητας*, Αθήνα 1975.
- ΞΕΞΑΚΗ Ν. Γ., «Εξουσία και Διακονία εις τον Θεολόγον Καθηγητήν», *Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης ΣΤ’* (2006): 423-437.
- ΞΥΛΟΥΡΓΙΔΗ Α., *Εκκλησία και Εξουσία, Διπλωματική Εργασία*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ-Τμήμα Νομικής 2009-2010.
- ΞΥΛΟΥΡΗ Μ., *Κράτος και Εκκλησία: Διακρίσεις και Διαφοροποιήσεις Πολιτών και Πιστών*, (Διπλωματική Εργασία), Αθήνα 2000.
- ΞΥΡΟΥΡΗ Ι. Ν., «Η Ύπαιθρος χωρίς Ιερείς», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 50 (1967): 253-273.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Η. Β., «Αι Θεολογικά Σχολαί εις την Διακονίαν της Εκκλησίας», *Εκκλησία ΝΗ’* (1981): 112-117.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Η. Β., «Θεολογική Αυτοκριτική Αφετηρία», *Κοινωνία ΚΕ’* (1982): 55-57.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Η. Β., «Προοπτικές της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εκκλησία ΞΗ’* (1991): 356-359.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Η. Β., *Υπόμνημα προς την Θεολογικήν Σχολήν του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου των Αθηνών περί των Σπουδών, της Δράσεως και των Επιστημονικών αυτού Συγγραφών*, εν Αθήναις 1969.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Ε. Σ., αρχιμ., «Θεολογία χωρίς Εκκλησία;», *Ορθόδοξες Θέσεις, Σύγχρονες Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ίνδικτος 2006: 269-272.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Χ. Κ., «Προκλήσεις και Προοπτικές για τη Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης», *Ο Κόσμος της Ορθοδοξίας στο Παρελθόν και στο Παρόν (Θεσμοί, Γεγονότα, Πρόσωπα, Πολιτισμός και Γράμματα στα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία, στα Νεώτερα Πατριαρχεία και στις Αυτοκέφαλες Εκκλησίες)*, εποπτεία-επιμέλεια Αθανάσιος Αν. Αγγελόπουλος-Βασίλειος Διον. Κουκουσάς, Θεσσαλονίκη: Παναγιώτης Σ. Πουρναράς 2006: 837-841.

- ΟΡΦΑΝΟΥ Μ. Α., «Βασίλειος Λεωνίδου Δεντάκης: Βίος-Δράσις-Έργον», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΗ' (1989): θ'-ρα'.
- ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗ Σ. Κ., *Η Εκπόνηση Διδακτορικής Διατριβής και η Ακαδημαϊκή Ελευθερία*, Αθήνα/Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 2000.
- ΠΑΙΔΑΡΟΥ Γ. Κ., «Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και Πάσης Αλβανίας: Η Προσωπικότητα και το Έργο του», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΖ' (2002): 7-74.
- ΠΑΚΑ Α., *Το Ζήτημα της Θρησκευτικής Ελευθερίας στην Ελλάδα: Κοινωνιολογική και Θεολογική Θεώρηση*, Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ-Τμήμα Θεολογίας 2006.
- ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ Ε., «Παραμένει Σοβαρόν το Πρόβλημα των Θεολογικών Σχολών της Χώρας», *Ορθόδοξος Τύπος* 4.3.1983: 4.
- ΠΑΛΗΟΥ Ζ. Κ. - ΚΥΡΙΑΖΗ Ο. Α., «Οι Έλληνες Πανεπιστημιακοί», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 2-3 (1999): 197-233.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι. Α., «Θεολογικές Μεταπτυχιακές Σπουδές στην Ελλάδα», *Εφημέριος* ΜΓ' (1994): 394-395.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ν., «Παρουσίαση», στο βιβλίο του Π. ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ, *Μικρόκοσμοι: Τρεις Μελέτες Πεδίου*, μετ. Μάνος Γ. Δημητρακόπουλος-Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι 1992: 7-76.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ν., «Pierre Bourdieu: Ο Στοχαστής της 'Πρωτόγονης Σκέψης' των Στοχαστών της 'Πρωτόγονης Σκέψης'», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσας-Δελφίνι 1995: 23-48.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ν., «Εισαγωγή», στο βιβλίο των Ρ. BOURDIEU και J.-C. PASSERON, *Οι Κληρονόμοι: Οι Φοιτητές και η Κουλτούρα*, μτφρ. Νίκος Παπαγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσας 1996²: 17-43.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ν., «Πρόλογος», στο βιβλίο του ΣΕΤΤΕ (Ρ. Bourdieu, C. Charle, B. Lacroix κ.α.), *Επείγουσες Διαγνώσεις και Θεραπείες για ένα Πανεπιστήμιο σε Κατάσταση Κινδύνου*, μετ. Καίτη Διαμαντάκου, Αθήνα: Πατάκης 1999: 7-16.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ν., «Προλογικό Σημείωμα», στο βιβλίο του Pierre Bourdieu, *Οι Κανόνες της Τέχνης: Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μετ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης 2006: 11-21.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Δημοκρατία και Ελληνική Ορθοδοξία*. Δοκιμή Διαλόγου με το Ορθόδοξο Φρόνημα, Αθήνα: Σ. Δ. Βασιλόπουλος 1982.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Ο Σύγχρονος Άνθρωπος και το Ερώτημα του Θεού*. Η Πρόκληση της Ορθόδοξης Εμπειρίας, Μέγαρο: Έκδοσις Ιεράς Μητροπόλεως Μεγάρων και Σαλαμίνος 1980.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Ι., «Βασιλεία του Θεού ή Κοινωνικός Μεσσιανισμός;», *Κοινωνία* ΚΘ' (1986): 189-200.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Ι., «Η Δημοκρατία και το Ορθόδοξο Φρόνημα», *Κοινωνία* ΚΕ' (1982): 156-160.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Ι., «Η Πολιτική Μαρτυρία του Ευαγγελίου», (επιμ. Ελένη Κοζίνη-Παναγοπούλου), *Κοινωνία* ΜΔ' (2001): 345-358.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Ι., «Το Πολιτικό Φρόνημα της Εκκλησίας», *Η Ορθοδοξία ως Πολιτική Διακονία*, Λευκωσία: Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου 1984: 41-58.
- ΠΑΝΩΤΗ Α., «Νέα Περίοδος Συνεργασίας Εκκλησίας-Θεολ. Σχολών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 16.2.1981: 1 και 7.

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Γ., «Λόγος προς τα Μέλη των Συγκλήτων των Ανωτάτων Πνευματικών Ιδρυμάτων», *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες κατά το Έτος 1967-1968*, τόμος Β' (1968): 159-167.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Γ., Προέδρου της Κυβερνήσεως, *Το Πιστεύω μας*, τόμος Β', Αθήναι: Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου 1968.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ. Ν., πρεσβ.-Σ. Δ. ΓΡΙΜΑΝΗ, «Π. Β. Πάσχος», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΘ'* (2004): 87-110.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Μ., «Βιογραφία του Αειμνήστου Ομοτίμου Καθηγητού και τέως Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου Αθηνών Αθανασίου Π. Χαστούπη», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΔ'* (1999): 9-32.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Σ. Γ., *Υπόμνημα περί των Σπουδών, της Δράσεως και των Δημοσιευμάτων*, Αθήναι 1975.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Χ. Α., «Αι Θεολογικά και Ιερατικά Σχολαί των Πρώτων Αιώνων», *Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919*, (Πανηγυρικός Τόμος), εν Αθήναις 1920: 55-70.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Χ. Α., *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τόμος Α', εν Αθήναις 1920.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Αρχ. Αθηνών, «Η Πρώτη Εκατονταετηρίς της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 66-71 (1930-1936): 7-24.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Μητρ. Αθηνών, *Αναγραφή Συγγραφών και Δημοσιευμάτων (1890-1923)*, εν Αθήναις: «Φοίνιξ» 1923.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Αρχ. Αθηνών, «Υπόμνημα της Ι. Συνόδου περί Απαλλοτριώσεως της Μοναστηριακής Περιουσίας», *Ανάπλασις ΛΖ'* (1924): 277-279.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ., «Η Νομοθεσία της Δικτατορίας για τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα», *Ο Πολίτης* 2 (1976): 19-23.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ Μ., *Φοιτητικό Κίνημα και Δικτατορία*, Αθήνα 1975.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ Μ., *Ανώτατη Παιδεία - Φοιτητικό Κίνημα*, Αθήνα: Υδροχόος 1973.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α. Ν., «Σπουδάζοντας Θεολογία: Μια Απόπειρα Προσέγγισης του Προβλήματος», *Εφημέριος ΜΕ'* (1996): 210-211, 240-243.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α. Ν., «'Μαθητεύσατε'», *Αγάπη και Μαρτυρία: Αναζητήσεις Λόγου και Ήθους στο Έργο του Ηλία Βουλγαράκη*, επιμ. Ε. Βουλγαράκη-Πισίνα, Αθήνα: Ακρίτας 2001: 19-32.
- ΠΑΠΑΘΕΜΕΛΗ Σ., «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας: Μια Εμπειρική Προσέγγιση», *Σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας: Εισηγήσεις Θεολογικού Συνδέσμου*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θεολογικού Συνδέσμου 1988: 51-57.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Δ.-ΠΑΡΑΣΧΟΥ Μ., «Οι Θεολογικές Σχολές και το Χάλι της Ιστορίας τους. Μια Κάποια Πρώτη Προσέγγιση», *Σημάδια* 9 (Φεβρουάριος 1984): 34-37.
- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θ. Γ., *Πολιτιστική Κληρονομιά και Νεοελληνική Εκπαιδευτική Τακτική: Προβλήματα Μεταδόσεως της Παραδόσεως εις τα Σχολεία Μέσης Γενικής Εκπαιδεύσεως*, Αθήναι 1981.
- ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ Σ. Α., «Δημήτριος Λ. Σταθόπουλος», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μ'* (2005): 23-39.
- ΠΑΠΑΜΑΤΘΑΙΟΥ Μ., «Οι Κουμπάροι Μπήκαν και στα Πανεπιστήμια», «Ιατρική Αθηνών: Γιοί, Γαμπροί και Ανηψιοί» και «Η Κλίκα εν Δράσει», *Βήμα της Κυριακής* 28-29/10/2006: Α36-68-Α37-69.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ. Χ., *Επιστημονικά Έργασια*, Αλεξάνδρεια 1918.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Ο Άριστος», *Ανάπλασις ΛΣΤ'* (1923): 75-76.

- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Η Θεολογική Σχολή κατά το 1924-1925», *Εκκλησία* Γ' (1925): 364-365.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Το Πανεπιστήμιον Αθηνών και τα Βαλκάνια», *Νέα Εστία* 22 (1937): 1791-1795.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Η Θεολογική Σχολή του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* Θ' (1919): 37-40.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., *Ο Ιησούς Χριστός ως Ιστορικόν Πρόσωπον*, Αθήνησιν 1921.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., *Χριστιανισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήναι 1921³.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου και ο Μητροπολίτης Αθηνών», *Θεολογία* 1 (1923): 113-127.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Το Πρόβλημα και η Λύσις», *Ο Ποιμήν* 3 (1935): 321-328.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., *Σοσιαλιστικών Ειδώλων Κατάλυσις*, εν Αλεξανδρεία 1912.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Καινά Δαιμόνια (Περί Σοσιαλισμού)», *Πάνταινος* 2 (1909/10): 876-883, 892-897, 916-918, 921-929, 937-945, 956-960.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Κομμουνιστικά Κρούσματα», *Εκκλησία* Γ' (1925): 42.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Κομμουνισμός», *Εκκλησία* Α' (1923): 133-134.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Πώς Λύεται το Κοινωνικόν Πρόβλημα», *Εκκλησία* Α' (1924): 387-388.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γ., «Κομμουνισμός και Χριστιανισμός: Διατί ο Κομμουνισμός Πολεμεί τον Χριστιανισμόν», *Εκκλησία* ΚΖ' (1950): 317-322.
- ΠΑΠΑΠΑΝΟΥ Κ., *Χρονικό-Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα: Έκδοση Αμερικανικού Κολλεγίου Αθηνών (Pierce College) 1970.
- ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ Α., «Θρησκεία και Πολιτική Παιδεία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 3 (1982): 65-92.
- ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ Α., «Ιδεολογία-Κουλτούρα», *Κοινωνιολογία Γ' Λυκείου*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων 1983: 109-140.
- ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ Α., «Κοινωνία και Νόημα», *Λεβιάθαν*, τεύχος 4 (1989): 127-137.
- ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ Α., «Πολιτική και Θρησκεία στην Ελλάδα: Είναι ο Θεός Δεξιά;», *Τετράδια* τεύχος 27 (1991): 63-76.
- ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ Α., «Η Ταυτότητα των Ελλήνων. Τρόποι Αυτοπροσδιορισμού και η Επίδραση της Ελληνικής Ορθοδοξίας», *«Εμείς» και οι «Άλλοι»*. Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα, (επιμέλεια Χ. Κωνσταντόπουλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου), Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος 1999: 135-151.
- ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ Α., *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση: Τα Γενικά, Μετατρεπτικά και Ερωτικά Ενδιάμεσα και η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2001.
- ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ Α., «Φόνος και Θυσία-Θεός και Εξουσία (Ο Φόνος και η Θυσία ως Θεμέλια και ως Τελικά Όρια των Σχέσεων Ιδιοποίησης 'Θεός' και 'Εξουσία')», *Επιστημονικό Συμπόσιο με θέμα: Σύγχρονοι Μηχανισμοί Βίας και Καταπίεσης, 15-18 Μαρτίου 2005*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας 2006: 303-326.
- ΠΑΠΑΡΙΖΟΥ Α., «Θρησκεία και Πολιτική: Εκκλησία και Κράτος στην Σύγχρονη Ελλάδα», *Πολιτική και Θρησκείες*, επιμ. Κωνσταντίνος Β. Ζορμπάς, Αθήνα: Παπαζήσης 2007: 101-160.
- ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΟΥ Ε. Α., αρχιμ., «Πώς Εύρον την Θεολογικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Κιβωτός* Γ' (1954): 62-63.
- ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ Ξ. Σ., «Νικόλαος Ευθυμίου Μητσόπουλος: Βίος, Δράσις, Προσωπικότης και Συγγραφικόν Έργον», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΗ' (2003): 75-104.

- ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ Ν., «Αναβρασμός στις Θεολογικές Σχολές», *Η Καθημερινή* 23/9/2005: 3.
- ΠΑΡΑΣΧΟΥ Κ., «Η Σημερινή Κατάσταση του Ελληνικού Κλήρου», *Χριστιανικόν Ημερολόγιον* Ε' (1929): 249-254.
- ΠΑΣΧΟΥ Π. Β., «Στη Διακονία της Θεολογίας και της Εκκλησίας: Μικρή Αναφορά στο Βίο και το Έργο του Καθηγητού Ε. Δ. Θεοδώρου», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΒ' (1997): 7-50.
- ΠΑΤΕΡΕΚΑ Χ., *Βασικές Έννοιες των Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron σε Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 1986.
- ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ. Π., *Η Βασιλεία του Θεού εν τη Συγχρόνω Δυτική Θεολογία: Σύντομος Ιστορική Επισκόπησης*, Αθήναι: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 1989.
- ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ. Π., «Η Είσοδος του Ιησού στα Ιεροσόλυμα και το Μεσσιανικό Πρόβλημα», *Εκκλησία και Κόσμος: Θέματα Πνευματικού και Κοινωνικού Προβληματισμού*, Αθήνα: Ιερά Μητρόπολις Θηβών και Λεβαδείας 1983: 37-48.
- ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ. - ΤΖΙΡΑΚΗ Ν., «Γεώργιος Στεφ. Γρατσέας (1920-1997)», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών* 18 (1999): 7-26.
- ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ. - ΤΖΙΡΑΚΗ Ν., «Γεώργιος Στεφ. Γρατσέας (1920-1997): Βίος-Σπουδές-Έργο και δράση», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΓ' (1998): 7-23.
- ΠΕΠΟΝΗ Γ., «Γνώση, Διαίρεση Εργασίας και Οργανωτική Παιδεία στο Εργοστάσιο», *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ., Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήναι: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου 1993: 25-38.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., «Σταθμοί στην Εξέλιξη της Σχολικής Θρησκευτικής Αγωγής και Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Θεολογία* 58 (1987): 572-582.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., «Ιστορικές Πτυχές της Ελληνικής Πανεπιστημιακής Θεολογικής Παιδείας», *Θεολογία* ΞΓ' (1992): 735-791.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., «»Θεολογική Μόρφωση και Σπουδές στην Ελληνική Τριτοβάθμια Εκπαίδευση», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΘ' (2004): 311-327.
- ΠΕΡΣΙΔΗ Σ., *Το Πανεπιστήμιο του Μέλλοντος*, Αθήνα: ΕΣΠΙ Εκδοτική 1998.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Π. Γ., *Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Α' ο Παπαδόπουλος (1923-1938) και οι Προσπάθειες αυτού προς Αναδιοργάνωση της Εκκλησίας της Ελλάδος*, (Διπλωματική Εργασία), Αθήνα 2003.
- ΠΕΤΡΟΥ Ι. Σ., «Αλλαγή Παραδείγματος στην Ορθόδοξη Θεολογία», *Καθ' Οδόν* 13 (1997): 13-22.
- ΠΕΤΣΑΛΗ Θ., «Πανεπιστημιακοί Δεσμοί», *Νέα Εστία* 22 (1937): 1851-1852.
- ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ Π., *Παιδεία και Πολιτική στη Ελλάδα: Κριτική Ανάλυση και Αξιολόγηση των Ιδεολογικών και Γνωστικών Λειτουργιών του Σχολικού Συστήματος 1950-1975*, Αθήνα: Καστανιώτης 1980.
- ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ Γ. Θ. - ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ Γ. Ν., *Εκκλησία και Ελληνισμός από το 1821 έως Σήμερα: Ιστορική Επισκόπηση*, Αθήνα: Προσκήνιο-Άγγελος Σιδεράτος 2005.
- ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ Ε., «Ορθοδοξία, Εθνικισμός και Πολιτική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Ελλάδα: Καινούριες Προσεγγίσεις ή Εσωτερικοποίηση Δεδομένων Παραδειγμάτων;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 5 (1995): 101-132.
- ΠΡΟΧΟΡΟΥ Σ., «Το Πρόβλημα της Αξιοποίησης των Λαϊκών Θεολόγων», *Ανάπλασις*, αρ. φύλλου 94 (1961): 12.
- ΡΑΜΦΟΥ Σ., *Παιδεία Ελληνική*, Αθήνα: Κέδρος 1982.
- ΡΕΡΑΚΗ Η. Μ., *Θεολογία και Θεολογικές Σπουδές: Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 2008.

ΡΗΓΟΥ Α., *Πανεπιστήμιο, Ιδεολογικός Ρόλος και Λόγος: Από το Μεσαίωνα στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Παπαζήσης 2000.

ΣΑΒΒΑΤΟΥ Χ., αρχιμ., «Το Μέλλον των Θεολογικών Σπουδών στην Ελλάδα: Διαπιστώσεις και Προοπτικές», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών-Θεσσαλονίκης, με θέμα: «Οι Θεολογικές Σχολές στην Ελλάδα»*, 1-2 Ιουνίου 2004, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2005: 143-155.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Α., *Δικτατορίες και Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα στον 20ό Αιώνα: Πολιτικές, Οικονομικές και Ιδεολογικο-Νοηματικές Σχέσεις υπό Καθεστώτα Εκτάκτου Ανάγκης*, Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Κοινωνιολογίας 2008.

ΣΑΜΑΤΑ Μ., «Παράγοντες και Συνέπειες του Πανεπιστημιακού Γραφειοκρατισμού», *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα Σήμερα. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, 1^ο Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1990, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1991: 215-227.

ΣΑΜΑΤΑ Μ., «Ο Ελληνικός Εκπαιδευτικός Γραφειοκρατισμός. Μια Κοινωνικοπολιτική Θεώρηση της Γραφειοκρατούμενης Ελληνικής Εκπαίδευσης», *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, (επιμέλεια Α. Μ. Καζαμιάς-Μ. Κασσωτάκης), Αθήνα: Σείριος 1995: 120-149.

ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΥ Δ. Π., *Θεσμικό Πλαίσιο Λειτουργίας των ΑΕΙ: Συγκέντρωση Εξουσίας-Διάχυση Κοινωνικού Ελέγχου*, (Διατριβή), Αθήνα 1994.

Σ. Γ. Α., «Η Δύναμις των Θεολόγων», *Εκκλησία Α΄* (1923): 183.

ΣΙΔΕΡΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β. Γ., «Νικόλαος Μ. Παπαδόπουλος», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΘ΄* (2004): 7-29.

ΣΙΜΩΤΑ Π. Ν., «Αι Θεολογικά Σχολαί Σήμερον», *Κοινωνία Α΄* (1987): 276-282

ΣΙΜΩΤΑ Π. Ν., «Ο Παλαιοδιαθηκολόγος Καθηγητής Παναγιώτης Ι. Μπρατσιώτης και το Έργον του επί τη Πενταετία από τον Θάνατό του (1982-1987)», *Θεολογία ΝΗ΄* (1987): 75-135.

ΣΙΜΩΤΑ Π. Ν., *Η Προσωπικότης και η Επιστημονική Προσφορά του Βιβλικού Θεολόγου Βσιλείου Στογιάννου (Σχόλια εις Εγκώμια)*, Αθήναι 1987.

ΣΙΩΤΟΥ Μ. Α., *Βασίλειος Χ. Ιωαννίδης (Εις Μνημόσυνον)*, εν Αθήναις 1964.

ΣΙΩΤΟΥ Μ. Α., *Βιογραφία (Curriculum Vitae)*, Αθήναι 1990.

ΣΙΩΤΟΥ Μ. Α., *Νικόλαος Ι. Λούβαρις: Η Προσωπικότης και το Έργον του*, εν Αθήναις 1965.

ΣΙΩΤΟΥ Μ. Α., «Βασίλειος Χ. Ιωαννίδης: Βίος, Δράσις και Δημοσιεύματα», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΙΣΤ΄* (1974): 7-28.

ΣΚΑΡΠΑΛΕΖΟΥ Α. Κ., επιμ., *Από την Ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορικά Κείμενα και Ιστορικά Στοιχεία)*, Αθήναι 1964.

ΣΚΟΡΔΑ Ε., πρωτ., «Οι Εκπαιδευτικοί Κληρικοί», *Ενορία ΛΓ΄* τεύχος 625 (1978): 247-248.

ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ. Β., «Ανδρέας Θεοδώρου: Βίος-Δράση-Συγγραφικό και Επιστημονικό Έργο», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Λ΄* (1995): 9-25.

ΣΜΕΜΑΝ Α., *Η Αποστολή της Εκκλησίας στο Σύγχρονο Κόσμο*, μτφρ. Ι. Ροηλίδης, Αθήνα: Ακρίτας 1993².

ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ Α., *Το Πανεπιστήμιο Μέσα από τις Σελίδες ενός Ημερολογίου*, Θεσσαλονίκη 1984.

ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ Α., *Εντός και Εκτός των Πανεπιστημιακών Τειχών*, Θεσσαλονίκη 1981.

- ΣΟΛΟΜΩΝ Ι., «Εκπαιδευτική Δράση και Κοινωνική Ρύθμιση των Υποκειμένων: Γνώση, Πειθαρχία και το Πεδίο του Σχολείου», *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ., Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου 1993: 113-144.
- ΣΤΑΘΑΚΙΟΥ Α. Δ., «Προβλήματα των Νέων Θεολόγων (Επιστολή)», *Σύναξη* 67 (1998): 127-129.
- ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ Ε., «Θεολόγοι Άπιστοι; (Επιστολή)», *Ενορία ΚΖ΄* (1972): 108.,
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ Β. Θ., «Η Σύσκεψις περί της Θεολογικής Εκπαιδεύσεως εν Ευρώπη, Σεπτέμβριος 1966», *Θεολογία* 37 (1966): 545-552.
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ Β., «Ορθόδοξος Θεολογική Εκπαίδευσις δια την Ζωήν και Μαρτυρίαν της Εκκλησίας. Έκθεσις περί της εν Βασιλεία (Ελβετία) και από 4-8 Ιουλίου 1978 Διασκέψεως, Πρόγραμμα Θεολογικής Εκπαιδεύσεως Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών», *Θεολογία* ΝΑ΄ (1980): 608-617.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Μ., «Ποιμαντική Θεολογική Εκπαίδευση και η Συμβολή της Ποιμαντικής Ψυχολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΔ΄ (1979-1980): 749-768.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Μ., «Το Παρόν και το Μέλλον του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας από τη Σκοπιά της Ποιμαντικής Θεολογίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΓ΄ (1998): 317-327.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Μ., «Σπουδάζοντας Θεολογία», *Εφημέριος* ΜΕ΄ (1996): 184-185.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Μ., «Θεραπευτικός Τουρισμός», *Σύγχρονοι Ποιμαντικοί Προβληματισμοί*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 1988: 55-72.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Μ. - ΚΟΥΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Σ. Χ., *Το Έργο του Θεολόγου Καθηγητή και το Μάθημα των Θρησκευτικών (Έρευνα με Ερωτηματολόγιο)*, Αθήνα: Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας 1998.
- ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΥ Ν., «Το να σε Αποκαλούν 'Θεολόγο' είναι Ευλογία και Προνόμιο. Μα ένα Προνόμιο Βαρύ», *Κοινωνία* ΜΖ΄ (2004): 276-283.
- ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΥ Ν., «Κραυγή Αγωνίας από έναν Θεολόγο-Δημόσιο Υπάλληλο», *Σύναξη* 66 (1998): 73-80.
- ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ Κ., *Η Εξέλιξη των Συνταγματικών Ρυθμίσεων για Θέματα Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1821 έως Σήμερα*, Αθήνα/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας 1993.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΟΥ Π., «Θα Προσφύγουν στο ΣτΕ οι Θεολογικές Σχολές», *Η Αυγή* 23/9/2005: 5.
- ΣΤΡΑΓΚΑ Θ. Α., *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ Πηγών Αψευδών 1817-1967*, τ. Δ΄, Αθήναι 1972.
- ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ Π. Ι., αρχιμ., «Ο Αληθής Θεολόγος», *Πάνταινος* 6 (1914): 263-266.
- ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ Π., Μητρ. Πρώην Μεσσηνίας, *Εκκλησιαστικά Απομνημονεύματα*, Αθήναι: Ορθόδοξος Χριστιανικός Σύλλογος «Μέγας Αθανάσιος» 1960.
- ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Χ., «Ο Παιδαγωγικός Ρόλος του Θεολόγου Καθηγητή στις Σύγχρονες Κοινωνικές Δομές και Εκπαιδευτικές Συνθήκες», *Η Μαρτυρία του Θεολόγου στη Σύγχρονη Εκπαίδευση: Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Θεολόγων Γ' Δ/σης Αθηνών, Δυτ. Αττικής, Βοιωτίας*, Αθήνα 28-29 Απριλίου 2004, Αθήνα 2006: 45-48.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑ Β. Β., «Το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην Πορεία του Ελληνικού Κράτους», *Επίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών Έτους 1980-1981*, τόμος 25 (1982): 221-229.

ΣΩΤΗΡΕΛΗ Γ. Χ., *Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση: Από τον Κατηχητισμό στην Πολυφωνία*, Αθήνα/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας 1993.

ΤΑΡΝΑΝΙΔΗ Ι., «Το Μέλλον της Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο: Προβληματισμοί και Προοπτικές», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών-Θεσσαλονίκης*, με θέμα: «Οι Θεολογικές Σπουδές στην Ελλάδα», Θεσσαλονίκη 1-2 Ιουνίου 2004, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2005: 119-128.

ΤΑΡΝΑΝΙΔΗ Ι. Χ., «Η Αλήθεια για τον Ρόλο και την Αποστολή των Εκκλησιαστικών Ακαδημιών», *Ελευθεροτυπία* 10.10.2005.

ΤΖΑΝΗ Μ., *Η Κυριαρχία των Κινήτρων: Η Κοινωνική Προέλευση των Μελών Δ.Ε.Π. των Ελληνικών Α.Ε.Ι.*, Αθήνα: Γρηγόρης 1993.

ΤΖΑΝΙΜΗ Α. Α., «Το Έργον της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας εν Ελλάδι», *Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, επιμ. Γ. Μαντζαρίδης, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1975: 23-51.

ΤΖΙΡΑΚΗ Ν. Ε., «Στυλιανός Γεωργίου Παπαδόπουλος», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΗ' (2003): 7-74.

ΤΙΜΑΓΕΝΟΥΣ Ι. Γ., «Ο Θεολόγος Εκπαιδευτικός εις την Υπηρεσίαν της Εκκλησίας», *Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου με Θέμα: «Εκκλησιαστικοί Πατέρες και Παιδεία»*, Αθήνα: 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 1969, επιμέλεια Σ. Πολυδώρου - Ι. Γ. Τιμαγένους, εν Αθήναις 1970: 137-148.

ΤΙΜΑΓΕΝΟΥΣ Ι. Γ., «Ο Νικόλαος Λούβαρις και οι Θεολόγοι της Μέσης Εκπαιδευσεως», *Οι Τρεις Ιεράρχαι* 82 (1991): 47-48.

ΤΙΜΑΓΕΝΟΥΣ Ι. Γ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν των Ενώσεων των Θεολόγων Καθηγητών», *Οι Τρεις Ιεράρχαι* 83 (1992): 43-48.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π. Ν., «Η Εκκλησία και το Κοινωνικόν Ζήτημα», *Ζωή ΚΓ'* (1933): 17
ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π. Ν., «Να Πλησιάσωμεν τον Εργάτην εις την Δυστυχίαν του», *Ζωή ΚΓ'* (1933): 25.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Ε., «Ανεργία επί Πτυχίω», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 31/7/2005, ένθετο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: 11.

ΤΣΑΚΩΝΑ Β. Γ., «Σάββας Αγουρίδης: Βίος-Δράσις-Έργον», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΘ' (1994): 9-56.

ΤΣΑΟΥΣΗ Δ. Γ., *Εισαγωγή στις Πανεπιστημιακές Σπουδές: Σύντομος Οδηγός του Πρωτοετή Φοιτητή*, Αθήνα: Gutenberg 1996.

ΤΣΑΡΔΑΚΗ Δ., *Πανεπιστήμιο και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Παπαζήσης 2000.

ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗ Δ. Ι., «Ορθόδοξη Θεολογία και Ακαδημαϊκή Θεολογική Εκπαίδευση Σήμερα», *Θεολογία και Κόσμος σε Διάλογο: Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Γεώργιο Ι. Μαντζαρίδη*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 2004: 521-534.

ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗ Δ. Ι., «Θεολογική Σχολή», *Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στην Αυγή του Νέου Αιώνα: Διαχρονική Πορεία Εβδομήντα Πέντε Χρόνων*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης-Δ. Αραβαντινός, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2002: 235-244.

ΤΣΙΚΡΙΤΣΗ Μ. Δ., «Ανάλυση Περιεχομένου Τίτλων Θεολογικών Δημοσιεύσεων 1910-1949», *Θεολογία* 77 (2006): 697-718.

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφρ. Ι. Πετροπούλου-Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα: Θεμέλιο 1979².

ΤΩΜΑΔΑΚΗ Ν. Β., «Λόγος εις τον Εορτασμόν της Επετείου της 21^{ης} Απριλίου», *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες κατά το Έτος 1967-1968, τόμος ΙΒ'* (1968): 223-229.

- ΦΑΡΑΝΤΟΥ Μ. Α., *Υπόμνημα περί των Σπουδών, της Επιστημονικής και Συγγραφικής Δράσεως*, Αθήνα 1973.
- ΦΑΡΑΝΤΟΥ Μ. Α., «Ιωάννης Ν. Καρμίρης: Βίος, Δράσις, Συγγραφικόν Έργον», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΓ΄* (1979): 7-49.
- ΦΑΡΑΝΤΟΥ Μ. Α., «Εκκλησία, Θεολογία, Θρησκευσιολογία», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΔ΄* (1999): 33-56.
- ΦΑΡΑΝΤΟΥ Μ. Α., *Αντί-Φωνα, Θέματα Επιστήμης και Ανθρωπισμού*, Αθήνα: Γρηγόρης 2001.
- ΦΑΡΟΥ Φ., π., «Εκκλησιαστική Ζωή και Θεολογία. Από την Αλληλοσυμπλήρωση στην Αλληλοϋπονόμευση (β΄ μέρος)», *Σύναξη* 38 (1991): 31-37.
- ΦΑΣΟΥΛΗ, Κ. Β., *Η Διαχρονική Εξέλιξη και Αξιολόγηση των Διοικητικών, Εκπαιδευτικών και Οικονομικών Θεσμών των Α.Ε.Ι. της Ελλάδας (1837-1996)*, Διατριβή, Αθήνα 1997.
- ΦΕΙΔΑ Β. Ι., «Αι Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας εν Ελλάδι», *Κοινωνία ΙΗ΄* (1975): 31-50.
- ΦΕΙΔΑ, Β., «Εκκλησία της Ελλάδος. Ιστορία», *Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας*. 2000 Χρόνια Ιστορία - Μνημεία - Τέχνη, τ. Β΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 2000: 394-409.
- ΦΕΙΔΑ Β. Ι., «Ανδρέας Ιω. Φυτράκης. Βίος-Δράσις-Έργον», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΣΤ΄* (1984): θ΄-ξε΄.
- ΦΕΙΔΑ Β., *Η Μεταρρύθμισις εις την Εκκλησιαστικήν Εκπαίδευσιν (1974-1980)*, εν Αθήναις 1988.
- ΦΕΙΔΑ Β. Ι., «Γεράσιμος Ιω. Κονιδάρης: Βίος-Έργον-Δράσις», *Αντίδωρον Πνευματικών: Τιμητικός Τόμος Γερασίμου Κονιδάρη επί τη 50ετηρίδι Επιστημονικής Δράσεως και τη 40ετηρίδι Καθηγεσίας και Εκκλησιαστικής Δράσεως*, Αθήναι 1981: κζ΄-μδ΄.
- ΦΕΙΔΑ Β. Ι., «Ανδρέας Ιω. Φυτράκης: Βίος, Δράσις, Συγγραφικόν Έργον», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΣΤ΄* (1984): θ΄-ξε΄.
- ΦΕΙΔΑ Β. Ι., «Γεράσιμος Ιω. Κονιδάρης: Βίος-Δράσις-Έργον», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΚΕ΄* (1981): θ΄-πη΄.
- ΦΙΛΑΛΗΘΟΥΣ Π., «Προβλήματα των Νέων Θεολόγων», *Ανάπλασις* 71 (1959): 22-23
- ΦΙΛΗ Α. Χ., «Το Ορθόδοξο Κήρυγμα και οι Σύγχρονοι Θεολόγοι», *Κοινωνία ΚΕ΄* (1982): 417-424.
- ΦΙΛΙΑ Β., *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική Κοινωνιολογία και Μεθοδολογία*, Αθήνα: 'Νέα Σύνορα' 1976.
- ΦΙΛΙΑ Β., «Γνώση και Ανώτατη Παιδεία: Επισημάνσεις μιας Αδιεξοδικής Πορείας στην Ελλάδα», *Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1999¹⁷: 218-234.
- ΦΙΛΙΑ Β., *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*, τ. 1, Αθήνα: Παπαζήσης 2000.
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ Α. Ι., «Η Κατάργησις της Έδρας των Θρησκευτικών εις τα Διδασκαλεία και Πρακτικά Λύκεια», *Ανάπλασις* 36 (1923): 107-109.
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ Α. Ι., «Η Παρουσίασις του 'Συνδέσμου Ελληνίδων Θεολόγων'», *Εκκλησία* 32 (1955): 147-148.
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ Α. Ι., *Προς Νεήλυδας Φοιτητάς Θεολογίας Χαιρετισμός και Παραίνεσις*, Αθήναι 1959.
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ Α. Ι., *Σπουδαί, Τίτλοι, Δράσις και Επιστημονικά Έργασια*, Αθήναι 1950.

- ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ Α. Ι., Υπόμνημα προς την Σ. Θεολογικήν Σχολήν του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, Αθήναι: «Πυρσός» 1934.
- ΦΟΥΚΩ Μ., *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η Δίψα της Γνώσης*, τόμος 1, μετ. Γκλόρυ Ροζάκης, επιμ. Γιάννης Κρητικός, Αθήνα: Ράππας 1978.
- ΦΟΥΚΩ Μ., *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, μετ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον 1987.
- ΦΟΥΚΩ Μ., *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, μετ. Λίζα Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον 1991.
- ΦΟΥΚΩ Μ., *Ο Μεγάλος Εγκλεισμός*, μετ. Σπύρος Παντελάκης, Αθήνα: Μαύρη Λίστα 1999.
- ΦΟΥΚΩ Μ., *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μετ. Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα: Κέδρος 2008.
- ΦΟΥΣΚΑ Κ. Μ., πρωτ., *Εφημέριοι - Εκπαιδευτικοί Μ.Ε. Η Θέσις και το Έργον Αυτών εις την Εκκλησίαν και την Εκπαίδευσιν*, Αθήναι 1978.
- ΦΟΥΣΚΑ Κ., πρεσβ., «Συζήτηση επί των Εισηγήσεων Ευ. Θεοδώρου και Ηλ. Οικονόμου», *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου με Θέμα 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία'*, Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982, (επιμέλεια Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήναι 1984: 153-191.
- ΦΡΑΓΚΙΑΔΑΚΗ Γ., π., *Φοιτητικές Αναζητήσεις*, Χαϊδάρη: Σαίτης 2007.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Α., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι: Άγονοι Αγώνες και Ιδεολογικά Αδιέξοδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Κέδρος 1977.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Α., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήσης 1985.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Α., «Ο Εκδημοκρατισμός της Εκπαίδευσης και η Αξιοκρατία Ενισχύουν την Αναπαραγωγή της Κοινωνικής Εξουσίας», *Pierre Bourdieu-Κοινωνιολογία της Παιδείας: 10 Ανακοινώσεις*, επιμ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη και Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα-Δελφίνι 1995: 130-139.
- ΦΡΕΜΕΝΤΙΤΗ Σ., «Σχολές για ένα Διαβατήριο στην...Ανεργία», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 1/6/2003: 27.
- ΦΥΡΙΠΠΗ Ε. - ΜΠΑΜΠΟΥΝΗ Χ. Ν., «Μέρες του 1973 [20 Φεβρουαρίου-20 Μαρτίου] στη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Αναγνώριση: Τιμητικό Αφιέρωμα στον Καθηγητή Θεόδωρο Γ. Εξαρχάκο*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2006: 713-741.
- ΦΥΤΡΑΚΗ Α., «Πως Ακριβώς Έχει το Ζήτημα των Θεολόγων Καθηγητών», *Ανάπλασις* 46 (1933): 209-210.
- ΦΥΤΡΑΚΗ Α. Ι., «Οι Πτυχιούχοι της Θεολογίας (Επιστολή)», *Ανάπλασις* ΜΣΤ' (1933): 152.
- ΦΥΤΡΑΚΗ Α., «Η Εκκλησία και οι Θεολόγοι», *Ανάπλασις* 46 (1933): 245.
- ΦΥΤΡΑΚΗ Α. Ι., *Γεώργιος Αγγ. Σωτηρίου*, εν Αθήναις 1963 [Ανάτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΙΔ' (1958-1960)].
- ΦΥΤΡΑΚΗ Α. Ι., «Η Χριστιανική Κοινωνική Ένωσις επί τη 40ή Επετείω από της Ιδρύσεως αυτής (1932-1972)», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΙΗ' (1972)*: 369-383.
- ΦΥΤΡΑΚΗ Α. Ι., «Ομιλία στην Τελετή των Εγκαινίων του Νέου Κτιρίου της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Κοινωνία ΙΘ' (1976)*: 174-180.
- ΧΑΝΙΩΤΑΚΗ Σ., «Σύγχυση μεταξύ 'Δημόσιου' και 'Ιδιωτικού' στην Πολιτική της Μεταπολίτευσης», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 593-602.

- ΧΑΡΙΣΗΣ Α. Ν., *Θρησκεία και Πολιτική στην Ελλάδα: Ιστορικές Καταβολές, Σύγχρονες Διαστάσεις και Προβλήματα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2001.
- ΧΑΡΙΣΙΑΔΟΥ Κ., «Αι Ποιμαντικά Σπουδαί στο Δυτικό Κόσμο Σήμερα», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (Τμήμα Ποιμαντικής), ν.σ. 1 (1990): 29-48.
- ΧΑΡΩΝΗ Β. Δ., *Η Προσωπικότης και το Έργον του Θεολόγου Εκπαιδευτικού*, Πάτραι 1969.
- ΧΑΣΤΟΥΠΗ Α. Π., «Βιογραφία του Καθηγητού Βασιλείου Μ. Βέλλα», *Πόνημα Ευγνώμων: Τιμητικός Τόμος επί τη 40ετηρίδι Συγγραφικής Δράσεως και τη 35ετηρίδι Καθηγεσίας του Βασιλείου Μ. Βέλλα*, εν Αθήναις 1969: κα΄-λστ΄.
- ΧΑΣΤΟΥΠΗ Α. Π., «Βασίλειος Μ. Βέλλας (Βιογραφία-Συγγραφική Δράσις)», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΒ΄ (1975): ια΄-μζ΄.
- ΧΑΣΤΟΥΠΗ Α. Π., «Παναγιώτης Ι. Μπρατσιώτης (Βιογραφία, Δημοσιεύματα)», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΙΗ΄ (1973): 7-84.
- ΧΑΣΤΟΥΠΗ Α., «Θεμελίωσις Κτηρίου Θεολογικής Σχολής εις Πανεπιστημιόπολιν», *Πανεπιστημιόπολις: Τελετή Θεμελιώσεως του Κτηρίου της Θεολογικής Σχολής*, Πέμπτη 19 Ιουλίου 1973, Αθήναι: Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών 1973: 5-10.
- ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ Ν. Σ., «Ο Θεσμός των Ιεροκηρύκων εν τη Εκκλησία της Ελλάδος», *Επετηρίς Φοιτητικού Θεολογικού Συνδέσμου* 1 (1957): 88-103.
- ΧΑΤΖΗΣΤΑΜΑΤΙΟΥ Σ. Ν., «Βασίλειος Γ. Τσάκωνας (1932-1995)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΘ΄ (2004): 31-86.
- ΧΙΟΝΗ Κ., *Υπόμνημα Ανορθωτικόν περί Σημείων Τινών της Εκκλησιαστικής Πράξεως*, Πειραιεύς 1918.
- ΧΟΛΕΒΑ Κ., «Το Ζήτημα της Αναγραφής του Θρησκευματος: Νεώτερες Εξελίξεις», *Εκκλησία* Π΄ (2003): 214-217.
- ΧΟΜΠΙΤΗ Μ. Α., «Ποιμαντικό Τμήμα στα Πανεπιστήμια», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 16.9.1977: 4.
- ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ Π. Ε., «Αι εις Βάρος της Ορθοδόξου Εκκλησίας 'Καινοτομίαι' του Νέου Συντάγματος», *Κοινωνία* ΙΗ΄ (1975): 51-80.
- ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ Π. Ε., «Κωνσταντίνος Δωρ. Μουρατίδης (18 Ιουνίου 1918 – 4 Μαΐου 2001)», *Κωνσταντίνος Δωρ. Μουρατίδης: Πρόμαχος Ορθοδοξίας, Τιμητικό Αφιέρωμα Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων*, Αθήναι: Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων 2003: 15-48.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Μητρ. Δημητριάδος, «Σχόλιο-Συζήτηση επί των Εισηγήσεων Ευ. Θεοδώρου και Ηλ. Οικονόμου», *Πρακτικά Ε΄ Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου με Θέμα 'Θρησκεία-Παιδεία στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία'*, Αθήνα 3-5 Σεπτεμβρίου 1982, (επιμέλεια Κ. Δ. Μουρατίδης), Αθήναι 1984: 153-191.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ (ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗ), Μητρ. Δημητριάδος, «Ακαδημαϊκή Θεολογία και Διοικούσα Εκκλησία», *Ορθόδοξος Τύπος* 15.2.1985: 1.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Αρχ. Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, «Διαγραφή του Θρησκευματος από τις Ταυτότητες: Μία νέα Μορφή Ηθικής Παρενόχλησης», *Εφημέριος* ΜΘ΄ (2000): 3-4.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, «Πρόλογος Β΄ Εκδόσεως», *Εκκλησία και Ταυτότητες: Θεολογική και Νομική Θεώρηση του Ζητήματος των Ταυτοτήτων*, Αθήνα: Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2000²: 25-74.

ΧΡΥΣΑΦΗ Γ., «Νικόλαος Φρ. Ξυπνητός», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μ'* (2005): 41-52.

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (Γ. Σ. Ζαφείρη), Μητρ. Περιστερίου, *Quo Vadis Ελλαδική Ορθοδοξία; Η Πορεία του Γένους Σήμερα και αι Ιστορικά Ευθύναι της Εκκλησίας*, Αθήναι 1988.

ΨΕΜΜΑ Ν. Κ., *Η Θεολογική Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα (1837-1974): Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή Αθηνών-Θεολογική Σχολή Αθηνών (Οργάνωση-Διοίκηση)*, Διπλωματική Εργασία, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο-Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών 2005.

ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ Κ., «Το Ανορθολογικό Στοιχείο στην Ελληνική Θεωρητική Σκέψη», *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, 8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2002: 17-27.